

МУҲАММАД АЛИ
САРБАДОРЛАР

МУҲАММАД АЛИ

САРБАДОРЛАР

Икки китобдан иборат
тарихий роман

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1997

Қайта тузатилган нашр

Али Муҳаммад.

Сарбадорлар: Икки китобдан иборат тарихий роман.—
[Қайта тузатилган нашр].— Т.: Ғ. Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашр., 1997.— 560 б.

Ун тўртинчи асрда бўлиб ўтган сарбадорлар ҳаракати тарихимизнинг
ғоятда муҳим ва эътиборли саҳифаларидан биридир. Инсонлари тенг
ҳуқуқли, фуқаролари бахтли фозил жамоа, шаҳар бунёд этмакка бел
боғлаган, одил подшоҳи орзу қилган сарбадор ота-боболаримиз 1365—
66- йиллар давомида Самарқандда ҳокимият туғғини баланд кўтардилар.
Пахта товаловчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Қалавий,
хамонмерган Хурдак Бухорий, толиби илм Маълонозода сингари оддий
халқ вакиллари давлат бошига келдилар. Бу пайт машҳур Париж
Коммунасига ҳали беш юз йил бор эди...

Романда Амир Темурнинг тарих майдонидаги биринчи қадамлари
тасвир этилган, ўттиз ёшли соҳибқироннинг ёрқин сиймоси чизилган.

Ўз2

4702620201—1
А—17—97
М352(04) — 97

ISBN 5-635-01589-1

ЎТМИШДАН БИР САҲИФА

Азиз китобхон!

Бу китобни ўқинг! Айрим ҳолларда учраб турадиганидек, китобнинг жалдини очиб, унинг қисқача мазмуни билан танишиб, ёниб қўя қолманг, уни албатта ўқинг.

Ўқини пайтида эҳтимол баъзи бир такрорларга, чўзиқликларга, бадийят талабига жавоб бермайдиган бир бет-ярим бет баёнларга дуч келарсиз. Бу хилдаги камчилликларни адибнинг роман яратишдаги биринчи тажрибаси эканлига йўлиб ўтинг ва китобни ўқинг!

Авалло романининг катта маърифий аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олинг. Тарих саҳифаларидан сарбадорлар деган ҳаракат бўлганини, улар қисқа муддат ичида одил ҳокимият барпо қилгани хусусида ўқитансиз, эшитгансиз. Бироқ бу ҳаракатнинг тўла тафсилотини тасаввур қилаолмай-сиз. Муҳаммад Алининг «Сарбадорлар» романи сизга ёрдамга келади. Уни ўқиб, маъмур ҳаракат ҳақида тўла маълумот оласиз.

70 йил давомида тарихимиз бузилиб, кўп ҳолларда камситилиб талқин қилинди. Тарихчиларимиз бу ҳолни дарров тузатишга ожиздирлар. Шундай пайтда тарихимизнинг маълум бир даврлари хусусида қўшчилик ўқини мумкин бўлган бадийий асарнинг дунёга келиши олқишларга сазовор ўқидир.

Маълумки, сарбадорлар ҳаракатининг асл ватани Эрон ҳудудидagi Сабзавор шаҳри бўлган. У ерда сарбадорлар ҳокимияти тузилиб, бу ҳокимият анча вақтлар ҳукм сурган. Кейинроқ худди шу ҳаракат Самарқандда ҳам рўй берди. Шу орада бу ҳаракат бошқа жойларга ҳам ўтди.

Бу ҳаракатнинг ғалаба қилишида тарихий шароитнинг ўрни борлигини ҳам унутмаслик керак. XIV асрнинг ўрталарига келиб, қарийб 150 йил давом қилган Чингизхон ҳукмронлиги парчаланиб, эмирига бошлайди. Тахт талашувидан иборат ўзаро урушлар авжга чиқди. Пайдо бўлган катта феодал давлатининг ўзини босадиган куч ҳали юзага келганича йўқ эди. Бу сарбадорлар ҳаракатининг ғалабаси учун тарихий шароит эди. Муҳаммад Али романда мана шу ҳақиқатни ҳалол ва объектив кўрсата олган. Ҳатто адиб тарихий шахсларнинг номларини ҳам ўз ҳолича сақлаган. Улар Сабзавор сарбадорларининг раҳбарларидан ташқари, Самарқанд сарбадорларининг раҳнамолари бўлмиш Абу Бакр Калавий, Маълоноводалардир. Булардан ташқари, Амир Хусайн, Амир Темур, Илёсхўжа сингари тарихий шахслар ҳам романда янгироқ этадилар. Энг муҳими, бу образлар моҳияти тўғри талқин этилади, бирор жузъий мақсад йўлида улар бузиб кўрсатилмайди.

Тарихий манбаларда кўрсатилганидек, сарбадорлар ҳокимияти бир ҳукмдор билан иккинчи ҳукмдорнинг алмашшидан иборат эмас. Сарбадорлар ҳаракати оддий давлат тўғрисидадан ўз моҳияти билан фарқ қилади. Бу — ҳаракатнинг моддий ва маънавий асоси эди. Ҳар жиҳатдан

тенглик — моддий бойликларга тенг ҳуқуқлилиқ, каттаю кичик фуқароларнинг бир-бири билан баробар бўлиши — бу ҳаракатнинг асосий дастури эди. Масаланнинг бу томони ҳам романда объектив ва ҳолис кўрсатилган.

Адиб билдирдики, бу ҳаракатнинг программасини тўғри акс эттириши ва унга раҳбарлик қилган шахслар ролини объектив кўрсатиб беришнинг ўзинча роман учун кифоя эмас. Шу боисдан Муҳаммад Али ўша давр руҳига мос келадиган қатор тўқима образлар яратадики, уларнинг иштироки тарих воқелигига жон бағишлайди, асарга бадиий қувват ато этади. Бошқача қилиб айтганда, адиб воқеалар моҳиятини қабертириб кўрсатадиган воқеалар тизмасини яратди. Шу маънода сюжетнинг марказида тарихий шахс Мавлоновода ва Абу Бакр Калавийдан ташқари қатор тўқима образлар туради. Бу образларнинг аксарияти мураккаб ҳаёт йўлини бошдан кечирган, не-не машаққатларга бардош бериб, ўзининг инсоний хусусиятларини сақлай олган шахслардир. Ҳокимм ўғли бўлатуриб, ёшлиғида кул бўлиб сотилган, яна бошқа ҳокимнинг асранди фарзандига айланган Шерўғлон — кейин Худобанда; боалиқ чоғлариданок ҷўри қиз сифатида қўлдан-қўлга ўтиб, ҳаёт гирдобида ҳар томонга суриялиб, ниҳоят Самарқандга келиб ислотхонага тушиб қолган оғир қисматли қиз Ширинбика — кейин Жоннигор. Бу икки ака ва синглининг ҳаёт йўллари, улар бошга тушган кўргиликларнинг ўзи бир романга арзигулик материалдир. Бир вақтлар Аҳсиқент шахри ҳокими Жалойирбек — Шерўғлон билан Ширинбикаларнинг отаси — тақдир тақозоси билан фарзандларидан ажралиб, дайдилик ва девоналикка кўнйиккан — кейин Абомуслим қисмати ҳам бутун бир асарга арзигулик материалдир. Муҳаммад Али романда бу уч қисматни усталик билан бир нуқтага келтириб тасвирлайди ва усталик билан сарбадорлар ҳаракатига едириб юборади.

Шундай қилиб, «Сарбадорлар» фақат тарихий воқеалар тафсилотига бағишланган асар эмас, балки ўша давр руҳига мос қатор тўқима образларнинг бирлигидан иборат романдир. Бу йўлнинг тарихий асар яратиш учун ёт эмаслигини илгаридан маълум. Романда Амир Темур образи тасвирига ҳам анча ўрин ажратилади. Жаҳон миқёсида бу саркарда образи тасвирига кўп асарлар бағишланган. Аммо Амир Темурнинг ўз ватани — Туркистонда бу улуг шахс адабиёт эътиборидан четда бўлиб келди. «Сарбадорлар»да, адабиётимизда мавжуд бу кемтик бир оз тўлдирилади.

Бизнинг назаримизда, Муҳаммад Али бу образ тасвирида ҳам объектив ҳақиқатга амал қилади. Баъзи бир асарларда қайд қилинганидек, Амир Темур фақат босқинчи, фақат зарб ва зулмини ўзига қурол қилиб олган баттол қароқчи сифатида тасвирланмайди. У мураккаб ва зиддиятли образ. Бир жиҳатдан, унда ўша даврга хос яққаҳоқимлик, ўзидан бошқани тан олавермаслик сингари хислатлар бор. Иккинчи жиҳатдан, Муҳаммад Али яратаётган ёш Амир Темур тарқалиб бораётган бекликлар ва хонликларни қайта тиклаш ва Туркистонни қудратли мамлакатга айлантаришни орзу қилади. Шу асосда у қатор кундалик ва узокни кўзлаган режалар тузади. Ўзининг бутун ҳаётини шу мақсадга бўйсундиргани учун бу йўлда у тadbиркор, жасоратли, керак пайтларда кўпчилик талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга оладиган шахсдир.

Амир Темур романда шунингдек, тарихнинг ўзидан ҳам, сарбадорлар ҳаракатига бевосита ва тўла равишда алоқадор эмас. Бўлғуси саркарда олдин маълум даражада сарбадорлар ҳаракатига хайрихоҳлик билдиради. Эҳтимол, бу ҳаракат ҳам бирор ҳолатда асқотар, деган фикрда бўлгандек кўринади. Кейинчалик бу ҳаракатнинг мустақил равишда катта кучга айланишидан хавфсираб, унинг тугатилишига сабабчилардан бири бўлади.

Бу ўринда ҳам у ўз мантиқи, узоқни кўзлаган манфаатдан келиб чиқиб иш кўради. Амир Темур романида роман гоёсига мувофиқ чекланган ҳолда тасвирланади. Шу билан, китобхон бу образнинг кейинги қадамлари билан қизиқади ва воқеанинг давомини кутиш ҳиссида китобни ёшади.

Муҳаммад Али сарбадорлар ҳақида роман ёзиш учун қўлга қалам олар экан, даврни — Туркистон тарихига тегишли ўрта асрлар тарихини, аниқроғи, XIV аср воқеликларини, фақат воқеликларини эмас, халқ ҳаётига тегишли моддий-маншый аҳвол, сиёсий ва фалсафий қарашларни ҳам сиңчиқлаб ўрганибди. Воқеалар маркази Самарқанд бўлганидан ўша даврлардаёқ бу алим шаҳарнинг ҳаёт даражаси, унинг тирикчилик тарзи, маданий даражаси кенгроқ кўрсатилади. Шаҳарнинг аҳоли касб-корига қараб даҳаларга, маҳаллаларга бўлиниши ва ўша касб-кор номи билан кулолчи, этикчи, қолвачи, калавачи, темирчи ва ҳоказо тарзида аталишлари, бу касб-корга тегишли давҳо манзараларни яратди. Бу билан муаллиф ўша давр ишлаб чиқариш даражасини кўрсатадики, буларсиз фақат сарбадорлар ҳаракатини эмас, балки ўша тарихий даврни тасаввур қилиш ҳам қийин бўлар эди.

Адиб, хусусан, образлар психологияси, уларнинг ўша давр ҳаёти, шарт-шароити билан белгиланадиган онги, дунёқарашларини ҳам ҳисобга олади. Маълумки, ҳаётнинг бу жиҳатларини бадийят талаби асосида кўрсатиш адибдан анчагина кунт ва меҳнатни талаб қиларди. Кўрииб турибдики, Муҳаммад Али кунт ва меҳнатини аяган эмас. Хусусан, асар тили устийда ишлаганда адибнинг чексиз меҳнатини сезиб олиш қийин эмас.

Тарихий асарлар борки, уларда ёзувчи даврга хос тил манзараларини бериши фақат битта-иккита сўз ёки кўшимчаларнинг такрор ишлатилишига юзлаб қўя қолади. Муҳаммад Али ҳар бир қаҳрамонга ўша даврга хос нутқ бағишлайди. Бутина эмас, бутун-бутун диалог ва монологларни давр тили қонуниятларига бўйсундиришга ҳаракат қилади. Ҳатто ёзувчи номи билан яратиладиган муносабат ва манзаралар ҳам ўша давр тили қонуниятларидан узоқлашиб кетмайди. Шу билан баробар тарих тилини яратмаи деб матнни ўта мураккаблаштириб, тушуниш қийин даражага ҳам олиб бормади. Назаримизда, адиб ўша давр тарихий ва бадий манбаларини етарли даражада ўрганган ва даврга хос тил бойлигию унинг тузилиш қонуниятларидан етарли фойдаланишга ҳаракат қилган.

Фикримизни биргина мисол билан далиллагани лозим кўрдик. Мана, сарбадорлар маркази бўлмиш Сабзаворда илм олаётган Абу Бакр Калавийнинг ўғли Шамсулмулкнинг онаси Қорасоч бикага ёзган хатидан шарҳ: «Қиблагохим, валинеъматим, тоғлардан ҳам қовим суянчим, соябоним, падали бузрукворимга, умрлари зиёда бўлсин. Дуои саломни ёзмақдан мурад, мусофирлар шаҳрида жумла-муъминлар қаторида истикомат этиб юрган зурёдингиз Шамсулмулк ўз номан аъмолини баён айлайдир. Тўрт мучам соғ, шукрлар бўлсин, сабоқлар ҳам кўнгил хоҳишдек ўз йўсинида кечмақдадир. Бирон нимарсадан камлик сезмай-дурмен, вале кам бўлса бир нарса камдир, у ҳам бўлса, сиз қиблагохимнинг, мунглиг овайзоримнинг, ширин синглим Жаҳоннинг дийдорлари камдир...» («Шарқ Юлдузи» журнали, 1990 йил, 9-сон, 70-бет.)

Фикри нафис ифода қилишга интилиш, шу мақсадда бўёқдор сўзларни топиб ишлатиш, гўзалликни ифодалайдиган баъзи бир сўзларни алоҳида таъкидлаб ёки уларни такрор-такрор ишлатиш — мана ўша давр маданий тилининг асосий хусусияти. Адиб бу услубдан иложи борича, китобхонга малол келмайдиган даражада кенг фойдаланади. Қийин бўлса ҳам ўша давр замон ва замин руҳини акс эттиришнинг зарур йўлларидан бири эканини яқини билади.

Адиб бевосита, аксарият пайтларда билвосита, яъни тасвирланаётган образлар орқали улуг боболаримиздан бири Форобийнинг фалсафий қарашларига қайта-қайта мурожаат қилади. Романнинг асосий мазмунини бу улуг файласуф қарашлари билан ўлчайди. Сарбадорчилик ҳаракатининг Сабзавор нусхасида эҳтимол Ал-Форобий ғояларининг ўрни кўп эмасдир. Бироқ бу ҳаракатнинг Самарқанддаги кўринишида, бу улуг мутафаккир назариялари асосий пойдевор экани ҳар бобда, ҳатто ҳар бетда сезилиб туради. Бу ҳол кўндан бери энг қолюқ ўлка ҳисобланиб келган Ўрта Осиё халқлари ҳаёти, унда рўй берган халқ ҳаракатлари шунчаки тарих тасодифларидан иборат эмас, балки йирик ижтимоий бурилишлар ва фалсафий қарашлар натижаси ўлароқ юзага келганини исботлайди.

Жанр эътибори билан «Сарбадорлар» фоживий асардир. Фоживийлик фақат мазкур халқ ҳаракатининг барбод этилишига боғлиқ эмас. Фоживийлик унда акс эттирилган ҳар бир образ моҳияти — уларнинг ижтимоий тўсиқлар билан тўқнашуви, кўпроқ бу тўқнашунинг қурбон-таблғи билан боғлиқдир. Эркислар эрка интиладилар, бироқ даврга хос ўзбошимчиликлар улар йўлида тўсиқ, давр гирдоби отани ўғилдан, фарзандни ота-онадан жудо қилади, табиийки, улар бир-бирларига интиладилар, бироқ давр тартиб-тузгунлари бу интилишларни оқибатсиз қолдиради, ошиғу маъшўқлар бир-бирларига интиладилар, бироқ даврга хос алғов-далғовлар бу интилишларни қадрлашдан узоқ... Хуллас, фоживаларнинг чеки йўқ. Бу жиҳатдан роман мазмуни сабоқлидир.

Ҳа, ўқинг бу китобни! Уни ўқиб узоқ ўтмиш аждодларимиз ҳаётига бир назар ташланг! Китоб жилдларини ёпатуриб бутунги нотекис ҳаётимизга ҳам бир назар ташлаб кўринг! Нималардадир биз олға кетдик, бироқ нималардадир биз ҳамон ер депсиниб турябмиз. Асар тарих орқали бутунги ҳаётимизни тушуниб олиш учун сизга ёрдам қўлини чўзса ажаб эмас.

*Матёқуб ҚЎШЖОНОВ,
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси мухбир аъзоси*

БИРИНЧИ КИТОБ ЧОРСУ МАЙДОНИ

*Отам Аҳмадқул Бекназар ўғли
хотирасига бағишлайман*

Муаллиф

БИРИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

ТАХТСИЗ МАМЛАКАТ

Ҳижрий 764 йил шаввол ойининг 18-куни¹ туялар қарвони Самарқанднинг Кеш дарвозасига етиб келганида вақт хуфтондан ошган эди. Дарвоза тақа-тақ берклигини кўрган паст бўйли гирдиғумдан келган сорбон тепада қорайиб турган шинакка қараб қичқирди:

— Йўл берсунлар!

Жавоб бўлмади.

— Шаҳри Румдан келаётимиз, Кошғарга йўл тутғон-миз! — дарвозабон эшитмаётибдимикин, деган ўйда овозини баландроқ қўйди сорбон.

¹ Милодий 1363 йил 2 август.

Дарвозабон барини шинакдан кўриб турарди. У карвоннинг олис йўлдан келаётганини англади, зеро карвон ҳали дарвозага яқинлашмай туриб, кўнғироқ овози жаранглаб эшитилди. Бир маромда жаранлаган бу овоз кўнғилни эзар даражада маънос, гўё ҳар садо берганида: «Борар йўлим ҳали олис... ҳали олис... ҳали олис...» деяётгандай бўлар эди. Дарвозабоннинг юраги орзиқди. Ҳамиша ҳам карвоннинг мунгли кўнғироғини эшитганида у шундай ҳолга тушар, нечундир ҳамма нарсани ташлаб, қайларгадир улоққиси келиб кетарди...

Аmmo соқчи ҳозир дарвозани дабдурустан очишга журъат қилолмади. Икки ой муқаддам дарвозани суриштирмай очиб қўйиб, қаттиқ панд егани эсига тушди. Воқеа бундай бўлганди. Худди шундоқ хуфтон намозидан сўнг дарвозани шитоб тақиллатдилар. Дарвозабон вақт алламаҳал бўлганлигини назарда тутиб, кириш учун доруғадан ижозат олиш борасида оғиз очган эди, карвонбоши баттарин экан, бақириб ташлади:

— Фаросатинг борму? Бепам экансан-ку? Карвонни кўрмаётирмусен? Амирзодага ошиғич мужда бор! Ҳазрати олийлари ушбу муждага мунтазирдурлар! Оч!

— Нечук мужда экан?

— Сен каллаварамнинг ақли етмайдурган мужда! — деди истеҳзоли қочирик қилиб карвонбоши. — Шитоб эт, оч дарвозани!

Дарвозабон пастга тушиб, дарвозани очди. Очди-ю... бош-кўзи аралаш тушган қамчи зарбидан гандираклаб кетди, қамчи теккан жойларни чўғ куйдириб ўтгандай бўлди. «Галварс!» — деди кимдир ғазаб билан. Дарвозабон қамчи урган одам карвонбоши эканлигини овозидан таниб, ўзини дарров орқага олганди, дарвозага қапишиб қолди. Отлиқ аскарлар урқо-ур қила сурон солиб ичкарига ёпирилишди. Дарвозабон не кўз билан кўрсинки, карвон дегани карвонмас, лашкар эди! Қоронғида юк ортилган туялардай кўринган қоралар совуту қалқонга ўралиб олган суворийлар экан...

Мовароуннаҳр ҳукмдори амир Қозоғон ўлиמידан кейин унинг ўғли амирзода Абдулла мамлакат маснадига ўлтирди. У отаси каби ҳарбий сиёқли шахдам эмас, балки латтамижоз, ланжу беқарор чиқди. Мовароуннаҳр марказини Амударё бўйидаги Солисарой шахридан Самарқандга кўчирган амирзоданинг ҳар бир қадами мамлакат амирларининг қаттиқ патига тега бошлади. Энг аввал Ҳисори шодмон

амири Баён сулдуз билан Шаҳрисабз амири Ҳожи барлос бош кўтардилар. Ўша оқшом Кеш дарвозасининг соқчиси: «Нечук мужда экан?» деб сўраганида, унга бақриб берган ҳам, унинг бошига қамчи туширган ҳам шу Ҳисори шодмон амири Баён сулдуз эди. Баён сулдуз билан Ҳожи барлоснинг лашкари ўша куни кечаси Самарқандни зеру забар қилди. Икки амирнинг такаббурлик узангисига оёқ қўйганларини кўрган амирзода Абдулла подшолик дасти билан улар танобини тортиб қўймоқ ўрнига, Мовароуннаҳр тахтини ташлаб қочиб қолди. «Амирзодага ошиғич мужда» амирзоданинг жуфтакни ростлаб қочиб қолиши экан. Дарвозабон буларнинг барини кейин билди...

Шу пайт пастдан жаранглаган овоз дарвозабон хушини ўзига келтирди:

— Ухлаб қолдингму, ҳей?

Дарвозабонга бу ўктам овоз таниш туолдию тез пастга қаради. Сорбон ёнида бошига кичкина салла ўраган, оқ ятак кийган барваста бир одам турарди. Энгил-бошининг оқлиги унинг чўяндай юзини ғира-ширада тагин ҳам қорароқ кўрсатар, шопдай мўйлови эса аниқ кўзга ташланарди.

— Ҳалимкул шаҳна борми, феъли яхшилар, Ҳалимкул шаҳна? — деб сўради яна оқ ятакдаги киши. Унинг жарангдор тетик овози дарвозабон хонасини айланиб, гумбазга бориб синди.

Дарвозабон ўзининг номини эшитиб қувониб кетди. Ёпирай, Шаҳри Румдан келаётганлар ҳам Ҳалимкул шаҳна отини билишади! Ҳалимкул шаҳна кўрагини тўлдириб нафас олди. Ахир у амир Қозоғон давридан бошлаб дарвозабонлик қилади! Ўшандан бери Кеш дарвозасидан қанчадан-қанча қарвон ўтмади — бу ёғи Чин Мочину Кошғару Шош, бу ёғи — Марви шоҳижаҳону Нишопуру Сабзавору Ҳамадон...

Бирдан Ҳалимкул шаҳна оқ ятакли одамни танигандай бўлди. Қаерда кўрган эди? Қаерда?.. «Йе! — деди ўзига ўзи. — Бу, самарқандлик, Наддофлар¹ маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Қалавий эмасми? Худди ўзи! Ўша, ўша! У Ажамга кўп сафар қилади, доим шу дарвозадан чиқиб, шу дарвозадан шаҳарга қайтади!»

— Абу Бакр оға!

— Хайрият! — деди оқ ятакли киши сорбонга. — Ўзимизнинг Ҳалимкул шаҳна экан.

¹ Наддоф — титувчи, пахта титувчи (араб).

— Ҳозирок дарвозани очгаймен, Абу Бакр ога! — Ҳалимул шаҳна бурама тор зинадан шитоб пастга туша бошлади.

Дарвоза ғасирлаб очилди. Даставвал кўнғироқли туя шаҳарга кирди. Дикқинафас дим ҳаводан ҳолсизланган, жимлик чўка бошлаган шаҳар кўнғироқнинг мунгли овозидан сесканиб кетгандай бўлди. Кўнғироқнинг жангир-жуңгури Қусам ибн Аббос мақбарасидан ўтиб, Чокардиза қабристонидан нари Мотурид гузаригача етиб борди чамаси. Чорсунинг ўнг томонида жойлашган Наддофлар маҳалласида ҳам бу сасни эшитишгандир? Ажабо, Сабзавордан бери эшитавериб қулоғига сингишиб кетган кўнғироқ садоси Абу Бакр Калавийга ҳозир ўзгача таъсир қилди. У бу сасни илк марта тинглаётгандай ҳайратда қолди. Она юрт тупроғида жаранглаган садо жуфти ҳалоли Қорасоч бикани, шадлод қизи Жаҳонни, Сабзаворда қолган толиби илм ўғли Шамсулмулкни, ёру дўстларини унинг эсига туширди. Ногаҳонда Ибн Ямин Фарюмадийнинг ушбу сатри хотирига келди:

Она юртинг ҳар садоси
Қилғай кўнғилни адоси!

Фаҳриддин Маҳмуд ибн амир Яминиддин Муҳаммад ат-Тутройи ал-Фарюмадий, таҳаллуси Ибн Ямин — амири муставфий, сарбадорлар давлатида машҳури офоқ шоир, ҳалигача унинг каломини кесадиған бир шоир туғилмаган рубъи маскунда! Абу Бакр Калавий замонанинг шундоқ етук ва фозил шоири билан танишлиги, таниш эмас, балки падару фарзанд даражасида эканлигидан ғурурланиб кўйди...

— Хуш қолинг энди, биродар! — деди сорбон Абу Бакр Калавий хаёлини бўлиб. — Кўнар жойимиз карвонсаройдир. Биз шул тарафга йўлланурмиз.

Абу Бакр Калавий сорбонга қараб деди:

— Ога! Кулбамизда бутун албатта меҳмон бўлурсиз, обиёвғонимизни баҳам кўргаймиз... Икки ой давомида бир майизни бўлишиб еб келдик ахир...

— Куллук, энди бошқа сафар, Абу Бакр! Бу гал маъзуригимизни қабул этингиз!

Сорбон шундоқ деди-да, кучоғини очиб Абу Бакр Калавий томон кела бошлади. Иккови қаттиқ ҳамоғуш бўлдилар, сўнгра хайр-хўшлашдилар. Абу Бакр Калавийнинг кўзлари беихтиёр намланди.

Ҳалимкул шаҳна дарвозани кулфлади.

— Зиёратингиз қовул бўлғай, Абу Бакр оға! Қайси эллардан сўраймиз?

— Сўраганингиз бўлғай, эй феъли равшан! — жавоб берди Абу Бакр Калавий, нафас ростлаш учун дарвоза ёнидаги тош супачага ўлтирар экан.— Сабзавордан сўрайсиз! Еру дўстларни зиёрат этиб келмакдамен.— У даструмолини олиб юз-бўйинларини артди. Иссиқ бўғиқ ҳаво нафасни қисарди.

— Ҳа, юрган дайра¹, ўтирган бўйра, дейдилар-ку! — Ҳалимкул шаҳна ҳавас қилгандай деди.— Насиб қилганга қилади буям. Дарвоқе, Сабзавордан сўранг, дедингиз. Сарбадорлардан сўйласангиз, девдим. Карвонлардан ҳар хил воқеалар эшитаман. Турфа хил ҳангомалар эмиш... Кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган...

— Йигирма беш йилдан зиёддурким, Сабзаворда сарбадорлар ҳукм юргизар эрмиш. Бу давлат бағоят антиқадир, сўйлай берсам агар Абу Муслим жангномасидан ўтиб тушадир.— Абу Бакр Калавий бош чайқади, Ҳалимкул шаҳна берилиб тингларди...— Бу юртда ҳамма фароғатда умр кечирмакда. Ҳа, шундоқ бўлмоғи даркор бу фозил мамлакатда! Муаллими соний Абу Наср ал-Форобий ат-Туркий демишларки: «Авлоди бани башар бир хил йўсинда таваллуд топғай, инчунин бир йўсинда бахтли бўлмоқлари лозим!» Сарбадорлар шул ақидани, устоднинг каломи қувватини замона аҳлига намойиш этишмакда. Аммо...

— Нечук тўхтаддингиз, оға!

— Аммо, бу дунёнинг иши босқину ғорат экан, алқисса. Афсус, минг афсус... Сарбадорларнинг подшоси, султони ислом, етти иқлим шаҳаншоҳи, арзандаи само, ғолиби ғаним Яҳё Қурробий... Намозхон, тоат-ибодат эгаси ул зот ҳукумат курсисида қарор топғондан буён ажиб ишлар қилибдир. Энг зўри элхонийлар подшоси Туға Темирхонни ўз ўрдасида, зиёфат чоғида ўлдирғонлиғи бўлибдир. Ҳалоқуийлар зулми Хуросонда таназулга юз тутмиш. Алалхусус, хожа Яҳёнинг ўзи ҳам оламдан кўз юмубдур. Подшо душманлари Аминиддин отлиқ бир бетавфиққа уқтиришибдир. Ул феъли хунук пайт пойлаб хожа Яҳёга ханжар урибдир, подшо шарт қайрилиб, бир қўли билан Аминиддиннинг томоғидан бўғиб олибдир, иккинчи қўлидаги ханжарни қорнига тикқиб Аминиддинни саранжом этибдир. Шу асно хожа Яҳё

¹ Д а й р а (лаҳж.) — дарё.

қайноғаси Алоуддавла қилич яланғочлаб турғон экан. Ҳарам ёққа гандирақлаб кетаётган подшо ортидан бориб қилич солибдир. Бунга беш йилча бўлибдир. Буқун Ҳасан Домғоний сарбадорлар давлати маснадидадир. Юртимизда эмну омонлиқми, иним Ҳалимқул?

Сарбадорлар қиссасидан мутаассир бўлган дарвозабон уф тортиб деди:

— Абу Бакр оға! Бу ерда ҳам сиз айтганлардан қолишмайдиган воқеалар кечди. Амир Қозоғонни куёви Хоразм амири Кутлуғ Темур Бўлдой қатл қилдирди, бун биласиз. Мўғуллар уч бор чопқун уюштирдилар. Амирзода Абдулла бўлса қувғину мискинликда. Самарқандда Ҳисори шодмон амири Баён сулдуз даврон тизгинини қўлга олмиш эди. Ул ҳам қайгадир қочиб қолди...

— Ҳа, Мовароуннаҳрда ҳукуматга хатар етибдир! — деб юборди Абу Бакр Калавий.— Амир Қозоғон ўлди-ю, Мовароуннаҳрдан тинчлик йўқолди. Босқину талош, қирғин... Яғона ҳоким йўқ... Кимнинг нимага кучи етса шуни қачшатади. Ҳаммадан ҳам халққа қийин, бечорага қийин...

Наддофлар маҳалласи оқсоқоли ҳақ гапни айтди. Мовароуннаҳр тахти ростдан ҳам бўшу фаромуш қолган, юрт тахтсиз мамлакатга айланган эди.

Абу Бакр Калавий ярим тошга етар-етмас йўл босди. Ана қоронғиликда Чорсудаги Жомеъ масжидининг кунчиқарга қараган баланд қуббали равоғи элас-элас кўзга ташланди. Ҳаво камоли очиклигидан осмон шундоқ чароғон эдики, гўё бодраб турган юлдузларни қўл билан тутиб олиш мумкиндай туюларди. Тарози юлдузи фарбга оғиб қолди. Абу Бакр Калавий хуржунини ерга қўйди. Ногаҳонда дарё томондан эсган шабададан хуржундан бўшаган елкаси ажабтовур яйраб кетди. Самарқанднинг тунги шабадаси эсарди. Ҳалигина Кеш дарвозасининг ёнида ўзини бамисли тўнкарилган қозон ичида ҳис қилган Абу Бакр Калавий ҳозир худди ям-яшил Конигил ўланзориди, Обимашҳад ариғининг бўйида ўтиргандек бўлиб кетди. У бу жаннатмакон мавзени жуда яхши биларди. Ҳар йили наврўзни шу ерда ўтказишар, байрамга Наддофлар маҳалласининг ёшу кексаси қатнашар эдилар. Обимашҳад ариғининг суви самарқандликлар ўртасида қадимдан муқаддас ҳисобланиб келган, ҳар йил баҳорда халқ унинг бўйларида тўпланиб «Қозон тўлди», «Бой бўлди» қабилдаги сайил ва маросимлар ўтказарди.

Чорсу майдонининг саҳнини энди илғаб олиш мумкин. Майдон каттагина бўлиб унга тош ётқизилган, умуман Самарқанд кўчаларининг кўпчилиги тош кўчалардан иборат. Гавжумликда Чорсу майдонининг олдида тушадигани йўк, дейишади. Майдонга қачон, ким томонидан тартиб берилганини биров билмайди, ҳар қалай унинг тарихи араблар босқинидан ҳам илгари Турк хоқонлиги замониغا бориб тақалади, ҳатто хоқон Туминнинг ўзи унинг қурилишидан хабар олиб турган эмиш. Чингизхон кўшинлари Самарқандни босиб олиб вайрон қилдилар, харобага айлантирдилар, кўҳна бинолар ўрнида култепалар пайдо бўлди. Лекин шаҳар авваллари ҳам шундай фалокатга йўлиққанида, кейин доим ўзини тиклаб ола билар эди. Бироқ Чингизхон истилосидан кейин шаҳар тикланмади, чунки шаҳаркушларнинг вайрон қилмоқликда турфа усталиклари бор эди. Урганчи, Амударёни тўсиб шаҳарни сувга бостиришиб олишган бўлса, Самарқандда аксинча йўл тутдилар: қирғоқлари қўрошн билан қопланган мустаҳкам Жўйи Арзизни бузиб, шаҳарга келадиган сувни беркитдилар, халқ сувсиз қолиб кетди. Ҳар икки кўҳна шаҳар ҳам кейин қаддини кўтара олмади. Самарқанд шахрстони уюм-уюм тегана айланди. Шаҳар эса жанубга, ҳунарманду қосиблар ристалари билан обод рабодга кўчди. Абу Бакр Калавий яшаётган Наддофлар маҳалласи ҳам ана шу рабодда жойлашган эди.

Майдонга Жомеъ биноси алоҳида кўрку салобат бахш этиб туради. Масжидни Самарқанд тахтининг ҳукмдори, турк қорахонийлар сулоласига мансуб Томғочхон Иброҳим ал-Ҳусайн бундан юз эллик йиллар муқаддам бино қилдирган экан. Айтишларича, Томғочхон шаҳарнинг ўзида Гуржамин маҳалласида муҳташам бир қаср ҳам қурдирган. Қасрнинг таърифи жуда баланд экан. Гўё Ўрта денгиздаги Фарос машъали Искандар Зулқарнайн шаън-шавкатини, Тоқи Кисро — Нўширвони Одил шухратини қанчалар дунёга намойиш этса, бу сарой ҳам Томғочхон донгини шунчалар авлодларга етказа олар эмиш. Афсуски, сарой Чингизхон босқинида вайронага айланди. Жомеъ ҳам ўша қасрдан қолишмайдиган даражада серҳашам бинолардан бўлиб пештоқи йигирма беш газ, баландлиги етмиш газ келарди, ҳовлиси билан ҳисоблаганда қарийб беш жариб¹ жойни эгаллаганди. Бу ерда ҳар жума намозида қотмадан

¹ Ж а р и б — тахминан бир таноб (0,5 гектарга тенг майдон).

келган, бидирлаб гапирадиган masjid имоми Кутбиддан хутба ўқийди, ҳар кун тонгсаҳар masjid ёнидаги минорадан Шамсиддин сўфининг азони шаҳарга таралиб, мўмин-мусулмонларни ҳам суннату ҳам фарзни адо этишга чорлайди.

Майдон «Чорсу» деб аталган бўлса-да, Шарқ шаҳарларидаги сингари тўрт кўча эмас, балки мусамман шаклида саккиз кўчадан иборат эди. Саккиз кўча шаҳарнинг ичкарисидаги маҳаллалар, кўчаларга бориб уланар, юқоридан қаралса, ўргимчакнинг тўрини эслатиши мумкин. Чорсуда даставвал тўрт кўча бўлган экан. Жануб томондан — Бозор кўча, у бозорнинг ёнидан чиққанлиги учун шундай аталган. Кунботиш томондан — Арк кўчаси — боғу роғлар, муҳташам саройларга бой бу кўча Чорсудан Аркка, кўҳна хон саройига олиб боради, унда Самарқанднинг казо-казолари яшайди. Хусусан, Абу Бакр Қалавийлар бутун маҳалласи билан тобе бўлган Самарқанд улўғзодаларидан Сулаймон деган киши шу кўчада истиқомат қилади. Бу зангину бадавлат киши зарнинг зўридан Бухоро бузургзодаларидан ғула кўтариб хутбаларда номига «садри жаҳон» калимасини кўштириб айтдиради. Кейин-кейин умуман, «Садр Сулаймон» бўлиб олди. Уни золимлиги, ўта хасислиги, бешафқатлиги учун «садри жаҳон» — жаҳон устуниси эмас, балки «садри жаҳаннам» — жаҳаннам устуниси деб сўз ўйини қилишарди.

Шимол томонда Ҳолвачилар кўчаси бўлиб Тошкент, Фарғона томонларга олиб боради. Кўчада боғ-роғлар кўп бўлганидан уни Каттабоғ кўчаси ҳам дейишади, лекин кўпроқ биринчи номда машҳурдир. Қандолатчилар, ширпазлар яшайдиган бу кўча кўпчиликнинг диққатини ўзига тортиб турарди. Уни ҳазиллаштириб «Ширин кўча» дердилар, чунки бу кўчага кирганнинг димоғига урилган турли ширин хуш бўйлар қолваю новвотнинг, парвардаю пашмакнинг, нишолдаю мураббонинг, ажабсанда роҳатижонларнинг хушхабарчи элчисидай туюларди. Ҳолвачиларнинг бозордан ташқари шундоқ кўча юзида ҳам расталари бор эди. Кўчадан ўтиб қолсангиз, капкирларнинг чўян қозонга урилганию мис товоқларда ҳолвани чилчўплар билан қорилаётгани кулоғингизга чалинади, ўчоқлардан йироққа кетгиси келмай буралиб чиқаётган тутунларни кўрасиз, ширинлик тортилаётган тарози шайинларнинг шарақлашларини эшитасиз. Бу маҳалланинг оқсоқоли Панжикентдан келиб қолган тожик Қодир Ҳалвойи деган бениҳоя

одамохун, ширинсухан бир киши эди. Абу Бакр Калавий жуссаси кичик дўстини эсладию негадир оғзида ҳолванинг чучуккина таъмини сезгандай бўлди. У Ҳалвойи билан ўзининг ўртасида ширинлик борлигидан беадад хурсанд бўлиб юради.

Чорсуга кунчиқардан кириб келган кўча Наддофлар кўчаси эди. Бу кўча Абу Бакр Калавийлар маҳалласига олиб боради.

Кейинчалик яна тўрт кўча пайдо бўлди. Арк кўчаси, Бозоркўча ўртасида Қўрчилар маҳалласини Чорсуга боғлайдиган кўча бўлиб, у шаҳардан ташқарига, ҳарбий аслаҳалари билан машҳур ёй ясовчилар яшайдиган Камонгарон қишлоғига олиб борарди. Кўпроқ «тарақ-туруқ кўча» номи билан машҳур бу кўчада тийргарлар, тиркишдўзлар, камонгарлар, шамширгарлар, пичоқчилар, темирчилар, турли жибачилар яшашар, оила-оила бўлиб қурол-аслаҳа, темирчилик буюмлари яшашар эди. Бу кўчада камонмерган Хўрдак Бухорий, Исоқ этикдўзлар истиқомат қилишади.

Кулоллар кўчаси карвонсарой билан Ҳолвачилар кўчаси орасида жойлашгани, унда асосан кулоллар яшарди. «Уста Кулол кўчаси», — деб қўйди Абу Бакр Калавий ўзича. Асли оти Ҳақимжон бўлса ҳам, кулолчилик сирларини аъло даражада билгани учун ҳамма ҳурматлаб уни «Уста Кулол» деб юборган эди. Уста Кулолнинг отаси Фарғона ёқлардан келиб Самарқандда қарор топиб қолганлардан. Эликлардан ошган, билаклари йўғон, елкали, бақувват Уста Кулол ҳамиша «Лойи пишитилган бўлсин ишқилиб...» деб қўярди.

Бозоркўчанинг Чорсуга чиқаверишида ўнг томонда бозор жойлашган. Бозор билан Наддофлар кўчаси оралиғида унча катта бўлмаган, бор-йўғи бир арава сиғадиган Қаландархона кўчаси бор. Чорсуни Қаландархона билан боғлайдиган бу кўчада турли қавм одамлари — эронийлар, араблар, ҳиндлар, юнонлар, румликлар яшар эдилар. Улар гоҳ урушлар туфайли иссиқ ўрни совиган, гоҳ бошқа сабаблар билан карвонларга қўшилиб Самарқандга келиб қолган, бечора кишилар эди. Бу кўчада ҳам Абу Бакр Калавийнинг дўстлари — ҳинд морбоз Лакшман, румлик Нозим Меҳметлар бор.

Наддофлар кўчасининг ўнг томонида катта карвонсарой бўлиб, Жомеъ ва Арк кўчасининг бошида қад кўтарган муҳташам мадраса билан ажойиб бир учликдан иборат силсила ташкил қилар, бир-бирига мутаносиб тушган бу бинолар Чорсу майдонига ҳусн қўшарди.

Энг сўнггида — Ҳолвачилар кўчаси билан Арк кўчаси ўртасидаги Хонқали кўчаси пайдо бўлди. Майдонга чиқаверишда кўчанинг ўнг томонида хонақоҳ, чап томонида Жомеъ масжиди савлат тўкиб турарди. Хонақоҳ ёнида Хонлиқ оқа отлиқ эркакшода бир хотиннинг катта ҳовлиси бор бўлиб, у уйида бобилхона очганди. Бу хонадонга шаҳзодаю бекзодалар, амирлар, карвонсаройда тўхтаган мусофирлар пинҳона ташриф буюриб туришарди. Хонлиқ оқа бир неча дил тортар бўлмаларда ёш чўрилар, ҳурилиқодай канизаклар тутарди. Шаҳарда ҳамма бобилхонанинг қаттиқ сир тутилишидан сўзлар эдилар.

Ниҳоят Чорсу майдонининг у чеккасида Жомеъ масжиди ёнидаги минорада лип-лип ёниб турган фону саник кўзга ташланди. Абу Бакр Калавий майдонга чиқиб бораётган ҳам эдики, ўн қадам наридан:

— Жонингдан умидинг бўлса, жойингдан жилма! — деган йўғон овоз эшитилди. Овоз таҳдидли эди. Абу Бакр Калавий чўчимаса ҳам, кўнглига қандайдир бир ҳадик ўрмалади. Қоронғиликдаги овоз тағин жаранглади:

— «Таваккал ту алолло»ни деган эр, на қалқону на талқоннинг ғамин ер! Ниятингни яхши қил, дилгинангнинг нақши қил! Ханжарингни кўлга олган бўлсанг қинга сол, бир нафас эс-ҳушингни ўнглаб ол! Кимсен, бемаҳалда бир ўзинг нима қилиб юрибсен, мусофир?

Абу Бакр Калавий овозни тахмин қилиб қоронғилиққа қараб жавоб берди:

— Мусофир эмасмен, эй феъли яхши! Ўз шаҳримга сафардан қайтмақдамен. Самарқандликмен, Наддофлар маҳалласидан, маҳалла оқсоқолимен!

— Самарқандлик бўлсанг, қани бир саволга жавоб берчи: ҳозир қаерда турибсен? Қаерда турганингни билармусен?

— Албатта, билурмен! Чорсудамен, шундоқ бозорнинг ёнгинасида.

Қоронғиликдаги одам гулдираб кулди. Овоз кучли ва бегубор эди, Абу Бакр Калавий кўнглидаги ҳадикларни жилла ҳайдагандай бўлди.

— Чорсуда турганмиш! Хо-хо-хо! Бозорнинг шундоқ ёнгинасида эмиш! Хо-хо-хо!

— Нега куласен? Ҳали эсимни йўқотғоним йўқ. — Абу Бакр Калавий ўзини босиб деди. — Мана бу Бозоркўча, олдимиздаги майдон Чорсу-да, ўнг томонда бозор. Мен бозор ёнидан Қаландархона кўчасига бурилмай Наддофлар

кўчасига ўтаман-да, уйимга кетавераман... Эс танибменки, Самарқандда ўстанмен. Назаримда, ўзингнинг ҳушинг жойида эмасга ўхшайдир.

Бирдан кулгу овози тинди. Қоронғида пичоқнингми, қиличнингми қандан суғурилган саси эшитилди.

— Оғзинга қараб гапир, мусофир! Етти жаллод, мурғу саловот, қиличим бурро, забоним гўё, кимнинг ажали етди? Шу топда офтобни сояга етказмай, сахарни чошғоқга ўтказмай бошингни олайму? Сен ким билан гаплашаётганингни билармусен?

Энди Абу Бакр Калавий қаттиқ кулиб юборди.

— Қоронғуда сенинг юзингни кўрмасам, танимасам, ким билан гаплашаётганимни қайдан биламен ахир? Сўзларингда озгина фаромушлик бормудир, дейман...

— Тўғри,— деб тан олди қоронғиликдаги одам.— Юзимни ҳам кўрасен. Хўш... Баски, сен Самарқандда туғилиб ўсган экансен, билиб қўй: сен турган жой — Тун салтанатидир. Бу салтанатга бу томони — мадраса, бу томони — қарвонсарой, у тарафи — бозор, қисқаси, бутун Чорсу майдони кирадир!

— Тун салтанати? Қанақа Тун салтанати?..

— Билиб ол! Сен етти иқлимга донги кетган Тун салтанатига келиб қолдинг. Мен эсам ғарибу ғурабо, йўқсилу гадолар шаҳаншоҳи, қиблагоҳу валинеъмат, Тун салтанати подшоси Шаҳриёрнинг ишонган валлакатларидан жавонмард Ахий Жаббор бўламен! Хуфтон намозидан то бомдод намозигача Тун салтанати муҳофизати менга топширилган. Бирорта чибин ҳам Шаҳриёр ижозатисиз бу ердан ўтолмайди! Бунга валлакат Ахий Жаббор кафолат бера оладир!

Абу Бакр Калавий бу валлакатнинг сўзларидан енгил тортди. Сахийларнинг сахийсини ахий дейишади, бунинг исми ҳатто Ахий экан. Булар, бир бечора муҳтож билан борини баҳам кўрадиган эмас, балки борини беришга тайёр олижаноб кишилардир. Абу Бакр Калавийнинг ўзи ҳам ана шундай футувват эгаси эди, шу ваядан ҳам унинг атрофидан одамлар аримасди. Бундай одамлар ҳамма билан ҳам тил топишиб кета олади. Чунки уларнинг энг эзгу омили — киши кўнглини олиш, мискин қалбига фараҳ бахш этиш, ўзига зиён бўлса-да, ўзга дилини овлашдир.

— Мана ўзинг ҳам валламати, жавонмард экансен,— деди Абу Бакр Калавий Ахий Жабборга.— Бас, мени ўз маҳалламга ўтказиб юбор! Ўлан-тўшагимда бўлмаганимга ҳам ярим йилдан ошиб кетибди...

— Мен ҳозир бурчни бажармоқ даражасидамен. Валламатлигим иш бермайди. Бунга фақат Тун салтанати подшоиси Шаҳриёрнинг ижозатлари керак.

Сухбат ҳали ҳам қоронғиликда, таҳмин доирасида давом этмоқда эди. Абу Бакр Калавий шу пайт қулоҳнамо учли оқ қалпоқ кийган бир одамнинг унга яқинлашаётганини кўрди. Ахий Жаббор келаркан, Чорсу майдонининг у чеккасида Жомеъ ёнидаги минорада липиллаб турган фонусни ўз гавдаси билан Абу Бакр Калавийдан тўсиб қўйди. Ажабо, фонус кўринмай қолгандан кейингина Ахий Жаббор юзини илғаш осон бўлди. Баланд бўйли, шопмўйлов бир йигит Абу Бакр Калавий олдида худди тол олдидаги теракдай серрайиб турарди. Ёнига қилич эмас, узун пичоқ осиб олганди... «Барваста қоматли, жуссадор, фил унинг салобати олдида хартумини ерга қўяди...» — ўйлади Абу Бакр Калавий, сўнг деди:

— Иккимиз ҳам шопмўйлов эканмиз, валламат... А?..

— Ҳали сиз экансиз-ку, бу ердан пошшоси ҳам Шаҳриёр ижозатисиз ўта олмайди,— кесди Ахий Жаббор.— Қани Шаҳриёр даргоҳига кетдик!

Абу Бакр Калавий Чорсу атрофларида кечалари юриб бўлмайди, деганларини эслади. Ичида: «Мамлакат тахтсиз бўлгач, аҳвол шу-да Ҳамма ўзинга хону ўзинга бек... Ишқилиб охири бахайр бўлсин!» — деди-да, ноилж Ахий Жабборга эргашди.

Иккинчи боб

ТУН САЛТАНАТИ

Ахий Жаббор билан Абу Бакр Калавий Чорсу майдонини кесиб хира фонус липиллаб турган Жомеъга қараб йўналишди. Эллик қадамча юришганди, ўнг томонда ўртача бўйли икки одамнинг ғира-шира қораси кўринди, чамаси улар Қаландархона кўчасидан чиқишган эди. Ахий Жаббор сал олдинда келаётган одамни таниб, баланд овозда сўради:

— Той нима деб кишнайди?

Абу Бакр Калавий ҳайрон бўлди: қанақа той ҳақида сўз кетмоқда? Ярим кечада той нима қилади ҳайҳотдай майдонда? Жавоб эса уни баттар таажжублантирди:

— От бўлдим деб кишнайди, от бўлдим деб!

Абу Бакр Калавий уларнинг аллақандай ишоралар билан сўзлашаётганларини энди тушунди. Орадаги сирлилик, Ахий

Жабборнинг ҳалиги одам билан эҳтиёт бўлиб сўзлашишлари Абу Бакр Калавий кўнглида уларга нисбатан хурмат уйғотди. Бундай одамларга ишонса бўлади, деб хаёлидан ўтказди у. Одатда бир жамоа ёки гуруҳ кишилари улуғ сирни пинҳон тутиш мақсадида алоқанинг шунақа шартли усулини танлайдилар. Сабзаворда сарбадорлар ҳам ҳали ҳокимият тепасига минмай туриб шундай йўл тутишган. Уларда фақат ўзлари тушунадиган шартли иборалар, сўзлар бор эди. Масалан, «Кўкни булут қоплади» дейилса, бас, сарбадорлар душман бостириб келаётганини тездагина фақм этишарди, аммо атрофдаги бошқа одамлар ҳеч нарса тушунишмас, мовий осмонни кўриб елка қисинарди. Абу Бакр Калавий Самарқанд сарбадорлари орасида ҳам шундай сўзлашув йўлини жорий этмоқ керак, деб ўзича ният қилиб қўйди.

— Кониғилда об-ҳаво қандай? — деб сўради яна Ахий Жаббор.

— Кониғилда каламуш юрибди, — деди ўнгдаги одам.

Ахий Жабборнинг «Шаҳарда тинчликми?» деб шартли сўраганига, у одам «Шаҳарда бегона бор», деб жавоб берганди.

Қаладдархона кўчасидан чиққан одамлар энди Ахий Жабборларга етиб олишди. Яхшилаб қаралса, уларнинг чеҳраларини аниқ кўрса бўларди. Сирли сўзлашган одам тунги посбонлардан Ҳасан чиноқ экан. Юпувлигини яшириш учун елкасига чипта қоп ташлаб олганидан, жуссаси кичик бўлса ҳам савлатли кўринарди. Унинг чап кулоғи йўқ, биров туғма шундоқ дерди, бошқалар ҳазиллашшиб, чақалоқлигида мушук еб кетган, деб кўйинарди. Ўттиз бешларга бориб-бормаган Ҳасан чиноқ Тун салтанатида кўркмас ва мардлиги билан ном чиқарган эди.

— «Меҳмон» ким? — сўради Ахий Жаббор, улар яқинлашгач.

— Арк кўчасига ўтмоқчи эканлар, Шаҳрисабздан.— Ҳасан чиноқ бамайлихотир жавоб берди.— Пошшодан ижозат олиб кетсинлар, деб бошлаб келаётибман.

Ахий Жаббор меҳмонга яхшилаб назар солди. Ўттиз ёшлардаги ўртача бўй бу йигит ёз бўлишига қарамай қора мовут чакмон кийиб олган, кўринишидан жангари, чапсон эканлиги билиниб турар, унда аллақандай бўғиб қўйилган бир ғайрат, шижоат эркинликка чиқишни интиқ бўлиб кутиб ётар эди. У Ҳасан чиноққа Ахий Жабборни кўраётганлигини билди.

— Пошшонинг шулми? — сўради нописандлик билан.

— Сўйласанг ўйлаб сўйла, доғи ўзини кўзлашмасми деди Ахий Жаббор Ҳасан чиноқни сўзлашга кўймай, меҳмонга

қараб.— Пошшо мен эмасмен. Уни ҳозир кўрасен. Шошлма. Шошганнинг иши олчимас, шошган қиз эрга ёлчимас!

Йигит афтидан Ҳасан чиноқ билан тортишиб келарди. Унинг Ҳасан чиноқдан қутулиб кета олмагани кўриниб турар, буни айниқса Ҳасан чиноқнинг ўзини бепарво тутишидан ҳам билса бўларди. Дароз Ахий Жабборни кўргандан кейин йигит қутулишдан умидини узиб жим бўлди-қолди.

Йигитни Ахий Жаббор ҳам, Ҳасан чиноқ ҳам, Абу Бакр Калавий ҳам танишмади. Унинг исми Аббос баҳодир бўлиб, Шахрисабз туманининг амири Темурбекнинг ишонган йигитларидан эди.

Ҳижрий 762 йил ёзида мўғул хони Туғлуқ Темурхон ибн Ўғилхўжа ибн Дувахон ўзини Чигатой мамлакатининг меросхўри ҳисоблаб, Мовароуннаҳрга от сурди. Шахрисабз амири Ҳожи барлос душман ҳайбатидан кўрқиб, юртни ташлаб Хуросонга қочиб қолмакни хаёл қилди. Ҳожи барлоснинг йигирма беш ёшли Темурбек деган жияни бор бўлиб, у фаросатли, сиёсий воқеалар оқимини тез идрок эта оладиган, шаддоқ фикрли бир йигит эди. Темурбекнинг амакиси билан кетгиси келмади. Кўч-кўронларини карвон-карвон юбориб, оила аъзолари ва канизақларини жамлаб жўнатишга отланган Ҳожи барлос жияни Темурбекнинг беҳаракату суст турганини кўриб:

— Ҳа, жиян, Жета қашқирга ем бўлмоқчимисиз? — деди ўпкали оҳангда.— Ўзбошимчалик бехосият нарса...

— Энди, амаки, қазо қиличи бошга келса қочмоқ нодоннинг иши.— Ўйланиб деди Темурбек Ҳожи барлосга тик қараб.— Аммо, қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етгон ўладир...

— Падали бузрукворингиз оламдан кўз юмганга бир йилдан ошди...— деди Ҳожи барлос.— Амир Тарағай фоний дунё билан хайр-хўшлаша ётиб, менга «Ўғлимдан бохабар бўл!» деб илтижо қилғонди. Бирга бўлсак, саз бўлармиди, жиян...

Темурбек қалин қошларини чамираркан, дадил жавоб қилди:

— Бу тонг тушимда падали бузрукворим аён бўлдилар. Кетмоқлигимдан воқиф эмишлар-да, менга ўксиниб: «Қаб-римни ташлаб кетма, ўғлим!» дермишлар... Юртни ёвга ташлаб кетгим келмай турибдур...— Темурбек жим қолди.— Амаки, агар сиз ижозат берсангиз, Туғлуқ Темурхон билан тил топишга сазъ-ҳаракат этиб кўрсам...

— Сиз мўгул хони ўз сўзида турадир, деб ўйлайсизму?

Ҳожи барлоснинг шундай деб сўрашида жон бор эди. Туғлуқ Темурхон Жонобулоқ мавзеида бир оз тўхтаб, Хўжанд суйидан ўтиши биланоқ юртнинг барча туман амирлари, нуфузли кишиларига, жумладан, Ҳожи барлос ва Амир Темурни ўз қошига чорлаб иноятномалар юборган эди. Иноятномаларни биров алдов деб ўйлади, биров тўғри тушунди. Ҳожи барлос ҳам уларга ишонмади.

— Мен хон олдиға бормоқ лозим, деб ҳисоблаймен! — деди Темурбек қатъият билан.

— Хомтама бўлманг, жиян!

— Аввалам, — деди Темурбек, — хон юртимизга бостириб ҳаммани бош эгдириш учун келаётир, унга шу кифоя қилур. Биз эса қўлда қилич биланмас, бош эгиб борурмиз. Не-не замонлар кечибдирки, эгилгон бошни кўрғонда ҳар қандай қилич ҳам ўтмас бўлиб қоладур...

— Кимсен, амир Ҳожи барлос, кўчманчи бир хонга бош эгадирму? Сўнгра у бошни қандоқ кўтариб юрурмен?

— Бир бора бош эгган билан бош эгилиб қолмас... — Темурбек истеҳзоли кулди. — Сониян, хон билан кўришувимизда икки фойда, бир зиён бордур. У билан кўришмай Хуросон томонга ўтиб кетишнинг икки зиёни, бир фойдаси бўлур.

Ҳожи барлос бош чайқади.

— Сиз, жиян, ҳали ёшсиз, гўрсиз. Бу фойда-зиёнларни тарозига солиб ўлтирғонча фурсат кетур... Чора — қочиб қолмоқликда... Ажали етган сиққон мушукка ғамза қилар эмиш!..

— Амаки! — деди андак сукут сақлаб Темурбек, амакиси сўзларидаги заҳархандани сезмагандек. — Туғлуқ Темурхоннинг олдиға бориш-бормаслик ҳақида пиримдан маслаҳат сўраб мактуб битгон эрдим. Ушбу мазмунда жавоб айлабдилар: «Гўртинчи халифа ҳазрати Али ибн Толлбдан, унга тангри марҳамати бўлғай, сўрабдурларки: «Осмон — ўқ-ёй тўла садоқ бўлса, ёғилғувчи офатлар — ўқ бўлса, инсонлар — нишон бўлса, отғувчи олло бўлса, одамлар қаёққа қочадурлар?» Халифа айтмишки: «Одамлар оллонинг ўзиға қочсулар!» Бас, мен ҳам Туғлуқ Темурхоннинг ўзига қочмоқчимен, кўлидаги ўқ-ёйини тортиб олмоқчимен. Бир фойдаси — ишонч қозонамен, иккинчиси — юртга эга бўламен...

Ҳожи барлос жиянининг қайсару ўжар, бир сўзлик эканлигини яхши биларди. Уни аҳдидан қайтариш муаммолардан бири ҳисобланарди. Амир ўйланиб қолди. Шу пайт Темурбек яна сўзга оғиз очди:

— Агар юртимизни омон-эсон сақлай олсам, сизга-да! Кайтганингизда ўзингизга топширамен. Ётлар кўлига тушмасун деб, ташвишдамен...

Бу гап Ҳожи барлосга ёқиб тушди.

— Майли, жиян, розимен! Бу гапингиз ота ўғли гапи бўлди! Сиз шу ерда қолингиз бўлмаса, Темурбек, юртдан кўз-қулоқ бўлингиз!..

Бирдан Туғлуқ Темурхоннинг Бекчик, Ҳожибек Эркиний ва Улуғ Тўқтемур кераитларни Жетанинг бошқа амирлари билан уч кўшин қилиб Мовароуннаҳр мамлакатини талон-торож айлаш учун юборганлиги, ўша уч кўшин Ҳузур деган жойга келиб тушганлиги ҳақида хабар келди. Темурбек хонга боришдан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан алдаб, юртни қатлу ғоратдан қутқариб қолишга аҳд қилди. Босқинчи амирларнинг назарлари очлигига яраша кўнгиллари ҳам тор бўлганлигидан, совға-соврун йўсинда уларга берган ҳар хил тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннаҳрни талаш ниятидан қайтдилар.

Туғлуқ Темурхоннинг аскарлари Шаҳрисабзни босганларида Темурбек хон ҳузурига кириш чорасини қидирди. Олтин узангили тулпор, тилло тугмали чорқаб, нилгун чин атласидан тикилган зарбофт қангара ва дуру забаржадлардан совға-салом тайёрлади. Барлос қабиласидан бўлган ўтқир кўзли бу йигит Туғлуқ Темурхонга маъқул келиб қолди. Темурбек баланд бўйли, чорпахил, калласи катта, овози кучли бир йигит эди. Унинг катта шижоат эгаси эканлиги, жасуру қўрқмаслиги шундоққина кўриниб турарди. Жуда кўп амирлар хонга рўбарў бўлмай қочиб қолишганида, йигирма беш ёшли бу амир итоат камаридан белли бақувват қилиб хон ҳузурига келиши таҳсинга лойиқ эди. Туғлуқ Темурхон унга Шаҳрисабз туманини топшириб деди:

— Менинг Мовароуннаҳрдаги қулимсен, Темурбек! Қулим демаймен, қўлимсен! Сенга амирлашқарликни муносиб кўрурмен. Унга ёрлиғу аҳднома топшурунг!

Темурбек ўрнидан шарт турди-да, қўл қовуштириб таъзим қилди:

— Хизматингизга бел боғлоғонмен, хон ҳазратлари!..

Шу пайт хонга ҳалиги уч тўда амирлари ерлик халқдан соврунлар олиб, улар билан келишимишлар, деган хабарни етказдилар.

— Очофатлар, мол бандалари! — дарғазаб бўлди Туғлуқ Темурхон.— Барча молларни қайтариб олинсун! Амирларнинг ўзлари мартабаларидан мосуво этилсун! Бундан буён улар Мовароуннаҳрга киритилмасун!

Темурбек мамнун эди.

Туғлуқ Темурхон Мовароуннахрдан қайтгач, у ўз ҳоқимиятини мустақкамлаш қайғусини чека бошлади.

Даставвал, хос лашкар тузишга уринди. Фақат Шаҳри-сабзда эмас, ўзга шаҳарларда аҳвол нечук эканлиги билан қизиқди. Туркистонда харжу марж¹ авж олган бир даврда ўз-ўзингга эҳтиёт бўлмоғинг лозимдир. Ҳар жойда қулоғинг бўлмоғи керак. Темурбек мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг томир уришидан бохабар бўлмоқ мақсадида турли шаҳарларга тинғчилар, қуловузлар² юбора бошлади. Қарши, Бухоро, Балх, Самарқандда не кор-қол экан? Балхга йўлланган тинғчидан нохуш хабар келди: Амир Қозоғоннинг набираси Амир Ҳусайн ўз амакиси Абдулла ибн амир Қозоғоннинг тахтига эга бўлиш учун бош кўтарган эмиш... Балки бу унчалар ҳам нохуш хабар эмасдир, яхшилиққадир... Чунки Амир Ҳусайн Мовароуннаҳр тахти меросхўри... У билан ҳисоблашмак керак бўладир. Бошбошдоқлик замонида бу чора заруриятга айланмоғи шубҳасиз. Ёраб, ҳар қасабаю депарада албатта бир беномус салтанат иқболи ишқида куйиб ёнади. Амир Баён сулдуз Самарқандда майхўрлик дарёсига мустағриқ бўлди. Улжайту сулдуз тахт ва гурур ҳавасида бесамар хаёлларга эрк берди. Амир Боязид жалойир Хўжандда ҳукмронлиқ даъвосидан тийила олмади. Муҳаммад Хожа опардий Шибирғонда ўзини Оллоҳнинг ердаги сояси хаёл қилди. Амир Хизир Яссовурий Ҳисори шодмонда ўзбошимчалик йўлини тутди, Бадахшон шоҳи эса Кўхистонда... Алғов-далғов шундай бир пайтда Темурбек Амир Хизир Яссовурий билан Туғлуқ Темурхонга қарши пинҳоний иттифоқ тузишга улгурган ҳам эдики, Амир Ҳусайндан чопар келиб қолди. Мовароуннаҳр тахти вориси мамлакатдаги бебошвоқларга қарши курашда уни иттифоққа чақириб нома битибди...

Ҳасан чиноқ йўл бермаган Аббос баҳодир ҳам Темурнинг ишонган тинғчиларидан бўлиб, унинг чекига Самарқанд тушган эди.

— Ўзингнинг меҳмонинг қаердан экан? — деб сўради Ҳасан чиноқ Ахий Жаббордан, Абу Бакр Калавийга ишора қилиб.

— Меҳмон атойти худо, меҳмон деб жоним фидо! — деди Ахий Жаббор.— Меҳмон, хўш... Ўзимизнинг самарқандлик экан...

¹ Харжу марж — анархия маъносида.

² Тинғчи, қуловуз — жосус, агент маъносида.

Орага жимлик чўкди. Жимликни фақат тўрт одамнинг қадам ташлашигина бузар эди. Энди бўлса Қавола мавзеи томонда қандайдир чақалоқнинг биғиллаган овози ҳам кўшилди. Шундай бемаҳалда чақалоғини бўзлатиб қўйган она қандай она экан-а! Абу Бакр Калавий куйиб-пишиб йиғлаб ётган жиш гўдакни кўз олдига келтирди. Бечора гўдак! Дунёда чақалоқнинг зорланиб йиғлашидан оғирроқ нарса йўқ... Қизиғи шунда эдики, чақалоқ ўқтин-ўқтин йиғлар, бир йиғлаб, бир тўхтаб қоларди. Абу Бакр Калавий бирдан алданганини билиб қолди. Биғиллаётган нарса чақалоқ эмас, балки тун-кечада мов бўлиб жуфтини қидираётган мушук экан, бу икки овозни дабурустан ажратиб бўлмасди. Абу Бакр Калавий енгил тортди.

Жомеъ масжидининг ёнида липиллаб турган хира фонус тобора яқинлашарди. Фонуснинг хира шуъласида кимлардир ивирсиб юрарди. Абу Бакр Калавий масжид олдида, шундоқ майдон четида қайдандир топилган учта эски сандиқ бир-бирига қалаштириб қўйилганини кўрди, унда аллаким савлат тўкиб ўлтирарди. «Шаҳриёр деганлари шу бўлса керак!» — хаёлидан ўтказди Абу Бакр Калавий. Дарҳақиқат, сандиқлар устида салобат билан кўр тўкиб ўлтирган одам — Тун салтанати подшоси Шаҳриёр эди. Бошида дубулға шаклидаги латта қалпоғу эғнида етмиш ямоқ мағрибий намаат тўн, қўлида ичига кўрғошин солинган таёқ. Шаҳриёрнинг икки ёнида икки киши посбонлик қиларди.

Абу Бакр Калавий Ахий Жабборнинг Тун салтанати ҳақидаги гапларига ҳайрон бўлиб, бундай салтанатни эшитмаганини айтганди. Ростдан ҳам бир кечалик бу салтанат кўпчиликка номаълум. Салтанат ҳар кеча хуфтон намозидан бомдод намозигача ҳукм суради. Салтанат деганимиз, ғарибу ғурабо, йўқсил кишиларнинг камтарин жамоаси бўлиб, уни биров атайдан уюштирамаган, балки тақдир тақозоси билан ўз-ўзидан йиғилган бир издиҳом. Салтанат фуқароларининг айримлари кундузи шаҳарнинг ҳар турли мавзеларида тиланчилик қилишар, кўплари эса мардикорликдан пул топишар, хуфтондан кейин салтанат пойига тўпланишиб, топган-тутганларидан подшога ҳисоб айлаб, вазир қўлига топширишарди. Сўнгра Шаҳриёр буйруғи билан йиғилган жамалға барча фуқаролар орасида баб-баравар тақсим қилинарди.

Адолатли бу салтанатда тартибот ҳам шунга яраша қаттиқ эди. Улар тунда шаҳар осойишталигини сақлашни ўзларининг бурчи деб билишарди. Шу сабабдан саккиз

кўчага саккиз кўриқчи кўйилар, кўриқчилар ҳар куни алмаштириб турилар, тунда ёмон ният билан юрган кишилар бўлса тутиб Шаҳриёр ҳузурига олиб келинади. Уларнинг ҳалол ва поклигига ишонч пайдо бўлгандагина, истаган жойларига ўтказиб юбориларди. Бир марта Жета хонининг жосуси қўлга тушди. Жосуснинг айби ошкор бўлгач, жаллоднинг кўлига топширилди, у шу майдонда қатл этилди.

Фуқаро олақуроқ одамлардан иборат бўлиб, кўпчилиги оддий дунёда ҳеч кими йўқ кимсалардан ташкил топганди. Қарзини узолмай хонавайрон бўлган деҳқонлар, бозори синган ношуд савдогарлар, боболари тахтидан мосуво, бор давлати олис, ўтмиш хотиралардангина иборат шўрлик амирзодалар, дунёдан кўлини ювиб кўлтиғига артиб кўйган ҳар тоифа кишилар ҳам фақирлик жандасини эғнига илиб, бу салтанат фуқаролигини энг олий мартаба деб тан олган эдилар. Шаҳриёрнинг ўзини Хоразмшоҳлар авлодидан дейишарди, гўё унинг насаби Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Мангубердига бориб тақалар эмиш. Лекин бу ҳақда Шаҳриёрнинг ўзи гапирмас, афсона фақат фуқаролар оғзида эди.

* * *

Ахий Жабборлар салтанат пойига етиб боришганида, кундузи тўпланган жамалга тақсимоти охирлаб қолган экан. Новча, калласи нокка ўхшаб кетадиган вазир Насафий Шаҳриёрга деди:

— Валинеъмат шаҳаншоҳим! Салтанатингизда бирон-бир фуқаро қолмадики, ул ўз насибасини олмаган бўлсин. Ҳатто ёши бир жойга бориб уриниб қолган Чигатоёхонга ҳам чорак чакса сўк толқон берилди. Энди сўнгги нарса қолди: фуқаронгиз Бобо Султон бир мис узукни кўлга киритибдир...

— О, бағоят улуғ иш бўлибдур, бағоят улуғ! — Шаҳриёр мамнун деди. — Холиқберди қизини жуфту ҳалолига узатмакчи. Бас, келинга зийнат бўлсин!

— Бўлсин! — Атрофдан шодмон овозлар ёғилди.

— Адолатли пошшомиз омон бўлсин! — деди кимдир қоронғиликдан.

Абу Бакр Калавий овоз чиққан томонга қараган эди, ҳеч кимни кўриб бўлмади.

— Шаҳриёримизнинг салтанати буюқдир! Ким келса ҳам, агар у Рустами Достонми, Соми Наримонми, Исфанди-

ёри Рўйинтанми, Афросиёби Жаҳонми, Алпомиш паҳлавонми, келаберсин! Ким келса ҳам келган изига ернинг устидан эмас, тагидан қайтади!

Майдонни қийқирик, сурон босди. Сўнгги гапни Ахий Жаббор айтди. У Ҳасан чиноқ иккиси қўриқчилардан ҳисобот талаб қилинишини бир четда боодоб кутиб туришарди. Ҳали бунга фурсут етмаган эди.

— Холиқберди! — вазир Насафий қироат билан деди.

— Лаббай, вазир аъзам! — орқароқдан синиқ бир овоз эшитилди. Оз ўтмай Холиқберди тахт пойига чиқиб келди, бу ёши олтишларга бориб қолган озиб-тўзган бир одам эди.

— Қани, бу узукни ол-чи! Қизингга буюрсун!

Холиқберди титроқ қўллари билан узукни олди. Ташаккур айтмоқ учун Шаҳриёр томон ўтирилаётганда, фонус унинг суяклари туртиб чиққан кичик юзидан оқаётган кўз ёшларини ялтиратиб юборди.

— Бахтимизга Шаҳриёр басаломат бўлсинлар! Бу мис узук биз учун тилло узуклардан ҳам аълороқдир...

Холиқберди таъзим билан ортига тисарилди.

— Ҳай, эшитдингларми? — деди Соҳиб Чангал деган фуқаро. — Амирзода Абдуланинг қор-ҳоли не кечганини?

— Нима бўлган экан?

— Тахт учун курашда Баён сулдуз билан Ҳожи барлос тарафидан аспалосопилинга жўнатилди! — Овоз майдоннинг ичкарисидан келди. — Шунга айтмаётми?

— Йўқ, уни айтмаётми! Амирзоданинг тахтга ўлтирганида юз берган жуда ғаройиб ҳодисани сўйлаб бермакчимен! — Соҳиб Чангал айтмоқчи бўлган ҳодиса баҳосини ошириш ниятида эди. Кўпчиликни оғизга қаратмоқ ҳаммининг ҳам қўлидан келабермайди. Соҳиб Чангал эса буни уддалай оларди, у оломонни қизиқтириб қўйиб, сукутга толган бўлди. Сукут оломон ҳавасини баттар оловлантирди: ажабо, ғаройиб ҳодиса не экан? Ҳар томондан овозлар ёғила бошлади:

— Амирзоданинг тахтга ўлтириб қўйганидан сўз очармусен? Хо-хо-хо! — деди йўғон бир овоз. — Тахтга ўлтирганлар нечта... Мана, амир Абдулла тахтга ўлтириб қўйибди, қўйлақлари ҳам булғанибди. Кейин қўйлақни турмаклаганча иштонсиз қочиб қолибди, душман яқин экан-да! Мана сизга ғаройиб ҳодиса!

Абомуслим деган фуқаронинг бу гапидан ҳамма мароқланиб кулди. Соҳиб Чангал Абомуслимининг ясама гапидан қаноатланмади, қизиқ гап айтишда Шаҳриёр олдида мен

билан обрў талашанти, деб ўйлади. Оломонни тутиб турган тизгин кўлдан кетаётганини сизди. Сукунатни ортиқроқ қилиб юборди, чамаси. Аммо тагин оғиз очишга улгурмади.

— Жуфтакни ростлаши лозим эди,— деди ғариб-ғураболардан бири Сукрот чийиллоқ овоз билан.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Сукрот гапирганда ҳамма жим қолишининг сабаби бор. У чиройли гапирар, лекин кам гапирганидан ҳамма унинг сўзлашига ишқибоз эди, у донишмандлиги ва билимдонлиги билан ўзгалардан ажралиб турарди. Сукрот илгари Усрушона томонда бир мадраса мутаваллиси бўлган экан.

— Мисрлик уламо, фозиллар фозили,— давом этди Сукрот қироат қилиб, унинг гапирётганлари ғирт ёлғон эканлигини барча билиб турар, аммо гапнинг андоми келишганини кўриб бу ёғини кечирар эди.— Оқиллар оқили Ибн Маҳжурий, жойлари жаннатдан бўлсин, ўзининг «Тарихи Маҳжурий» рисоласининг тўртинчи фасл, ўттиз саккизинчи саҳифасинда настдан ўн иккинчи қаторда ёзмашларки, душман бостириб келганда орқа-олдига қарамай қочсунлар, демишлар...

Кулгу кўтарилди.

— Хўроз товуқни қувиб бораётган эмиш.— Ҳасан чиноқ сўз қотди.— Товуқ айтар эмишки: «Мабодо тез қочиб бормаётганмиканман...» деб. Хўроз айтар эмишки: «Жуда тез қувиб бормаётганими? Етиб олсам нима қиламан!..» деб...

Тагин ҳамма гуриллаб кулиб юборди. Шу пайт улоқни бой беришига сал қолган Соҳиб Чангал овози борича қичқирди:

— Қочиб қолганини айтмоқчи эмасмен! Бошқа нарсадан сўзлаймен! Амир Абдулла тахтга мингач, Чингизхон таомилга кўра Баёнқулихонни мамлакатга кўғирчоқ хон қилиб қўйди. Баёнқулихон номига хон бўлганидан қиладиган юмуши йўқ экан. Ниҳоят бир юмуш топибди: Амир Абдулланинг завжаси билан дон олишибди!..

— Яхши дон бўлса керак-да! Хо-хо-хо!

— Лалмикор ерларда ўсган бўлик, таранг дон... Хо-хо-хо!

— Ундай бўлса унча-мунча тегирмон эзолмаса керак бундай донни, хо-хо-хо!

— Алқисса,— давом этди мамнун Соҳиб Чангал.— Амир Абдулла буни билиб қолибди... Билиб қолиб... Баёнқулихонни қозикқа ўтқаздирибди! Кейин шу қозикқа хотинини ҳам ўтқаздирибди... Вассалом!

— О...О...О...! — деб юборди оломон афсус ва надомот оҳангида.

— Бу кечаги гап, бугунгисидан эшитайлик! — деди Бобо Султон барчанинг диққатини ўзига тортиб.— Мўғул хони Туғлуқ Темурхон тагин юртимизга бостириб келмакда!

— Оббо, лаънати-ей!

— Жета хони ўлмади, биз кутулмадик!

— Мен, мўғул хони юртимизга бостириб келмакда, деб хато қилдим, ўтган гапни айтдим,— деди Бобо Султон.— Бостириб келиб қайтиб кетаётир ҳам!

— Оббо, падари қусур-ей! Менга учрамай кетаётганини! Кейин таъзирингни ейсан-ку, нодон!

Гурр этиб кулгу кўтарилди.

— Баён сулдузнинг қочиб қолганини эшитувдик,— деди яна Бобо Султон.— Туғлуқ Темурхоннинг келишини олдиндан билган экан.

— Ибн Маҳжурийнинг китобини яхши ўқиб олган-да! — деди кимдир Сукротнинг гапини эслаб.

— Э, ўқиш ҳам гапми! Бошига кўйиб ётади!

Яна кулгудан майдон ларзага келди. Абу Бакр Калавий хузур қилиб кулди. У Баён сулдуздек сиёсий воқеаларда шабқур ва бефаҳм амирларни кўп кўрган. Шундай паллаларда у, ҳар доим ҳам ҳаётнинг посангиси бўлавермаслигини, халқ-улус, юрт, мамлакат тақдири мана шу Баён сулдуздай фақат ўзини, ўзининг айш-ишратинигина ўйлайдиган, ундан бошқасига зиғирча ҳам ақли етмайдиган бефаросатлар қўлига қолганлигидан ўқиб кетар эди. Афсус...

— Туғлуқ Темурхоннинг Мовароуннаҳрга боз қайтганини кўрган амир Боязид жалоийр хон истиқболига пешвоз чиқибди. Хўжанд амирининг илгари хонлик қилгани мўғул хони эсида турган экан, амир Боязид жалоийрнинг бошини олишга фармон берибди... Буни эшитган Ҳожи барлос, Шаҳрисабз ҳокими,— давом этди Бобо Султон.— Мўғул хонини қарши олмаққа чиқаётган еридан шартта ортига қайтибдир ва Хуросонга қочибдир...

— У ҳам Ибн Маҳжурий китобини ўқиган экан-да,— деди Шотабиб отлиқ фуқаро.— Жуда бу китобни ёқтирганлар кўп чиқиб қолди-я...

Бобо Султон қизиқ гап айтиб обрў орттиришда ўзғирлик қилди. Соҳиб Чангал билан Абомуслимлар ҳам оғизларини очиб қолишди. Аввалан, у ҳаммани ўзига маҳлиё қилиб олди, ҳали гапининг эса ярмини ҳам айтиб улгургани йўқ. Унинг

устига Соҳиб Чангал гапирганда ҳам, Абомуслим гапирганда ҳам лом-миём демай ўлтирган Шаҳриёр, икки марта сўз орасида: «Баракалла, кейин нима бўлди?» деб қўйди. Бобо Султон авжда эди:

— Туғлуқ Темурхон Амир Хусайнни қувиб Вахш дарёсигача борибдир. Шу муҳорибада Амир Хусайн мағлублик жандасини эғнига илиб, Қандаҳорга қочибди. Моваро-уннаҳр Жета қўл остига ўтибдир...

— Зўрники тегиримон юргизибди! — тўнғиллади кимдир.

Оломон қаттиқ ҳаяжонга тушди. Бу гап ростдан барча учун ҳам янгилик эди.

— Энди,— деди Бобо Султон.— Охирги гап: Моваро-уннаҳрнинг янги ҳукмдори Туғлуқ Темурхон ўғли Илёсхўжа бўлади, билиб қўйинглари!

Бобо Султон бу гапларни қаердан билибди, улар рост гапларми ё тўқиб чиқарилганми — бу хусусда оломон ичида ҳеч кимда ҳеч қандай шубҳа туғилмади. Ҳамма Бобо Султонга ишонарди, чунки у салтанатда мана шундай янгиликлар жарчиси, соҳиб ул-хабар сифатида от чиқарганди. Бобо Султоннинг ўзи бундай янгиликларга ишқибоз бўлганидан, доимо мусофирлар атрофида ўралашиб юрарди. Уззуқун унинг юмуш ўрни Наддофлар кўчаси билан Кулоллар кўчаси ўртасидаги карвонсарой эди. Дунёнинг барча карвонларига жой топиб бера оладиган, аммо биронтасини ҳам ўз бағрида олиб қолишга қурби етмайдиган бу ғаройиб маконда бир дирҳамни тўрт дирҳамга айлантириб олмак илнжиди юрган ва топмак ўрнига, охириқибат ўша дирҳамдан ҳам айрилган Басраю Яман, Бағдоду Димишқни кўп марта кезиб чиққан савдогарларни, мусулмонлик фарзи ҳам қарзини бажо келтирмак мақсадида Маккаю Мадина азиматини дилга туккан тақводорларни, илму рўшнолик деб Қустантияю Қоҳирага бормака бел боғлаган толиби илмларни учратиш мумкин. Дунё кезган одамларда, шубҳасиз, янги гаплар кўп бўлади. Бобо Султон ана шундай ерларда кўп кезар, сорбонларга ёрдам берар, юкпукларни ташинсар, эшитган қизиқ гапларни қулоғига қўрғошиндай қуйиб оларди. Бу унинг энг севган, ардоқлаган машғулоти эди. Янги топган гапларини айтганда, у атрофдагиларга разм солиб турар, агар сомелар ҳайратга тушса, ёки ҳаяжонлана бошласа, ниҳоятда роҳат қиларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Айниқса, Шаҳриёр унга яна бир марта «Боракалла!» деганидан кейин, ёш боладай қувониб кетди. Одатда, у билмаган ёки эшитмаган гап қарийб учрамас,

бирон янгилик ҳақида сўз кетса «Ким айтди?» деб сўрашар, Бобо Султон айтган бўлса, бу гапнинг рост-ёлғонлиги ҳақидаги ҳар қандай баҳс ўз-ўзидан тўхтарди.

* * *

Шаҳриёр тахтда ўлтирганча гапларга унча қўшилмасди, аҳён-аҳёндагина Бобо Султонга муносабат билдиргандай бирон нима деб қўярди. У фуқаронинг эркин сўзлашувини ёқтирар, шундан бўлса керак, ҳамма бемалол дилидагини айтишдан чўчимас, аммо ҳеч ким Шаҳриёр ҳузурда чандик ибораларни оғзига олмас эди.

— Маъзур тутгайсиз, пошшойим! — деди бирдан вазир Насафий хижолат оҳангида, деди-ю гапни давом этдира олмай жим қолди. У ниманидир Шаҳриёрга маълум қилмоқчи бўлар, аммо журъат этмасди. Шаҳриёр вазирнинг иккиланганини сезди.

— Не бўлди, вазири аъзам? Хижолат чекмай, сўйла-сунлар! — Шаҳриёр бепарво деди. Насафий томоқ қирган бўлди, ҳалигина гувиллаб турган майдон ҳам тинчиб қолган, ҳамма Бобо Султон янгиликларидан ҳам бошқачароқ бир синоат борлигини фаҳмлар, унинг нохушлиги кўнгилларни сиқар эди.

— Афсус-надоматлар бўлсинким, фуқароларингиздан бири гуноҳи азимга юз тутибдир...

— Нечук гуноҳ экан? — Шаҳриёр вазирга синчков тикилди.

— Айтар эдим-ку, айтмакка тил айланмайдир... — Насафий жим қолди. — Тил айланмайдир... Бир қошиқ қонимдан кечасиз...

Шаҳриёр ҳушёр тортди. Ажабо, нечук гуноҳ эканки, уни айтмакка тил айланмайдир? Шаҳриёр билан вазир ўзаро сўзлашаётганларида одатда барча ҳурмат юзасидан сукут сақлаб турарди. Ниманидир очиқ айта олмай хижолат чекаётган вазирнинг ҳолати ростдан ғариб эди, буни Абу Бакр Калавий ҳам сезди. Барчасини жим кузатиб турган Аббос баҳодир назарида эса, бу салтанатнинг барча тутуми бир ўйиндай туюларди. Сарой аъёнларига хос бўлган ширин мулозимату муомалалар, серилтифотлилик, сўзлашувлардаги дабдабабозлигу қуруқ ҳашам унинг ғашини келтира бошлади. Бари саройни масхара қилишдан бошқа нарса эмас!

— Кечдим, айт! — деди Шаҳриёр.

— Камариддин деган бир гадо жуда ҳам оғир гуноҳ қилибдир... Гуноҳ бўлганда ҳам салтанат шаънига доғ бўлиб тушадиган гуноҳ...— Насафий бир томоқ кириб олди.— У ҳалол тиланчилик қилмак ўрнига қинғир йўлдан борибдир, ўғрилиқ йўлига кириб кетибдир...

Бу гапни эшитган оломон бир чайқалиб олди:

— Бечора адашибди-да!

— Чиқаринг ўртага, қани кўзимизга бир қарасин!

— Бундай малъун ҳаромхўрга орамизда жой йўқ!

— Халойиқ, ўзингизни босинг! — деди Насафий.—

Воқеа бундай бўлибди. Бозор ичида бедана уриштириша-ётган эканлар. Иккита бедана, биттасини кал бедана дейишди, жанг қилишибди. Жанг қизигандан қизибдики, бозорда ҳамма шу ёққа талпинибди. Камариддин беданалар жангини кўраман деб, одамлар устидан бўй чўзиб, бутун фикр-хаёли беданаларга кетган бир киши чўнтагида боғичининг учи чиқиб турган ҳамённи илғабди...

Майдон жим бўлиб қолди. Насафий давом этди.

— Камариддин атрофга аланглабди, қараса, ҳамманинг хаёли беданалар жангида... У ёғини, мана, Ҳасан чиноқнинг ўзи гапирсин, шу воқеа устида бўлган, ўғрини ўз жойида тутган...

— Фақат мен эмас, Шотабиб оға ҳам кўрди,— деди Ҳасан чиноқ турган жойидан. У «Аббос баҳодирдан ҳам бохабар бўл!» дегандек Ахий Жабборга бир қараб қўйди-да, аста тахт пойига чиқиб келди. Агар шу палла қўйиб юборсалар ҳам Аббос баҳодирнинг кетмаслигини у билмасди.

— Ҳамма бедана жанги билан бўлиб кетди. Камариддин ҳалиги одамнинг чўнтагидан ҳамённи аста суғуриб олди. У шокила боғичли ҳамённи ғижимлаб-ғижимлаб кўрди, ниманидир шилдирагани эшитилди. Шу пайт Шотабиб оға келиб қолди, дори-дармонга гиёҳ қидириб, бўзбозорга борган экан. «Анавини қаранг!» — дедим. Шотабиб оға кўриб: «Хонавайрон бўлибди, шўрлик...» деди. Бор гап шу.

— Ҳамён нима бўлди? — кимдир оломондан кичқирди.

— Эгасига қайтариб бердик...

— Шотабиб! — деди Шаҳриёр.— Шотабиб қани?

— Кулоғим сизда, Шаҳриёрим!

Шу пайт оломон ичидан қотмадан келган, баланд бўйли бир одам ажралди чиқди. Бу Шотабиб эди, у бошига оқ латтадан кулоҳ кийиб олган, эғнидаги оқ яктаги ҳам беш-олта баҳорни кўриб қўйганлиги билиниб турарди. Шотабиб қаддини тик тутиб юарди.

— Салтанат солимлиги посбони не дейдилар?

Абу Бакр Калавий Шаҳриёрнинг муносабатига қараб, ҳам ўзини эркин тутишида Шотабибнинг салтанатда нуфузи баланд эканлигини сездди. Бир шаҳарда яшаб туриб, бу шаҳарда Шаҳриёр, Ахий Жаббор, Ҳасан чиноқ, Бобо Султон, Шотабиб каби ажойиб одамлар ҳам истиқомат қилишларидан беҳабарлиги уни ҳайратга соларди. Кулолу темирчилар, қандолатчию наддофлар ичидан ўзига ҳамфикру ҳаммаслак қидирган Абу Бакр Калавий учун бу антиқа салтанат янги олам бўлди. «Мана сарбадорлар жамоасининг ишончли тираклари!» — деди ўзига-ўзи ва бу фикрдан кўнгли бениҳоя ёришиб кетди.

— Салтанатда барча соғ-саломат,— деди Шотабиб.— Фақат Чигатойхон носоғдир. Энди унинг дарди бедаводир, у кексалик дардига йўлиққан...

— Ҳасан чиноқ гапига не дейдилар? Қамариддиннинг шундай ғаламислик кўчасига бош суқдани ростмудир?

— Афсуски, ҳақ гап...

Шаҳриёр уч бор қарсақ чалди.

— Жаллод!

Тахтнинг чап томонида фонуснинг хира ёруғида уч киши бўлиб, биттасини қолган иккитаси қўлтиғидан тутиб турарди. Шаҳриёр: «Жаллод!» деганидан сўнг, ўртадаги жиккаккина одам қутулмоқчи бўлиб ҳар томонга силтана бошлади. Бироқ темир қўллар маҳкам ушлаб олишганидан, бечора икки қулоғидан тутилган куёндек типирчиларди, холос. У энди йиғлашга тушди: «Шаҳриёрим, шафқат қилинг! Карамингиз кенг!» деб қўярди йиғи орасида. Кимдир оломон ичидан:

— Кўз ёшингни тий, Қамариддин! Эркак учун кўз ёши ҳар қандай исноддан ёмон! — деди нафрат билан.

Қамариддин ҳамон силтанар, ўзини тахт пойига ташламоқчи бўлар, бундай қора ишлар олдида ҳамиша меҳрибону мушфиқ қалби нақ Зомин тоғларининг заранг тошига айланиб кетадиган Шаҳриёрдан раҳм-шафқат тиланар, барининг беҳудалигини билса ҳам, тўхтаёт олмас эди.

— Пичоғимнинг тиғи ялтиллайди, қиличимни олсам қилтиллайди! Амрингизга ҳозир мунтазирдирмен!

Бу жаллод овози эди. Унинг кийими қоп-қора бўлганидан, ёнгинада турса ҳам Шаҳриёр уни илғамаган экан. Салтанатда жаллодга тегишли ишлар юз бермаганига ҳам хийла вақт бўлди. Шаҳриёр охириги марта жаллоднинг кимга жазо берганини эсламак ниятида ҳарчанд уринди, бўлмади.

Паст бўйли, миқтидан келган жаллод гўё ҳали қилмаган иши учун олдиндан мотам либосига бурканган, у машъум туннинг одам қиёфасидаги кўринишими ё тун унинг қора кўнгли инъикоси, тажассумими? Уларни бир-биридан ажратиб олиш мушкул эди, жаллод — тунми, ё тун — жаллод?..

Абу Бакр Калавий бир нарсага эътибор қилди: бошдан-оёқ оқ кийимда бўлган Шотабиб билан қоп-қора кийимдаги жаллод икки мангу кучлар тимсолига ўхшаб кетди. Дунёни тутиб турган икки куч — оқ билан қора деб аталувчи икки олам, бу — эзгулик билан ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, Ахурамазда ва Аҳриман... Бирининг касби оламини соғайтириш, умрига умр бериш, ўзгасиники эса аксинча, жаҳон боғини хазон қилиш, тириклик дарахти бўлган инсонни илдизидан қуриятишдир...

— Қазо ўқи қадалса қандай қалқон чидайди? — деди Шаҳриёр беихтиёр. Кейин Насафийга ўтирилди: — Салтанат фуқаролари шаънига доғ туширган нокас ҳамённи қайси кўли билан олибдир?

Насафий аввал Ҳасан чиноққа қаради, кейин Шотабибни қидириб қолди. Кичик пешонасини кафти билан артди-да, Қамариддинга ўтирилиб сўзланди:

— Ҳамённи қайси кўлинг билан олувдинг, Шаҳриёр сўраяптилар... Жавоб бер, эсини еган, бадбахт!

— Мана бу кўлим билан, — деди инграниб-синграниб Қамариддин ва ўнг кўлини кўрсатди.

— Қамариддан салтанатда нопок ишларга дилхоҳлик қилди, филҳақ фуқаролар шаънига доғ бўлиб тушадиган жиноятга кўл урди. Ўғрилиқ — инсонга ҳаромдир, исноддир. Ҳалоллик — кўнгил кўзгусидир, инсоннинг бирдан-бир юрадиган тўғри йўлидир. Ошингни ҳалол қилиб кўчада ич! — Шаҳриёр бир лаҳза тўхтади-да, кенг майдонга назар солди. — Фуқаро! Қамариддин ҳамённи ўнг кўли билан олибдур. Адолат қиличи кесган кўл оғримас. Ўғрининг ўша ўнг кўли кесиб ташлансун!

Ҳамма оқ тортиб юборди. Қамариддиннинг ингроқ саси ададсиз оқ садолари ичида кўмилиб кетди. Бир қарашда тепса-тебранмас, суст, оламини сув олса тўшиғидан келмайдиган бўлиб кўринган жаллод жуда чақдон чиқиб қолди, у тахтан йиғирма қадамча наридаги устига латта-путта ташлаб қўйилган кундага томон юрди ва Қамариддинни жазога қандай тайёрлаш борасида кўрсатмалар бера бошлади.

Қамариддинни ерга юзтубан ётқиздилар, ўнг кўлига илмоқ қилиб арқон солдилар-да, кунда устидан таранг

тортиб боғлаб қўйдилар. Жаллод буни, қилич тушаётганда Қамариддин қўлини тортиб олмасин учун қилинди, деб тушунтирди. Қамариддиннинг қўлтиғидан ушлаб келишган одамлар энди унинг икки оёғига ўтириб олдилар. Унинг юзи қарийб кундага тақалиб қолди. Сарик ёзнинг дим ҳавосида қизиб кетган кунда, усти текис қилиб рандаланганидан, тутнинг тўнгагими ё жийданики, билиб бўлмасди, чириган ёғочнинг ҳидига ўхшаш нафасни бўғувчи бир қўланса ҳид таратарди. Кўнгли ағдарилган Қамариддиннинг тоқати тоқ бўла бошлади, бошини кўтармоққа таранг арқон йўл бермасди.

Мана, даҳшатли лаҳзалар ҳам етиб келди. Жаллод қўлига қиличини олди, аввал унинг тиғини текширди. Бир қадам ортга чекинди-да, ўзича нималарнидир пичирлади. Сўнг икки қўлини очиб:

— Оллоху акбар! — деб хитоб қилди ва Қамариддиннинг қўлини мўлжаллаб зарб билан қилич солди! Шўрлик гадо оғриқ азобидан «Воҳ!» деб чинқирганча ўзидан кетди. Бу сафар унинг овози ҳамманикини босиб тушди, Самарқанд тушининг қаър-қаърларини ҳам инграбив юборди. Биладан шарт кесиб ташланган қўл панжасини очиб-ёпиб арқонни бир-икки силтадию тиниб қолди...

Қамариддиннинг фарёди Абу Бакр Калавий қалбини ҳам поралаб ўтди. Тун салтанатида бўлаётган ишларни шунчаки бир ўйин, ғариб кишилар ўйлаб топган кўнгилхушлик-да, деб ўйлаган Аббос баҳодир жаллоднинг расмана берган жазосидан таажжубда қолди. «Салтанат бошқача бўлмоғи мумкин эмас. Фаройиб салтанат экан», — деди у ўз-ўзига ва салтанатга хурмати ортганини сезди.

Бир неча лаҳза ўтдими-ўтмадими, ҳамма Қамариддинни унутди, фақат Шотабибгина оғриқдан ғужанак бўлиб ётган беҳуш гадо атрофида куймаланар эди...

* * *

— Салтанат сарҳадида не ҳол экан? — Шаҳриёр ва-зирдан жавоб тилади.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Осойишталик, пошшойим! — деди Насафий, сўнг тахт пойига посбонларни чорлай бошлади.

Энг аввал Абу Бакр Калавий билан бир четда турган Ахий Жаббор маълумот берди:

— Бозоркўча посбони Ахий Жаббор ҳузурингизда!

— Қаландархона кўчаси посбони Ҳасан чиноқ хузурингизда!

Кетма-кет чиқиб келган посбонлар Ахий Жаббор билан Ҳасан чиноқ ёнига сафга тура бошладилар. Жамоат жам бўлгач, Шаҳриёр посбонларга бир назар ташлаб, сўзга оғиз очди:

— Салтанат посбонлари! Сўйланг, ҳеч ким салтанатга тажовуз этмакни хаёл қилмадими?

Арк кўчасининг посбони бир қадам олдинга чиқди:

— Менга топширилган мавзеда ҳеч воқеа содир бўлмади, Шаҳриёрим!

— Менинг посбонлигимда, — деб бошлади сўзини Ҳасан чиноқ, — бир киши учради. Шаҳрисабзданмен, дейдир. Арк кўчасига бормоқчи экан... Аббос баҳодир эмиш оти... Нечун келаётирсен, десам, буни пошшойингга айтурмен, деб чўғоллик қиладир...

«Арк кўчаси бир баҳона эди, — деб ўйлади Аббос баҳодир. — Амирим тинғчи, қуловуз сифатида умуман Самарқандга юборган. Мен эсам Самарқанддаги энг зўр салтанатнинг қоқ ўртасига тушиб турибмен. Амиримга зарур сир-синаотни бу ердан бошқа жойда билмоқ мушкул. Шу билганларимни амиримга етказиб турсам кифоя қилур...»

Шаҳриёр Аббос баҳодирга деди:

— Йўл бўлсин сенга, эй мусофир?

Шаҳриёрнинг ўзини бу қадар такаббуруна тутиши Аббос баҳодирнинг ғашини келтирди. «Фақирлигингни эсингдан чиқарма, ялангоёқ!» — деди у ўзича, лекин шу ондаёқ лат еган иззат-нафс кўйига кириб кетиш катта хато эканлигини англади. У ҳозирги аҳволни ҳисобга олмаслиги мумкин эмас! Рўбарўсида турган гадо — Шаҳриёр, у-чи — Шаҳрисабз амири, Илёсхўжанинг амирлашқари Темурбекнинг ардоқли валламатни эса-да, бу ерда, бир бечора асир, ғарибу нотавон...

— Шаҳрисабзданмен... Шаҳриёрим... — Аббос баҳодир кейинги жумлани оғриниб, қийинчилик билан айтди. У нима қилиб бўлса ҳам шу салтанатда қолмоғи лозим. Агар дунё сарватини берсалар ҳам ушмундоқ хорлякка — Аббос баҳодир назарида, бу қолга тушмоқдан ортиқроқ хорлик йўқ, — чидаб бўлмас эди-ку, аммо амири Темурбекнинг сўзи унинг учун ҳар нарсадан улғундир.

— Подшойим! — давом этди Аббос баҳодир. — Мен бир дўкандор эдим... Шаҳрисабзнинг гавжум ерида катта дўконим бўларди. Савдо ҳам нолимагудек, бир нави эди,

бизга, ишқилиб, даромади буромадини қоплаб турса кифоя, ортиғи не даркор? Бироқ мўғул хони келиб, ҳаммаёқни ғорат қилди, қирди, чопди, дўконимга катта солиқ солди. Буни қарангки, бир дирҳам ишласам икки дирҳам бермоғим лозим! Эшагидан тушови қиммат! Андак оғрингандек бўлудим, дўконимни ёпдилар, бор-будимдан айрилдим. Кимга дод деймен бу замонда. Кўрганларим ҳам ҳалво экан, ўз шаҳримда юришим қийин бўлиб қолди, ҳар қадамда қисти-қафас айлайдилар...— Аббос баҳодир нафас ростлаган бўлди.— Салтанатингиз доврўғи бизнинг томонларни ҳам тутган, фуқароликка мен бечорани ҳам қабул этсангиз деб келдим. Мени ҳам ҳимоятингизга олсангиз...

— Вазири аъзам не дейдилар? — деди Шаҳриёр Аббос баҳодирнинг мунгли қиссасидан таъсирланиб.

— Агар мусофир фуқаролик шартларига рози бўлса... қабул этмоқ керак, даргоҳингиз кенг-ку, пошпойим! Хонавайрон бир бечора экан...— Насафий ачингандек деди.— Мана кеча Термиз отадан келган бир ғарибни ҳам фуқароликка қабул айладик-ку! Ундан олдин тошкандлик бир мискинни ҳам қабул этдик...

Шаҳриёр энди Аббос баҳодирга синчков тикилди. Буюқда қолгандай қора мовут чакмон кийиб олган... ҳўлида каттагина узук... Шаҳриёрнинг кўзи беихтиёр мусофирнинг оёғига тушди — оёғида камёб сахтиён этик... Шаҳриёр бўлатуриб, унинг бундай этик кўрмаганига неча қовун пишиғи ўтдию!

Шаҳриёр мусофирнинг гапларига унча ишонгиси келмади. Дўконидан айрилган, бор-будидан мосуво бир бечора шундоқ кийинадурми? Чакмону узугу этик... Бунда бир синоат йўқмикин?..

— Мен салтанатингизни адолатли салтанат деб эшитдим,— деди шу пайт Аббос баҳодир Шаҳриёрнинг гумонли хаёлларини бўлиб.— Босқинчилардан, адолатсизликдан бурни қонаган бир бахти қаромен. Паноҳингизни соғиниб келдим...

— Хуш кўрдик...— Шаҳриёр энди қатъий қарорга келди.— Агар фуқаролик шартлари вазмин туюлмаса, қабул қилгаймиз. Шартларни дуруст англаб олмоғинг лозимдир, эй мусофир! Вазири аъзам, шартларни баён этингиз!

Насафий нокдай калласини гоҳ-гоҳ тебратиб одатдагидек қироат қилмоққа тушди:

— Аввалан, ҳалол бўлмоқ керак, мусофир, ҳалол бўлмоқ керак! Киши молига зинҳор-базинҳор кўз олайтирма,

бундай зил гуноҳ қилмоқдан тийил! Зеро оқибатини боя Қамариддин мисолида ўз кўзинг билан кўрдинг... — Аббос баҳодир тасдиқ ишорасини қилди. — Сониян, фуқаро бўлдингми, барча учун, салтанат учун лозим эса жон фидо қилмоқ талаб этилади. Салтанатда неча фуқаро бўлса бир жону бир гандир...

— Бас! — деди Шаҳриёр. — Қолганини ўзи англаб олади. Хўш, мусофир! Қани, эгнингдаги чакмонни еч-чи! Ҳасан чиноқ, чакмонни ол!

Аббос баҳодир ҳеч иккиланмай устидаги чакмонни ечиб, ёнида турган Ҳасан чиноққа берди-ю, кутилмаганда ўгирилиб майдонга қараб қичқирди:

— Шаҳриёримиз бахтимизга соғ бўлсинлар! Шу чакмонни бир фуқаро тухфаси сифатида эгниларига ташлаб юрсинлар!

Воқеанинг бундай бурилиб кетиши ҳаммани ҳайратга солди. Дабдурустдан гапнинг мазмунини тушунишмади шекилли, аввалига чиққан шивир-шивир кейин росмана ғала-ғовурга айланди. Кўп ўтмай ҳар тарафдан овозлар ёғилди:

— Муборак эгниларига ташлаб юрсинлар!

— Мусофирнинг сўзи қайтмасин! Ҳимматингга балли, мусофир!

Шаҳриёр Аббос баҳодирнинг топқирлиги, устаси фаранг эканлигига тан берди, айти пайтда худди шу нарса уни ўйлантириб ҳам кўйди. Лекин ўйлашга фурсат бўлмади. Насафий билан Ҳасан чиноқ иккиси ҳар ёқдан ёғилган қийқириқлар остида чакмонни олишиб Шаҳриёр томон келишмоқда эди. Салтанат фуқаролари бундан мамнун эканликларини яширмасдилар.

— Фуқаро, кулоқ солинг! — деди Шаҳриёр. Ҳамма жим бўлди. — Мусофирга фуқаролик кийимидан берингиз! У чакмонини тухфа этмакчи экан, бас, тантилигидан далолатдир, кам бўлмасун! Аммо, чакмонни мен, пошшойингиз эмас, менга сизларнинг меҳру муҳаббатингиз ўзи бебаҳо либосдир, салтанатимизнинг энг кекса фуқароси Чигатойхон кийсун, чунки кексайганда саратонда ҳам совуқ қотади киши! Шаҳриёрнинг гапи барчага ёқиб тушди:

— Ўзи қолиб, фуқаросини ўйлаган Шаҳриёримиз манглайи ёруғ бўлсин!

— Фуқаропарвар Шаҳриёримиз бошидан давлат куши кетмасин!

Ҳар тарафдан келган қичқириқлардан Аббос баҳодирнинг кулоғи батанг бўлаёзди. Битта чакмон билан

фуқаролар ишончини шунчалар қозониш осон эмасди. Аббос баҳодир бунинг уддасидан чиқди.

— Дўшпингни осмонга от, мусофир! Сен Самарқанддаги-на эмас, балки оламда ягона ғаройиб Тун салтанатининг фуқароси бўлдин! — Бу гапни Насафий айтди.

— Шундоқ фуқароликка кирмакчи экансен, айтиб қўя қолсанг бўлмайдирми? — деди Ҳасан чиноқ ўпка оҳангида. — Нуқул, пошшонга олиб бор, дейсен, қайсарлик қиласен...

У Аббос баҳодир билан бўлиб ўтган ҳангома давомда лом-мим демади, Шаҳриёрнинг олдида ўз кўнглида пайдо бўлган турли шубҳа-гумонларни айтмади. Ҳасан чиноқ назарида, Аббос баҳодир аввало дўкондор эмас, аҳли тижоратни у кўп кўрган, улар табиатан юмшоқ феъл, кўнгличан бўладилар, хуш муомала деб ўзларини нақ томдан ташлайдилар. Аббос баҳодир тутумига кўра сипоҳлардандир, одатда сипоҳлар бир оз дағал, кўрс, чўрткесарроқ бўлишади.

— Айтсам, мени қабул айлай олар эдингму? Илгингда шундай қудрат бор эдимму? Гўё оламнинг султони янглиғ фикр қиласен, а? — Ҳасан чиноққа кесатиқ оҳангида савол билан жавоб берди Аббос баҳодир. Ҳасан чиноқ пачакилашиб ўлтирмади, индамай қўя қолди.

Шундан кейин Кўрчилар кўчаси посбони сўз олди ва посбонлик тинч ўтганини билдирди. Навбат Бозоркўчага етди.

— Шавкатли Шаҳриёрим, йўқдир сабру қарорим, жуда-жуда қизиқдир бу кунги сир-асрорим! Ижозат этсангиз, оҳимга етсангиз, бир қошиқ, бир қошиқ қонимдан ўтсангиз!

Бу сўзга чечан йигитнинг Ахий Жаббор эканлигини барча тездан фаҳмлаб олди. «Гапир, булбул!», «Э, тилингда новот!» деган гоҳ сидқидил айтилган, гоҳ тагида нимкосаси бор, қочириқли гаплар эшитилди.

Шаҳриёр бу йигитни яхши кўрарди. У ҳақиқатан ҳам мард, сахий, садоқатли, шоирона лутф билан гапирмакка ишқибоз содда бир йигит. Баъзан сўзларига фасоҳатдан чиройли либос кийдирмак илинжида қилган саъй-ҳаракатлари кишининг кулгисини қистатарди. У эртақлардагидек саж билан гапиришга интилар, то иборалар бошини бириктириб, мақсадга айланиб келгунча буёқдагиларнинг тоқатлари тоқ бўларди. Аммо бири кам бу дунёда ҳаётнинг аччиқ азобу уқутбатларидан юраги зада одамларга Ахий Жабборнинг сўзлари, жазирама ёзнинг кунда ногаҳон эсиб қолган эпкиндай роҳат бахш этар, бу сўзлар шунчаки

сўзмас, балки ҳаётий заруратга айланган эди. Салтанатда барча бу хушқақчақ, ғам деганнинг яқинига йўламаган йигит суҳбатидан баҳраманд бўлишни истарди. Етти пуштида биронта дарвешхулқ, шоиртабиат аждоди бўлгандир, деб кўяди ўзича Шаҳриёр.

— Ижозат сенга, Ахий Жаббор, ижозат! Сўйла, не демакчисен? Сенинг посбонлигинг қандоқ кечди?

— Менинг кўчамда ҳам бир мусофир учради...

Ёнгинада турган Абу Бакр Калавий Ахий Жабборнинг сўзини бўлди:

— Қандай мусофир, эй феъли пишиқ? Инсоф эт! Наддофлар маҳалласиданмен, дедим-ку?

— Шопилманг ахир, оға, жоним сизга садоға...

— Чиройли гапларингни кўй, иним! Инсоф эт!

— Хўп, дедим-ку, оға! Пошшойим! — Тахт томон юзланди Ахий Жаббор. — Бу киши Наддофлар маҳалласидан, маҳалла оқсоқолимен, дейдир. Олис сафардан қайтмакда эканлар. — Кейин Абу Бакр Калавийга мурожаат қилди: — Исми асли зеб эрур, инсондан хабар берур... Хўш... Исми зотлари нима эди, оға!

— Абу Бакр Калавий...

Шаҳриёр Наддофлар маҳалласи оқсоқоли номини эшитиб кўнгли сув ичгандай бўлди. Наддофлар! Пахта тозаловчилар! Юнг титувчилар! Бу маҳалла Самарқанднинг обод ва шинам маҳаллаларидан бири. Одамлари ҳалол меҳнат қилиб кун кўришади. Улар пахтанинг толасини тола, чигитини чигит қилгунча озмунча тер тўкишадими! Қарасангиз, йиллар давомида оз-оз учган момик гардлардан ҳар бир томининг бўғотига илашган попилдириклар шабадада ғимир-ғимир қилади... Шаҳриёр бу маҳаллага кўп борган. Абу Бакр Калавий номини эшитиб, худди эски қадрдони билан учрашмоқчи бўлиб турган одамдай ҳаяжонлана бошлади. Абу Бакр Калавийнинг юзи қоронғида кўринмас, аммо бўйи-басти ўшаники, бунини Шаҳриёр аниқ билади, танийди. Наддофлар маҳалласи оқсоқоли унга икки марта хайр-садақа қилган. Биринчи марта — бундан икки йил олдин, иккинчи марта — ўтган қиш фасли. Ундан кейин кўп марта пахтачиларга ёлланиб ишлаган. Абу Бакр Калавий ўтган қишда маҳаллада, шундоқ кўча юзида совуқда қунишиб юрган бир гадони эслармикин? Ўшанда гадо садақа сўраганида, Абу Бакр Калавий: «Иттифоқо, ёнимда ҳозир бир дирҳам ҳам йўғ-а, биродар. Аммо сени куруқ қолдирмоқ ҳам гуноҳи азимдир...» деди ва замҳарир қиш-қаҳратонда

гадонинг юпун кийинганини кўриб, уйга кириб кетди-да, эски бир тўн олиб чиқиб гадо елкасига ёпди. Аввало, унга «биродар» деб мурожаат қилгани, бир гадони ўзига тенг кўргани таъсирли эди, гадонинг кўзаларига ёш келди, нимадир демоқчийди, тили айланмади. Абу Бакр Калавий гадога термилиб ундаги фавқулудда ҳаяжонни, нимадандир тўлиқишни сездиди-да: «Майли... кийиб йирт, биродар!» деди аста. Гадо Абу Бакр Калавий кириб кетган уйнинг икки табақали дарвозасига қараганча жим қолди. Бир лаҳзада гадонинг тиззаларидан дармон кетди, у уй пойдеворининг шундоқ чиқиб турган харисига ўлтирди. Қор гушлалаб ёғарди. Бу ғариблар шомиди қанча ўлтирди, билмади, ҳар қалай қор елкасидаги тўнни оқартириб қўйибди. Рўбарўда келаётган нотаниш одамдан, икки табақали дарвозани кўрсатиб, кимнинг уйлигини сўради. «Маҳалла оқсоқоли Абу Бакр Калавий ҳовлиси!» — деди ҳалиги одам. Ўша-ўша Абу Бакр Калавий танти, мард ва саховат эгаси сифатида гадо қалбида муҳрланиб қолди, унинг ҳаммаша кимларгадир яхшилик кўргазмоққа ташна, аммо қилган яхшилигини ҳеч қачон эслаб юрмайдиган одамлар тоифасидан эканлигини сездиди. Яхшиликни дарёга қил, балиқ билур, балиқ билмаса холиқ билур, деб бировга раво кўрган ёруғлигини миннат айлаб юргувчи, ёки шу яхшилигимни қайтаришар, деб хомтама бўлгучи кимсалар бу тоифага кирмасди. «Дунё Абу Бакр Калавий каби кишилар билан барқарордир. Бошқа нарсалар — тахту салтанат, бойлигу сарват, такаббурлигу мунофиқлик, шухратпарастлигу золимлик, сохта шону беқадр обрў, ишрату ҳасад — бари-бари ўткинчи, пайтлар келиб уларнинг ғубори кўҳна Заминдан кўтарилиб кетади, дунёда фақат эзгулик қолади». Шаҳриёр хаёлини безаган бу фикрларнинг ҳақлигига ишонади. Ажаб, Абу Бакр Калавий ҳозир қаршисида тахтда ўлтирган Шаҳриёрнинг ўша қаҳратонда кунлиган гадо эканлигини тасаввурига сиғдирар олармикин? Шаҳриёр ўзини танитмасликка қарор қилди.

— Самарқанднинг Наддофлар маҳалласидинмен, денг? — Абу Бакр Калавийдан таажжуб оҳангда сўради Шаҳриёр. Жавобни кутиб ўлтирмай давом этди. — Қай юртларга саёҳат қилдилар?

Шаҳриёр сўзларидаги майин оҳанг Абу Бакр Калавий қалбини аллалаб ўтди.

— Ажойиб бир юртда бўлдим, эй Шаҳриёр! Ул юртда дўстларим бор... Ибн Ямин ал-Фарюмадий деган машҳури замон шоир, Ҳасан Ҳамза, Хусайн Ҳамза... Зиёрат этиб келаётирмен...

— Қандоқ юрт экан, ажойиб юрт деганингиз?

— Ул юртни сарбадорлар юрти, дейдилар! — деди Абу Бакр Калавий.

— Сарбадорлар юрти?

— Ҳа, сарбадорлар юрти, пойтахти Сабзавор шаҳри-дур...

Шаҳриёр сарбадорлар ҳақидаги гап, миш-миш Арабу Ажам, Хуросу Мовароуннаҳрни тутиб кетганлигини биларди. Лекин мингта миш-мишдан кўра, ўша юртни бир бор кўриб келганинг сўзи албатта эътиборлироқдир.

— Бу қандоқ юрт эканки, довуғи бутун Машриқзаминни тутибдур? Қиссасидан сўзланг, оқсоқол!

Сарбадорлар юрти қиссасидан сўзламак... Абу Бакр Калавий ўтган йигирма етти йил давомида Сабзаворга уч бор сафар қилди. Унинг ҳамиша бир нарсада кўнгли бўш: қачонки сарбадорлардан гап сўраладиган бўлса, беихтиёр тили ечилиб кетар, ҳар бир сафари хусусида кечалаб сўзлаши мумкин, ҳикоя бошланди дегунча, сўз ҳам қуйилиб келаверарди. Лекин негадир бу гал ундай бўлмади.

— Сарбадорлар юрти монанди йўқ, унда ҳамма тенгҳуқуқлидир...— Абу Бакр Калавий, аломат мамлакатнинг қайси бир таърифини айтишни билмай қийналди.— Ҳозир сарбадор аъёнларидан домғонлик довюрак ва мард Ҳасан ҳукумат курсида қарор топмишдир...

Абу Бакр Калавийнинг кутилмаганда илҳоми келиб кетди. Сарбадорлар давлатининг етим-есирлар, оч-фақирларни тарбият этиши ҳақидаги гап бутун майдонни тўлқинлантириб юборди. Гап сарбадорлар подшоларига тақалди. Абу Бакр Калавий хожа Али Шамсиддин сарбадорий ва хожа Яҳё Қурробий борасида алоҳида завқ-шавқ билан ҳикоя қилди, улар билан ҳам кўз, ҳам сўз таниш бўлганлиги хусусида тўхталиб ўтди.

— Ушбу муқоясага ижозат берсангиз, бир нарса демакчи эрдим...— деди сўзининг охирида у.

— Ижозат, оқсоқол, ижозат! — деди Шаҳриёр.

— Сизнинг салтанатингиз сарбадорлар давлатига ўхшаб кетар экан!

Шаҳриёрга муқояса хуш ёқиб мамнун бош ирғаб қўйди. Бобо Султон билан Соҳиб Чангал айниқса сарбадорлар қиссасини қулоқлари динг бўлиб тинглашди, бу гаплар ҳатто улар учун ҳам янгилик эди.

— Шаҳриёр! — деди Наддофлар маҳалласи оқсоқоли. — Агар лозим топилса... Вақт ярим тундан ошди, кулбаи вайронамга йўллансам...

Шаҳриёр тасдиқ ишорасини қилди:

— Фуқаро, тингланг! Бундан буён Абу Бакр Калавий, Наддофлар маҳалласи оқсоқоли, Тун салтанатининг дўсти-биродари деб эълон қилинадур! Бағоят инсонпарвар бу одам яхшилик деб толмайдиган кўнгил соҳибидир, даврон элининг жисмида жон бўлмоққа тайёр бир инсондир. Мен ўзим кўп бор синовдан ўтказғонмен. — Сўнг Абу Бакр Калавийга бир қараб қўйиб деди. — Ахий Жаббор, Ҳасан чиноқ! Оқсоқолни кулбаи хонасига кузатиб қўйинглар! Илоҳо, умрлари узоқ бўлсун!

— Илоҳо, умрлари узоқ бўлсун! — гувиллаб сас берди майдон.

Воқеанинг бундоқ йўриғидан мамнун Абу Бакр Калавий икки посбон кузатувида майдонни кесиб Наддофлар кўчасига кирган ҳам эдики, навбатдаги соқчининг: «Хонқали кўчаси посбони ҳузурингизда!» деган овози қулоғига чалинди. Беихтиёр орқасига ўтирилиб Жомеъ масжиди ёнида минорада липиллаб турган хира фонуснинг тобора узоқлашиб бораётганини кўрди, тун-кечада бутун Самарқандни титратиб юборган Қамариддиннинг ингроқ саси эса қануз қалбини поралар эди... То уйига етиб келгунча ҳам Қамариддиннинг овози унинг қулоқларидан кетмади.

Учинчи боб

ШАҲРИСАБЗЛИК ЙИГИТ

Зарафшон тизмалари оша мўралаган қуёшнинг илк нурлари аввало Садр Сулаймон мадрасасининг маҳобатли баланд пештоқига тушади, ундаги феруза, яшил ва сарғиш нақшларни бетакрор жилоларга буркайди. Мавлонозода хужрадан Чорсу майдонининг ўртасига чиқади-да, ана шу манзарани томоша қилади. Ростки, бу шаҳрисабзлик хушбичим ва хушсурат муллаваччага жуда ёқади. Бугун томоша ҳар галгидан ҳам жозибалироқ кечди, даставвал пештоқда сийрак нурлар жилваланди, нурлар қуюқлашгач, пештоқ ўт ичида қолгандай бўлди, нақшлар бамисоли ловуллаб ёна бошлади.

Мавлонозода беш йилдирки, шу мадрасада сабоқ олади. Ўртача бўй, қошлари гўё тутаб ёнгандай қоп-қора, узоқдан

бурнининг тагига қора чизиқ тортиб қўйилгандай кўринадиган нозиккина олифта мўйлаби ўзига ярашиб туради.

Шаҳрисабздан келиб риёзат чекишдан тортинмаган йигирма икки ёшли бу йигит илми нужумда таниқли Яхё Ҳасан барлос деган мунажжим фарзанди эди. Мавлонозода, унинг лақаби, асли исми Нодирбек ибн Яхёдир. Мунажжим, иншоолло, нодир бўлсин, деб ўғлига шундай исм танлаганди. Аммо боланинг зеҳни ўткирлигидан мавлононинг ўғли, маъносида «Мавлонозода» деб атай бошладилар. Бора-бора ҳатто «Исмингиз нимадир?» деб сўраганларида, ўзи ҳам «Мавлонозода» деб жавоб берадиган бўлди.

Мавлонозода сабоқларнинг барига бирдай қизиқарди. Чунончи, у аруздаги рукн, вазнларни яхши билар, қисқа ва чўзиқ бўғинлар аҳамияти ҳақидаги ҳар қандай баҳсларга аралаша оларди. Тиббиёт борасидаги билими ҳам бир кишига етарли, буюк алломалар Жолинус, аз-Заҳровий, Ибн Синолар хусусида китоблардан ўқиганди. Жуғрофияни бўлса жуда хуш кўрарди. Самарқанднинг Турон подшоиси Афросиёб билан боғлиқлигини, ундан ҳам олдинроқ Самар деган турк хонининг кентга, яъни шаҳарга биринчи гиштни қўйганлигини яхши билар, Шаҳрисабзнинг бешинчи иқлимга киришлигию еттинчи иқлимда жойлашган Болосоғуннинг об-ҳавоси совуқ келишлигидан хабардор эди.

Аммо Мавлонозодани беҳад қизиқтирган фанлар фалсафаю фикҳ бўлиб, бу борада уни ҳақиқий билимдон деб санашларини орзу қиларди. Муллавачча назарида, барча фанларнинг ҳам қайдадир охири бор, бироқ фалсафа билан фикҳнинг уфқи чексиздай. Шариаат ақидаларидан сўз юритгувчи «Ҳидоя», «Мухтасари виқоя», «Шарҳи виқоя», «Фикҳи Кайдоний» каби рисоаларни кўп варақлаган, мантиқ илмига оид «Шамсия» китобини севиб-севиб мутолаа этганди. Идрокининг тиниқлигига ўртоқларигина эмас, фазлу илмда ўзига бино қўйган мударрис Хожа Лутфуллоҳ ҳам тан берар, «Сиз тенгқурларингиз ичида ўн йил олдинга кетгансиз!» дер эди ошқора қилиб.

Ўғлининг фавқулудда бир салоҳият соҳиби эканлигини Яхё Ҳасан барлос ҳам ғурурланиб гапириши Мавлонозоданинг эсида. Етти яшарлигида отаси шаҳарга айланнишга олиб чиқди. Гузардаги ёлғиз минорада қанотларини қоқиб турган лайлакни кўрган бола: «Тезда ёмғир ёғади!» деб юборди. Дарҳақиқат, Шаҳрисабзда йил бошида, ёмғирнинг биринчи куни албатта лайлак учиб келади. Шаҳрисабзликлар янги йилнинг бошланишини ҳам ана шу лайлакнинг учиб

келишидан ҳисоб қиладилар. Ҳатто кўплар эртага ғаройиб қушнинг қай маҳал учиб келишини ҳам айтиб беришади. Бу ноёб ҳодиса фақат Шаҳрисабзда юз беради. Яхё Ҳасан барлос бир марта Тошкентдан келган мунажжим дўстига ёмғиру лайлак ҳодисасини сўйлаб берган, гап устида ўғли ҳам нарироқда ўйнаб ўлтирган эди. Отаси ўғлининг бўлган гапни қулоғига қуйиб олганига ҳайрон қолди. Чиндан ҳам ота-бола уйларига қайтиб улгурмай ёмғир шариллатиб қуйиб юборди. Отаси: «Етти юз қирқ тўққизинчи йил бошланди, ўғлим, алҳамдулиллоҳ!» деганди ўшанда. Шунга ҳам ўн беш йил бўлибди...

— Кеп қолинг, иссиқ нон! Қўлингизни куйдиради!.. — Бозор эшиғида нон сотаётган боланинг овози муллавачча хаёлини бўлди.

— Нишолда! Нишолда! — дер эди бошқаси.

Мавлонозода ловуллаган пештоқдан кўзини олди-да, мадрасанинг ҳовлисига қараб юрди. Бир ошёнли бу мадрасанинг равоғи баладдиги сабабли, то кун оғиб ўтмагунича, ҳовли қуёш юзини кўрмасди. Ичкарида жойлашган масжид билан дарсхонада ортиқча безак-ҳашам ҳам йўқ. Дабдурустдан пештоқи маҳобатли мадраса ичида бу қадар фақирона қурилган масжиду дарсхона борлиги киши хаёлига ҳам келмайди. Мавлонозода фақирона дарсхона сари йўлланар экан, мутаносиблик қонунига путур етганини кўриб, кўнгли нечанчи бордир, билмайди, хира тортди. Тобакай мутаносиблик қонуни бузилур? Шундай бўлмаса эрди, мадрасадай рўшнолик масканини Садр Сулаймондек жаҳолат осмонининг қора булуту бунёд этармиди? Гардуни дуннинг ушбу нотантилик шеvasига не демоқ мумкин, ахир?

Ҳа, мадрасани Самарқанднинг садри жаҳони — Садр Сулаймон бино қилдирган. Бу ҳақда Мавлонозода унинг ўзидан эшитган. Гап шундаки, Садр Сулаймоннинг ўғли, келишган қад-қоматли, хушрўй йигит Худобанда ҳам Мавлонозода билан бирга таҳсил кўради. Худобанда падари бузруквори олдида андак мақтанмоқни хаёл қилиб, ўзини мадрасанинг энг илғор толиби илми билан дўстлигини намойиш айламак мақсадида Мавлонозодани уйига таклиф этганди. Биринчи бор кўргандаёқ Садр Сулаймон ўғлининг дидига қойил қолди. Жуда зукко йигит экан Мавлонозода! У Худобандага дўстини қадрлаш лозимлигини уқтирди.

Ҳовли ўртасида тўпланишиб, гангир-гунгир сўзлашишиб турган толиби илмлар дарвозадан кириб келаётган Мавлонозодани кўришди-ю, яқинлашишини кутиб жим қолишди.

Фақат Абумансур исмли ўрта бўйли муллавачча, ўзини кўрмаганга олиб, ҳикоясини давом эттирар эди:

...— Ярим кеча... Бирдан қарасам, Абдурахмоннинг хужраси очик, жойи бўш... Яктакни эгнимга илдиму ҳовлига отилдим! Астафурилло! Абдурахмон мадраса деворининг раҳида йиқилмай-нетмай юриб кетяпти! Ё раббий! Ойнинг ёруғида бу жуда кўрқинчли бўлар экан. Абдурахмон том орқасига ўтиб кетди. Кейин нима бўлганини билолмадим. Эрталаб қарасам, жойида ётибди! Уйғонганда тунги ҳодисани сўрасам, ҳеч нарса эсида йўқ...

— Наҳотки? — ажабланишди толиби илмлар.

— Абдурахмон бўлса, ўзинг туш кўргансан, деб мени енгди...

— Ўзидан яна сўрайлик, нима бўлганини? — таклиф киритди кимдир.

Башараси нимаси биландир каламушга ўхшаб кетадиган Абумансур суйридан келган бурнини силаб кўйди-да:

— Ваҳимаки бўлган, мана нима бўлган! — деди. — Шунақа бир дард бор, ойнараст ҳам дейишади... Валлоҳи аълам!

Мавлонозодани толиби илмлар хушчақчақ кутиб олдилар:

— Ассалому алайкум!

— Яхши туш кўриб турдиларми?

— Толиби илмлар саромади, улусимиз омадига толе юлдузи ҳамиша ёр бўлсин!

— Қуллуқ! Қуллуқ! — деди Мавлонозода, барчага ним таъзим айлаб салом берар экан. Сўнг Абумансурга мурожаат қилди: — Бировнинг кемтигидан кулмак ва уни сир пардасидан чиқармак одобдан эмас... Беайб ёлғиз парвардигори оламдир.

— Ҳа, ҳа, маъкул гап!

— Ҳаммада ҳам бир айб бор...— кўпилишди толиби илмлар.

Барчани ўз оғзига қаратиб турган Абумансур Мавлонозоданинг келаётганидан дили ғашланган эди, бу гап эса ошиб тушди. У мадрасада Мавлонозоданинг обрўйи баландлигига чидай олмасди.

— Нечун машриқ ёришди, десак, важи бу ёқдан топилди-ку! Уфқда пешқадам муллавачча офтобдай пайдо бўлган эканлар-да, — Абумансур самимий гапиришга уринган эса-да, ғараз оҳангини яшира олмади, буни барча муллаваччалар сездди. Бошқа илмларда саъй-ҳаракати суст Абумансур шеърятни яхши кўрарди. Машқларида маъно-

дан кўра даъво кўпроқлигидан ақли мадраса ўртасида мутойибага ҳам сабаб бўлар, бунда, албатта, унинг исмида «наsr»га уйкашлик борлигига шама қилардилар.

— Зулматда қолиб кетмангиз, дея ташвишдамен! — ҳазилга ҳазил жавоб берди Мавлонозода. Абумансур шалпанг кулоқларигача қизариб кетди. Ҳамма кулиб юборди.

Абумансурнинг қисик кўзлари доим оғригандай шилпиқланиб юрар, узоқни яхши илғай олмас, уни орқаворатдан «кўршапалак» дейишар, буни Абумансурнинг ўзи ҳам биларди. Мавлонозоданинг лутф билан ана шунга ишора этиши ҳаммани қойил қолдирди.

— Қоронғилиқ яхши-да! Офтоб одамларга даркор. Абумансурга эмас! — деди марғилонлик Калтатой деган муллавачча. Уни марғилонлик эканлигидан, ҳеч алоқаси бўлмаса-да: «Машҳур фақиҳ Шайх Бурҳониддин наслидан» деб ҳазиллашишар, бу муллавачча кўнглида фахр туйғусини уйғотарди. Калтатойнинг ғашига тегиш учун: «Сиз шайхнинг нечанчи пуштидансиз?» деб сўрашса, у: «Агар суриштириб борилса, ҳеш чиқиб қолишим аниқ, чунки ул зот ҳам Марғилоннинг Эшонгузаридан, қабрлари эса ўзимизнинг Чокардиза қабристонидадир!» дерди самимият билан.

— Кўршапалак кечаси бирон нарсага урилиб кетса: «Ҳой, қаёққа қараяпсан? Кўзинг борми?» деб таъна қилармиш!.. — сўзга аралашди муллаваччалардан бири. Тагин кулги кўтарилди.

— Бор... Бироқ кўрмайди!.. — пичинг қилди бошқаси.

— Нобино, денг? — сўради учинчи толиби илм.

— Ҳой, кўзингга қараб гапир! — деди кимдир, яна кўршапалакка ишора қилиб. Аския тобора авжга чиқа бошлади.

Бу гаплар энди Абумансурга ортиқчалик қилди. У аччиқ ҳазилларга жавоб бермоққа шайланди. Жавоб ҳам шундай бўлсинки, эшитган мантиқнинг ўткирлигию фасоҳатнинг нозиклигидан ёқа ушласин! Бироқ, бир ҳазилга жавоб топиб идрок андозасидан ўткаргунча бўлмай, иккинчиси ёғилди, кейин учинчиси!.. Бас, фишт қолипдан кўчганди. Бироқ ҳаммага гап топиб бера олмаслигига ақли етиб, индамай кўя қолди. Ҳа, майли, Абумансур барини унутмасликка ҳаракат қилади. Ҳар нарсанинг жавоби бор, ҳа...

— Биродарлар! — деди шу асно Мавлонозода. — Абумансур ҳақидаги бу гаплар ўринсиздир. Бировнинг устидан кулмак яхши эмас...

— Кулиш эмас бу, Мавлонозода! — деди Калтатой. — Қилмишига яраша деганларидан бўлди. Тийишини олди бу

каламуш башара! Ҳар дам одамни лақиллатиб ўтирадир...
Ёлғон сўзлайдир...

— Қачон ёлғон сўзладим? Тухмат! Тухмат!

Шу пайт дарсхона томондан бир муллаваччанинг:

— Сабоққа! — деб чақиргани эшитилди.

Барча дарсхона сари йўналдилар. Мавлонозода эндигина жойидан жилган қам эдики, кимдир:

— Бир лаҳза тўхталсунлар! — дея сас берди. Мавлонозода дарвоза томонга ўтирилди. Толиби илмлар жузвдонини осиб олганча дўсти Худобанда шитоб кириб келмоқда эди. Ҳа, томоша қилса арзийдиган йигит эди Худобанда! Бўйи Мавлонозодага тенг, оқ-сарикдан келган, хушқомат... Ажабо, одамзоднинг ичида ҳам шундайлари бўлар экан-да! Мавлонозода ҳазиллашиб унга: «Сиз Юсуф ойнасиз!» деб кўяр, машрабдил дўсти бундан ғурурланиб кетмаслигини яхши биларди.

Мавлонозода дўстининг қаракатларида озроқ бесаранжомлик аломатларини илғади-да, хавотирланиб сўради:

— Не сўз? Ташвишли кўринасиз?

— Кечаги девона Чорсуда боз йўлимни тўсди, тагин дилимни хуфтон қилди! — деди Худобанда зорланиб. — Девонамас, телбанинг ўзи! Ақли-хуши ҳам жойидамас шекилли!

— Не дейдир?

Худобанда кулиб жавоб қилди:

— «Бунчалар кўрку хусни қайдан олдинг, эй худонинг бандаси», дейдир... Гапларидан ақллига ҳам ўхшаб кетадир. Кейин бирдан: «Қани ганак? Ё лошқанот!» дейдими-ей!.. Шу сўзларни кўп айтади...

— Бу сўзлар қиморбознинг сўзлари... Қиморбозмикин?..

— Билмадим... Ўтиб кетаётсам, бир нафас тўхта, дейдир...

— Садақа сўрайдурми?..

— Ҳар куни садақа берамен, ҳар куни, дўстим! — Худобанданинг чиройли кўзлари маъюс тортди. — Энди мадрасага том ошиб келамен, шекилли. Бўлмаса Чорсудан ўтказгани қўймайдир. Қаттиқ тегайин, десам...

— Зинҳор, дўстим, ундоқ қилмангиз! Ўзи бир бечора бўлса... Ихлос қўйиб қолгандир-да, — деди Мавлонозода. — Қаттиқ тегмоқ осон, кўнгил олмоқ қийин...

— Оёғимга йиқилиб оладир, «бир нафас тўхта, кўриб олай», дейдир. Менинг нимами кўрадир, нимами? Ўтган-

кетгандан уялиб ерга кириб кетмайдирмен... Ҳеч нарсага тушуниб бўлмайдир...

Мавлонозода ҳам елка қисди. Ростдан, нима учун бир девона ҳадеб Худобандага ёпишаверади? Ким у? Қандоқ одам?..

Худобанда бир оздан кейин деди:

— Сизга айтмакчи бўлганим мутлақо бошқа нарсадир, узр. Падали бузрукворимиз Самарқанднинг улуғларини, номдор кишиларини меҳмонга чорлагонлар... Қувонғоним, шулки, меҳмонлар сафида ўзлари ҳам борлар. Ушбу сўзларимни расмий таклиф ўрнида кўргайсиз...

Таклиф Мавлонозодани ниҳоятда хушнуд этди. У дарров тўкин-сочин зиёфат, башанг дастурхон ва турфа хил нуқли таомларни кўз олдига келтирди. Мусиқанинг сеҳрли саси, қўшиқ, рақс... Аммо уни қизиқтиргани даврадаги одамлар эди, аниқроғи, ўша ерда бўлажак суҳбат, ақл чархлар лутфлар, одамнинг турфа гаплари...

— Ташаккур, дўстим! Падали бузрукворингизга менинг куллуғимни етказурсиз, деган умиддамен!

— Шак йўқ, дўстим! — самимий деди Худобанда, — Фақирнинг ҳам боши осмонга етгувсидир!

Ҳовлида иккисидан бошқа ҳеч ким қолмаган, барча дарсхонага кириб кетганди.

— Биласизми, — деди Худобанда мийиғида чиройли кулиб, кейин сал бир кўзини қисиб қўйди: — Хонлиқ оқа боғида антиқа гуллар бор эмиш...

— Шундоқ денг! — Мавлонозоданинг кулоғи динг бўлди.

— Гулларки, хушбўй, хушсурат...

— Хўш?.. Хўш?..

Икки муллавачча, ҳали уй кўрмаган йигитлар энди суҳбатнинг қизиқ жойига келишган эди, аммо шу асно дарвозада сабоқ бермоқда ошиқаетган мударрис Хожа Лутфуллоҳнинг кичиккина жуссаси кўринди. Икки дўст шакарғуфторликни келган жойида тўхтатдилар-да, ноилож дарсхонага йўналдилар.

Тўртинчи боб

ИККИ АМИРНИНГ АҲДИ

Абу Бакр Калавийнинг Сабзавордан қайтган куни эртаси Самарқандда кутилмаган бесаранжомликлар юз берди. Мовароуннаҳр ҳукмдори Илёсхўжа довул чалиб, ададсиз

кўшин етагида шаҳарга кирди. У отаси Туғлуқ Темурхон Мовароуннахрга амирлашкар этиб тайинлаган Темур ва тахтга даъвогар Амир Хусайнлар билан саваш қургани Қарши томонларга отланган эди. Илёсхўжага етиб борган гапларга қараганда, турк амирлари Жета хонига итоатдан бўйин товлаб, ўз нуфузларини ошириш, ҳокимиятларини мустаҳкамлаш ила овора эмишлар...

Келишда Тошкентни уч кун талаган мўғуллар Самарқандда ҳам шундай йўл тутдилар. Лашкарбошиларга ҳамма ихтиёр бериб қўйилди, Темур Нўбкан Бозоркўчани эгаллади, Куч Темур Бекчик ўгли аскарлари Қўрчилар кўчасини оралади, Шункум баҳодирнинг очофат одамлари Кулоллар кўчасини човлидай сузиб чиқдилар. Туғлуқхўжа чекига Қаландархона кўчаси тушди. Мўғуллар уйма-уй юриб, қўлга илинган нарсани битта ҳам қўймай тортиб олишар, қаршилик қилганларни шартта чопиб ташлардилар.

Учинчи кун иш йигит-қизларни асир қилиб Жетага ҳайдаш учун Чорсу майдонига тўплай бошлашди. Майдоннинг бошқа бурчагига эса мол-қолларни ҳайдаб келишди. Айрим аскарлар ўзларига ёққан қизларни канизак қилиб олишганди. Отларнинг кишнаши, бойликларни қўлга киритган мўғулларнинг шодмон қийқириғи билан хор-зор бўлган шаҳар аҳлининг оҳу ноласи бир-бирига қоришиб кетди. Самарқанд жаҳаннамнинг ўзига ўхшади-қолди...

Қўли боғлиқ асирлар орасида Тун салтанати фуқароси Ахий Жаббор ва толиби илм Калтатойлар ҳам бор эдилар. Улар Кулоллар кўчасида юришар экан, бир неча йигит-қизларни, кишиларни ҳайдаб келишаётган мўғулларни кўриб қолишди. Қизлар йиғлашар, йигитлар чорасиз боқидилар.

— Кутқариб олмаймизми? — сўради Ахий Жаббор ёнида фавқулодда пайдо бўлиб қолган барваста нотаниш йигитга.

— Кетдик! — деди йигит, у толиби илм Калтатой эди. — Қандай қилиб? Курол ҳам йўқ...

— Мен мўғулларни чалғитиб турамен... Сиз асирларни мана бу ён кўчага олиб кириб кетасиз...

— Улар сизни тутиб олишади-ку?

— У ёғидан хотиржам бўлинг!

Икки йигит шундай келишиб олдилар.

Аммо иш кўнгилдагидек чиқмади. Шу пайт келиб қолган Шункум баҳодир нотаниш йигитларни кўриб қолди:

— Қўлларини бойла ановиларни! — деб қичқирди у. — Яхши, бақувват йигитлар экан! Баҳоси баланд бўлади...

Ундан ортиқ аскар жам бўлиб бирпасда қаршилиқ кўрсатишганига қарамай, икки йигитнинг қўлларини орқасига боғлаб, асирлар ёнига қўшиб қўйдилар.

Арк кўчасидаги Кўксарой олдида шаҳарнинг казоказолари тўпланишди. Бу ерда шаҳар ҳокими Садр Сулаймон, Шоҳмалик қавчин каби бойлар, шайхулислом Абулворис Самарқандий, Қавомиддин қози, имом Қутбиддин, мударрис Хожа Лутфуллоҳ сингари шаҳар улуғларини кўриш мумкин эди. Барчаси бориб хоннинг этагини ўндилар.

Хон кўчма тахтда ўлтирар, гўё шаҳарда бўлаётган суронларни эшитмас, бу мўйлаби сабза уриб-урмаган ўн етти ёшлардаги хушбичим йигит эди. Шукурчи унинг бошида соябон тутиб турарди. Илёсхўжанинг ишораси билан хоннинг тағойиси кичик жуссали Сарик баҳодир бундай сўз бошлади:

— Жета хонининг сарҳадлари кенгаймоғи лозим! Кўҳна Мовароуннаҳр буткул тасарруфимизга ўтадир! Бурноғи йил Дарбандга яқин ерда Пули Сангин кўприги ёнида Амир Ҳусайн билан саваш курдик... Афсус, толе бизга кулиб боқмади. Амир Ҳусайн ила Темурбек лашкаридан енгилиб қолдик. Лекин мушт еган жой ҳали ҳам ачишиб турибди... Ҳа, душманнинг отини гижинглашиб миниб, хотинларини ўпмоқдан ортиқ лаззат йўқ! Ўшал кунлар келур! Олий-ҳиммат Туғлуқ Темурхон,— Сарик баҳодир жилмайиб Илёсхўжага юзланди,— мана шундай оқилу доно йигитни сизларга хон қилиб берди...

— Куллуқ! Куллуқ! — деди миқтидан келган Қавомиддин қози, унинг аррадай овози ёқимсиз эшитилди.— Бу ҳам оллонинг марҳамати... Илло...

— Хонимизнинг омадини берсин! — шошилиб сўзланди Садр Сулаймон, қозидан кейин қолганига ўзича хижолат, унинг ингичка овози кулоқларни ёргудай бўлди.

Илёсхўжа одамларга такаббуруна тикилар, ниҳоят буюк бобоси Чингизхон қадами етган довруқли Самарқандда эканлигига гоҳ ишониб, гоҳ ишонмас эди. «Самарқанд меники,— деб ўйлади ёш хон.— Бас, бутун Мовароуннаҳр оёғим остидадир!» У ўнг томонда турган моҳир саркардалари Искандар ўғлон, амир Ҳамид, Шункум баҳодир ва амир Юсуфхўжаларга қараб қувониб қўйди. Назари қуюқ мўйлаби, қирқ ёшлардаги барваста Шоҳмалик қавчинга тушди. «Самарқандда сенинг суянадиганинг Шоҳмалик қавчин»,— уқтирганди Туғлуқ Темурхон ва Самарқандга келганда бу бой-бадавлат одам билан ҳамсуҳбат бўлганини айтганди.

— Шоҳмалик қавчин! — оҳиста сас берди Илёсхўжа. Унинг овози бўйдоқ йигитларникидай дўриллаган эди.

— Шоҳмалик қавчин! Шоҳмалик қавчин! — деб иблиб кетишди боёнлар.— Хон ҳазратлари сизни тиламоқда!

Шаҳар казо-казолари, кимдир ҳавас билан, кимдир ҳасад билан Шоҳмалик қавчинга қарадилар. Садр Сулаймоннинг ичидан қиринди ўтиб кетди: «Нега мен ҳоким бўлатуриб, хон Шоҳмалик қавчинни чорлайдир?» Қавомиддин қози: «Ҳе-ҳе-ҳе... Илло...» деб қўйди.

Шоҳмалик қавчин тахт пойига бориб эгилиб таъзим қилди:

— Битта бошим салтанатингиз йўлида фидо бўлғай!

Хон ишора қилгач, Сариқ баҳодир билан Искандар ўғлон зарбофт тўн келтириб янги ҳокимнинг елкасига ташладилар.

— Ушбу фурсатдан бошлаб Самарқанддай шаҳар ҳокимлиги мартабасига минурсиз! Шаҳру қасабалар ҳам сизга бериладур!

«Муборак бўлсин!» «Муборак бўлсин!» деган овозлар янгради.

— Хон хоҳиши — худо хоҳиши! Қуллуғ бўлсин! — деди Садр Сулаймон. У зудлик билан уйда хонга мўлжаллаб қўйилган совғаю тансуқотни яна ҳам кўпайтириброк топширишни ўйлади. Шундагина хон, Садр Сулаймон ҳокимликдан туширилганига ўпка-гина қилмаяпти, деган хаёлга боради. Зинҳор иззат-нафснинг лат еганини билдирмаслик керак...

— Бизлар катта муҳорибага отландик! — Сариқ баҳодир «Битта бошим фидо бўлғай!» деб таъзим қилаётган Шоҳмалик қавчинга мурожаат этди.— Амир Хусайн ва Темурбекдек қўркмас амирлар билан майдонга тушишга Илёсхўжадай шерюрак паҳлавонлар керак! Мовароуннаҳрда Илёсхўжадан ўзга ҳукмдор бўлмайди! Биз бир ҳафта Самарқандда қолурмиз. Оту улуфа лозим, сипоҳ даркор... Қўшинга дам керак...

— Иншоолло, бўлур! Барчаси адо этилур!..— жавоб қилди Шоҳмалик қавчин.

Кун қиёмга келиб қолди.

Илёсхўжа боёнлари билан Шоҳмалик қавчин чорбоғига йўл олар экан, Сариқ баҳодир аста шивирлади:

— Юзга яқин чўри-асирлар, кўп қўй-қўзи, моллар, бойликни Жетага Туғлуқ Темурхонга пешкаш юбордик... Улуғ хон кўриб, фарзандининг фатҳи нусратидан боши кўкка етадур!

— Тошкентдан юборганимиздан озми-кўпми?

— Кўп, хоним, кўп!..

Хон мамнун бош тебратиб қўйди.

Ҳамма тарқалди.

Ўша атрофда ўзини гадога ўхшатиб, ўралашиб юрган Аббос баҳодирни ҳеч ким сезмади. У издиҳом тарқашидан олдинроқ шитоб Арк кўчасида турадиган Темурбекнинг эгачиси Қутлуғ Туркон оқа уйи томон шошилди.

* * *

Қутлуғ Туркон оқанинг катта ҳовлиси Чорсудан унча узоқ эмас эди. Аббос баҳодир ҳовлига кирдию чапдаги мўъжазгина уйга йўналди. Тездан жулдурвоқи кийимларини алмаштириб, Шаҳрисабзга, амири Темурбек хузурига жўнаш ниятида эди.

Ўттизларга бориб-бормаган бодомқовоқ хушрўй Қутлуғ Туркон оқа, йигитни сафарга шайланган ҳолда кўрди-ю, унинг юмуши ошиғич эканини сезди, гапга тутиб ўлтирмади, фақат:

— Онамларга, Темурбек инимга дуои саломимни еткуринг! — деди. — Мунгулғ эгачисини фаромуш этмасун! Тўйга айтдуруб эди. Бора билмасмен... Узримни айтингиз...

— Қуллуқ! — таъзим қилди Аббос баҳодир, у қанақа тўй эканлигини сўраб ўтирмади, остонадан отни етаклаб кўчага йўналди. — Эҳтиёт бўлинг, эгачи! Ёғий босган...

Шитоб юрган Аббос баҳодир Шаҳрисабзга кечаси кириб борди. Бемаҳалда Темурбеклар чорбоғига боришга истиҳола қилди-ю, Бозортаги маҳалласида турадиган уйғур дўсти Давлатшоҳ бахшаникига тушди.

— «Салтанат»да ишлар нечук? — сўради Давлатшоҳ бахши, афтидан у, дўстининг туриш-турмушидан яхшигина хабардор эди.

— Иш пачавадир... Илёсхўжа Самарқандни босиб олди...

— Нима дединг? Оббо бадбахт-ей!.. — Давлатшоҳ бахши бир оздан кейин давом этди. — Мен ҳам кеча Термиздан қайтдим. Барча мўғулдан дод дейдир...

— Шундоқми... — қаттиқ чарчаган Аббос баҳодир тезроқ ётиш пайида эди, унинг кўзлари юмилиб борарди.

Давлатшоҳ бахши дўстига жой таплай бошлади.

— Амир Хусайн ҳам шу ерда... Ўтган куни Балхдан келибди. — Давлатшоҳ бахши Шаҳрисабздаги янгиликларга ўтди. — Эртага тўй...

— Тўй?.. Қанақа тўй?

— Амир Ҳусайн синглиси Улжой Туркон оқани Темурбекка узатаётир,— тушунтирди Давлатшоҳ бахши.— Ҳозиргина сабзи тўғрашдан келдим...

Давлатшоҳ бахши қараса, Аббос баҳодир аллақачон хуррак отганча ухлаб қолибди.

Улар азонда уйғондилар-да, ғира-ширада Темурбек чорбоғига жўнадилар. Амир Тарағайнинг катта чорбоғи шаҳар марказида жойлашганди. Аббос баҳодирлар ичкари кирдилар. Ҳовлининг бир четида катта ўчоқ қазилиб, дошқозон осилган, унда шўрва қайнар, сайҳонликка эса жой қилинмоқда эди.

— Айтдим-ку, амиримизнинг тўйлари, деб!..— Давлатшоҳ бахши Аббос баҳодирга деди.— Бугун тўй-да...

Ҳовлидаги катта айвонда Темурбекнинг волидаси Текина хотун бомдод намозини ўқиб, тасбеҳини ўтирганча тиловат тушириб ўтирарди. Эллик ёшлардаги бу аёл бошига катта оқ шол рўмол ташлаб олганди...

— Ассалому алайкум, момо! — деди Аббос баҳодир кўлини кўксига қўйиб.— Самарқанддан келдим... Кутлуғ Туркон оқа эғачим дуои салом дедилар... Тўйлар кутлуғ бўлсин!

— Оллоға шукур! Униб-ўсингизлар, болаларим! Кутлуғ юрибидими? Келмадими?..— «Йўқ» жавобини олгач, Текина хотун давом этди.— Темурбек саҳар Амир Ҳусайн иккиси отасини, пирларини зиёрат этгани янғитдагина сағана бошига кетишувди. Ўлтириб турингизлар, болаларим!

Аббос баҳодир шеригига ўтирилди:

— Бизлар ҳам пирларни зиёрат этиб келайлик...

Улар Текина хотунга: «Келамиз!» — дедилар-да, шитоб пирлар қабрига қараб кетдилар. Борганларида, амирлар тиловат тушириб бўлишган экан, Амир Тарағайнинг сағанаси ёнида бош эгишиб туришар эди. Маҳалла имоми улар билан бирга эди. Йигирма қадамча берида тўхтаб тиз чўкишган Аббос баҳодирлар қизиқ манзарани гувоҳи бўлдилар.

— Темурбек! — чорлади имом. Унинг кўлида катта Қуръони карим бор эди.— Ҳусайнбек! Қани, келингизлар!

Амирлар сағананинг икки ёнига тиз чўкдилар.

— Ота-боболаримиздан қолғон эзгу удум бу, пирларнинг қошида Қуръони карим билан қасамёд этмоқ, шижоатларни бир жойга қўймоқ... Иншооллоҳ, оллоҳнинг ўзи кўллағай! Илоё, пирлар мададкор бўлсун!

Имом шу сўзлардан кейин Куръони каримни қабрнинг устига қўйди.

— Бизлар Ҳусайнбек билан дўст тутинмоққа аҳд қилдук. Зеро туркнинг ота-боболари ҳам Чингизхон авлоди билан дўст бўлиб келгон...— Темурбек имомга қаради. Унинг кучли овози йироқларга ҳам эшитиларди.— Ўн сўзни сўзласанг, бирини айтғил, тўққизини тийғил, дейдилар. Бизлар турли ёқларда ўз ҳолимизча юрмакни бас этиб, бирлашмакка азм айладук...

Амир Ҳусайн ҳам бош ирғади. Бу гўштдор товоқ юзли, қисқ кўзли, ўрта бўйли амирнинг ёши Темурбек ёшига тенг келарди.

— Бир-биримизга даъвойимиз бўлмас...— давом этди Темурбек.— Ҳар биримиз ўз ўрнимизда турадурмиз... Бир-биримизга совуқ сувни ҳам раво кўрмасмиз, бало тиламасмиз, қазо ўқини йўналтирмасмиз. Тоабад дўстликни қоим тутғаймиз. Бас, Ҳусайнбекнинг бир дўсти менга минг дўст қаторида қадрлидур, бир душмани мингта душман ўрнида душмандур!

Темурбек шундай деди-да, Куръони каримни олиб меҳр билан уч бор ўпди ва кўзларига суртди-ю, бундан ўн йиллар чамаси олдин бўлиб ўтган бир воқеа эсига тушди.

Темур ўн беш ёшларида бир куни пирни тўйга айтиб келгани Шайх Шамсиддин Кулол хонақосига борди. Шайх йигирмата дарвиш ўртасида ўлтириб олганча, зикрга берилган экан. У Амир Тарағайнинг дуркун қоматли ўғли кирганини кўрди. Темурбек киришга кирди-ю, халал бермай остонага чўкиб, зикр тугагини сабр билан кутди. Зикр узоқ давом этди. Темурбек ҳам жойидан жилмади.

— Келинг, чироғим, келинг! — зикрдан сўнг деди шайх.— Бардошингизга балли, ўғлим!

— Жуда боодоб йигит экан!

— Сабр-тоқат қилиб кутди...

Темурбекнинг одоб билан боқиб туриши, ўзини тутуши хонақоҳ аҳлини мамнун этди. Шайх ички бир тугёнда Темурбекни дуо қилди:

— Униб-ўс, тупроқ ушласанг, олтин бўлсун, олгину олдирма! Омин, оллоху акбар!

— Оллоху акбар!

Ўша-ўша, Амир Тарағайнинг ўғли олиб келаётир, олдиргани йўқ, иншоолло, олдирмайди ҳам. Ўша-ўша, Шайх Шамсиддин Кулолни тез-тез зиёрат этиб туради, барча яхшиликларни ўша дуодан кўради.

— Кўнглимдаги каломни дедингиз, Темурбек! — Амир Хусайннинг овози бўғиқ эди.— Мен мамлакат ҳукмдори эсам, Темурбек амирлашқардир. Мен Темурбекни бир умрлик дўстим дермен, фақат дўсту қариндошга муносиб иш қилурмен. Аҳд-паймонимизни Темурбек ва синглим Улжой Туркон оқа никоҳи билан тағин ҳам пойдор қилмакни дилга тугдик... Агар Темурбекка айтган гапларимга хилоф иш тутмак ниятим бўлса, дўстимга ёмонлиқни ўйласам, шу Қуръон — оллонинг китоби урсун!..

Амир Хусайн ҳам Қуръони каримни уч марта ўпиб кўзларига суртди.

Имом узоқ тиловат тушириб, икки амирни сидқидилдан дуо қилди. Темурбек билан Хусайн кучоқлашиб кўришдилар. Аббос баҳодир ўз амирининг Хусайдан бир бошга баланд эканлигини кўрди, Мовароуннаҳрнинг икки кучли амири аҳд-паймон қилганларидан кўнгли тоғдай кўтарилди.

Имом билан хайрлашиб, йўлга тушганларидан кейингина Темурбек Аббос баҳодирга юзланди:

— Не муждалар келтурдинг, баҳодир? Самарқандда аҳвол нечук? Айтар сўзингнинг ҳеч кўр-қути борму?

— Аҳвол хатарлидур, амирим...— бош чайқади Аббос баҳодир.

— Не воқеа юз берибдур? — сўради Амир Хусайн сабрсизлик билан.

— Уч кун бўлди, Жета хони Илёсхўжа Самарқандни зер-забар қилди. Элни таладилар, одамларни асир этиб ҳайдаб кетдилар... Шохмалик қавчин шаҳар ҳоқими бўлди...

— Садр Сулаймон-чи? — сўради Темурбек.

Аббос баҳодир билмайман, дегандай елка қисди.

— Дунё моли шўр сув кабидур, ичган саринг ташналигинг ортадур... Илёсхўжа ўз мулки ила қаноатланмай, яна юртимизга кўз тикмақда... У юртга ташна... Ташна!..

— Мовароуннаҳрга қадам босганнинг жони нечта? — Амир Хусайннинг сўзлари ғазабли чиқди. Унинг ўнг юзи пириллай бошлади.— Темурбек! Шитоб Самарқандга от кўюрмиз! Йигитларни чорлангиз!..

Амирлар кўча ўртасида тўхтаб қолишган эди.

— Сафинг оз бўлса имконни душманга қўй, дегонлар... Қани, ёғий жангга ташлансун-чи, чўғини кўр-чи...— деди Темурбек ўзига ўзи айтгандек, у узоқларга, тоғларга қаради, кун чиқиб келарди.— Хусайнбек! Кўрайлик-чи, Илёсхўжа не қиларкин? Самарқанддан ортга қайтадурми, ёки мамлакат ичкарасига юрадурми?..

— Илѣсхўжа шу томонларга бостириб келмоқчи,— аниқлик киритди фурсатдан фойдаланиб Аббос баҳодир.— Бир ҳафта кўшинга дам бермоқчи, холос...

Энди ҳаммаси равшанлашди. Амирлар зудлик билан Илѣсхўжага қарши жангга тайёрланиш лозимлигини англадилар. Бошқа йўл йўқ эди.

* * *

Тўй жуда дабдабали ўтди. Шаҳрисабздан бошқа Хўжа Илғор, Дархон сингари атроф қишлоқлардан ҳам тўйга одамлар оқиб келди. Кечкурун мамлакат ҳукмдори синглиси — ясаниб-безанган келинчак Улжой Туркон оқани Темурбек уйига тушириб келдилар. Ёр-ёр садолари Шаҳрисабз осмонини янграйтиб юборганда, юраклар беҳол увалди...

Эртаси куни «юз очди»дан кейин, ҳукмдор синглиси Улжой Туркон оқани Амир Тарағай хонадонидай қутлуг хонадонга бека бўлгани билан қутлаб, кўргани кирди. Ипакларга ўралган келинчак остона ёнида таъзим қилиб бош эгиб турарди. Амир Ҳусайн синглисининг пешонасидан ўпди ва кўйнидан яшил қутича олди.

— Мана, бу сенга ҳадя...

Ҳадя — Яман ақиқидан ҳам аълороқ йирик ёқут кўзли тилла балдоқ эди. Келинчак балдоқни кўлида тутганча эшитилар-эшитилмас:

— Қуллук, оғажон, қуллук...— дея олди холос миннатдор бўлиб.

Куёв, амирлашқар Темурбек буларнинг барини бир чеккада кузатиб турар, хаёлида эса Илѣсхўжа билан бўлажак жанглр бир-бир ўтар эди.

Бешинчи боб

НОМАЪЛУМ ҚИЗ

Мавлонозода сабоқдан сўнг хужрага кириб кийимларини алмашгирди: эгнига янги яктагини илди, устидан авра оқ абришим чопонини кийди, бошига мисқоли салла ўради. «Салланинг тожга менгзаб кетиши бежиз эмас. Муллаваччанинг бошидаги мисқоли салласи унга подшо тожидан ҳам азизроқ!» — дея хаёлидан ўтказди Садр Сулаймон мадрасасининг пешқадам толиби илми. У меҳмонга боришга тайёрланмоқда эди.

Мавлонозода Чорсу майдонига чиқиб, чапга, Арк кўчаси томонга бурилаётиб, бирдан бозордаги китоб дўконига

кириши зарурлиги эсига тушди. Китобфуруш бугун янги китоблар олиб келиши керак, бу ҳақда Мавлонозода у билан келишиб қўйган. Ахир неча ойлар қидирган китобини бугун қўлга киритмоқ умиди бор. Мавлонозода кўндан Абу Наср ал-Форобий ат-Туркий рисолаларини излайди. Буни унга Хўрдак Бухорий айтганди. Афсуски, шу пайтгача бор саъй-ҳаракатлари кумга сепилган сувдек зое кетди. Мударрис Хожа Лутфуллоҳ сабоқда бугун ҳам ул аллома исмини зикр этиб ўтди:

— Толиби илмларга шул нарса аён бўлсинким, бир бебаҳо рисола, рисолаи мажмуа бордир, илмга дил берганлар ўшани топмаклари лозим. Рисола бутун оламга машҳур «Мажмуат расоил ал-ҳукамо» номига хос... Тарих беш юз саксонинчи ҳижрий жумодил охир ойи ўн бешида¹ Доруссалом шаҳрида саҳифаланмишдир. Рисолада Арасту, ал-Форобий, Бу Али Синоларнинг бебадал асарлари жам бўлмишдир...

Мавлонозода китобфурушга ана шу мажмуани тайинлаган. У омадини синаб кўрмоқчи бўлди: ров бозорга кириб, агар китоб келган-эса олиб, сўнг меҳмонга Садр Сулаймон хонадонига боришни хаёлга тугди. Толиби илм майдонни тикка кесиб бозорга қараб юрди. Кутилмаганда чап томондан кимнингдир кузатиб турганини сизди. У шартта ўтирилди: дарवेशнамо одам мижжа ҳам қоқмай қаттиқ тикилган, ўқдай бу нигоҳнинг шиддатига дош бериш маҳол эди. Соқол-мўйлови ўсиб кетган, ўнг чаккасида ёнғокдек нарса бўртиб чиққан, миқтидан келган, бақувват бу одамнинг бошидаги қора кулоҳи учи эгилиб, искирт бир қалпоққа айланиб қолганди. Одатдаги дарवेशлар қалпоғига боғланадиган кигиз тасма — уни қурчуқ дейишади — ҳам кўзга ташланарди. Ўзи ўрта ёшларга борган бўлса ҳам эгнидаги қирқ ямоқ жанда анча қаримсиқ кўрсатарди.

Мавлонозода бир муддат тикилиб қолди.

— Қани ганақ! Ё лошқанот! — деди пишқиргандай ҳалиги одам йўғон овоз билан, сўнг орқасига қайрилиб нечундир индамай кетаверди. У Тун салтанатининг фуқароси Абомуслим эди.

Шу пайт Арк кўчаси ёқдан эшитилган карнай-сурнай садолари Мавлонозода хаёлини кесди. Садр Сулаймон ҳовлисидан келаётган садолар бу ерда бўлажак катта базми жамшиднинг жарчиси сифатида бутун шаҳарга тараларди. «Ошиқмақ зарур!» — деди ўзига ўзи беихтиёр.

¹ Милодий 1184 йил 23 сентябрь.

Абомуслимнинг сўзларига аввал эътибор қилмаган Мавлонозода бирдан эрталаб Худобанда айтиб берган воқеани эслади. Ажабо, ўша дўстига тинчлик бермаётган девона шулмикин? Мавлонозода айиққа ўхшаб талпанглаб кетаётган бу абтарин ажойибул махлуқотга қараб қолди. Ким ўзи у? Нима истайди? Кўнглида не дарди бор?..

Мавлонозода шу хаёллар билан бозорга етиб келганини билмай қолди.

Китоб дўкони бозорнинг ичкарасида бўлиб, нон растаси, атторлар тими, аллофлар бозоридан ўтиб бориларди. Толиби илм нон растасида тўхтамади-ю, негадир атторлар тимиди қадамини секинлатди. Тепасида бешта туйнук-дарчаси бор ёп-ёруғ тимда кезиб юриш хийлагина мароқли эди. Бу ерда уца-элик, турли тақинчоқлар, зебиргону тиллақошлар, маржонлар, исирғаю узуклар сотилар, ҳатто астойдил қидирганга мушжи Хўтану дурри Адан ҳам топиладди.

Мавлонозода назарида тимнинг ичи бирдан ёришиб кетгандай бўлди. Водариг!.. Машҳур Рўзи аттор дўкончаси олдида қоматдан ғайрат ёғилиб турган биқр жуссали бир қиз буюмларни кўриб, ўзига нимадир танларди. Ажабо, соддагина кийинган бу қиз барчанинг ичида офтобдай ажралиб турар, атрофдагиларга парво ҳам қилмас, эҳтимол дунёни унутган, фикри-зикри фақат буюмларда михланиб қолганди. Катта аёллардай бошига солган таканаси ўзига ярашган, оғзини яшириб турган рўмоли одмигина матодан бўлса ҳам кўзга нафис ташланарди. Мавлонозода яқинроқ бориб, сездирмай одамлар орасидан яхшилаб қаради. Азал нақоши бу ойжамолга жило бераётиб ўзининг мукаммал санъатини намоиш этибди, аммо озроқ эҳтиётсизлик кўргизганини ҳам холисанилло айтиб ўтмоқ жониз: қизнинг қора қошларига рэнг бераётиб ногаҳонда мўйқалам учи юзига тегиб кетибди-ю, нуқтадай бир хол пайдо бўлибди. Кўзларида лимиллаб турган нур бу дунё минтақасида учрамайди... Мавлонозода бу ғаройиб нурдан қалбига бир ойқин шуъла оқиб кирганини сезди, кўзларига олам чароғон бўлиб кетди. Узун энгли оқ бўз кўйлаги катон кўйлақлардан ҳам аълороқ туюлди. Чунки ювилавериш унчалар оҳори қолмаган бўз ичида нодир қомат яшнаб турганлиги хаёл ойнасида равшан кўринарди. «Ёши ҳам ўн олти... ё ўн етти...» — деди йигит энтиқиб, томоғига ширин бир нарса тикилиб ўтди.

Шу пайт Рўзи аттор дўкончасининг ўнг томонидаги пештахта ёнида ўрта бўйли, миқти гавдали қиличбурун бир

йигит ҳам қиздан кўзини узмай қараб турарди. Афтидан у кўчаданоқ қизни кузатиб келар, унинг шунчаки қизга маҳлиё бўлишдан бошқачароқ нияти ҳам борга ўхшарди. Қиличбурун йигитни ҳеч ким сезмади.

Кутилмаганда «Ушла! Ўғрини ушла!», «Қочди! Қочди», «Олдидан тўси!» деган овозлар эшитилди. Мавлонозода тим эшигидан кимнингдир лип этиб ичкарига кириб кетганини илғай олди, холос. Ўғри деганлари пачаққина бир одам эди, тез чопганидан бошидаги қалпоғи тушиб кетган, тепакаллиги шундоққина кўриниб қолганди. У чапдастлик билан тим ичида қочиб борар, ҳаракатларидан бу ишнинг анчагина машқини олганлиги билиниб турар, ҳатто вақти-вақти билан орқасига ўгирилиб, қувиб келаётганларнинг чамасини олишга уринарди. Ҳамма тепакал ўғрига қараб турарди-ю, ҳеч ким уни ушлашга ошиқмасди.

«Қани? Қани?», «Қаёққа қочди?» деганича ўғрини қувиб тимга яна бир одам кириб келди. У атрофга аланглар, ўғрининг ялтираб турган бошини қидирарди. Ўттиз бешларга борган, қорин қўйган бу одам бойваччалардан эканлиги кийимидан кўриниб турар, тез юруганидан ҳаллослаб, бошидаги тайласони¹ ечилар даражага келганди.

— Мен у эрсак калга кўрсатиб қўямен ҳали, қандоқ қилиб бировларнинг ёнчиғини олишни! Кўрсатиб қўямен ҳали, ҳа!

Мавлонозода бойваччани яхшилаб кўришга улгурмади, чунки у тезда одамларга аралашиб кетди, аммо овози танишга ўхшади. Бойвачча Садр Сулаймоннинг босқоқчилари² сардори Жаммазабон эди. Ҳа, бу ўша, ўғрига бировларнинг ёнчиғини қандай олишни кўрсатиб қўйишга, қодир, устаси фаранг солиқчилар бошлиғи! Ўғри-ку, биргина Жаммазабоннинг ёнчиғини олибди, Жаммазабон-чи, қушпакундузи халқнинг ёнчиғини кавлаш билан овора!

«Кувди-қочди» ҳамманинг диққатини ўзига тортди.

— Ҳай... Қаламшир қўйиб ол, Насриддин афандига ўхшаб! — маслаҳат берарди қандайдир бир шартаки одам унаэлик, бўёқлар дўкони томонидан, Жаммазабон уриниб қолганини кўриб қаҳ-қаҳ отиб куларкан. — Ўғрини осон тутасен!..

— Насриддин афанди нима қилган экан? — сўради бошқаси чандиқ сўзлар айтишдан тап тортмаган одамдан.

¹ Тайласон — бошга, бўйинга солиб, орқага ташлаб юриладиган чодирдек нарса.

² Босқоқчи — солиқчи.

— Бўшалиб кетган эшагини пешингача қувиб тутолмабди, қайсар махлуқ қўрғонни айланиб қочар эмиш. Охири кетига қалампир қўйиб олган экан, чунонам югуриб кетибдики, асти қўяверасиз! Дам Насриддин афанди эшакдан ўтиб кетар эмиш, дам эшак Насриддин афандидан! Бечора кечгача чопибди, бўлмабди. «Хотин, хотин! — дебди охири ўзини тўхтата олмай афанди.— Эшак бўлганича бўлди, энди мени ушла!..»

Одамлар гурр кулиб юборишди. Мавлонозода ҳам қаҳ-қаҳ отганини сезмай қолди. У ўғрини қидириб, тим ичига кўз югуртирди. Ўғри ичкарини айланиб келиб, тагин эшикдан лип этиб чиқди-кетди. Ҳаллослаган Жаммазабонни кўрган одамлар кулгудан ўзларини тўхтата олмасдилар.

— Нега куласизлар? Ўғрини тутуш ўрнига...— деди Жаммазабон зуғум билан ўларга ва ўзини эшикдан ташқарига урди.

Кўп фурсат ўтмай ҳамма ҳалигина қорнини селкиллашиб чопган босқоқчилар сардорини ҳам, ўғрини ҳам унутди. Тимни яна савдо оламининг аллаловчи сокин ғовур-ғувури ўз бағрига олди.

Жаммазабон воқеаси бир лаҳзада бўлиб ўтди-ю, аммо бу Мавлонозода учун қимматга тушди. Мавлонозода Рўзи аттор дўкончаси томон ўтирилди. Лоҳавло вало қуввато! Йигит кўзларини мушти билан ишқалаб қаттиқроқ тикилди. Не кўз билан кўрсинки, бошига такана ташлаган, оқ бўз кўйлақдаги қиз турган жойида йўқ эди!

Мавлонозоданинг манглайдан совуқ тер чиқиб кетди. У тез аланглаб тим ичини қараб чиқди. Аммо излаганини учратмади. Толиби илм кўзларини мўлтиратиб умидвор тим эшигига тикилди: чиқиб кетдимикин! Чиққан бўлса, қаёққа кетдйкин?..

— Ҳай, укажон! — деди кимдир шу пайт, йигит наздида овоз пастдан чиқди.— Нима қилганингиз бу? Ақчасини тўланг!

Мавлонозода овоз чиққан томонга қаради. Четрокда гўштдор юзли, дўрдоқ лабли бир маззанг хотин игна, ангишвона, тугма, сақич каби майда-чуйдаларни олдига ёйиб сотиб ўлтирган экан. Мавлонозода хаёл билан бир ангишвонани босиб мажақлаб юборибди.

— Ақчасини тўланг! — бобилларди маззанг хотин юзларини кирдан қорайган рўмолча билан артаркан.— Яхшики, ангишвона, игнани босиб олсангиз нима бўларди, оёғингизга кириб кетарди. Сақичдан опкетинг, сақичдан! Данипаранг ҳам бор...

Мавлонозоданинг энсаси қотди. У нима ғамда-ю, бу маззанг хотин нима ғамда! Вожаб! Муллавачча маззанг хотинга зуптагина қилиб жавоб бермоқчийди, хотиннинг ёнида уч яшарлар чамасидаги мўнди болакайнинг опшоқ тишларини кўрсатиб кулиб қараб туриши таъсир қилдими, ҳар қалай индамай қўя қолди. Ёнидан ақча олиб маззанг хотинга узатди.

— Сақичдан опкетинг, сақичдан, опшоқ йигит! — деди яна маззанг хотин. — Келинчақлар чайнайдингидан бор, Эрон сақичи... Ўзиям карсиллайди. Оберайми?.. Ҳа, игна кетди, сақич кетди!..

«Аввал келин бўлсин, сақичнинг бир чораси топилар...» деб қўйди ичида йигит ширин туйғу аралаш киноя билан. У беихтиёр Рўзи аттор дўкончаси томон юрди.

Дўконча олдида одам кўп эди. Мавлонозода молларни томоша қилган бўлди, аслида одамларнинг сийраклашишини кутди. Ниҳоят дўконча ҳоли қолди.

— Келсинлар, келсинлар! — деди Рўзи аттор тавозе билан йигитни қаршилар экан. Олтимишлардан ошган бежирим келбатли бу одам, муллаваччага қаттиқ тикилганча давом этди: — Кўнгиллари нени тилайдир, а? Кимга... нима харид этимоқчилар? Мана, мағрибдан келган маржон, Эрон узуги, Ҳиндистон уфори...

Рўзи аттор тез-тез гапирарди. Мавлонозода каловланиб қолди. Келишга келди-ю, гапни нимадан бошлашини билмай боши қотди.

— Ассалому алайкум! — ҳаяжонини билдирмасликка тиришиб деди у, гап билмасанг салом бер, деган ақида этагидан тутиб. — Бир неча дақиқа аввал... шу ерда оқ бўз қўйлак қийган қиз... турувди, дўконча олдида...

— Хўш, хўш?

— Шу қиз... қаёққа кетди, билмайсизми?..

— Кимингиз бўладир ул ожиза, а? — ўз навбатида сўради гап нимада эканлигини яхши билмоқ ниятида Рўзи аттор.

— Ҳмм... синглим бўладир.

— Йўқотиб қўйдингизми?

— Бирга бозор чиқувдик... — Мавлонозода энди ўзини босиб олди. — Сизнинг дўкончангизда мушки Хўтан бўлғуси, деб эди...

Рўзи аттор мийиғида кулди-ю, маънодор қилиб деди:

— Бозорда ажралмаслик керак, мулла йигит! Ҳурилиқо-дай синглингизни ёлғиз қолдирасизми? Бу бозор бўлса!..

Унинг тимдан чиқиб кетганига талай фурсат бўлди-ку!
Ҳалиги ўғрининг шовқин-сурони бошланиши биланоқ чиқиб
кетган. Балки сиз оғасини излаб кетгандир?

Мавлонозода Рўзи аттор билан хайрлашди-да, шитоб
тимдан ташқарига чиқди.

Ташқарида эса... одам... одам... Кичиккина тим ичида
номаълум қизни топиш балки мумкин эди, аммо
ғимир-ғимир одамга тўлган бозорда бировни излаб тоғиш
бир қоп сомоннинг ичидаги игнани қидириш билан баробар!
Излаганингни тоғунча ўзингни йўқотасан!

Хафсаласи пир бўлган Мавлонозода тим эшиги олдида
туриб қолди. Шу алпозда Мавлонозодага қараган одам
бундоқ манзарани кўрарди: йигитнинг манглайдан реза-
реза тер оқар, бир томчиси қуюқ қош устида ялтирар,
муллаваччанинг табиатан шодмон кўзларига маъюслик
ғубори чўкканди. Одамлар Мавлонозодага эътибор бе-
ришмас, йигит назарида улар қайдадир бурчак-бурчакларда
ивирсиб юришар, нима билан машғул эканликлари мутлақо
қоронғи эди. Ана, бири қоп орқалиб куйиб-пишиб қайгадир
кетяпти, иккинчиси буғи чиқиб турган нон тўла саватни
кўтариб олган, ана бу бойвачча эса аравада уйга қовун
ташиттирмоқда. Кимдир кабобпаз олдида бир сих кабобни
ушлаб иштаҳа билан тановул қиларди... «Шундай пайтда
қандай қилиб кабоб томоқдан ўтар экан?» — деди ичида
аламдан йигит.

Мавлонозоданинг уларга раҳми келиб кетди, ушбу
ғаройиб айёмда ҳеч нарсани сезмай, оламдан беҳабар
парвосиз юришларига ачинди. Афсуски, бу майда-чуйдалар
билан ўраланиб, овора бўлиб бозорда ғимирлаб юрганлар
муҳаббатни, ишқни билишмайди, дунёда шундай тансиқ
туйғу борлигини хаёлга ҳам келтира олишмайди. Фақат
уларгина эмас, ҳатто дунёда ҳеч ким ҳам билмайди шу
аснода Мавлонозоданинг кўнглида мавж урган туйғуларни!
Муҳаббат! Тонг маҳали борлиқни ажиб навога тўлдириб
эсан инсон умрининг сарин шаббодаси! Бу шаббода бизнинг
вужуд чаманзоримизда турфа чечакларни тарбия этади,
ожиз майса-ғиёҳларни ҳам яшнатиб юборади! Муҳаббат,
агар ёш йигитга насиб этса, уни дунёни кўриб қўйган,
оқ-қорани таниган кишилар даражасига кўтаради, кексани
эса умрининг навқирон фаслига қайтаради, унинг ўткани-
чи эмаслигига ишонч уйғотади! Муҳаббат, севги! Олам,
борлиқ шу нафис қудратли туйғу атрофида оройиш то-
пади...

— Бизни чиқариб юборсинлар! — деди кимдир шу пайт тоқатсизланиб.

Мавлонозода қараса, миқти гавдали қиличбурун бир йигит ундан йўл сўраб турибди.

— Бемалол! Бемалол! — деди у.

Қиличбурун шитоб чиқиб кетди.

Бирдан Мавлонозоданинг хаёли тиникланиб, шуури ёришгандай бўлди. Йигит тахминича, қиз бозор айланиб юрмайди, тақинчоқлардан бирон нарса зарур бўлиб қолганидан Рўзи аттор дўконига келган, ишини битиргану бозордан чиқиб кетган... У ҳозир Чорсу майдонида кетаётган бўлса ажабмас...

Йигит ошиққанча Чорсу ўртасига келиб, теваракка мўлтираб қаради. Ростдан ҳам ажойиб манзара: саккиз кўча келиб майдонга қўл берганди. Ана, кунботишда — ўқдай тўғри Арк кўчаси, мадраса, хонақоҳ, Хонқали кўчаси, Жомеъ масжиди... Энди Арк кўчасидан карнай-сурнай садолари эшитилмасди. Шимолда — Ҳолвачилар, Кулоллар кўчалари, карвонсарой кўринади, карвонсаройнинг олди гавжум, бинонинг азамат пештоқи пешин офтобига юз тутган. Кунчиқарда Наддофлар, Қаландархона кўчалари, бозор — бозор ичидаги қайсидир бир жино деразасига тушган офтоб ловуллаб кўзни оларди. Жанубда — Бозоркўча, Қўрчилар кўчаси... Мавлонозода кўчаларни назардан ўтказай деб, турган жойида бир айланганини билмасдан қолди. Ё парвардигор! Ул нозанин тушмиди, ўнгмиди? Саккиз кўчанинг қай бирига кириб кетганини ёлғиз олло биладир, холос... Ёки қанот боғлаб осмонга парвоз этдимикан? Агар ул пари зотидан бўлса, шундоқ қилмоғи ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас...

Кўчаларнинг бирортаси ҳам Мавлонозода диққатини жалб этмади. Фақат Наддофлар кўчасида бир қақиримча нарида йироқлашиб бораётган оқ нарса кўзга чалинди. Йигитнинг юраги қаттиқ уриб кетди. Наҳотки, ўша бўлса? Ноумид шайтон...

Йигит иккиланмай Наддофлар кўчасига қараб юрди. У ўша вазнсиз, енгил, гўё парвоз қилиб кетаётган фариштадай оқ нарсани қора тортиб борарди. Шошилаётган одам йўлнинг танобини қандай тортишни билади. Майдондан ўтиб пахта тозаловчилар кўчасига кирган Мавлонозода қадамларини катта-катта ташлай бошлади. У йўлда учраган одамларни кўрмас, иши ҳам бўлмасди. Назарида, ҳозир кўчада номаълум қиз ва йигитдан бошқа ҳеч ким йўқ...

Киз билан оралик тобора қисқариб борарди. Йигит бирдан тўхтаб қолди: бориб... нима дейди? Таниш бўлмаса, бегона ожизага сўз қотиш... қандай бўларкин? Бу дабдурустдан Мавлонозодага шаккокликдек туюлди, аммо андишани чуқур фаҳм этмаган йигит, рости у бунга уринмади ҳам, яна шитоб юриб кетди.

Киз эса, унинг ортидан Садр Сулаймон мадрасасининг толиби илми изма-из қувиб келаётганидангина эмас, ҳатто дунёда шундай йигит борлигидан ҳам мутлақо беҳабар, шошилмай қадам ташларди. Шамол шўхлик қилиб тақана-сининг учини елкасидан ошириб ўйнайди. Йигитга худди қиз эмас, оқ ҳайкал хиромон этиб кетаётгандай туюлар, чунки бўз кўйлак қизнинг тўпиғигача тушиб турарди.

Наддофлар маҳалласи яқин қолганди. Мавлонозода қадамини тезлаштирди. Қиз кўчанинг ўнг томонида тўвусдай майин юриб борарди, бургутдай йигит товусни чўчитиб юбормаслик учун чап томонда сал орқароқда боришни лозим топди.

Мавлонозода ҳали ҳам қизга нима деб мурожаат этишни билмасди, фикр-зикри, ҳаёли минг бир савол билан тўла... «Бахташ таваккал!» — деди йигит ўзига-ўзи ва шартта кўчанинг у юзига сўз қотди:

— Айб этмайсиз, мусофирмен... Шаҳрисабздан... Шу кўча Ҳолвачилар кўчаси, а?

Киз овоз келган томонга ўтирилди. Кўчанинг нариги четида сохт-сумбати келишган хушрўй бир йигит унга кўзларини тикканча юриб келар, чиройли мўйлаби остидаги юпқа лаблари жилмайишга мойил эди.

Киз ҳайратланганча беихтиёр тўхтади:

— Ие! Қизик экансиз-ку! Ҳолвачилар кўчаси бу ерда нима қилади? — Роҳат қилиб кулди у. Унга одамларнинг бошқа жойлардан келиб Самарқандда йўл тополмай адашиб юришлари хуш ёқарди, бу Самарқанднинг улканлигидан далолат эди, қиз эса шу улкан шаҳарда яшарди.

— Мусофирмен... билмаслигимдан сўрайдирмен...

— Бу — Наддофлар кўчаси. Адашиб қолибсиз. Кўплар адашиб юришади ўзи бизнинг кўчада... Чорсудан эртароқ бурилибсиз, бу кўчадан кейинги иккинчи кўчага киришингиз зарур эди...

Киз самимий сўзларди, унда қимтиниш ёки ўзини тортиш туйғулари сезилмасди. Ёлғиз ўзи шаҳарга чиқиб кезиб юрибди, нақ бир йигитнинг шаҳти бор! Лекин қанчалар назокатли, қанчалар нафис! Офтобда ям-яшил япроқларини

ёзиб дайр шабадасига юзма-юз турган бу сулув чечак хали гардуннинг турфа шеваю ишоратларидан йироқ ва балки улар ҳақида тасавури ҳам йўқ, дали-ғули давронда диёнат бор деб ўйлайди. Олам умрининг фақат офтоб яраклашидан иборат эмаслигини хаёлига сиғдира олмайди. Инсон дунёга севмоқ, ҳайратланмоқ учун келади, деб ишонади, бу дунёда ҳайрат посангисини эзгуликлар эмас, балки разолат ва қабоҳатлар тоши босиб кетажаги мумкинлиги етти ухлаб тушига кирган ҳам эмас...

Қизнинг очиқ чеҳралиги, унинг ойдай жамолига маҳлиё бўлган йигитни яна ҳам ўртантириб юборди. Қизда ҳусну малоҳатдан ўзга ифодалаб бўлмас бир сеҳр ҳам мужассам экан, бунга йигитнинг имони комил бўлди.

— Ҳолвачилар кўчасига бориш учун ортга қайтасиз... — деди ҳамон нотаниш йигитнинг келаётганини кўрган қиз, қия боқиб. Содда қиз йигитни Ҳолвачилар кўчасидан бошқа яна нимадир ҳам қизиқтираётганини зинҳор ўйламас, балки сидқидилдан адашган мусофирни тўғри йўлга солиб юборишнинг ташвишини чекарди. Йигит унга нимтабассум билан тикилганча, лом-мим демасди. «Табассуми ўзига ярашибди...» — хаёлидан кечирди қиз.

— Савобга қолдингиз, бир мусофирга яхшилик бундан ортиқ бўлмас... Қуллуқ!.. Тағин бир нарса сўрасам... мумкин бўлурми!

Мавлонозода аввал, ўша азал наққоши бу ойжамолга сайқал бераётиб озгина эҳтиётсизлик кўрсатганидан мўйқа-лам учи тегиб пайдо бўлган ўнг юзидаги холга қаради, кейин саволига жавоб тилаш баҳонасида қизнинг кўзларига тикилди: чашми шаҳлодаги ёниб турган хаёллардан кўнгли ёришди.

— Нима экан? — сўради қиз очиқ чеҳралик билан.

— Агар... отингизни... айтсангиз...

— Ие? — яна боягидек роҳат қилиб кулди қиз. — Шахрисабзликларнинг бари ҳам шунақа қизиқувчан бўладиларми?..

— Бари эмас, фақат мен! Мен! — деб юборди энтиккан йигит.

Қиз ниманидир мулоҳаза қилди, ниманидир тушунгандай бўлди. Ҳар қалай, бу хушрўй йигит Ҳолвачилар кўчаси туфайлигина адашиб юргани йўқ...

— Отимни сўрасангиз... Отим от... — деди қиз ноз билан.

Қиз бошқа сўз демай юриб кетди. Жавобдан ҳанг-манг Мавлонозода, ажабки, қиз исмини айтмаганига қувонди.

Бунда озгина иззатталаблик туйғуси бор, истиғно ҳам йўқ эмас, ширин илинж ҳам... «Агар қиз отини айтганда, бу менга бефарқ эканлиги аломати бўлар эди,— деб ўйлади йигит.— Отини айтмади. Бас, керак бўлсам, излаб топадир, деган хаёлда шундоқ қилди. Фаросати ўткир қиз экан...»

Номаълум қиз йироқлашиб борарди. Хиромон айлаб кетаётган оқ пайкарни кузатар экан, йигитнинг лабларидан беихтиёр шундай сўзлар учди:

— Ҳолвачилар кўчасини қидириб ширин бир илинж соҳиби бўлдинг. Ҳали бу ҳолва...

Ногаҳон ўзининг топган сўз ўйини унга ҳузур бағишлади. Мавлонозода мийғида табассум қилганча ортига қайрилди.

Йўлда келар экан, кўп ўтмай рўнарасидан ҳалиги қиличбурун йигит чиқиб қолди. Мавлонозода унга қаради-ю, қаердадир кўргандай бўлди. Бу қиличбурунни қаерда кўрганди? Лекин дарров уни эсдан чиқарди, чунки хаёли буткул бошқа нарса билан банд эди.

Олтинчи боб

ТАКЯХОНА

Чошгоҳ вақтида Абу Бакр Калавийлар уйининг китобасида «ал фақру фахри»¹ сўзлари битилган икки табақали дарвозаси оҳиста тақиллади. Ёш бола тақиллатаётган бўлса керак, гоҳ-гоҳда зулфин ҳам шириқ-шириқ қиларди, бола афтидан, биров чиқишини кутиб зулфинни ўйнаб турарди. Тақ-тақ садо кенг-мўл ҳовли ичида гўё кимнидир қидириб айланиб юрарди.

Ҳовли ростдан ҳам кенг-мўл бўлиб, кирган одамнинг кўкраги тўлиб нафас олади. Ўнг қўлда айвонли, уч хонали уй, айвонда алоҳида-алоҳида уч эшик кўриниб турибди. Рўпарада, ичкарироқда ҳовли юзидан сўнг боғ бошланади, балки боғ дейиш ноўриндир, ҳар қалай, ишком, олма, нок бор. Чапда мўъжазгина ёзги айвонча, қуйироқда эса кўшни уйдан жилдираб ариқча оқиб ўтади.

Ёзги айвончада ёнбошлаганча китоб варақлаётган ўн олти-ўн етти ёшлар чамасидаги жуссаликкина бир қиздан бошқа ҳовлида ҳеч ким йўқ. Дарвоза тақиллайвергач, қиз китобни кўйди-да, истиқболга ошиқди.

¹ «Фақирлик фахримдир» (араб).

— Ким экан? — жонон пиёланинг овозидай сас берди қиз.

— Жаҳон опа, менман! Кумарман! Кумар!

Дарвозани тақиллатган ўн ёшлар чамасидаги бола бўлиб, Абу Бакр Калавийнинг ҳинд биродари морбоз Лакшманнинг ўғли Кумар экан. Улар Қаландархона кўчасида туришади. Кумар Лакшманнинг Самарқандга келиб топган ўғли, жуда чақдон, отаси илон ўйнатганда, у дор тепасида машқлар кўргизар, турли қизиқчиликлар қилиб олқишлар оларди. Доим кулиб турганидан одамга тез ёқиб қоладиган Кумар, ҳинд афсоналарига ишора қилиб: «Мен яздонлар подшоши Индрадек уста ва эпчил бўлишим керак!» — деб кўярди. Илон ўйнатувчи Лакшман билан унинг хотини Читра бу хонадонга тез-тез келиб туришар, икки оила бир-бирига қадрдон эканлигидан Абу Бакр Калавийлар Кумарни ўз болаларидай суйишар, ўз навбатида ҳиндлар ҳам Жаҳонни қизимиз дейишарди.

Жаҳон хурсанд бўлиб, тез дарвоза тамбасини ола бошлади. Тамба қаттиқ қўйилган экан, ҳадеганда олина-вермади. Шу пайт кўчадан падари бузрукворининг овози эшитилди, саҳар юмуш билан Уста Кулолникига кетган Абу Бакр Калавий қайтиб келганди.

— Келинг, ўғлим, келинг! — деди Абу Бакр Калавий Кумарни эркалаб.— Нима гап? Отангиз саломатмилар?

— Саломатлар... Сизни чорлаб юбордилар, борар экансиз...

Бу орада Жаҳон дарвозани очди. Абу Бакр Калавий Кумарни етаклаганча ҳовлига кириб келди. Жаҳон кулиб боланинг бошини силаб қўйди. Дарвоза очилганини эшитган Жаҳоннинг онаси Қорасоч бика ҳам пахтахонадан айвонга чиқиб уларни қарши олди. Бу қирқларга борган, ҳали ёшлик жозибасини йўқотмаган, кулча юзли, қадди-қомати келишган хушбичим аёл эди.

— Кел, Кумаржон! Онанг яхшимилар? — Қорасоч бика суйиб боланинг пешонасидан ўпди.

— Яхшилар... Онам суриштириб кўргин, Шамсулмулк аканг соғ-саломат юрибдимикан, амакинг яхши бориб келибдиларми, билгин, деб юбордилар. Отам амакингни таъхонага айтиб кел, дедилар...

— Бўпти, ўғлим, бўпти! — Абу Бакр Калавий боғ томонга ўтиб чўпазак олмадан икки дона узиб олиб Кумарга узатди.— Ол-чи, ўғлим, еб кўр-чи!

— Олақол, Кумар, олақол! — деди Жаҳон ҳам. Кумар мамнун бўлиб олмаларни олди. У Жаҳонни ўз опасидай яхши кўрар, унинг айтганини лом-мим демай бажарарди.

Такяхонадаги бугунги йиғинни Абу Бакр Калавийнинг ўзи тайин этганди. Жамоа қондасига кўра, йиғинга иштирокчилар ҳар сафар расмий равишда таклиф қилинади. Кумар шунинг учун келганди.

Абу Бакр Калавий Сабзавордан қайтганига талай фурсат бўлса ҳам, тирикчилик ташвишлари деб, дўстлари билан мириқиб гурунг қилолгани йўқ. Камонмерган Хўрдак Бухорий, Қодир Ҳалвойи, Уста Кулол, ҳинд биродари Лакшман, Исоқ этикдўз, Нозим Меҳметлар уни ров зиёрат қилиб кетишди.

Дўстлар билан учраша олмаганининг сабаби бор. Гап шундаки, Наддофлар маҳалласи оқсоқоли пахтачи қишлоқларни айланиб келиш билан банд бўлди. Йил жуда иссиқ келди, офтоб тирик жонзодни қовуриб ташлади, айниқса чоракор деҳқоннинг энка-тинкасини қуритди. Зарафшонда сув тортилиб, деҳқоннинг обидийдасига зордай, саёз ерлари кўришиб ётибди. Бу йил пахтанинг чўғи кам, ҳосилнинг ғози йўқ, Абу Бакр Калавий ўз кўзи билан кўриб келди. Самарқанд атрофида жойлашган Қундузак, Совғончи, Қумушкент, Ведар, Хартанг, Хожаи Калон, Соғарч ва Хожа Ғунжора сингари чинакчи қишлоқларнинг барчасида ҳам аҳвол туб ўзга эмас... Кўриб фақат одамнинг юраги эзилади. Сувсизликдан ғўзаларнинг бўйи ўсмаган, кўсақлар очилмаёқ қовжираб қолган, бодроқ бўлиб читтайиб кўринади. Қумушкентда пахта бир оз дуруст, аммо Қундузақда иш чаток. Наддофлар маҳалласи оқсоқоли бир нарсани кузатди. Вилоятдаги закотчилар ҳам дод дейдилар, чунки вилоят хароб, раъият аҳволи танг, аксариятнинг ҳўкиз олиб зироат қилмакка истеъдодлари йўқ... Ҳеч бир киши раъият сўзига қулоқ солмайди, осмон узоқ, ер қаттиқ... Кўплар девоннинг экин-тикин учун берган уруғ ва зарурий нарсаларини ночорликдан еб харж қилиб қўйгандилар. Дадаали деган одам ана шундай бечоралардан бири эди. Абу Бакр Калавий деҳқоннинг томорқасида яшнаб турган ғўза эмас, қип-қизил шудгорни кўрди. Дадаали бош тебратиб деди:

— Кўрмайсизми, биродар?.. Эсимни танибманки, юмушим пахта, пахта. Сабаби тирикчилик деб, ота-бобом ҳам пахта чангини ялаб ўтиб кетишди. Аммо косаси оқарганини билмаймен... — Деҳқон қовжираган пайкалга қараб давом этди: — Жуда таъби нозик нарса бўлар экан, бу пахта

деганингиз. Шунча йил пахтачилик қилиб, бу йилгидақа оғир йилни кўрмовдим... Э, ўргилиб қўйдим баридан!

— Пайкалингиз қанча ўзи? — сўради Наддофлар маҳалласи оқсоли.

— Икки танобгина... — Дадаали афсуслангандек деди. — Илгари олти таноб еримиз бўлган экан. Мана шунақа қилиб, бир йилда ҳосил яхши бўлмади, иккинчи йилда харажатларни қоплай олмай, оз-оз ердан ажралиб қолшман-да...

— Ажралиб қоляшман?

Дадаали тушунтиришга уринди:

— Аввало Садр Сулаймондан чигитни қарз оламен. Кейин сувга тўлашим керак. Уловим ҳам йўқ, уни ҳам бойдан олиб ишлатамен. Эшагидан тушови қимматга тушиб кетади... Ҳосил яхши бўлса барини қоплайди, тирикчилигимга ҳам қолади. — Дадаали хўрсинди. — Лекин бу йил... Э, ўргилдим баридан!

— Хафа бўлманг, иним, бир чораси топилур, — шўрлик пахтачини юпатган бўлди Абу Бакр Қалавий. — Кўнглингизнинг бир четига тутиб қўйинг. Самарқандда Наддофлар маҳалласи бор, зарурат туғилса тўртинмай келинг. Уқдингизми, эй феъли тўғри?

— Қуллуқ, биродар, олло рози бўлсин сиздан! Бу йил сувсизлик, қурғоқчиликдан гўзага қарайман деб, кўп харажатга тушдим, ҳаммаси пўстдумбага чиқиб кетди. Еримдан ажраб, барини бой бериб, сувдан силлик, уч қоққан кунжутдай бўлиб қолмасам гўрга эди... Бир қанор ҳам пахта ололмайман бу туришда... — Дадаалининг кўзида ёш ғилтилади. — Нима қиламен унда, биродар, нима чора қиламен?..

Ростдан ҳам нима қилади Дадаалилар? Зангин Садр Сулаймонда бари бор — улов ҳам, чигит ҳам, сув ҳам, давлат ҳам. Унинг устига пайкалга чиқиб жазирама офтобда куйиш йўқ. Момиқ ёстиқларга ёнбошлаб, саккиз қават кўрпачаларда ётишади, тагин бор ёруғлик шуларга. Бутун азобни улус тартади. Қачон бу ноҳақликнинг куни битаркин? Битармикин ўзи?

Дадаали томорқасини кўриб қайтаркан, Абу Бакр Қалавий сарбадорлар давлатидаги Боштин қишлоғи пахтачиларини эслаб кетди. У ерда пахтачилар аҳволи буткул бошқача. Дўстлари ака-ука Ҳасан Ҳамза билан Ҳусайн Ҳамзалар ҳам пахта экишади. Ҳокимият уларга улов, чигит, сув беради, ерлар бўлса ҳар бир дехқоннинг ўз ихтиёрига топширилган. У ёқларда бу йил пахтанинг ривожини яхши.

Дадаали, пахта бўлмаса, нима чора қиламен, дейди. Хўш, пахта бўлмаса Наддофлар маҳалласи аҳли нима қилиб кун кўради? Ўтган йиллар захираларини еб ётишадими? Бироқ ҳеч қандай захира йўқ... Ёки тирикчилик учун Фарғона томонлардан пахта олиб келишадими, а? Хасисликда илғорликни қўлдан бермайдиган, ўзигина эмас, ҳатто ота-бобоси ҳам тиззасига нон қўйиб еб келган Садр Сулаймон агар айтган ҳосилини олмаса, ҳаммани офтобда қолган ғўзадай қовуриб юборади! Пахта бўлмаса, Наддофлардан ташқари тўқувчилар юмуши ҳам кесилади, жувоз ҳам айланмайди, унга чигит керак... Наҳотки, эл очлик, дарвишликка юз тутиб, барчанинг ётиши жувозхонаю ичиши мошова, ёвгон шўрва, ҳайдаши уч қалла чигит бўлади?..

Ана шуларни ўйлаб, такяхонага бораётган Абу Бакр Калавий Чорсуга етганда кун ботди. Майдон четигаги бўшаб қолган бозор расталари олдидан ўтиб, нон бозорига кирди. Ўнта нон харид қилди-да, Қаландархона кўчасига қараб кетди.

* * *

Такяхона — Самарқанд сарбадорлари тўпланиб турадиган маскан бўлиб, Лакшман ҳовлисида жойлашган эди. Лакшман ҳовлиси кўчага қараганда чуқурроқ, кирганда худди ертўлага қирилгандай бўларди. Ҳовли, девор билан ўралган, хилват ва шинам. Тўрт хонали уйнинг уч хонаси алоҳида, қолган кўк эшикли чўнғроқ хонаси алоҳида, такяхонага ана шуни тавладилар. Лакшман такяхона хизматини ўз зиммасига олди. Такяхона аъзолари ҳар ойлик аъзолик бадалларини тўлар эдилар, шу важдан ҳам такяхонада барча ўзини эркин тутар, ҳеч ким кўнглида миннат юқини сезмас эди.

Абу Бакр Калавий тепасида ҳиндлар худоси Шива сурати ёпиштирилган дарвозадан ичкари кирди. Ҳовлида ивирсиб юрган Лакшман Абу Бакр Калавийни хурсанд кутиб олди:

— Кулбамизга оқсоқолнинг қадамлари етди! — деди такяхона соҳиби.

Ичкаридан бирин-кетин жамоа аъзолари чиқиб кела бошлашди. Мош-биринч соқоли ўзига ярашган Уста Кулол билаклари йўғон қўлларини ёзиб кўришмоққа талпинди. Кичик хурсали Ҳалвойи кўришганида атрофдагилар: «Бағоят ширин бўлди-да!» деб қўйишди, унинг қандолатчилигига ишора қилишиб. Ҳамма мириқиб кулди. Абу Бакр

Калавий Исоқ этикдўз билан омонлашгач, Нозим Меҳметга юзланди. Нозим Меҳмет Измир шахридан келиб қолганди. Ингичка мўйлабли бу румлик ўнг қўлига узук тақиб юарди. Чапда, айвонда қўларини бир-бирига қўйиб хиёл бош эгиб турган Лакшманнынг ёстикдоши Читрабону ҳам Абу Бакр Калавийга салом берди.

— Зиёратлар қабул! Кўрган-билганлардан сўзлаб беринг,— деди Уста Кулол хонага кириб ўлтиришгач.— Эшитайлик... Шамсулмулкнинг келиши яқинми?

— Мурудингиз ҳосил! Яқин, яқин...— деди хаёли ўғлига кетган Абу Бакр Калавий, бор-йўғи уч ой олдин ўғли билан кўришиб, Сабзавор кўчаларини бирга кезишиб келганига қарамай қалбида соғинч ҳиссини туйди.

— Сарбадорлар мамлакатида аҳвол нечук экан? — Нозим Меҳмет сўзга аралашди.

— Ўзи қандоқ мамлакат бу, ҳамсоя? Эртакка ўхшайди-я! — деди ҳайрат билан Ҳалвойи.

— Нимага сарбадор дейишади? — қизикди Исоқ этикдўз.— Сарбадормиз, деймизу билмаймиз-да...

Абу Бакр Калавий дўстларининг гапларини эшитар экан, бир нарсага имон келтирди. Ростдан ҳам у олис мамлакат ҳақида обдан сўзлаб бермоғи лозим, токи дўстлари, ўзларини сарбадорлар деб атаб юрган бу тўғри феъл кишилар ушбу ҳиссани эшитиб, ўз эътиқодларига садоқатларини чандон қилсинлар!

— Тенгсизликка қарши исёнкор давлат бу! — деди Абу Бакр Калавий, лекин бу сўзлар ҳеч нарсани ифода этиб бера олмаганини шу ондаёқ сизди. Ҳа, тарихда бўлмаган, бу йўсин турмуш, бу хил салтанат!

Абу Бакр Калавийни узоқ хаёллар элитди. Падари бузруквори Абу Сиддиқ Калавий, Наддофлар маҳалласининг оқсоқоли, муллаваши билимли одам бўлиб, ўғли учун кўп жон куйдирарди. У пайтлар онаизори ҳаёт, ўзи эса эндигина ўн тўққизга қадам қўйган валлаMAT бир йигит эди. Мана шунга ҳам йигирма олти йил бўлиб борапти. Бугун ҳижрий етти юз олтинчи бешинчи йил... Ҳа... умр сувдай оқиб бормоқда, умр ўтмоқда... Умр, ўн тўққизда бепоён бўлиб туюлган, аслида эса қисқа умр...

Абу Бакр Калавийнинг хотиралардан юраги беҳол бўлди. Сабзаворга борган илк кунлар, сарбадорларнинг элхонийларга қарши бош кўтариб чиқишлари ёдга тушди. Иттифоқо, у ана шу ҳаракатнинг, турфа инқилобий шижоатнинг тарих майдонидаги илк бор қўйган қадамини ўз кўзи билан кўрган

эди. Лекин ўшанда у қоим эътиқод билан ушбу жамоага умрбод боғланиб қолажagini билмасди...

— Отамни маҳаллада «Абу Сиддиқ кофир» дейишарди,— деб ҳикоясини бошлади Абу Бакр Калавий.— Болаликда сабабини тушунмас эдим. Маҳалла имоми, айрим художўйлар отамни ёқтиришмасди. Унинг аччиқсўзлиги ҳам кўпчиликнинг ғашига тегарди. «Абу Сиддиқ кофир ҳар доим қалампир ютиб гапирди, даф бўлгур!» дер эди, айниқса, имом Қутбиддин. Отам ҳалол одам эди, шунинг учун тирикчилиги ҳам қийин кечарди.

Бир кун масжидда жума намозидан кейин хутбада имом Қутбиддин — у пайтда имом ўттиз ёшлардаги бир йигит — отам ҳақида ваъз ўқиб, уни даҳрийга чиқариб, олдига икки шарт қўйибди: биринчиси, ҳажга бориб гуноҳларини ювиб келсин, ёки, иккинчиси, маҳалладан батамом кўчиб кетсин, бадарга қилинсин. Отам кўпчилик билан ҳисоблашишга мажбур бўлди, ҳаж сафарига тайёргарлик кўра бошлади.

Мен эсам ёлғиз ўғил эдим. Отам ҳаж томон бораётган карвонлардан биронтасига қўшилмак учун тез-тез карвонсаройдан хабар оларди. Самарқандга карвонлар кўп келса-да, негадир биронтасидан ҳам отамнинг кўнгли тўлмасди.

Ёши олтишлардан ошиб қолган отам бир куни карвонсаройдан оғзи қулоғида қайтди. Фарғонадан бир карвон Маккаи мукаррама азиматини дилга туғиб, ҳажга бормоқда экан...

«Ўғлим! — деди отам.— Сени бирга олиб кетурмен, дунё кўрмоқ эр иши. Дунё кўрғон, одам қадрига етадигон бўлади. Олис сафарлар ҳаж номи билан таомилга кирғон. Йўқ эса, ҳажга бормак лозим эрмас, агар ота-онангнинг дуои ризосини олсанг, бу етти ҳажга баробар, дейдилар. Аслида, инсонга табдили ҳаво бағоят зарур...»

Кувониб кетдим, дарров Термиз, Шом, Қўстантия каби шаҳру вилоятлар, обод юртлар кўз олдимга келди. Булар ҳақида отам жуда кўп гапирарди, икки бор бу мамлакатларга сафар қилғон. Бизнинг карвонимиз етти юз ўттиз еттинчи йил баҳор охирларида Самарқанддан Маккага қараб йўлга чиқди...

* * *

...Абу Бакр Калавий сўзлашдан тўхтади-да, бир хўрсиниб олди. У ўшанда она шаҳри Самарқанддан шод-хуррам чиқиб

кетганди, бироқ бу қувончларнинг умри қисқалигини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Марви Шоҳижаҳон шаҳрига боришганида, эҳтимол йўлнинг поёнсиз қумлардан ўтгани учунми, офтоб жазирасиё ҳавонинг беҳол этар даражадаги ҳароратиданми, аниқ билмак мушкул, Абу Сиддиқ Калавийнинг эски дарди кўзиб қолди, тез-тез нафаси бўға бошлади. Бунга Марви Шоҳижаҳоннинг ланж оби ҳавоси ҳам сабаб бўлган бўлиши мумкин. Абу Сиддиқ Калавийга ҳаво етишмасди, бутун вужуди билан нафас олишга уринарди. Карвон уни деб бир кун қолиб кетди, чунки табиб беморга аллақандай дориларни ичирди, салқин ҳаво зарурлигини таъкидлади. Тонг ғираширасидагина кечаси билан дард зўридан ухлаёлмай чиққан беморнинг кўзи илинди. Шундан кейин нафас олиши ҳам енгиллашди.

— Отажон, нега кўрқитасиз мусофир жойларда? — деди чорасиз ўғил қиблагонининг хира кўзларига мўлтираб қараб.

Абу Сиддиқ Калавий қуруқшаб қолган қўли билан ўғлининг бошини силади:

— Бандасимиз, ўғлим... Омонатини сўраса, йўқ, деб бўлмайдиди-да! Йўқ, дейишга кимнинг ҳадди сиғади?

Табибнинг дори-дармонлари кор қилди шекилли, Абу Сиддиқ Калавий Марви Шоҳижаҳондан чиққан куннинг учинчисида ўзини анча бардам сездди, дарддан фориг бўлганига сидқидил ишонди.

Карвон Машҳадда кўнди, Нишопурда ҳам бир оз нафас ростлаб ўтди. Сабзавор музофотида Боштин қишлоғига етганда Абу Сиддиқ Калавий тагин оғриб қолди. Энди Марви Шоҳижаҳондагидан ҳам кўра қаттиқроқ бўғар эди нафаси... Карвон қишлоқнинг четидаги сайҳонликда тўхташга мажбур бўлди.

Боштин қишлоғи Шарқ қишлоқлари сингари, асосан, бир кўчадан иборат бўлиб, юз эллиқдан ортиқ хонадон ана шу ёлғиз кўча бўйига жойлашганди. Шунинг учун ҳам қишлоқ тепадан қаралса, узун яшил тасмани эслатарди.

— Тездан табиб топиш керак! — деди сорбон Абу Бакрга.

Ғариб ўғил қишлоқ четидаги биринчи ҳовлига бош суқди. Кенгина бу ҳовли ака-ука Ҳасан Ҳамза билан Ҳусайн Ҳамза деган йигитларга қарашли эди. Йигирма ёшдаги бу эгизак ака-укалар ҳам яқинда оталаридан айрилиб мунгли эканлар, шунданми, Абу Бакрга қаттиқ ҳамдардлик кўргиз-

дилар. Томорқаларига экилган гўза чопиғини ҳам завжаларига қолдиришиб, Абу Бакр учовлон қишлоқнинг у четидаги табибга югурдилар.

Табиб бемор ётган омонат чодирга кириб келганда, у алаҳлаб ётар, ҳарорати баланд эди. Табиб бир муддат ўнг кўлини Абу Сиддиқ Калавий пешонасига қўйиб, иссиғини аниқлади, кейин нафас олишини кузатди, томир уришининг гоҳ тезлашиб, гоҳ сусайишига диққат қилди. Бемор қуруқ йўталар, қийналиб нафас оларди.

— Карвон ҳаж сафарига отланғон, бемор ҳам савоб деб олиш сафарга чиқмиш эди... — деди сорбон.

Табиб афсуслангандек, беморни ўрнидан турғизмоққа ундади.

«Ҳаж сафарига чиқишибдир... Бошқа сафар яқин бўлмаса бас эди...» хаёлидан кечирди у, Абу Сиддиқ Калавийнинг дард оинасига айланган чеҳрасига боқиб.

— Йўтал тутганда чалқанча ётманг, — маслаҳат берди табиб. — Ўпкангизда хилт тўпланғон, нафас йўллари ўша билан тўлибдир. Назлангиз ҳам бор...

Бемор дардан тинка-мадори қуриганига қарамай, амаллаб ўрнидан турди, ажабки, кўкрак қисиши тўхтаб, ҳарсиллаши пасайди.

— Дарров қари хўроз топингиз! — деди табиб. — Қайна-тиб шўрва қилсунлар, ўшани тановул этмоқ даркор.

Табиб дағалроқ бир сочиқ олди-да, беморнинг биқин-кўкракларини бир меъёрда ишқай бошлади. Беморнинг безовталанганини кўргач, унга индов мойидан суриб ишқалашни давом эттирди. Сўнгра Ҳусайн Ҳамза билан Абу Бакрга буюрди:

— Шу атроф сайхонликка чиқинглар! Қичитқи ўт билан чилпоядан топиб келинглар! Сиз келгунча мен ёввойи бодрингнинг уруғини ажратамен. Кейин сурги дори тайёрлаймиз. Беморга сурги керак...

Таом пишгунча вақт ўтмай қичитқи, чилпоя ва ёввойи бодринг уруғидан сурги дори тайёр бўлди.

— Бу дори вужудингиздаги нохуш рутубатларнинг барини суриб юборадир, — деди табиб ва беморга ичирди. Кетиш олдидан ичиш фурсатларини уқтириб яна икки хил дори берди, бири — сув аралаштирилган сирка билан зирадан иборат бўлиб, иккинчиси — сариқ йўнғичқа қайнатмасига майиз қўшиб тайёрланган эди.

Абу Сиддиқ Калавий кечга бориб хийла енгил тортди. Табиб айтган дориларни ичди. Ҳасан Ҳамза ўзининг қари

хўрозини сўйиб шўрва пиширтирди. Қайнатма шўрва беморнинг кигиздай қотиб кетган кўкрагини юмшатди. Бутун карвон аҳли хурсанд эди. Аммо бу хурсандчилик узоққа чўзилмади.

Табиб эртасига беморни кўриб, бош чайқаб, унга сафарга чиқиш мумкин эмас, деган хулосага келди. У маълум муддат бир жойда муқим турмоғи лозим, токи дард чериги бир оз ортга чекилсин, бемор дармонга кирсин, илигига қувват инсин...

Табиб бу гапларни оҳиста айтди, лекин таъсир кучи момақалдироқ садосидан ҳам ортиқроқ бўлди. Сорбон эса бемор дилини баттар чўқтирмаслик учун, тетик овозда бундай деди:

— Биродар, иссиқ жонмиз, бир кун ундоғ, бир кун бундоғ... Сиз сал қувватга киринг, хийла ҳолдан тойдингиз... Йўлимиз Шаҳрируд, Симнондан ўтиб Исфаҳонга тушадир. Ҳали жазирама Дашти Кабир олдинда. Исфаҳонда ўн беш кун тўхтармиз, энг катта карвонсаройда. Сизни ўша ерда кутармиз. Ота-бола, иншоолло, учқур арғумоқда ортимиздан етиб борурсиз! Йўқ эса, Шерозда кўришурмиз, оллох паноҳида асрасин...

Абу Сиддиқ Калавий ҳолсизгина бош қимирлатди. У сорбондан миннатдор бўлди, раҳмат, одамгарчилик шуда... Мана, уч кундирки карвон биргина уни деб йўлдан қолиб турибди. Карвонда ҳар хил одам бор, кўплар норизо бўла бошлашди, айрим кишилар эса ҳуда-беҳуда Абу Сиддиқ Калавий чодирига кириб, ҳол ҳам сўрамай, бир фурсат тикилиб туришарди-ю, индамай чиқиб кетишарди.

— Қуллуқ, биродар, қуллуқ...— нафаси бўғилиб деди бемор.— Насиб этса, етиб олурмиз, ахир... дийдор кўришурмиз...

Бироқ дийдор кўришиш энди маҳшарга қолди...

Карвон жўнаб кетган куннинг тўртинчисида Абу Сиддиқ Калавий оламдан кўз юмди. Бу воқеа Ҳасан Ҳамза билан Ҳусайн Ҳамза уйида, ҳовли четидаги айвончада содир бўлди. Ҳатто падари бузрукворининг ёнида ётган Абу Бакр Калавий ҳам ғафлатда қолди. Бемор туни билан безовта бўлди, ўғли ҳам кўз юмади. Эл уч уйқуни ургандан кейингина, бемор жонига озгина ором инди шекилли, жимиб қолди. У чалқанча ётар, нафас олишлари ҳам унча эшитилмасди. «Кундузги янги дори ҳуш таъсир этган кўринади,— деб қувонди Абу Бакр Калавий.— Хайрият...» Отасининг устига секин тўнини тортиб қўйди-да, ўзи ҳам

ухлашга тутинди. Чарчаган экан, қаттиқ уйкуга кетибди. Бир маҳал чўчиб уйғонди. Тонг сизот отиб ёришиб келарди. Отаси эса ҳамон ўшандай, тўнни қандай ёпиб қўйган бўлса шундай ухлаб ётар, ҳатто қимир ҳам этмабди. Бирдан Абу Бакр юрагига ғулгула тушди. Наҳотки?.. У тезда отасининг қўлларини ушлади! Муздай эди. «Очилиб қолганлигидан бўлса керак...» ўйлади ўғил. У қандайдир даҳшат, чекинмас фожиа, мудҳиш ҳақиқатнинг яқинлашиб келаётганини сезар, бутун идроки билан бунга қарши чиқишга, исён қилишга шайланарди. «Ота!» — деб чақирди Абу Бакр. Жавоб бўлмади. «Ота?!» — деди энди у отасининг елкаларидан ушлаб силкитар экан. Унинг ишонгиси келмасди! Охири марта: «Отажон!!!» — деди-ю, жавоб ҳам кутмай, ўкраб юборди! Монандсиз, андозага сиғмас бир ўкинчга, аламга тўлиб кетган вужуди изтиробдан титрай бошлади...

Абу Сиддиқ Калавийни ака-ука эгизакларнинг отаси ёнига дафн қилдилар.

— Сен бизга энди оға-инисен, қадронсен, оталаримизнинг қабрлари ҳам ёнма-ён... Бу уй сенинг ҳам уйингдир, Абу Бакр! — дейишди ака-укалар. — Етим қолдим деган хаёлдан йироқ бўл! Биз сенинг ёнингдамиз!..

Бу гап чин дилдан айтилган эди, Абу Бакр Калавийнинг ғариб кўнгли кўтарилди. У йиғидан ачишган кўзларини навбат-банавбат ака-укаларга тикди. Қошлари бир-бирига туташиб кетган, юзларини соқол-мўйлов босган, ўткир кўзли бу йиғитлар ростдан ҳам қуйиб қўйгандай бир-бирига ўхшашар экан. Абу Бакр Калавий уларни биринчи бор ёнма-ён кўриши эди.

Еттинчи боб

ШАЙХ ҲАСАН ЖУРИЙ

Орадан уч кун ўтди.

Жума куни тонгсаҳар ака-укалар Абу Бакрни овунтириш мақсадида, уни Боштин марказидаги масжидга бошлаб боришди. «Шайх Ҳасан Журий деган бир валиулло келган, у ерда ваъз ўқир эмиш, бағоят ибратли ва ғаройиб қиссалар сўйлар эмиш... Дил ёзиб қайтамиз...» — деди Ҳасан Ҳамза Боштиннинг катта кўчасида кетишар экан. Абу Бакр Калавий одамларнинг чеҳраларида қандайдир норизолик аломатларини илғади. У бунинг сабабларини масжиддан

чиққанларидан сўнг англагандай бўлди. Лекин сабаблар самарқандлик йигит ўйлагандан ҳам кўра теранроқ эди.

Бир асрдирки, Хуросон Ҳалокуийлар давлати, яъни элхонийлар тасарруфида эди. Хон ўрнига янги хон келардию зулм ўша-ўшалигича қолаверарди. Авваллари бу ҳақда пинҳона айтишса ҳам, кейинги икки йил ичида ошкора гапирадиган, тап тортмай сўзлайдиган бўлиб қолдилар. Ҳижрий 736 йил рабиул охир ойи ўн учида дунёдан ўтган элхоний Абусаиддан кейин босқинчилар давлати фатаротга юз тутди. Чунки ҳамма тан оладиган ҳокими мутлақ топилмади, Абусаид фарзандсиз эди. Давлат йирик заминдор гуруҳлар қўлида бўлиниб кета бошлади, Хуросон танига ўралиб олган элхонийлар салтанати турли жойларидан қилич еган баҳайбат бўғма илон каби парча-парча бекликларга айланди. Юртда харжу марж, бошбошдоқлик авжга минди, адолатсизликлар ҳаддан ошди, мутағолиблар¹ зулмининг баланд мартабаларига чиқмакка интилдилар. Чингизхон ёсоти ва мўғул давлат низомларига ориқ тоқат қолмади. Чорасиз рунуду авбош² дод демакдан ўзга илож топмай, қўлини зулмнинг ёқасига чўзди. Хуросон бўйлаб исён шабадаси эса бошлади.

Озодлик ва эрка бўлган ташналик рунуду авбошнинг тегса ёндириб юборадиган қаҳр-ғазабига айланиб, истибдод бағрини пора-пора қилмоққа чоғланди ва бунда адолатга кўра оддий халқ ўзининг виждоний бурчини бажарди: тарихни тебратгувчи куч бўлиб майдонга кирди. Зеро тарих бир бешиқдир, тебратгувчиси эса ҳаммаша халқдир.

Одамлар юришдан тўхташмай ака-укалардан оталари китобдор Абдулла Боштиний вафотига ишора қилиб кўнгил сўрар эдилар:

— Кўнгилни чўктирманглар! Ҳар иш худодан...

— Энди ота-бободан қолғон мерос-да, болам... Оллоҳнинг иродаси...

Абу Бақр Калавийдан эса ҳеч ким ҳол сўрамас, аммо, дўстлари: «Бу гаплар сенга ҳам теггишлидир, эй биродар!» деб, мусофирчиликда ўқиб қолган кўнгилни авайлардилар. Эндигина мўйлови сабза урган, ўн тўққизга кирган йигитча падари бузруквори қазо қилиб, ажабо, дафъатан кўпни кўрган катта бир одамга айланиб қолди. Энди у ҳаёт

¹ Мутағолиблар — босқинчилар.

² Рунуду авбош — ялангоёқ, кўскалар, қора халқ.

деганлари инсонга билдирилган ғаройиб ҳиммат эканлигини, яратганнинг тансиқ бу инъоми ҳам оқдан, ҳам қорадан иборатлигини билгандай бўлди. Ҳаёт, умргузаронлик уфқининг олис этакларига ёки тоғларнинг офтобдан қирмизлашган баланд чўққиларига талпинган ёш қалб орзуларидай вазнсиз эмас, балки зил-замбилдай дардлар лиммо-лим, саҳифалари залвор билан очиладиган мураккаб шарҳли китоб эканлигини англаб ета бошлади. Бу китобнинг биринчи сабоғини олиб ҳам улгурди.

Улар Боштин масжидига етиб келганларида, ҳовлида икки юздан ортиқ одам жамланганди, ҳамма шолчалар устида чўкка тушиб ўлтирар, шайх Ҳасан Журий ташрифни кутарди. Абу Бакр Калавий масжидга назар солди. Масжид хийла маҳобатли, баланд кунгуралари ой муқарнасидай ишламаларга бой, кошинлари ложувард осмон парчасидай туюлади. Дарвозаси ёғоч эмас, хулодан¹ қуйилганини билди, соҳиру моҳир усталар унга пўлат қалам учи билан сўлим табиатли нақшлар бино қилгандилар. Эшик тепасида эса қуфий хатида ушбу байт битилганди:

Дар кафи халқ ҳама макру фиреб асту ҳавас,

Кор даргоҳи худованди жаҳон дораду бас.

Абу Бакр Калавий байт маъзини чақишга уринди. Халқнинг кафтида, илгида бори фақат алдов, макру ҳавасдир... Иш ёлғиз дунёнинг эгаси бўлган тангрининг эшигидадир... Шу пайт Ҳасан Ҳамза унинг тирсагидан тортиди, улар тез ҳовлига кирдилар-да, бир четдан жой топиб, Хусайн Ҳамза келтирган олачипор шолчага ихлос билан чўкка тушдилар.

Ҳамма гангир-гунгур суҳбатлашиб ўлтиришар, шайх Ҳасан Журийдан сўзлардилар. Биров унинг билимдонлигини мақтар, биров донишмандлигидан фол очар, лекин ўзини ҳеч кўрмаганидан, гаплар тахмин доирасида айланарди, холос.

Масжид аҳли кутаётган шайх Ҳасан Журий машҳур Шайх Халифанинг шогирди бўлиб, фавқулодда ақли, фаросати билан ажралиб турарди. Пирнинг эътибори кўпроқ Ҳасан Журийда бўларди. Ардоқлаб, муродимга етказадиганим шул, деб кўнгилни тўқ тутганидан, Шайх Халифа уни ўзига ўринбосар этиб тайинлади, шу тариқа Хуросонда номи

¹ Хуло — биринж, мис ва рух қўшиб эритилган қурч маъдан.

чиққан «Шайх Халифа ва Ҳасан Журийлар тариқати» майдонга келди.

«Халифа» лақабли, нечукдир асл исмини яширган мазандаронлик бу шайхни Хуросонда яхши билишади. Мадраса кўрган Халифа ҳар бир нарсага диққат билан эътибор айлагувчи, шубҳа билан қаровчи, ҳар қадамда ноҳақлик, адолатсизликка кўзи тушганда, лабларидан: «Нечун? Нима сабабдан?» деган саволлар учгувчи тиниб-тинчимас бир киши эди. У аввал Мозандаронда шайх Болвийга мурид тушди, аммо пир суҳбатларидан қаноат ҳосил қилмади. Кейин Эроннинг машҳури офоқ шайхи Рукниддин Алоуддавла Симноний этагини тутмакка кетди. Пир бир куни янги муридидан оҳиста сўради:

— Бўтам, огоҳдурсизким, суннийларнинг тўрт мазҳаби бордир, яъни — ханафия, шофиъия, моликия, ханбалия. Ушбу мазҳабларнинг қай бирига дил бердингиз?

Халифа жавоб қилди:

— Ҳайҳот, менинг дил берғоним барчасидан юксакроқдир!

Бетавфиқ ёш муриднинг даҳриёна сўзлари Эроннинг машҳури шайхига ҳақоратдай туюлди, у ногаҳон келган қаҳру ғазабини тўхтата олмай, рўпарасида турган давотни зиндиқ шогирднинг бошига уриб чил-чил қилди. Бу воқеадан кейин Симнонда қолиши мумкин бўлмаган халифа Баҳрабодга, шайхулислом Ғиёсиддин Ҳайбатуллоҳ ал-Ҳамавий ҳузурига жўнади, лекин у ерда ҳам ўзини қийнаб ётган минг бир саволу муаммоларга жавоб топа олмади. Ғолибо унинг саволлари қизиқ бўларди, чунончи: «Нима сабабдан ерга бир бадавлат одам эгалик қиладир?», «Нечун ер деҳқонларнинг умумихтиёрига бериб қўйилмайди?», «Нимага ҳамма — очу қашшоқ, сарватманду бой тенг эмас?», «Беш қўл баробар эмас, деган ақидани ким чиқарган?», «Нечун эзгулик ёвузликни енгиб, батамом адам чоҳига йиқита олмайди?», «Нечун зодагонлар меҳнат қилмай яхши кун кўради?» ва ҳоказолар. Одатда муридлардан ҳадису мазҳаб, пайғамбару чорёрлар, турли масалалар юзасидангина саволлар эшитишга ўрганган шайхлар халифа тутумидан ҳайратга тушдилар. Ҳамма жойда, бу «юзсиз ва осий» шогирд ўзининг ғайритабиий, шў пайтгача учрамаган каломлари учун фақат дашном еди! Оқибат, уни эси пастга чиқардилар, бузғунчи атадилар, шогирдликка нолийиқ топиб ҳайдадилар.

Халифа сарсон-саргардонликлардан кейин, ниҳоят Сабзаворнинг Жомеъ масжидида кўним топди. Шаҳар ва

атрофларда: «Шайх Халифа деган машхур зот келибди, Жомеъ масжидида истиқомат қилармиш, нафаси бисёр ўткир экан!» деган гаплар тарқалди. Халифа бу ерда ўзини «Шайх Халифа» деб танитди, «шайх» номини кўшиб олганини ҳеч кимга айтмади. Таомилда шайхлик унвонига фақат Пир фатвоси билан эришиларди, йўқса шайтоннинг йўлдан оздириши деб қараларди. Аммо биров унинг шайхлиги хусусида сўрамади ҳам.

Шайх Халифанинг қироат билан Қуръон туширишлари, айрим масалаларни қилни қирқ ёргандай қилиб изоҳлаб беришлари муридларга маъкул эди, булардан ҳам кўра, шайхнинг бугунги кун борасидаги суҳанлари сомеларнинг юрак-юрагига бориб тегарди. Ахир мавжуд салтанат ҳақида маълум қолишларга сиғмайдиган гаплар ҳамиша ҳам кулоқларни динг қилади. Одатда муқаддимаси Қуръондан бўлган ваъз тобора «ҳидоят дунё» масалаларига айланиб кета бошлади, кўпроқ инсоний ҳақ-ҳуқуқ, истибодни тубдан кўпориш, тенглик борасида сўз кетадиган бўлиб қолди. Шайх Халифа муридлари сафи кенгайиб борди. Ҳамма жойда пир ҳақида сўз кетар, унинг: «Мен халифаи адлмен, яъни адолат ўринбосари, шундан унвоним Шайх Халифадир!» деган сўзлари машхур эди.

Ана шундай бир пайтда кутилмаган ҳодиса юз берди. Кунлардан бир кун тонгда бомдод намозини ўқишга масжидга келган муридлар ҳайратда қотиб қолдилар: Шайх Халифани масжид устунига осиб кетишган эди! Бировлар пир ўзини-ўзи осиб қўйган, дейишарди, эл ўртасида, бу шайх Халифа обрўсини кўролмаган Сабзавор уламоларининг хуфия хусуматидир, зеро гадонинг душмани гадо бўлади, дегувчилар ҳам оз эмасди. Машъум воқеа ҳижрий 736 йил рабиул аввал ойининг йигирма иккисидан рўй берди...

Шайх Халифанинг фожиали ўлими муридларни бу йўлдан қайтара олмади, аксинча, ўчай деб турган ўтга мой қуйилгандай, салтанатга қарши ғазабларни баттар оловлантириб юборди. Ҳаракат тизгини энди серғайрат ва удабурро шайх Ҳасан Журий қўлига ўтди. У бутун вужуди билан ишга киришди. Даставвал Нишопурга борди, шайхнинг эҳтиросли ваъзларидан сўнг атрофида яшайдиган тоғликлардан кўпчилик унга мурид бўлди. Машҳаддан косиблар кўшилишди. Ҳасан Журий тарафдорлари сафига кирган ҳар бир аъзо рўйхатга олинарди.

Ҳасан Журий Машҳаддан Обивардга, сўнг Ҳабушонга ўтди, кейинги беш ой ичида бир неча бор турар жойини

ўзгартирди. Ёш шайхнинг авомуннос¹ ўртасида ҳурмати ҳаволаб бораётгани уламою шайхларга ёқмасди, унинг рофизийлардан, яъни шиалардан эканлигини айтишиб: «Шайх Ҳасан Журий эл орасида исён тухмини сочувчидир, у авомни шиа мазҳабига ўтишга ташвиқ қилмоқда, халқни кўзғолонга даъват этмоқда, шул важдан ҳам ул бетавфиқ ўлимга маҳкуmdir!» — дея Хуросон ҳукмдори амир Арғуншоҳ қулоғига қуяр эдилар. Бу гаплардан сергакланган шайх Ироққа кетди, сўнг Балхга отланди, Термизда эса Чингизхон босқинида вайрон бўлган шаҳарда, бозор майдонидаги Ҳақим отанинг кўмилиб кетган қабрини топиб тавоф қилди, бироқ шу ердан ортга қайтишга тўғри келди. Самарқандга ҳам бормоқни ният қилганди, буни яхши кунларга қолдирди. Йўл кейин Ҳирот, Кўхистон ва Кирмонга тушди. У борган жойида кўп турмас, яширинча яшар, шайхни эшитишлари билан одамлар оқиб кела бошларди. Ҳамма жойдаги ваъзлар, нутқлар босқинчилар шаънига нафрат сўзлари билан якунланар, одамлар, карнай овозини эшитиб беихтиёр тўй ҳовлисига бориб қолганини сезмаган болалардай, шайх атрофида парвона бўлардилар.

Мана, шайх Ҳасан Журий Нишопурдан келаётиб Боштинда озроқ сукут этди. Бу вилоятда олти катта-катта қишлоқ бор, барчаси Ҳасан Журий тариқатини қабул этмоқлари лозим.

Масжид ҳовлисида игна ташланса ерга тушмасди. Қишлоқ аҳли мўътабар меҳмонни кутарди. Довруғи Хуросону Мозандарон, Афғонистону Мовароуннаҳрни тутган шайхнинг Боштинга қадам ранжида қилиши тақдирнинг бир инъомидек эди, ҳамма баҳраманд бўлиб қолмоқни ўйларди.

* * *

Бирдан: «Кўриндилар, кўриндилар!» деган садолар янгради. Масжид ичкарасидан баланд бўйли, оқ юзли ёшгина шайх чиқиб келди. Бир қўлида китоб, бир қўлида тасбеҳ ушлаган, эгнига оқ ҳирқа ташлаган шайх Ҳасан Журийни кўришлари билан одамлар орасида шивир-шивирлар бошланди:

— Ёш экан-а!..

— Ҳа-я... йигирма бешда бўлса керак-да...

---

¹ Авомуннос — қора халқ.

— Шайх Ҳасан Журий десалар, ёши олтимишларга борган бир одам, деб ўйлабман. Ёш йигитча-ку!

Шайх Ҳасан Журий ғоз юриб келди-да, ҳаммага салом берди. Сўнг имомликка ўтди, бомдод намозини ўқишга турдилар. Абу Бакр Калавий назарида намоз тез ўқилгандай бўлди, ҳар қалай кўп фурсат кетмади. Ҳасан Журий минбардан сомеларга юзланиб бундай деди:

— Ё машаралмуслимин! — Шайхнинг янгроқ овози ҳовлини жаранглатиб юборди.— Пирлар изидан юрмак шоғирдлар бўйнидаги мўътабар юқдир... Шайхул машойих Фаридиддин Аттор, инда зикри ас-солиҳина танзилу ар-рахмату¹, Нишопурга яқин Шодёҳ деган жойда истиқомат қилар, кичиккина дўкон очиб тирикчилигини тебратарди. Иттифоқо, кунлардан бир кун кўлида кашкулидан бошқа ҳеч нимарсаси йўқ бир дарвеш дўконга кириб келди-да: «Кишини ҳаққа, ҳақиқатга етиштиргувчи юпунликдир, дўконингни юпунларга бер, бечоралар бошини сила, асл инсон бўлурсен... Ўзинг эса дарвешлик жандасини кий! Ҳаққа етишмакнинг бундан ўзга ҳидоятти йўқдир!» — деди. Аттор дарвешнинг ушбу сўзларидан бағоят мутаассир бўлди ва шу фурсатдаёқ дўконини егим-есир фақирларга ланг очиб қўйди, ўзи эса бу дунё бозоридан илик тортди. Дўкондор эди — фиғону нолакор бўлди, турмушнинг икир-чикирлари занжирида банд эди — шу хидмати ила турмуш икир-чикирларининг ўзини занжирларга банд этиб ташлади, фақирлар сафига қадам қўйди...

— Оббо-ов! — деб юборди кимдир, Фаридиддин Аттор хидматига қойил қолиб.

— Ана шундоқ бечоралар кўнглини олғони учун ҳам, — давом этди Ҳасан Журий, — бул дамда ул зотни хотирлаб турибмиз. Пиримиз Шайх Халифа, қуддиса сирруҳу², бизга ҳамиша шундоқ сабоқ берар эдилар, оч-юпунларнинг қадди тоғдай бўлмоғи керак, барча тенг бўлмоғи лозим, деб уқтирардилар. Зобитларнинг қадами муборак тупроғимиздан қирилмоғи даркордир...

Ҳасан Журий ниманидир эсдан чиқариб қўйгандай бир лаҳза тўхтади ва зимдан одамларга назар солди. Аслида у ҳеч нарсани эсдан чиқармаганди, сукут одамлар кайфиятини билишда қўлланадиган усул эди, холос. Шайх Ҳасан Журий сўзларига сомелар не деб муносабат билдиришар

¹ Яхши кишиларни зикр қилинса раҳмат ёғилади (араб.).

² Унинг сирларини муқаддас қилсин (араб.).

эканлар? Қўшилишадими ёки Ироқда бўлганидай ҳай-хуйлар билан уни минбардан тушириб юборишадими? Ироқда шайхнинг ўзидан ўтди, ёшлик қилди, сомеларнинг кўпчилиги сунний мазҳабидан эканлигини унутиб, ваъзнинг сўнгида ўн иккинчи имом Маҳдий нисбали Муҳаммад Мунтазар ҳақидаги қиссага тўхталди. Беш юз йиллар муқаддам ном-нишонсиз ғойиб бўлган имом Муҳаммад Мунтазар — Маҳдий ҳамон тирикдир, фурсати келганда у пайдо бўлажак, зобитларни юртдан қуважак, халқнинг оҳига етажак — қиссанинг асосий мазмуни ана шундан иборат эди. Имом Маҳдийнинг пайдо бўлишини бундоқ тасаввур қилишарди. Ҳар кун оқшом ва саҳар эгарлоғлик безатилган отни етаклаб қишлоқлар четига, шаҳарлар дарвозасидан ташқарига чиқишиб имом Маҳдий пайдо бўлишини интизорлик билан кутадилар. Агар соҳиби аз-замона имом Маҳдий кўринмаса, ноумидликка тушмайдилар, бугун келмаса, янаги кун келади, дейдилар—да, ранжга дил бермайдилар. Мана беш юз йилдирки, Хуросоннинг шиа мазҳаблик музофотларида ҳар кун юқоридаги ҳол такрорланиб келади...

Суннийлар билан шиаларнинг ёқалашишига оз қолди ўшанда, нақ бўлмаса Ҳасан Журийнинг ўзи асфаласофлинга кетаёзди. Суннийларнинг пешвоси орага тушиб, шайх ур калтак—сур калтақдан қутулиб қолди. Унга: «Шитоб бу ердан чекил, ёш экансең, жонингга жабр қилма!» деб маслаҳат бердилар...

Ҳасан Журий у кунларни эсларкан, мийиғида кулиб қўйди.

— Нега жимиб қолдилар, шайхим? — деди олдинги қаторлардан кимдир.— Ҳайиқмасдан сўйлайверингиз!

— Бас, бу гапдан сўзламаңг! — деди энг олдинги қаторда ўтирган катта салла ўраган киши.— Ичимизда кулоқлар бор, биров тагини кавлашга ишқибозлар кўп... Эртага хонга етиб боради...

— Нега? Сўзланг! Сиз сўзламасангиз, мен эшитмасам, қандоқ бўлади? — Ҳасан Ҳамза шарт ўрнидан туриб кетганини билмай қолди.— Сўзланг, улуғ зот, сўзларингиз жароҳатларга малҳам бўлаётир! Хоҳламаганлар кулоқларига момик қўйсунлар!

— Босқинчилар изи тупроғимиздан қирилсун!

— Эй, гапирма деган ким? — орқароқдан овоз чиқди, Ҳасан Журий олисдаги одамни яхши илғай олмади.— Ҳайиққан, уйига борсин—да, писиб тухум босиб ётаверсин! Жўжа очиш ҳам қўлидан келмайди!

Ҳамма кулиб юборди. Даҳанаки жанг бошланиб кетганини кўрган Ҳасан Журий мамнун эди, демак, сомелар унинг сўзларига қўшилишади. Демак, совуқ сўзлик бўлиб ўтирмасин, йўқ эса кўнгилларга сустлик оралаши мумкин. Шайх ҳамиша ҳам минбарда сабукруҳ бўлмоқ лозимлигини билар, ваъз вақтида мажлис аҳлига боқар, агар ўлтирганлар сўз тиласалар, айтарди... Шайх сўзга оғиз очди:

— Муборак тупроғимиз ёт қадамлар остида топталиб ётавермаги бизлар учун исноддан баттар бир ҳолдир. Агар босқинчиларни она юртдан қувсак, сўнгра ҳамма тенг бўлғуси, зулм эса фатарот топажак...

— Фатарот топсун бари! Иншооллоҳ! — деган ҳайқириқлар янгради.

Ҳасан Журий пири Шайх Халифанинг ушбу панднасихатини қулоғига қуйиб олганди: «Ғазаб-нафрат тигини истибдодга қарши қаратмак дилга туккан омдлимиздир. Зулмга қарши элни оёққа турғизиш, уйғотишда Маҳдий афсонасидан аъло даражада фойдаланмак лозим. Мўғулни енгган кунимиз Маҳдий аён бўлажак, деган эътиқодни рунуду авбош дилига жойламоғимиз даркор. Озодлик орзулари эса инсон боласида ҳали туғилмасидан аввал юрак пучмоқларида жо бўладир. Зулмга қарши айтилғон ҳар бир фикр юракдаги ўша орзулар ғунчасини очтириб юборади, эътиқодни эркалайдир... Эътиқоддадир, оламнинг меҳвари, эътиқодда...»

— Бизнинг омолимиз — оч-юпун, етим-есир, хору гадо бошини силамоқдир, улар бир-бирига тенг бўлсунлар, неъматларга баробар эгалик қилсунлар... Пир Шайх Халифа маздакийлар, хуррабийлар тақдирдан сўйлаб, ажиб қиссалар нақл айлар эдилар. Бир кун,— деди Ҳасан Журий кўлидаги китобни жамоага кўрсатиб.— Шул китобни варақлаб ўлтирибдилар. Яқинроқ бориб назар қилдим, ал-Форобийнинг «Китоб аро аҳл ал-мадина ал-фозила»¹ китоби эркан. «Фозил шаҳар ҳақида ширин тил била қисса этибдир,— дедилар пир,— фозил шаҳар бўлмак, бахт-саодатга эришмак, шаҳар аҳлининг ўзига боғлиқдир, биров ғойибдан ҳеч қачон инъом этмайдир... Одамларни бир-бирига дўсту иноқ қилғувчи, бирлаштиргувчи фазилат инсонийликдир, шу ваддан ҳам улар омонликда фароғатда яшамоқлари лозим. Билим, турли ҳунарлар, савдо-сотик ривож топмоғи керак. Бундоқ шаҳар аҳли бир-бирининг

¹ «Фозил шаҳар кишиларининг қараплари» (араб.).

тагига сув қуйиб эмас, балки қўллаб, ардоқлаб бахт-саодатга, камолотга эришадурлар...» Баъдаз пир айтдиларки: «Сабзавор шаҳрини анингдек фозил шаҳарга айлантиргай-биз!» Баски, ушбу китобни иликдан қўймай келадурмен... Илло, пирлар изидан юрмак, шогирдлар бўйнидаги мўътабар юкдир...

Масжид ҳовлиси сув сепгандай жимжит. Ҳасан Журийнинг тиниқ овозини ёки унинг нутқидаги дилларни аллаловчи, кўнгилларни яйратувчи бахт-саодат, олий камолот, фозил шаҳар тўғрисида айтилган ажабтовур фикрлар сеҳрими, ҳар қалай, сомелар мафтун бўлиб қолган эдилар. Ҳовлига зоғ учса эшитарли даражада сукунат чўканди.

— Фақат эртақларда бўлади бу айтғонингиз, шайхим! — киноя қилди боя «гапирманглар» деган катта салла ўраган киши. — Фақат эртақларда... Эртақлар эса йўқ нарсалар...

— О, қанийди шундоқ фозил шаҳар бўлса... — сўз қўшди кимдир.

— Ҳамма бир-бирига тенг бўлса... — деди яна бошқаси.

— Мутағолиблар зулмидан қутулсак...

Сўнгги икки гапирган — ака-ука Ҳасан Ҳамза билан Ҳусайн Ҳамза эдилар. Абу Бакр Қалавий жунбишга келган одамларни кўриб ҳайратга тушди. Бу Ҳасан Журийнинг каломларидаги ғайритабиий бир жозиба ҳаёлларни беихтиёр аллақаяқларга, номаълум томонларга чорлар, аниқроғи, киши ўзида қанот пайдо қилиб, бу оламда эмас, қайдадир, самовий фусункор боғларда кезиб юргандек бўларди.

— Бизда эса ҳар томонда хор-зорлик... — нолиди кимдир.

— Зулм нағалидан елкамиз жароҳатли... — қўшилди яна биров.

— Ришвахўр фирибгарларга кунимиз қолди... — деди сийрак соқолли бир чол.

Ёшроқ сомелардан бири сўзни илиб кетди:

— Адолат устунларининг кирдикорларини кўринг! Уялмай-нетмай нишонларини кўрсатиб, фалон бек ёки фалон шахзоданинг хизматчисимиз, фалон муҳим юмуш билан писмадон ерга борурмиз, деб юз турлук баҳона билан элдан нарса ундириб, озор етказдилар...

— Босқинчи мўғул дастидан дод! Дод! — деб юборди аллаким.

— Дод! Дод!

— Ё машаралмуслимин!

Ҳовли бирдан тинчиб қолди. Ҳасан Журий кичиклигида-ноқ гапга чечанлигидан ҳамманинг диққатини ўзига тортиб келарди. У Қирмон вилоятидаги Жўз қишлоғидан бўлиб, ҳамқишлоқлари уни тўшпадан-тўғри, «Ҳасан булбулигўё» деб аташарди. Мадраса кўриб, мударрис унвонини олгач, ўткир фаҳм-фаросати, фавқуллодда равшан идроки туфайли нотиклик бобида каломи илғорлик кўргизадирган бўлди.

— Ё машаралмуслимин! Орангизда камина Шайх Ҳасан Журийга мурид бўлмоқни ният этгон кимсалар борму?..

— Бор, бор!

— Бизни ҳам муридликка олсунлар!

— Бизни ҳам! — деган овозлар янгради.

— Муридлар бир хил кийим киядирлар, бир хил таом тановул айлайдирлар, ягона эътиқод занжирида бўладирлар. Барча одамлар тенгдир, деган ақида кўнгилларнинг бебаҳо сарватига айлангусидир, ҳамма бир-бирини қўллайдир...— Ҳасан Журий шаҳдам эди.— Ҳўш, ким беадад муридларим сафини кенгайтирмакчи бўлса, бу ёққа келиб исми-шарифини айтсин! Хатга битамен...

Одамлар ўртасида тағин ғала-говур бошланди. Ҳамма Ҳасан Журий олдига бориб ўзининг исм-шарифини айтар, қасамёд қилиб, яна жойига келиб ўлтирар эди.

— Ёзинг: Насруллоҳ Боштиний...— деди озгин ўрта бўйли одам.

— Қасамёд қилингиз!

— Менким, Насруллоҳ Боштиний, шайх Ҳасан Журий этакларидан тутдим. Измим шайх ҳазратлари илгидадир. Ҳасан Журий жамоасига мансуб эканлигимни дунёда икки киши билур, бири — олло-таоло, иккинчиси — шайх Ҳасан Журий! Ушбу сирни сақлашга, уни кимсага билдирмасликка битта бошим билан жавоб берурмен!

— Абдураззоқ! — чиқиб келди бақувват билакли, қадду қомати келишган йигит. Жўйин шохининг аъёнларидан хожа Фазлуллоҳ Боштинийнинг ўғли, — Абдураззоқ Боштиний!

— Важиҳиддин Масъуд!

— Ҳасан Ҳамза! — қичқирди ака-укалардан бири, у Ҳусайн Ҳамза билан Абу Бакр Калавийни ҳам қўлларидан ушлаб олиб чиққанди, уларга номларингни айт, дегандай ишора қилди.

— Ҳусайн Ҳамза Боштиний!

— Абу Бакр Калавий Самарқандий!

Самарқанд номини эшитган шайх таажжубда бошини кўтарди, рўпарасида дуркун бир йигитча киприк қоқмай кўй кўзларини унга тикиб турарди.

— Офарин, ўғлон, офарин! — сўзланди Ҳасан Журий. — Самарқанд сайқали рўйизаминдир. Сафарим чоғида Термиз отадан нари ўтолмағонимдан бағоят дили озурда эрдим. Баски, сиз туфайли Самарқандга борғондоймен! Иншоолло, менинг қадамим етмаса ҳам, муридимнинг қадами етур!

Падари бузрукворининг ҳаёт омонатини қазои қадар муваккилига топширганидан кейин ўзини оламда танҳо, кимсасиз сезиб юрган Абу Бакр Калавий бугун ушбу издахомда ҳамфикр одамлар ичида эканлигини тушунди, инсон инсонга дўсту тираклигини теравроқ англади.

Масжид ҳовлисига тўпланган олти юз чоғлик одам бирин-кетин Ҳасан Журий қошига келиб дафтарга ёзилишда давом этарди.

— Ибн Ямин! — деди ёши элликларга борган, соқолларига ҳали оқ ораламаган тиниқ юзли бир киши минбар олдига яқинлашиб.

Бошини кўтармай муридларни хатга битаётган шайх бу исмини эшитиб бирдан тўхтаб қолди-да, ялт этиб ҳалиги одамга қаради.

— Лоҳавло вало қуввато! Наҳотки? Машҳури замон шоир Ибн Ямин Фарюмадийнинг ўзларими?.. — Кўзлари ҳайратдан катта-катта бўлиб кетди Ҳасан Журийнинг.

Бу кутилмаган учрашув эди. Фахриддин Маҳмуд ибн амир Яминиддин Муҳаммад ат-Туғройи ал-Фарюмадий, таҳаллуси Ибн Ямин, бутун Хуросонда сўзи ўткир шоир, аҳли дил ва хуштабъ, фасоҳатманд бир инсон эди. Келиб чиқиши турк бўлган шоир Сабзавордан ўн тўрт фарсах шимоли-ғарбий томонда жойлашган Фарюмад қишлоғида ҳижрий 687 йилда дунёга келди. Соҳиби қалам отаси Амир Яминиддин билан фарзанд ўртасида тез-тез мушоира ва шеърғўйлик воқе бўлиб, уларда адолат ҳиссини юксак тутилиши ҳақида қамоли эҳтиром билан сўз юритиларди. Ибн Ямин деҳқончилик қилар, топган бир бурда нонини шоиру фақирлар билан бўлишиб еяр эди. Йўқчилик дастидан у саройда маддоҳлик қилмакка мажбур бўлди, не-не кибру ҳаво ботқоғига ботган тутуми дағал ҳокимларга, юмуши эснамоқдан иборат бекорчихўжаларга шеър бағишлашдан ўзга илож топмади.

— Ибн Ямин ҳазратлари! — деди шоирни хурматлаб Ҳасан Журий, у дарҳол минбардан пастга тушиб Ибн Ямин

қошига келди. Шайх халқнинг, юртнинг ташвишига шерик бўлмай, балки босқинчи келгиндиларни улуғлаб, уларнинг ноғорасига ўйнаб юрган сотқин шоиру алломаларни биларди. Улар шахсий ғаразу манфаатларини ўйлаб ўз халқининг эзлишига, юртининг таланишига кўмак берардилар. Шайх Ҳасан Журий айрим дин арбобларини ҳам шу қаторга қўяди. Мана шундай пайтда Ибн Яминдай машҳури офоқ шоирнинг мурид бўлиб келиши шайхга катта мадад эди.— Кўп бор сиз ҳақингизда эшитганмен, мана шу гуноҳкор қулоқларим гувоҳ! Нечук шамол учирдиким, биздек ғарибу ғураболар сари қадам ранжида қилдилар?

— Зулм тигидан кўкси яраларни ғазаб чериги осонгина бир жойга йнига оладир...— деди Ибн Ямин Ҳасан Журий билан кучоқлашиб кўришар экан.— Шайх ҳазратлари, сизнинг Нишопурдан Боштин ёққа отланганингизни ақраболардан билдим. Келмак, ўзлари билан ҳамсуҳбат бўлмак мақсудим эрди...

— Шоири аъзам, иттифоқо, камина дилида ҳам шундай ният устиворлик қилурди...— деди Ҳасан Журий.— Ашшукрулиллаҳ, вақти соати келибдур!..

— Софдил кишиларнинг қовушмоғи ҳамиша мушкулдир, ҳаёт йўсинига айланиб қолгон ҳақиқатдур бу. Лекин уларнинг баҳамжиҳат бўлғонлиги оқибат офтоб фалак токида султонлигин қилур, тоғлар нурамоқ ташвишидан фориг...— Ибн Ямин жим қолди. Ҳамма замонанинг икки машҳур кишисига ҳайрат билан боқарди.— Чарху фалакнинг жабру жафосидан дилим тегирмон тошлари орасида қолгон дон каби эзилиб, хунга айланди, энди ҳар қандай бағритош ҳам, унинг фарёдидан қон бўлмай чорасиздир. Бу кунни-ку минг бир қайғу билан кеч қилдим, ажабо гардуни дун эртага не каромат кўргизур эркан?

— Эртага гардуни дуннинг кўрсатмакчи бўлғон каромати таърифга сиғмайдур,— деди жўшиб Ҳасан Журий.— Ё машаралмуслимин! Баски, тарқалмак фурсати етди. Энди яширинмоқ лозимдур. Қачонким, каминадан ишорат етадур, сиз кўлингизда аслаҳа била истибодод қошида зоҳир бўлурсуз, токим уни тубдан кўпораёлик! Ҳокимлар, боёнлар зулм қиладурлар, агар ҳақ-таоло қўллаб юборса, биз зулмини йигирғоймиз, бордию мағлубият жандаси эгнимизга тушса, «сарбадор» бўлайлик, бошимиз дорга тортилсун! Сар-ба-дор!

— Сар-ба-дор! — қичқирди Ҳасан Ҳамза.

— Сар-ба-дор! — қўшилди Ҳусайн Ҳамза.

«Сарбадор!» — деган садолар масжид ҳовлисини тўлдириб юборди. Ҳамма, «Сарбадор!» деб қичқирар ва бу билан

машъум истибодд иморатининг бирон жойини ўпириб юбораётгандек бўларди...

Саккизинчи боб

БОШТИН ҚИШЛОҒИ ЧЕТИДА ДОР

...Ҳикоя шу ерга келганда, дарвоза тақиллади. Лакшман Кумарни чақирди-да, уқтириб деди:

— Дарвозани очишдан олдин, ким деб сўра, ўғлим!

Кумар югуриб чиқиб кетди. Ўғлига дарвозани оч деб, буюришга буюриб кўйди-ю, Лакшманнинг кўнглига хавотир тушди, шарт ўрнидан туриб Кумарнинг ортидан чиққанини билмай қолди.

Бир оздан кейин Лакшман камонмерган Хўрдак Бухорий билан яна бир нотаниш йигитни бошлаб келди. Норғул, паҳлавон камонмерган Хўрдак Бухорий, ғира-шира тушиб қолганидан девдай қорайиб кўринди, ёнидаги ўрта бўйли йигит иккисига йироқдан қаралса ота-болалар, дейиш мумкин эди. Асли Бухородан бўлган камонмерган, мана бир йилдирки Самарқандда яшайди. Амир Қозоғон Ҳирот малиги Муизиддин Муҳаммад Курт билан Ҳиротда саваш қурганда, камонмерган Мовароуннаҳр ҳукмдорига сипоҳлик қилиб, ном чиқарди. Аммо ўлжалар тақсимотида арзимаган нарсадан жанжал чиқиб, қурчибоши камонмерганга қаттиқ тегди. Кўнгли ранжиган Хўрдак Бухорий сипоҳийликни ташлаб кетди. Самарқандга келгач, пахсакашлар гуруҳига кўшилиб, одамларнинг уйини қуриш, ҳовлиларни девор билан ўраш ишлари-ла машғул бўлди. Лекин сипоҳийлик барибир унинг севган касби эди.

Ҳамма Хўрдак Бухорий билан куюқ кўришди, аммо ёнидаги йигитни танишмади.

— Бу йигит Мавлонозода бўладилар,— деди Хўрдак Бухорий йигитни ўлтирганларга таништириб.— Садр Сулаймон мадрасасининг илғор толиби илми, сарбадор руҳиятидаги йигитлардан. Жуда ҳам ишончли йигит, буни яхши биламен, хийладан буён танишмиз. Ал-Форобийнинг «Фозил шаҳар кишилари қарашлари» рисоласини ўқишни тавсия қилган эдим. Топиб, ўқиб ҳам чиқибдур...

Абу Бакр Калавий Хўрдак Бухорийни жуда ҳам ардоқларди. Ўта содда, ҳам билимдон, садоқатли бу йигит билан ораларида бўлган тўққиз-ўн ёш фарқ муносабатларида сира билинмас, бундан иккиси ҳам хурсанд, ўзларини тенгқурлардай сезар эдилар. Бухорога кетганига йигирма

кун бўлди, аммо Абу Бакр Калавийга йилдай туюлди. Хайрият, соғ-саломат қайтиб келибди. У Қўрчилар кўчасида туради.

— Мавлонозода толиби илмлар ичида кўз-қулогимиз бўлғусидур,— деди Хўрдак Бухорий.— Жамоамизнинг етакчи фуқаролари даражасига чиқаду, деган умид-дамен.

— Лойи пишитилган бўлсин, ишқилиб...— деб қўйди Уста Кулол.

Гап давомида Мавлонозода ўзини қайга қўйишни билмай изо тортди. Камонмерган уни ортиқча мақтаб юбордилар, жуда унчалик эмас... Лекин Мавлонозода бир нарсани аниқ билди, кишига мақтовнинг ўзи эмас, балки ана шу изо торттириши ёқар экан.

— Агар... ўзларингизга тенг кўрсангизлар... Сарбадорлар эътиқоди ҳам шуни тақозо этади-ку ахир...— сарбадорлар таълимотидан бохабар эканлигига лутфан ишора қилиб деди Мавлонозода нимтабассум билан.— Мадрасада, толиби илмлар орасида ҳам шундоқ кайфият кишилари кўндир, бироқ улар уюшмағондурлар, ҳар кунжакда...

Толиби илмларни сарбадорлар жамоасига тортмак Абу Бакр Калавийга жуда диққатталаб масала бўлиб туюларди. Бу борада у ўғлига умид боғларди, Шамсулмулк Сабзавордан қайтгандан кейингина, унинг кўмагида мадраса аҳли орасида сарбадорлар жамоаси обрў-эътиборини оширишни ўйларди. «Хўрдак Бухорийга тасанно айтмоқ лозим,— хаёлидан ўтказди Абу Бакр Калавий,— бу юмушни аввалроқ ҳал этмакка бел боғлабдур...»

— Хуш кўрдик, Мавлонозода! Сарбадорлар жамоасига кирмак мурод экан, маъкул, аммо жамоа шартдан бохабармидурсиз?

Абу Бакр Калавий шу сўзларни айтди-ю, бирдан тун салтанати вазири Насафийнинг Аббос баҳодирга фуқаролик шартларини қандай маълум қилгани хаёлига келди. «Аввалан ҳалол бўлмоқ керак, мусофир... Салтанат учун жон фидо этмоғинг талаб этиладур... Ҳамма фуқаро бир жону бир тан...» Водариг! Тун салтанати билан сарбадорлар жамоасининг фуқаролик шартлари шунчалар ҳам икки томчи сувдек бир-бирига монанд бўлурми?.. Нечун улар бирлашмайдулар?..

— Нечук шарт экан? — Мавлонозода Абу Бакр Калавийга тикилди.

— Жамоа фуқаролари буни яхши англайдурлар, бу йўлдан қайтсак, бошимиз дорга тортилсун, дейдилар...— Наддофлар маҳалласи оқсоқоли кўшимча қилди: — Биз эзгу ниятли турли мазҳаб кишилари бир мақсад йўлида бирга ҳаракат этишлари мумкин, деб ҳисоблаймиз. Аммо, сарбадорларнинг даҳрийларга тоқатлари йўқ!

— Эътиқоддан чекинганнинг боши дорга тортилсун? — деди Ҳалвойи.

— Аҳли жамоа! — Мавлонозода шарт ўрнидан турди.— Кўнглимдаги имоним билан шуни айтаманки, агар сарбадорлик эътиқодимдан бош тортсам, бошим дорга тортилсун!

Тақяхонани ҳайкириқ босди. Толиби илмининг чиройли сўз ўйини барчанинг дилини равшан қилди. Бир лаҳзадаёқ Мавлонозода гурунг аъзоларига яқин бўлиб қолгандай туюлди.

— Шу айёмдан эътиборан сарбадорсиз, Мавлонозода! — деди Абу Бакр Калавий.— Шу дақиқадан бошлаб жамоа фуқароси сизга оға-инидур, эй феъли чиройли!

Мавлонозода қўлларини кўксига қўйиб ним табассум билан жамоа аҳлига таъзим қилди:

— Камина ҳам умрим етгунча сарбадорлар билан биродарлик шавкатини баланд тутмак ташвишини чекурмен!

Уста Кулол йирик қўлини мушт қилиб кўтарди-да, ҳаммага қараб:

— Сар-ба-дор! — деб қичқирди. Жамоа аҳли бундан, биз бир муштдек бўлмоғимиз зарур, агар шундоқ бўлмасак, бошимиз дорга тортилсун, деган маънони англади.

— Сар-ба-дор! — кўкка ўрлаган муштлар орасида энди Садр Сулаймон мадрасасининг илғор толиби илми, шаҳри-сабзлик мунажжим Яҳё Ҳасан барлоснинг ўғли Нодирбек энди Яҳё Мавлонозоданинг хушбичимгина мушти ҳам бор эди... Уша-ўша бош узра кўтарилган мушт Самарқанд сарбадорларининг бирлик рамзи бўлиб қолди...

Ҳамма дастурхонга юзланди. Соқий аёқларга май қуйди, айримларига жуллобдан тўлдирди. Майдан ҳам кўра, олиचाю гилосдан қилинган шаффоф тўқ-қизил жуллоб диққатни ўзига тортиб турарди. Мавлонозода ана шу шарбатдан ҳўллаб ўлтирди.

Шу пайт Читра катта лаганда таом олиб кирди. Ким нуқли таому газакдан тотиди, ким эса лаганга қўл чўзди.

— Давомини эшитайлик!..— деди Лакшман пўк овозда Абу Бакр Калавийга.

— Қизиғида тўхтаб қолди-да...— қўшилди Нозим Меҳмет.

— Бошидан бўлмабмиз-да...— афсуслангандек деди Хўрдак Бухорий.

Абу Бакр Калавий ҳикоясини бундай давом эттирди:

— Масжиддаги йиғин тугади-ю, Ҳасан Ҳамза билан Ҳусайн Ҳамза учовимиз одамлар орасидан Ибн Ямин ҳузурига шошилдик. Шоир ака-укаларнинг оталари китобдор Абдулла Боштинийнинг қадрдон дўстларидан экан.

— Ибн Ямин оға! — деди Ҳасан Ҳамза.— Бизнинг кулбамизга ташриф буюрсангиз, бугун бизникида бўлсангиз... Келганингизни билиб бошимиз осмонга етди! Падари бузрукворимиз қазои кадарга юз тутдилар...

Ҳасан Ҳамзанинг йиғлаб юборишига оз қолди.

— Эшитдим, ўғлим, эшитдим... Хонадонингизга кириб ўтмоқ мақсудим эрди. Бағоят оғир мусибатда қолибсизлар.— Ибн Ямин йиғитни юпатаркан, юзига фотиҳа тортди.— Падари бузруквор ҳам оламда яғонадур...

— Бу Ҳусайн Ҳамза, укам, эгизаклармиз... бу йиғит эса,— деб мени кўрсатди Ҳасан Ҳамза.— Самарқанддан, Абу Бакр Калавий... Меҳмонимиз... Иттифоқо, унинг отаси ҳам, уч кун бўлди, ҳажга бораётиб, бизнинг ҳовлида оламдан кўз юмди...

* * *

...Улар кўчага чиқдилар. Масжиддан қайтаётган одамлар, худди ини бузилган аридай кўчани тутиб кетган эди.

— Мошоолло! — деб қўярди ҳар замон-ҳар замонда Ибн Ямин учта етим қолган бақувват йиғитларга қараб ҳайратда. Мана шоирнинг ўзи ҳам отадан сағир, отаси фозил ва сўзамол шоир Амир Яминиддин Фарюмадий ҳаёт деган шаҳарнинг ойнаванд кошонасидан тупроқ маҳалласининг туйнуксиз хужрасига кўчиб ўтди... Ушанга ўн уч йил бўлди.

— Сағирлар йиғилишиб қолибмиз... Бир-биримизни англай олурмиз! — деди шоир йиғитларнинг кўнглини кўтариб.

Улар Боштинийнинг кенггина ҳовлисига кирганларида вақт шомга яқинлашиб қолганди. Ҳасан Ҳамза ҳовлига қадам қўйиши билан: «Хотин! А, хотин!» деб қайлиғини чақира бошлади. Ака-укаларнинг уйланганларига йил тўлмаган, ҳали уларда келин-куёвлик гашти, завқи баланд, алоҳида рўзгорни бошқариш ҳаваси устивор, шундай ёшда

бўладиган, кимнингдир соҳибиман, деган гурур ҳам йўқ эмасди. Ёш қайлиқ билан мақтанмоқ қандоқ ширин!..

— Меҳмон келди, Гулрухсор! Зулфизар қайда? — сўради Ҳасан Ҳамза ичкаридан чиқиб келаётган қайлиғидан. Гулрухсор бошига катта оқ рўмол ташлаб олган, юзлари кўринмас, қадди-қоматидан латофат барқ уриб турарди. У меҳмонларга эгилиб таъзим қилди.

— Зулфизар чопиқда эди... Ҳозир чакирамен...

— Уйимизга улуғ меҳмон келдилар, Ибн Ямин оға...

— Сухани пок, дили хуш шоир... Падари бузрукворимизнинг қадрдон дўсти... — қўшимча қилди Ҳусайн Ҳамза.

— Хуш кўрдик... — деди оҳиста Гулрухсор ва меҳмонларга жой ҳозирлагани уйга кириб кетди.

Улар алламаҳалгача суҳбатлашиб ўлтирдилар. Ҳасан Ҳамзанинг мўъжазгина хонаси гоҳ ҳикматли гаплардан, гоҳ ҳазил-мутойибалардан, гоҳ лутф ила қилинган суханварликлардан жаранглаб турди. Ёшлар, асосан, тингладилар, суҳбат тизгини эса Ибн Ямин измида бўлди. Шоир дайри дуннинг норасоликлари, зулм дастининг узунлигию ҳақ кўлининг қисқалигидан сўз юритди.

Бугун кундузи Боштин масжидида бўлган издахомдан сўнг ёшлар ажиб бир қайфиятда эдилар, Ибн Яминнинг сўзлари улар қалбига яна чўғ солди. Оталаридан яқинда жудо бўлган йигитларга суянчиқ, дилкаш маслаҳатгўй, қиблагоҳ лозим эди, шунинг учун улар беихтиёр Ибн Яминга боғланиб қолдилар, буни шоирнинг ўзи ҳам сезди:

— Менинг уч ўғлим бор, деб юрамен, — деди шоир ярим ҳазил-ярим чин. — Иккитаси Хуросонда, биттаси Туркистонда истиқомат қиладур деймен сўраганларга!

Ҳаммалари кулиб юборишди.

— Биз эса, улуғ падаримиз, муаллимимиз бор деб мақтанамиз! — дейишди уч йигит баробарига.

— Зобитлар салтанати завол топажак, шак-шубҳа йўқ бунга! Чунки ўзга юртга қўлида қилич билан бостириб киргон ҳар бир мустабид золим ҳеч қачон дўст топа олмайду, балки бу юртда ўзига энг ашаддий душман орттирадир! Қасос яшовчандир, қасосда ҳаёт бор! У авлодлар қонидан авлодлар қонига ўтаду! — Ибн Ямин озгина сукут этди. — Юсуф туркигўйнинг «Қутадуғу билик» достонини мутолаа қилгон эрдим, бу асарнинг қадри баланддир, унинг жойи Ибн ал-Муқаффанинг «Китоб ал-адаб ал-Кабир», Ибн Қутайбанинг «Уюн ал-ахбор», Низомулмулкнинг «Сиёсатнома», Кайковуснинг «Қобуснома» синга-

ри қомус ул-аълумлар қаториндадур. Шоир ҳокимнинг адолатли бўлмоғи ҳақинда қалам сурадир, қонун-қоидани поймол этмасликни уқтирадир, зеро бу ахлоқан тубанликка тенгдир. Бу эл-улусни эзишга олиб келадир, зулмни оширадир, зулмдан исёнга йўл бир қадамдир...

Абу Бакр Калавий бу китобни ўқимаганига ачинди, юртга қайтгач, мадрасага кирмоқни хаёл қилди, илм олмоқнинг кечи йўқ. Йигитнинг ботинан ўз-ўзига шундай дашном бераётганини кўриб тургандай, Ибн Ямин деди:

— Дунёда боқий қоладирғон нарса инсонийликдир... Инсонийликка эса илм ила етишадурлар. Юсуф Болосоғуний демишки:

Билим бир машъалдир, нобинога — кўз,
Ўлик танларга — жон, лол тилларга — сўз...

Филҳақ инсон зулмат ичидаги уйдир, илм эса ана шу дарқасиз уйни ёритғувчи машъал...

Бирдан ҳовли эшиги қаттиқ тақиллади. Кейин: «Ким бор? Тирик жон борми? Чиқ бу ёққа!» деган дағал овоз эшитилди. Вақт хуфтондан ўтиб қолганди. Ҳусайн Ҳамза югуриб чиқиб кетди. «Ким бўлди экан? — деб ўйлади Ҳасан Ҳамза. — Қўшнилари бундай дағдаға билан келишмайди...»

Шу пайт Ҳусайн Ҳамза чопиб кирди:

— Кирмондан Озарбайжонга кетишадиган мўғул элчилари экан. Бугун шу ерда қоламиз, бизга жой керак, дейишяпти...

— Неча киши? — сўради Ҳасан Ҳамза.

— Беш киши.

— Нега биз жой беришимиз керак экан? — гижинди Ҳасан Ҳамза.

Гапга Ибн Ямин аралашди.

— Тездан жой қозирлаб, улар кўнглини олинглар. Бирон қор-қол юз бермасин. Улар — салтанат элчилари, ҳуқуқлари чексиздур...

Абу Бакр Калавий эса нохуш бир нарсани сезгандай кўнгли увишиб, тоқчада лип-лип ёниб турган ёғчироққа қолсиз тикилди.

Бирдан қаттиқ тепкидан уйнинг эшиги тарақлаб очилди! Ибн Ямин ҳам, Абу Бакр Калавий ҳам, ака-укалар ҳам лаҳзалик саросимада ўринларидан туриб кетганларини билмай қолишди. Шошилишда Ибн Ямин чопонининг пешни ҳалпириб сал бўлмаса жинчироқни ўчириб кўяёзди. Остонада қўлида қилич тутган, иягида бир чимдимгина соқоли бор,

қисік кўзлі йигирма икки ёшлардаги барваста йигит кўринди, у дам-бадам қиличини этигининг қўнжига шапиллатиб уриб кўярди. Элчиларнинг бошлиғи хонадагиларга бир-бир қараб чикқач, Ибн Яминга мурожаат қилди:

— Бизлар элхон Туға Темирхон элчилари бўладурмиз. Кирмондан Озарбайжонга йўл тутурмиз.— Элчи чамаси шоирни ёши улуғлигидан хонадоннинг бошлиғи хаёл қилганди.— Бизга кўноқ ва томоқ лозимдур, отларимизга ем керак!..

У жавоб ҳам кутиб ўлтирмади.

— Таваккал! — қичқирди шерикларидан бирига.— Отларни боғладингму?

— Боғладик, Улжойтубек, боғладик! Яхши жойга боғладик! — жавоб қилди Таваккал.

Тез фурсатда ичкарида жой тайёр бўлди, элчилар биринкетин этикларини ҳам ечмасдан хонага кира бошладилар. Ғира-ширада бари бир-бирига ўхшарди, Ибн Ямин қадам олишларидан элчиларнинг Ҳасан Ҳамзалар ёшидан ошиб-ошмаган йигитлар эканлигини пайқади.

Ҳасан Ҳамза бирор таом тайёрлаш ташвишида кўшни уйга, келинчақлар ёнига чиқиб кетди, Абу Бакр Калавий Ҳусайн Ҳамзага кўмаклашгани омборга йўл олди, улар қоплардаги арпадан элчиларнинг отларига беришлари керак эди. Иттифоқо, омбор калити топилмасди. «Ҳозир қаерда экан энди!» — деб ғудранган Ҳусайн Ҳамза нариги уйга йўналди, Абу Бакр Калавий эса ҳовлида қолди. Томорқа томонга боғланган отлар ем келишини сезишгандай пишқириб қозиклари атрофида гирд айланишар, депсиниб кўйишарди. Ҳовлига тун салқини чўккан. Абу Бакр Калавий осмонга қаради: осмон юлдузлар билан тўлиб-тошганидан оғирлашиб, анча пасайиб қолгандай туюлди. У Етти оғайни юлдузларини қидирди, бир маҳаллар шу юлдузларга қараб кунчиқишу кунботишни билиб олиш мумкин, деб эшитганди. Бунинг учун аввал Олтин қозик юлдузини топиш лозим. «Етти оғайни»нинг олтинчи ва еттинчи юлдузини хаёлий чизик билан бирлаштирасиз-да, йўлни ўнгга қараб давом этдирасиз. Чизик нурсиз бир юлдузга олиб боради, ўша юлдуз — Олтин қозик бўлади. Бас, Олтин қозик томон шимолдир, қолган томонларни шунга қиёслаб билиб оласиз... Абу Бакр Калавий она шаҳри Самарқанд жойлашган тарафни аниқламоқчи эди: «Тонг отини билан юртимга қайтиш тараддудини кўрамен!» — деб хаёл қилди у.

Абу Бакр Калавий кўкка боқиб эндигина хаёлий йўлдан Олтин қозик томонга бораётган ҳам эдики, Ҳусайн Ҳамза

омборнинг калитини тошиб қўшни уйдан чиқиб келди. Улар катта қанор қоплардан арпа олишиб отларнинг тўрваларига солдилар-да, бошларига илиб қўйдилар.

Йигитлар ичкари кирганларида, Ибн Ямин билан Ҳасан Ҳамза жим ўлтиришар, фақат гоҳ-гоҳ шоир: «Оғир бўл, ўғлим! Оғир бўл!» дяр эди. Ҳасан Ҳамза нимадандир қаттиқ ранжиган, азбаройи жаҳли чиққанидан ичида ўзига инсоф тиларди.

— Оға! Нима гап? — сўради Ҳусайн Ҳамза, у акасига нисбатан оғирроқ, унча-мунчага тутоқмас, ўзини босиб шайтонга ҳай берадиган йигитлардан эди. Аммо жаҳли чиққанда уни тўхтатиб бўлмасди.

— Инсофсизларнинг ўтказиб қўйгани бормикин, нима опкирсам ёқмайди...— деди Ҳасан Ҳамза. Ичкаридан қийқириқ, хушчақчақ давранинг сас-садолари эшитилиб турар, элчилар ўзларини гўё нотаниш бир уйда эмас, балки ўз ўлан-тўшакларида ўлтиришгандай тутишар, бу Ҳасан Ҳамзанинг баттар ғашига тегарди.

— Ҳасан! — деб чақирди ичкаридан шу пайт элчилар бошлиғи Улжойту.

— Тилинг узилгур-ей! Отимниям билиб олибди! — деди тишини тишига қўйиб Ҳасан Ҳамза ва ичкари кирди.

— Элхонийлар фуқаросимусен? — дарғазаб сўради ундан Улжойту. У чўкка тушганча дастурхондан илик тортиб, қиличини тўшакка тираб олганди. Қолганлар ҳам унга кўз тикишди.

Ҳасан Ҳамза тасдиқ ишорасини қилди.

— Йў-ў-ў-қ! Сен элхонийлар душманисен! Ҳа-ҳа, душманисен! Душман бўлмасанг, итинг ҳам емайдиган эски этни бизга пишириб берармидинг?.. Гапир, ит эмган! — Улжойту шундай деди-да, таом тўла косани Ҳасан Ҳамзага улоқтирди. Коса йигитнинг ўнг елкасига тегиб оёқ тагига тушди, ичидаги шўрва тўкилиб, Ҳасан Ҳамзанинг юзларига ҳам сачради. — Бизга эски этни едириб, ичбуруғ қилдирмоқчимусен? Ҳукумат юмуши деб кечани кеча, кундузни кундуз демай, жонини жабборга берган одамларни-я?! Салтанат элчиларини-я?! Ичагингни суғуриб оламен, пир урган, билдингму?!

Ҳасан Ҳамза ҳайратда қотиб қолди. Улжойтунинг чақчайган қисик кўзларига тикилар экан, у шу ҳолатда нима қилиш кераклигини идрок этолмас, не сўз дейиш лозимлигини билолмас, фақат кўллари титроқ ичида муштга айланганганини сезарди. Шовқинни эшитган Ибн Ямин дарҳол

эшикни очиб, Ҳасан Ҳамзанинг қўлларидан ушлади: «Ўзингни бос, ўғлим! Жаҳл отига минма, у учқуру асовдир!»

Улжойту яна бақирди:

— Гунг-кармисен, сийниталок? Ёки қулоғингни очиб қўйинму, онаси даладан топган?!

— Йўқ! Гапираверинг, эшитади! — деди Ибн Ямин орадаги ловуллаи деб турган ўтга сув селишга уриниб.

— Қўйинг борму? — сўради кутилмаганда элчилар бошлиғи Ибн Яминдан.

— Қўй нима қилади бизда? — ўкинч билан деди Ҳасан Ҳамза. У баридан ҳам келгиндилар қилган хўрликка чидай олмасди.

— Хўш... қўйинг йўқ бўлса... Хўрозинг бордир? Ёки бизни чарху дук ёнига қўйиб қантармоқчимусен? А?..

Ҳасан Ҳамза индамади. Ибн Ямин бор ишорасини қилди.

— Хўрозингни сўясен... Шитоб пиширтирасен! Сўнг май олиб келасен! Тез бўл! — Улжойту ҳар сўзни шошилмай дона-дона қилиб айтди.

— Ҳа-ҳа! Бир яхшилик қил! Май... олиб кел! — деди Таваккал ҳам. — Озроқ димоғларни иситайлук...

— Нўш этмаганимизга хийла бўлди-я... — оғизларидан сув келиб кетди қолганларнинг ҳам.

Ҳасан Ҳамза норизо бўлиб энди оғиз жуфтламоқчийди, Ибн Ямин сўзлашга қўймади, «жим!» дегандай қўлидан тортди. Ҳасан Ҳамза бирдан шайх Ҳасан Журийнинг бугун масжидда айтган сўзларини алам билан эслади: «Муборак тупроғимиз ёт қадамлар остида топталиб ётавермаги бизлар учун иснодир. Агар босқинчиларни она юртдан қувсақ, сўнгра ҳамма тенг бўлгуси, зулм эса завол топажак...»

— Завол топажак! — деб юборди Ҳасан Ҳамза беихти-ёр, хонадан чиқар экан. Ҳусайн Ҳамза ғалати сўзни эшитиб:

— Нима завол топади, оға! — деб сўради.

— Зулм! Зулм! Келгиндилар зулми, укажон! — деди изтироб билан Ҳасан Ҳамза. — Ўшанда уйимнинг тўри ўзимники бўлади! Ҳозир эса ана уларники!

Ҳасан Ҳамза Абу Бакр Калавий билан хўроз тутишга киришдилар, Ҳусайн Ҳамза май олиб келгани қишлоқнинг нариги четида турадиган Тўқол майфурушникига жўнади.

Эгизакларнинг тўрт товук, икки хўрози бор эди, лекин бу ярим кечада, зим-зиё тунда хўроз тутиш хийла мушкул — улар, ким билади, қайси бурчакдаю қайси кўноқда? Ҳасан Ҳамзанинг келинчаги Гулрухсор ҳам йигитларга хўрозларни топишда кўмаклашди.

— Оғилнинг нарёғида кичиккина, томи баланд товукхона бор, улар тепадаги кўндокқа чиқиб ухлашади,— деди Гулрухсор.

Ҳасан Ҳамза тусмол билан қоп-қоронғи оғилга кириб кетди. Алламаҳалгача ундан садо бўлмади. Бир пайт товукхона томондан товукларнинг безовта патирлагани эшитилди, айниқса бири қаттиқ зориллаб қағ-қағлаб юборди.

— Ҳа, тутди!..— деди Гулрухсор Абу Бакр Калавийга. Улар ёнма-ён туришарди. Йигит дўндиққина ёш келинчакнинг нафасини сизди-ю, алланечук бўлди. Тасодифан қоронғиликда иккови танҳо қолишганидан уялиб юзига қон тепди ва бу аҳволдан қутулиш учун, гарчи зарурат бўлмаса-да, Гулрухсорни оғил оғзида қолдириб, шитоб ичкари юрди: — Оға! Ушладингизми? — овозини кўтариб сўради Абу Бакр Калавий.

— Тутдим! — жавоб қилди қоронғилиқдан Ҳасан Ҳамза.— Омадларидан кўрсин, хўроз ўрнига товук ушлабмен!

Улар товукни сўйиб, парт қилиб, патини юлдилар-да, қозонга ташладилар. Шу пайт Ҳусайн Ҳамза ҳам бир хурмача май топиб келди. Хурмачани кўриб элчиларнинг хурсандчиликдан оғзи қулоғига етгудай бўлди. Бир оздан кейин шўрва ҳам пишди. Ичкарида қийқириқ авжда эди.

— Емақдан сўнг ётиб ҳордиқ чиқаришади, тонг билан улар олдида йўл турибди ахир!..— деди Ибн Ямин ўз-ўзига айтаётгандай.

— Бас, бизларда ҳақи қолмади...— деди Ҳасан Ҳамза.

— Ўзлари ҳам ноинсоф экан,— гапга аралашди Абу Бакр Калавий.— Бировни одам ўрнида кўрмагандан кейин, қандай қилиб ўзи одам бўлади? Узрким, ана бу оғилдаги ҳайвон ҳам булардан кўра одамийроқ: бировга зулм этмайди, киши оромини бузмайди...

— Нечун энди биз бунинг барига чидашимиз керак? — деди Ҳусайн Ҳамза бирдан ғазаб билан. Ҳамма ҳайратда қолди.— Ярим кеча бўлса ҳам уларга жой бер... ўзинг ема, уларга едир... ўзинг ичма, уларга ичир... тагин хўрлан... Курбақани боссанг ҳам «вақ» этади. Биз ҳали одамимиз-ку!..

Шу асно ичкаридан Улжойтунинг маст-аласт овози эшитилди:

— Ҳасан!!!

Ҳасан Ҳамза ўрнидан тураётган эди, укаси уни тўхтатди.

— Оға! Мен кирамен...

Ҳасан Ҳамза укасининг ғазаби қайнаб турганини кўриб, унинг элчилар олдига киришидан чўчиди. Буни Ибн Ямин ҳам, Абу Бакр Калавий ҳам сездди.

— Хусайн Ҳамза! Майли, оғанг кирсин,— деди шоир.— Сен бу ёқдаги юмушларни ўринлат...

— Ҳасан, деяпман?! — такрор чақирди Улжойту.

Хусайн Ҳамза индамай дик этиб ўрнидан турди-да, бошқалар гапириб улгурмай дадил ичкари кирди. Хонани тўлдирган теру май ҳиди аралаш бир қўланса ҳаво йигит бошини айлантиргундек бўлди-ю, гандираклаб кетишига оз қолди.

— Майни ичган бизлар-ку, кайфини Ҳасан суряпти... Хо-хо-хо! — масхаромуз деди Улжойту Хусайн Ҳамзани акаси деб ўйлаб. Хонада маст-аласт кулгу кўтарилди.

— Уй кўрғонмусен? — деб сўради Улжойту Хусайн Ҳамзадан. Ҳамма йигитга тикилди. Хусайн Ҳамза «ҳа» дегандек бош ирғади.

— Баракалла... Демак, паричеҳра нималигини биласен...

Хусайн Ҳамза элчилар бошлигининг нима демакчи эканлигини тушунмади, қайрон бўлганча қараб тураверди. Ширакайф даврага эса бу ёқмади, Улжойту йигитнинг соддалигидан ранжиди.

— Курсоғ бўш эди, тўлди, майдан кўнгил хуш бўлди... Энди бизга жонон керак, бизга паричеҳралардан топиб бер!.. Боштинда ҳам биронта туркзода ва ёқдишлардан қолдирайлик... Зурёд қолсин!..

— Ҳа, ҳа! Бир яхшилик қил! — қўшилди ялтоқланиб Таваккал.— Дилдор... топ... Во-е-ей! Оқ тўшларнинг хумори ёмон, оқ тўшларнинг хумори!.. Бир туркзода бизданам қолсин! Ҳе-ҳе-ҳе!

— Нима? Нима деганингиз бу? Мен қаердан топамен? Мен... Мен...

Хусайн Ҳамза бошқа ҳеч нарса деёлмади. Инсонлик қиёфасини йўқотган тил-забонли бу махлуқларнинг безбетларча қилаётган даъвоси, кўрпасига қараб оёқ узатмаган бандаларнинг андишасизлиги, ҳаёсизлиги унинг тилини боғлаб қўйди. Водариг!

— Салтанат элчилари фақат фармон айлайдилар, ижроси эса сенларнинг бўйнингдадир!

Ширакайф даврадан ҳар хил овозлар ёғилди:

— Билдингми, пандавоқи? Бўл! Занглаб кетди-ку!.. Ҳе-ҳе-ҳе!

— Ижроси сенинг бўйнингда, гўрсўхта!

— Жононлардан топ! Аммамнинг бузоғидек туравера-санму? Қақраб кетдик-ку!..

— Ҳа, ўғилларим... Элчиларнинг гарданини бир совут-моқ керак экан-да. Инсофсизлар!.. Уятсизлар!.. Бу ҳақоратга ортиқ чидаб бўлмас!.. — деди бу гапларни эшитиб ўтирган ғазабнок Ибн Ямин.

Лаҳза ўтмай Улжойту ўрнидан турди ва остонада лом-мим демай қотиб қолган Ҳусайн Ҳамзани бир четга суриб, ташқарига йўл олди. Ҳусайн Ҳамза шундагина ўзига келди ва унинг ортидан югурди. Улжойту маст эди, у тебрана-тебрана ҳовли четига борди-да, узоқ тимириланиб таҳорат ушатди, сўнг келинчақлар хонаси томонга юрди. Ҳусайн Ҳамза аввалига уни чиққан хонасини тополмай адашди, деб ўйлади. Аммо Улжойту ҳеч адашганга ўхшамасди. Ногаҳон келган даҳшатли фикрдан Ҳусайн Ҳамзанинг бадани музлаб кетди: Улжойту... келинчақларга кўз олайтирмоқчи! Шу пайт уқасининг ҳаяллаб кетганидан ташвишланиб Ҳасан Ҳамза чиқиб қолди:

— Меҳмон юмушини битирдимиз? — деб сўради у.

— Йўқ, оға, ҳали юмуши бор... — деди заҳарханда аралаш Ҳусайн Ҳамза ва оғасини тинчлантириш учун кўшиб кўйди: — Кўлини ювдирмак лозим. Сиз кираверинг.

Ҳасан Ҳамза хотиржам хонага қайтди.

Улжойту келинлар хонасига яқинлашди. Ҳусайн Ҳамза югуриб бориб олдини тўсди. Улжойту Ҳусайн Ҳамзага қараганда барваста эди, йигитнинг ёқасидан олиб бир четга буюмдек улоқтирди ва келинлар эшигига қўл юборди. Беш қадам нарига юзтубан йиқилган Ҳусайн Ҳамза, қичқириб оғаларини кўмакка чорласа бўларди, бироқ ори келиб бу ишни қилмади. Кўзи қонга тўлган Улжойту эшикни очди... Ун етти ёшлардаги нозиккина Зулфизар, хонага кирган куёвим Ҳусайн Ҳамза бўлса керак, деган хаёлда бепарво жой солар, Гулруҳсор нариги хонада иш билан овора эди. Улжойту аста бориб биттагина кўйлакдаги келинчакни орқасидан кучоқлаб олди. Бегона нафасни сезган Зулфизар, Улжойтунинг кучоғидан чиқаман, деб қаттиқ типирчилай бошлади. Лекин гулдай нозик нарса дегндай барзанги кучоғидан қандай қутулсин? Зулфизар «Нопок!», «Бадфеъл!» деб ўнгламқча уринар, кучи етмай ингранар, ер тепинар, Улжойту эса парво қилмас, гоҳ-гоҳда алламбало сўзларни хирс билан шивирларди, холос...

Зулфизар энди ўнгланиб олгандай эди, аслида Улжойту сал ён берди. Ўнгланиб олган келинчак эса Улжойтунинг

кучоғига яна ҳам қаттикроқ тушганини билмай қолди. Улжойтунинг оғзидан келаётган бадбўй ҳиддан бечора Зулфизарнинг ўқчигиси келар, тиканакдек бир чимдим соқоли ғашига тегар, кўлларини элчи кўксига тираса ҳам нарироқ бўлишнинг чорасини тополмасди. Улжойтунинг очофатдай лаблари келинчакнинг нозик бағбақасига ёпишди...

— Ҳой, қаердасиз?.. — деди Зулфизар инграниб Ҳусайн Ҳамзани чақираркан. Улжойту отиб юборганда тиззаси билан ерга қаттиқ тушган экан, кўр оғриқ Ҳусайн Ҳамзанинг қадам босишига қўймас, турай деса кўзидан ўт чиқариб юборарди. Ҳусайн Ҳамза қайлиғининг овозини эшитиб оғриққа ҳам қарамади, энди унинг кўзи қонга тўлганди. Эшикни очиб не кўз билан кўрсинки, Улжойту кўйлаги порадора Зулфизарни қийнаб, ётқизмоққа уринмоқда, қиличи халал берганидан, орқасига суриб қўяр, аммо қилич яна Зулфизар билан иккисининг орасига кириб қолар, бу билан гўё, нопок ишларнинг охири қилич аралашувисиз битмайди, деяётгандай бўларди. Улжойтунинг тоқати тоқ бўлди, бир кўли билан қиличини ечиб четга отди, мастлигидан нима қилаётганини ўзи ҳам билмасди. Ҳусайн Ҳамзанинг кучига куч қўшилди, шартта бориб қилични олди-да, қинидан суғурди.

— Иблис! Тур ўрнингдан! — дарғазаб Ҳусайн Ҳамза Улжойтунинг думғазасига ғарчча қилич санчиб олди! Улжойту «Оҳ!» деганча кетини ушлаб қолди. Унинг ўзи билан ўзи овра бўлганидан фойдаланган Зулфизар ўрnidан турди, шовқин-суронни эшитиб нариги хонадан чиққан овсини Гулрухсорга ўзини отди-ю, ўқсиб йиғлаб юборди. Гулрухсор уни юпатиб: «Кўйинг! Кўйинг!» дер эди холос. Воқеа кўз очиб юмгунча фурсатда бўлиб ўтди.

Улжойтунинг мастлигидан асар ҳам қолмаган, қисик кўзлари қўрқувдан катта-катта очилиб кетган эди. Туға Темирхон элчиларининг бошлиғи уй ичида эмаклаб юрар, Ҳусайн Ҳамзанинг кўлида совуқ ялтириб турган ўзининг қиличидан кўз узмасди. Исфиҳон қиличининг дами ўткир, Улжойту уни жуда кўп қиличлар ичидан танлаб олганди, энди билса, қилични ўз бошига бало қилиб олган экан.

— Ҳасан! Мени ўлдирма! — ёлворарди Улжойту, ҳали ҳам Ҳусайн Ҳамзани акаси деб ўйлаб. — Бутун бойлигим сенга пешкаш бўлсин! Мени ўлдирма!

— Э, айвонга чиқ, иблис! Сенинг қонинг билан кулбамни нопок қилгим йўқ!

Ҳусайн Ҳамза шундай дегач, айвонга чиқди, Улжойту унинг ортидан эмаклади. Ҳусайн Ҳамза пойлаб, ичкаридан

Улжойтунинг боши кўринди, дегунча, қаттиқ қилич солди. Исфихон қилич бошни шартта кесиб кетди. Шундагина йигит тиззасидаги оғриқ қаттиқ кучайганини сизди, ҳолсизланиб бир лаҳза айвон четига ўлтирди.

— Улжойтубек қанилар? Улжойтубек? Бегим! Ҳо, бегим! Соғинтириб кўйдингиз-ку? Жонон қидиряписиз-а, жонон...

Бу — Таваккал эди. Унинг орқасида Ҳасан Ҳамза, Улжойту қаёққа гумдон бўлди экан, деганча ҳайрон қараб турарди. Ҳусайн Ҳамза оҳиста ўрнидан турди, қиличини яшириб ғира-ширада Таваккал томонга юрди. Орада ўн қадамча масофа бор эди. Ҳасан Ҳамза укасини кўриб:

— Меҳмон қаерда? — деб сўради.

— Меҳмон шу ерда...

— Қаёққа яширдинг Улжойтубекни? — дағдаға қилди Таваккал. Ҳеч қандай жавоб бўлмади. Таваккал гандираклар келар экан, кўлларини шоп қилиб нимадир демоқчийди, улгурмади. Ногаҳон бошу бўйин аралаш тушган қилич зарбидан шилқ этиб йиқилди.

— Қойил сенга, ука! — қувониб кетди Ҳасан Ҳамза, кўлидаги тошни бир четга ташларкан.— Бошларнинг баччағарни! Мен ҳам қоқ миясига тош билан тушираман деб турувдим. Эҳ, қани иложи бўлса...

— Улжойтунинг ўзи ҳам гумдон бўлди...— дея олди холос Ҳусайн Ҳамза ҳолсиз.

— Йе! Ростми? Қани?...— ҳаприқди Ҳасан Ҳамза.

— Ҳа... тўнғиз қавмида кетибди... — деди шу пайт ичкаридан чиқиб келган Ибн Ямин.

Шундан сўнг ака-укалар Ибн Ямин, Абу Бакр Калавий биргалашишиб, жононларнинг келишини кутиб қийшайиб қолган маст уч элчининг ҳам бошларини таңларидан жудо қилдилар.

Машриқ бўзариб қолди. Ибн Ямин Ҳасан Ҳамза билан Абу Бакр Калавийга бундай деди:

— Қишлоқ аҳлини бу ёққа қорланг! Бутун Боштинни чақиринг! Токи замона золимларининг кирдикорларини кўрсинлар! Разил мутағоллиблар башарасига бир боқсинлар! Ортиқ чидаб бўлурмикин бундоқ зулмга, бундоқ хорликларга, зўравонликларга?

Биринчилардан бўлиб Жўйин шохининг аъёнларидан бўлган қишлоқ кадхудоси Фазлуллоҳ Боштиний ўғли Абдураззоқ етиб келди. Ҳовлида Туға Темирхоннинг беш элчиси қора қонига беланиб ўлиб ётарди.

— Жаҳон пароканда бўлиб турганда, бир қишлоқи боланинг ору номусини тўқмоқчи эдингизму? Баским, лойиқ жазонгизни олибсиз! — деди Абдураззоқ нафратини тия олмай.

Кеча масжиддаги йиғиндан кейин ёнаман деб турган одамларга бир учқун кифоя эди. Бирпасда Ҳасан Ҳамзалар уйига одам ёғилиб кетди. Абдураззоқнинг буйруғи билан қишлоқ четига дор тикдилар. Даставвал Абдураззоқнинг ўзи салласи ва тақиясини дорга осди, сўнг қўлига тош олди-да, саллага қараб отди:

— Сар-ба-дор!

Кейин Ибн Ямин шундай қилди, навбат Ҳусайн Ҳамзага етди, Абу Бакр Калавий ҳам четда қолмади... Энди ҳамма дордаги салла ва тақияларни тошбўрон қилишга турди, қар тош отган одам «Сарбадор!» деб ҳайқирар, бундан: «Агар йўлимиздан ортга чекинсак, бошимиз саллау тақиялардек дорга тортилсин!» деган теран маъно англашиларди. Шу ернинг ўзидаёқ етти юз киши, сарбадормиз, деб бақувват билакли Абдураззоқ бошчилигида аҳду паймон чекдилар.

Боштиндаги тугён хабарини эшитган Хуросон вазири Хожа Алоvidдин Муҳаммад Ҳинду сарбадорларни тийиб кўйиш мақсадида мингта қуроли отлиқ юборди. Муғиса қишлоғи ёнида юз берган муҳорибада сарбадорлар улар устидан ғолиб келдилар. Бу сарбадорларнинг тарихда биринчи қозонган зафари эди. Сарбадорлар шикаст топган лашкарни таъқиб айлаб Фарюмад қишлоғигача бўлган ерларни қатрон қилдилар. Алқисса, Сабзаворга юриш қилиб, сарбадорлар давлатининг бўлажак пойтахтини фатҳ айладилар...

Ана шу юришларда булбулзабон шоир, қаламини қуролга алмашган Ибн Ямин Фарюмадий билан боштинлик ака-ука Ҳасан Ҳамза ва Ҳусайн Ҳамзалар ёнида самарқандлик ёш сарбадор Абу Бакр Калавий ҳам иштирок этди.

Шундоқ қилиб, сарбадорлар оёқларини ўз ўринларидан кўзғотдилар ва фахрли қўлларини мамлакат атрофига чўздилар. Тарихда «Сарбадорлар давлати» деб номланган, жаҳонда ўхшаши йўқ, сиёсати олий, равнақи баланд давлатга асос солинди. Бу воқеа ҳижрий 737 йилда рўй берди...

АБУ БАКР КАЛАВИЙ

...Абу Бакр Калавий ҳикоя қилишдан тўхтаганда вақт ҳам тўхтаб қолгандек бўлди. Тун пардаси чўккан ҳовлида сукунат ҳукм сурарди.

Сарбадорларнинг ғаройиб ишлари такахонада ўлтирганларнинг хаёлини буткул ўғирлаб қўйди. Барча ҳозир Самарқандда, Лақшманнинг чуқуртак ҳовлисида эмас, гўё Сабзаворда, Боштин, Машҳад, Нишопур, Кирмону Симнонда кезиб юрарди. Уста Кулол оёқларини йиғиб, бир-бирига чалиштириб олган қўлларини тиззаларига қўйганча бир маромда оҳиста бошини тебратиб ўлтирарди. Ҳалвойи кичик жуссасини қаерга қўйишни билмагандек, безовта бўлиб «Бай-бай! Бай-бай!» деб қўярди. Нозим Меҳмет жим ўтирар, хаёллар оғушида тез-тез бурнини ушлаб қўяётганини ўзи сезмасди. Лақшман катта-катта қўзларини ровийга тикканча қотиб қолганди. Хўрдак Бухорийга ҳикоя шунчалар таъсир қилдики, бутун ҳикоя давомида у гоҳ-гоҳда: «Ие! Ие! Мен бўлмабман-да!», «Қангшарига солиш керак эди!», «Изини қуритиш керак!» деб гўлдираб ўлтирди. Мавлонозода ичида Хўрдак Бухорийдан бениҳоя миннатдор бўларди. Ахир у бўлмаганда, Мавлонозодага бу даврага келиш қаёқда-ю, сарбадорлар қақидаги турфа нақлни эшитиш қаёқда эди? Бирдан толиби илм кўз олдига Самарқанднинг ёнгинасидаги Кониғил ўланзориди тикилган машъум дор келди. Дорга бошқалар қатори Мавлонозоданинг ҳам миқсоли салласи осилганди. «Агар йўлимиздан чекинсак, салладек бошимиз дорга тортилсин!» — деб қичқирарди муллаваачча. Бир пайт қараса, дорга осилган нарса миқсоли салла эмас... Мавлонозоданинг боши эмиш! Боши жойида эмас, дорда эмиш!..

Бало-қазодай ёпирилиб келган бундай хаёлдан толиби илмнинг эти жунжикди. Нега кутилмаганда уни шундай ўйлар қамраб олди — Мавлонозода тушунмади. У хаёлларни қувишга ҳаракат қилди, бироқ улар хира пашшадай ўралашиб сарбадорларнинг оламшумул юришларидан жонланган тасавурни музлатмоқчи бўларди.

Мавлонозода ўзини ўзи чалғитиш учунми, Абу Бакр Калавийга қараб деди:

— Оға, сарбадорлар ҳукуматини ким идора қиладур?

— Паҳлавон Ҳасан Домғоний, — жавоб берди Абу Бакр Калавий. — Комронлик курсисиди, мана уч йилдирки,

барқарордур. У ҳукуматни амирзода Лутфуллоҳ қўлидан олди, ўзи хос навкарлардан эди. Важҳини бундоқ баён қилурлар. Амирзода Лутфуллоҳ ҳукмронлиги бир йилу уч ойга етганда Домғоний билан ўрталарида адоват чикди. Амирзода Лутфуллоҳ Ҳасанга дашном берди. Паҳлавон Ҳасан кинадор бўлди. Бир кун кечаси амирзода уйига бостириб бориб, уни ҳибсга олди ва пойтахтда ўзини подшо деб эълон қилиб, нақора қоктирди...

Сарбадорлар қиссасидан мутаассир давра иштирокчилари энди ўзларига кела бошладилар.

— Адолатли мамлакатда-я? — ажабланиб сўради Уста Кулол.— Бировни ўлдириб... Бу ёғи қандоқ бўлди? Навкар ўз хожасига тигни раво кўрса...

— Қандоқ бўларди? Тахт бор жойда қасд бор-да ҳамиша, ҳамсоя! — деди Ҳалвойи. Гапга Исоқ этикдўз аралашди:

— Навкари бўлса, нима? Ўғил оғасини ўлдиради, падари бузрукворининг пайини қирқади. Навкар эмиш! Мана, хушқомат Юсуф алайҳиссаломни бир қориндан талашиб тушган ҳасадгўй оғалари нималар қилишмади-ю! Ҳасадгўй оғалари, ҳа! Қул қилиб сотишди!..

— Янги давлат бошига келган албатта ўзидан олдин ўтганни пайҳон қилади, баҳосини мис чақадан ҳам пастга тушириб юборади.— Нозим Меҳмет афсус билан деди.— Бундан қирқ йиллар муқаддам Кепакхон Нахшаб ёнида сарой қурдирганди, «Қарши» дердилар. Амир Қозоғон тахтга мингач, шу саройни вайронага айлантирди, бир ой бўлди, бориб кўргандим... Амирнинг ўзи эса ҳеч вақо бунёд этмади. Энди Кепакхон ҳам йўқ, амир Қозоғон ҳам... Қани Кепакхон!

— Лекин ундан кепак қолди...— деди Абу Бакр Калавий.

Ҳамма кулиб юборди. Гап шундаки, Мовароуннаҳр хони Кепакхон Хуросондаги Ҳалокуийлар сингари, мамлакат тарихида биринчи бўлиб пул бирлигини муомалага киритади ва танга зарб қилдиради. Масалан, бир динор икки мисқолга тенг, бир мисқол уч дирҳамга тенг ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси Кепак тангалари, бора-бора «кепак», «кепаки» номи остида машҳур бўлиб кетди ва бу сўз чақани билдирадиган, қиммати паст деган маънони англатишдан нарига ўтмай қолди. Абу Бакр Калавийнинг «ундан кепак қолди», дейишида Кепакхон киритган пул муомаласи назарда тутилганди, айна чокда, Мовароуннаҳр хонидан

сарик чақачалик бирон-бир эзгу иш қолмаганига ҳам ишора бор эди.

— Сарбадорлардан не қолаётир экан, оға? — яна сўради Мавлонозода. У хунук хаёллардан ҳали ҳам қутула олмаганди.

— Оч-юпун, етим-есирлар бошини силайдурғон сарбадорлар давлатининг ҳокими Домғоний ҳамма билан ўзини баробар тутадур, — деди Абу Бакр Калавий. — Сарбадорларнинг меҳрпарварликларини эшитган қуллар, гадолар ўзга мамлакатлардан унинг қошига паноҳ излаб келишмакда. Султон шитобан улүфа тайин этадур, улар билан хослашкар сафини кенгайтирмак ташвишини чекадур. Унинг чопқунга моҳир, чапдасту чапсон йигитлардан иборат ўн икки минг кишилик лашкари бордур. Ёнида ҳамиша етти юз турк ғуломини шай тутадур. Ўзга шоҳлардай ҳарбий ўлжанинг қонуний бешдан бир қисмини талаб қилмайдур, балки навкарлар билан баб-баравар баҳам кўрадур.

— Одил подшо экан-да, Нўширвони Одил! — хурсанд бўлиб деди Ҳалвойи.

— Хирожнинг қандоқ олинишини ҳаммангиз биласиз, — давом этдирди сўзини Абу Бакр Калавий. — Садр Сулаймон сиёсати маълум: чорикор йил бўйи ишлаб бир таноб ердан бир ботмон пахта олса, ярмини бойга берадиғон қилиб кўйғон. Сарбадорлар давлатида эса ҳосилнинг ўндан учини оладилар, қолгани чорикорнинг ўзига сийловдир, чорикорнинг бошқа бирон динорига ҳам тегилмайди. Домғоний даврида эл тинч, фароғатда яшамакда, раийят мамнундир. У кадхудоларни қаттиқ назорат остига олди, дастурхонидан бўлса хосу ом баробар лаззатланар экан. Ҳар йили бир марта ўз мол-мулкини элга талон-торож қилдириб турадир, кечалари маҳалла-кўйда кезиб, бева-бечораларга пул ва таом улашиб чиқади.

— Шайх Ҳасан Журий номаи аъмолидан ҳам сўз айтинг, — сўради Хўрдак Бухорий. — Сарбадорлар давлати султонларининг пири муршиди, қиблагоҳи, валинеъматни бўлсалар керак-а, ул зот...

— Шайх Ҳасан Журий амир Масъуд билан давлат бошига келдилар, амир шайхга мурид бўлди, — деди Абу Бакр Калавий. — Ушбу тотувлик шарофатини қарангки, бир куннинг ўзида уларнинг икки минг кишилик кўшини уч бор ғолиблик жомасини кийди!

— Йўғ-е! — ҳайратга тушди Исоқ этикдўз. — Бир кунда уч ғалаба-я?

— Лоф ҳам эви билан бўлсин...— кўшилди Уста Кулол ҳам ҳазиллашганнамо.

— Бор гапни айтаётирмен,— хотиржам деди Абу Бакр Калавий.— Эрталаб Пўштфуруш деган жойда Муҳаммад Туркман бошлиқ йигирма беш минг кишилик кўшинни енгдилар. Пешин намози вақтида Балқишон қишлоғида Қорабуқа Жоний Қурбоний етагидаги йигирма минг кишилик лашкарни мағлуб этдилар. Намозшомга қолмай Урдуғиш мавзеида яна бир жанг бўлиб ўтди. Бунда сарбадорлар Арғуншоҳ бошчилигидаги ўттиз минг сипоҳдан иборат черикнинг адабини бердилар!..

— Омадни қаранг! — деди Лакшман.— Рама сингари ёвларини яксон қилишибди! Индра асурларни қиргандай қиришибди!

— Сабзавор шаҳрини, сарбадорлар давлатини донишманд шайх Ҳасан Журий билан саркарда Масъуд бошқара бошладилар. Баайни ал Форобий айтганларидек бўлди: фозил шаҳарни бошқариш учун кўп фазилатларга эга бир киши топилмаса, шунча фазилатларни ўзида жам этган икки киши бошқаруви мумкин...

— Ёки уч киши,— кўшимча қилди Хўрдак Бухорий.

— Ёки бир неча кишилар гуруҳи,— яна ҳам аниқлик киритди Мавлонозода. Унинг ал-Форобий рисоалари билан яхши танишлиги кўриниб турарди. Абу Бакр Калавий давом этди:

— Аммо... Ғийбатчилар ҳар қайда бор, адоватни байроқ қилиб олгонлар, кина-кудуратга илинж боғлагонлар кўп, эй феъли яхшилар! Масъуд билан шайх Ҳасан Журий ораларига нифоқ солдилар. Масъудга дедиларки: «Сен эҳтиёт бўл! Мамлакатни шайх Ҳасан Журий муридлари банд қилмакда, унинг тарафгузарлари кўпайди... Хутбаларда ҳам шайхнинг номи олдин ўқилади, кейин сеники... Иш бу аҳволда давом этса, ҳокимият илгингдан кетмагига шубҳа йўқ! Муридлар кўп, уларнинг қай бири билан сўйлашасен? Яхшиси, пирини муриднинг ўзлари билан ҳисоблашмак лозим: ҳазратни орадан кўтариб ташлаш керак... Токи у юмушларга ҳалал бермасин...» Бир бетавфиқ кинадорнинг бу ҳавойи сўзларига ишонган амир битта имонини ютганни топиб шайх Ҳасан Журийга пичоқ уришни буюрди. Шу тариқа шайх Ҳасан Журий дорилфанодан дорилбақога риҳлат қилдилар...

— Ие, ие! — деди Исоқ этикдўз ҳайратда.— Ҳозир ул зот оламдан ўтганмилар?

— Наҳотки шундоқ бўлса?..— Мавлонозода ҳам афсус билан деди.

— Шундоқ адолатли мамлакатда-я? — сўради тағин Уста Кулол.

Абу Бакр Калавий: «Ҳа», дегандек бош ирғаб қўйди. У шайх Ҳасан Журий ўлими хусусида шундан нарига ўтолмади. Сабзаворда ҳам хосу авом шундоқ фикрда эди.

Аслида масала сал бошқачароқ эди. Ростдан ҳам шайх Ҳасан Журий муридлари кўпайди, шайхнинг обрўйи ошиб кета бошлади. Аммо у, шуҳратим ортиб Масъудни соясида қолдиришти-ку, деган хаёлдан йироқ эди. Чунки муаллими соний Ал-Форобийнинг: «Фозил шаҳарнинг бошлиқлари иккита, учта бўлса ҳам, давлатни бошқаришда бамисли бир жону бир тан бўлади, бир кишидек фикр қилади, юрт бошқаради», деган доно ўғити унинг кўнглини тўқ тутарди. Мана у Масъуд билан бирга ҳукуматнинг янги, аммо унча мустақамланмаган аробасини ғичирлатиб бўлса ҳам тарих йўлларидан олиб ўтиш пайида. Элхоний Туға Темурхонни даф қилсалар, Ҳирот малиги Ҳусайн Куртни тарих майдонидан суриб ташласалар, сарбадорлар давлатининг нуфузи яна ҳам ортади. Башар тарихида бундай жамоа бўлмаган, йўқ эса Арасту, Афлотун, Ал-Форобий, Ибн Сино шундай ғаройиб салтанат хусусида ўз рисолаларида ёзиб кетишмасмиди?

Лекин буларнинг бари шайх Ҳасан Журийнинг орзулари эди, холос. Сарбадорлар жамоасида кўп ўтмай иккита оқим пайдо бўлди. Бир шайх Ҳасан Журий номи билан боғлиқ бўлиб «шайхийлар» деб юритила бошланди, иккинчиси, Масъуд тарафдорлари эди, оқим «сарбадорлар» номини олди. Икки оқим орасида шубҳа-ғумон даражасида билинар-билинимас кураш кўзғолди. Пинҳона олиб борилган курашга ғирромлигу фиску фасод аралашмай илож йўқ. Шайх Ҳасан Журийнинг Сабзаворни фозил шаҳарга айлантириш ҳақидаги ниятлари рўёбга чиқмай қийнай бошлади. У ана шундан ташвишга тушди. Фозил шаҳар бўлиши лозим Сабзавор эса жоҳил шаҳар либосига бурканмоқда! Алҳазар! Алҳазар! Худди Ал-Форобий айтганларидек, шаҳарда ўзаро душманлик тўр ёйган, бойлик учун тўхтовсиз кураш олиб бориш керак, айримларда зўравонликка интилиш ошкор тарзда кўринмоқда, ғийбат ўқи имон осмонидаги юлдузни бехато урмакда... Жоҳил шаҳарнинг ўзгинаси!.. Бундай шаҳарда яшамоқ учун ҳамишга жанг-жадал олиб бормоқ лозим. Нега шундоқ бўлмакда? Нега? Фозил шаҳар ўрнига қабиҳ, бебахт

шаҳарга айланиб бормақда Сабзаворимиз? Оламда ягона сарбадорлар салтанатининг пойтахти, шон-шухрати ҳали мағрибу машриқни, Фарангни, жумла рубъи маскунни тутадирган бўлажак фозил, етук шаҳримиз! Нега? Нега?.. Бу саволларга жавоб топиш керак эди.

Сабзаворни жоҳил шаҳарга айланиб бормақда, деб ташвиш чекаётган шайх бошқа нарсани эсдан чиқарганди. Модомики, жоҳил шаҳар аҳволи шундоқ экан, унинг бошловчиси не ўйларга ғарқ? Ахир Ал-Фаробий ўғитларидан маълумки, жоҳил шаҳар бошлиғи ўзини оқилу доно санайди, ёлғону сохта такаббурликлар билан ўзгаларни алдайди. Оламнинг фароғати ёлғиз ўзим учун дейди, ўзгани даражаи камолга етмаган ҳисоблайди, душмани устидан ғолиб келишни олий бахт-саодат, деб билади ва оқибат уни ўлдирди...

Сарбадорлар салтанати султони Масъуд шайх Ҳасан Журийни худди шундоқ четлатмак кўйига тушди. Буни Ҳирот малиғи билан бўладиган жанг пайтига белгилади, воқеа жанг шов-шувларига аралашиб кетиши керак... Насруллоҳ Жувайний деган сарбадорни шайхга расмий кўриқчи этиб тайинларкан, «Ишни битирсанг, бир вилоят эгаси бўласен!» деб юрагини яна ҳам ўйнатиб кўйди. Жоҳил амир ишни Ал-Фаробий айтганидан ҳам ошириб ўринлатди. «Одам ҳужум қилади-ю,— деб уқтирган эди муаллими соний,— бироқ асл мақсадини яшириб, ўзини бошқа нарсага интилаётгандек қилиб кўрсатади, натижада ундан хавфсирамайдилар, чўчимайдилар ва қаршилиқ қилмайдилар...» Масъуд ҳам шу йўлдан борди — зоҳиран ўзини шайхга ниҳоятда меҳрибон кўргизди, ростдан ҳам ҳеч ким ундан гумонсирамади: шайхни Насруллоҳ Жувайний ўлдирган бўлиб чиқди. Аммо ўйин шу ерда тугамади, балки беаёв суратда давом этдирилди. Бундоғини кам кўрган бўлсанг керак, эй Ал-Фаробий! Мана, эшит: шайх ўлимидан кейин қотил Насруллоҳ Жувайнийни ақлдан озганга чиқардилар, унинг кўзига қўй кўринибди, қўй деб ўйлабди, билмасдан шайх ҳазратларига пичоқ уриб ғафлатда қолибди, деган миш-миш тарқатдилар. Масъуд энди ҳаммининг кўз олдида Насруллоҳ Жувайнийни жазолатди — қилич билан етти пора қилдирди...

— Абу Бакр! — деди бирдан Ҳалвойи. — Сарбадорлар давлати ҳақидаги гапларингизни эшитиб, қантдеккина давлат экан-да, Нўширвони Одил экан-да, деб ўлтирувдим. Энди мана бу қирғину қирпичоқларни кўриб ўйланиб

қолдим... Ұзимизнинг амирлардан қолишмас экан, шекилли, улар ҳам...

— Бир-бирини ўлдириш, пайини қирқиш... Душманни-мас, бир-бирини!.. Ұз улуғларининг номини бадном айлаш... Улусни ўйлаш йўқ, юртни ўйлаш йўқ...— гапга қўшилди Хўрдак Бухорий.

— Ұзи сарбадор аталса-да, шу йўлни бошлаб берган зотни маҳв этса!..— ўкинч билан деди Мавлонозода.— Шу улкан эътиқод деб жонини жабборга берғон, муридларини оёққа турғизғон фасоҳатманд инсонни... Инсонга ажалнинг захри қотил тиғини қаратсалар! Кескинроқ гапирғоним учун узрлимен...

— Бундай ноҳақлик етти иқлимдаям йўқ! — деди Нозим Меҳмет.

— Етти иқлимни гапирасиз, уч оламдаям йўқ, деяверинг! Ҳа-ҳа, уч оламдаям! — Нозим Меҳметни кўллаб гапирди Лақшман, ҳинд афсоналаридаги худолар, одамлар, девлар оламига ишора қилиб.

— Сарбадорлар давлати сиз билан биз кутганчалик нуфузга эга бўлолмаётир... Балки, бунинг сабаби, шайх Ҳасан Журий ҳазратларининг бевақт оламдан кўз юмганидадир. У киши ҳаёт бўлганларида, замон не йўсин кечар эрдийкин, билмадим...— Бу кеча кўп гапирганидан Наддофлар маҳалласи оқсоқоли ҳорғин эди.— Емак, ичмак, ётмак, сохта улуғворликка интилмак, енгил обрў кетидан қувмак, ҳукмиронлик ҳавасидан маст бўлмак... Афсуски, Сабзавор ана шундай беодоб, бадахлоқ шаҳарга айланиб қолди.

* * *

Тақяхонага жимлик чўкди, ҳамма ўз хаёлига ғарқ бўлди, таом ҳам совиб қолди. Лақшманнинг: «Олинглар, олинглар!» деганига қарамай, ҳеч ким дастурхонга қўл чўзмасди.

— Самарқандимиз-чи, дўстим? — сўради бирдан мулла-ваччалардай ўтирган ерида чўкка тушиб олган Уста Қуллол жимликни бузиб. Унинг донғилсўзлиги тутиб кетди.— Самарқандимиз қандоқ шаҳар бўларкин?.. Лойи пишитилган бўлса ҳеч гапмаску-я...

Токчада жинчиروқ липиллаб ёнар, хира шуълада ўлтирганларнинг турфа соялари хонанинг тўрт томонига тушиб турарди. Бошлар ҳам катта-катта, қулоқлар узун-узун кўринар, гўё бу ерда одамлар эмас, аллақандай девлар ўлтиргандай эди. Ана, Нозим Меҳмет гапирар экан, катта

бурни орага суқилиб, Лакшманнинг кичкина бошига тегиб-тегиб кетар, худди чўқидётгандай туюлади. Чап томондаги деворни Хўрдак Бухорийнинг бир қулоч келадиган елкаси эгаллаганди. Абу Бакр Калавий Мавлонозода соясини чунон қидирди, тополмади. Кейин билса, унинг сояси камонмерганнинг сояси билан қўшилиб кетган экан.

— Хуллас... Самарқандимиз фозил шаҳар бўлиши керак,— Нозим Меҳмет ҳали гапини тугатмаган эди.— Оламга маълуму машҳур шаҳар, уста! Ўша айём менинг қаҳвахонам барча учун очиқ бўлади!

— Кошкийди, кошкийди! — деди мамнун Уста Кулол. У негадир Лакшманга қараб обдаста олиб келишини сўради.

Жамоа ҳайрон бўлиб қолди, обдаста нега керак экан? Лакшман обдаста олиб келгани ташқарига чиқиб кетди.

Уста Кулол обдастани кутиб, бирдан ўсмирлик йилларини эслади. Ун ёшида бўлса керак, у шахрисабзлик Рустам кулолга шогирд тушди. Уч йилча хизмат қилди. Уста унга кулолчилик сирларини ўргатиши, кейин фотиҳа бериши лозим эди, аммо Рустам кулолдан ҳеч садо чиқмасди. Ҳақимжон эса меҳнаткаш, қобил бўлиб ўсганди, Рустам кулолнинг хотини Биби уни ўз ўғилларидан ҳам ортиқ кўрарди.

Бир куни Биби, эрининг Ҳақимжонга бепарво қарашини кўриб, пайт пойлаб ғалати иш қилди. Рустам кулолнинг олдида, Ҳақимжонни ёнига чақириб, шарт кўкрагини бериб эмизган бўлди:

— Мана, Ҳақимжон ҳам ўғлим бўлди энди, билдингизми? Уни эмизганман деб айта оламан! У сизнинг ҳам ўғлингиз энди!

Бибининг гапидан Рустам кулол ҳайрон қолди, Ҳақимжоннинг эса кўзларидан ёш чиқиб кетди. Шундан кейингина Рустам кулол унга меҳрибончилик кўргиза бошлади, кулолчилик сирларини ўргатди.

— Энди уста бўлдинг, ўғлим! — деди бир куни Рустам кулол.— Ўз аравангни ўзинг торт, ўз чархингни ўзинг айлантир! .

Таомилга кўра бир жонлиқ сўйдилар, Ҳақимжон уста эгнига бир чопон ташлади, шогирд ҳисобидан бўлиши керак бу харажатларни Рустам кулол ўз ёнидан қилди. Кейин уста икки қўлига туфлаб фотиҳага очди-да, осмонга қараб:

— Олгину олдирма, тўлгину тўкилма! Илоё, ушлаганинг олтин бўлсин. Мени унутма! — деб оқ йўл тилади...

Шу пайт қўлида обдаста Лакшман кириб келди.

— Аҳли жамоа! — мурожаат қилди Уста Кулол обдастани олиб ҳаммага кўрсатар экан, унинг ичида озроқ суви ҳам бор эди.— Самарқанддаги жаъми кулолчилик буюмлари менинг мана шу илгимдан ўтган. Тошкент, Бухоро, Термизларга ҳам олиб кетишади, аммо Фарғона томонларга тишим ўтмайди, чунки у ёқда Риштон бор... Кўза, офтоба, хум, лаган, гули, машрафа, косаю тандирларгача ясаймиз. Тагин шамдону гулдон, сополак, кошину қувур, ўйинчоқлар ҳам қўлдан келади. Самарқанд ҳокими Шохмалик қавчин маҳалламизга йигирма беш мингта сирли кошин солиқ солибди, меҳмонхона қурариш, бу меҳмонхонада Жета хонларияу турк амирларини кутиб олар эмиш... Хўш... Мана шу кичиккина обдастани тайёрлаш учун узоқ ишлаймиз... Гапиргим келиб қолди-да, жуда эзмаланди-ку бу уста, деманглар тагин...

— Асло, уста! Гапиринг! Бекорга гапирмайсиз! — деди Абу Бақр Калавий.

Уста Кулол мош-биринч соқолини қўллари билан силаб қўйди-да, давом этди:

— Мана шу обдаста лойини сағиз тупроқдан қиламиз... Тупроқни офтобда қуришиб, майдалаб, элаб бўлгач, лой қориймиз. Кейин пишитамиз. Риштон кулоллари ишнинг кўзини билишади, лойни ҳўл шолга ўраб, ҳар кун пишитиб, устига сув сепиб туришади. Лой уч ҳафта сақлансин, ана энди олиб чархга кўндиринг-да, истаган нарсани ясанг: лой, инакдек эшилиб бир ҳимога мақтал бўлиб туради, узиб бўлсиз! Мана шу обдаста,— кўрсатди яна уста,— ясалгандан кейин ангобга чайиб олиб, чаймасангиз обдаста куйиб кетади, хумдонда қиздирилади. Оловидан бохабар бўлма-сангиз, яна чаток; қозондаги гурунч баробар қайнаши лозимдек, идишнинг ҳамма томони бир хил қизиши керак... Буюмларнинг зуваласи пишиб чиқиши шундан. Отиб юборсангиз ҳам синмайди.— Уста Кулол шундоқ деди-да, обдастани пойгак томонга отишга чоғланди. Буни кўрган шериклари эътироз билдира бошлашди:

— Ҳай, ҳай! Ҳамсоя! Ишондик!.. Отмай кўяқолинг!

— Йўқ! — деди,— ҳозир бир нарсага гувоҳ бўласизлар...

Уста Кулол ҳай-ҳайларга қарамай, обдастани девор томонга отди. Обдаста шарақ этиб деворга тегди, қопқоғи илгагидан чиқиб кетди-да, ичидаги сув деворга саҷради, аммо синмади, ҳамма жим бўлиб қолди.

— Лойи пишитилган бўлсин, деганимнинг сабаби шулки,— деди жиддий Уста Кулол.— Самарқандимиз ҳам

Нозим Мехмет айтмоқчи, фозил шаҳар бўлмоғи керак... Агар Исоқ этикдўз қолипу шона, сўзану бигиз, кундасига қарамай қўйса, танаворига яхши тоб бермаса, қандай қилиб зўр этик тика олади? Унда унинг этиги кимга керак? Яхши пишмаса, пашмак хамир бўлиб қолмайдими, а, Ҳалвойи? Дуруст пишитилиб йиғирилмаса пахта толаси чирт-чирт зуриладиган ипга айланмайдими, Калавий?.. А?..

— Жуда оқил гап!

— Самарқандимиз ҳам фозил шаҳарга айланармикин...— деди Уста Кулол боядан бери тушунтирмоқчи бўлган фикрларини сал англата олгандай.— Ёки лойи яхши пишитилмай, барчани бадном қилармикин?.. Мана шулар ҳақида ўйлаб қоласан киши... Ўйламай дейсану, ўйлайсан...

— Шакари меъёрида бўлиши керак-да...— деди Ҳалвойи.— Кўпайиб кетса ҳолванинг тахирини чиқариб юборади...

— Тағҷармини жуда танлаб солиш лозим...— қўшимча қилди Исоқ этикдўз.— Тоб ташламайдиган бўлади-да, этик... Узоқ чидайдиган бўлади, айниқса саҳтиён...

Наддофлар маҳалласи оқсоқоли Устанинг гапларини эшитиб қувонди. Уста Кулол — сарбадорлар жамоасининг ишонган аъзоларидан, Абу Бакр Калавий унга катта умидлар боғлайди. Ҳаёт хумдониди пишган Уста ўша хумдондаги оловдай қайсар ва кескир, хиёнатно ноҳақликни кўрса ёндириб кул қилмоққа шошилади.

У тўғри айтади: Самарқанд қандай шаҳар бўлмоғи лозим? Фозил жамоани ўзида мужассам этган, бахт-саодат калитини илгида тутган, кишилари бир-бирига хайру саховат қўлини чўзган фазилатлари олий шаҳарми, ёки...

Абу Бакр Калавийнинг хаёли узоқларга кетди. У ҳаётини сарбадорлар эътиқоди билан боғлагандан бери, ана шу инқилобий хуруж, унинг тарих майдонидаги дадил қадамларини неча-неча бор ақл торозисидан ўтказди. Хаёлларнинг бир учи Абу Наср Ал-Форобийга бориб улангандан кейин олам яна ҳам кенгайиб кетгандай туюлди. Фозил шаҳар, етук жамоа, бахт-саодат, руҳий камолот, тенглик, комил инсон ҳақидаги ўйлар бутун еру кўкни қамраганди, бу турфа оламнинг бир четида Абу Бакр Калавий турарди, марказини эса Абу Бакр Калавийнинг она шаҳри, Самарқанд банд қилганди.

Чорак асрдирки, Ал-Форобий хусусида илк бор ўша Боштин масжидида шайх Ҳасан Журийдан эшитган Абу

Бакр Калавий, файласуф асарларини ўқиб, ўзининг кўнгил «дард»ларига даво топгандай бўлади. Буюк ватандоши Абу Наср ал-Форобий беш юз йиллар муқаддам, инсон қандай яшамоғи керак, у қандай жамоада истиқомат қилсин, у жамоа қандай бўлмоғи лозим, каби масалалар билан қизиққанди, энди эса бу ёруғ ташвишларни елкасида даст кўтариб асрлар қаъридан унга кўмак қўлини чўзмакда. Наддофлар маҳалласининг оқсоқоли Ал-Форобийнинг бир замонлар Шош, Бухоро қатори, шу она Самарқанд тупроғида ҳам яшаб таҳсил олганини китоблардан ўқиб билди, бу нарса уларни хийла яқинлаштирди, Абу Бакр Калавийда муаллими соний билан ҳампаҳарлик, ватандошлик туйғусини тирилтирди. Чорсуданми, Бозор кўчаданми, ё Арк кўчасиданми ўтиб қолганда: «Бир пайтлар буюк файласуф дунёнинг ташвишларини дайри дуннинг жумбоқларига жавоб топмак истагида шу кўчаларда оҳиста кезиб юрган-да...» деган ўйга борар ва бундан хаёли обод бўларди. Ахир Ал-Форобий Чорсу майдонида туриб Зарафшон тизма тоғлари оша чиқиб келаётган кўёшни неча-неча бор кузатган, бунга шак йўқ. Она Самарқанд тасаввурларда буюк ватандош билан учраштиради-ю, муаллими соний Абу Бакр Калавий учун бамисли қиблагоху маслаҳаттўйга айланди. У улўғ бобокалонга, Сайхун бўйидаги Фороб қишлоғида туркий қорлуқ қабиласидан бўлган ойда ҳижрий икки юз олтишинчи йилда дунёга келиб, беқиёс гидрокию билими, саъю саботи, низомни интизом билан дунёга ҳайратлар солган инсонга таъзим қилади, ўзини дўсту биродар тутганидан шавқиб туйғуларга тўлади. Ҳа, у Шарқ Арастуси Абу Наср ал-Форобий билан қадрдон дўст бўлиб қолди! Қайсидир китобда ёзилишича, шоир ё олим, ё хаттот ё бастакор ўзининг олис ўтмишдошига ғойибона мухлис ёки шогирд бўлса, ўша буюк устозга нисбатан «Увайс» лақабини олади. Шунга кўра, Ал-Форобийга нисбатан Абу Бакр Калавий «Увайс» эди. «Увайс»нинг назарида, файласуф билан ўрталарида кечган бемиқдор йиллару сувдай оққан замонларнинг фарқи йўқдай. Инсон шунга қодирки, у тафаккур, зеҳн, шиддати тахайюл билан замонларни бир нуқтада кўра олади, беадад асрларни лаҳзалар қанотида оралаб чиқа олади! Авлодлар силсиласи мустаҳкамдир, хаёлдай узун, умрдай ардоқлидир, кимки ўз умрини ана шу силсилага бир ҳалқадай боғлай олар экан, бас, бахтлидир, таҳсинларга лойиқдир. Абу Бакр Калавий ўзини шундоқ буюк силсиланинг бир ҳалқасидай ҳис этарди.

Увайсликни жойига қўйиш кишидан катта шижоат талаб қилар экан. У муаллими соний ҳақида битилган рисоаларни қидирди. Ал-Форобий рисоаларини ўрганар экан, у уч нарса шоҳиди бўлди: биринчидан, мантиқ илмига оид рисоалар: мантиқ илми мураккаб эди, уларни мутолаа қилдию тиши ўтмади, тиши ўтмаган нарсаси ҳақида фикр юритишни эса мантиқсизлик деб билди. Иккинчидан, фалсафага оид рисоалар, бу рисоаларда юнон файласуфларининг асарларига ёзган шарҳларида дунёнинг абадийлиги ва йўқ бўлмаслиги тўғрисида сўз боради. Тўрт унсур — тупроқ, сув, ўт, ҳаво — абадийдир, мавжудотдаги бор нарса ана шу тўрт унсур, тўрт модда аралашувидан ҳосил бўлади. Олам моддийдир, моддага эса абадийлик хос... Учтинчидан, давлатни бошқариш, сиёсат борасида битилган рисоалар, бу хилдаги рисоалар Абу Бакр Калавийнинг жони-дили эди. «Ас-сиёсат ал-мадания» — шаҳарни, ҳукуматни бошқариш ҳақидаги, «Китоб аро аҳл ал-мадинат ал-фозила» — фозил шаҳар кишиларининг қарашлари тўғрисидаги, «Рисола ат-таҳсил ас-саодат» — бахт-саодатга эришув йўллари хусусидаги рисоаларни такрор-такрор ўқиб мағзини чақишга уринди.

Боштиндан қайтгандан сўнг Абу Бакр Калавий мадрасага кириб ўқишни дилга тугди. У пайтлар Садр Сулаймон мадрасаси йўқ, ўрнида кичик масжиднамо иморат бўлиб, мадраса ўша ерда жойлашган эди. Илғорлик кўрғазиб, саккиз йил деганда мадрасани битиргач, имом мартабалик бўлди, аммо нечундир имомлик қилмади. Ажабки, кичиклигидан одамларни уюштиришга, бирлаштиришга ҳавасманд, кўпроқ жамоат орасида юрмакни хуш кўрган Абу Бакр Калавий, қаерга бормасин, биринчи галда эл кадхудоларига разм солар, уларнинг иш тартиботи, тутумини назардан ўтказарди. Ўттиз ёшларда эканидаёқ Наддофлар маҳалласи жамоаси уни маҳалла оқсоқоли этиб сайлади. Шунга ҳам ўн олти йил бўлди...

— Нечун хаёлга чўмиб кетдингиз, оқсоқол? — деб сўради Уста Кулол. — Саволим ноўрин бўлдими, дейман...

— Саволингиз бағоят ўринлидир, уста! — деди қатъий Абу Бакр Калавий. — Самарқанд фозил шаҳар бўлур, эй феъли равшанлар, бўлур!

У кўп гапирмоқчи эди, лекин бошқа сўз қўшмади.

— Фозил шаҳар бўлса, — деди Ҳалвойи, — ўша куни мен барчангизнинг оғзингизни ширин, димоғингизни хуш бўйлардан обод қилур эдим!

— Фозил шаҳар бўлса,— деди Исоқ этикдўз,— барчангизга шундоқ ажойиб этик тикиб берайки, ундай этикни Нўширвони Одил ҳам киймаган бўлсин! Кийиб Чорсудан ўтганингизда ғарчиллашига осмон тоб беролмайди!

Бу «ким ўзар» ўйинига ўхшарди. Энди сўзни Нозим Меҳмет илиб кетди:

— Оғизни ширин қилдингиз, димоғингиз обод бўлди... Энди ғарчиллама этикни кийиб менинг қаҳвахонамга келасиз, базми жамшид қиламиз! Майрамга айтаман, нуқли таом пиширади. Аввал қултум-қултумдан, оз-оздан, сўнг иштаҳа кўтарса, соз-создан оламиз. Чехрамизга қизил нур киргунча отамиз, қийшайиб қолганлар секин сафдан чиқаверади!

— Лойини пишитиб сенга бир қулинг ўргилсин хум ясаб берайки, унда юз йиллаб май асрасанг ҳам бўлаверади! — қўшимча қилди Уста Кулол.

Ҳамма қаҳ-қаҳ отиб кулди. Самарқанддаги машҳур қаҳвахона мутасаддиси улоқни олиб кетди. Бу қаҳвахона ғарибу ғураболар, Тун салтанати фуқаролари, сарбадорлар аҳён-аҳён бўлса-да, бориб турадиган дил тортадиган бирдан-бир маскан эди. Борганлар ҳамиша яхши узум шароби — майиздан бўлган, шаърий, дер эди Нозим Меҳмет — газагу нуқли таомлар билан таъмин этилар, бу ердан одам аримас, қаҳвахона соҳиби Нозим Меҳмет ва унинг хотини Майрам қаҳвахонани ҳоли қудрат обод тутушга ҳаракат қилишарди. Абу Бакр Калавий билан Хўрдак Бухорий қаҳвахонага тез-тез бориб туришар, бунга қаҳвахонанинг Қаландархона сингари паскам ва ғайридинлар яшайдиган кўчада, кўздан четда жойлашгани ҳам қўл келарди. Нозим Меҳмет билан ҳам шундоқ келганларининг бирида танишишган эди.

— Кофирлар билан дўст бўлмак...— деганди ўшанда камонмерган. — Қандай бўларкин?...Мана Лакшман... Қавми бошқа...

— Кофирлар исломни танимайдилар холос, лекин улар худўга ишонмайдиган осийлар, даҳрийлар эмаслар,— жавоб қилганди Абу Бакр Калавий.— Уларнинг ҳам ўз худолари бор, улар фақат ғайридиндурлар. Кўнгиллар тўғри, ниятлар пок эса, қайси диндан бўлмасин, маслагимиз бир бўлса биз ўша билан дўстмиз. Биз сарбадорларга нияту кўнгил, маслак эътибор... Ундан кейин, ислом миллату қавм ажратмайди...

— Базми жамшиддан чиқдингиз, қийшайиб қолмадингиз...— гапга морбоз Лакшман аралашди. У гоҳида «Амроватий, о Амроватий!» деб қўяр, фозил шаҳар ҳақидаги

ўйлар яздонлар подшоси Индранинг пойтахти гўзал ва афсонавий Амроватий шаҳрига бориб уланарди. Бу шаҳарда мангу ўлмас руҳлар, эзгу-саховатнинг олий тимсоли бўлган кишилар яшар эдилар. — Энди тўғри Чорсу майдонига йўл оласиз. У ерда кенг даврада илон ўйинини кўрасиз... Қапча илоннинг ўқдай туриб олиб қилган нағмаларига гувоҳ бўласиз! Дор тикамиз, Кумар дорда югуриб ўйнайди, қилиқлари эса ичагингизни узади...

— Оғзингизни ширин қилдингиз, этикни кийдингиз, Нозим Меҳмет қаҳвахонасида чеҳрангизга қизил югурди, Чорсу майдонида илон ўйинини ҳам кўрддингиз, ичакларингиз узилгудай бўлди... — Гулдираб гапираётган Хўрдак Бухорий эди. — Бас, баридан кейин Кониғилга чиқиб мерганлар мусобақасида қатнашурсиз... Агар ёйни тутишга қурбингиз келмаса, бир четга чиқиб томоша қилиб турасиз. Фақирингиз ижозатингиз билан ёйни олади, осмонда учиб бораётган қушни отиб, қушга теккизмай икки қанотини бир-бирига тикиб қўядир! Ана шунда теккан соврун сизники бўлади, камина рози!

Тақяхона ичини қийқириқ тутиб кетди. Ҳамма ўз истагини айтар, самимий дилини ёзарди. Фақатгина Мавлонозода Самарқанд фозил шаҳарга айланса, сарбадорлар жамоаси учун нима қилиши мумкинлигини айтмади. Чиндан ҳам Мавлонозода, Садр Сулаймон мадрасасининг толиби илми нима қила олиши мумкин? У — толиби илм, албатта ҳали мадрасани тугатмаган эса-да, тугатганлардан обрўйи баланд. Фақиҳ бўлмоқ нияти бор. У йирик фақиҳ ва қонуншунос шайх Бурҳониддин Марғиноний номини тилдан қўймайди. Айниқса, ўзини самарқандлик машҳур қонуншунос олим Абу Лайс Самарқандийнинг ғойибона мухлисларидан деб билади. Ҳижрий уч юз саксонинчи йилларда Самарқанд шайхулисломни бўлган бу соҳибал-қонуннинг турган-битгани фикҳ хазинасидан иборат «Ҳазонат ул-фикҳ», билимдонлар бўстонидан сўз юритувчи «Бўстон ул-орифин» китоблари Мавлонозоданинг ардоқли китобларидан саналарди... У нимадир демоқчи эди, ултурмади. Абу Бақр Калавий сўз бошлаб қолди:

— Аввало, шаҳримизда сарбадорлар эътиқодига кўнгил қўйғонлар нечта эканлигини аниқламоқ жоиздир. Бизга сарбадор эътиқодидаги кишилар рўйхати керак... Бир жиҳатни ёддан чиқармайлик. Рўйхатга олаётганда тайин этишни унутмангизким, сарбадорлар жамоасига аъзо бўлиб кирғон ўз сирини яширмаги даркордир. Қачонким, фақирдан ишорат етадур, очилмоқ чоғи етадур...

— Шайх Ҳасан Журий ҳам Боштиндаги анжуманда худди шундоқ қилмакни тайинлаганлар...— эслатди Хўрдак Бухорий.

— Бас, шундоқ экан, Ҳалвойи ҳамсоядан талаб қилурмизки, ўзининг маҳалласидаги сарбадорлар ҳисобини берсун. Сир тутсун.

Ҳалвойи хўп ишорасини қилди.

— Уста Кулолдан талаб қилурмиз, ул ҳам кулоллар маҳалласидаги сарбадорлар аҳволотидан сўз айтсун, рўйхат берсун... Нозим Меҳмет чекига Қаландархона кўчаси тушади...

— Менга Қўрчилар кўчаси берилса, ул ерда ҳамрозларим кўп...— сўз олди Хўрдак Бухорий.— Ундан Камонгарон қишлоғига ҳам ўтурмен, шу ниятда...

— Балли, балли! — маъқуллади Абу Бакр Калавий камонмерганнинг топқирлигидан мамнун.— Айниқса, Қўрчилар кўчаси ва Камонгарон қишлоғидан рўйхат тигиз бўлса... Ахир улар — қўрчилар! Жамоамиз қўрчиларсиз мушкулликларга учрайди, бу кундай равшан!

Навбат Лакшманга етди:

— Лакшман! — деди сарбадорлар жамоаси оқсоқоли.— Сен ўз санъатинг билан бормаган жойинг йўқ. Ҳамма жойга сен учун йўл очик. Сенинг чекингга Хонқали кўчаси тушмакда...

Жамоа бу гапни қийқириқ-ҳазил билан қарши олди.

— Уҳ-хў! Лакшманнинг омади келди! Хонқали-я!

— Шу кўча менга тушсин деб умидвор эдим-а! Аттанг илиб кетишди...— деди камонмерган.

— Энди Лакшман кўчани бошлаб кўздан кечиради! Хо-хо-хо!..

— Рўйхатни тўша-тўғри Хонлиқ оқа хонадонидан бошлайсен, қа, бобилхонадан! Илон ўйинини кўрсатасен уларга! Қиҳ-қиҳ-қиҳ!..

Қаҳқаҳа кўтарилди.

— Ҳай, овозни кўтарманглар! — деди яна Уста Кулол кулгудан қизарган кўзларини артиб.— Читра келин ухламаган бўлса, бу гапни эшитиб қолмасин тагин...— Уста шундай дерди-ю, ўзи қаҳ-қаҳ отиб куларди.

Қийқириқнинг сабаби бор эди. Лакшман, кичик жуссали сабзак ранг морбоз кўйнинг оғзидан ҳам чўп олмаган, покдомон, ҳалол одам бўлиб, буни ҳамма билар, бобилхонали кўчанинг айнан шундай одам чекига тушганлиги чиндан ҳам кулгили эди. Лакшман ҳам бўш келмасликка ҳаракат қилар, катта-катта кўзларида қувлик ўйнардди.

— Агар илон ўйнатишдан чарчасам, сизни чақирамен, уста! — деди у.— Мен дам олгунча ўйнатиб берасиз! Хо-хо-хо!..

Ҳамманинг ичаги узилгудек бўлди. Бу гап Лакшманнинг ўзига ҳам нашъа қилди. Қийқириклар тингач, Лакшман жиддий деди:

— Бозоркўчани ҳам оралаб чиқсам, менинг ҳам у ерда кўп таниганларим бор... Тўйларида бўлганмен.. Мени билишади.

— Менга ҳам гал келди шекилли... — сўз олди Мавлонозода ним табассум билан.— Мен Арк кўчаси билан машғул бўлсам, иттифоқо шу кўчада менинг яқинларим бор... Сўгин, мадраса толиби илмлари орасида ҳам сарбадор руҳиятидаги оташ диллар бор, деб билурмен ва умид қилурмен... Барчасининг рўйхатига камина тартиб берса...

— Барчасининг рўйхатига сиз тартиб берурсиз, Мавлонозода! — деди Абу Бакр Калавий.— Яъни... Арк кўчаси толиби илмларгина эмас, балки бутун Самарқанд сарбадорлари жамоаси фуқаросига, ҳа-ҳа, бутун сарбадорлар рўйхатига тартиб берурсиз!.. Сиз жамоамизнинг котибию мирзосисиз.

— Бош устига! — деди Мавлонозода.— Фақирнинг ҳужраси бу кундан жамоамиз ихтиёрига ўтди, деб ҳисоблангиз, ҳар он, ҳар дақиқа барчага очиқ бўлур.

— Вақт алламаҳал бўлиб қолди, бу гал узоқ давра курдик... — Абу Бакр Калавий токчадаги жинчиروقқа қаради, чироқ липиллаб ўчар бир ҳолатга келганди.

— Узоқ давра курдик, аммо вақтнинг қандай ўтганини билмай қолдик... — деди Уста Кулол.— Оламини айланиб чиқдигу...

— Камина Наддофлар кўчасию маҳалласи аҳлини ҳисобга оладирмен... — давом этди Абу Бакр Калавий.— Маҳаллада аҳллик бор. Мана Уста Кулол, Ҳалвойи борғонларида ўз кўзлари билан кўрдилар. Раҳимқул деган фуқаромиз томини ҳашар билан ёпиб бердик. Кўп юмушлар ҳашар йўли билан адо этиладир. Ҳашар бирлашмакнинг улуг расм-русумидир, ота-боболаримиздан қолган эзгу удумдир. Ҳашар сарбадорлар жамоасида энг аъло одатларимиздан бирига айланиши лозим. Маҳаллада яна яхши урфларимиздан бири «Хайрия» деб номланади. Фуқаро ҳоли қудрат хайр йўлига бир дирҳам пул ажратадир, бизда уни Анорқул сатанг деган йиғади. Жамалга камбағал, бева-бечораларга, мусофирларга, ночор кишиларга сарф этилади. «Хайрия» ҳам жамоамизнинг ардоқли қондасига айланиши даркордир...

— Кўп яхши! Кўп яхши! — дейишди ҳамма.

— Инчунин, бир кишини «Хайрия»га мутасадди этиб тайинласак... Кимни тайинлаймиз? — ўлтирганларга синчков назар солди Абу Бакр Калавий, лекин ғира-ширада ҳеч кимнинг юзини кўриб бўлмасди.

— Нозим Меҳмет! — деди Лакшман.— Нозим Меҳмет!

— Жуда тўғри! — қўшилди Уста Кулол.— Озми-кўпми, ишқилиб, доим кўлида пул бўлади, қаҳвахонаси бор. Шундай одам бўлиши керак! Вақти-бевақт «Хайрия»да пул бўлади, ё бўлмайди...

— Жоним билан! — деди Нозим Меҳмет, бурнини бир ушлаб қўяр экан.— Ҳисобни кепакига ҳам хиёнат этмай олиб борурмен!..

— Рўйхатга олаётгонингизда,— Абу Бакр Калавий энди барчага мурожаат қилди.— Бир кишини тайин этинг-ким, ул ишончли вақил бўлсун, сарбадорлардан бир дирҳам-ярим дирҳам йиғсун, бу аъзолик бадалидир, сўнг Нозим Меҳметга топширсун, ҳисобини берсун. Нозим Меҳмет эса жамалга ҳисобини бизларга баён этиб турадир. Шаҳримиздаги ғарибу ғураболар, етим-есирлар, ҳеч кими йўқ қариқартаглар ушбу хайриядан кўмак оладилар... Зардўштийми, мусулмонми, монавийми, ҳиндийми, маъжусийми — «Хайрия»дан фойдаланишда барчасининг ҳуқуқи тепша-тенгдир. Ушбу шартни фуқароларга аён этмак лозим...

— Шаҳар ҳоқимидан ижозат олинурми? — сўради кимдир.

— Зинҳор! — деди Абу Бакр Калавий.— Аввало, улар ижозат бермайдилар, сўнгра билиб қолишса хуружга йўл очурлар. Биз кўпайишимиз керак, бирлашмагимиз зарурдир.

Мавлонозода Абу Бакр Калавийнинг донишмандлигига қойил қолди. Ҳа, Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли билимдон, ҳаётий тажрибаси пишган, оқни қорадан ажратиб олган, босиқ табиатли бир инсон экан! Ҳамманинг ҳурмат қилиши бежиз эмас... Хўрдак Бухорий у ҳақда камоли эҳтиром билан гапирарди, таърифларни эшитган сари Мавлонозодада бу инсонни кўриш иштиёқи орта борар эди. Шукрлар бўлсинким, ўша ниятига эришди, содда ва ишонувчан, асл инсон билан танишди, суҳбатидан баҳраманд бўлди. Оқил инсон эканлиги учун ҳам кишиларни бир жамоага бирлаштира олибди. Мавлонозода мана шу жиҳатига эътибор қилди. Турли дину қавм эмас, мусулмонларнинг ўзининг ичида, бирлашиш у ёқда турсин, бир-бирининг йўлини тўсган, душманлик қилган, қонини тўкканлар қанча!..

— Эй, феъли мағрурлар! — деди Абу Бакр Калавий, овози бу гал тетик ва хушбахт эди. — Сизларни ғаройиб бир ҳодисадан огоҳ қилмакни кўндан ўйлаб юрардим, аммо фурсат пойлардим. Фаҳм этдимки, вақти келибдур... Шаҳримизда турфа, биров етти ухлаб тушида кўрмағон бебаҳо бир салтанат бордур...

— Салтанат? — ажабланди Кодир Ҳалвойи. — Йўғ-е? Нималар деяшсиз, ҳамсоя?

«Наҳотки, биронта одам бу салтанатга дуч келмоғон бўлса?» — ўйлади Абу Бакр Калавий, сўнг деди:

— Бу салтанат ҳар куни туноқшомдан то тонгга қадар даврон сурадур. Уни шунинг учун Тун салтанати, дейдилар. Кундузи тирикчилик кўйида юрадилар, тунда эса салтанат тузадилар. Бу ҳалол салтанатнинг ўз шаҳриёри, вазири, фуқароси, ҳатто... жаллоди бор! — шундай деди-ю, Қамариддиннинг ингроқ саси гўё унинг бағрини қийиб ўтгандай бўлди.

Абу Бакр Калавий Тун салтанати, ўзига хос қонда-йўриқлар, фуқаролик шартлари, энг муҳими, уларнинг қоим эътиқод эгалари эканлигидан сўзлади. Шаҳриёр, Насафий, Соҳиб Чангал, Шотабиб, Бобо Султон, Ахий Жаббор, Ҳасан чиноқ ва бошқалар ҳақида гапирди. Уларни, аллақачонлар сарбадорлар руҳиятига кирган кишилардир, деди.

— Бизлар Тун салтанатини сарбадорлар жамоасига бирлаштиришимиз лозим... У салтанат рўйхатини тузмак фақарга топширилсин, деймен...

Абу Бакр Калавий сўзлари тугар-туғамас, шаҳарнинг жануб томонидан, чамаси Бозоркўча тарафдан тун-кеча бағрини ёриб аёл кишининг дод-фарёди эшитилди, кейин итлар вовуллаши борлиқни тутди. Аввал олисдан эшитилиб аста-аста кучайиб бораётган от туёқлари овози, сурони аёл фарёдини ҳам, итларнинг вовуллашларини ҳам босиб кета бошлади. Шаҳарга йигирма-ўттиз чоғлиқ суворийлар тош йўлни тарақлатиб от қўйиб кириб келарди.

— Бу бирон қўшиннинг бўлаги, — деди Хўрдак Бухорий қулоқ солиб. — Йигирма-ўттиз отлиқ ўзи кечаси юрмайди, фақат чорасизликдан юради. Бу — ёки енгилиб пароканда бўлган қўшин оқоваси ёки ичидан низо чиқиб парчаланган лашкар аломати. Ҳар қалай, отлиқлар қочиб бораётибди.

Дарҳақиқат, отлиқлар ҳеч қаерда тўхташмади. Улар Чорсу майдонигача бир шиддат билан келишган бўлса, майдонни кесиб ўтгач, Ҳолвачилар кўчасига бурилдилар-да,

Тошкент томонга қараб икки шиддат билан отга қамчи босдилар. Тун-кечада итлар вовуллашига қўшилиб кетган отларнинг тақир-туқури тобора узоқлашиб борарди. Отлиқлар шаҳардан чиқиб кетишди шекилли, овозлари энди эшитилмай ҳам қолди.

— Қаердан билдингиз, мерган, отлиқларнинг қочиб бораётганини? — деб сўради Уста Кулол. — Отларни туёқ олишидан биласиз-а!

— Буни-ку, билиш қийин эмас эдику-я... — ўйланиб деди Хўрдак Бухорий. — Аммо отларнинг туёқ олиши яхши эмас-да, уста!..

— Бу нима деганингиз? Отлиқлар қочиб қолишди-ку?..

— Ана шу қочиб қолишини айтяман-да! Агар уларни каттароқ бир черик қувмаганида эди, қочишмаган бўларди, балки бамайлихотир шаҳарда қолиб, бирон-бир бечорани қақшатиб, тонг откизиб жўнар эдилар...

— Демак, уларни кимдир қувиб келмоқда, шундайми?

— Кимдир эмас, хийла катта черик, ҳар қалай, қочиб қолганлардан катта...

Сал ўтмай камонмерганнинг бу тахмини ҳам тасдиқланди. Шаҳар томон энди бурғу чалиб, довул қоқиб катта қўшин келмоқда эди. Қўшин ҳали олисда бўлса ҳам, шовқини кучайиб борарди. Ҳалигина қулоғи тинган шаҳар, яна итларнинг вовуллаши, отларнинг кишнаши, бурғу ва довул саси, навкарларнинг ғала-ғовуридан иборат қоришиқ олатасир садоларга тўлиб кетди. Мовароуннаҳр тахтига даъвогар Амир Қозоғоннинг набираси Амир Хусайн Темурбек, Шайх Муҳаммад, Шер Баҳром сингари урушқоқ амирлар кўмагида Шаҳрисабздан тўрт фарсахлик масофада Тошариқ мавзеида мўғул хони Илёсхўжани енгиб, ўзини тириклай тутиш мақсадида унинг пароканда қўшинини қувиб келмоқда эди.

Ўнинчи боб

ТУНГИ САМАРҚАНД ҚЎЙНИДА МАШЪАЛАЛАР

Самарқанд ҳали тун қўйнида эди. Жануб томондан уфқ ёришиб келаётганини кўрган айрим шошилган хўрозлар тонг отмоқда хаёл қилиб қичқиришга турдилар. Лекин уфқни ёриштириб юборган тонг эмас, балки Амир Хусайн навкарлари тутиб олган машъалалар шуъласи эди. Ҳар бир навкар тўпча машъалани бош узра ўйнатганча наъра тортиб

шаҳарга кириб келарди. Аввал икки юз чоғлиқ отлиқ тасир-тусир от чоғтириб Бозоркўчага кирди. Қапчиғай отлар минган бу жарчилар, то Амир Ҳусайн аъёнлар билан етиб келгунча шаҳар аҳлини Чорсу майдонига чорлаб, жам этиб туриши лозим эди. Жарчилар марказий майдондан йитирмата-йигирмата бўлиб саккиз кўчага таралиб кетдилар. Агар шу пайт тепадан қаралса жуда ғаройиб манзара гувоҳи бўлиш мумкин эди: машғалали жарчиларнинг катта бир тўпи Чорсу майдонини банд қилганди, гўёки шу тўпдан кўчаларга машғалалар оқарди. Жарчилар кўчага киргандан сўнг бўлинишиб олдилар, биров кўча бошига тушди, биров ўртадан бошлади, бошқа бирови маҳаллалар оралаб кетди. Ҳар бир дарвозани тақиллатиб, тездан ҳамма Чорсу майдонига боришлари зарурлиги, буйруқ оҳангида айтиларди. Шаҳар аҳли бунга кўникиб қолган, ҳеч ким бемаҳалда нега безовта қилишяпти, демас, ҳайрон ҳам қолмасди.

Жарчилар бошлиғи, амирлашкар Темурбекнинг йигитларидан бўлган барваста Давлатшоҳ бахши Чорсу майдонида қолган жарчилардан кимнидир чақирди:

— Элгутмиш!

— Жон вужудим кулоқ! Лаббай, бегим! — Баланд бўйли навкар Давлатшоҳ бахши олдига лапанглаб чоғиб келди. Машғала ёруғида Элгутмишнинг елкасида кокили кўриниб турарди.

— Ёнингга ўн навкарни оласен!..

— Оламен!..

— Арк кўчасига борасен!..

— Борамен...

— Шаҳар ҳокими Шоҳмалик қавчин уйини биласен...

— Биламен...

— Искирт Шоҳмалик қавчинни тутасен...

— Тутамен!..

— Оёғини ерга теккизмай олиб келасен!

— Келамен!

Элгутмиш ўнта навкар билан буйруқни адо этишга жўнади. Жарчилар бошлиғи энди Зайниддин деган навкарни ёнига чорлатди.

— Садр Сулаймон деган табаррук зотнинг ҳовлисига боргил! Сен ҳеч у ҳовлида бўлганмусен? Самарқанд садри жаҳони ҳовлиси!..

— Менга йўл бўлсин, бегим! Мен қаёқдан бўламан бундоқ ҳовлида? — деди навкар энсаси қотиб.

— Ой.. Утган йил амирим Темурбек сабабли ул зот меҳмони бўлудик! О... мрамар ҳовузда сиймин баданлар билан бирга ҳопитган эдик... Оқ томоқ гўзаллар...

Зайниддин индамай турар, афтидан бу гаплар уни қизиқтирмас, балки нима юмуш топширилар экан, деган хаёл оғушида эди. Навкарнинг бефарқлигини кўрган Давлатшоҳ бахши жаҳли чиққанини билдирмади, жиддий тусга кирди-да:

— Бўлди! Бўлди! Суриштираверма! — деди, гарчи навкар ҳеч нарса демаган эса-да.— Сенга шундай гаплардан бўлса, эшақдек қулоғингни шалпайтириб эшитаверсанг, а!.. Ҳозир ўнта навкар билан бориб Садр Сулаймонни хурмат-аҳтиром ила олиб келинглар! — Кейин кўшиб кўйди.— Зинҳор шошилтирманг! Бешта навкар олдиндан кўриқлаб келсин, бешта навкар орқадан! Уқдингму?

— Уқдим! — деди Зайниддин.

* * *

Жета хони Илёсхўжа синашта саркардаси Амир Ҳамидни, Искандар ўғлон билан Амир Юсуфхўжаларни олиб такрор катта кўшинни Мовароуннаҳр сари бошлади. Аммо ҳижрий етти юз олтинчи бешинчи йилда Шахрисабз ёнида бўлиб ўтган жангда унинг кўшини енгилди. Вовайлолар бўлсинким, илғор саркардалари ёғий қўлига асир тушдилар, Илёсхўжа қаноти қайрилди. Шу пайтда отаси Туғлуқ Темурхоннинг вафот этганлиги ҳақида машъум хабарни эшитиб, кўзига ҳеч нарса кўринмай қолди. У қолган-қутган аскарини олиб юртига ошиқди. Отаси ўлиб хонсиз қолган Жета мамлакатининг танг аҳволи унинг тез боришини тақозо қиларди.

Хўрдак Бухорий отларнинг узоқда чоғиб бораётганини эшитиб: «Бу пароканда кўшиннинг қолдиғи», деб каромат қилганида ҳақ чиқди. Уша отлиқлар Илёсхўжа бошлиқ қочиб бораётган мўғул аскарлари эди.

Жарчилар Қаландархона кўчасини ҳам оралаб юришар, Лакшманнинг чуқуртак ҳовлиси ёнида тасир-тусур чоғиб ўтган отлар, худди тақяхонадагиларнинг бошида юргандек туюларди.

— Қаёққа кетишяптийкин? — деди ўз-ўзига айтгандек Абу Бакр Калавий қоронғида. Токчадаги жинчиروق аллақачон ўчиб бўлган, негадир уни ёқиш ҳеч кимнинг эсига келмасди.

— Нозим Меҳметнинг қаҳвахонасини қидиришяптимикин?

Уста Кулолнинг ҳазил қилиб айтган бу гапига ҳатто кулиб ҳам улгуришмади. Дарвоза кетма-кет қаттиқ тақиллади.

— Ким бор?! Ким бор деярман?!

Лакшман ўрнидан турди, буни сезган Хўрдак Бухорий қатъий деди:

— Мен очамен! Бундай кезларда дарвоза очишга хийла устамен...

Камонмерган чаққон ўрнидан туриб дарвозага йўналар экан, боз дарвоза қоқилди. Жарчи дарвоза тирқишидан қараганди, чироқ кўринмади, ҳовли қоп-қоронғи. Ҳеч ким йўқ, деб ўйлади шекилли, у кетишдан олдин, ҳар эҳтимолга қарши қичқирди:

— Ким бор? Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Ҳусайн фармони! Ҳамма Чорсуга борсин! Ҳамма Чорсу-у-у-уга-а! Биронта одам уйда қолмаси-и-и-н! Ким фармонни бажармаса, ўзи ўлимда, моли талонда!

Камонмерган дарвозани очиб қараса, машъала тутган жарчи йироқлашиб бораётибди. Хўрдак Бухорий таъяхонага қайтди.

* * *

Сарбадорлар Қаландархона кўчасига чиқишганида ҳамма томондан: «Чорсуга! Чорсуга!» деган овозлар эшгичлар узокдан машъалаларга тўлиб кетган Чорсу майдони ажиб шеву-вур кўринар, маъжусийларнинг кўҳна маконини эслатар эди.

Кўчада одам тобора қалинлаша бошлади. Ярим кечда, бесаранжом бўлган, дили оғриган кишилар Чорсу майдони томон боришар, оқим ичида хотин-халаж, ёш болаларни ҳам учратиш мумкин эди. Кўча охирида жойлашган қаландархона жарчилар қутқуси билан бузилган ари уясига ўхшаб қолди: бемаҳалда қаландарларнинг қай бири шошилиб жандасини топа олмас, бошқа бирови қайиқсифат заврақини йўқотган, ўзгаси эса кашкулини белига боғлаш билан овора, мисвокни ҳам эсдан чиқармасди. Улар ҳамма нарсаларини ўзалари билан олишга ҳаракат қилишарди, ким билсин, шу кетишда балки бутунлай Самарқанддан чиқиб кетилар, ахир чархи кажрафторнинг турфа ўйинлари кўпдир...

Дунё молинг дегонлар
Ғам-аламга ботмишлар...—

деб жавраб борарди бир кексароқ ёшдаги қаландар, аслида уларнинг ёшини билиш ҳам мушкул, буни Абу Бақр Калавий кўп марта ўзи синаган. Соқол-мўйлови ўсган, бир хилда кулоҳу жанда кийган кишиларга қаралса, ҳаммасининг ёши бирдай кўринади. Жамол ал-ҳақ, яъни ҳақнинг жамолига мушарраф бўлмоқ, висолига умид боғламоқ, ҳақ билан яқинлашмоқ ва унинг вужуди вожибига бутунлай сингиб кетмоқ илинжидаги бу турфа одамларга ёшнинг ҳам фарқи йўқ, улар ҳатто қаерда, қачон туғилганларини ҳам ёдларидан чиқаришган... Улар ёруғ дунёни рўё деб билардилар, дорилфано деб атардилар. Дорилбақода, яъни у дунёда яшамоқ учун бу аччиқ рўёни бошидан кечирмак ҳам фарз, ҳам қарз, деб ҳисоблар эдилар.

Кексароқ қаландарнинг орқасида ҳасса тутган, белига кашкул боғлаган пакана қаландар келмоқда эди. У гоҳ олдига қараб, гоҳ орқасига ўгирилиб пала-партиш келаётган одамларга тикиларкан:

— Ҳа, бандаси-я, бандаси! Борига шукр қил! Ношукрлигинг қачон қолади? — деб қўярди, одати шунақа эди. Оғзида икки қозиқ тишигина қолганлигидан, гапи ҳавода шувалиб, бобиллаган овоз чиқарди. Қаландарнинг ёнидаги ўрта ёшлардаги бақувват бир эроний, кўпдан кузатиб келаётган шекилли, бирдан унинг ёқасидан олди:

— Ҳалитдан буён вайсайсен... Бир айтдинг, майли, дедим, икки айтдинг, майли, дедим. Мана, бешинчи марта такрорляяпсен «Банда! Ношукрлигинг қачон қолади?» деб! Менинг ношукрлигим билан сенинг нима ишинг бор? А? Нима ишинг бор?..

Иттифоқо, эронийнинг кекса баджаҳл отаси бор бўлиб, ўжару қайсарлигидан нолиб ҳамиша ўглини тергагани тергаган, икки гапнинг бирида «Ношукрлик қилма! Борига шукр қил!» дер эди. Ўгли эса инсофсизлик, адолатсизликни кўрса, тутаб кетар, ўзини қўйгани жой тополмай қоларди. «Бу қандай дунё ўзи? — фигони чиқарди йигитнинг. — Мадрасада фирромлик, маҳкамада фирибгарлик, ҳокимиятда ўғирлик... Қани инсоф, қани диёнат?...» «Инсофу диёнатни бошқаларга қўй! — дер эди отаси. — Сен ўчакишма, борига шукр қил! Мана, бойдан ҳам домангирсан. Битта нон ишласанг, бир бўлагини берса ҳам хит бўлма!.. Ношукрчилик қилма!» Кечқурун ҳам шу ҳақда сўз борди, йигит отасига аччиқ гаплар демоқчи эди, «ношукрчилик қилмай», деб ўзини босди. Ажабо, шу сўзни эшитди дегунча, тена сочи тикка бўладиган, кўнгли ағдариладиган бўлиб қолди.

Қаландар «ғиқ», «ғиқ» қилар, ёқасини эронийнинг панжасидан қутултиришга уринарди. Атрофдаги қаландарлар шовқин кўтаришди. Жанжалга кекса қаландар ара-лашди:

— Ҳай, ҳай, бетавфиқ! Отанг тенги бир бегуноҳ бандага осилармусен, а? Ёқосини тез қўйиб юбор, гуноҳга ботма!

— Нега менга таъна қиласен? — деди пургазаб эроний бўғиб олган жойида пакана қаландарни силкилашни қўймай. — Сен қолувдинг энди менга таъна қилмаган! Борига шукр этмаймен, ҳа!

— Ҳой, мусулмонлар! Тез! Тез!.. Телба-ку бу... — ёлворди кекса қаландар.

— Дод! Дод! Ёрдам беринг! — чувиллашарди қаландарлар.

— Борига шукр қилмаймен! — деди ҳамон эроний.

— Хўп... хўп... шукр қилма... Фақат қўйиб юбор! — илтижо қилди пакана қаландар.

Абу Бакр Калавий беш қадамча орқада бўлаётган жанжални билдию тинчиб кетар, деган ўйда аралашгиси келмади. Эронийнинг «Борига шукр қилмаймен!» деган гапини эшитиб, Нозим Меҳметга қаради.

— Кўчангдаги сарбадорлардан бири ана шу эроний бўладир. Биз «Борига шукр қилмайдиганлар»дан бўламыз, сарбадорлар...

Бу гап сарбадорларга таъсир қилди.

— Борига шукр қилмайдиган... — деди Уста Кулол пичирлаб.

— Борига шукр қилмайдиган... — қўшилди Мавлонозода ва қидириб юрган нарсасини ногаҳон топиб олган боладай қувониб кетди. «У мадрасада тиним билмай ўқигани-ўқиган, бу нимадан? Борига шукр қилмаганидан, янги дўстлар, янги давралар излайди, Самарқандни фозил шаҳарга айлантириш хаёли уни безовта қилади, булар нимадан? Борига шукр қилмаганидан!»

Пакана қаландар энди хириллай бошлади. Буни кўрган қаландарлардан бири айюҳаннос солди:

— Ўлдириб қўяди-ку! Ўлдириб қўяди!

Иккинчи қаландар унга жавобан ҳазиллашибми, жиддий гарздами, билиб бўлмасди, деди:

— Шундоқ зер-забар чоғинда шаҳид бўлса, тўғри жаннатга тушади-да, жаннатга!

Абу Бакр Калавий билан Нозим Меҳмет бечора қаландарни эронийнинг темирдай панжасидан қутқаришиб, «жаннатга тушиш»дан сақлаб қолдилар.

— Бад... бад...бадбахт...— деяётган эди томоғини силаб пакана қаландар, эроний унга қараб:

— Нима-нима?! — деб ўдагайлади. Пакана қаландар алам билан:

— Бадбахт эканманки, сендай бадфезлга йўлиқдим, деяпмен!..— деди.

Эроний билан пакана қаландар жанжали туфайли, одамлар бир жойга тўпланиб, кўчада тиқин пайдо бўлди. Шу пайт кўча охиридан ҳаммани қувиб келаётган жарчилардан бири:

— Пў-ў-шт! Нима туриш?! — деб бақирди тизгинни тортиб, тиқинга яқин қолганда.— Тоғам томоша кўрсат-аптими?..

Жарчи қўлидаги машғалани одамларнинг юзига яқин олиб келди, чехраларда ёнган ғазабми ёки шуъламиди — жарчи шунинг фарқига боролмади, кўрмаслик учун, тездан машғалани нари олди.

— Қани кетдик! Чорсу майдонига Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғон бутун Самарқанд аҳлини ўз ҳузурига чорлайдир!

— Ҳой жарчи! Жарчибоши! — хушомад қилган бўлди Ҳалвойи, уни суҳбатга тортиш мақсадида.— Жета хони нима бўлди, ҳамсоя, Жета хони?..

— Жета хони Илёсхўжами? Хо-хо-хо! Нима бўларди? Иштонини турмаклар қочди! Қочаётиб шаша қилиб кетмакда! Иштонига қиб қўйди, иштонига! — мамнун деди жарчи. Бу ҳақда гапириш унга ёқишлиги кўриниб турарди.

— Қаерда жанг бўлди?

— Шаҳрисабз ёнида. Қон дарё бўлиб оқди ўзиям! — Мақтанди жарчи.

— Туғлуқ Темурхон ўз саройида оламдан ўтибди. Энди Илёсхўжа Мовароуннаҳрга эмас, бутун Жета мамлакатига хонлик қилар экан... Ўшанга шошилиб майдонни ташлаб қочди, хе-хе-хе! Аммо-лекин таноби тортилиб қолувди ўзи...

— Таноби тортилиб қолувди?..— сўради Хўрдак Бухорий.

— Эса-чи! — деди жарчи.— Неча лашкарбошиси жангда ер тишлади, аскарлари нобуд бўлди. Бир чимдим лашкар билан Амир Ҳусайндек ҳукмдорга бас келиб бўлурми экан? Унинг Шайх Муҳаммад, Темурбек, Шер Баҳром деган филтан, арслон юракли саркардалари ҳар бири бир иқлимга татийдир, ўх-хў!..

Мавлонозода Темурнинг номини эшитиб кўнглига илиқлик югурди. Темурбекнинг отаси Амир Тарағай билан Мавлонозоданинг отаси мунажжим Яхё Ҳасан барлос ўртасида дўстлик ишлари боғланганди, бунга уларнинг бир қабиладан — барлос уруғидан эканликлари боис эди, айни пайтда, мунажжимнинг жангу жадаллар, ҳарбий юришлардан мутлақо узоқ одамлиги бу дўстликни мустақкам тутгувчи омиллардан саналарди.

Навқарларнинг ҳарб майдонидаги юришларидан кўра юлдузларнинг фалак бўстонидаги ҳаракатларини кузатишни жони-дилидан ортиқ кўрган мунажжим Яхё Ҳасан барлос ўзининг камтаринлиги ва хокисору синиқ сажияси билан Амир Тарағайга ёқарди. Амир унинг илми нужумдаги билимини, одамийлигини қадрларди, айни чоқда, кундалик турмуш, яшаш бобида мутлоқ уқувсизлигига чидай олмасди. Шу жиҳатларга ишора қилганда неча марта мунажжимнинг дили оғриб қолганини сезган эди. «Барчаси ўткинчи, — дер эди Яхё Ҳасан барлос. — Фақат юлдузларгина бу дунёда абадул абаддир». «Шундоқ-ку, лекин юлдузларни еб бўлмайди-да! Улар билан қорин тўймайди...» — жавоб қиларди Амир Тарағай киноя билан. У Шаҳрисабз амири Ҳожи барлосдан мунажжим учун маош тайин қилишни сўради. Бир куни деди: «Мана, менинг ўғлим Темурбек, чаптастлиги бор, сенинг ўғлинг Нодирбек олти ёш кичик... Эртанги кун шуларники, булар дўст, оға-ини бўлса, деб умид қиламен. Амирга ҳар қачон фозилу фузало зарурдир, Яхё!» Шундан кейин, Темурбек билан Мавлонозода иккиси оталари олдида, то ҳаёт эканлар, бир-бирларидан хабар олиб туришга, бир-бирларини қўллаб-қувватлашга аҳд-паймон айладилар. «Юлдузларингга боқ-чи, Яхё! — деди кўнгли алланечук ийиб Амир Тарағай. — Темурбек туғилгонда, эсимда, фол очиб, икки саодатли юлдуз тўқнашуви кунида туғилибдур, иншоолло, соҳибқирон бўлғуси, деб башорат қилгондинг... Юлдузлар бугун недан фол очадилар?...» Яхё Ҳасан барлос зудлик билан ертахта келтиришларини сўради. Ертахта устига юлдузлар ҳолатини аён этувчи толе жадвалини чизиб чиқди. Юлдузларнинг йиллик жойлашишини ҳам назардан қочирмади, ҳар бирини ўзларига мос келган буржга қўйди... Саҳм ус-саодат билан саҳм ул-ғайбнинг¹ ҳар иккиси ҳам толе жадвалининг битта даражасига тушган эди! Мунажжим узоқ термиллиб, мулоҳаза қилди-да, деди: «Олам ёритгичи, фалак шоҳи куёш асад буржига бош қўймакда. Яъни оламтобнинг шер рўбарўсида бўлмаги саъд замондан

аломатдир, иқбол онларига ишоратдир!..» Ўшанда Амир Тарағай ҳам, мунажжимга ҳайратда боқиб туришган Темурбек билан Мавлонозода ҳам офтобнинг қандоқ қилиб асад буржига бош қўйишини ҳеч тасаввур қилиша олишмас-да, бахтли замонлар келишини эшитишиб бағоят хурсанд бўлдилар. Орадан икки йил ўтиб Амир Тарағай оламдан кўз юмди, ярим йил ўтгач, Яхё Ҳасан барлос ҳам бу дунё ташвишларидан илик тортди... Ўшанда Мавлонозоданинг Садр Сулаймон мадрасасида таҳсил олаётганига икки йилгина бўлган эди, холос.

Ўтган йиллар ичида Темурбек билан Мавлонозода учрашмадилар, чунки биринчиси, ҳарбий майдонларда от сурмоқдан, лашкар йиғмоқдан завқ олди.

Мавлонозода эса чапдаст амирдан кўра ўзгача йўл тутди. У падари бузруквори изидан кетди, мадраса тупроғини ялаб, қол ва ҳол илми сирларини ўрганмакда. Афсуслар бўлсин-ким, у илмнинг ўндан бирини ўрганди, эҳтимол, юздан бирини... Мавлонозоданинг ёдида бор, ўшанда Темурбек билан иккиси аҳд-паймон қилганларидан сўнг, Яхё Ҳасан барлос Амир Тарағайдан кетишга изн сўради. Йўлга чиққанларида кеч кириб қолганди, падари бузруквори Шаҳрисабз осмонига қараб чарақлай бошлаган юлдузларга кўз тикди-да, оҳиста деди: «Ўғлим, шуни билки, бизлар бир қабиладан бўлсак ҳам, бошқа-бошқа одамлармиз. Улар умр деган оқар дарёнинг сўл томонидан макон қидирадурлар, бизлар бу қирғоқда қолаверамиз, дарё эса азим, Қурдум дарёдур... Дарёнинг у ёғида туриб, пайт келганда сенга қўл узатмайди, бунга ёдингга сақла!..» Нега мунажжим шундоқ деди ўшанда, толиби илм ҳали-ҳануз тушуна олмайди.

Яқинда Аббос баҳодир деган бир кишини Мавлонозодадан хабар ол, деб юборган экан, ҳужрасини топиб келибди. «Амирим, толиби илм бирор кор-қолга сарф этиб юрсин, деб мана бу юз динорни бериб юбордилар...» — деди-да, унга ёнчиқ узатди. Мавлонозода ҳаяжонда ёнчиқни олганини билмай қолди. Аббос баҳодир: «Мен шу ердамен, Самарқандда бўламен, ўзим келиб турамен...» — деди-ю, бошқа гап айтмади. Мавлонозода ҳам суриштирмади. Мана энди Темурбекнинг ўзи Самарқандга келаётган эмиш. Балки аҳд-паймон қилган дўсти, инисини йўқлатар?

---

¹ Саҳм ус-саодат, саҳм ул-ғайб — илми нужумда махсус далиллар, толедаги юлдузлар ўрни, жойлашиши.

— Биз бу кеча Самарқандда тўхтаб, сахар Тошкент томонга от сурамыз. Илёсхўжани тириклай тутмак керак! Кимки Жета хонини тириклай тутса, унга авраси Чин атласидан олтойи пўстин, дубулғали қалпоқ, узангиси олтиндан от суюнчиси бўлғай!

Жарчи салдан кейин худди пинҳон сирни айтгандай кўшиб қўйди:

— Айтишларича... олтойи пўстин чўнтагида минг динор ҳам бор эмиш... Энди, олганлар билади-да, буни...

— Ундан бошқа,— давом этди у ҳаммани ўз оғзига қаратганидан мамнун.— Ҳар қайси аскар қилич чошиб баҳодирлик кўрсатса, безалган ўтоға, турнабеллик қилич ҳамда бир от билан сийланадир. Уни ўнбошиликка кўтарурлар!

— Ҳой! — деб қичқирди кимдир.— Баҳодирлик кўрғазиб ўнбошиликка кўтарилсанг, зиёфатга бизни ҳам чақиришни унутма!

Сарбадорлар Чорсу майдонига кириб келганларида майдоннинг қозондай қайнаётганини кўрдилар. Гарчи унда-бунда машғалалар ёнаётган бўлса ҳам майдонни ёри-толмасди, одамларнинг ғала-ғовурини эшитиш мумкин, ammo ўзларини кўриш маҳол эди. Чорсу майдони бамисоли баҳайбат ўрани эсатар, беш-олти минг одам гўё гафлат босиб, ярим кечаси зулмат қўйнида бу чуқур ўрага тушиб қолгану энди қандоқ қилиб ундан чиқиб кетиш йўлларини излашарди. Мушкул жойи шунда эдики, ваҳима исканжасида биров бировнинг гапига қулоқ солмас, ит эгасига боқмасди. Ғала-ғовур ичида хотин-халаж, ёш болаларнинг ҳам овозлари қулоққа чалинарди. «Тун салтанати нима бўлдикин?» — деган фикр ўтди Абу Бақр Калавий хаёлидан. У майдоннинг нариги чеккасида Жомеъ масжиди ёнида лип-лип ёниб турган фонусга тикилди, чамалаб Тун салтанати подшоши Шаҳриёрнинг уч сандиқдан иборат «тахт»и турадиган жойни қидирди. Афсуски, тахт кўринмас, лекин ўша ерда хийлагина сайхонлик муҳофаза қилинган, кечаси эканлигига қарамай, сув сениб супурилар, афтидан, Амир Ҳусайн ва унинг аъёнларига жой ҳозирланарди. Сайхонликнинг қўйироғида эса дор тикилмоқда эди.

Одамлар сафи тигизлашиб борарди. Айниқса, Арк кўчаси, Кулоллар, Наддофлар, Бозоркўчадан одамлар дарё бўлиб оқиб келар, майдоннинг озроқ ичкарасига киришган пайтда, чап томондан аллақандай тўлқин келди-ю, уларни ўнгга, Наддофлар кўчаси томон суриб юборди. Одамлар

ёпирилишиб сарбадорларни бир-биридан ажратиб ташларди. Абу Бакр Калавий қараса, фақат Мавлонозода иккиси қолибди.

— Мавлонозода! — деди қаттиқ овозда Абу Бакр Калавий.— Камонмерганлар қаёқда?

— Бизлар сурилиб кетдик! — жавоб қилди Мавлонозода.— Таассуфки, барчасини кўздан йўқотдим!

— «Таваккал ту алолло»ни деган эр, на толқону на қалқоннинг ғамин ер! — деган сўзлар эшитилди шу пайт Абу Бакр Калавийдан йигирма одимча нарида. Сарбадорлар жамоаси оқсоқоли ялт этиб ўша томонга қаради. Ғираширада баланд бўйли кулоҳнамо қалпоқ кийган, шопмўйлов йигит унга ғоятда таниш кўринди. Ажабо, сўзлари ҳам, келбати ҳам таниш... Айниқса, Абу Бакр Калавийникига ўхшаб кетадиган шоп мўйлови...

Машғала тутган жарчилар энди Жомеъ масжиди олдидаги сайқонлиқдан Бозоркўча томонга қараб одамлар орасидан йўл оча бошладилар.

— Пўшт! Пў-ў-шт!

— Қоч, куясан! Ўтни кўрмаяпсанми?

— Э, мунча болангни биғиллатасан? Эмчак берсанг-чи!

— Бир четга туриглар! Ҳозир шу йўлдан ҳукмдор келадилар!..

Жарчилар икки қаторга тизилиб, ҳар ўн-ўн беш қадамда биттадан бўлиниб олдилар. От устида қўлда машғала билан нўртанадай оломонни тўсиб, эни эллик қадам келадиган йўлак очдилар. Йўлак бориб Бозоркўчага уланди. Мовароуннаҳр ҳукмдори аёнлари билан Бозоркўчадан кириб келиши кутилмоқда эди.

Абу Бакр Калавийдан четроқда кимдир беш ёшлардаги ўғилчасини кўтариб олганди. Бола ҳадеб отасидан сўрарди:

— Йима бўйади, айтинг?.. Йимага келлик бу йейга?..

— Томоша бўлади! — деди ота ниҳоят, бола тинчисин деган маънода.

— Қайақа томоша а? — баттар қизиқиб сўради бола.

— Томошами? — деди ота.— Катта томоша! Отнинг калласидай!

Абу Бакр Калавий ҳалиги шопмўйловни эслади: у Тун салтанатининг фуқароларидан валлават Ахий Жаббор эди.

Ахий Жаббор билан Калтабой иккиси Илёсхўжа асирлари ичида Жиззахгача бордилару қочибга имкон топа олмадилар. Ниҳоят бир кун кечаси улар ўн чоғлик асирлар

бирга соқчиларни ўлдиришиб, пасқам йўллар билан Самарқандга қайтиб келдилар.

«Таваккал ту алолло»ни деган эр,
На толқону на қалқоннинг гамин ер!
На бор бошда паноҳ ва на бир соя,
Адолатдир мен тавлаган ҳидоя!—

деган кироатни эшитди сарбадорлар жамоаси оқсоқоли шу пайт. Энди унинг кўнглида шубҳага ўрин қолмади:

— Ахий Жаббор!

Валламат Ахий Жаббор ўз номини бегонадан эшитиб, фуқаролардан бири деб гумон қилди, чунки фақат Тун салтанатидагина уни номини айтиб чақирардилар, бошқа жойларда у ғариблардан бири эди, холос.

— Эй, Тун салтанати фуқароси, кимсен? — деди Ахий Жаббор шерик топилганга қувониб.— Соҳиб Чангал бўлсанг, кел! Бобо Султон бўлсанг, кел! Абомуслим бўлсанг, кел! Насафиймусен, Холикбердимусен? Аббос баҳодир ё Ҳасан чинокмусен? Шотабибму Сукротмусен? Камариддину жаллодмусен? Салтанат шаҳаншоҳи Шаҳриёрмусен, дўстмисен, ағёрмусен, кимсен? Бу олашовурда барчангиздан айрилиб ғамгинмен, хайриятки бирингиз топилдингиз!

Ахий Жаббор шундай деди-да, одамлар орасидан Абу Бакр Калавий томонга қараб интилди. Валламатнинг қофияли гапириши, ҳар хил номларни бирма-бир териб ташлаши атрофдагиларда ғалати фикр уйғотди.

— Турфа инсон бор-да! — деди секингина баланд бўйли, бошига чиройли салла ўраган одам кўлида тасбеҳ тутган ёнидаги шеригига, афтидан мадраса мударрисларидан бўлса керак.— Астағфурилло! Шаҳримизда ақлдан озганлар ҳам илло йўқ эмас...

— Жинними, нима бало! — деди шериги, одамларни бесаранжом қилиб суриб келаётган Ахий Жабборга қараб: — Китобларда ўқиган эдим, одамзоднинг тўрттадан биттаси жинни бўлиб туғилармиш...

Кимдир бу гапга кулди. Абу Бакр Калавий ҳам Ахий Жаббор томонга сурила бошлади. Уни кўрган мадраса мударриси, булар жанжаллашишмоқчи деган хаёлда:

— Туппа-тузук одам жинни билан тенг бўлмоқчи! — деди афсуслангандай.

— Пес песни қоронғида топади, дейдилар-ку,— деди кўлида тасбеҳ тутган одам.— Бу ҳам бир жиннидир-да...

Абу Бакр Калавий ҳаяжон ичида бу гапларни эшитмади ҳам! У бағрини очиб Ахий Жаббор келишини кута бошлади.

Валлакат қараса, Тун салтанати фуқароси эмас, бошқа бир бегона одам унга қучоқ очиб турибди. У тўхтаб қолди.

— Ахий Жаббор! — деди Абу Бакр Калавий, инисини кўргандай қувониб.

— Сиз... қим бўласиз? Танимадим...— деди ўзини тортиб валлакат.

— Ана, айтмадимми! — мадраса мударриси шеригини туртиди.— Бир-бирини бирпасда танмай ҳам қолишди... Жиннилар!

— Мени танимадингми, а, феъли тузук? Йўғ-е! Мен Наддофлар маҳалласи оқсоқолимен-ку! Тун салтанати дўсти биродари! Шопмўйлов...

— Ие! Ие! Ана! — деди Ахий Жаббор бирдан Абу Бакр Калавийни таниб қолиб. Улар қучоқлашиб кўриша кетдилар.

— Бу йигит Мавлонозода, Садр Сулаймон мадрасасининг толиби илми.— Абу Бакр Калавий уларни бир-бирига таништирди.— Бу — Ахий Жаббор, Тун салтанатининг ишонган тоғларидан. Шопмўйлов буям...

— Шопмўйловлар! — деди Ахий Жаббор ҳар иккисига ишора қилиб.

Кулги кўтарилди.

— Зўр йигит экансиз, кўнгли очиқ, самимий...— деди Мавлонозода Ахий Жабборнинг жуссадор келбатига боқиб.— Дўст бўлайлик, биродар бўлайлик. Салтанатингиз ҳақида эшитганмен...

— Ташаккур... Куллук...— деди Ахий Жаббор.

Абу Бакр Калавий ундан қолган фуқаролар ҳақида бирма-бир сўрамоқчи эди-ю, лекин бунинг фурсати ҳам, жойи ҳам эмаслигини билиб ўзини тийди. Кейин Ахий Жабборга бундай деди:

— Валлакат! Шаҳриёрни олиб, бизнинг маҳаллага ўтингиз! Маъқулми? Кўпдан сизларни кўрмакчи эдим... Англадингму?

Ахий Жаббор хурсанд, тушундим, ишорасини қилди.

* * *

Жомеъ масжиди олдидаги сайҳонликни жарчилар бошлиғи Давлатшоҳ бахши идора қиларди. Бир пайт Элтуғмиш бошлиқ навқарлар Самарқанд ҳокими Шоҳмалик қавчинни, унинг тўрт хотини, қизини ҳайдашиб олиб

келиб қолди. Қўлига кишан солинган Шоҳмалик қавчин ёлғиз шолворда, навкарлар кийинишга фурсат бермаган бўлса керак...

— Бегим! — ҳисобот берди Элтутмиш машъала ёруғида кўзлари йилтираб, орқадагилар унинг елкасига тушиб турган кокилини кўришлари мумкин эди.— Фармонингиз адо этилди! Ҳоким хотинларию бола-бақраси билан ҳузурингизда!.. — Кейин Давлатшоҳ бахшига яқин келди-да, қулоғига шивирлади:

— Қизи, дурру носуфта... бай-бай!.. Нақ хонлар ўтоғини обод эта оладир... Кенжа хотини, ҳи-ҳи-ҳи... кўрку малоҳатда қизи билан бас бойлашадир... Ҳи-ҳи-ҳи!..

— Нима у ёнаётган? — деди қутилмаганда Давлатшоҳ бахши Арк кўчаси томондан кўринаётган шуълаларга қараб. У Элтутмиш гапларига ўзини бепарво кўрсатмакчи эди.

— Шоҳмалик қавчиннинг чорбоғи... бегим...— деди Элтутмиш шаштидан тушиб.

— Э, «бегим»ламай ўл! Нега уйни ёқасен? Чорбоғда не гуноҳ? Уйда не гуноҳ? Уй сен билан бизга ҳам керак-ку, калласи йўқ, галварс, ножинс! Тез бориб ўчиртир! Қандай ёққан бўлсанг, шундоқ ўчиртир!..

Буйруқни аъло суратда бажарганим учун олқиш оламен, деб ўйлаган Элтутмиш ҳафсаласи пир бўлиб, алам билан мағрур турган Шоҳмалик қавчин томонга қаради.

— Тез жўна! Имиллама! Ўтни ўчириб қайт! — деди таҳдидли Давлатшоҳ бахши.— Бундан кейин айтғонимни қиладигон бўласен!

Элтутмиш навкарларини ўтни ўчиришга жўнатар экан, «Пўшт! Пўшт! Йўлни очинг!» деган сўзларни эшитди. Бу навкарлар бошлиғи Зайниддиннинг овози эди. Олдинда машъала тутган беш навкар ярим доира шаклида тантанали юриб келар, йигирма қадамча орқада яна бешта навкар иккинчи ярим доира ҳосил қилганди, ўнг ва чап томонда ҳам худди шундоқ навкарлар бўлиб, машъалалардан иборат ўтли доира кўзга ташланарди. Доира ичида уч отлиқ келарди, биринчи от устида Самарқанднинг садри жаҳони Садр Сулаймон савлат тўкиб ўлтирар, шу ўлтиришда, ярим тунда нега оромимни буздингиз, дегандай ранж ила кибру ҳаво аломатлари сезилади. У яқтакнамо оқ, аммо томоғигача бўғиқ кўйлак устидан тилло тугмали чорқаб кийиб олган, тарвузга салла ўратиб қўйгандек бошидаги дастори салобатига салобат қўшар, чап қўлидаги узукнинг катта ёқут кўзи

машъалалар шуъласи тушганда ялт-юлт этиб кетарди. Садр Сулаймон минган, устига тўқ-қизил бахмал ташланган олайи отнинг икки қулоғига тақилган кўнғироқчалар «жаранг-журинг!», «жаранг-журинг!» деб садо берар, кишида аллақандай биқик, чучмал туйғулар уйғотарди.

Садр Сулаймон бадавлат кишилардан, йигирма беш минг кўйли кўраю кўтонга эга. Минг бияси бўлиб, ҳар биянинг орқасида қулунни бор, ҳар йили доғгоҳга¹ тойчоқларни тамғалатишга чиқар, ўтган йилги тойларнинг ғўнон бўлганлигини кўриб кўзи яйрарди. Самарқанд атрофидаги Қундузак, Хожа Ғунжора, Кумушкент, Совғончи, Ведар, Хартанг, Ҳожаи Калон қишлоқларида жуда кўп қуллари меҳнат қиларди. Тошкентнинг Самарқанд дарбоза мавзеидаги ва Термиздаги карвонсаройларни сотиб олганди, энди иккиси ҳам буромадини қоплаб, даромад палласига кирган, ҳар кунги тушум, усиз ҳам битиб кетган Садр Сулаймон хазинасини бойитар эди. У Нишопурда ҳам бир карвонсарой очмоқчи эди-ю, аммо Амир Қозоғон ўлимидан кейин Мовароуннаҳрда ҳукумат фатарот топгач, алағда бўлган кўнғилига ҳеч нарса сиғмади...

Иккинчи отни Садр Сулаймоннинг ёлғиз ўғли Худобанда миниб олган. Учинчи отда бойнинг бошоқчилари бошлиғи, ардоқли кадхудолардан Жаммазобон ўлтирарди. Улар «садри жаҳон»ни кузатиб келишарди.

Давлатшоҳ бахшининг кўзи ўтли доирага тушди-ю, лапанглаб ўзини шу ёққа урди.

— Хуш келдилар, султоним, хуш келдилар! — Давлатшоҳ бахши югуриб бориб Садр Сулаймоннинг тилло тугмали чорқаби пешини ўпиб кўзларига суртди. У самарқандлик бойни кутаётган бемисл обрў ва мартабалардан бохабар эди, хусусан, Амир Ҳусайн билан Темурбек Илёсхўжа одами Шохмалик қавчинни Самарқанд ҳокимлигидан олиб ташлаб, кимни тайин этамиз, деб узоқ баҳслашишган, Амир Ҳусайннинг таклифи билан Садр Сулаймонга тўхталишган эди.

Давлатшоҳ бахши куйманганча узангидан ушлаб Садр Сулаймонни отдан туширишга кўмаклашди.

— Мовароуннаҳр султони, шукуҳи сарбаланд бўлғай, Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғоннинг муборак нафаслари ҳали етмадиму? — ингичка ўткир овозда сўради

¹ Доғгоҳ — тойчоқларни тамғалатадиган жой, яйлов.

Садр Сулаймон Давлатшоҳ бахшидан. Барваста Давлатшоҳ бахши эгилиб-букилишдан кичрайиб жавоб қилди:

— Хабар етдиким, Мовароуннаҳр ҳукмдори Кеш дарбозасидан кирмишлар, фирдавсмонанд Самарқанд тупроғига қадам қўймишлар!

Садр Сулаймонни шериклари билан сайҳонликнинг тўрисида қилинган катта сўри ёқда бошладилар. Сўрига кўрпачалар ташланган, ўртада Амир Ҳусайн учун катта тахт қўйилганди. Шайхулислом Абулворис Самарқандий, Самарқанд қозиси Қавомиддин, Жомеъ масжидининг имоми Қутбиддин, мударрис Хожа Лутфуллоҳлар ҳам шу ерда ҳозир нозир эдилар. Улар Садр Сулаймонни «Келсинлар! Келсинлар!» деб ҳурматиғни жойига қўйиб кутиб олдилар. Сур-сурда Наддофлар кўчасининг оғзига келиб қолган Абу Бакр Калавий ва Мавлонозодалар Самарқанд «садри жаҳон»ининг нечоғлик асьасаю дабдаба билан сўрига келиб ўлтирганини кўриб туришарди.

Сайҳонликдаги аҳволни кузатаётган Мавлонозода бирдан ҳайратда қотиб қолди. Ногаҳон машъала ўттиз қадамлар нарида унга тикилиб турган бир одам юзини ёритди. Чехра бир лаҳза ёришганда Мавлонозода унинг ўнг чаккасида бўртиб чиққан ёнғоқдек нарчасини кўрди. Бадани негадир жувиллаб кетган толиби илм дарров таниди: ҳалиги одам Худобандани ҳам, Мавлонозодани ҳам кўрган жойида тинч қўймаётган, изидан қолмаётган гадо Абомуслим эди! Мавлонозода қоронғи бўлса ҳам Абомуслимнинг ундан кўз узмай турганлиғини сезарди. «У ҳозир Худобанданинг ҳам олдига боради...— деб ўйлади толиби илм.— Тағин дўст кўриб қуйиб-ёнади... Бу одам билан сўзлашмак лозим, у нима истайди? Не демакчи? Ким ўзи у?...»

Чорсу майдонида одам кўп эди, ҳамма Мовароуннаҳрнинг янги ҳукмдори келишини интиқлик билан кутарди.

— Келсанг кела қолмайсанми-я! Ҳукмдор бўлмай ергина ютгур! — деб пўнғиллади йўғон овозли бир кампир. Чамаси одамлар орасида туртинавериб, тик оёқда ҳориб-толганди.— О-о-ов! Келдинг нимаю менга, келмадинг нима!..

— Ҳай, ундай дема, кампир! — деди чоли, одамларнинг ичида эканлиги эсида йўқ.— Деворнинг ҳам қулоғи бор, дейишади. Биров эшитиб қолмасин тағин?

Игна ташланса ерга тушмайдиган, одамлардан тифиз ерда бирдан ҳеч ўйламаган кишиларингни кўриб қолишинг табиий. Шу асно ғаройиб бир учрашув юз бердики, бу Абу

Бакр Калавийнинг ҳам, Мавлонозоданинг ҳам етти ухлаб тушига кирмаган, қутилмаган воқеа бўлди.

— Шамсулмулк! Ҳо, Шамсулмулк! — эшитилди қандайдир аёл овози. Овоз ўн қадам наридан келарди. Абу Бакр Калавий ғала-ғовур ичида ўғлининг номини эшитиб, дабдурустан вазиятни фаҳмлай олмади, бемаҳалда ким бўлиши мумкин? Юраги «булк» этган Абу Бакр Калавий овоз келган томонга қаради, аммо қоронғида ҳеч нарсани кўриб бўлмади. Машғалалар бўлса йироқда... Бозоркўча томондан довулу ноғоралар овози тобора яқинлашар, сурон кучайиб борарди. Яна ҳалиги овоз янгради:

— Шамсулмулк! Ҳо, Шамсулмулк! Бизмиз... биз...

Абу Бакр Калавий энди таниди — уни ёстиқдоши Қорасоч бика чақирар эди! У шеригини йўқотиб қўймаслик учун, Мавлонозодага деди:

— Бу ёққа!..

Улар одамлар орасидан қийинчилик билан Қорасоч бика томон сурила бошладилар. Наддофлар маҳалласи оқсоқоли Қорасоч бика билан қизи Жаҳонни кўриб:

— Ҳа, Шамсулмулк? Нима қилиб юрибсизлар? — деди, кейин кўшиб қўйди: — Жаҳон қизим, тинчингиз бузилибди-да!

— Ҳа! — жавоб қилди Қорасоч бика. Она-бола бошларига такана ўрашиб, қора тўн кийиб олишганди.— Дарвозани тақиллатавериб қўймадилар... Ҳамма бориши шарт, Мовароуннаҳр ҳукмдори фармони, ким бормаса ўзи ўлимда, моли талонда, дейишди... Хотин-халаж ҳаммамиз бирга келдик... Ана улар ҳаммаси шу ерда...

Абу Бакр Калавий атрофга қараб ўзининг маҳалладошларини кўрди, улар орасида Анорқул сатанг, Раҳимқул ва бошқалар бор эди.

— Ё фалак! — энсаси қотиб деди у.— Эркаклар-ку эркак, қа, аёлларга нима бор бундай издахомда, бемаҳалда... Асли тунда бундай қилмакнинг ўзи ақллилик белгиси эмас... Амир Ҳусайннинг ўйламай қилган иши бу...

✓ Мавлонозода Абу Бакр Калавийнинг ёстиқдоши билан самимий сўзлашувига эътибор қилди. Улар бир-бирига одоб билан мурожаат қилишар, ҳурмат юзасидан бир-бирини ўғилларининг исмини айтиб чақирарди, халқнинг қадим эзгу одатини маҳкам сақлашлари толиби илмга жуда ёқди.

— Ҳаяллаб кетдингиз-а, отажон? — деди Жаҳон кўнғироқдай овози билан.— Ҳеч кўнглимиз ёришмади. Аямлар иккимиз ташвиш чекдик.

Кутилмаганда қизнинг тиниқ овозини эшитиб Мавлонозоданинг юраги ўйнаб кетди! «Ие! Қизиқ экансиз-ку? Холвачилар кўчаси бу ерда нима қилади? Бу... Наддофлар кўчаси. Адашиб қолибсиз... Отимни сўрасангиз... отим от...» Бундан бир йил олдин Наддофлар кўчасида учратган ўша бошига тақана ташлаган узун оқ бўз қўйлак кийган сирли қизнинг юқоридаги гаплари такрор-такрор эсланаверганидан йиғитга ёд бўлиб кетганди. Овози ҳозиргидек қулоқларида жаранглаб турибди. Мавлонозода гарчи қизнинг дарагини кўп қидирган бўлса ҳам бирон натижа чиқмаганди. Аммо ўша номаълум қиздан сира умидини узгиси келмас, назарида албатта топадигандай бўлаверарди. Мана, худди ўша овоз жаранглади! Шундоқ ёнгинасида! Мавлонозода вужудидан ғайрат ёғилиб турган қизнинг чехрасини, ўнг юзидаги чиройли холи, шахло кўзларини қоронғи бўлишига қарамай қалб кўзи билан равшан кўриб турибди! Тақдирнинг андоқ турфа мурувватлари борки, чамалашда ҳар қандай ақл андозаси торлик қилур! Ана шундай идрокларни лол айлаган, кўнгилларни ҳайратга солган, умрларга нур уфурган соҳибқудрат тақдирга ташаккурлар бўлсин! Садр Сулаймон мадрасасининг толиби илми тақдирнинг амалдаги қонуилардан ташқари, ўзининг синалган қоида-йўриқлари бор эканлигига яна бир бор ишонди. Йўқ эса, шунча вақтдан бери йўқотган кўнгил гавҳарини топмоғи учун Жета хони Илёсхўжанинг Мовароуннаҳр тахтига даъвогар Амир Ҳусайн тарафидан енгилиши, хоннинг қочиши, тахт даъвогарининг қувиши, шу муносабат билан Самарқанд аҳлини ярим кечада Чорсу майдонига тўпланиши лозим бўлармиди? Ахир Мавлонозода қидирган гулини мана шу издаҳомда учратди-да!

Абу Бакр Калавийнинг гаплари толиби илм хаёлини бўлди:

— Ҳа, тўғри айтдинг, Жаҳон қизим! Бугун тақяхонада гаштагимиз узоқ чўзилди...— деди Абу Бакр Калавий Қорасоч бика билан Жаҳоннинг тун бўйи уни кутиб ташвиш чекиб ўлтирганларини тасаввур қилар экан, дили увишди. Сўнг ўзини оқлагандек қўшиб қўйди: — Лакшман билан Читрабонулар ҳам, Хўрдак Бухорий, Уста Кулол, Ҳалвойи ҳаммамиз бирга эдик... Сур-сурда ажрашиб кетиб қолдик... Мана Мавлонозода иккимиз қолдик, холос. Бу йиғит мадраса муллаваччасидир... Жаҳон, ўксинма, мен шу ердамен, қизим!

Исми ҳам... жисмига мос: Жаҳон! Жаҳон... Мавлонозода аллақандай ширин гуйғудан ўзида йўқ, мийиғида қулар экан,

Абу Бакр Калавий ёнида турган, кўпдан кўрмакка махтал бўлган қиздан кўзини узолмасди. Мавлонозода, гўё индамай турса сири очилиб қоладигандай, ҳаяжонини яшириш учун орага гап қўшмоқчи бўлди. Бу пайт Амир Хусайн ўз аъёнлари билан Чорсу майдонига яқин қолган, нағра садолари майдондаги олачиפור ғала-ғовурни босиб кетмакда эди.

— Мовароуннаҳр ҳукмдори ҳам майдонга кирмакда... — деди Мавлонозода атай бўйинини чўзиб Бозоркўча томонга қараркан. Эллиқ қадамлар наридаги жарчи тутиб турган катта машғала бир лаҳза йигит юзини тиниқ ёритди. — Суронни кўринг...

Мавлонозода, гарчи гапи унча ёпишиб тушмаган эса-да, ўз кўзлаган мақсадига эришди. Жаҳон йигитни танигандай бўлди, айниқса йигит Бозоркўча томонга қараганда, қора чизиқ тортиб қўйилгандек хушбичим мўйлаби кўриниб кетди, лабларида эса нимтабассум ҳам бордай эди. Ҳайҳот!..

Ўша Наддофлар кўчасидаги учрашувдан сўнг Жаҳоннинг ҳам осуда хаёллари бузилди. Унинг қаёти тип-тиниқ феруза осмонни ўзида акс эттирган мусаффо кўлдай тинч эди. Энди нечундир тез-тез қошлари тутаб ёнгандай қоп-қора, нимтабассуми ўзига ярашиб турган йигитни ўйлайдиган бўлиб қолди. Уни бошқа учратмади. Ҳар доим йигитни кўрмоқ умиди «у самарқандлик эмас, Шаҳрисабздан-ку» деган фикрга келиб урилар, чилпарчин бўлар эди. Қизнинг фаровон хаёллари бориб Шаҳрисабзга уланадиган бўлди. Шаҳрисабз томонларнинг кўкала-майдон хушманзара жойлар эканлиги, у ерда ҳалиги мусофир йигитнинг яшашини ўйлар, ўша ёқларга боргиси келиб кетади. Бу ҳақда кўп хаёл сураверганидан, бўлиб ўтган учрашув бора-бора рўёга айланди, лекин шуниси қизиқки, Жаҳоннинг барча кўрган тушлари шу ёшдаги қизларники сингари хотира оинасидан ўчиб кетар, ёлғиз ўша Наддофлар кўчасида юз берган рўё собит турар эди. Энди билса, у рўё эмас экан! Узоқ дамлар унга хаёли тинчлик бермаган йигит шундоқ падари бузрукворининг ёнида турибди. Исми Мавлонозода экан... Мавлонозода!..

Қиз билан йигит атрофидаги шовқин-суронни ҳам, кўзларига халал бераётган тун-кечанинг зимистон пардасини ҳам сезишмас, уларга ҳозир олам чароғон эди. Тақдир беғараз ҳиммат кўргизиб муҳаббатга ташна икки кўнгилни кутилмаган учрашув билан ажабтовур сийлаганди.

Майдонга кираверишдаги жарчи қўлида машғаласини ўйнатиб йигирма қадам нарида турган шеригига қичқирди:

— Мовароуннаҳр султони ҳазрати воло, мартабаи маолий Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғон ташриф буюрадила-а-а-ар!..

Иккинчи жарчи учинчи жарчига овоз берди:

— Мовароуннаҳр султони ҳазрати воло, мартабаи маолий Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғон ташриф буюрадила-а-а-ар!..

Бир лаҳзада бу хабар жарчидан жарчига ўтиб сайхонлик тўрисиغا етиб борди ва бутун майдонга тарқалди.

Ҳамма тараддудга тушди. Сўрида ўлтирган Садр Сулаймон, шайхулислом, қозикалон, имому мударрислар ҳам пастга тушишиб, олиймақом меҳмон истиқболига ошиқдилар.

Абу Барк Калавий баланд бўйли эканлигидан эллик қадамлар наридаги йўлакни, унда майдонга кириб келаётган Амир Ҳусайн ва унинг аъёнларини кўриб турарди. Йўлакнинг икки четидаги жарчилар тутган машъалалар теваракни яхшигина ёритарди. Бир неча навқарлар нақора ва сурнай чалиб майдонга сурон солиб мамлакатнинг янги султони келаётганидан хабар берди. Аввал ўн бештача кўрчию қоровуллар пайдо бўлди. Ун қадамча орқада отига қора барқутдан ёпинчиқ ташланган, бошида дубулғали қалпоқ, камон оспан, қилич таққан бир йигит кўринди. Эгнига ҳелвагай сақарлот чакмон ташлаган бу йигит — Мовароуннаҳр султони Амир Ҳусайн эди. Лашкарбошилар — Темурбек, Шер Баҳром, Шайх Муҳаммад, тўқсабо, шиғовул ва бошқа олий мансабдорлар ҳукмдор билан ораликни бир хил сақлаганларича изма-из отларда келишарди.

Амир Ҳусайн сайхонлик тўрисиغا етай деганда суронли садолар мамлакат тарихида хосиятли дақиқалар келганлигини билдириб яна ҳам авжга мина бошлади, сурнай паст оҳанглардан куйиб-пишиб юқори пардаларга чиқар, ундан наватни карнай олар, салобатли саси билан кенг майдонни тўлдириб юборар, фақат нақорагина ҳаммасига бирдай попиллаб қўяр эди, холос.

Амир Ҳусайн сўрига йигирма қадамча қолганда тўхтади. Тўқсабо, шиғовул ва рикоббоши унинг қўлтиғидан олишиб, отдан тушишга кўмаклашдилар. Садр Сулаймон йирик одамларга мос келмаган фавқулудда бир чаққонлик билан йўрғалаб бориб уларга қўшилди. Мовароуннаҳр ҳукмдори отдан тўғри сўрига тушди-да, кўрчилар ортидан тахтга томон йўналди. Темурбек, Шер Баҳром, Шайх Муҳаммадлар ҳам келиб сўрида, тахтнинг ўнг томонидаги

юмшоқ тўшакларга тиз чўқдилар. Амир Ҳусайннинг завжаси Сароймулкхоним, Темурбекнинг ёстикдоши Улжой Туркон оқа бошқа лашкарбошиларнинг ҳам аҳли аёлу канизлари орқароқда уғруқда¹ эдилар, етиб келишгач, сўрида, тахтнинг чап томонига ташланган тўшакларга жойлашишди. Аёлларнинг юзларида парда йўқ, очиқ эди.

Ниҳоят суронли унлар тугади, карнай барини яқунлаган бўлди: гўё кутиш азоблари битди, дегандай осмонга қараб сўнгги бор наъра торгдию тинди. Майдондаги ғала-ғовур ҳам аста-секин пасая бошлади. Ҳамма мамлакат ҳукмдори не дер экан, деб интиқ эди.

— Самарқанд аҳли, тингланг! — деди бўғиқ йўғон овоз билан Амир Ҳусайн ниҳоят тахтда ўлтирган жойида. Йўлақда турган жарчилар, майдоннинг турли жойларидаги машғалали навкарларнинг ҳар бири амир сўзларини одамларга етказиш учун такрорлар, гўё ҳукмдор сўзи аксадо бераётгандай бўларди:

— Самарқанд аҳли, тингланг!.. — эшитилди майдоннинг чап томонидан.

— Самарқанд аҳли, тингланг!.. — келарди ўнг томондан.

— Самарқанд аҳли, тингланг!.. — сўзлари янгради майдон ичкарасида.

— Жета хони иблис Илёсхўжанинг қадами Мовароуннахрдан қириб ташланди. Унинг ҳар бир фармони ҳам, сўзи ҳам унут этилажак! Лозим эса қилич билан ўчирилажак ул сўзу фармонлар! Бунинг тараддудин кўрурмиз...!

Амир Ҳусайн сўзлари майдонда аксадо беришда давом этарди.

— Бобомиз Мовароуннаҳр султони Амир Қозоғон Садр Сулаймонга Самарқанд ва унинг атроф қишлоқларини салатанатга садоқату ихлоси учун иқтаъ қилмиш эрди. Аммо Жета хони Илёсхўжа шундоқ улуғ фармонни ерга уриб, бобомиз рухига ҳам ранж еткурди. Бас, ҳақ кўкларда қарор топди, Самарқанднинг фозилу фузалоларидан, эл таниган зотларидан Садр Сулаймон бугундан бошлаб катта мартабага минадур... Яна Самарқанд шаҳрининг ҳоқими даражасига чиқадур! Умид улким, Самарқанд салтанатимизнинг энг мустаҳкам ўрдугоҳларидан бирига айлангусидур ва бунда Самарқанд ҳоқими Садр Сулаймоннинг хизматлари олийдан

---

¹ Уғруқ — ўрта асрларда хону амирларнинг хотин, бола-чақалари, канизларини бирлаштирган, озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ортилган карвон номи.

қуйи бўлмас...— Амир Ҳусайн ўнг томонга ўтирилди.— Темурбек! Садр Сулаймоннинг Самарқанд ҳокимлигига тайин этилганлиги хусусида бизнинг иноятномани зудлик билан Самарқанд аҳлига ошкор айлангиз!

Темурбек ўрнидан турди-да, найча қилиб ўралган иноятномани ёйиб, босиқ овоз билан ўқиди:

«Мовароуннаҳр султони, Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғон сўзимиз! Самарқанд улуғларидан Садр Сулаймон шаҳри олий Самарқанд ҳокимлигига лойиқ кўриладур. Ушбу иноятномага биноан, бутун шаҳар аҳли — акобиру аъёнлар, олиму уламо, райият, ғарибу ғурабо, мужовиру мусофир — Садр Сулаймон сўзини ўзига йўриқ деб биладурлар! Самарқанд музофоти ушбу зотга иқтаъ қилиб бериладур.

*Самарқанд. Тарих 765 ҳижрий, шаввол ойи 20 кунн,
пайшанбаи нажотбахш.*

Иноятнома ўқилгач, сурнай, нақора, карнай янграб Мовароуннаҳр султони фармонига етарлича ҳаво бердилар. Сўрида ўлтирганлар, қуйироқда турганлар ҳаммаси биринкетин янги ҳокимни қутладилар.

— Муборак бўлсин! Бўлсин, илло...— деди Қавомиддин қози.

— Эзгуликка буюрсин! — кўшилди шайхулислом Абулворис Самарқандий ва кечагина Шоҳмалик қавчинни худди шундай мансаб билан қутлашганлари эсига тушди. Намунча беқарор бўлмаса бу олам!

— Омад берсин! Омад берсин! — бидирлади имом Қутбиддин.

Садр Сулаймон калта қирқилган соқолини мамнун силар экан, ўрнидан турди-да, тахт томон эгилиб таъзим қилди:

— Бошимиз эгик... Бир жонимиз салтанат омади учун фидо бўлгай, иншоолло! Мовароуннаҳр султони, султонлар саромади Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғон иқболимиз чироғи порлаб турмағи учун узоқ умр кўрсинлар! — Ҳокимнинг ингичка ўткир овози майдоннинг ҳамма жойларига эшитилди. Ўрта бўй, йирик гавдали одамнинг ингичка овозда гапириши кулгили эди. Садр Сулаймон ишораси билан Жаммазабон катта тугун олиб келди. Тезда тугунни ечдилар. Самарқанднинг янги ҳокими тугундан

ичига ипак солиб қавилган юмшоқ оқ зарбофт тўн олди-да, тахтда ўлтирган Амир Ҳусайннинг кифтига ёпди, чиройли қамчот бўркни¹ бошига кийдирди:

— Йўлингиз омон бўлмай султоним!

— Қуллук! Қуллук! — дея миннатдорчилик билдирди Амир Ҳусайн.

— Берган худога ёқибди!.. — деб қўйди буни кўриб Абу Бакр Калавий ёнидаги йўғон овозли кампир.

— Султоним! — деди Садр Сулаймон атай бу сўзга урғу бериб. Амир Ҳусайн кўздан орзу қилган мартабасига эришган, янги султон бўлган палласи, бу сўз унга, шубҳасиз, хуш ёқарди, буни фахмлаш қийин эмасди. — Султоним! Салтанатимиз учун беш юзта қул, мингта учаман деган от жамлаб қўйибмен! Алалхусус, қўшинингизнинг барча отларига озиқ-ем тайёр...

Садр Сулаймон чекиниб тугундан сарполар олиб Темурбекка, Шер Баҳром билан Шайх Муҳаммадларга ҳам улашди. Темурбекка мовут чакмон кийдирар экан, аста қулогига: «Сизники... ўзга... алоҳида... Қарзимиз бисёрдир...» деб шивирлади. Темурбек индамади. Унга Садр Сулаймоннинг Амир Ҳусайнни ҳадеб «Султоним! Султоним!» деявериши хуш келмади. Темурбек жуда ўжар ва қаттиққўл Амир Ҳусайнни Мовароуннаҳр султонлигига муносиб эмас, деб ҳисобларди. Лекин на чора, фақат Чингизхон авлодидан бўлган ёки ўша шажарага бориб боғланадиган кишиларгина тахтга эгалик қилиши мумкин, замонларнинг таомили шундоқдир. Амир Ҳусайннинг бобоси Амир Қозоғон юрт бошида турган, Темурбек бўлса ким бўпти — барлос уруғидан чиққан шухратсиз бир амирнинг валади холос, на унинг бобоси юрт бошқарган, на бирон хеш-ақрабоси! Ким унга тахт беради, тахтга минганда ҳам ким қулоқ осади?..

— Райятга айтар иккинчи сўзимиз шулки, — деди Амир Ҳусайн, — Шаҳрисабз амирларидан Темурбекни салтанатимизнинг ўнг қўли деб ҳисоблайдурмиз! Қўшинимиз сардори, амирлашкар, биз ҳатто биродарлик ришталарини маҳкамроқ боғлаш муроди била синглимиз Улжой Туркон оқани Амир Темурга завжаликка раво кўрдик... Бас, менинг олтин зийнатлик камаримни, чопонимни, ёрлиғимни унга топширинг!

¹ Қамчот бўрк — қундуз телпак.

Темурбек туҳфаларни олар экан, Амир Ҳусайннинг гапидан хурсанд ҳам бўлмади, бўлмаганини билдирмади ҳам. Бир пайтлар Жета хони Туғлуқ Темурхоннинг: «Сен менинг Мовароуннаҳрдаги қулим демаймен, қўлимсен!» дегани ёдига тушди. Ёдига тушди-ю, лабига истеҳзоли кулгу ёйилди. Кул эмиш! Хонлар севган, ардоқлаган фалсафа! «Амир Ҳусайн эл кўзида шундоқ деса-да, доим пинҳона мартабамни пасайтиришга интиладир. Мана ҳозир ҳам, қандайдир Самарқанд ҳокимини аввал эълон қилиб, салтанатнинг ўнг қўлини — амирлашқарни! — кейинга қолдирди...»

— Райят! — деди Темурбек жиддий. — Биз ўлим ўртоғимиз Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғондан, қайин оғамиздан бағоят хурсанддурмиз... Подшоларнинг ҳукм ҳурматларидан ўзга баҳралари йўқ. Бас, кучимиз, саботимиз етгунча ушбу салтанат устиворлиги йўлида белимиз боғлонғондур. Билингким, Илёсхўжа, Жета хони бошимизга ит кунини солғони, юртимизни хору хароб қилғони черик тўшлаб, қаршилиқ яйловини ёйди. Искандар ўғлон, амир Ҳамид, амир Юсуфхўжа янглиғ бадинлар унга қўл бердилар... — Темурбекнинг кучли овози узоқ-узоқларга етиб борарди. — Жета хони лашқари синди. Ўзи қочди, манглайи тор, кимга тиг кўтаришнинг фарқига бормаган ушбу уч бадбахт, мана неча кунким ҳибсадир... Душманни ҳибсда узоқ сақлаш пасткашлиқдир. Душманга нисбатан икки йўл тутмоқ жоиз, чунки у доим икки ҳолдан бирига мос бўлур. Душман айбсиз бўлади — айбсиз бўлса, уни ҳибсда сақлаш золимликдир. Бордию айбдор бўлса, тирик қолдирмоқ адолатсизликдир...

Амир Ҳусайннинг ишораси билан энди Шер Баҳром сўз олди:

— Мовароуннаҳр ҳукмдори фармони билан салтанат кўрғонига раҳна солмоқчи бўлган ёғийнинг уч амири дорга тортиладир!

Нақоралар чалинди. Навкарлар қўлига кишан солинган, учовининг бўйинларига битта жела¹ ташланган, абгор бўлган Искандар ўғлон, амир Ҳамид ва амир Юсуфхўжаларни ҳайдаб дор тагига олиб бордилар. Кишанларни ечиб, желадан бошларини бўшатиб осишга ҳозирладилар.

¹ Ж е л а — бир неча кишига солинган яхлит кишан, давра кишан.

— Нега осишади, а? Қўйиб юборишса бўлмайдами? — деди Жаҳон ўз-ўзига айтгандай қилиб.

— Хукмдорлар одам ўлдириб туришмаса, кўнгиллари ўрнига тушмайди-да, шунақами, Шамсулмулк? — сўради Қорасоч бика.

— Анави кишандагиларга жазо бериш учун осаётгонлари йўқ, — деди Абу Бакр Калавий. — Мана бу майдондагиларга сабоқ бўлсин деб, осийяпти. Бизларга сабоқ бўлсин, деб... Шунинг учун вақтнинг бемаҳал эканлигига қарамай, ҳаммани қувиб келишгон-да... Қатағону қирғин, қонлар, салтанатларнинг ош-нони.

— Ҳа... сиз билан бизга сабоқ... — деди Мавлонозода ҳам сал овозини кўтариб, гўё Жаҳон эшитсин дегандай.

Муллавачча кўнглининг аллақерида Илёсхўжа амирларининг дорга тортилишини ёқлар эди ҳам, душманга душманчасига жавоб бериш керак, дерди у.

Нақора садолари кучайди. Абу Бакр Калавий дор томонга қараган эди, учта жонсиз тананинг осилиб ётганини кўрди.

Давлатшоҳ бахши пайтдан фойдаланиб Темурбекга яқин келди-да, шивирлади:

— Амирим! Шоҳмалик қавчиннинг... агар лозим топсангиз... дурри носуфта ожизаси бор... Алқисса, кенжа хотинини қулингизга бахшида қилсалар...

— Кўнглиннинг бўшлиғи ҳеч қолмади, қолмади-да, уйғур! — деди Темурбек.

Шу пайт Амир Ҳусайн овози янгради:

— Райият! Шоҳмалик қавчин, Илёсхўжа тайин қилган Самарқанд ҳокими, биз юборгон ёрлиқ йўлидан юрмади. У зарбимиздан қочиб бораётгон Илёсхўжани аъёнлари билан тутиб банди қилмоғи зарур эди. Аммо бу икки кўзли бир кўтарим гўшт, сўзимизни итоат қулоғига илмади, хонлик қилди. Келгиндилар пойини ялади. Инчунун, Шоҳмалик қавчинни муборак каломимиз кирмаган қулоғига қайноқ симоб қуйилсун! Хоиннинг жазоси шу!

Навкарлар Шоҳмалик қавчинга ташланишди. Қирқ ёшларга борган барваста Шоҳмалик қавчин гавдаси билан навкарларни ҳар ёққа итқитиб юборди. Унинг хотинлари, қизи фарёд кўтардилар.

Майдонда қий-чув кўтди.

— Ҳой, Амир Ҳусайн! — деди бирдан тахт томон боқиб Шоҳмалик қавчин. — Огоҳ бўл! Жета хони Илёсхўжа, агар

Хусайнни тутсам, ичида қовоқари тўла қонга солиб, чақтириб ўлдирамен, деб эди... Илёсхўжа эмас... сени мен ўзим тутишим керак эди... Нима қилишни билардим!..

— Ётқизинглар ерга даюсни! — буюрди Шайх Муҳаммад. — Тилини суғур, такрор бундай бемаъни сўзларни айта олмасун!

Олти навкар бир бўлиб Шоҳмалик қавчинга ёпишдилар. У кўпчиликка бас келолмай, ерга йиқилди. Бирдан инграган овоз эшитилди! Унинг тилини суғуриб олган эдилар! Шоҳмалик қавчиннинг оғзи қонга тўлган, ҳиқиллар, лахтаклахтак қон тупурадди-да, тўлганиб ўкранарди, соқов одамдай гунгранарди.

Мавлонозода бундай ёвузликни кўриб тонг қолди. «Наҳотки Темурбек буларнинг барига жим қараб турса?.. Йўғ-е!» — деди муллавачча ўзига-ўзи ва Темурбекни қидирди. Темурбек қандайдир изтироб ичида кузатиб турар, ломим демасди.

— Қани симоб, ландовур? Симобдан қуй! — деб бақирди Шайх Муҳаммад.

Шоҳмалик қавчин энди чинқириб юборди. Қулоғига қуйилган қайноқ симоб мияга томон ўйиб борар, борган жойини куйдириб-ёндирадди. Чинқирик овоз бутун майдонни тутди, одамларнинг қулоғи ҳам қоматга келди. Амир Хусайн барини жимгина эшитар, қисик кўзларида эса ғалаба нашьаси ёнарди.

Шоҳмалик қавчиннинг чинқирикли овози узоқ вақт тинмади. Миясига етиб борган симоб уни жинни қилаёзди, фавқулодда куч пайдо бўлиб, бўқирганича шарт ўрнидан сапчиб кетди, хушёр турган навкарлар шарт уни ушлаб арқон билан қаттиқ ўрадилар. Самарқанднинг эски ҳокими-ни дорга тортганларида, майдон жимиб қолгандай бўлди, энг аввало Шоҳмалик қавчиннинг ўзи бемисл азоблардан қутулди. Унинг хотинлари лашкарбошиларга улашилди, кенжа хотини Давлатшоҳ бахшига ҳадя бўлди, қизи Амир Хусайн ҳарамига канизликка олинди.

Машриқ бўзариб қолди. Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Хусайн ўз қўшини билан Ҳолвачилар кўчасига кирди ва шаҳардан чиқиб Илёсхўжани қувиб Тошкент томонга йўл олди. Машғалалар қарвони шаҳардан узоқлашиб борарди. Эл тарқалганда, Чорсу майдонида Искандар ўғлон, амир Ҳамид, амир Юсуфхўжа ва Шоҳмалик қавчинларнинг ҳокисор жасадлари ётар, бу мамлакатдаги нотинчлигу бесаранжомликлардан хабар берар эди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ўн биринчи боб

ХУДОНИНГ БАНДАСИ

Ушбу воқеалар тасвирланаётган пайтдан ўн беш йил олдин, яъни ҳижрий 750 йилнинг ёз ойларидан бирида ўттиз ёшлик самарқандлик бойвачча Садр Сулаймон қул бозори билан машриқу мағрибга довруқ солган Нишопур шаҳрига кириб келди. Қозон Султонхон ибн Ясовурни енгиб Мовароуннаҳр тахтини қўлга киритган Амир Қозоғондан Самарқанд атроф қишлоқларини иқтаъ сифатида олгач, қишлоқларда, экинзорларда ишлатиш учун одам кучига эҳтиёж сизди. Унга қуллар керак эди. Бир замонлар, уч юз йиллар илгари ўзининг қул бозори билан оламга машҳур бўлган Самарқанд — унда фақат энг яхши оқбадан қуллар сотиларди — Чингизхон босқинидан кейин бундоқ «шуҳрат»ини бутунлай йўқотди. Нишопур ҳам кунчиқар, ҳам кунботар мамлакатлари учун қулай минтақада жойлашган шаҳар бўлганидан, бу ерда қул бозори авж олиб кетди. Буюк Ипак йўлининг шаҳардан ўтиши ҳам унга кўмак берди.

Садр Сулаймон йигирма саккиз ёшида раҳматли отаси Мингқутлуғ ўлимидан кейин катта мол-мулк, ерга эга бўлди. Бадавлат Мингқутлуғ ва Амир Қозоғон ўзаро айрилмас дўстлик ришталари билан маҳкам боғлангандилар. Амир Қозоғон Мовароуннаҳр ҳукмдори Қозон Султон билан бир неча бор саваш курганда Мингқутлуғ ёрдамига таянди: ундан аскарларига улуфа олди, отларини боқтирди, қуллари билан сийрак тортган лашкарини тўлдирди, тўбичоқ, қозоқи отлари эса амир қўшинига зеб берди. Амир Қозоғон давлат бошига келганидан кейин кўп ўтмай Мингқутлуғ ришта касалига йўлиқиб оламдан кўз юмди. Амир Қозоғон қаттиқ қайғу чекди, дўстининг ҳурмати, бор яхшилигини унинг фарзандларига қилди.

— Сулаймон! — деди бир куни Амир Қозоғон Самарқандга келганида. — Ўғлим Абдулла қатори ўғлимсен... падари бузруқиди билан қалин эдук... Мингқутлуғ ҳурмати Самарқанд ҳокимлигини сенга бахшида қилдум!

Садр Сулаймон, қуллуқ, дегандай таъзим қилди, бир оз сукут сақлаб, сўзга лаб очди:

— Бошим осмонда, валинеъмат шаҳаншоҳ! Аммо менда бир андеша бор эди...

— Нечук андеша экан? — чимирилди Амир Қозоғоннинг ўсиқ қошлари.

— Менга Самарқанд ҳокимлигини топширсангиз ҳам, топширмасангиз ҳам ҳамиша сизнинг хизматингиздамен... Мен ҳокимликни қабул қилмоғим мумкин... Аммо бундан ҳам яхшироқ йўли бор...

— Қандоқ йўл? Намунча йироқдан бошлайсен гапни? Яқинроқ кел!

— Фақирнинг ўтинчи шулки, Самарқанддай шаҳарда ҳокимликни, ўғлингиз, умр сандиғингиздаги дурри якто Амирзода Абдулла адо этсалар, деб эрдим. Мен мартабалардан ўзимни тиямен. Амирзоданинг ҳокимлик қилиши салтанат собитлигига холисалилло хизмат кўргизадур, деган умидим бор...

Садр Сулаймоннинг бундан кўзлаган мақсади иккита эди, аввало, ўзи шундай паллада ёш туриб Самарқанддай вилоятда ҳокимликни энлаш мушкул вазифа деб идрок қилди, бунга ҳали фурсат бор, деб ўйлади. Сониян, Самарқанд ҳокимлигига ҳукмдорнинг ўғлини тавсия қилиб Амир Қозоғон ишончини қозонмакчи, айна пайтда, Амирзода Абдуллани ҳам яхшилик кўргизиб қарздор этиб қўймакчи эди, ҳар қалай, амирзода Мовароуннаҳр тахтининг валиаҳди-да...

— Амирзода Абдулла давлат ишларига хийла ёш... — деди Амир Қозоғон ўсиқ қошларини ёзиб йироқларга қараркан. — Бўшлиги бор...

— Ёш бўлсалар ўрганадур... Мана биз бормиз... Қараб турмасмиз... Оға-инимиз...

Садр Сулаймон тўғри ҳисоб қилганди. Амир Қозоғон унинг олижаноб таклифини маъқуллади. Ростдан ҳам у пойтахт Солисаройда яшайди, бас, ўғли Амирзода Абдулла салтанатнинг бош шаҳри Самарқандни идора этсин. Мамлакат осойишталигини ўйлаган Садр Сулаймонга Амир Қозоғоннинг ҳурмати ортиди ва ўғлига ҳам бу хусусда кўп уқтирди. Йигирма ёшлардаги Амирзода Абдулла қачондир келажак салтанат ҳокимлиги ҳақида ширин орзулар дарёсида фарқ эди, бу фаслда ҳеч ким ҳавойи хаёллар сеҳридан қутула олмайди. Ногаҳон Самарқанд ҳокимлиги топширилганда ёш амир хурсандлигидан ўзини қўймоққа

жой топа олмади, бу ҳаётбахш сарин шаббоданинг қай томондан эсаётганини билгач, Садр Сулаймонга ўз оғасига суянгандай суяниб қолди. Самарқандда бирор иш қилинадиган бўлса, кимгадир жазо бериладими, кимнидир бирор мансабга тайинланадими, кимнингдир тўй-маъракаси ўтадими — бари-бариди маслаҳаттўй Садр Сулаймон эди.

Давлат деб туғилган, бойлик йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган Садр Сулаймондай антиқа сажияли одамда савод йўқ даражада эди. Инсон ўзида нима йўқ бўлса ўрнини бошқа нарсалар билан тўлдиришга уринади. Садр Сулаймон ҳам худди шундай одамлар тоифасидан. Унинг уйида катта китобхонаси бўлиб, ўн мингдан ортиқ ҳадис, фикҳ, илми нужум, тасавуф, тарих, ҳандаса, риёзиёт, жуғрофияга оид ҳар хил китобларга эга. Ҳатто шаҳарда китобхона ҳақида ҳавоси баланд гаплар юрарди. Китобхонада асосий ишни китобдор олиб борар, хаттот айрим китоблардан нусхалар кўчирарди. Мунақашлар китоб саҳифаларига чиройли суратлар чизишар, гулбарг, ислимий гиреҳ услубида нақшлар солишар, муҳаррир китобнинг беҳато чиқиши устида қайғурар, саҳҳоф эса унга узоқ йиллар сақланиши учун шошилмай шероза қилар, муқоа қопларди. Қоғоз Самарқанднинг ўзида ишланарди, Кулоллар кўчасининг охиридаги машҳур қоғоз жувози Кониғилдан келган Сиёб суви билан юргизилар, жувозда ёғоч содда усулда эзилиб қоғоз олинарди. Садр Сулаймон китобхонасида фақат султоний қоғоз ишлатиларди. Хуллас, китобхона юмушлари учун кетган харажатлар харажат ҳисобланмасди. Аммо зиқна бойнинг бундай саҳийликларига кўпдан ишонавермас эдилар, унинг хасислиги борасида эса ҳар хил мишмишлар юрарди.

Бир куни Садр Сулаймон Чорсу майдонидан ўтаётиб тиланиб юрган девонани кўриб қолибди. Девонани чақириб, етти дирҳам берибди-да:

— Савобини Ҳазрати Сулаймон қул хожа Аҳмад арвоҳига бағишладим. Дуо қил! — дебди.

Девона фотиҳага кўл очиб узоқ дуо қилибди:

— Давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин! Омин!

Етти дирҳамни беришга бериб қўйиб, нарига борганда Садр Сулаймон ўйланиб қолибди: «Ахир етти дирҳам бир бечоранинг етти кунлик тирикчилиги-ку! Кўп бериб юбормадимми?..»

— Тез ортингга қайт! — буюрибди бир ясовулига, энди Чорсу майдонидан юз қадамча ерга боришган экан. — Беш

дирхамини қайтиб ол! Девоналарни ёмон ўргатиб қўямиз.
Унга икки дирхам ҳам кифоя қилур!

Ясовул бориб девонага дебди:

— Қани, ҳалиги дирхамларни ол-чи!

Девона кўрқиб кетиб дирхамларни чиқарибди. Ясовул олти дирхамни олиб, бирини чўнтагига урибди, девонага бор-йўғи бир дирхам қолдирибди-да, бешини хожасига келтириб берибди...

Садр Сулаймон аҳли илм, фозилу фузалолар мажлисини хуш кўрар, тез-тез уйда шундай анжуманлар чақирар, шаҳарнинг нуқтадонлари — Қавомиддин қози, шайхулислом Абулворис Самарқандий, мадраса мударриси Хожа Лутфуллоҳ, имом Кутбиддин, шоиру шуаролар доирасида мажлисоро бўлиб ўлтиришни ёқтирарди. Ўзининг ўқимай қолганига ич-ичидан афсусланар, китобларни ўқиб ақлу идрок пучмоқларини тўлдириши мумкин бўлган билимларни оқилу фозиллар суҳбатидан олишга тиришар, айтиш керакки, бу борада унда укув етарли эди. У давраларда худди умрининг ярмини мадрасалар тупроғини ялаб, риёзат остонасига бош қўйиб ўтказган толиби илмлардай, алломалардай тутишга ҳаракат қиларди. Инчунун анжуман иштирокчиларининг кўнглида, Садр Сулаймон таҳсил кўрмаган, китоб тутмаган деган фикрга жой бўлмасди. Бойвачча бундоқ анжуманларни ўтказишда пулнинг бетига қарамас, дастурхонни ноз-неъматга тўлдириб юборарди.

Бойваччанинг икки укаси бўлиб, йигирма ёшли Баҳодир султон Мингқутлуғнинг ўртанча хотинидан, ўн беш ёшли Қодир султон кенжа хотинидан кўрган ўғиллари эди. Оталари дунёдан ўтгандан кейин, бу она бошқа ота бир укалар уни ташвишга сола бошлади. Қодир султон назми севар, пинҳона ғазаллар машқ қилар, улусда шоир бўлиб донг таратмоқ орзуси билан яшарди. Баҳодир султонда эса ҳарбий санъатга меҳр кучли, сипоҳий бўлмоқ, тўбичоқ устида қиличини офтобда ялтиратиб душманларни зир қақшатмоқ ҳаваси устивор эди. Садр Сулаймон укаларидан хавфсирашга тушди: «Булар ҳозир ёш, билишмайди, бир-икки йилдан кейин, падари бузрукворимиз мулкани бўлиб берасан, деб туриб олишса-чи? Бутун Самарқанд атроф қишлоқлари унга иқтаъ қилинган экан, бунда укаларининг ҳам ҳаққи бор-да!..» Бу фикрдан Садр Сулаймоннинг вужудига титроқ киргандай бўлди. Во ҳасрато, кута-кута энди етишган мол-мулк, давлат, кафтингдаги қумдек бармоқларинг орасидан сирғалиб чиқиб кетса, била туриб

тутиб қололмасанг! Жигаринг эзилмайдами?.. Бойлик, давлат жигардан бўлади... Садр Сулаймон эса жигари эзлишини асло истамайди!

Бойлик, мол-мулкка табиатан сиғинадиган, олтину зар йиғмоқни олий эътиқодга айлантирган, яшашнинг асл моясию мазмуни деб билган одамлар учун бундан ортиқ муқаддас нарса бўлмайди. Садр Сулаймон учун ҳам эътиқод кепаккий чақадан бошланади, бир кепаккий чақа бир пайсага чиқсин, пайса дирҳамга йўл очсин, дирҳам учтага етса — мисқол пайдо бўлади, мисқолнинг иккитаси йиғилиб, динор бўлиб кўрк очибди, бас, динор бирдан ўнга кўпайсин, ўндан юзга, юздан туманга, лак-лакка... Шундагина эътиқод устивор бўлади, тақдирнинг ҳеч қандай бўронлари уни йиқита олмайди, балки пурвиқор Ургут тоғларига урилгандай кучи қирқилиб кетаверади...

Садр Сулаймон укаларидан қутулишга қатъий қарор қилди, хаёлида турли режалар курди... Иш шундай ижро этилиши керакки, ҳеч кимда шубҳа уйғонмасин. Ўйлай-ўйлай охир бир тўхтамак келди. Қўли нопок ясовулларидан чапдастини чорлаб, танга тўла ҳамён берди ва кўзини қисиб деди:

— Менинг укаларимни Тахта Қорача тоғларига сайру саёхатга олиб бор... Айлантир... Уша ёқда, тоғларда... чўққидан... бирор жарликка... а? Пайқадингму?

Ясовул ишонмай анграйиб қолган эди, бойвачча деди:

— Нега анграясен? Ҳамённи ол!.. Ҳа... шундай бўлсин!

Ясовул ҳамённи кўйнига тикаркан, энди кўз қисиб бош ирғади. У илгарилари ҳам бундай хуфия ишларни кўп қилган, сирдош кишилардан эди. Бойвачча дарров укаларини чақиртирди. Баҳодир султон билан Қодир султон кириб келишганда улар билан кучоқлашиб кўришди-да, ёнига ўтқазди:

— Сизлар менинг кўмакчим, ўрнимни босадиганимсизлар...— деди бойвачча меҳрибонлик билан.— Бир ўзим мол-мулкимизни айланиб, мулкимизни кўриб келинглар, хўлми? Иккита яхши чопқир от тайинлаб кўйдим. Ҳозир тоғлар ҳам гўзал жуда...

— Куллуқ, оға! Айтганингизни адо этиб келурмиз! — қувониб кетди Баҳодир султон.

— Тахта Қорача тоғларини гўзал дейишади, роса томоша қиламен...— чиройли маънос кўзларини жавдиратиб деди шоиртаъб Қодир султон.

...Тахта Қорачадан нохуш хабар келди, фалокат юз берибди: Баҳодир султон билан Қодир султон отда тоғларни сайр қилиб юриб, бир қоядан оти билан қулаб тушишганмиш! Аввал Қодир султоннинг оти мункиб кетиб жарликка учибди, уни кўрган Баҳодир султон укамни тутиб қоламан, деган ўйда билмай орқасидан от солибди. Бунинг барини олдинда кетаётган ясовул кўрибди, у ўтирилиб қараса, ака-укалар отлари билан жарлик томон пастлаб бориша-ётганмиш...

Садр Сулаймон уч кунгача аза тутди, кўзидан дастрўмолини олмади, ажабки, ёш ҳам аримади. «Дорилфанода мени ёлғиз ташлаб кетган жигарларим-ов, жигарларим-ов!» деб ингичка ўткир овоз билан чинқириб йиғлаганини кўрганнинг юраклари эзилди. Бир неча кишилашиб ҳам уни юпатиб бўлмади. Унинг фарёд чекаётганини кўрган ясовул ҳатто: «Чакки ишга қўл урибман-ку, ҳожамни иниларидан мосуво қилибман-ку! Адашиш бўлибди-да!» деган хаёлга ҳам борди. Шайхулислом Абулворис Самарқандий илқ сўзлар айтиб кўнглини кўтарди. Хожа Лутфуллоҳ бундоқ деди:

— Иниларингиз қарсиллаб турган бир ёшда эдилар-да... Бисёр садр¹ айладингиз... Садрсиз, ўзингизни қўлга олинг!

Мударриснинг сўз ўйини қилганлигини кўнлар сезди. Қавомиддин қози бойваччага яқинлашди:

— Бу ерда бирон фитна йўқмикин? Сизга зид фитна қилгувчилар ҳам йўқ эмас... Мен қидиртирамен!.. Амин бўлингким, зудлик билан ул баттолни топтирамен!..

Садр Сулаймон, худди қози ҳозироқ Баҳодир султон билан Қодир султон фалокатининг айбдорларини қидириб кетадигандай, йиғи орасида:

— Не чорамиз бор... бандаси бўлсак... оллога қарши ким борибдир... Кўйинг, Қавомиддин!.. Далдангиздан укаларим турилиб келгандай бўлди...— деди.

Самарқанд ҳокими Амирзода Абдулла бойваччани бағрига босаркан, атрофдагиларга ҳам эшиттириб гапирди:

— Энди... оғир бўлинг... Ҳамманинг ҳам бошида бор бу... Қайғурманг, иниларингиз ўрнида мана мен турибмен-ку!..

Шундоқ қилиб у катта мол-мулк, давлатнинг ягона соҳиби бўлиб олди.

Нишопурда Садр Сулаймонни машҳур савдогар, қулжаллоб Малик Ашрафнинг ўзи қаршилади. У бундан хабардор эди,

¹ Сўз ўйини: с а д р — азада овоз чиқариб, саннаб йиғлаш, шунингдек, всмга ишора.

чунки самарқандлик бойваччанинг хос одами Нишопурга аввалроқ келиб Малик Ашрафга учрашган, кул савдосининг ўзига хос қонун-қоидалари билан яхшилаб танишиб қайтганди. Малик Ашраф, кутилмаганда ниҳоятда бадбашара, афтини кўриб кўнгил хира тортадиган одам бўлиб чиқди: тумоға кўз, кенг пешона, ияги қарийб пастки лаби билан бирлашиб кетган, катта бурни ярим юзини эгаллаганидан беўхшов кўринарди. Гапга чечанликда, ширинсўзликда лекин Малик Ашрафнинг олдига тушадигани йўқ экан — Садр Сулаймон бунга имон келтирди. Малик Ашраф ёқимли овозда жуда чиройли гапирарди, ким билсин, балки унинг касб-кори, савдогарлиги шуни тақозо этармиди ёки худо чечанлик бобида унинг зуваласини шунчалар пишиқ қилиб яратганмиди, ҳар қалай, у сўзга моҳир эди. Шундан бўлса керак, унинг биринчи қарашда хунук кўриниши кейин билинмай кетар, ҳатто катта бурни ҳам ўзига ярашиб турарди. Эллик ёшларга бориб-бормаган, ўрта бўйли Малик Ашраф ёшлардек тегик эди.

— Нишопурнинг кул бозоридай бозор оламда йўқ! — деди Малик Ашраф Садр Сулаймон ва унинг шерикларини сукар ракикка¹ бошлар экан.

— Бунда сиз истаган ёшдаги, хоҳлаган жинсдаги, лойиқ кўрилган қавмдаги, кўзланган ранг-тусдаги, ниёт қилинган бўйдаги канизакни, қулни топа олурсиз... Бу ёғи на Бобилу Шомда, на Басраю Яманда, на Мисру Аданда, на Ғарнотаю Қуртобада бордир бундайин бозор! Бу ёғи на Чиндаю Хўтанда, на Шошу Самарқандда, на Термизу Бухоро, на Булғору Фарангда бордир ушмундоқ бозор! Жаҳоннинг ҳамма жойларидан фақат бизга келурлар, тулпорларин терга солиб елурлар!

Малик Ашраф тез-тез, аммо дона-дона гапирар, у шу топда ўтмайдиган молини оғиз кўпиртириб мақтаётган чорбозорчига ўхшарди. Садр Сулаймонга унинг гаплари ёқа бошлади.

— Ва лекин қул сотиб олишда адашманг, зинҳор адашманг! Ахир пулга оласиз! Эҳтиёт бўлмасангиз, шундоқ купша-кундуз кунни лақиллатиб кетишадил!..

— Йўғ-е, соҳиб, қандоқ қилиб? — Садр Сулаймоннинг занчалиш овози Малик Ашрафнинг ёқимли овози олдига ғариб эшитилди. «Ўзи келишган йигит экан-у, овози беўхшов экан...» деб қўйди Малик Ашраф ичида.

¹ Сукар ракик — қул бозори. (араб).

— Ўҳ-хў-ў!.. — Малик Ашраф бош чайқади. — Ноинсофларнинг турфа найранглари бордир...

— Найранг? — Бойвачча ҳайрон бўлди. — Ахир оладиган одам қараб олади-ку!

— Қараб олгани учун ҳам чув тушади-да! — кулди Малик Ашраф. — Оқни олдим, дейди, қорани олиб кетганини билмай қолади, қараб олгани учун... Олтин сочли канизакни олдим, деб, териси ғадир-будир қора қизни сотиб олади, найранг билан қоқ суякдан иборат қиз — қуймичлари диркиллаган, сув ичса томоғидан кўринадиган чикка бел жононга айланади, тўрсиқхон халтакурсоқлар — нозик адо сарв қоматнинг айни ўзи бўлади қолади...

— Ие! Ие! Соҳиб, энди бунисига ишониш қийин... — деди самарқандлик бойвачча. — Қандоқ қилиб ундай одам бундай бўлади ахир...

— Осон, осон, бойвачча! Жуда осон! — Малик Ашраф қўл силтади. — Бу ишнинг усталари зангори кўзларни қорага бўяйди, сўлишган рухсорни, қуруқшаган терини олрангли лўппи юзга айлантиради, чавқарранг ола сочларни қоп-қора соч қилиб қўяди, жингалак-жингалак этиб юборишади... Чўндай озғин қўлни семиз, чиройли қўл бўлиб қолганини кўриб ажабланманг! Чечак, сўгал, юзнинг бетигаги доғлар, сепкил ва ҳоказоларни шундоқ йўқ қилиб юборишадими, кўриб ҳайрат бармоғини тишлайсиз! Ҳа... мен сизга айтсам, ҳайит кунларида зинҳор-базинҳор бозорга йўламанг! Қиз сотиб олдим, деб ўғил бола олиб кетганлар нечта! Андоқ кийинтиришадими!..

— Ҳали шунақаси ҳам бўладими? — ажабланди самарқандлик бойвачча.

— Ўҳ-хў-ў!.. Бўлганда қандоқ! Ҳа... Биз қулжаллоблар ичида ҳам имонини ютганлар бор-да, бойвачча, имонини ютганлар бор!.. Беш қўл баробар эмас... менинг бир танишим не дейди, денг? Агар беш дирҳамлик хинони аямасанг, канизагингнинг баҳоси беш баровар ошади, дейди! Мана алдоқчилик, фирибгарлик! Алалхусус, бизнинг ишимизда, бу қул савдоси-я, фирибу фирромлик аралашмаслиги керак! Ҳалол бўлсин, ҳалол!

Малик Ашраф Садр Сулаймонга қул сотишнинг яна бошқа сирларини ҳам айтиб берди. Жумладан, қалта сочларни улама билан узайтирилади, хушбўй модда исқатилиб бурун ҳидлари йўқотилади, ниста кўмирга толқон туз аралаштирилиб кир тишларга суртилса, ҳар қандай тиш ярақлаб кетади, қўл-оёқ тирноқлари ҳам назардан четда

қолмасин, уларни чиройли, текис қилиб олиш зарур, йўқ эса битта эсдан чиқиб олинмай қолган тирноқ бутун «тоат-ибодат»ни бекор қилиши мумкин. Сотилаётган каниз, кулларга айтиладиган маслаҳатлар ҳам анчагина. Масалан, қизларга, чоллар ва тортинчоқ одамлар келганда, уларни оғдириб олиш учун, мулойим, эримсоқ, кўнгилчан, уновчан бўлиб кўриниш тавсия қилинади, аксинча, ёшлар келганда, ёнига яқин йўлатмайдиган хуркак охудай туриш лозим, ўшанда харидорнинг юраги, қалби ишқ билан баттар оловланиб ёнади. Оқбадан қизларнинг тирноқлари қизил рангга бўялади, қора танли қизларникига — қизғиш тилла ранг, сариқ танли канизакларнинг тирноқларига эса қора ранг суртилади. Рангларни алмаштириш ҳам мумкин. Киядиган кийимлари ҳам шу рангларга мос қилиб танланади. Оқбадан чўрилар қорамтир ва қирмизи ҳарир кўйлак кияди, қора танли қизлар қизил ёки сариқ либосга бурканишади. Чунки бир-биридан кескин фарқ қиладиган ранглар бақамти келганда кўрк ила ҳусни янада бўрттириброқ кўрсатади...

— Хуллас, бу ҳам бир санъат...— деб гапини тугатди Малик Ашраф.

Садр Сулаймон одам сотишнинг бундоқ нозик сирасорлари борлигини хаёлига келтирмаганди. Малик Ашрафнинг кул савдоси, йўриқлари ҳақида тортинмай, бамайлихотир айтган гаплари унга ғалати туюлди. Одамзоднинг ўз-ўзини билиши, англаши мураккаб эканлигини аёлдан билса ҳам бўлади: тўққиз ойу тўққиз кун юрагининг тагида олиб юргани ўғилми, қизми эканлигини туғилгунча била олмайди. Ўзимни яхши биламан, босган қадамимни чамалай оламан, деб хаёл қилган Садр Сулаймон, кулжаллобларнинг кирдикорларини Малик Ашрафдан эшитиб нафратланиб ҳам қўяди. Аммо ўзининг ҳам шундоқ савдогар эканлигини англамайди. У табиатан савдогар эди, лекин Чин мамлакатидан ипак олиб келиб Самарқандда сотадиган, Хўтан қизларининг бармоқларини бўяш учун Эрондан хино ортиб келадиган ёки Самарқанднинг султоний қоғозини Бағдодга олиб бориб тиллоий аҳмарга алмаштирадиган тангу тор тужжорлардан эмасди. Унинг сотадиган моли ҳам антиқа, худди кулжаллобларникига ўхшаган тирик жон эди-ю, аммо фарқи бор эди. Кул савдогарлари ошқора одам сотардилар, Садр Сулаймон эса пинҳона одам сотарди. Бировнинг юзига битта гапириб, ортидан бошқа сўз қиладиган бойвачча, бир амирнинг ҳаракатларидан пайдо бўлган совуқ изғириндан

бошқалар қунишиб турганда, қандоқ йўсинда исиниб олишни ўйларди. Икки шунқор уришса бир қарғага ем тушар, деганларидай, у ҳеч қачон «ем»сиз қолмасди. Ҳукмдор алмашаверарди, аммо Садр Сулаймон ўша-ўша, мусичага озор бермайдиган, қўйнинг оғзидан чўп ҳам олмайдиган бир киши бўлиб қолаверарди. Жета хони Туғлуқ Темурхон Самарқандга бостириб келаётганда, у бир ясовулини хонга пешвоз чиқарди. Ясовул Самарқанднинг тегли-тахтли бузургзодаларидан Садр Сулаймоннинг Жета хонини тухфаю совғоту саломлар билан кутаётгани, шаҳарда барча олий мартабали ҳукмдорга интизор эканликлари хусусидаги муждани хонга етказди. Туғлуқ Темурхон урушсиз Самарқандга кирди. Амир Қозоғоннинг, кейинчалик Амирзода Абдулланинг кўрсатган яхшиликлари бир лаҳзада Садр Сулаймоннинг ёдидан кўтарилди, бас, энди улардан наф йўқ. Амир Қозоғон ўлган, Амирзода Абдулла ҳам қазойи қиронга йўлиққан... Уларни ёмонотликқа чиқара олса, Жета хони олдида эътибор қозониши мумкин. Унинг содда, аммо яшовчан фалсафаси шундан иборат эди.

Садр Сулаймоннинг сотқин феъл эканлигини англаган Илёсхўжа бўлди, шу важдан ҳам уни Самарқанд ҳокимлигидан олиб, Шохмалик қавчинни тайин қилди. Лекин бойвачча тағин тадбиркорлик кўргизиб Амир Ҳусайн ишончини қозонди, бу йўлда мол-дунёнинг сарига бормади. Ҳали бу гапларга анча бор эди.

Малик Ашраф Самарқандлик бойваччани етаклаб бозорга кириб келди. Қатор расталар олдида катак-катак жой ажратилган, гўё ҳар бир чўри, каниз, кул айвончада ўлтиргандек таассурот қоларди. Малик Ашрафнинг бу бозорда ҳам расталари бор эди, лекин асл бозори масхус кул маҳалласида жойлашганди. У Садр Сулаймонни хашаки бозорни оралатиб, кул савдоси нима, кул, каниз нима ўзи, уларнинг салиқан саҳияси, таъриф-тавсифлари қандоқ, қайсилари нималарга мойил — барчаси ҳақида маълумотлар билан таништириб, сўнгра ўзининг маҳалласига ўтмоқни кўнгилга тугди.

Биринчи айвончада Ҳиндистондан келтирилган канизак ўлтирарди. Харидорлар яқинлашганини кўрган канизак соҳиби тараддуланди, ўн етти ёшлардаги қиз ҳам ўрнидан турди. Малик Ашраф изоҳ берди:

— Ҳинд аёллари итоатгўй, ювош бўлишади, сочлари илондай узун, ўзлари чиккабел нозик адодирлар, аммо ҳусни

тез сўлийди... Иккиқатликни енгил ўтказишади. Уларнинг бошқа жазми аёллар олдида битта афзаллик томони бор: эрларидан ажралишса тагин қиз бўлиб қолишади...

— Шундоқми?.. — Садр Сулаймон канизакка қарар экан, бунга ишоншни ҳам, ишонмасликни ҳам билолмади, чунки Малик Ашраф жуда жиддий гапирарди. — Ўзлари бу касбнинг пирлари эканлар-да, соҳиб...

— Энди... Сидқидилдан шу касбни деганмиз, яхши билмагимиз лозим! — деди Малик Ашраф жилмайиб. — Нонни ҳалоллаб ейиш керак... Хўш... Ҳинд эркаклари уй ишини бошқарадиган гумашталикни жуда боплашади, бойвачча. Уларнинг қўли гул, лекин кўпинча миясига қон қуйилиб ўлишади, сакта касаллиги уларда тез-тез учраб туради. Ҳиндларни Қандаҳор тарафлардан олиб келишади...

Уларнинг канизак баҳосини сўрашмаганига чўри соҳибни ҳайрон бўлиб қолаверди.

Харидорлар занжи қиз турган айвончага яқинлашдилар. Бозорда занжилар кўп сотилар экан, бойвачча бунга эътибор қилди:

— Занжи қизлар қанчалар қора бўлса, ажабки, тишлари шунча ўткирдир... Улардан наф кам, ўзлари ҳам палапартиш иш тутишади, — деди Малик Ашраф. — Уларнинг жони-дили ўйин тушиш, ўйин учун туғилганлар. Агар осмондан ташлаб юборсанг ҳам ерга ўйнаб тушишармиш. Ҳабаш қизларининг бадани эса аксинча, юмшоқ ва нимжондир, тез-тез сил касали билан оғриб туришади, ашула-ўйин бобида жуда нўноқ, иннайкейин мусофирчиликда яшашга ўрганишмаган. Лекин уларга суянса бўлади, гарчи баданлари нимжондир, унда кучли саботу қатъият мужассамдир. Қора танли қизлар ичида энг мўмин-қобил, уновчан ва хушчақчақ табиатлиси нубий қиз саналадир. Аммо, у Нубиядан бошқа фақат Мисрдагина яшай олади, холос, чунки она юртида ҳам Наҳри Нил сувини ичиб катта бўлган. Ўзга жойларда тездаёқ қон айнишдан хасталаниб оламдан кўз юмади... — Малик Ашраф гапларим бойваччага қандоқ таъсир этмоқда экан, деб билмоқчи бўлди ва озгина танаффус қилди. Садр Сулаймон эса қулжаллобнинг гапларига маҳлиё бўлиб қолди, уларнинг ҳар бирини беғараз маслаҳат, кенгаш деб тушунди. «Ҳаммасини эшитгину, ўз билганингдан қолма, дейдилар», қабилида фикр ўтди бойваччанинг хаёлидан.

Иккиси бозор айланишни давом этдилар. Расталар кўп эди, Малик Ашраф ҳар бир айвонча олдида канизакнинг қаерданлигини билиб, таърифини келтирарди:

— Мадиналик араб қизининг тили бағоят ширин, буралиб гапирганда кўнгил ийиб кетади, ақли ҳам тийрак, бадани гўзал, ўзи нозлидир. Рашк деган нарсанинг яқинига йўламаган, боодоб, кўнглида кири йўқ, овоз кўтариб гапирганини биров кўрмайди, ашулани бўлса қийиб кўяди. Унинг олдида маккалик қиз ипакойимдай эшилган, бўғину аъзолари нозик, ушласанг синаман, дейди, хумор кўзлари ўтли боқади. Тоъиф шаҳридан келтирилган қиз... Ана нариги айвончада кўрдик, ўша қиз тоъифлик экан, — деди Малик Ашраф, бойвачча тасдиқ ишорасини қилди. — Тоъиф шаҳридан келтирилган қиз, сабзак-тилларангу хушқаддир, енгилтабиат, ўйин-кулгуларга мойил, бироқ оналикка қурби йўқ, бўйида бўлмайди, бўлса ҳам туғаётганда ўлади. Барбар қиз эса, аксинча, яхши туғади, мўмин-ювош, ҳар бир юмушга мохирдир...

Малик Ашраф жим қолди. У бир нуқтага тикилганча ниманидир эслашга ҳаракат қиларди.

— Бир куни, унга ўн йиллар бўлди, — давом этди Малик Ашраф юзлари ёришиб, — шу бозоримизда машҳури офоқ даллол Абу Ҳувайдонинг ушмундоқ таърифини эшитмиш эрдим. Битта барбар қизнинг савдоси устида харидорнинг асло ён бергиси қелмади, ўз айтганида туриб олди. Шунда Абу Ҳувайдо деди: «Чўрининг энг аъло, ҳар йўсундан, хоҳишу истакка мос, ҳавас этса бўладиганини билурмисиз? Бале! Барбар қизчани тўққиз ёшида олиб кетилсун, Мадинада яшасин уч йил, Маккада уч йил... Ўн олтига кирганда Бобилга бориб нозик хунару санъатлар сирасорини ўргансун, гўзал хулқу одоб қоидаларини сув қилиб ичиб юборсун. Бале! Йигирма беш ёшга кирган ушбу барбар қизда мадиналик қизнинг нозию таманноси, маккалик қизнинг ипакойимлигию бобиллик қизнинг билимдонлиги жам бўлиб, кўрганнинг кўнглига фараҳ солади. Ана шундай чўри чўриларнинг энг аълоси, энг ардоқлиги, энг марғубидур...»

— Соҳиб, ҳозир ўша машҳури офоқ даллол Абу Ҳувайдо қайдалар? — деб қизиқиб сўради самарқандлик бойвачча негадир.

— О... ул зот Нишопур бозорининг кўрки эдилар, ул киши борлиқларида ҳамма расталар гавжум, савдо суръати юксак, бозордан қут-барака аримасди. Водариғо, икки йил

бўлди, машҳури офоқ даллол Абу Хувайдодан ажралиб қолдик...— Малик Ашраф ерга қаради. Бойвачча фотиҳага кўл очди.

— Жуда ғаройиб гапларни дедингиз...— Садр Сулаймон Малик Ашрафдан сўради.— Буларнинг барини қайдан билурсиз? Ё Абу Хувайдо сўйлаб берганмилар, дейман...

— Филҳақ, ўша даллолнинг кўп суҳбатларини эшитганмен, жуда кўп кул, чўриларимни сотишда даллоллик қилардилар, доно гапларига қулоқ солиб турардим,— кулиб деди Малик Ашраф.— Сўнгра шу борада битилган рисола-лар бордир, ҳа, ҳа, ғаройиб рисола-лар! Бундай рисола-ларнинг энг етуги насроний ҳаким Ибн Бутлон тарафдан иншо этилган, уни ўқийвери-б сув қилиб ичиб юборганмен. Ҳамиша ёстиғимнинг тагида туради. Мен гапирган гаплар-нинг кўпини ўша ҳаким айтганлар... Ундан ўзга китоблар ҳам бор. Андоқки камина билган, ўқиган, эшитган нарсала-римни тажриба тошига уриб текшириб ҳам кўрганмен...— маънодор қилиб деди Малик Ашраф.— Илло эшитган бош-қа, кўрган бошқа...

Бозор қизий бошлади. Ғала-ғовур кучаяр, сурон ичида ҳар ёқдан даллолларнинг шиддатли овозлари эшитилиб турарди. Улар ҳамон раста оралар, бир жойда узоқ тўхтамас эдилар.

— Кул харид этишингизда ушбу кенгашлар сизга наф келтирадур, деган ҳаёлда ташвиш чекадурмен...— Малик Ашраф самарқандлик бойваччанинг бош ирғаганини кўриб давом этди.— Ҳабашистон билан Нубия мамлакати ора-лигида Бўжъ отлиқ бир шаҳар бор. Шу шаҳардан келтирилган чўри қизлар юзлари чиройли, тилларанг, териси майин эмиш, аммо бадани беўхшов бўлармиш, шунисини кўрмаганмен...— хижолат бўлиб тан олди Малик Ашраф.— Бу шаҳарнинг йигитлари кўрқмас, мард, вале қароқчи-лардир. Зинҳор уларга пулни ишониб топшириб бўлмайди, уй ишларини бошқарадиган гумашталикка ҳам ярамайди. Турк қизлари гўзал бўладилар, юмшоқ феъл, оқбадан, кўзлари қисик, ўзлари дилкашдир. Иттифоқо, бир шоир турк қизининг қисик кўзлигига ишора қилиб, «Бу гўзалнинг кўз-лари андоқ қисикки, ҳатто бўёқ қалам учи ҳам сиймайдур», деб лутф этибдур. Бўйлари ўртача, баъзан ундан ҳам настрок, дарозлари кам учрайди. Бола туғишда уларга тенг келадигани йўқ, серфарзанддурлар... Ўзингиз ҳам, бойвачча, билурсиз...

— Билурмен, билурмен...— деди самарқандлик бой-вачча.

Малик Ашраф турк аёлларининг кўп фарзанд кўришларини айтиб, билмасдан ногаҳон Садр Сулаймоннинг битмас ярасига тегиб кетиб, очиб юборди. Шунчалар мол-дунё, юртга эга бойваччанинг кўнглида кемтик жойи бор. Садр Сулаймон фарзандсиз эди! Ўттиз ёшга киргунча ўн марта тўшак алмаштирди, хотини билан бир йил яшайди ё яшамайди, бўйида бўлмагач, янгилашга тушади. Биринчи хотинини туғмас деб ҳайдади, иккинчисини касал экан, деб гап тарқатди-да, жавобини бериб юборди. Учинчисида ҳам фарзанд нишонаси кўринмади, тўртинчи кенжа хотинига, пушти куйиб кетган экан, қабалида айб тақиб, талоқ хатини тутқазди. Кейинги хотинларнинг ҳам бўйида бўлмади. Эгачи кампирлар ҳар гал юпқа пишириб бойвачча билан хотинининг белларига иссиқ-иссиқ боғлашди, пичилган қора кўчқорнинг ёғидан суртишди, меҳригиё ва дориворлардан фойдаланишди. «Ким юкли бўлса, шитоб айтсин, бўйи баробар олтин тўкаман!» деб юборди Садр Сулаймон алам ичида ва пинҳона хотинларининг қорнига кўз ташлаб юрадиган бўлди.

Садр Сулаймон бир куни машҳури офоқ шайх Баҳоваддин Нақшбандийни зиёрат қилди, бепарзандлигини айтиб, олло-таолодан бола сўраб дуо этишини ўтинди. Шайх Бухоро яқинидаги қасри Гиндувон қишлоғида фақирона кун кечирарди. У бойваччанинг шажараси билан қизикди, укаларининг ўлими сабабларини сўраб-суриштирди. Сўнг кўлидаги тасбеҳни ўгирганча кўзларини юмиб узоқ хаёлга чўмди. Кейин тасбеҳни қўйди-да, ёнидаги зарҳал муқовали китобни очди ва бир жойини ўқиди: «Анинг қазоси фарзанд илгидан етур!» «Демак, фарзандим бўлар экан-да?» — қувониб кетди бойвачча. Шайх китобни ёпиб бойваччага юзланди: «Олло-таоло сизга фарзанд ато қилур, вале ул бошингизга бало бўлур, китобнинг каломи шундоқ...»

Бойвачча шайх олдидан мамнун бўлиб қайтди. Аммо, яна уч йил ўтиб кетди. Ҳеч бир хотини бўйимда бўлди, демайди... «Ит ҳам болалайди-ку? Фақат мен... мен шу қутлуғ нарсадан маҳруммен! Ана, Мирзо Қавомиддинда неча-неча фарзанд... Шайхулислом, имом, мударрис, амирзода уйларида болаларнинг овози жаранглаб эшитилади. Фақат менинг уйимда шу йўқ!...» — деб ўксинарди бойвачча. Демак... айб хотинларидан эмас... Демак, айб... унинг ўзида! Аммо дўст-душман олдида буни қандоқ тан олади? Қандоқ тан олади?..

У бирдан даҳшат ичида қолди. Хайҳот! Ёлғиз ўзи бу дунёда, ёлғиз ўзи! Агар бир кун ўлим унинг азиз бошига соя

солса... кўз юмса... Катта мол-мулк, Самарқанд замини... кимга қоладир? Даҳшатли ҳақиқат қазо қиличидай унинг бошида турарди, на ундан юз ўгириб бўларди, на кўз юмиб!

Садр Сулаймон ўйлай-ўйлай ниҳоят бир чора топди: бола боқиб олади! Чақмоқдай бу фикр машъум хаёллардан ғовлаган миясини ёритиб ўтгандай бўлди, бора-бора бойвачча ҳаётининг асл маъно-мақсадига айланди. Унинг Нишопурга келиш сабабларидан бири ҳам шу — беш-олти яшар болани сотиб олиб, кул қилиб эмас, балки — ўғил қилиб ўстирсам, деган нияти бор. Ахир машҳур Ғазнавийлар сулоласи асосчиси Сабуктегин ҳам асли кул эди. Сомонийларнинг Ғазнадаги ноиб Алптегиннинг қули бўлатуриб, ақлли эканлигидан унинг қизига уйланган, дин ва давлат ҳомийси, яъни «Носируддин вад-давла» лақабини олган...

— Турк аёллари кўп туғадилар-ку, туққанларининг ичиди майиб-майриқлар оз,— давом этди Малик Ашраф самарқандлик бойвачча хаёлларидан беҳабар,— иннайкейин, фарзандлари дурустгина чавандоз бўлиб ўсишади. Улар тозаликни маҳкам тутишади, пазандаликка ҳам моҳирдурлар, аммо тежаб-тергашни билишмайди, исрофгарчиликдан ўзларини тийиша олмайди...

— Ҳақ гапни айтасиз, соҳиб, ҳақ гапни айтасиз! — кўшилди самарқандлик бойвачча, хаёлларини нари қувиб. Кўз олдидан бир-бир хотинлари ўтди.— О, уларни мен биламен, кўрганмен...

Икковлари гап билан бўлиб бозордаги барча расталарни айланиб чиқишганини сезмай қолишди. Чўриларга, қулларга таъриф-таъсиф бериб борган Малик Ашраф охири айвонча олдида тўхтади. Айвончада ўн беш ёшлардаги бир канизак савдога қўйилганди, одам гавжум, ҳамма ушбу антиқа гулни томоша қиларди. Тўпланганлар биров эшитади-ку, деб тап тортмай, ўзаро очиқ сўзлашишар эдилар:

— Сулув қиз экан!..— деди биринчиси кўзи ўйнаб.

— Жаннатдан чиқибди-да! — кўшиларди иккинчиси.— Пари, фаришта...

— Фаришталарнинг кўзи мовий бўладими? Мовий кўзли фаришта!

— Э, кўзи билан нима ишинг бор, ўзига қара, каллаварам!

— Туққан онангга раҳмат!

— Отаси-чи, отаси? Отани эсдан чиқарма, эсвос! Иш бошлаган — ота, кейин — она...

Ўрта бўйли, сиёҳдай қора сочлари силлиқ таралган, мовий кўзли, очиқ чехра бу қизнинг энди пишиб келаётган қирмизи олмадай иккита лўпши юзи нигоҳни ўзига тортиб оларди. Икки қора қошининг ўртасида, ўнг қошга яқинроқ жойда қорағат донасидай мўъжаз холи ўзига бинойидек ярашганди. Садр Сулаймон яхшилаб разм солди: дўндиқ бу қиз қора ҳарир ипакдан кўйлак кийибди, агар синчиклаб қаралса, кўйлақдан қизнинг хушбичим қоматини, уқувсизгина кўксига яшириб олган икки анорини, нозик белини, дўмбоқ куймичини, чиройли оёқларини, хуллас, бутун вужуд-андомини илғаб олиш мумкин... тиниқ осмондай мовий кўзлари беҳол ва маъсум боқади, уларда ғубордан асар йўк... Офатижон қиз уни мафтун қилиб қўйди, ишқ ҳаданги юрак-юрагини тиғи паррондай тешиб ўтиб, оромини олди... Бундоқ фавқулодда гўзал, бежирим, ажабтовур чиройли, хушбичим қизни Малик Ашрафдай корчалоннинг ўзи ҳам кўпдан кўрмаган эди! «Табиатнинг ғаройиб ижоди, башар аҳлининг дурри яқдонаси!» — деб қўйди ичида қулжаллоб.

Жориянинг соҳиби, Малик Ашраф уни яхши танирди, Қибрис юртидан Караклис деган савдогар бўлиб, қул оламида аңчагина номдор ишбошилардан саналарди. У Малик Ашрафни кўриб ичкаридан чиқиб келди.

— Товарингиз олийдир, Караклис! — деди Малик Ашраф.

Бир-бировининг молини тан олиб гапириш савдогарлар орасида ҳам кам учрарди. Караклис миннатдор бўлди. Садр Сулаймоннинг хаёлидан кечди: «Ажабо, шундай гўзални сотиб... ўрнига нима оларкин?..»

— Кўстантияда эски синашта чўпқотларим бор, — деди Караклис саломлашгандан сўнг. — Қизни болалигида ўзим уларникига олиб келдим. Орифу обид оиладир... Ўшал оилада камолга етган жория... Юнон қизидир.

— Юнон қизлари ювош, кўнгилчан, сўз айтсангиз, рўйхушлик бергувчи, садоқат этагини маҳкам тутгувчи бўладилар... — деди Малик Ашраф. — Бемалол инонмоқ, суянмоқ мумкин. Юнон йигитлари уй ишларини бошқаришга хийла моҳирдирлар, саришталликни жуда ёқтиришади, жуда-бежуда совуриб юборишни ёмон кўришади, қўллари гул...

— Жориянгиз тил биладурми? — Караклистан сўради самарқандлик бойвачча, аммо кўзи сулув қизда эди...

— Биладур. Юнон тилидан бошқа, турк тилини хўб биладур, араб тилини ҳам оз-моз... Аммо кунти яхши, борган

жойида ўрганиб ҳам олаверади билмаганини! — Караклис ишонч билан деди, кейин кўшиб қўйди. — Ўзи бениҳоя камган, камсуқумдир, гапирса бир кунда бир гапирадур, холос...

— Менга шу жорияни олиб берингиз, соҳиб! — деди қатъий Садр Сулаймон. — Самарқандга олиб кетурмен...

— Тўғри қиласиз, бойвачча, бағоят тўғри қиласиз! — қувватлади Малик Ашраф. — Бундоқ жориялар кам...

Шундан сўнг савдолашиш бошланди. Малик Ашраф даллоллик қилди. Қулжаллоб билан бойвачча ўртасида узоқ тортишув бўлди. Ўқувчилар бизни маъзур тутсинлар, инсон шаънини ерга урадиган, камситадиган, уни мол, буюм қаторида сотиш борасида қизиқ устида тилга олинган турфа ҳақоратомуз ибораларни, жанжалга айланай деган машмашани тасвирлашдан ўзимизни тиямиз, юнон қизнинг баҳоси оқибат қанчага тўхталганини айтиш билангина чекланамиз... Жория тил билгани, гўзаллиги, ёшлиги, нозик хунарлар соҳибаси, яъни шеър айтиш, уд чалиш ва ҳоказолар қўлидан келишлиги назарда тутилиб, баҳоси ўн минг динор қилиб белгиланди. Садр Сулаймон пулни кафтлари орасига олди-да, Караклисга бериб: «Бор барака!» қилди, Малик Ашраф икки қўлни «кесди». У даллолликни бажо келтиргани учун қулжаллоб билан бойваччадан чўтал олишни унутмади.

— Энди ирими шунақа-да, ирими... Чўтални олмасак гуноҳга ботамиз, ҳа...

Малик Ашраф самарқандлик бойваччани шундан кейин ўзининг қул маҳалласига бошлади. Улар Нишопурнинг жанубига қараб икки чақиримча юрдилар ва махсус мураббаъ шаклида қурилган, тўртбурчак маҳаллага кириб бордилар. Малик Ашрафнинг хос кишилари уларни кутиб олишди. Қул савдоси учун махсус қурилган маҳаллани тўғри йўлақлар узунасига ва кўндалангига кесиб ўтганди, йўлақлар бўйидаги уйлар, хоналар, болохоналар, чиройли расталар ҳаммаша турли юртлардан келтирилган жориялар, қуллар, чўрилар билан гавжум эди. Нишопур бозорида ҳафтада бир кун бўладиган савдо Малик Ашраф маҳалласида ҳар куни қизгин кечар, чунки йирик қорчалон дунёнинг кўп шаҳарлари билан алоқа боғлаганди.

Садр Сулаймон қишлоқларда, экинзорларда ишлаш учун қуллар, чўриларнинг бақувват-бақувватларини танлади, сотиб олинган қуллар сони юзтага етди. Уларнинг ичида ҳинду араб, юнону турк миллатларидан бор эди. Маҳаллани айланиб кўзига ўтдай кўринган жориялардан йигирматасини

сотиб олди, юнон қизи ёлғиз бўлмаслиги керак... Маликага арзирлик қизга канизақлар зарурдир, чиройли, хушбичим, хушқомат канизақлар!

Бас, режадаги юмушлар ўринлади. Фақат битта сўнги иш қолди. У бозорни айланганда, маҳаллани кезганда, кўраману беш-олти ёшли болани ўзим сайлаб оламан, деган умидда эди, аммо ёш болалар учрамади. Бунинг сабаби, у фақат ишловчан, кучли қул ва чўрилар харид қиламан, деганидан, бундан беҳабар Малик Ашраф, табиийки, болаларни кўрсатиш фикридан йироқ бўлди.

— Битта ўтинчим бор, соҳиб! — деди самарқандлик бойвачча.

— Бажонидил, бойвачча, бажонидил! — унга қаради Малик Ашраф.

— Менга... бир бола керак, турк боласи... Боодоб бола бўлса... Ўзим тарбият этсам, одам қилсам...

Малик Ашрафнинг кайфи чоғ эди, жуда кўп қулларини, жорияларини пуллаб олди. Бойваччанинг гапини эшитган орчалон ерга тикилиб бир лаҳза ўйлаган бўлди-да, деди:

— Сиз тилаган турк боласи менинг маҳалламда йўқ... Лекин бир танишимнинг уйида ана шундай болалар бўлишлигини биламен, уларни аскарликка сотиб олишади, ўстиришиб, ўргатишгандан кейин аскар қилишади. Ҳирот малиги ҳам, сарбадорлар ҳам жанговар турк аскарлари билан ҳарб майдонига чиқишни хуш кўришади. Мана кечагина Сарбадорлар давлати тахтига минган Хожа Али Шамсиддин турк аскарларидан лашкар тузаётган эмиш...

Малик Ашраф бойваччани олиб ўша турк болалари боқиладиган уйга борди. Элликка яқин бола бор экан. Бойвачча беш-олти яшар келадиган кўғирчоқдай бир болани танлади. Унинг қаерданлигини сўраб-суриштирди.

— Мовароуннаҳрдан эмиш... — деди соҳиб, кўзлари қонқора, оппоқ юзли чиройли боланинг бошини силар экан. — Маккатуллога кетаётган бир усрушоналик мулла но-чорликдан сотиб кетишга мажбур бўлди...

— Излаб юрган ўғлим! Ўғлим! — бағрига олди болани бойвачча алланечук бўлиб...

Садр Сулаймон қулларини олиб туялар, отлардан иборат қарвон билан Самарқандга жўнади. Ўзи севиб қолган офатижон юнон қизига хонлар маликаси бўлишга арзирлик гўзалсан, деди-да, ардоқлаб «Хонлик оқа» номини берди. Беш яшар болани ҳам суйиб қолди, унга фарзандим деб

қаради, атайлаб отини суриштирмади, худонинг бир бандасисан-да, деди. Шунинг учун болани «Худобанда» исми билан атай бошлади.

Ўн иккинчи боб

ХОНЛИҚ ОҚА ХОНАДОНИ

Шундай қилиб, Хонлиқ оқа Самарқандга келиб қолди. Қўстантияда турк оиласида тарбия топганидан она тилидан ташқари турк тилида ҳам хўб гапиришини кулжаллоб Караклис таъкидлаб ўтган эди. Одатда бошқа тилни яхши ўрганган одам, ўз тилидан кўра ҳам, ўша ўзлаштирган тилида чиройли гапирадиган бўлади, сўзларни бузиб қўймай деб шовилмай, чертиб-чертиб талаффуз қилади, тил ҳам нозик йўсинда ажабтовур буралиб-буралиб кетади, буларнинг бари эшитгувчига жуда-жуда ёқади. Айниқса аёлларда бу нарса яққолроқ кўзга чалинади, калому ибораларга бетақрор бир сеҳр киради, ажабки, бу нарса унчалар кўрку хуснга эга бўлмаган аёлларни ҳам чиройли қилиб юборади.

Қирмизи лўппи юзлари нигоҳни ўзига тортиб оладиган, очиқ чехрали, тўлачадан келган дундиқ қизнинг кўрку чиройда ўксинадиган ери йўқ, Хонлиқ оқани табиат беками кўст қилиб яратган. Лекин... ҳар тўқисда бир айб экан... Буни Садр Сулаймон Самарқандга йўлга чиққанларидан кейин билди. Караклис юнон қизи ҳақида: «Ўзи бениҳоя камгап, камсукумдир, гапирса бир кунда бир гапиреди, бўлмаса йўқ», деган эди. Ўшанда самарқандлик бойвачча буни қизнинг одобига, тарбия кўрганлигига йўйди. Одобли жориялар ҳадеб гапиравермайдилар, сўралганда оғиз очадилар, чунки сукут сақлаш кишига кўрк эканлигини яхши биладилар.

Нишопурдан чиққанларининг учинчи куни улар Марви Шоҳижаҳонга келиб тушди. Хонлиқ оқа маофадан бош чиқармай отни етаклаган қулдан секингина сўради:

— Қайси юртга келдик?

Садр Сулаймон қулларини йиғиб-йиғиштириш ғамини чекиб, қочиб кетмасликлари ташвишини қилиб, жориялари билан сўзлашишга интилмади, сирасини айтганда, у чўнтагига солиб қўйган оқчасини ҳамманинг олдида ошкор санайдиганлар тоифасидан эмасди. Хонлиқ оқа қулга савол берганда, бойвачча, иттифоқо шу ерга яқин эди, йўғон

овозни эшитиб ҳайрон бўлди: «Нечукким, жиловбардор кул журъат кўргизиб ундан, соҳибидан сўз сўрайдир? Бу қандоқ беодоб кул экан? Йўртолмас йўл бузар, айтолмас — сўз!..»

— Ҳой, жиловбардор! — қичқирди Хонлиқ оқа отини етаклаб бораётган кулга Садр Сулаймон, ғазаб билан гапирганидан овози баттар ингичкариб. — Нима деб вайса-япсен?..

— Мендан сўраяпсизми, соҳиб? — деди йигирма беш ёшлардаги ҳинд кул пинғиллаган овозда.

Бойвачча унинг гапига тушунмади, лекин қизиғи, ҳинд кулнинг овози ҳалиги овозга сира ўхшамасди. Қизиқиши ортган Садр Сулаймон от жиловини Хонлиқ оқа маофаси томон бурди. Юнон қизи соҳибини кўрди-ю, қирмизи юзи баттар олранг касб этди, одоб билан бош эгиб таъзим қилди. Унинг таъзими чиройли эди, бежирим ўралган рўмолдан қочиб қолган бир тутам сочи ўнг юзига беҳол тушиб турарди. Борлиқ андомидан латофат ёғилиб турган қизни кўрган бойвачча оби оташда қолди. У ҳозироқ карвонсаройга тушиб, қизни бағрига олгиси, айш-ишрат қилгиси келиб кетдию хаёлига эрк берди. Хос хонада озроқ нуқли таому қонни қизитадиган фараҳбахш шаробдан сўнг, қизнинг либосларини бирма-бир ечмакчи бўлади... Қиз уялиб қўшни хонага чиқиб кетади. Бу баттар бойвачча иштиёғини оширади. Бир оздан кейин эгнига ёлғиз гулгун либос ташлаган ҳусн афлокининг ёрқин ситораси ноз билан бир-бир босиб келади. Бойвачча парирўйни қабо ичидан ажратиб олиб...

Шу пайт Хонлиқ оқанинг оти пишқириб юборди ва Садр Сулаймоннинг отига қараб бўйинини чўзиб кела бошлади. Икки от, соҳиблари билан ишлари йўқ, пишқирганча бир-бирини искашар эдилар. Ҳинд кул Хонлиқ оқа отини жиловидан қаттиқроқ тортиб юборди шекилли, забонсиз махлуқ чўчиб, сапчиб кетай деди. Ҳалигача бош эгиб таъзим қилиб, соҳибидан бир сас кутиб турган жория кўрқиб кетди-да, «Вой!» деб қичқириб юборди! Бунинг ҳаммаси бир лаҳзада бўлиб ўтди. Хаёл тизгинини йўқотган бойвачча жаҳл устида жиловбардорининг бошига қамчи солди: «Лапашанг!» Тездан у карвонбошини чақиртирди, Хонлиқ оқа отига бошқа одам тайин қилдирди.

— Кўрқингми, Хонлиқ оқа? — сўради совуққина қилиб бойвачча, у жорияни ҳаддан ташқари севиб қолганини билдиргиси келмас, гўё қошида гўзаллар гўзали эмас, балки карвондаги йигирмата хушбичим чўрилардан бири турган-

дай тутар эди ўзини. Қандоқ қилиб жорияни севиш мумкин? Бунни эшитган улус нима дейди? У аслзода бўлса...

Аммо покдомон, олудалиқдан йироқ юнон қизи, гарчи уни ўн минг динорга сотиб олган бўлсалар ҳам, баҳосининг бундан баландроқ эканлигини фаҳмлар, ўзини мағрур тутишга, иложининг борича иззат-нафсини ерга урмасликка ҳаракат қиларди. Лекин у жория эди, ҳар қанча уринмасин, тиришмасин, охир-оқибат соҳиби Садр Сулаймон ихтиёридаги бир буюм эканлигига ақли етар, қисматнинг машъум йўлини дил истаган томонга буриб юборишга ҳурби келмасди. Барини қиз пешонага, тақдирга йўяди. Пешонада бўлмаса, Фессалоники шаҳрида, Юнонистонда туғилган қизалоқни етти ёшида қулжаллоб Караклиснинг одамлари кўчада ўйнаб юрганда ўғирлаб Қибрис оролига олиб кетишармиди? Отаси фессолоникилик Мирикос деган киши бўлиб, онаси Салжуқ шаҳрида яшовчи Ҳабиба отлиқ араб аёли эди, қиз юнон билан арабнинг фарзанди эканлигидан, икки табиат, икки эл наслининг дурагай зурёди фавқулодда ғўзаллик, кўрк, нафосат тимсолига айланганди. Лекин худди ана шу нарса унинг бошига бало бўлди, Караклис шунинг учун ҳам чиройли қизалоқни етти йил давомида Қўстантияда ўзининг чўпқотлариникида тарбия қилдирди. Мирикос билан Ҳабиба жажжи қизчаларидан айрилиб жинни бўлиб қолишмадимикин? Хонлиқ оқа у ёғини билмайди.

— Йўқ, кўркмадим! От ҳуркиб кетди, холос...— деди жория эркакларникига ўхшаган йўғон овоз билан.

Садр Сулаймон анграиб қолди! Бундан чиқди, ҳалиги овоз қулнинг овози эмас, юнон қизнинг овози экан-да! Ростдан ҳам қизнинг овози дўриллаган, бўйдоқ бўлган ўсмирнинг овозидай бузуқ кўринди. Наҳотки, шундай келишган, силлиқ, юзлари нақшин олмадай сулув қиз шундоқ ёқимсиз овозда гапирса?! Наҳотки, кўрку ҳусн бобида қизга саховат сандиғини беминнат очиб қўйган табиат овозга қолганда зикнализу хасисликка мисол бўлиб ўлтирса?! Қулжаллоб Караклиснинг юнон қизини кам гапирди дейишида сабаб бор экан-да! Қўстантиянинг ўзидаёқ: «Сен кам гапиришга ўрган, айниқса бозорда, харидорнинг олдида сас берма!» деб жорияга уқтиришган бўлса керак, чиндан ҳам Садр Сулаймон ҳали-ҳануз юнон қизнинг овозини эшитмаган эди.

Ҳафсаласи пир бўлган бойвачча Хонлиқ оқага ажабланиб қаради. Юнон қизи ҳам энди тап тортмай ўтли нигоҳини Садр Сулаймонга тикди: мовий кўзлар хориқулодда суратда

тип-тиниқ, мусаффо эдики, бойвачча бир лаҳза ўзини йўқотди, дўриллоқ овоз ҳам хотиридан кўтарилди. Хонлиқ оқанинг юпқа лабларидан майин табассум югуриб ўтди — томонлар бир-бирига ён бермай иккиланиб турганда қизлар ёрдамга чақирадиган бу усул жуда қўл келди — табассум ёз офтоби Тахта Қорача чўққиларидаги неча йилги қорларни эритгандай, Садр Сулаймоннинг тош бўла бошлаган кўнглини юмшатди. У юнон қизининг мафтунли-маҳлиёси эди, бамисли Моний чизган монанди йўқ парипайкар суратига ошиқ бўлган Тайсафун шаҳзодасидай муҳаббатини, туйғусини одамлар ўртасида ошкор ашула қилиб айтишга ҳам тайёр эди. Лекин Тайсафун шаҳзодасидан унинг фарқи шу эдики, шаҳзода суратга — ғойиб жамолга ошиқ бўлганди, бойвачча ёқтирган юнон қизи эса унинг ёнгинасида; шаҳзода севиб қолганди, бойвачча эса маҳлиё эди, маҳлиёлик ҳали муҳаббат эмаслигини, афсуски, у тушуна олмасди.

* * *

Садр Сулаймон Самарқандга қайтгач, олиб келган жорияларидан халаблик гўзал араб қизини совға-саломлар билан Амирзода Абдуллага инъом этди. Лекин Хонлиқ оқа тақдирини унинг бошини қотирарди. Уйланай деса, мумкин эмас, юнон қизи ғайридинлардан саналади, унинг устига чўри жория. Йўл-йўриқ топмоқ жоиздир, буни фозилу фузалолар топадир...

Пайшанба кунини Садр Сулаймон олиб сафардан қайтиш муносабати билан чорбоғига меҳмон чақиртирди. У Арк кўчасидаги энг ҳашаматли ва номдор ҳовлилардан бирида яшарди. Гарчи бу кўчада Кўксарой, шаҳар казо-казоларининг кўркем хонадонлари бор бўлса ҳам, биронтаси бойвачча ҳовлисига тенг келолмасди. Кичиккина маҳалла деса бўладиган ҳовли кенг эканлигига қарамай шинам кўрилади. Ўртада панжарагулчин зинадан чиқиладиган баланд ойнаванд нақшин кўшк савлат тўкиб турарди, кунбеткай тушган бир ошёнли, икки ошёнли оқ иморатлар, хоналар ҳовлига фусун бағишлайди. Ҳовли ўртасидан ичкарига хиёбон кетган, хиёбоннинг чап томони боғ, ўнгда бўйи ўттиз газ, эни йигирма газ келадиган ҳавзи арзиз кўзга ташланади, қирғоқлари кўрғошин бу ҳовуз бағоят антиқа, унда ҳамини сув лиммо-лим эса-да, сувнинг азбаройи тиниқлигидан ҳовуз таги аниқ кўриниб туради. Ҳовузнинг

тўрт бурчагида тўртта кумуш устун, уларга кумуш ҳалқачалар орқали ипак арқонлар тортилган, арқонларга ичига ҳаво тўлдирилган чарм кўрпалар боғлаб қўйилган, кунлар исиб кетганда бу кўрпачаларда Садр Сулаймон ҳордиқ чиқаради, гўё ҳовузнинг салқин шабадаси қанотида учиб юргандай бўлади. Ҳовуздаги нилуфарлар эса буларнинг барини кўриб, ҳайратдан кўзларини катта-катта очганча қолишган... Ҳовуз, айниқса, кечалари чиройли бўлиб кетади, ой нурида кумуш устунлар, ипак арқонлар, қўрғошин қирғоқлар сирли ва маънос ярақлайди. Буларга ҳовуздан яна ҳам ичкарироқда, хиёбоннинг ўнг томонида яшнаб турган олтин олма ҳам қўшилади, гап шундаки қуриган дарахт кичик-кичик зарҳал лапшакчалар билан қопланган, ердан қулочга сиғмас заррин дарахт ўсиб чиққандай туюлади. Ярақлаган «олма»лар орасида, ёқутнинг турли хилларидан ясалган олмаларни, масалан, қора-қизғиш ёқути райҳонию сарғиш-кўкиш рангдаги ёқути занжорий, нок барги тусидаги ёқути осий ва яна ёқутнинг зулмоний, сақлий, собуний, алвоҳий рангларидаги олмаларни учратиш мумкин. Олма шоҳларига эса митти-митти лаълу забаржанд феруза қушчалар қўниб олишган, уларнинг баъзилари қанотларини йиғиб туришар, гўё енгилгина пуф дейилса қулаб тушадигандек алфозда, ўзгалари худди меваларни чўкиётгандай ҳолатда, айримлари эса парвозга шай вазиятда кўзни қувонтиришарди.

Хиёбоннинг чап томонида, боғ этагида кутубхона жойлашган, ёнидаги бир неча бинода китобдор, муҳаррир, рассом, хаттоту саҳҳофлар тирикчилик қилишади. Чапроқда иккита катта бостирмага ўхшатиб қурилган уйларда канизу қуллар туришади. Боғ этагидаги уйлар ҳовлининг асосий қисмидан ажратилган, бу ёқдаги одамлар хиёбон томонга ўтишолмас, улар алоҳида дарвозадан кириб чиқишади.

Хиёбон охирида айвони баланд ганч шарафали баҳаво бинони бутун ҳовлининг кўрки деса бўлади. Бойвачча бу меҳмонхонада замонанинг жуда кўп улуглари меҳмон бўлганлигини ғурур билан эслайди. Волиди Мингқутлуғ даврида-ку кимлар келганини яхши билмайди, ҳар қалай, у киши хийла меҳмондўсту одамоҳун эдилар, аммо ўзи чорлаган кишилар ичида Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Қозоғон, Амирзода Абдулла, Ҳисори шодмон амири Баён сулдуз, Шаҳрисабз амири Ҳожи барлос, Темурбек, Хўжанд ҳоқими Амир Боязид жалойир, Жета хони Туғлуқ Темурхонлар бор.

Хонадон соҳиби меҳмонларни дарвоза олдида кутиб ола бошлади. Биринчи бўлиб Самарқанд қозиси Қавомиддин қозикалон жаноблари ташриф буюрди:

— Зиёратлари қабул бўлсин! — деди Қавомиддин қози бойвачча билан кучоқлашиб кўришар экан. У гапида «илло» сўзини кўп ишлатарди. — Илло... қабул бўлғай! Бўлғай!.. Хе-хе-хе!

Бўйи ўртадан баландроқ, миқтидан келган Қавомиддин қози ўта жоҳил, кўлидаги қонундан бошқани тан олмайдиган дағал бир одам эди. Улар бойвачча билан қурдош эдилар, сирдошликлари ҳам йўқ эмасди, аммо бу сирдошлик кемага тушиб қолган, мажбуран бир-бирига боғланган икки одамнинг муносабатидан фарқ қилмасди, бундай одамлар кема кўзланган манзилга боргач, ҳеч оғринмай-нетмай ажралиб кетишаверади. Уларни муҳит, эгаллаган мавқе, мансаб бирлаштирганди, агар биронтаси мавқеидан ажралса, эртасига уни танимай қолишлари ҳам мумкин. Кучоқлашиб кўришганларига назар қилган одам, ўзаро муносабатлари коса тагида нимкоса борлигини пайқай олмасди, аксинча, улар ўртасида тиллоий аҳмарга тенг дўстлик бор экан, дерди ҳавас билан.

— Муродингиз ҳосил! Иншоолло! Бизнинг нима гуноҳимиз борки, зиёратимиз қабул бўлмайди, Қавомиддин дўстим? — Садр Сулаймон қозикалонга лутф қилди. — Шукрим, ноҳаддан бурнимиз қонаса, тарафимизни оладиргон биродаримиз ёнимизда!

Иккиси кулиб юбордилар. Қавомиддиннинг жеркигандай хунук кулгуси билан Садр Сулаймоннинг ингичка, ўткир овози бир-бирига қовушмай ажралиб турарди. Лутф қозикалонга ёқиб тушди. У энгашиб бойвачча қулоғига шивирлади:

— Аммо, бир гап-да... ҳокимимиз Амирзода Абдулла думбул эканлар... Шаҳарнинг аёну акобирлари, фозилу фузалолари норизо бўлишмакда... илло... хе-хе-хе! — Қавомиддин қози яна ҳам сирли деди. — Энди... бизга айтишади-да... Келгинди, шаҳарни билмайди, дейишади...

— Шундоқми? — ҳайрон қолган бўлди бойвачча.

— Сиз яқин биродаримсиз, ҳам ҳокимга атка ўрнидасиз... Билиб кўйинг, деб айтаётирмен.

Садр Сулаймон ёмон нарсани босиб олгандай ижирғанди, аммо сездиради.

— Илло... Самарқанд ҳокимлиги сизники эди! — давом қилди қозикалон.— Ҳа! Мен лозим кўрилган ўринда айтмакдамен, айтамен ҳам! Инчунун...

— Ҳай-ҳай! — уни тўхтатди бойвачча, бу гапдан саратонда музни ушлаб олгандай сесканиб. — Зинҳор бундай дея кўрманг! Зинҳор! Бу гап ҳукмдор Амир Қозоғон қулоғига етиб борса, не деган одам бўламен? Демак, Садр Сулаймон жўралари орқали ушмундоқ гап чиқарибдур, бас, ҳокимликдан умидвор экан-да, демайдирму? Сиз мени, нима, хонавайрон қилмоқчимусиз?

— Нечун? Бу кўпчилик, эл-улус хоҳиши...

— Қуллуқ! Минг қуллуқ! Бу хусусда ҳокимни ўз ўрнида кўйинг, фақирни ўз ўрнида! Ҳа, ҳа, ўз ўрнида! Билъакс, бундоқ фасод гаплар чиқса, сиз адлу инсоф тарозисининг бошидасиз, тухмини қуритинг! Қуритинг! Қараб турманг, ҳа!

Садр Сулаймон қизишиб кетганлигини сезди. Унинг қозикалон жанобларини бугун меҳмонга қақришидан мақсади беҳуда жанжаллашиш эмас, балки Хонлик оқа масаласида ҳамфикр, ҳаммаслак топиш эди, куйканақлик орқасида ишни бузиб қўйиш мумкин. Нафсиламрини айтганда-ку, Самарқандга ҳоким бўлиш бойвачча юрагининг тубига кўмилган эзгу орзу, Қавомиддин қози билибми, билмайми, ўша орзу қатини очиб юборди. Йўқ, жуда эҳтиёткорлик кўргизиб иш юритмак даркор.

Тахт, ҳокимият қуёшга ўхшаб кетади, ҳаммага баробар нур сочади-ю, лекин ҳаммани ҳам баробар иситмайди, ул қуёшни оламан, деб чўзилган қўлларга эса ҳаётбахш нурлар найза бўлиб санчиладир...

— Тақсир, сиз қозикалонсиз,— атай ҳурматини жойига қўйиб деди бойвачча.— Тўғри фаҳмларсиз, деб ўйлаймен. Мен меҳрингизни, фақир учун чекаётган ташвишингизни англадим. Бари учун қуллуқ, алқисса...

Садр Сулаймон қозининг тирсагидан ушлаб ҳавзи арзиз бўйига бошлади:

— Ўзларига бошқа бир йўсинда кенгаш солмакчийдим...

— Бажону дил. Қандоқ кенгаш экан? — Қавомиддин қози ҳам изнсиз гапларни айтиб юборганидан хижолатда эди. У бойвачча мамлакатнинг нуфузли шахсларидан бирига айланиб қолганини билар, ичида буни кўролмас, лекин ҳисоблашишга мажбур эди.

— Жанобингиз Нишопурдан канизу қуллар олиб келдим. Зеро теварак қишлоқларда борлиқ зироату экинзорлар қаровсиз ётибди... Андоққи, бозорда юриб бир канизакни кўрдим...— гапни мақсадга бура бошлади бойвачча.

- Канизак?
- Ажабки, харид этганимни сезмай қолдим...
- Харид этсангиз... нимаси ёмон? — сўради қози ҳайрон.
- Ахир ул ожиза ғайридинлардандур... — хижолат бўлиб деди бойвачча.
- Подшонинг ишқи қурбақага тушибдир... Хе-хе-хе! — Арра овозига ўхшаган кулгуси эшитилди қозининг.
- Боринги, андоқ ҳам бўлсин... — тан олди Садр Сулаймон. — Эшитган эдимки, бир оқилу покдомон шайх, отини Санъон дедилар, ғайридин ожизани ёқтириб қолибдур, вале ожиза унга боқмас эмиш. Шайх тасбеҳини отибди, дасторини чувалатиб ожиза йўлига ёзибдирки, ул зорим ўтармукин деб... Охири хор-зор бўлибдур... Ишқ уни Мажнун ҳолига туширибдур...
- О, динини сотган! — деди Қавомиддин. — Менинг илгимга тушмабдир! Илло, оёғига тахтакач солиб, товонини қип-қизил жиш бўлгунча савалатардим, токим ўзгаларга ҳам сабоқ бўлгай!
- Тақсирим! — деди бойвачча жунбишга келаётган қози сўзини кесиб. — Сиздан худди шу маънода ҳам кенгаш, ҳам кўмак сўрайдурмен...
- Хўш?... — синчков тикилди Қавомиддин, лекин бойвачча кўзини опқоча бошлади.
- Сиз нима дер экансиз, мен... — дудуқланди Садр Сулаймон.
- Наҳотки... — деди қози бир нимани англагандай бўлиб. — Илло... Тўхтанг... сиз ўша ғайридин жорияни ёқтириб қолган бўлманг? Шайтон йўлдан оздириб... А?... Оздирдиму? А?..
- Бойваччанинг тан олишдан бошқа иложи қолмади:
- Худо битта бўлса... сиз ҳақ гапни дедингиз... оздирди...
- Ё фалак... Ўйламак лозим бўлур...
- Шариатни хўб биласиз, тақсир! — деди Садр Сулаймон. — Бирон йўл топиб берасиз-да! Кўмак деганим шул эди... Шайхулислом олдида биз тарафга ён босасиз-да...
- Шайхулислом? Ҳали у киши ҳам келадирму? Нечун даркор эди у дароз бўйлик? Кўрсам хитим чиқадур. Астаффурилло! Ҳар каломида: «Одилу оқил бўлмак лозим! Улусни алдаш гуноҳ!..» деган гаплар...
- Сизнинг ризқингиз билан ул кишининг ризқлари бирми, Қавомиддин?... Айтгандай, ўзларига бир жория туҳфа

этмак ниятимиз ҳам йўқ эмас... Жория ҳам ёш, диркилла-
ган... Нақ шайтонни йўлдан урадур...— бойвачча кўзини бир
кисиб кўйди.

— Инчунун... инчунун...— жория хабарини эшитиб
хурсандчиликдан гапини йўқотди Самарқанд қозиси.—
Сиздек қадами пок бойваччалар шаҳримизнинг, улуси-
мизнинг фахри ила кўркидур... Илло, кўмак ҳам берурмиз,
кенгаш ҳам бўлгай... Хе-хе-хе!

— Куллук! Минг куллук! — бойвачча меҳмонхона олди-
да бир кўлида офтоба, бир кўлида сочиқ меҳмон кутаётган
Жаммазабонга ишора қилди: — Чаққон қимирла! Қози
калон жанобларининг кўлларига сув қуй, ичкарига олиб кир!

— Хўп бўлади!

Йигирма ёшлардаги хипчагина Жаммазабон йўрғалаб
келиб қозини меҳмонхона томон бошлаб кетди.

Садр Сулаймон дарвозага қараб йўналган ҳам эдики,
кимнингдир томоқ киргани эшитилди. У ҳалигина қози
«дароз бўйлиқ» деб ёқинқирамайроқ гапирган, шайхулислом
Абулворис Самарқандий эди. Шайхулислом ростдан ҳам
баланд бўйли, жиддий, чўзинчоқ юзли одам бўлиб, чўққи
соқоли юзини яна ҳам чўзиб юборгандек кўринади. Саллани
катта ўрар, қандай ўралишига аҳамият берар, узун
бармоқларида доим тасбеҳ айланарди.

— Хуш кўрдик, тақсир! — деб қарши олди шайху-
лисломни бойвачча.

— Сафарлар бехатар ўтдим, иншоолло! — деди Абул-
ворис Самарқандий. У қирқларда бўлса ҳам, ёши катта
кўринарди.

— Ахир кетарда ўзлари фатво бериб қолдилар, йўлимиз
очишиб кетди... Шукроналар ила қайтдик...— бойвачча
ҳовлига кирганларидан сўнг давом этди.— Шаҳримизда
тинчлик, дориломонликми? Қайда дориломонлиқ йўқ, ул
ерда барака йўқ эмиш...

— Дориломонлиқ... ҳа...— деди ўйланиб шайхулис-
лом.— Қаерда экан ул дориломонлиқ?..

Садр Сулаймон шайхулисломнинг киноясини тушун-
мади.

— Тақсир, сўзларингизни сал англамайроқ турибмен...

— Ҳа, энди...— Абулворис Самарқандий жилмайгандай
бўлди.— Дориломонликми, дейсиз... Дориломонлиқ фақат
бир жойда, нариги дунёда бўлур! Бандаси бор жойда
дориломонлиқ не қилсун?

Бойвачча шайхулислом нимадандир ранжиган, деган
хаёлга борди.

— Сизга биров озор берганга ўхшайди...— деди бойвачча.— Ёки рўзгорингизда нотинчликми, тақсир?..

Улар ҳовуз бўйига келиб тўхтадилар. Шайхулислом бир лаҳза лиммо-лим шаффоф ҳовузни томоша қилди.

— Асло, хонадонимиз тинч, шукр оллога! Лекин улус...

— Ие? Улусга не бўлибдур? Улус безовтами? Амир Қозоғон адолат пешадир, унинг ўғли Амирзода Абдулла Самарқандда адолат устунидир! Мамлакатнинг янги ҳукмдори улус бошини силамагига ишонамен. Холис бўлмоқ лозимдир, холис!

— Менинг сўзларим, айнан холислик юзасидан бўлаётир, бойвачча! Бешақ, ҳукмдор улус бошини силамаги лозим. Лекин...— Шайхулислом сўзларида энди заҳарханда оҳанглари аниқ сезила бошлади.— Лекин улусни мушти билан силаган ҳукмдорнинг ҳоли вой...

— Нечун бу сўзларга ҳожат бор экан, тақсир, англамайдирмен...— деди Садр Сулаймон.

— Ҳожат бор,— қатъий деди Абулворис Самарқандий.— Аслида-ку, бу нарса жаъми ҳукмдорларга хос. Амир Қозоғон ҳам мустасно эмас... Ҳукмдор тахтга миндими, мамлакат улуғларини, фозилу фузалоларини тахт атрофига жам этмоғи ва бу кишиларнинг ақл-идроқи, саъй-қаракати, шижоатини юрт фаровонлиги йўлига бурмоғи лозим...

— Сўзларингиз ҳақдир, тақсир...— бойвачча тезроқ меҳмонни ичкарига олиб киришга ошиқди...— Оёқда кўп туриб қолдилар... Жамма!

Дуркун хизматкорнинг йўрғалаб келаётганини кўрган шайхулислом гапларининг бойваччага унчалар ёқинқирамаганини сезди, у энди гапни бошлаган, ҳали асл мақсадини айтиб улгурмаганди, у кенгликка чиқиб энди чопа бошлаган тулпордай бирдан тўхташи қийин ҳолда эди, камон тортилган, ўқнинг олдида отилмоқдан ўзга йўл йўқ... Бас, шайхулислом ўйлаган гапини айтиб тугатишга қарор қилди:

— Бизда қандай ҳол юз бермакда? Юртнинг бечора улуғлари қувғину мискинликда, йиллар давомида элу миллат кўрки бўлиб келган фозилларнинг обрўйи қаро ерга тенг...

— Йўғ-е! Йўғ-е! — деди бойвачча.

— Сув келтирганлар хору, кўза синдирганлар азиз бугун, бойвачча! Ҳа! Ҳа!..

— Нималар деяпсиз, тақсир?

— Битта кўшиғимиз бор-ку... «Қайси дардингни айтиб йиғлай, амакиваччам, жигарим!» деган сўзлари бор. Юртимиз, афсус, ўшанинг қолига тушди...

— Қўллари ни тутсинлар, тақсир! — дер эди дам-бадам Жаммазабон.— Ювиб олсинлар, шайх буво!

— Шайх Нуриддин Халилуллох, тўғри сўз, аччиқ тил эрканликлари сабабли ҳукмдор марҳаматидан мосуво бўлди... Шундоқ юртнинг, миллатнинг саромади, фозиллар фозили, оқиллар оқили! — Абулворис Самарқандий алам билан гапирарди.

Шайх Нуриддин Халилуллох, етмишларга борган, Самарқанднинг обрўли, эътиборли кишиларидан эди, у бугунни эртанги кун тарозисига қўйиб чамалай олар, улус ғамини еб, дилидагини яширмай шартга тилига чиқарадиганлар тоифасига кирарди. Садр Сулаймон шайх номини эшитиб, кўнгли хира тортди. Шу пайт отаси Мингқутлуғнинг Шайх Нуриддин Халилуллохдан нолиб гапирганлари ёдига тушди. «Бундоқ кишилар,— деганди падари бузруквори ўшанда,— эл тарҳини бузадир, улардан нари бўлмок керак...»

— Афсуски, ул зотни шаҳардан чет қишлоққа сургун қилдилар, у кишининг шаҳар заминидаги иқомоти қатоғон бўлди... — Шайхулислон, бойвачча бу хабарни қандай кутиб олар экан, деб зимдан кузатди, лекин суҳбатдоши чехрасида ҳеч бир ўзгариш сезмади.— Ахир Шайх Нуриддин Халилуллохдек бир фозил инсоннинг вояга етмаги учун йиллар керак бўлур, аммо уни қаро ерга тенг қилмак учун лаҳза ҳам кифоя қилар экан. Қадрига ким етадир? Водариг!

Садр Сулаймон Абулворис Самарқандийдан «дорилонмонликми?» деб сўраганига ҳам пушаймон бўлди, шунча гап тилаб олди. Нохуш суҳбатни қандай тўхтатишни билмай турганда, мадраса мударриси Хожа Лутфуллох ва Жомеъ масжиди имоми Қутбиддинлар келиб қолишиб, унинг мустар жонига ора кирдилар. Кичик жуссали, қора пахмоқ соқолли Хожа Лутфуллох яқиндагина мадраса мударрислигига тайин этилган, бу бойвачча шижоати билан боғлиқ эди. У билими пухта, аммо юмшоқ феъл бўлганидан эгилувчан-букилувчанлиги бор, тазйиқ остида ўз фикру эътиқодидан чекиниб кетаверарди. Ўрта бўлди, қотмадан келган, ўттиз беш ёшлардаги Қутбиддин уч йилдирки, Жомеъ масжиди имомлиги вазифасини адо этар, тез-тез бидирлаб гапириш одати борлигидан, «бидирлоқ имом» дейишарди орқаворатдан.

— О... олис эллар сафари ўзларига бисёр хуш келибдур, табдили ҳаво ёқибдур, бойвачча! — Хожа Лутфуллох қучоқ очиб келиб кўришаркан.— Ҳа, ҳа... Бари яхшиликка, кори хайрга ярасин, иншоолло!

— Мусофир бўлмагунча, мусулмон бўлмайсен, мусулмон бўлмайсен! — деди Кутбиддин. — Зиёратингизни олло-таоло ўз даргохида қабул этсин, ўз даргохида қабул этсин! Омин, оллоху акбар!

Сухбат тўхтаб қолганлигидан фойдаланиб Абулворис Самарқандий қўл ювишга тутинди. Мударрис ва имом ҳам шундай қилдилар.

Улар меҳмонхонага кириб бордилар. Бўйига қирқ газ, энига ўттиз газ келадиган баҳаво меҳмонхона пойдевори баланд қилиб солингани, ҳовлига қараган деразалари катта-катта эканлигидан жуда маҳобатли кўринар, киши ўзини тўрт девор ичида эмас, балки баланд хушманзара тепаликда, кўкаламзор сайхонликда ўлтиргандай сезарди. Нимтатир мовий деворларга чизилган нофармон, қизил, оқ гуллар чаманзорни эслатар, нафис нилийранг дарпардалар нигоҳларни эркалаб, кўнгилда аллақандай нозик туйғулар уйғотарди. Ҳаво очиқ кунларида ҳатто девору дарпардалар ҳам билинмай, меҳмонхона гўё борлиқ бағрига сингиб кетгандай туюларди.

Меҳмонлар кириб борганларида қозикалонни ичкаридаги энг чекка деразадан ташқарига, олисдаги Зарафшон тоғларига тикилиб турган қолда учратдилар.

— Ассалому алайкум, қозикалон жаноблари! — деди Хожа Лутфуллоҳ овозини бир парда кўтариб.

Қавомиддин қози кириб келаётганларнинг ким эканликларини аввалдан билса-да, ўзини атайин билмаганга олди, гўё салом бергани яхшироқ кўриш учун эшик томон юрди. Бу орада шайхулислом билан мударрис, қотмадан келган имом узун-қисқа бўлишиб хонанинг ярмига бориб қолишди.

— Ана, ана! Аҳли диннинг устун, шариатнинг пешвоси шайхулислом ҳазратлари-ку! — қувониб деди қози. — Ие! Ие! Кўнгил бағоят ёришди, бағоят! Бугун эрталаб нечукким хушлиқ тушлар кўрдим, десам, боиси, ўзлари билан дийдорлашув экан... Хе-хе-хе!

Қавомиддин миқти гавдасини силкитиб кулар экан, ўзини самимий кўрғазишга уринди. Аммо шайхулислом қозикалоннинг сўзларидан тортиб, ҳаракатларигача ясама мулозимат сездди. Бунинг сабабини шайхулислом яхши англайди: Қавомиддин кўндан унинг ўрнига кўз тиккан, у шайхулисломнинг мартабаси ўзиникидан юқорироқ эканлигини кўра олмасди, ахир саройдаги қабул маросимларида Абулворис Самарқандий хоннинг ўнг томонида ёнма-ён ўлтиради, қозикалон эса анчагина қуйида...

— Куллуқ! Куллуқ! — деди шайхулислом.

Меҳмонлар бир-бирлари билан кўришиб бўлишгач, Садр Сулаймон барчани дастурхонга таклиф қилди.

Тўрда катта хонтахта атрофига атлас тўшаклар солинган, паркув ёстиқлар, менга ёнбошла, ҳордиқ оласан, дегандай сирли имларди. Хонтахта турли ноз-неъматлар билан безатилган, ўртада катта заррин баркашда нақ етти иқлим мевасини кўриш мумкин. Баркаш шунчаки зийнатга қўйилган, ейиш учун эса мевалар ҳар кишига алоҳида лаганчада берилар, ёнида пўчоқ ва нишхўрд солишга шиша тоғорачалар турарди. Ҳар меҳмон олдида ликопчаларда меваларни арчишга жажжи пичоқчалар кўринади.

— Бай-бай, жаннатдан келганми а, бу шафтоли? Шираси томоғингни олади-я! — деди мударрис.

— Шафтоли-ку дорилфано меваси, аммо мана буниси тўғри жаннатдан чиққан, жаннатдан чиққан! — бидирлади Кутбиддин пўртахолнинг пўчоғини ажратиб шиша тоғорачага солар экан.

— Жаннатдан қайси мева чиққанини билмас экансизлар, яхши билиб олмоқ лозим,— гапга қўшилди иштаҳа билан қора анжир еяётган шайхулислом.— Анжир жаннат дарахтидир, ахир Одам Ота билан Момо Ҳаво онамиз ҳам бир-бирлари билан анжир тағида учрашганлар!

Ҳамма мароқланиб кулди. Мевалар еб бўлинди. Садр Сулаймон ишораси билан Жаммазабон кириб келди-да, лаганча, ликопчау пичоқчаларни, шиша тоғорачаларни йиғиштириб олди. Сўнгра бир гулом кўзада сув қуйиб турди, меҳмонлар шира қўлларини ювдилар. Бир оздан кейин Жаммазабон чарм дастурхонга ўралган катта лаган олиб кирди. Дастурхонни ёзган эдилар, ажойиб бир манзарани гувоҳи бўлдилар: катта фағфурий лаган ғаров қопқоқ билан зич ёпилган, устига мисрий инак мато ташланган, атрофига кичик-кичик сочиқлар терилган... Манзаранинг чиройлилигидан кишининг теккиси келмасди. Бойвачча оҳиста қопқоқни олди. Лагандан қуюқ буғ кўтарилди, меҳмонлар кўз олдини бир лаҳза парда тўсгандай бўлди. Шайхулислом ҳам, қозини ҳам, имом ҳам, мударрис ҳам бундоқ таом усулни ҳали-ҳануз кўрмаган эдилар. Лаганда буғда пиширилган каклик гўшти бўлиб, Қавомиддин ичида йигирмадан ортиқ каклик санади. Таомга солинган кўкатлар хуш бўй таратар, айниқса зиранинг ўткир ҳиди иштаҳани баттар оширарди. Биринчи бўлиб лаганга шайхулислом Абулворис Самарқандий қўл узатди.

— Какликдан ортиқ гўшти хуштаъм илвасин бўлмас эмиш-да оламда!.. — Хожа Лутфуллоҳ семиз бир какликнинг этидан ушатиб оғзига солди. — Бай-бай! Мана буни жаннат қушининг гўшти деса бўлади! Оғзингга олишинг билан эриб кетади-я! Ажаб...

Қавомиддин, гап билгунча иш бил, дегандай ейиш билан банд эди. Имом ҳам шу тутумни тутди. Таомларнинг кети узилмасди.

— Сабзаворда сарбадорлар давлати қарор топмиш-дир,— деди бойвачча.

— Подшоси ким экан? — Сўради шайхулислом.

— Хожа Али Шамсиддин Чашмий эмиш... Унга мамлакат тахтини берганларида у рад этибдур: «Мен бир дарвиш банда эсам, гўшанишин зот, дунёнинг тўртдан бирини банд айлаган султонликни бошқаришга фақирга йўл бўлсин!» — Бойвачча бир оз тўхтади. Ҳамма қизиқиб қолди. — Нишопурда ҳамма ўшанинг зикрини қиладур. Эмишқи, замон султони Тоға Темурхон билан сулҳ тузибдур. Ўн саккиз минг кишига маош тайин қилибдир. Райият аҳволини енгиллатибдир. Сабзаворда бир омборхона бино айлабдирки, туя устидаги юки билан унинг томига чикса кўтарар эмиш... Жибахонасида ўзи учун ҳар куни беш юз жиба яроғ мукаммал турар эмиш...

— Қандоқ одам эмиш ўзи? — қизиқди Қутбиддин.

— Жуда камтар одам, дедилар. Султонлигига қарамай, одми кийинар экан. Ёнига икки кишини олиб ўзи кўча-кўйларда юармиш, етим-есирлар билан кўришиб сўйла-шармиш...

Садр Сулаймон самимий сўзларди.

— Ҳақиқий султон экандир... — тан берди шайхулислом. — Мовароуннаҳрга ҳам андоқ бир ҳоким лозимдир!

— Нечук бундоқ илмоқли сўзлар? — деди бирдан Қавомиддин. — Илло... Мовароуннаҳр ҳокимига нима қилибдир?

— Жаноблари, албатта, мендан Мовароуннаҳр ҳукмдори андоқдир, Мовароуннаҳр ҳукмдори мундоқдир, деган сўзлар кутмақдасиз... — истеҳзо билан жавоб берди Абулворис Самарқандий. — Ўзингизни беҳуда уринтирманг... Ундоқ бўлмайдир!

— Бас, ундоқ бўлмас экан, у ҳолда юқоридаги каломларга не ҳожат бор, тақсир? — сўради яна қози.

— Ҳожат бор! — Шайхулислом қатъий деди. — Мамлакат хароб бўлганини наҳотки кўрмасангиз? Самарқанднинг ўзини олинг, ўғри оралаган кулбадан не фарқи бор?

— Даргумон гаплардан сўйламанг! Сиздай улуғ зот, кимсан, Абулворис Самарқандий шайхулислом, ҳокимнинг ўнг томонида ўлтириб, чапга гаплардан сўзлайдирмусиз? Инсофданмукин?

— Қозикалон жанoblари, ҳамма инсофдан сўзласа ҳам сиз сўзламангиз! Кўриб ер ёрилмайдур, мен ерга кирмайдурмен... Водариг!

Шу пайтгача таом ейиш билан машғул бўлиб, гапга аралашмай турган мударрис Хожа Лутфуллоҳ:

— Ҳай! Ҳай! — деб юборди.— Сиз ёшсиз, Қавомиддин, бир гапдан қолинг! Сиз улугсиз, шайтонга ҳай беринг, шайхулислом ҳазратлари!

Хожа Лутфуллоҳ эҳтиёткор одам бўлганидан умуман бундоқ баҳсларга кўшилмас, баҳс тугагач, қайси томон фикри устун келса шу томоннинг ёнини оларди. Шунинг учун ҳам доим, бошқалар нима деркин, қани кутиб турайликчи, қабилида иш юритарди.

— Жанжал бор жойдан барака кўтарилур, барака кўтарилур! — кўшилди имом.

— Қачон тўғри гапни айтдингу туққанингга ёқдинг!..— деди афсуслангандек шайхулислом.— Ҳамиша оғзингга урадилар...

— Сиз урмайдиган қилиб сўзланг! Қонун бор, шариат бор...

— Тақсир! — кинояли жилмаяркан деди шайхулислом, қозига қараб.— Сиз қонун билан шариатни пеш қилмангиз! Мен уларни сиздан ўн қовун пишиғи олдин ўқиб-ўрганишни бошлаганмен ва бул хусусда жуда кўпларга сабоқ бермоғим мумкиндир, хотиржам бўлсунлар!..

— Камроқ ўқибдилар-да, камроқ ўқибдилар...— ён бергиси келмай деди Қавомиддин.

Баҳс Садр Сулаймонни ташвишга солиб кўйди. Бойвачча давлату замон, юрт ҳукмдори ҳақида самарасиз мубоҳаса юриштишни ёмон кўрар, бирон ерда шундай гап чиқди дегунча, уни ёпишга ҳаракат қиларди. Бойваччанинг бутунги меҳмондорчиликдан мақсади Хонлиқ оқа фатвосини олишдир, шу холос. У баҳс кучини кесиш мақсадида бундай деди:

— Мен иккингишни ҳам ўзимнинг ҳамфикр дўстларим, оғаларим деб билурмен. Наҳотки, мендек биродарларингизга ёмонликни раво кўрсангиз?

— Йўғ-е, нима деярсиз? — деб юборди қози, бойваччанинг, бир жория туҳфа қилгум бор, деган гапи эсида қоим турарди.

— Сизга совуқ сувни ҳам раво кўрмаймен...— деди самимий шайхулислом.

— Менинг хонумонимни совуриш фикри йўқ бўлса керак, деб ўйлаймен...

— Эса-чи!

— Шак йўқ! Шак йўқ!

— Бўлмаса, менинг уйимда, туз-намагимни еб, юрт ҳукмдори ҳақида ҳар хил тайинсиз гаплар дейишга журъат этарму эдингиз? Нима дедингиз, Қавомиддин? — Бойвачча, қозининг Самарқанд ҳокими ўзингиз бўлишингиз керак, деган гапига ишора қилди. — Бу гапларингиз қанот боғлаб қайларгадир етиб борса не бўлур?

— Етиб ҳам борадир, сўзларингиз ҳақ...— ўз-ўзига айтгандай деди Абулворис Самарқандий.

— Ким етказадир? — деди жаҳл билан қози. — Мен ўшанинг оёғига тахтакач боғлаб...

— Азизлар! Тоғларда эркин сакраб юрган каклик гўштидан тотиб ҳаволаб кетдингиз дейман! Сал ерга тушайлик! — Садр Сулаймон меҳмонларни кўшни хонага таклиф қилди. — Иликларни ювиб олайлик, шираси кетсин.

— Иликлардан шира, кўнгиллардан хира кетсин, аммо суҳбатдан сира шира кетмасин! — деди ҳазил аралаш Хожа Лутфуллоҳ, таранг даврага кулгу аралаштириш ниятида.

Кўшни хонада уларни ҳар бири елкасига мисрий сочик солган ғулومлар кутиб туришарди. Меҳмонлар махсус идишларда қўлларини ювдилар-да, сочикқа артиб, хушбўй сувдан сепиб олдилар.

Хожа Лутфуллоҳ кун оғиб қолганини сизди, деразадан Арк кўчаси оша Чорсу майдони тарафга қаради, майдоннинг нариги томонида Наддофлар билан Кулоллар кўчалари ўртасида жойлашган карвонсаройнинг баланд пештоқи кечки офтоб ёлқинида ялтирар эди.

— Аср намози қазо бўлмасин тагин! — деди мударрис. Ҳамма хонтахта тўрисида намоз ўқишга турдилар.

Дастурхон ёнига қайтишгач, бойвачча кўшни хонадаги мутрибларни чорлади. Пойгакдаги кўрпачаларга тиз чўккан мутриблар «Уззол» куйини чала бошладилар. Кейин «Бўғмача билагим» деган халқ куйига навбат келди.

— Бу қандай куй экан? — сўради Хожа Лутфуллоҳ куйдан таъсирланиб. — Танишга ўхшайди-ку ўзи...

— «Бўғмача билагим», тақсир! — деди Абулворис Самарқандий ҳам мусиқа таъсиридан кўнгли увалиб.

— Мушиқа эмас, роҳат десангиз-чи! Роҳат десангиз-чи! — мақтади имом.

Қавомиддин шайхулисломнинг гапига кўшимча қилмоқчи, шунинг билан улар ўртасидаги хирачиликдан асар ҳам қолмаганини кўрсатмоқчи бўлди:

— Шайхулислом жаноблари, «Бўғмача билагим» дейсиз. Илло... ўзи бўғмача бўлсаям, ошиқ диллар тугунини ечиб юборади-да, нақ, а, лаббай, бойвачча?

Бойвачча юзларига хижиллик сояси югурди, ичида: «Хайрият, бугунги анжуман мақсадга юз бурди», деб қувонди ва қозига мамнун назар ташлади:

— Ишқилиб, озроқ яйраб сафо этсангизлар, дейман-да...

— Муҳаббат бир ажойиб табиат туҳфаси экан, — деди яна Қавомиддин. — Тоҳир ва Зухрони олинг, ёки Вомиқу Узрони! Алпомишу Барчинни, ё Лайли ва Мажнунни! Ҳар бир дoston, қисса, сўйласангиз, Шаҳризода эртаклари ҳам бир четда қолиб кетади.

Шайхулислом Қавомиддиндай диндор одамнинг кутилмаганда муҳаббат ҳақида бундоқ ёйилиб гапиришидан ҳайратга тушди ва синаб кўриш мақсадида деди:

— Қозикалон жаноблари! Муҳаббат ҳақида сўз юритдилар...

— Шундоқ, тақсир, шундоқ...

— Муҳаббатни ажойиб табиат туҳфаси дедилар...

— Дедим, дедим...

— Тоҳиру Зухро, Вомиқу Узродан сўз очдилар, Алпомишу Барчин, Лайлию Мажнулар ҳам қолмади... Аммо, бир нарса хаёлингиздан фаромуш бўлибдур...

— Нима экан? — сўради қози тобора таажжуби ортиб. — Десилар, илло...

Муғанний «Шашмақом»дан кўшиқ айтар, Хожа Лутфуллоҳ билан имом Қутбиддин, суҳбатнинг оқими қаёққа борар экан, деб қизиқиб қолишганди. Шайхулислом синовни давом этдирди:

— Ахир муҳаббат, оламда фақат бир сиймога қаратилмоғи зарурдир, яъни яратганнинг жамолига, ҳақнинг жамолига! Сиз шу нарсани ёддан чиқардингиз, билъакс, Тоҳир-Зухролар муҳаббатига алмаштирдингиз!.. — Шайхулислом атай қаттиқроқ гапирди.

— Ажаб, ажаб... — деб қўйди Хожа Лутфуллоҳ.

Қавомиддин кутилмаган ҳужумдан сал эсанкиради, аммо тездан ўзини қўлга олди. У ҳақнинг жамоли ва муҳаббат ҳақидаги мунозарали фикрларни англаб етади, бунга

муносиб жавоб ҳам тайёрдир, фақат бир нарсага тушунолмай турибди: шайхулислом ҳазил қиладирму ё жиддий гапирадирму?

— Шайхулислом ҳазратлари, фақирни имтиҳон кўзгусига солиб кўрмакдадурларму дейман? Фикҳу шариат илмини биздан ўн қовун пишиғи илгари билганликларини намойиш этмакчилар шекилли! Хе-хе-хе! — Қавомиддиннинг ясама кулгиси янгради.— Тақсир! Ҳақнинг жамоли ҳамиша дилимиздадир, агар бир гул кўрк очса, ҳақнинг жамоли аён бўлгани шулдир. Алалхусус, Вомиқ Узрони хуш кўрса, билингким, анинг латофатида ҳақнинг жамолидан шуълалар борлигидандир...

— Андоқ денг? — шайхулислом кинояли сўради.— Агар сиз Мансур Халлож замонида кун кечирганингизда... дордан қочиб қутулолмас эдингиз?

— Тақсир! — Қавомиддин баҳсни бошқа изга кўчириш ниятида деди.— Яқинда Қасри Ғиндувон қишлоғини зиёрат этдим, у ерда шайх Баҳоваддин Нақшбандий истиқомат қиладурлар... Бир таноб ери бор, экин-зироат билан ҳам машғул эрқандир...

— Ажаб, ажаб...— деди Хожа Лутфуллоҳ.— Машхури офоқ ул зот...

— О, Баҳоваддин балоғардон пирим! — деб юборди Қутбиддин.— Ул зотни зиёрат этмак ҳаж савобига тенгдир!

— Ул зот ҳам ҳақ жамоли деб, худо деб қўл қовуштириб ўлтирмайлик, уни дилга жо этиб, тирикчиликдан қолмайлик, деб таълим берадилар. «Дил ба ёру даст ба кор», у кишининг каломларидир. Яъни дилимизни муҳаббатга берайлик, кўлимизни ишга юборайлик. Илло, муҳаббат ҳам бундан мустасно эмасдир...

Қавомиддин ҳисобни тўғри олган эди, баҳс бошқа изга кўчибгина қолмасдан, энг муҳими, қози учун керакли изга тушди. Гап шундаки, Абулворис Самарқандий Баҳоваддин Нақшбандийнинг муридларидан эди, шайхнинг тариқати унинг интилишларига, қарашларига мос келарди. Самарқанд шайхулисломни кўз ўнгига қўллари бақувват, юзлари офтобда пишган қорамағиз юзли чайир киши намоён бўлди, гарчи ёши Абулворис Самарқандийникидан кичик эса-да, шайхулислом шайхни пир тутарди. Пирларнинг эса кекса ёши бўлмайди.

— Жаноблари шайх Баҳоваддин Нақшбандийни бунчалар яхши билишларидан беҳабар эканмен...— сидқидил тан олди шайхулислом.

— Ажаб, ажаб...— кўшилди орага Хожа Лутфуллоҳ.

Садр Сулаймон шайхулислом билан қози ўртасида чиққан янги баҳсдан яна кўнгли хижил бўлди.

— Тақсир! — деди у Қавомиддинга қараб, унинг захраси учиб турганлигини қози сизди. — Сизлар... шайхулислом ҳазратлари билан мабодо божа эмасмисизлар?

— Йўқ...— деди қози ҳайрон.— Нимага ундоқ деяпсиз—

— Ҳалиги... божа божани кўрса... дейдилар-ку?.. Бир-бирингизни кўрсангиз, дарров баҳсга тушиб кетасиз-да...— Садр Сулаймоннинг ингичка аччиқ кулгуси жаранглаб меҳмонхона деворларини тешиб ўтгандай бўлди.

— Ажаб, ажаб... Божа эканларму, а? Билмаган эканмиз...— деди Хожа Лутфуллоҳ.— Ажаб...

— Э, намунча «ажаб»лайверасиз? Ё волидалари туққанда «ажаб» деб туққанмилар? — Бойваччанинг жаҳли чиққани энди билинди.— Ҳа, баҳс қилманглар, еб-ичиб, яхши гаплардан сўйлашиб ўлтирайлик, дейиш ўрнига, нукул «ажаб» демакдан нари ўтмайсиз?

— Шундоқ, шундоқ, бойвачча, сиз ҳақсиз... ўтмаймен...— шоша-пиша деди Хожа Лутфуллоҳ.

Қавомиддин зўр-базўр кулди-да, деди:

— Яхши сабоқ бердингиз, бойвачча, қуллук! Ростдан ҳам биз меҳмонга чақирилган эканмиз, мана, едик, ичдик, баҳслашдик... Албатта, бизни барон маслаҳатга чорлаган бўлсалар керак?.. Мен шул ҳақда сўрамакка энди оғиз жуфтлайдирмен, шайхулислом жаноблари фақирни саволга тутиб қўймайдирлар.

— Агар сўзимиз оғир ботган бўлса, бойвачча, бизни маъзур тутасиз... Ўз уйимизда ўлтиргандек, сўзга эрк берибмиз...— деди шайхулислом.

— Асло малол сарига борманг! — деди бойвачча қаттиқроқ тегиб юборганини тушуниб.— Ўз хонадонингиздек... Сизларни яқин олиб шундоқ гапирармен-да! Оға-инимсиз... Бир нарса хусусида маслаҳатингиз жуда зарурдир... Сизлардан яширадиган жойим йўқ...

Меҳмонлар бир оз енгил тортдилар. Садр Сулаймон Нишопур сафаридан ҳикоя қилди, кўҳна шаҳар таърифини келтирди, қуллар, чўрилар харид қилганини айтди. Хонлик оқа хусусида сўйларкан, ёш нарса эканлигини, кутилмаганда хуш кўриб қолганлигини тан олиб гапирди. Сўнг ғайридин бир жорияга қандоқ қилиб эш бўлмоқ йўлларини қидираётганлигини аңлатди.

— Ажаб...— деб сўз бошлаётган Хожа Лутфуллоҳ бирдан бойваччанинг дашноми эсига тушиб жимиб қолди, сўнг кўллаш маъносида деди: — Муҳаббат покиза нарса... Уни пок тутмак лозим... Инчунун, бойвачча пок тута олгай, иншоолло...

— Ҳали бунга шубҳангиз ҳам борму, тақсир? — ўсмоқчилади Қавомиддин.— Нима дедингиз, шайхулислом ҳазратлари, а?

— Муҳаббатнинг покиза нарса эканлигига асло шубҳам йўқдир...— деди Абулворис Самарқандий, аммо бойвачча уни пок тута оладими, йўқми, бу томонига муносабат билдирмади.

— Муҳаббат бир офтоб экандир, барча офтобдан баҳраманд бўлгиси келадир...— жилмайди мударрис.— Зеро офтоб нурида исинмак гуноҳ саналмас! Бу оллога ҳам хуш ёқадир...

— О, кўнгил, кўнгил! Менинг кўнглим балодир, ёнган ўтга соладир! Кўнглимининг кўчаси кенг...— гапга кўшилди индамай ўлтирган имом.

— Шайх Баҳоваддин ҳам ҳақнинг жамоли деб, кўл қовуштириб ўлтирмайлик, уни дилга жо этиб тирикчиликдан қолмайлик, деганлари шу-да! — Қавомиддин гапим тўғрими, дегандек шайхулисломга қаради.— Бойваччанинг муҳаббати, ана ўша шайх айтмоқчи, тирикчилиги... Ғайридин ожизага меҳрини шундоқ англамак лозим!..

Яна баҳс бошланиб кетди. Бу ерда Хонлиқ оқанинг ғайридин эканлиги ўртага ташланди, бойвачча хотинлари хусусида сўз кетди. «Агар бойвачча юнон қизига уйланмакчи бўлса, икки жиҳатга эътибор қилинсин,— деди Хожа Лутфуллоҳ.— Биринчидан, ғайридин қиз мусулмонликни қабул қилсин, сониян, тўрт хотинларидан бирига талоқ хати тутқазсин...»

— Бойваччанинг юнон қизига муҳаббати зўр экан, бунга шариятда йўл топилур...— деди шайхулислом.— Аввало, жориянинг мусулмонликни қабул айлаши шарт эмас... Фақат, у муваҳҳид бўлса, яъни оллоҳни ягона деб тан олса кифоя. Ғайридин жория, агар даҳрий бўлмаса, унга уйланмак мумкин, аммо қиз бермак қораланадир...

Абулворис Самарқандий бойваччани яхши биларди, кўнглига тугиб қўйган мақсадини аввалдан ҳал қилиб қўйиб, номига ўзгалардан маслаҳат сўрагувчилар тоифасидан эди бойвачча. Модомики, Хонлиқ оқани хуш кўриб қолган экан, ҳар қандай йўл билан унга уйланади, шак йўқ. Юнон қизи муваҳҳид бўладими, тўрт хотиндан бирининг жавоби

бериладими — буларнинг заррача аҳамияти йўқ. Лекин шайхулисломга битта алам қиладиган жойи, бойваччанинг устомонлиги туфайли, кейин ўзи истамаган ҳолда шундай ишга фатво берган бўлиб чиқиши эди. Албатта, бу ҳодисанинг кунлар келиб тавқи лаънат бўлиб ёпишажагини шайхулислом ҳозир ҳаёлига ҳам келтирмасди. Шайхулислом учун яна бир янгилик шундан иборат бўлдики, Қавомиддиннинг муҳаббатини мақтаб гапиришидан манфаат излаганини билди. Бойвачча, шубҳасиз, унга недир ваъда қилган! О ғараз қули, нафс бандаси!

— Ул ожиза муваҳҳид бўлса, бас, малолсиз уйланмак мумкин, уйланмак мумкин! — Буни имом айтди.

— Фақат бир шартким, Хонлиқ оқага янги чорбоғ сотиб олиб бергайсиз ва ул ўша ерда истиқомат этмаги лозимдир, — деди шайхулислом.

Бу сўзларни фатво деб тушунган бойвачча:

— Хотиржам бўлсинлар, шундоқ қилурмен! — деди мамнун.

Садр Сулаймон Хонлиқ оқа масаласини ҳал қилиб олгач, тўй тараддудига тушди. Аввало, у Самарқанднинг казоказолари берган маслаҳатларга кўра, келинчак учун янги ҳовли сотиб олди, ҳовлини Хонқали кўчасидан танлади. Арк кўчаси билан Хонқали кўчаси оралиғида Чорсу майдонига чиқаверишда, хонақоҳ ёнида бир синган савдогарнинг каттагина ҳовлиси бор эди. Тўй ана шу ҳовлида бўлди. Хонлиқ оқанинг келинлик даври бошланди. Лекин бечора қиз манглайда не савдолар борлигини ҳали билмас, эртанги кун ҳам бугунги кундай кечади, деган умид асираси бўлиб яшарди.

* * *

Ҳаш-паш дегунча ўн йил ўтиб кетди. Кўнгил деб ғайридин жорияга уйланган бойвачча, барибир, кўп дашномларга қолди, бўлар-бўлмас миш-мишлар туғилди. Жаммазабон яқинда Бухорога бориб келди, ўша ерда ҳам: «Самарқандлик бойвачча, ғайридиндан хотин олибди, кофир қиз илгини тутибди...» деган гап юрганмиш. Бойвачча фарзанддан умидвор эди, фарзанд кўришса, ҳамма майда гаплар кўмилиб кетарди. Аммо фарзанддан дарак бўлавермади.

Кутилмаганда лўп этиб чиқиб қолган бир ҳодиса ҳамма нарсани ўзгартириб юборди.

Бир куни Жаммазабон Садр Сулаймоннинг олдида индамай бош эгиб тураверди. Нохуш нарсаларни гапиршидан аввал унинг шунақа қилиш одати бор эди. Бойвачча хайрон сўради:

— Ҳа, Жамма? Нима бўлди?

— Мен... итингизмен, султоним... Аммо итлик қиялпти, деманг...

— Гапир!

— Бутун умримни хонадонингиз остонасига боғлаганмен...— Жаммазабон бойваччага тик қаролмасди.— Беминнат хизмат туфайли шу қутлуғ рўзғор қуллари қаторидамен...

— Чўзмай гапирсанг-чи! Нима бўлди ўзи?

— Сизнинг шаънингизга озгина доғ тушса, мен у дунёю бу дунё ўзимни кечиролмаймен...

— Эй, намуноча тешадай ўз-ўзингга томон йўнасен? — Садр Сулаймоннинг энди жаҳли чиқа бошлади.

— Султоним... хонадонингизга хиёнат оралади...

— Нима?! Нима деяпсен, бадбахт?! — Бойвачча калла-хум Жаммазабоннинг ёқасидан олиб силкита бошлади.— Ким... доғ туширди?

— Айтдим-ку, султоним, итлик қиялпти деманг, деб...

— Айт?! Ким?!

— Кенжа завжангиз... Хонлик оқа бойбича...

— А?! Нима дединг, тилинг кесилгур?! Хонлик оқага нима бўлибди?

Жаммазабон Хонлик оқанинг сўнгги пайтларда Қавомиддин қози билан дон олишиб юрганини гапириб берди. Бойбича ҳафтанинг маълум кунда бозорга чиқади, қози ҳам иттифоқо бозорда юрган бўлади... Ҳар жума куни тунда хилватда кўришадилар...

— Бас! — деб юборди бойвачча.— Ҳеч кимга оғзингдан чиқарма!!!

Садр Сулаймон Жаммазабонга қаттиқ ишонарди, у ҳеч қачон алдаган эмас...

У ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Садр Сулаймонни Хонлик оқанинг хиёнати, келиб-келиб Қавомиддин қози билан боғланиб қолиши беҳад ўртаб юборди. Дарров улар учрашиб турадиган хилватни топиб, иккисини ушлаб, Чорсу майдонида эл олдида шармандаю шармисор қилиш керак, деган фикрга келди. Аммо тезда бу фикридан қайтди, чунки агар шундоқ қилса, аввало бойвачча шаънига яхши бўлмаслигини тушунди. Улус эшитиб, бойвачча ундоқ экан,

хотини бундоқ экан, дейди, эл оғзига элак тутиб бўлмайди...
Қозикалонга бўлса нима гап ҳам тегарди...

Садр Сулаймон Хонлиқ оқа хонадони томон борар экан, қандай қилиб юзсиз хотиндан ўч олиш ҳамда сувдан курук чиқиб кетиш йўллари йўлар, дам-бадам дудама пичоғини ушлаб қўяр эди. У шу боришида Хонлиқ оқага пичоқни ботириб-ботириб олгудай алпозда эди. Ҳовлига қадам қўйдию ўзини қўлга олди.

— Хонлиқ!!

— Лаббай, султоним! — югуриб келди Хонлиқ оқа, унинг дўриллаган овози ҳар қачонгидан ҳам хунукроқ эшитилди. Хонлиқ оқа анча тўлишган, тиниқ осмондай мовий кўзлари аввалгидек беҳол ва маъсум боқмас, балки шаддод ва таптортмас эди. Синчиклаб қараган одам, миждалари остида хиёл салқилик пайдо бўлганлигини илғайди, бир пайтлардаги офатижон хушбичим қоматли санам энди йигирма беш ёшли тўлғин бир хотинга айланган... Садр Сулаймон уни биринчи марта кўраётгандай узоқ тикилди, кейин индамай ичкарига йўналди. Хонлиқ оқа эрининг изидан эргашди.

— Хўш...— деди бойвачча шоҳи кўрпачага чўкка тушаркан. Унинг вазоҳати кўрқинчли эди.— Ўзлари чўри эдилар... Бойбека даражасига кўтариб қўйган эдик... Энди... тўйдиролмай қолдикми?.. А?!

— Султоним...— Хонлиқ оқа нохуш нарсани сезиб турарди.

— Энди тўйдиролмай қолдикми?.. А?!.. Гапир, манжа-лаки!!

— Нимани... гапирай? — қути учиб сўради Хонлиқ оқа.

— Нимани?! Нимани, эмиш! Менинг юзимга оёқ қўйганингдан гапир! Хиёнат қилганингдан гапир? Ана бу қози билан пинҳона гуфтугўларингдан гапир! Расво!!!

— Мен у кишини бозорда кўриб...

Хонлиқ оқанинг сўзи оғзида қолди... Садр Сулаймон олдида турган махлуқни шапалоқ билан тортиб юборди.

— Мегажин! Яхшиликни билмаган аҳмоқ, ношукур банда! Итнинг бошини товоққа солса юмалабдир... Астағфурилло!..

Бойвачча гапирган сари ўзининг сўзлари ўзининг бағрини ўйиб боради. У гапни қисқа қилмоқни ўйлай бошлади.

— Ахир... гуноҳим...— ҳақиллади Хонлиқ оқа.— Нима...

— Сенинг гуноҳинг учун, девор тагига бостириб юборишим керак...— деди бойвачча, Амирзода Абдулланнинг хиёнаткор завжасини ўйнаши Баёнқулихон билан қозиққа ўтқаздирганини эслади.— Йў-ў-ў-ўқ! Унда осонликча ўласан кетасан!.. Сени ўлдирмайман... Эл-халқ ўртасида Хонлиқ ундоқ, Хонлиқ бундоқ деган тавқи лаънат гапларга ҳам тоқатим йўқ! Йў-ў-ўқ!

Бойвачча аламли тиржайганча ўрнидан туриб кетди.

Хонлиқ оқа Садр Сулаймоннинг фарзанди йўқлигини кўриб, агар фарзанд туғса, шунча мол-мулк меросхўри бўлиб қолишини яхши биларди. Аммо йиллар ўтиб, ўзида бирон ҳомила нишонасини сезмади. У қандоқ қилиб бўлса ҳам фарзанд кўриш ташвишига тушди. Тўғри йўлдан чиқиш эмас, балки тўғри йўлга тушиш қийиндир. Хонлиқ оқа фарзанд илинжида шайтон васвасасига учиб, Қавомиддин қози билан пинҳона топишиб қолди. Топишди-ю, бошига бало орттирди. Шўрлик хотин буни Сулаймонга қандай тушунтира олади? Ахир у издан чиққан бўлса, бир чек-каси, бойвачча шаънини ўйлаб шундай қилди. Хўш, фарзанд кўришса, Садр Сулаймон обрўси эди-ку! Буни қандай тушунтиради, ким тушунади-ю, ким қулоқ осади?..

— Худо хайрингизни берсин!..— Хонлиқ оқа шитоб келиб бойвачча оёқларига тиз чўқди.— Менга бир яхшилиқ кўргизинг, султоним! Бошимни очиб қилиб беринг! Юртимга кетай, ўша ёқларда гумдон бўлай!..

Садр Сулаймон пойида тагин ўша ўзи билган хушсурат, мовий кўзлари илтижога тўла сулув юнон қизини кўрди. Хонлиқ оқанинг латофати ҳали кўнгилларни куйдирар даражада жозибали, ҳар қандай қаҳрлар музини ҳам эритишга қодир эди. Аммо лат еган орият туйғуси, хиёнат алами олдида кўз ёшлар, кўрку ҳусн васвасаси бойвачча кўнглига таъсир этишдан ожиз қолди.

— Султоним!..

Садр Сулаймон ғазаб ичида Хонлиқ оқанинг елкасидан тешиб юборганини билмай қолди.

— Уч талоқсан!!!

Хонлиқ оқа ҳўнграб юборди.

— Шўрим қуриди! Шўрим қуриди!..

— Лекин хиёнат учун берилган жазо ҳали бу эмас, ҳароми! — бойвачча овозини пасайтириб тиш орасидан деди. У Хонлиқ оқага қандай жазо бериш борасида бир

тўхтамга келолмасди. Бирдан Дайлам мамлакатининг подшоси Азудаддавла билан малика Жамила ўртасида бўлиб ўтган машҳур ишқ можаросини эслади. Подшо ёқтирган қизига уйланмоқчи эди, ammo малика қатъиян рад этди. Ранжиган Азудаддавла Жамилани бобилхонага юборди. Малика қочиб, ўзини Дажлага отиб ҳалок бўлди...

— Девор тагига бостирсам, деворга ачинамен... От думига боғлатсам, отга жабр... Осонгина ўласан кетасан... Йў-ў-ўқ! Шундай бир жазо топайки, бир умр азобини торт! Ҳа! Дайлам подшоси бўлмасам ҳам Самарқанд бойваччаси мен! — Садр Сулаймон босиқ гапирарди. — Сен ҳаром ишга қўл урдинг, хиёнат ботқоғига ботдинг... Ўзинг шуни тиладинг! Бас, қолган умринг ҳам шундоқ кечадир! Сен шу уйда бобилхона¹ очасен, ўзингдек ҳаромиларга бош бўлиб, сенга сарф қилинган ўн минг динорни узиб берасен! Озодликка чиққач, бошинг оқдан томонга кетаверасен! Шундагина кўнглим ўрнига тушади, ҳа!!!

— Ундай қилманг, султоним! Расво қилманг, султоним! — Хонлиқ оқа шундай деб йиғлар, бойвачча этакларига ёпишарди. — Уринг, ўлдириг кўйинг, ундан кўра мен бахти қарони! Ундай қилманг!.. Войдо-о-о-д, уйим куйди! Уйим куйди-и-и!!!

— Сени ўлдиргани ҳазар қиламен! — хотиржам деди Садр Сулаймон. — Торт кўлингни! Менга номаҳрамсен!!

Бойвачча ялиниб-ёлворган аёлга боқмай хонадан чиқиб кетди.

Хонлиқ оқа беҳол ўзини ўринга ташлади, ҳўнтраган овозини чиқармаслик учун ёш ювган юзларини баркут ёстикқа босди...

Ўн учинчи боб

МАВЛОНОЗОДАНИНГ ҲУЖРАСИ

...Кониғилда гаройиб манзара кўзни қувонтиради. Баҳор нафаси табиатга жон озигидай мадад бермакда, ҳар кунжақда жаннат жамоли кулиб боқадир, минг бир хил сабзаю райҳонлар ўз бағирларига Эрам боғини яширишган... Турфа-турфа чечаклар далага айланишга чиқишган...

¹ Бобилхона — ўйинхона, фоҳишахона маъносига.

Ям-яшил ўланзорда ҳеч ким йўқ, Самарқанд халқи сайру томошага чиқишни яхши кўрадиган Кониғилда, чошгоҳ вақтидан ўтган бўлишига қарамай, ажабо, ҳеч ким йўқ... Икки кишидан бошқа... Бошига такана ташлаган, узун енгли оқ бўз қўйлак кийиб олган, вужудидан ғайрат ёғилиб турган гўзал қиз Жаҳон билан эғнида янги оқ яқтак, мисқоли салла ўраган Мавлонозодадан бошқа... Гўёки бутун олам, эл, табиат, икки севишган юраклар бир-бирлари билан кўришолмай азиятда қолдилар, бас энди, қониб-қониб сўйлашиб олсинлар, бир-бирларига боқиб тўйсинлар, дейишгандай, икки оташ қалбнинг холисанлилло ташвишини чеккандай туюларди.

Ажабланарли жойи шуки, Жаҳон ўланзорнинг гуллар тўфони қайнаб ётган чап томонида, Мавлонозода лолалар хирмони тошиб шоширган ўнг томонида эди. Қиз севиқлиси тараф қадам ташлагани сари, юриш қийинлашиб борар, гуллар қалинлашиб йўл бермасди. Йигитда ҳам шундай ҳол: вазифаси севишган дилларни бирлаштириш бўлган гуллар Кониғилда, аксинча, тўсқинлик қиларди. Лекин на қиз, на йигитнинг нимага шундоқ эканлигини ўйлашга фурсатлари бор, фақат тўтиқушнинг болаларидек қизгин бир-бирига талпинишади:

— Жаҳо-о-о-о-он!..

Йигитнинг кучли овози Кониғилни жаранглашиб юборди, ўланзорни оралаб, гулларни, майсаларни сийпалаб ўтиб, олинсадаги тоғларни бағирлаб, эпкинга кўшилиб қайтиб келади:

— ...о-о-о-он!...

Қиз, оламни тўлдирган бу овозни шаҳарда, Наддофлар маҳалласида эшитиб қолишади-ку, деб хижолат чекади. Жаҳоннинг ёлғиз ўзи у ёқларда нима қилиб юрибди дейишмайдимиз, дейди.

— Астароқ сўзланг, мулла ака! — илтижо айлайди Жаҳон. Ажабо, оҳиста айтилган қизнинг каломлари йигитнинг овозидан ҳам қаттиқроқ акс-садо бериб, борлиқнинг қат-қатларини янгроқ оҳангга тўлдириб юборди. Бундай ҳолдан иккиси ҳам лол, бир-бирларига тикилишар экан, кўнгиллари фараҳларга тўлади.

Энди эса бутун табиат ҳаяжонда, майсалар жилмаяди, гуллар табассум қилади, тоғлар хо-холайди, олам қаҳ-қаҳ отиб кулади...

Мана шундай талотум ичида Жаҳон билан Мавлонозода олдинга, рўпарадаги тоққа қараб юрар эканлар, гул

хирмонлари ортда қолар, бошларида қушлар ғужғон ўйнарди. Қиз билан йигит тоғ тепасига чиқдилар. Олдинда бепоён фазо, туйғулар кенглиги, муҳаббат олами яшнаб ётарди.

— Келинг, учиб кетамиз! — деди Жаҳон осмон қатларига чиройли кўзларини тикиб.

— Эркин қушлардек! — қўшимча қилди шайдо йигит фазонинг мовий рангларидан завқланиб.

Улар чўққида туришар экан, оёқларида қайдандир фавқулодда бир куч пайдо бўлди-ю, кўлларини ёзишганча фалакка парвоз қилдилар. Улар қушдан ҳам енгил учардилар. Қаёққа учиб боришаётганини билишмас, кўнгилларида фақат парвоз сеҳри, кенгликлар меҳри... Ана, паства Кониғил ўланзори, ана Самарқанд... ана Шаҳрисабз... ана офтобда ялтираб, эгри-бугри олов тасмадай кўринган Зарафшон билтанглаб оқмоқда...

Бирдан Жомеъ масжиди томондан Шамсиддин сўфининг азони эшитилди:

— Оллоҳу акбар!.. Оллоҳу акбар!.. Ашҳаду ал-ла илаҳа иллоллоҳ!.. Ашҳаду анна Муҳаммадар — расулиллоҳ!..

Мавлонозода уйғониб кетди. Аъзойи бадани жиққа ҳўл бўлибди, аммо руҳи қушдек енгил эди. У яна парвозга қайтгиси келиб дарров кўзини юмди. Наф бўлмагач, шифтга қараб бир муддат хаёл суриб ётди. Кейин ўрнидан турди-да, қўл-бетини ювди, таҳорат қилди. Мадраса ҳовлисига чиқиб машриқ томон кўз ташлади. Офтоб ҳали чиққани йўқ... У хужрага қайтиб нонушта қилди-ю, кўпдан орзулаб юргани Абуллайс ас-Самарқандийнинг «Бўстон ул-орифин» китоб мутолаасига киришди. Китобфуруш топиб қўйган экан, кеча бозордаги дўкондан олувди. Шу пайт ташқаридан:

— Хў, мулло! Уйдадилар?..— деган овоз эшитилди. У китобни очиб ҳолида лавҳда қолдирди-да, ташқарига юзланди:

— Айтганингиздай уйдამиз! Келаверсинлар!

Толиби илмнинг тахмини тўғри чиқди, келган одам Кулоллар маҳалласи оқсоқоли Уста Кулол экан.

— Саҳар мардондан келабердим, мулло! — хижолатомуз деди Уста Кулол.

— Айни муддао-да, уста!

— Маҳалламизда юз элликта уй бор,— ўтирар-ўтирмас гапни ишдан бошлади Уста Кулол,— кўпчилиги кулоллар. Лекин яхши билмас эканмен, ичида бориға шукр қилади-ганлари ҳам бор экан...

Мавлонозода кўз олдида Мовароуннахр ҳокими Амир Хусайннинг Самарқандга келган кечаси Қаландархона кўчасида юз берган издаҳом, «борига шукр қил!» деб вайсаган қаландар ва унинг ёқасидан олган бақувват эроний йигит гавдаланди. Шу-шу, сарбадорлар орасида «шукр қилмайдиганлар» билан «шукр қиладиганлар» иборалари рамзий маъно касб этадиган бўлиб қолганди.

— Кўпми? — сўради Мавлонозода.

— Учрайдир...— жилмайди Уста Кулол.— Учрайдир... Мана, бири — Неъмат кулол деганимиз, кўшилмади. «Мен пулидан қочмайман, «Хайрия» учун бир дирҳам-ярим дирҳам бўлса беравераман, аммо хатга мени қўшманг. Хатга тушдинг, ўтга тушдинг, деганлар. Тағин бир балога гирифтор бўлмай!» деди.

Тақяхонадаги ўша суҳбатда, ўз хужрасини сарбадорлар жамоаси ихтиёрига топширдим, дегандан кейин, Мавлонозоданинг ташвиши кўпайди, авваллари фақат Худобанда билан Аббос баҳодиргина келиб турадиган хужра энди гавжум бўлиб қолди. Бу ерда Хўрдак Бухорий, Ҳалвойи, Исоқ этикдўз, Нозим Меҳметларни тез-тез кўриш мумкин. Улар ўз чекига тушган жойлардаги кишилар рўйхатини келтириб беришди.

Мавлонозода Уста Кулол билан суҳбатлашиб ўлтиришган пайтда морбоз Лакшман ҳам сарбадорлар жамоаси котиби хужрасини излаб келиб қолди. Хужралар томчи сувдай бир-бирига ўхшаганидан, топа олмай, нарига ўтиб кетди. Бир хужрани очди, ичкарида овози ингичкадан келган, кўзлари шилпиқ, каламушбашара бир муллавачча кироат билан банд эди. Лакшман Абумансурнинг хужрасига келиб қолганди.

— Мулла йигит, сизни сабоқдан қўйдим... узр...— деди, сўнг Мавлонозода хужрасини сўради.

— Ўн хужра орқага қайтасиз, ўша ерда...— деди Абумансур кўзлари катта-катта Лакшманнинг кичик жуссасига тикиларкан, дастрўмоли билан шилпиқ кўзларини артди: «Нима учун Мавлонозода атрофида ҳаммаси парвона экан-а? Қандай сир бор бу ерда, қандай сир? Нега мен билмаймен, нега?..»

Морбоз раҳмат айтиб ортига қайтди.

— Шукр қилмайдиганлар нечтага етди, уста? — сўради Мавлонозода.

Уста Кулол жилмайди.

— Наддофлардан сўнг бизники-да Самарқанднинг энг катта маҳалласи,— деди у.— Чоғимда, мингтага борди-ёв! Лойи пишитилган бўлсин, ишқилиб...

— Сир тутмакдамусиз? — Мавлонозода умум қондани эслатди. Сарбадорлар жамоаси оқсоқоли ҳар бир вакил келганда шуни сўрашни қаттиқ тайинларди.

— Бешак-шубҳа! — тинчлантирди Мавлонозодани Уста Кулол.

Шу пайт хужрага Лакшман кириб келди.

— Овозларингиздан танидим,— деди у.— Хужрангизни топгунча анча қийналдим...

— Нима... овозимиз ташқарига чиқиб турибдими? — ташвиш ичра сўради Мавлонозода...

— Ҳовлига эшитилиб турибди, хужра ёнидан ўтган баралла эшитади.

Уста Кулол билан Мавлонозода ҳайратланиб бир-бирларига қарадилар.

— Биз эса сир тутмак ҳақида бақириб гаплашаётган эканмиз-да! Бу ёғи қандоқ бўлди, уста?..

— Деворнинг ҳам қулоғи бор, деган гап машҳур...— қўшиб қўйди Уста Кулол.

Уста Кулолнинг гапи бу ерда жуда ўрнига тушди. Абу-мансур морбозни кузатиб қўйди-ю, қизиққанидан жойида ўлтиролмай қолди. Мадраса ҳовлиси кимсасиз... У Мавлонозода хужраси эшигига келиб, биқинганча гапга қулоқ сола бошлади.

— Бағоят ҳақ гапни айтдингиз. Бордию ҳозир шундоқ эшикнинг орқасида кимдир гапимизни эшитиб турган бўлсачи? — Мавлонозода шундай деди-ю, бу гапига ўзи ҳам ишонмади.

Юраги така-пука Абумансур мабодо эшик очилиб қолса нима қилиш лозимлигини ўйлаб атрофга қўз ташлади. Эшик билан девор ўртасида бир одам сиккувлик жой бўлиб, агар эшик очилса, ўша ерда биқиниб қолиш мумкин. У ортга қайтмоқни ҳам мўлжаллади, бироқ сирни билиш истаги устун келди-да, жойида қолди.

— Йўқ, ташвиш қилманг,— деди Лакшман.— Ташқарида одам зоти кўринмайди.

— Кимнингдир овози келяптими? — сўради бирдан Уста Кулол.

Орага жимлик чўқди, ҳамманинг қулоғи динг бўлди. Ҳеч қаердан ҳеч қандай садо эшитилмас, фақат Чорсу майдони томонда садақа сўраб юрган бир гадонинг ўткир овози элас-

элас кулоққа чалинарди. Абумансур бўлса эшик орқасида нафас ҳам олмай турарди. Эрталаб кўйлақчан ташқарига чиқиб кетганданми, у сал нохушлик сеза бошлади, бурни ачишиб акса уриб юбориш хавфи туғилди.

— Хонқали кўчасини ҳам айланиб келдинг, шундай қилиб...— Уста Кулол Лакшманга тикилди.— Нечтасини рўйхатга олдинг!

— Хонқали кўчасида уч юз киши. Ҳар бир одам билан сўйлашдим.— Морбоз мамнун эди.— Кўплари сарбадорлар ҳақида эшитишган. Самарқандни фозил шаҳарга айлантириш борасида сўйласам, Ниёз қизиқчи, афсонани гапирманг, дейди. Сарбадорлар жамоасини маъқуллашди, «Хайрия» жуда ёқди... Гапларимни тушунмаганлар ҳам бўлди... Уларни қўшмадим.

— Сир тутишадирму?

— Албатта! Бозоркўчадагилар рўйхатини энди олиб келурмен.

— Биронта ҳам хонадон қолмадими? — сўради Уста Кулол.

— Биронта ҳам! — жавоб берди Лакшман.

Абумансурнинг димоғи тобора чирсиллаб борарди, у икки бармоғи билан бурнини қаттиқ қисди. Энди нафас маромига пугур етганидан томоғи қичишга турди, ҳа-па, дегунча йўтал тутиб қолиши ҳам мумкин...

— Балли, балли! — деди уста зўрға ўзини кулгидан тўхтатиб.

Мавлонозода ҳазилвон Уста Кулолнинг гапни қаёққа бураётганини яхшигина тушуниб турар, соддадил морбознинг тўғрилиқчасига самимий бераётган жавобларидан завқланар, сўзга аралашмай суҳбат оқимини кузатарди.

— Бундан чиқди, кўчанинг бошидаги хонадонга ҳам кирибсан-да? — жиддий тикилди Уста Кулол.

Морбоз ўйланиб қолди. Бирдан хижолат тортиб жилмайдди, худди айб иш қилиб қўйган одамдай катта-катта кўзларини четга опқочди:

— Ҳа... Оббо сиз-ей! Қўймайсиз-да, уста!..

— Асосий рўйхатни ўша ердан бошлаш лозим эди! — қаҳ-қаҳ отди Уста Кулол, Мавлонозода ҳам унга қўшилиб куларди.

— Тўғри... Биронта ҳам кирмаган хонадоним қолмади, дебмен...— Морбоз ҳазилни келган жойидан давом этдирди.— Хонлиқ оқа хонадонига кирмадим. Лекин унинг ўзи билан гаплашдим...

— Ие? Ие? Хўш, хўш? — сўради Уста Кулол кулгидан тўхтаб.

— Биз «хайрия»га дирҳам-пирҳам беролмаймиз, дейди...

— Ҳа, нега энди? Нега энди?..

— Биз... бошқа нарса берамиз, деди...

Қаттиқ қаҳқаҳа кўтарилди. Абумансурнинг иложи қолмади, қараса акса уриб юборадиган. Оғзини беркитганича ўрнидан турди-да, эшикдан ташқарига отилди. Беш-ўн қадам юргач, қаттиқ акса уриб юборди, бу пайт кулгу тинганди, «апчшу!» хужрадагиларга аниқ эшитилди. Мавлонозода шитоб ҳовлига чиқди, уни кўрган Абумансур лўкиллаб чопа бошлади.

— Ҳа, Абумансур? — маъноли савол ташлади Мавлонозода.

— Бадан тарбияси билан шуғулланаётирмен...— деди Абумансур боз акса уриб.— Чиниқмак лозимдир...

— Ажаб... бадан тарбияси билан шуғулланишингизни ҳеч кўрмаган эканмен...

— Бугун илк бор бошладим...

— Акса уриб турибсиз...

— Тўғри айтасиз, кириб кетамен, шекилли...— Абумансур шундай деди-да, секингина хужрасига кириб кетди.

Мавлонозода ҳозиргина Абумансур турган жойга бирпас тикилиб турди, бирон шубҳа унинг хаёлига келмади. Бирдан толиби илмнинг қулоғига:

«Таваккал ту алолло»ни деган эр,

На қалқову, на толқоннинг гамин ер!—

деган сўзлар эшитилди. У дарвоза томон қайрилди: баланд бўйли, бошига учлик қалпоқ қийиб олган, барваста, шопмўйлов Ахий Жаббор келарди. Мавлонозода Тун салтанатининг ишонган тоғларидан бўлган бу йигитни, ўша Самарқанд қўйнида машғалалар порлаган кечаси Чорсу майдонида кўрганича бошқа учратмаганди.

Аммо Ахий Жабборнинг ортида атрофга олазарақ тикилганча, айиққа ўхшаб лапанглаб келаётган одамни кўриб озроқ саросимага тушиб қолди. Миқтидан келган, юзларини соқол-мўйлов босиб кетган, ўнг чаккасида ёнғоқдек нарса бўртиб чиққан одам Абомуслим эди.

— Дўстни кўрмоқ зўр юмуш, ҳеч баҳоси йўқ эмиш! — деди Ахий Жаббор Мавлонозодага кучоқ очиб. Сўнг ёнидаги одамни таништирди: — Бу киши Тун салтанати фуқароси Абомуслим оға бўладилар!

Мавлонозода Худобанда билан иккисига тинчлик бермаган бу одамни доим йироқдан кўрганлигиданми, ёки ҳамisha йўл тўсиб чиқаверганидан ҳаяжонга тушганиданми, чехрасига яхши қарамаган экан. Абомуслим очик чехрали, хушрўй қиёфали эди, чуқур ботиб кетган кўзлари сўнгги йўқ қайғуга тўлиб турарди.

— Абомуслим оға кечаги йиғинда Тун салтанатининг хазиначиси этиб тайинланди, Шаҳриёрдан тортиб салтанатнинг энг сўнгги фуқаросигача Абомуслим оғани, ҳалол, хиёнатдан йироқ одам деб ёқладилар. Сарбадорлар жамоаси «хайрия»сига жамалгани бу киши йиғиб берадилар. Келатган эдим, Абомуслим оға: «Самарқанд сарбадорлари жамоаси котиби, хушбичим йигит Мавлонозода билан мени ҳам таништириб қўйсанг!» деб қолдилар. Бу ердан чиқиб Нозим Меҳмет қаҳвахонасига борамиз...

— Жуда яхши! Жуда яхши! — мамнунлигини яширмади Мавлонозода. — Қани, ичкарига... Меҳмонлар ҳам бор эди...

Тун салтанати фуқаролари хужрага кириб бордилар.

— Ёдингизда бўлса, — деди Мавлонозода, — Абу Бакр оға ғаройиб салтанат ҳақида гапиргандилар. Мана, ўша салтанат фуқаролари — Ахий Жаббор, Абомуслим оға! Булар эса — Кулоллар маҳалласи оқсоқоли Уста Кулол оға, сарбадорлар тақяхонаси соҳиби морбоз Лакшман оға...

Кўришиб бўлганларидан сўнг Ахий Жаббор одатдагидек тантанали суратда сажли сўзини бошлади:

— Азизларим, сизларга битта сўзни айтайин, ёмони йўқ оламда сўз дейилса, нотайин. Рўйи заминда яккаю ягона унга тан беради замона, Тун салтанати фуқаролари ўзларини бундан буён сарбадорлар сафида кўрадилар! Мана шул муждани котибимизга етқурмакка келдик. Сарбадорлар жамоаси оқсоқоли кеча анжуманимизда иштирок этдилар, ўзлари ҳам қароримиз гувоҳи бўлдилар...

— Тун салтанати фуқаролари ўзларининг ҳар бир кепакий чақасини лозим эса сарбадорлар жамоаси учун сарф этишга тайёрдурлар! — деди Абомуслим.

Уста Кулол бу фуқароларни қаердадир кўргандай бўлаверди, аммо қаердалигини эслай олмади. Лакшман эса дарров таниди, уларни Чорсу майдонида, бозорда, карвонсаройда, тўй-томошаларда кўп кўрган...

— Салтанатингиз каттадирми? — сўради Уста Кулол Ахий Жаббордан, унинг ўтли-шудли эканлигига эътибор бериб.

— Салтанатимиз бутун Чорсу майдонидан иборатдир. Ушбу салтанат худуди кенгайиб бормақда, буткул шаҳарга ёйилмақда... Мана рўйхати...

Шу пайт Абомуслим ўз-ўзига айтгандай хаёл ичида:

— Қани ганақ? Ё лошқанот! — деб юборди.

Ҳамма нима деяпти, дегандай ҳайрон бўлиб унга қаради, ҳеч ким ҳеч нарса англамади. Мавлонозода Худобанда иккиси Абомуслим билан неча бор учрашган бўлса, барчаси бир лаҳзада толиби илм хаёлидан лип этиб ўтди. Абомуслим ҳар сафар ҳам бир хилда ана шу сирли сўзларни такрорларди.

— Нима дедингиз? — сўради Уста Кулол, жуссаси кичик Лакшманнинг ҳайратдан кўзлари яна ҳам каттароқ очилиб кетди.

— Ўзим... шундоқ... — хижолат бўлди Абомуслим.

— Ахий Жаббор! Нечун Абомуслим оға доим шу сўзларни айтиб юради, балки биларсиз? — сўради Мавлонозода. — Кўнглида бир дардлари борми...

— О! Толиби илм, кимда бордир дард, дарди билан қувватлидир мард! Тун салтанатида бир одат борким, ҳеч қачон кишининг ўтмиши борасида сўралмайди. Ким эдинг, қандоқ эдинг, қашқанг бормиди, тожинг бормиди — булар салтанат фуқароларини асло қизиқтирмайди. Аввало, унинг одамлиги даркордир. — Ахий Жаббор жиддий гапирарди. — Бу сирли сўзларни мен кўп эшитганмен, аммо қондадан чиқмай деб маъносини сўрашга ботинмаймен. Ўзлари эса айтмайдурлар...

Абомуслим лом-мим демас, кўзларини ерга тикканча гапларга кулоқ солиб ўтирарди. Шу ерга келганда оҳ тортиб юборди.

— Айтамен... нега айтмаймен? Айтамен! — ўртанди Абомуслим. — Фақат қиссамнинг кимга кераги бор, деймен. Андиша қиламен... Азобларим мени жинни қилишга оз қолаётир...

Ҳамма Абомуслимга тикилиб қолди.

— Андиша қилманг! Айтинг, биродар! — Уста Кулол самимий қувватлади. — Айтинг! Дардингиз енгиллашади!

— Майли... — Абомуслим ҳаммага бир-бир қараб чиқди. — Ўзим ҳам қийналиб кетдим. Енгил тортсам зора...

Абомуслим ҳикоясини бошлади.

* * *

— Бу йил ҳижрий 765 йил кўкламида, адашмасам, қирқ тўққизга кирдим. Асли Фарғона томонларданмен, Ахси

шаҳридан. Аҳси — Сайхун бўйида жойлашган бўлиб, Мовароуннаҳрда машхур шаҳарлардан ҳисобланади. Шон-шукуҳда унга тенг келадиган шаҳар кам. Кубо, Андижон, Марғионлар унинг ёнига боролмайди. Хўжанд, Тошкент, Самарқандлар билан бас бойлашадиган кент эди она шаҳрим Аҳси... Мен Аҳси ҳоқими Саъд Акбар хонадонида туғилдим, Жалойирбек деб атадилар. Волидам отамнинг кенжа, тўртинчи хотини бўлиб, Оққизбегим дердилар. Падари бузрукворимиз волидамизни суюб қолиб уйланган эканлар.

Мен эрка-талтанг ўсдим, укаларим билан ўйнамасдим. Мактабда ўқитишларига бепарво эдим, ота-онам чунон уриндилар, такасалтанглигимдан уларни ҳам ҳоритдим. Менда ўйин-кулгига ҳавас кучли эди, ўқиш, меҳнат қилиш ҳақида гап кетди дегунча, елка томирим тириша бошларди. Тенгқур дўстларим билан Сайхун бўйларига шикорга чиқардик, ошиқ ўйнаш, бўзахўрлик, баччавозлик қилиш, чилим тортиш асосий машғулот эди. Чилимни тортиб, эски гиёҳвандлардек: «Қиршо! Қиршо!» деб кўярдик йўталиб, аммо маъносини билмасдик, бу бир маънисиз сўз бўлса керак...

Ёшим йигирма бешга борганда Марғион бегининг қизини олиб бердилар, тўғрироғи, олиб бермасликларига қўймадим. Унғача уйланмадим. Бир марта шаҳар аъёнларидан бирининг қизига уйлантирмакчи бўлдилар, оёғимни тираб туриб олдим. Иккинчи марта қозининг қизини олиб беришмакчи бўлди, тўй арафасида Андижонга қочиб кетдим... Бундай қилишимнинг сабаби, мен уйланмак, ожизаларга эш бўлмак руҳи пок кишиларга тўғри келмайди, деб ўйлардим, андишасизларча ўзимни ўшандоқ кишилар қаторига кўярдим, домоним булғанмасун, дердим...

Бир кун волидамизни кузатиб Марғионга боришга тўғри келди. Онамиз Марғион бегининг заифалари билан дугона эдилар. Бўлажак завжамни ўша ерда кўриб ошиқу беқарор бўлдим. Сулувбика — сут билан чайиб қўйгандай офатижон эди, кўрдиму жигаримдан урди, гўзал чехра хаёлимдан кетмай қолди. Ота-онам уйланаман, деганимга хурсанд бўлиб кетишди, аммо Марғиондан келин тушириб келишга оғринишди. Сабаби, отам билан Марғион беги орасида орият даражасида бир келишмовчилик ўтган экан. Ўшанга отам: «Қандай бош эгиб борамен?» дер эмиш. Мен: «Жалойирбек беқлигини қилади, Сулувбикани олмасам дунёдан тоқ ўтамен!» деб туриб олдим. Отам мени оқ қилиб юбораман, дер эмиш, тағин ўзини босар эмиш... У ақлли,

андишали одам эди, онам икковлари охири маслаҳат қилишиб, ўғлимиз уйланса қуйилиб қолади, тезроқ тўйини бошлаб юборайлик, дейишибди.

Отам катта бошини кичик қилиб Марғинонга совчи юборди. Совчилар бир неча марта қатнашди, куда томон совчилар борган сари қизининг баҳосини оширарди...

Тўй ҳам ўтди.

Тўйдан кейин ҳам менинг яшаш тарзим ўзгармади. Ўша давралар, шикорлар, бўзаҳўрлик, қиморвозлик...

Ногаҳон юз берган бир воқеа ғира-шира хонамни чақмоқдай ёритиб кетди, кўлмак сувдай ҳаётимни тўлқин-лангириб юборди: ўғил кўрдим! Ота-онам ҳаддан зиёд севинишди, Сулувбика бахтли эди. Ўғлимга «Шерўғлон» деб от қўйдик. У бирам ширин эдики, бирам ширин эдики, кўяверасиз! Бирга кирди, иккига ўтди... Уни «Ширинўғлон» деб эркалатардим. Кейин қиз кўрдик. Ширинбика деб атадик уни. Икки курагининг ўртасида чиройли нори борлигидан, «Қизингни Норжон дейиш керак!» дер эдим онасига ҳазиллашиб. Адашмасам, ўғлимнинг кўкрагида, юрагининг тепасида ҳам нори бор эди, ҳа-ҳа, каттагина нори бор эди...

— Ширинбика туғилган йили фожеа юз берди, — давом этди ҳикоясини Абомуслим. — Отам Саъд Акбар саройда кечаси номаълум кишилар томонидан ўлдирилди. Отамнинг турли хотинларидан фарзандлари кўп эди, лекин ҳокимлик рутбасига амаким Саъд Ваққос эришди. Тажанг, кекчил бу одам азалдан пинҳона ҳокимликка даъво қилиб келарди. Ҳатто отамнинг ўлимида амакимнинг қўли бор дейишарди. Буёғини олло биледи, мен бир нарса деб гуноҳга ботишни истамаймен.

Амаким Саъд Акбар фарзандларидан шубҳалана бошлади. Бировини ҳоким қилиб у ёққа юборди, бошқасини элчи қилиб буёққа жўнатди. Лекин амаким мендан шубҳаланиб ўлтирмади. Чунки мен на сипоҳийликка қизиқар эдим, на олий мартабага, қилган ишим, боя айтганимдай шикор, қимор, майхўрлик... амаким-ку мендан шубҳаланмаган экан, мен ундан ҳадиксирай бошладим, ётар-гураримдан ҳаловат кетди. Хотиним Сулувбика, ҳозиргидай эсимда турибди, шахло кўзларини тикиб: «Отамлар томонга Марғинонга кетайлик!» деди, бироқ қайин отамникига сарғайиб боришни ўзимга эп кўрмадим...

Шу алфозда қушлар кечди. Тўрт ёшга кирган Шерўғлоннинг тобора шўхи чиқиб борарди. Ширинбика, ширинқизим эса бирдан ўтиб иккига қадам қўйди. Тили чиқиб чулдираб қолди. Ростданам ширин.

Авваллари шикорми, майхўрликми, чилимми, қиморми — барчасидан ҳам оз-оздан бўлиб турар эди. Кейинги вақтларда шикорни умуман йиғиштирдим, гарчи Сайхун бўйларида шикор қилишни дунёнинг уч фароғатидан бири деб ҳисобласам ҳам. Мени қимор ўзига батамом тортиб олди. Унинг васвасасидан тунлари ухламай чиқадиган, «Қани ганақ? Ё лошқанот!» сўзларини такрорлайдиган бўлиб қолдим. Киши бундай паллаларда нима қилаётганингни билмайсен, буткул эс-ҳушингдан мосуво бўласен, ақлинг терс томонга ишлай бошлайди. Умидингни узиб молингни тикасен, аммо молини оламен, деб умид қиласен. Рақибингни жонини олай дейсен, жонингни тикасен, бутун олам, ҳаёт, ёр-дўст, одамгарчилик торозининг бир палласида туради, бир палласини ўзининг васваслари, гижгижлари, қайноқ ҳаваслари, қутқулари билан қимор банд этади...

Бир кун ютқизавериб бор-будимдан айрилдим. Ҳеч омадим келмади. Олам кўзимга қоронғу бўлиб кетди, ҳеч нарсага ақлим етмай қолди. Нима бўлса тикишга тайёр бир ҳолда эдим. Миям карахт, гарангман. Теграмни омади чоғиб турган рақибларнинг хушчақчақ ва музаффарона овозлари тутган... Ақлим бир лаҳза ёришгандай бўлди-ю, дунёда менинг ўйинга тикадиган хотин, бола-чақамдан бошқа ҳеч вақом йўқ эканлигини англадим! Энди ўйласам, даҳшатга тушиб кетамен, лекин миям қизиб турганда, ўшанда, менга хотинимни ўйинга тикиш даҳшат бўлиб туюлмади. Аксинча, шу йўл билан ютқизган молларимни қайтариб оламен, деб умид қилдим, бунга ишондим, хотинимни ютқазиб қўямен, деб асло ўйламадим. Рақибларимни бир бор «Аттанг!» дегизгим, «Воҳ»латиб қўйгим келди. Заррача ҳам иккиланмай суюкли хотиним Сулувбикани, Шерўғлонни ва Ширинбикани қиморга тикдим... Даврада хотинимнинг гўзаллигини эшитишганди, сулувлигини яхши билишарди. Тўйимизда улфатларим қатнашишган эдилар-да!

Қиморбозлар орасида бундоқ таваккал қиладиганлари, одатда кам учрайди. Менинг қароримни даврадагилар ҳайрат билан кутиб олишди. «Бу феълингдан қайт!», «Бошқа бир чора изла!», «Қўй! Бундай қилма!» дегувчилар бўлди. Аммо бундоқ сўзлар янгради дегунча, ўчириши лозим бўлган шамол оловни баттар ланғиллатиб юборгандай, менинг қарорим яна ҳам қатъийлашар эди... Ҳатто рақибим Гардкамшоқнинг ўзи мени бу йўлдан қайтармоқчи бўлди, майли, қарзини бир йил ичида узиб берса кифоя, дебди, тантилиқ қилибди. Семизлигидан бўйни йўқолиб кетган

Гардкамшоҳ қиморнинг пири эди, Хўтану Хиндистон томонларда уни билишар, эътиборли, нуфузли ўйинчилардан саналарди. «Гардкамшоҳ» лақабини унга таваккалчилиги, мардлиги учун берган эдилар. «У мард экан, мен киммен, кўрқоқмуен? Мен ҳам мард ўғилмен, бировнинг раҳму шафқатига зор жойим йўқ!» дея қайсарлигим тутди.

Ўртани бўшатдилар. Мен қўлимга беш дона ошиқ олдим. Ошиқлар ҳам ташланавериб ажабтовур хирпа бўлиб кетган. Бешовини кафтимга тердим, яхши ниятда барини олчи қилиб қўйдим. Бир лаҳза теваракка назар ташладим. Теваракда чағир кўз, ола кўз, қўй кўз, қисик кўз, қора кўз, кўк кўз, соққа кўз, зағча кўз — турфа кўзлар, Жалойирбек ҳозир нима қилар экан, ошиқларни қандай ташлар экан, дея катта қизиқишу ҳайратда тикилиб қолишган эди...

Мен кафтимда саф тортган бешта бир хил ошиқларга қарадим. Қарадиму кўзим тиниб кетди! Ошиқларга жон кира бошлаганди! Ана, биринчиси қимирлади, иккинчисига жон кирди, учинчиси!.. Ҳозир кўлимдан ўрмалаб тушиб кетишадигандай! Лол бўлиб қолдим! Ҳеч кимники бундай бўлган эмас. Қайси қиморбоз, ошиқлар қўлимда жонланиб кетади, деб мақтана олади? Мен буларнинг барини яхшиликка йўйдим, омадим келди, деб ўйладим.

Аслида эса мени қаттиқ ҳаяжон чулғанди, қўлим қалтираганидан, ошиқлар қимирлаб жон кирганга ўхшаб кўринганди. Мен парвосиз, руҳим баланд, ошиқларни камоли завқ билан дадил ўйинга отдим:

— Гардкам! Бахташ-таваккал!

Ошиқларни ўйинга отдиму нечундир кўзларимни очишга кўрқардим. Ҳамма бараварига «Оҳ», деб юборди. «Битта-я, битта!» дер эди кимдир. «Биттаси олчи турса нима қиларди?» дерди бошқаси. Мен одатда ошиқларни ўйинга ташлаб кўзларимни юмардим, сўнг «Қани ганақ? Ё лошқанот!» деган сеҳрли сўзларни айтиб, ошиқларга қарардим, бу сеҳрли сўзлар кўнглимга мадад берар, руҳимни кўтарарди.

— Қани ганақ? Ё лошқанот!

Шундай дедиму апил-тапил кўзимни очдим! Очдиму очганимга пушаймонлар едим... Афсус... сеҳрли сўзлар бу сафар мени қўлламаган эди! Бешта ошиқдан иккитаси олчи турган, қолган учтаси бўзахўрлик қилиб ҳориб-толган худобезор сўтаклардай юмалаб ётарди! Мен ютқазган эдим, гўзал хотиним Сулувбикадан, Шерўғлон билан Ширинбика фарзандларимдан тирик туриб ажраб қолган эдим!

Аmmo ҳали ўйин давом этарди. Албатта, бу ёғи ўйиннинг оқаваси. Мен Сулувбикани ва фарзандларимни ўз қўлим

билан Гардкамшоҳга топширишим керак эди. Уйга ёлғиз эмас, балки Гардкамшоҳ ва унинг гумашталари билан кириб бордим. Хотиним бизларни кўрди-ю, мен севадиган шахло кўзлари жикқа ёшга тўлиб, уввос тортиб юборди:

— Нима қилиб қўйдингиз? Нима қилиб қўйдингиз?! Хонумонимни куйдирдингиз-ку!.

Индай олмадим.

Шу пайт Шерўғлон тайпанглаб югуриб келиб қолди. Тўрт яшар бола нимани ҳам биларди дейсиз?.. У кўлингта ол, дегандай оёғимга ёпишарди. Ўғлимни қаттиқ кучоқладим-да, юз берган даҳшатли воқеадан жинни бўлаёзган Сулувбикани етаклаб болохонага олиб чиқдим.

— Яхши-ёмон гапларимга рози бўл! — дея олдим фақат хотинимга, лекин кўзларига қарай олмадим. Болохонадан кўча яхши кўриниб турарди, шу пайт кўчада икки ит ириллашиб уришишаётган экан. Шерўғлоннинг ўша билан андармон бўлиб қолганлигидан фойдаланиб, манглайдан аста ўпдим-да, пастга тушдим. Қимор қондаси бўйича, ютқизган одам хотин-болаларини томга, ҳамма кўрадиган жойга чиқариб қўяди, эшикни ланг очиб ўзи этак қоқиб уйини тарк этади... Мен ана шундай қилиб кета бошладим, остонадан беш қадам юриб улгурмаган ҳам эдимки, қулоғимнинг тагига тушган шаналоқ зарби гандираклатиб юборди:

— Мусулмончилигингни қилиб кет, сийниталоқ! — деди Гардкамшоҳ дарғазаб. Бошлаб жавобини берсам бўларди, аммо бир кундаёқ ич-этимни еб, курук гавдам қолганди, холос. Илгари қариллаб юрган, шикорга чиқиб ҳаммадан кўп илвасин отиб мақтанган, неча-неча май тўла хумларни бўшатиб парво қилмаган, урганда уч одамга бас кела оладиган Жалойирбекнинг суратигина турарди...

Ҳамма менга тикилган. Гардкамшоҳ айтган нарсани тушунардим. Мен атай индамасдан чиқиб кетаётгандим. Кўнглимда, ахир қачондир омадим келиб уйимга қайтармен, деган умид бор эди, шу вайдан орани узмоқчи эмасдим. Гардкамшоҳ эса хотинингни талоқ қилиб кет, демоқда эди.

— Уч талоқ қўйдим! — дедим ҳаммага эшиттириб. Ўқсиб-ўқсиб йиғлаб турган Сулувбика шу ерга келганда ўкраб юборди... Энди унинг боши очиқ, менга етга ёт бегона бўлганди...

Ўша-ўша Ахсидан «Ҳай-ё хув!» деб чиқиб кетдим. Бошимни қайси тошларга уришимни билмаймен, қаерни ватан айлай, деб ўқсинамен. Андижонга бордим, Оқгўр маҳалласида ҳаммомда гўлаҳлик қилиб кун кечирдим. Сўнг

Ўшга ўтдим, бир бойнинг қўйларини боқдим. Кейин Кубода ризқим сочилган экан, териб едим. Хўжандга йўлим тушиди, ундан Усрушонага йўл олдим, бир карвонга қўшилиб Тошкент, Ўтрор томонларга бордим, Ясси, Фороб кентларини кездим. Энди билсам, бу кентда муаллими соний Абу Наср Форобий таваллуд топган экан, сарбадорлар жамоаси оқсоқоли Абу Бақр Калавий суҳбатларидан билдим. Ўша ерларда бўлибмен. Икки йилдан бери Тун салтанати фуқаросимен. Ахсидан чиқиб кетганимга ўн саккиз йил бўляпти... Ҳозир ўғлим йигирма иккига кирган, қизим ўн тўққизда бўлса керак... Билмадим, тақдирлари қандай кечди... Гардкамшоҳ иккисини ҳам сотиб юбордим?..

Ахсидан чиқиб кетганимнинг бешинчи йили Хўжандда турганимда яширинча болаларимни кўриб келишга қарор қилдим. Дарвиш жандасини эгнимга ташладим, кашкулни белимга илдим, қўлимга ҳасса тутдим, термизлик савдоси синиб гадо бўлиб кетган давлатманд сифатида Ахсига келдим. Мен кетгандан кейин икки йил ўтгач, Гардкамшоҳ бошига фалокат тушибди,— қайтар дунё бу,— қиморда бой бериб, бор-будидан айрилибди, бир куни тонг саҳар бозор дарвозасининг ёнидан унинг ўлигини топибдилар... Шундай қилиб, Сулувбика билан болаларим бедарак кетишган, мен эса қоронғида қора кўзмунчоғини йўқотиб қўйиб, излаб тополмай умидини узган бола қўйига тушган эдим. Хаёлимда фақат мустар Сулувбиканинг ёш тўла шаҳло кўзлари, Шерўғлоннинг кўксигаги, Ширинбиканинг икки кураги орасидаги норлари қолган, хотирам даштини ўшаларгина обод қилади. «Қани ганак? Ё лошқанот!» дейишимнинг сабаби шу, қимор ўйнашни ташлаб юборганмен, аммо бу сўзларни ҳеч эсдан чиқара олмаймен, ҳозиргача ҳам ҳаётнинг аччиқ ўйинида иштирок этаётгандаймен. Ўғлим тенги, қизим тенгиларни кўрсам, барини Шерўғлон билан Ширинбикага ўхшатаверамен, кўз узгим келмайди...

* * *

Абомуслим кўнглини бўшатиб олган эди. Ўзи ҳам ажабтовур енгил тортди. Барча унинг мунгли қиссаси таъсирига берилди. Мавлонозода Абомуслимнинг тутумини энди тушунди. Гадо Мавлонозода билан Худобандани ўз ўғлига ўхшатиб юборганидан узоқ-узоқ тикилар экан-да!.. Ахий Жаббор Абомуслим ҳикоясини эшитаркан, хаёлидан бир-бир ўзининг аламларига тўла ҳаёти ўтиб туради.

Фарғона томонда, Кубо шахрида туғилгани, уч ёшида ота-онасига ўлат тегиб дунёдан кўз юмгани, ўн боласи бор холавачасининг қўлида қолгани, кўча-кўйларда сандироқ-лаб юргани, кейин ўғри болаларга қўшилиб кетгани, ўғрибошининг уни бачча қилмоқчи бўлгани, шундан ўғрилар галасидан қочиб чиқиб кетгани, сўнг Марғинонда бир мударрисга хизматкор бўлиб тушгани, ўшанда дурустгина савод чиқариб олгани — бари-бир тасаввурида жонланди. Уста Кулол билан Лакшманнинг ҳам болаларидан айрилган гадога раҳмлари келди.

— Сиз Жалойирбекман, дедингиз... Исмингиз Абомуслим шекилли?.. — сўради Мавлонозода. Абомуслим жавоб берадиган ҳолатда эмасди. Ахий Жаббор сўз олди:

— Салтанатимизда ўз аламли ўтмишини унутишга бел боғлаганлар истикомат қиладир. Ўтмишни унутишни исмларини ўзгартиришдан бошлайдилар. Шу сабабдан бу кишининг исмлари Абомуслимдир...

— Хафа бўлмаг, болаларингизни топасиз! Ўлмаган бўлсин ишқилиб... — Уста Кулол Абомуслимни юпатиб деди.

— Биргаланиб топамиз! — сўзга аралашди Лакшман. — Мана мен ҳам эл ичида юрамен. Суриштирамен...

— О, қанийди! — Абомуслимга яна жон кирди. — Болаларимдан бирон хабар топсангизлар айтинглари! Бобо Султонга ҳам айтганмен. У қарвонсаройда кўп бўлади, турли мамлакатлардан келган қарвонсаройлар билан учрашади...

— Бобо Султон? Ким у? — сўради Уста Кулол хайрон.

— Ҳа... Уми? — тушунтирди Ахий Жаббор. — Тун салтанати фуқароси. Салтанат қулоғи. Барча янги гапларни бизларга ўша айтиб беради.

— Мен ҳам сизга қўлимдан келганича кўмак беришга тайёрмен, — деди сарбадорлар жамоаси котиби. — Болаларингизнинг дарагини қидирамиз. Ноумид шайтон...

Абомуслим миннатдорчилик билдирди.

— Маъзур тутасизлар... — деди Ахий Жаббор. — Абомуслим оға билан Нозим Меҳмет қаҳвахонасига бормоғимиз зарур. Сўнг кундалик юмушимиз ҳам кутиб турибди. Ҳар нарса ўз вақтида бўлсун, одам бахти аҳдида бўлсун...

Тун салтанати фуқаролари кетишга ҳозирландилар.

— Мотурид гузариди ҳаммом қуришмакчи эканлар, фишт буюртма қилишганлар, ваъда бўйича, маҳалла калонполари келишмакчи эдилар, — деди Уста Кулол. — Мен ҳам борай...

— Мен ҳам Камонгаронга пешинга етиб бормагим лозим, Кумар уйда қараб турибди.— Кўзғалди Лакшман ҳам.— Тўйга айтилганмиз...

Мавлонозода бирин-кетин меҳмонларни кузатиб ҳужрага қайтди. Вақт чошгоҳдан ўтиб қолганди. У рўйхатларни тоқчадан олиб тартибга келтира бошлади. Рўйхатлар ичида фақат Наддофлар маҳалласига тегишлиси йўқ. Уни Абу Бакр Калавийдан олиб қўшиб қўяди. Бугун пешиндан кейин Наддофлар маҳалласига ўтади. Кўнглининг бир четида Жаҳонни кўриш умиди ҳам бор, Жаҳон...

Бирдан хаёлида сахарда кўрган туши жонланди. Туш достони, рўё қасидаси дейиш мумкин эди уни! Ишққа ташна, муҳаббат гадоси бўлган йигирма икки ёшли йигитнинг туши эди у!

Мавлонозода кўзларини юмганча энтикиб ширин тушнинг барча тафсилотларини эслашга тушди.

Ўн тўртинчи боб

СУВДА ҚАЛҚИБ КЕЛГАН ОЛМА

Наддофлар маҳалласининг оқсоқоли кун кўринмай шаҳар ҳокими эшигига етиб борди. Сабаби, Садр Сулаймон далаларга тонг салқинида чиқиб кетишни яхши кўрарди. У бир кун олдин Абу Бакр Калавийга одам юбориб, чинак мавсуми қандай кечаётганлигини кўрмоқ учун эртага қишлоқларга чиқажагини билдирди.

Садр Сулаймон ҳар йили йиғим-терим вақтидагина ҳосилнинг чўғини билиш учун пахтачилар ҳузурига бориб, қишлоқларни айланиб қайтади. Бошқа пайтларда чинак ишларини Абу Бакр Калавийдан сўраб, ҳисоб олади. Чунки пахтани Наддофлар маҳалласи оқсоқоли қабул этиб оларди, унинг берган маълумотига кўра пахтачиларга ҳақ тўланади. Наддофлар маҳалласи аҳли эса, бор пахтани олиб толасини толага, чигитини чигитга ажратади.

Дарвоза ёнидаги соқчи Абу Бакр Калавийни танирди.

— Ҳокимга хабар бергил, — деди у соқчига. — Наддофлар маҳалласи оқсоқоли сафарга тайёр эканлар, дегил...

Соқчи тезда хизматкорлардан бирига хабар берди. Абу Бакр Калавий Чорсу томонга назар ташлаган эди, анча нарида, кўз илғар-илғамас масофада уч отлиқ келаётганини кўрди. У эътибор бермади, нима кўп, кўчада тасир-тусир от чоптириб юрадиганлар кўп, ўшанақалардан бўлса керак, деб

ўйлади. Шу пайт ичкаридан отда Садр Сулаймон чиқиб келди, ортидан Худобанда билан Жаммазабонлар кўри-нишди. Жаммазабон яқинда девонбеги мартабасига кўта-рилган эди.

— Ассалому алайкум, ҳоким бува! — деди Абу Бакр Калавий кўл олиб кўришар экан.

Садр Сулаймон Наддофлар маҳалласи оқсоқоли саломи-га хушламайгина алик олди. Ёз бўлишига қарамай, ҳо-ким зарбофт матодан авра тўн кийиб олган, ўнг кўли-даги сўфибармоғида ёқут кўзли узук жилва кўрғи-зарди.

Самарқанд ҳокими ўз шериклари билан эндигина жиламан деб турганида, ҳалиги отликлар етиб келишди. Улар Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Ҳусайннинг элчилари бўлиб, элчиларга Темурнинг одамларидан амир Жоку барлос бошлиқ этиб тайинланганди.

Эгнига ҳарбий зирх ташлаган амир Жоку барлос одан тушди-да, шерикларини йигирма қадамча ерда қолдириб, Самарқанд ҳокими истиқболга ошиқди. У чап кўлини белидаги қиличга тираб олган, қадам ташлаганда орқасидаги кокили у елкасидан бу елкасига селкиллаб ўтиб турарди.

— Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон — садри жаҳон мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсун! — беш қадамча нарида тўхтаб таъзим қилар экан деди амир Жоку барлос. — Мовароуннаҳр султони Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғондан қутлуғ мактуб келтирдим!

— Қадаминг бўлсун, элчи! — деди ҳоким хушнуд, юрмоққа ошиқиб депсинаётган отининг жиловидан тортиб-тортиб кўяркан.

— Мамлакат подшосининг назари муборак, эй падари бузруквор! — майин овозда қутлади ҳокимни Худобанда.

— Мовароуннаҳр ҳукмдоридан қутлуғ нома келган бўлса ажабмас, султоним! — ялтоқланиб сўзланди Жамма-забон девонбеги. — Ахир биз солиқларни пулу молни, галлаю пахтани уч ҳисса ортиғи билан етказиб бердик...

Абу Бакр Калавий жим кузатиб турар экан, хаёлидан Садр Сулаймон босқоқчиларининг фирром, ноҳўя ишлари бир-бир ўтди. У ҳоким ва босқоқчиларни бир неча бошли аждаҳога ўхшатади: энг катта бош — ҳокимнинг ўзи, ундан кейингилари Жаммазабон, яна бошқалар. Ҳар бошда оғиз бор, бу оғизлар эса ўпқон... Солиғу ўлпонни энг четдаги «бош» йиға бошлайди ва ўзининг оғзи тўлмагунча иккинчи-сига ўтказмайди.

Амир Жоқу барлос кўрагининг чап томонига кўл суқиб найча қоғоз олди ва ортига бир қадам чекинди-да, мактубни ўйиб кўзларига суртди, сўнг икки кўллаб ҳокимга олиб бориб берди.

Садр Сулаймон ҳам найчани ўпгач, сирачланган жойидан авайлаб очди-да, ўқимоққа тутинди. Фармонда настағлик усулида жуда бежирим, чиройли қилиб куйидаги сўзлар битилган эди:

«Мовароуннаҳр султони Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғоннинг айтадурғон сўзимиз. Рубъи маскунда ягона Самарқанд шаҳрининг танҳо ҳокими Садр Сулаймонга маълум бўлсунким, мамлакат маснадида осойишталик байроғи ҳукм сурмишдир, фаровонлик авжида... Юрт сарҳадлари дахлсиз, Жета унсурларининг қадамлари қирқилмишдир. Инчунун баттол Илёсхўжа ҳануз Мовароуннаҳр даввосидан кўнгил узолмайди... Вале ул нопок жаннатмакон тупроғимизга хуруж черигин ияртиб келмак ниятидан халос бўла олмайди эрмиш. Баски, шайланмак лозимдир. Алалхусус, бизга беғараз кўмагингиз даркор бўладир. Солиғу ўлпон, божу хирож барчасин фуқародин жам айлаб, Шаҳрисабзга, ўнг қўлимиз Амир Темур ихтиёрига юборурсиз, токим ул черик тадорикин қиладур. Райийатдан фақат ушбу йилги эмас, келаси йилнинг солиқларини ҳам бир унновда йиғиб олингиз, илло шароит тақозоси шулдир. Имилламак — душман кўнглини олмак демакдир. Бесарҳад мамлакатнинг барча шаҳру қасабаларига ҳам шул мазмунда фармон юборилмишдир.

*Солисарой. Ҳижрий 766 йил, шаввол ойи 15-куни,
чаҳоршанбаи муродбахш.*

Самарқанд ҳокими мактубни авайлаб найча ҳолига келтирди-да, бир лаҳза Чорсу томонга, узоқларга тикилди. Яна солиқ йиғмоқ керак, ўлпон солмоқ керак... У Самарқанд ҳокимлигига тайинлангандан бери ўтган бир йил ичида турли важ-қорсонлар билан уч марта солиқ олинди. Учинчи мартасида Қўрчилар маҳалласининг одамлари гожлик қилишиб қурол-яроғ кўтаришиб чиқишибди. Хўрдак Бухорий деган бир одам тўшпадан-тўғри бундоқ депти: «Ҳокимнинг ўлпон йиғмоқдан бошқа юмуши ҳам борми? Ҳокимми ё ўлпончими? Агар бас қилмаса, ўзи ўлпон бўлиб кетади!» Шу гап алам қилди. Ошиғич чора кўриб сипоҳ юбормак

лозим эди-ку, бироқ бошқа маҳаллаларда ҳам бундоқ кайфиятга эрк бергувчилар борлигини айтдилар. Мана энди тагин ўлпон деб шаҳар аҳлини безовта қилмоқ керак... Ҳокимнинг ўзи ҳам билади, Ҳолвачилар маҳалласида қозонда ҳолва пиширилади, аммо ўзларига фақат ҳолва ҳиди қолмоқда, кулолларнинг ўзи кўзага ёлчишмайди, хумдонда қанчадан-қанча фишт тайёрлашади, лекин бири икки бўлмай ўзлари паҳса уйларда ўтиришади... Қаландарлардан не олиш мумкин, аксинча уларга бермоқ керак. Наддофлар ҳам очикдан-очик нолиш йўлини танлашди, улар ҳам солиқдан бош тортишмақда. Арк кўчасидаги казо-казоларга тегиб бўлмайди, тўшадан-тўғри бетингдан олишади...

Лекин мамлакат султонининг айтган сўзи — дарёга отилган тош, қайтиб олишнинг иложи йўқ. Отилган ўқ балки қайтиб келадир, аммо ҳукмдор сўзи айтилган жойда қоладир.

— Ўғлим! — деди Садр Сулаймон Худобандага қараб. — Мактуб менинг шаҳарда қолмоғимни тақозо этадир. Бу сафар ҳам бора олмадим, на чора... Лекин доғгоҳга бешакшубҳа бирга чиқурмиз, ўғлим...

— Мактубда бирор кори ташвиш изи кўринадирму, эй падари бузруквор? Озроқ тараддудга тушиб қолганингиз сезилди? — деб сўради Худобанда.

Худобанда, Самарқанд ҳокимининг эрка ўғли, мана, ўн олти-ўн етти йилдирки Садр Сулаймон хонадонида яшайди. Қоши-кўзлари пилиқдек бола унинг хонадонига қадам босганда фарзандга ташна садри жаҳон алланечук бўлиб кетди, Худобандага худди ўз пушти камаридан бино бўлгандек меҳр қўйиб қолди. Келган кунидан бошлаб унга энага тайин қилди, алоҳида хона ажраттирди. Ҳар кун эрталаб Худобанданинг қўлидан ушлаб ҳовли айланади. Меҳмонга борса бирга олиб боради, уйда қолдириб кетишига кўнгли бўлмайди. Худобанда худди ноёб кўчатдай парвариш қилинди. Шаҳарнинг энг яхши мударрисларидан Хожа Лутфуллоҳ унга сабоқлар бера бошлади, саркардалардан бири эса ҳарбий санъатга ўргатди, қилич тутиш, найза отиш сирларидан огоҳ этди.

Садр Сулаймоннинг айтишига қараганда, Худобанда — ҳокимнинг яккаю яғона ўғли. Уни тўрт яшар вақтида, мана шу Арк кўчасида ўйнаб юрганида кимдир ўғирлаб кетган... Ўғлини излаб, ота юрак оғриғига мубтало бўлди, онаси эса озиб қўп бўлиб кетди, ёлғиз ўғлидан айрилиб ўзини ўнглай олмай, оламдан ўтди. Худобандани ўғирлаб кетишгандан уч

йил кейин Нишопурдан хабар етди-ю, Садр Сулаймон бориб ўглини олиб келди... Йигит бу гапларни кўп эшитганди.

— Ташвиш ҳам бор, ўғлим, бор... Беғалва қалла қаллами, деган экан бир машойих. Мамлакат ҳукмдори яна Жета хони Илѐсхўжа устига қўшин тортмакчи...— ўйланиб деди Садр Сулаймон.

— Ё раббий, бало-қазонгдан ўзинг сақла! Тағин уруш-талашми? — деб юборди шу пайтгача жим турган Абу Бакр Калавий. Унинг оти ҳам бир жойда тураверганидан зерикиб депсина бошлади.— Уруш подшолар учун ўйиндир, вале фуқарога ўлим билан баробар!

— Тағин урушми, валинеъмат? — зорлангандай деди Жаммазабон девонбеги ҳам, чунки ҳар сафар уруш тараддуди кўрилди дегунча, Самарқандда бутун ташвиш унинг зиммасига тушар, солиғу ўлпонларни йиғиш тобора машаққатга айланиб бормоқда эди.

Элчиларнинг иккитаси нарироқда тўхталган кўйи қимир этишмас, амир Жоқу барлос эса лом-мим демай ҳокимдан жавоб кутарди. Садр Сулаймон томоқ кирди-да, деди:

— Бор меҳримиз, қалбимизнинг кўри Мовароуннаҳр султони Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғон умрларини зиѐда қилишга бахшида бўлғай! Улуғ ҳукмдорнинг айтганлари ҳамиша аъло, деганлари доимо дуруст! Хўш... Жаммазабон девонбеги, одамларингни ол, ҳам Абу Бакр билан чинакни кўриб келасен, ҳам олти қишлоқнинг ҳар бирида солиғу ўлпонни йиға бошлайсен! Бугун шу юмушга кириш, маъкулми? — Жаммазабон номига биринчи марта девонбеги сўзини қўшиб айтганларидан мамнун эди, у «хўп!» дегандай бош ирғади.— Худобанда барига ўзинг бошчилик қиласен! Ўрган, ўғлим...

* * *

Худобанда бошчилигидаги закотчилар, улар ўнга яқин эдилар, Қундузак қишлоғига вақт чошгоҳдан ўтиб қолганда етиб бордилар. Чинакчи қишлоқлар шаҳардан унча йироқ эмасди, улар ғарби-жанубда Зарафшонга яқин ерларда жойлашганди. Қишлоқлар асосан йигирма-ўттиз атрофида уйдан иборат бўлиб, энг каттаси Қундузак эди, унда саксон хонадон истиқомат қиларди.

Қундузак қишлоғининг оқсоқоли Холмат сўфи «меҳмон»ларни нохуш кутиб олди. Тўғрисўз, қизиққон ва шартаки бу одамнинг Жаммазабон девонбеги босқоқчилари-

ни кўриб фаши келди, совуққина кўришди-ю, «ҳа» йўқ, «бе» йўқ, деди:

— Худодан ҳам хафа бўлиб кетаман-да баъзан! Нега энди бизнинг бир парча қишлоқни шаҳарга яқин қилиб қўйган-а! Шаҳарда ётган одам кўлини мундоқ ташлаб юборса, бизнинг қишлоққа тушади!..

Холмат сўфи меҳмонларнинг келишиданоқ мақсадларини билиб, оғиз очишга ҳам қўймай бобиллаб берди:

— Ўн кун бўлдими, бўлмадими, бор-будимизни қоқиштириб кетдингизлар-ку? Тагин меҳрибончилик кўргизгани келдингизларми? Ахир фуқаронинг уйида қип-қизил девордан бошқа ҳеч вақо йўқ-ку!

Қишлоқда ҳокимнинг босқоқчилари келибди, деган хабар лаҳзада барчанинг қулоғига етиб борди. Одамлар бирин-кетин Холмат сўфи ҳовлисига тўплана бошладилар. Улар қишлоқ оқсоқоли билан босқоқчилар ўртасидаги даҳанаки жангга дабдурустдан қўшилолмай турдилар.

— Ушр дедингиз олиб кетдингиз, ўн боғ пичан ўриб қўйган бўлсам, бир боғини олдингиз, товуклардан олдингиз, ўтган йили тариқдан ҳам беришга тўғри келди... Тагин...

— Ҳой, вайсақи! — деди дарғазаб Жаммазабон девонбеги қўлидаги қамчинни ўқталиб қишлоқ оқсоқолига. — Э, оғзингни ёп! Ҳаммани ерга қорвординг-ку! Бас қил! Эмаса қишлоқ-пишлоғинг билан кулингни кўкка совуриб юбораман, пир урган!

Холмат сўфи орқага қайтадиганлардан эмасди, қишлоқ аҳли шунинг учун уни қаттиқ ҳурмат қиларди.

— Пир урган?! Пир урган деб сени айтадилар, урса сени уради, ҳа! Ўн кун олдин келиб, энди бу йил бошқа солиқ бўлмайди, мана шу охиргиси, деб кетган ким эди? Тагин келиб турибсан-ку! Пир урган бўлмасанг, шунақа қилармидинг нас босган?!

Худобанда Холмат сўфининг дадил гапларидан ҳайратда қолди. Унинг ҳам жаҳли чиқа бошлади, нимадир демоқчи бўлди, аммо шуғури оқсоқолнинг гаплари ҳақ эканлигини сезиб турганиданми, тили айланмади.

Абу Бакр Калавий Холмат сўфини эскитдан яхши биларди. Оқсоқол фуқарони ўйлаб, ҳоким одамлари билан тез-тез «сен-мен»га бориб қоларди. Ҳар сафар солиқ йиғишга келишганда ана шундай ловиллаб кетарди-ю, кейин барибир солиқни тўлашга мажбур бўларди. Аммо, бу гал Холмат сўфининг қарори қатъий эди. У Абу Бакр Калавийга деди:

— Булар-ку, майли, еб тўймасдан нари қоч, деганлар! Сиздек одам ҳам шуларга қўшилиб бизни шилишга келдингизми, оқсоқол? Жуда булар учун иззат-обрўли одам экансиз, билмаган эканмиз... Ахир бир оғиз тушунтирсангиз не қипти, ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор деб...

— Хў, Холмат сўфи! Хў, Холмат сўфи! Ўзингизни босинг, эй феъли яхши! Мен бошқа юмуш билан келдим, менинг юмушим пахта, ўзингиз биласиз-ку! Закоат билан менинг ишим йўқ! — вазиятни англатмоққа тиришди Абу Бақр Калавий.

— Энди, унақа эмас-да!.. — деди Холмат сўфи. — Тағин мени феълинг яхши, деб мақтайсиз...

Ховлида қишлоқнинг қирқ-эллик одами тўпланиб қолди. Шу пайт Жаммазобон девонбеги қўлларини белига тираб таҳдидли деди:

— Ҳа! Ушр дейман, оламан, хирож дейман, оламан, жон солиғи дейман, оламан! Ҳа! Дод десангиз ҳам оламан, вой десангиз ҳам оламан! Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан!

Фуқаролар энди жунбишга келди.

— Эй, оғзингга қараб гапир! Оғзим бор, деб гапиравера-санми?

— Чатаноғини кериб гапиришини қаранг! Ёриб ташлайман, даюс, чатаноғингни!

— Битта тушириш керак, мана ушр деб!

— Ушр деганин тушир! — сўз ўйини қилди кимдир. Аймо ҳеч ким қулмади.

— Халойиқ! — деб Холмат сўфи қўлини кўтарган эди, ҳамма жим бўлди. Қишлоқ оқсоқоли Худобандага юзланди: — Сиз оқил йигитсиз тушунасиз... Фуқаронинг ҳам оғзи бор, томоғи бор, бола-чақаси бор. Тонгсаҳардан туриб қора шомгача бир парча еридан чиқмай меҳнат қилади, бири икки бўлмайди. Яширмаймен, қишлоқ аҳли бағоят норози, зулм чегарадан чиқиб кетмоқда. Кеча Совғончига бориб келдим, бир эски танишим қазо қилибди. Бўз топилмайди!.. Ана!.. Пичоқ бориб суякка қадаляпти... Ҳамма дод дейди...

— Биз ҳам одамиз-ку! — кичқирди кимдир.

— Алқисса, — давом этди Холмат сўфи қишлоқ фуқаросига ишора қилиб. — Кўриб турибсизлар, буларнинг ёниб турган қаҳру ғазабидан бошқа, аламдан бошқа закотга берадиган нарсаси йўқ...

— Мурод не? Муроддан гапиринг! — сўради Жаммазобон девонбеги тоқати тоқ бўғилиб.

— Муродми? — кетмонсоқолини силаркан, истехзоли сўради Холмат сўфи. — Мурод шулки, агар аҳволга адолат кўзи билан қараб, гидрок торозисига солиб ўлчанса, сизларнинг солиқдан воз кечишларингиз даркор бўладир...

— Девонбеги! — мурожаат қилди Абу Бакр Калавий. — Инсоф юзасидан сўйлаганда Қундузак аҳлининг закотга берадиган мол-матоси йўқ эканлиги аён-ку. Бир сафар буларга тегмаслик керак, дейман...

Нима қиларини билмай турган Жаммазабон девонбеги энди бутун заҳрини Абу Бакр Калавийга тўкди:

— Э, оқсоқол! Сиз маслаҳатингизни қоғозга ўраб қўйинг! Наддофлар маҳалласига борганимизда яраб қолади. Бу ерда эса тилингизни тийинг, ҳа! Яхши бўлади!..

— Каттиқ тегманг! — девонбеги сўзини кесди Худобанда.

Абу Бакр Калавий жавоб бермади. Жавоб берадиган пайт ҳали етиб келмаган эди, у буни ҳис қиларди.

— Холмат ака! — деди бирдан Худобанда. — Ташвишланманг, сизлар бу сафар закотдан озод этилурсиз!

Ҳамма хурсанд бўлиб кетди.

— Яшанг, ўғлим! — мақтади Холмат сўфи.

Жаммазабон девонбеги эса тилини тишлаганча қолди:

— Нима қилаётирсиз султонзода? Булар шунақа дея беради-да!.. Ахир... — Нолий бошлаган эди у, Худобанда жим, ишорасини қилди. Абу Бакр Калавий сўз олди:

— Раҳмат, султонзода! Ҳа... менинг юмушим талайгина, шу кун и бутун чинакчи қишлоқларни кезиб чиқмоғим жоиз. Ижозат этилса-ю, ўз юмушимга равона бўлсам, эй феъли хуш!

Худобанда бу баланд бўйли, кичик салла ўраган, чўяндай қора юзли, шопмўйлов, қўйкўз одамни яхши танийди. У ҳақда сўз кетганда падари бузруквори, тўғрисўзлиги ёқмаса-да, «маънили одам», деб қўяди. Дўсти Мавлонозода ҳам Абу Бакр Калавий тўғрисида ҳурмат, эътибор билан ҳикоя қилиб бергад, тўлиб-тошиб гапирганди. Айниқса Наддофлар маҳалласи оқсоқолининг қизи Жаҳон борасида шоирлардай ёниб сўйлаган эди.

— Майли, ижозат бериладир... — рози бўлди Худобанда.

Абу Бакр Калавий Қундузакдан чиқиб, аввал Хожай Калонга борди, Совғончига ўтди, Хожа Ғунжора билан Кумушкентда бўлди, Ведарда тўхтади. Хартанг қишлоғида ҳазрати Имом Бухорий мазорини зиёрат қилди. Кейин Қора

Кўчқор деган бурнининг тепасида сўғали бор қисиқ кўз бир одам Абу Бакр Калавийни уйга таклиф қилди:

— Тамадди қилиб кетасиз...

Вақт ҳам пешин бўлиб қолганди. Улар ҳовли четидаги япаски тол тагида жойлашган сўри томон йўналдилар. Дастурхон ёзилди.

— Тирикчилик оғир бўлиб кетди, Абу Бакр,— сўз бошлади Хартанг оқсоқоли, унинг ёши олтимишларда эди.— Чинакнинг юмуши одамни жинни қилади, дейишарди, айтганларича бор экан...

— Ҳа...— тасдиқлади Абу Бакр Калавий ҳам.— Чинак бошга битган бир бало десангиз-чи. Сизлар-ку уни экиб ундириб йиғиб берасиз, биз толасини толага ажратгунча нақ эсимиз кетади...

— Баъзан ота-боболардан ҳам хафа бўлиб кетасан киши... Фарзанду набираларини ўйлашмай, меҳнатнинг оғирини танлашган экан...

Қора Кўчқор белидан чорсини олди-да, дўнг пешонасини, оғиз-бурнини шошилмай артди. Абу Бакр Калавий уни муҳим бир нарсани айтмоқчи эканлигини, бекорга уйга таклиф қилмаганлигини сезарди, шунинг учун ўртага гап қўшмасликка уринди.

— Меҳнати оғир бўлса бўлсин... майли...— Хартанг қишлоғининг оқсоқоли давом этди.— Лекин даромади йўқ-да! Садр Сулаймон пахтамизни сув текин сотиб олади. Менга қаранг, бир гап бор-да... Ўртамизда қолса, айтардим...— Қора Кўчқорнинг қисиқ кўзлари суҳбатдошига синчков тикилди.

— Айтаверинг, ўртада қолади.

— Шу... чигитдан толани ажратганингиздан кейин ҳаммасини торозига қўйганингизда, сал ғозини оширишнинг иложи йўқмикин? Бир-икки оқсоқол шуни билиб беришни мендан сўрашди...

— Қандай қилиб оширилади? Англамаётирмен...— ҳайрон бўлди Абу Бакр Калавий.

Қора Кўчқор дастурхон четида турган оқ қовунни олиб сўйди-да, карж-карж қилиб товоққа тера бошлади.

— Боринги, бир ботмон тола чиқса, шуни бир ярим деб... бойга ўтказилса... Ахир ҳамма пахта тўпланганда, билинмай кетади... Хирмон ахир... Бой текшириб ўтирибди-ми?.. Кейин...

— Э, бас қилинг-е! — деб юборди Абу Бакр Калавий Қора Кўчқор сўзини кесиб.— Уялмайсизми? Бу бориб турган фирромлик, кўзбўямачилик-ку!

— Бердисини айтганча ошиқманг-да! — Қора Кўчқор ҳам бўш келмади.— Агар шундай қилсак, олган даромад ҳам ўртада арра бўларди. Тушуняписизми? Арра? Арра?..

Энди Абу Бакр Калавий ёниб кетди. У ўзини худди нопок иш қилиб қўйгандай, ўғирлик иш устида қўлга тушиб қолгандай ҳис этди.

— Нонисоф экансиз-ку! Сиз... Сиз... — Наддофлар маҳалласи оқсоқоли қаттиқ ҳаяжон босганидан гапиролмай қолди.

— Ким билиб ўтирибди? — Қора Кўчқор бурнидаги сўталини силар экан, энди очикчасига хужумга ўтди.— Сизу мен, тепада худо билади, васаллом! Ҳали худонинг бировга бориб чақимчилик қилғонини одам боласи эшитган эмас, хотиржам бўлинг...

— Ие! — жаҳли чиқди Абу Бакр Калавийнинг.— Жуда анойи экансиз-ку, оқсоқол? Буни сиз айтмасангиз, мен айтмасам, худо айтмаса, виждон азоб чекмайдими? Э, қўйинг-е! Мен сизни тўша-тўғри, қалол одам деб юардим! Адашган эканмен!.. Суф сизга-е, эй феъли хунук!

— Виждон?! Хо-хо-хо! — Қора Кўчқор ўз билганидан қолмасди.— Виждон эмиш! Кимда бор экан ўша нарса! Садр Сулаймондами? Мамлакат ҳукмдори Амир Ҳусайндами? Кимда бор экан ўша нарса, қани билайлик? Ундан кейин, виждон деганингиз ичкарида жойлашган... Эплаб оламиз дейман, битта виждон бўлса?..

— Бор бўлса-ку, эплаб олардингиз... Лекин у сизда йўқ-да, оқсоқол! Жигилдонга қўшиб ютиб юборгансиз! Бу бўлмаган гапни иккинчи оғзингизга олманг! Э садқаи одам кетинг-е!

— Сизни одам десам, бир бало экансиз-ку! Агар қорним тўқ бўлса шундай гапни дермидим? — ўзини оқлашга уринарди Қора Кўчқор.— Ҳай, ҳай! Қаёққа...

Абу Бакр Калавий янги келтирилган шавлага ҳам қарамай, ўрнидан шарт турди-да, от жиловини тутиб Қора Кўчқорнинг қовлисида чикиб кетди.

* * *

Абу Бакр Калавий покдомон одам эди, у қинғирлик нималигини билмас, тўғрисўзликни шиор этиб олган

кишилар тоифасига кирарди. Бу йўлдан чекинмаган, бир бурда нонини ҳалол топиб еган Абу Бакр Калавийнинг Қорасоч бикага уйланиши ҳам бағоят қизиқ, ўша ҳалоллик йўлини маҳкам тутишга боғланиб кетади.

Абу Бакр Калавий Самарқандга қайтар экан, отни ўз ҳолига қўйдию хаёлларга берилди.

... Боштинда, Сабзаворда сарбадорларнинг қўзғолонлари авж олиб кетди, сарбадорлар давлати оёққа қалқди. Ўн саккиз ёшли Абу Бакр Калавий сарбадорлар сафида иштирок этди. Аммо у Самарқандни соғиниб қолди. Бир кун шу ҳақда оғиз очган эди, Ибн Ямин: «Тўғри, ўғлим! Юртингга қайт!» деб маслаҳат берди. Йигитнинг: «Бизнинг шаҳарга юрин!» деган таклифига: «Самарқандни кўрмак орзумим бор, рўёбга чиқиб қолса шояд!» деб жавоб қилди. Ҳасан Ҳамза билан Ҳусайн Ҳамза Хўтанга бораётган бир карвон сардорига айтишиб, Абу Бакр Калавийни карвонга қўшиб юбордилар.

Она шаҳрига соғ-саломат қайтиб келгач, Абу Бакр Калавий бир кун не иш биландир Қумушкентга бормоқчи бўлди-ю, Обимашҳад ариғи бўйлаб йўлга тушди. Айни пишиқчилик, ёз палласи, борлиқдаги файзиёб манзарадан кўнгил рўшнолик тортади. Олисда адирлар, ундан ҳам нарироқда, жануброқда, Ургут тоғлари. Офтоб чарақлаган, осмонда бир савам ҳам булут йўқ... Ҳаво тинг-тиник, тоза, шаффофки, агар, чертсанг, жаранглаб садо бериши аниқдай туюлади. Бошида дўши, эгнида оҳори тўкилмаган оқ яктак, йигирма ёшдаги йигит ариқ бўйидаги сўқмоқдан оҳиста юриб бормоқда. Атрофга боқар экан, она юртнинг нақадар гўзаллигини, табиати бетакрорлигини ҳис қилди, ғурур туйди. У бир нарсага ҳайрон: илгари ҳам бу йўлдан юрганди, лекин негадир энди илк бор ўтаётгандай бўлмоқда, ҳамма кўрганлари унинг учун янги — йўл ҳам, тиниқ сувли ариқ ҳам, олис тоғлар ҳам, кўҳна олам ҳам...

Обимашҳад ариғи гоҳ тўғри, гоҳ бурилиб оқар, йўл эса, ундан йироқлашмасди. Ўзича хиргойи қилиб бораётган йигитнинг хаёли бирдан бўлинди. Сувдан бир олма қалқиб оқиб келмоқда эди. Мовий ранг сувда олманинг оқлиги, қирмизи ранги тагин ҳам бўртиб кўринарди. «Олтин олма деганлари шу бўлса керак», деди ўзича йигит ва уни олмоққа чоғланди. Узун бир ёғоч топди-да, аста олмани ўзига томон «ҳайдай» бошлади, аммо олма қувлик қилиб йигитни алдар, ёғоч учи тегиши биланоқ сувга бир шўнғиб яна «қочиб» қоларди. Бундай ҳол анча давом этди. Ниҳоят, Абу Бакр Калавий олмани ариқ лаби томон келтиришга муваффақ

бўлди, олма қалин ўтлар орасига кириб қолди. «Хайрият!» деди йигит ва эгилиб олмани олди.

Муштдек келадиган қимизак олма томоша қилса қилгудай чиройли эди, бир қараганда оқ бўлиб кўринган олмани қизил ҳам дейиш мумкин, оқдан қирмизига ўтгунча яна бир қанча беҳол ранглар борлигидан йигитга олма камалакнинг бир парчаси бўлиб туюлди. У қўллари билан олмани артди. Олма тиниқ, доғсиз эди, у ер-бу ери эзилмаган ҳам... Демак, савоғидан узилиб бирон жойга тегмай тўғри сувга тушган... Йигит сувнинг тепа томонига қаради, қаердан оқиб келган бўлиши мумкин? Аммо кўз илғар масофада бирон боғ кўринмади.

Ҳар қандай гўзал нарса унга тегилгунча гўзалдир. Гул яшнаб турган жойида гўзал, узилгач хазон либосига ўралади, ғунча ҳам очилгунча гўзал, очилгач япроқлари тўзғишга маҳкум... Йигит ёш эди, олма эса бемисл гўзаллик пардасига беркинганди. Ҳар иккисини ҳам шиддатидан тўхтатиб бўлмасди. Йигит ўзини тутиб туrolмади, қирмизи олмадан бир тишлади! Олманинг чиройи ҳам бир тараф, мазаси ҳам бир ёқни олар экан! Абу Бакр Калавий худди асал кўшилган сутни ичгандай бўлиб кетди, дунёга кўз очиб ҳали бундай олмадан тотиб кўрмаган эди. Оламнинг кенглиги, тоғларнинг баландлиги, Обимашҳад сувининг тиниқлиги, олманинг чиройи, ғаройиб туйғулар барча-барчаси кўшилиб йигитни элители ташлади.

Йигит бирдан ўзига келди-ю, нохуш ўйдан вужудига ларза кирди, ҳалиги ҳавойи хаёллардан асар ҳам қолмади. «Мен бировнинг олмасини сўрамай, рози қилмай едим-ку? Бировнинг моли макруҳ, ҳаром! Қандай қилиб олмадан ошиғич тишлаб кўйдим? Худди ўғирликка қўл бергандай бўлдим-ку?...»

Йигит бир лаҳза жойида туриб қолди. Теваракка аланглар экан, ҳеч кимни учратмади. Бир оз ўйланиб тургач, ўша олма оқиб келган ҳовлига бориб, эгасини рози қилиш керак, деган қарорга тўхталди. У хато қилди, лекин бир ишончи бор: хатолар ичида энг оғири ўлимдир, уни тузатиб бўлмайди, тузатиб бўладиганларини эса хато дейиш ноўриндир, улар адашиш, холос...

Абу Бакр Калавий ариқ ёқалаб юқорилай бошлади. Шундагина олмани тутмоқ бўлиб хийла орқага кетиб қолганини сизди. Эгри-бугри ариқ бориб-бориб девор билан ўралган боғ ичига кириб ғойиб бўлди. Девор ортидан йигитнинг қўлидаги олмага ўхшаш катта-катта қимизак

олмалар ям-яшил барглар ичида товланиб кўзга ташланарди. «Олма ана шу боғдан оқиб чиққан», деб ўйлади йигит. Тўрт танобча келадиган қовли дарвозаси кунчиқарга қаратиб қурилган экан. Йигит оҳистагина дарвозани тақиллатди. Бир оздан кейин ичкаридан кимнингдир томоқ қиргани эшитилди, дарвоза очилиб, ёши элликлардан ошган, қаддини тик тутиб юрадиган, қалин соқолига оқ оралаган, тиниқ юзли, ўрта бўй бир киши пайдо бўлди.

— Ассалому алайкум, ота,— деди Абу Бакр Калавий ўнг қўлини кўксига қўйиб салом берар экан.

Киши рўпарасида турган хушрўй, дуркун йигитга обдан разм солиб чиқди, қўлидаги олма ҳам назаридан қолмади. «Қимизак олмага харидор бўлиб келибди, бирор тўйчиғи борми, сотиб олиб кетмоқчи шекилли...» ўйлади у.

— Ва алайкум ассалом, ўғлим! Келинг, келинг!

— Бир юмуш билан келувдим... Исмин Абу Бакр. Шаҳарнинг Наддофлар маҳалласиданмен...

— Бош устига! Не юмуш экан, гапираверинг, ўғлим!

— Мана бу олма... сизнинг боғингиздан...ми?

— Бу олмани?— сўради боғбон олмани наззора айлар экан. Тишламнинг ўрни занг тусига кирганди. — Ҳа, бизнинг боғ олмаси...Сиз қаердан олдингиз?

Боғбон сўзларидаги самимий оҳанг йигитга далда берди.

— Ўҳ-ху, жуда узоқдан! — деди у.— Нақ икки тош йўл босдим...

— Хўш?.. Ва ё олмадан зарурми, ўғлим? Қоқтириб берайми?

— Куллуқ, қуллуқ,— деди Абу Бакр Калавий.— Олма зарур эмас... Ҳамият юзасидан келдим, яъни...

— Яъни?...— такрорлади боғбон, унинг таажжублана бошлаганлиги сезилди.

— Обимашҳадни ёқалаб келаётган эдим, Қумушкентга бораётувдим, сувдан ушбу олма қалқиб бормақда экан. Жуда ҳавасим келиб кетди.— Йигит хижолатомуз деди.— Олмани олиб бир тишладим. Шу заҳоти бировнинг олмасини сўрамай еганимдан уялдим... Мана шу олмангизга рози бўлинг, деб тилаб келдим, ота!

— Шундоқми? — битта олмани беизн тишлаб қўйиб, розилик сўраб турган бу йигитнинг ҳалоллиги боғбонни ҳайратга солди. Биров ҳақини емасликка ўрганган пок одамни учратиш ҳам маҳол эди бу замонда. Бундай йигит учун бир олма экан-ку, бутун боғни берса арзийди!

Ниҳоятда сахий, ҳотамтойлиги билан ном чиқарган бу боғбонни Абдумавлон юз деб аташарди, пишиқчилик бўлди дегунча, атроф кишлоқларнинг болалари шу боғ теварагидан кетишолмай қолишарди. У бу ердан ўтиб қолган одамларни билиб қолса, албатта уйга таклиф қилмай қўймасди. «Агар қовун ўғирликка кирганини тутиб олсанг ўлди, чунки қовун уч ойга қолмай пишади, шунга чидамаган одам ҳар қандай жазога лойиқдир,— эслади Абдумавлон юз ўзининг севган нақлини.— Узум ўғирликка тушганини қувиб тутиб қўлига яна узум бериб юбормоқ лозим, чунки узум уч йилда бино бўлади. Олма эса тўрт-беш йилда вояга етади, ҳосил беради. Демак, Абу Бакрга бир тишлам олмага рози бўлибгина қолмай, тагин олма бериб юбориш ҳам керак...» Аммо боғбон кутилмаганда йигитга қарата бундай деди:

— Афсуски, рози бўлолмаймен...

Энди ҳайратланиш навбати Абу Бакр Калавийга етди:

— Нечун? Бир тишлам олмангизга-я? Ё фалак! Ахир...

— Ҳа, битта олмага...

— У ҳолда не қилмоқ даркор? Нима қилсам рози бўлурсиз?

— Киши моли азиз... Ҳа-а... Менинг бир шартим бор, шуни адо этиб берсангиз, олмага рози бўлурмен... Лекин оғир шарт...

Йигит юзига табассум ёйилди:

— Майли, ота! Айтинг шартингизни... Хўш, ер ағдариб берайми? Сув чиқариб берайми?

— Йўқ... Қани бундоқ ўтиринг! — таклиф этди Абдумавлон юз. Унинг қалин соқоли кўксига тушиб турарди.

— Менинг бир қизим бор... Худо уни тулум қилиб яратгон... — муддаога ўтди боғбон.

— Тулум?... — сўраганини билмай қолди йигит.

— Ҳа, тулум. Унинг қўл-оёғи йўқ... Бу ҳам етмагандай қулоғи қар. Кўзиям кўрмайди, буни қарангки, худо унга тил ҳам бермагон...

— Ие! Ё тавба! — деб юборди йигит таажжуби ортиб. Унинг боғбонга ва бечора қизига раҳми келиб кетди.

— Шартим шуки, шу қизимни жуфти ҳалолликка қабул этасиз! — Боғбон йигитга синчков тикилди. — Шунда мен олмага рози бўламен...

Абу Бакр Калавий кутилмаган шартдан қотиб қолди. Ё раббий! Ўзи ёш, қирчиллама йигит, жуфти ҳалоли эса, қўл-оёқсиз, кўр, қар, соқов қиз... Бир умр азиятини чекиб

яшаш... Лекин ичкаридан келган бундоқ ташвишли сасларга кулоқ солмасликка уринган йигит, деди:

— На чора... Розимен, ота!

— Шунақа денг?... Ҳм...— ўйланганча деди боғбон.— Баракалла! Ҳўш... оталари ким бўлади, ўелим?

Абу Бакр Калавий бош эгтанча ерга қаради. Боғбон тараддудланди.

— Энди... отасизмиз... Унинг устига, ёлғиз ўғилмен... Волидимизни Абу Сиддиқ Калавий дердилар, у киши ҳаж сафари пайтида оламдан ўтдилар...

— Отангизни танир эдим... Яхши одам эди...— деди боғбон.— Ташвиш чекманг, ўғлим, ота ўрнида ота бўлмоққа саъй-ҳаракат қилурмен.

Абдумавлон юз бу гапни сидқидилдан айтди. Ўзи бош бўлиб тўйни ўтказиб берди. Тўйгача Абу Бакр Калавийни ҳар қил хаёллар тарк этмади, ногирон қиз билан бир ёстиққа бош қўйиш, тирикчилик, рўзғор... Билмаса ҳам майлийди, барини кўриб, билиб-туриб қилмоқда, кўриб-билиб тиконни босмоқда. Аммо ортга ҳам қайтиш йўқ...

Ёр-ёр садолари ҳам тинди, тўй тарқала бошлади. Янгалар Абу Бакрни гўшангага кузатиб қўйдилар. Шу пайтгача қайлиғи хусусида минг турли хаёллар оғушида фарқ йигит энди қаттиқ ҳаяжонлана бошлади. Чунки, у ўша қўл-оёғи йўқ, қар, кўр, соқов бир ожизанинг хузурига киради, унга ҳаётнинг нотекис йўлларида биргаллашиб умргузаронлик қилурмиз, деган сўзларни айтади, яқиндан жуфти-ҳалолога назар айллайди, отасининг ўзи «тулум» деб атаган бир бечора қизга!..

Абу Бакр Калавий шундай хаёллар ичида келин остонасига қадам қўйди. Йигит хонани тутган муаттар бўйдан, уфор исдан маст бўлаёзди, бутун вужудига ажиб бир титроқ югурди. Хонанинг тўрисида, икки тахмоннинг ўртасида чуқур тоқчада ёниб турган шам, гўшанга ортида эканидан куёвга кўринмади. Шамнинг ёруғи келин ўлтирган гўшанга ичига оқарди. Куёв беш қадамча юргач, гўшангага етди, янгаси «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!» деди-ю пардани кўтарди...

— Мулкингизга қадам қўйинг, куёвтўражон!

Куёв ердан бошини кўтариб келинга қаради! Қаради-ю... кўзларига ишонмади! Рўпарасида оппоқ ҳарир матодан қўйлак кийган, бошига гўзапўчоқ гулли инак рўмол ташлаган, юзларида юпқа парда нозанин бир қиз турарди! Куёв истиқболига хиёл эгилган қизнинг қадди-қомати

рисоладагидан ҳам аъло, гулдай чехраси эса маъсум, келинлик ибосию зийнати зебоси чиройига чирой кўшибди!.. Абу Бакр Калавий бир боқданича боқиб қолди, кўзини олай деса олинмайди, келин ниҳоятда сулув эди!

Шу пайт ғаройиб ҳодиса рўй берди.

Абу Бакр Калавий келинни ҳам, янгани ҳам тонг қолдириб шарт ўтирилди—да, ташқарига йўл олди! Янга бўлса ҳеч нарса тушунмай, унинг ортидан саннаб борарди:

— Вой ўлмасам! Гўшангага кирган куёв ҳам чиқадими? Вой мен ўлай! Нима деган одам бўламиз энди? Ҳай, куёв! Куёвжо-о-он! Тўражо-о-он! Қайтинг, айланай! Қайтинг!

Куёв эса қайтишни хаёлига ҳам келтирмасди. У Абдумавлон юзни қидира бошлади. Боғбон ҳовли четида, Обимашҳад ариғи бўйида, сўрида ўтирарди. Абу Бакр Калавийни кўриши билан, ўрнидан туриб пешвоз чиқаркан:

— Нима бўлди, ўғлим? Тинчликми?— деб сўради.

— Бизни алдашмоқчи бўлдилар, ота! Худо бир сақлади! Бизни алдашмоқчи бўлдилар! — ҳаприққанча деди куёв.— Гўшангага бошқа қизни киритиб кўйишибди! Қайлигим йўқ, қайлигим!

— Майли, ўғлим! Ҳеч ким бизни алдагани йўқ! Ўзингизни босинг! — мийиғида кулиб деди боғбон.— Мен сизга айтсам, қайлигингиз...— ўша — сиз гўшангада кўрган қиз...

— Нима? Нима дедингиз? Юрагимни ўйнатманг, ота!

— Ҳеч ҳазили йўқ, ўғлим! — деди Абдумавлон юз босиқ оҳангда.— Қайлигингиз — ўша Қорасоч бика, менинг як-каю ягона қизим, жигарбандим бўлади!..

Абу Бакр Калавий ҳайратдан лол эди! У боғбоннинг ёнига ҳолсизгина ўтирди...

— Ахир... қизимнинг қўл-оёғи йўқ, кар, кўр, соқов деган...

— Филҳақ, ўғлим, шундоқ дегандим,— гапиртиришга кўймади Абдумавлон юз кулиб.— Қўл-оёғи йўқ деганим — шу ҳовлидан четга чиқмағонини билдиради. Кар деганим — бирон-бир номаҳрамнинг сўзини эшитмағон, кўр деганим — бегона назари тушмағон, соқов деганим — тилидан ноҳўя сўзлар чиқмағон...

Куёв ҳайрат бармоғини тишлаганча лом-мим деёлмай қолди. Туриб ўзини Абдумавлон юз бағрига отди, кўзларига дув-дув келган ёш боғбоннинг елкаларига сассизгина тўкилди...

Куёв иккинчи марта гўшангага қадам кўйди. Бу сафар энди саҳаргача қолиб кетди...

Абу Бакр Калавий Қорасоч бика билан тўрт фарзанд кўрдилар. Шулардан иккитаси бор, Шамсулмулк ва Жаҳон, қолганлари турмади.

Наддофлар маҳалласи оқсоқоли шундоқ хаёллар ичида Самарқандга етиб келганини билмай қолди. Уйда уни Қорасоч бика кўзларида ёш кутиб олди...

Ўн бешинчи боб

«ИННА ЖААЛНОКА ХАЛИФАТАН ФИЛ АРЗ...»

Мовароуннаҳрда ҳукумат Амир Ҳусайн ва амирлашқар Темурбек кўлига ўтгани билан мамлакатда нотинчлик тўхтамади. Нотинчликнинг сабаби ана шу икки амирнинг бир-бирига муносабатларида яширин эди.

Амир Ҳусайн Солисаройда яшар, гоҳ Балх, гоҳ Бадахшон томонларга босқин уюштиради. Унинг назарида, улус амирларининг ўзлари ҳукмдорга бош эгиб келишлари керакдай эди. Аммо амирлар гожлик қилардилар. Бу нарса улус беклари ўртасида Амир Ҳусайннинг обрўи йўқлигини кўрсатарди. «Барчасини қилич кучи билан бўйсундириш, бирлаштириш керак! — деб ўйлади Амир Ҳусайн. — Бироқ бунга қани куч, қани вақт?...» У истар-истамас бу юмушлар ижозатини амирлашқар Темурбекга беришга мажбур бўлди. Тезликда Шаҳрисабзга чопар жўнатди.

Амирлашқар Темурбек Шаҳрисабздан бирон ёққа жилмаган бўлса ҳам, тингчилари орқали мамлакатда нима воқеалар рўй бераётганини яхши билиб турарди. «Ё раббий! Улус амирларининг бунчалар тангназар эканликларини билмас эканмен!..— деди Темурбек Бобо Али Шоҳ деган авлиёга зиёратга борганда. Авлиё кичиккина хужрада кун кечирарди. — Бирортасида ҳам бундоқ улусни бирлаштириш нияти йўқ, барчаси ўзимга бўлсин, дейдир... Ёғийлар эса бундан фойдаланиб юртимизни ғорат қилмакда... Илёсхўжа ўз жангчиларини юбориб вилоятларни талон-торож этмакда...»

Бобо Али Шоҳ бош тебратди:

— Амирларнинг кўзлари оч, Темурбек! Кўзлари тўймайдур...

— Оч кўзни фақат тупроқ тўлдириши мумкинлигини наҳот билишмайдур? — бўғилди амирлашқар. — Даран Суфдалиғимда Томуқа баҳодир отлиғ бир йигитимни Термиз томонга юбордим. Хабар келтирдикки, Жета лашқари Термиз вилоятига келмиш, халқни талаб, уруш-талаш билан

машғул эмиш... Элчи Буғо сулдуз Балхда ўз салтанати туғини кўтарғон, Муҳаммад Хожа опардий найман Шибирғон вилоятини кўлдан кўймайдур... Амир Хизир Ясовурий одамлари эса Тошканд вилоятини босиб олғон, Кайхусрав Хутталонда...

— Темурубек! — деди Бобо Али Шоҳ.— Тангри таоло буюрганки, агар, кўкда икки худо бўлса жаҳоннинг иши бузилур!

Темурубек буни эшитиб ҳайрат билан авлиёга тикилиб қолди. Иттифоқо, Темурубекнинг кўнглида ҳам шунга ўхшаш, ер юзида бир подшо бўлмоғи керак, иккитаси ортиқча, деган фикр бор эди. Худои таоло унинг кўнглидагини қайдан билибдур?... Чиндан ҳам тангри билувчандур! Валлоҳи аълам!..

— Тангри таоло шундай буюрганмилар?

Бобо Али Шоҳ тасдиқ ишорасини қилди ва шу ондаёқ Курьони каримдан фол очди. Фолда қуйидаги оят чиқди:

— «Инна жаалнока халифатан фил арз...» Яъни, сизларни ер юзида халифа қилдик!..

Темурубекнинг ҳайрати чексиз эди.

— Туронзамин амирларининг эса бошлари бир жойга қовушмайди...— Афсус билан деди у.— Ҳар бири ўзига хон, ўзига бек...

Амир Ҳусайндан келган хабар сабаб бўлди-ю, авлиёнинг башоратли сўзларидан сўнг амирлашқар Темурубекнинг фикри қатъийлашди. Бас, у нима қилиб бўлса ҳам юрт амирларининг бошини бир жойга қовуштирмоғи керак!

Минг бир хаёлга чулғанган Темурубек кўш табақали нақшин дарвозадан қовлига кирганида, ўғиллари ўн яшар Умаршайх билан саккиз яшар Жаҳонгир эндигина сабоқдан қайтишган экан, чопиб унинг олдига келишди-да, салом беришди:

— Ассалому алайкум!

Айвонда Темурубекнинг онаси Текина хотун ўлтирар, Темурубекнинг Улжой Туркон оқадан кўрган қизалоғи уч ойлик Султон бахт бегимни кўлида тутганча суйиб эркалар эди:

— Боласию боласи, қантак ўрик донаси! Қара! Қошлари попуқдеккина! Ана-ана! Оталари келиб қолди...— деди яқинлашиб келаётган ўғлига кўзи тушиб.

Темурубек ипак кўрпачага йўрғақланган чақалоққа қаради: ажабо, ҳеч қандай попуқдек қош йўқ, қип-қизил жиш чақалоқнинг ўзи... «Ожизалар ҳам худонинг мунглуғ бандалари, умрнинг чечаклари...— деб ўйлади Темурубек.—

Борига шукур... Лекин юртга ўғиллар керак, жонини фидо этмакка тайёр валлакатлар керак!.. Валлакатлар!.. Умар-шайхлар, Жаҳонгирлар!..»

Амирлашкар шуларни хаёлидан кечирди-ю, ўзининг ажойиб валлакат дўстлари, йигитлари борлигидан қувониб кетди ва содиқ йигитларни йиғиш учун қилган савъ-ҳаракатлари ёдига тушди.

* * *

Темурбек ўз йигитлари билан Шаҳрисабздан унча олис бўлмаган Ҳисор тоғларидаги бир ғорни маскан қилиб олди. Қоялар бағрида жойлашган ғорга бориш учун Қалъадарё сойи бўйлаб икки минг газ баландликка кўтарилиш керак эди. Темурбек лашкарига кўшилмоқни истаган йигитлар ана шу ғорга қийналмай чиқа олишлари зарур бўлиб, ғор сафари имтиҳон вазифасини ҳам ўтарди. Йигитларнинг айримлари ярим йўлга борганда ҳаво етишмаганлигидан ҳаллослаб қолишарди. Шунда Темурбек йигитларнинг кўнглига қаттиқ тегмай:

— Сен, ажойиб йигитсен... Аммо менга паҳлавонлар керак! Майли, ортингга қайтақол! — дерди. У йигитларни шундай ажратиб оларди.

Пастдан қараганда кўзга чалинмайдиган ғорнинг оғзида туриб олис-олисларни кўриш мумкин. Ғорни худонинг ўзи гўё Темурбек лашкари учунгина яратгандек эди. Ғор оғзи маҳобатли, бўйи ўн икки газ, эни ўн беш газча бор. Ўттиз-қирқ қадам ичкарига кирилгач, қоронғулик бошланади. Худди шу ерда шифти баланд, катта Гумбазли айвон жойлашган. Гумбазлидан бошқа айвонларга бир неча йўлақлар кетган. Йўлақларнинг бири узунлиги етмиш қадам, эни қирқ қадам келадиган зилол сувли кўлга олиб боради. У ерни Кўлли дейдилар. Неча юз йиллар ичига офтоб нури тушмаган ғор жунжиктирар даражада салқин. Ташқарида авж саратон бўлишига қарамай, айвонлардан бирида янги сўйилган танани бир неча кун асрай олган эдилар.

Ғордан юз қадамча нарида қачонлардир қурилган сайисхона ўрнида Темурбек тошлардан бир неча хонали иморат бино қилдирди. Кенг-кенг хоналарда жуда чиройли йўнилган мрамар устулар ярақлаб кўринар, томнинг баландлигидан ичида отлиқ қиличчини ҳавода ўйнатиб юра оларди.

Темурбек ғаройиб тош салтанати ҳақида биринчи бор ўсмирлигида эшитганди. Беш юз йиллар илгари Аббосийлар халифалиги босқинчиларига қарши курашган Ҳошим Ибн

Ҳаким — Муқанна ҳам шу ғорда истиқомат қилган экан. Жангларда ҳориб-толган Муқанна аскарлари билан шу ғорга чекиниб, душман кўзида бирдан ғойиб бўлиб қолар экан. Босқинчилар билан ўн тўрт йил таллашиб-тортишгач, душманга таслим бўлишни истамаган Муқанна аввал хотинларию болаларини ўтга ташлатибди, кейин ўзи қизиган тандирга кирибди... «Муқанна мажусий эди, оловга сиғинарди,— ўйлади Темурбек,— демак, у ҳам ўзини ўтга отиб, худонинг ўзига қочиб борган экан-да... Пирим ҳам, одамлар бало-қазодан тангрининг ўзига қочсунлар, деган эдилар...»

Аббосийларга қарши бош кўтарган Муқанна ва Чингизийларга қарши қурол тутган Темурбекни, босқинчиларга нафрат туйғуси билан бир қаторда ғаройиб ғор ҳам бирлаштириб турар, бу ёш амир кўнглига катта далда берарди.

Барлос уруғининг баҳодир йигитлари йиғилишганда асрлардан бери сукунатга чўмган ғор, бирданига эси йўқ болалари жам бўлиб бағрига қайтган, мункайган она кулбаси мисоли шовқинга тўлди. Аҳён-аҳён йигитларнинг хиргойиси қулоққа чалинади. Улар барлосларнинг суюмли қўшиқларидан айтишарди:

Хон тағойи баллос,
Мардикорга бормас,
Бўри емас,
Закот бермас...
Юриши чангал,
Ўлтириши дангал...

Йигитларнинг ичида биринчи бўлиб Темурбекга қўшилишган Ики Темур, амир Жоқу барлос, Аббос баҳодир, Йилдирим Султон, Бектурди ўғлон ва Давлатшоҳ бахшилар алоҳида ҳурмат-иззатда. Уларнинг ҳар бири ўн-ўн беш қиличдай аскарга эга эди. Ёқубхўжа барлос, амир Зайниддин, Суюнч баҳодир, Темурбеклар хонадонида туғилиб ўсган Мубашшир ва Абдулалар ҳам оламга бергисиз паҳлавон йигитлардан саналарди. Темурбек барчасини ўнбоши этиб тайинлади.

Темурбек йигитларни Гумбазли айвонга чорлади. Аскарлар фармон кутиб ташқарида, сайисхона атрофларида — кимдир ёнбошлаган, кимдир ўтирган ҳолда жавзо офтобидан баҳраманд бўлмоқда эдилар.

— Эй барлоснинг мардлари! — сўз бошлади тахтда

ўлтирган Темурбек пастда чордана қурган йигитларга.—
Мовароуннахрнинг жангари ўғлонлари! Киндик қони
тўкилгон тупроғимиз, мана, юз эллик йилга яқинлашиб
қолди, келгинди босқинчилар аёғи остида топталадур, қадр
қимматлар қора ерга тенг... Ёт одамлар еримизда эгалик
қилурлар, эрларимиз қул, аёлларимиз чўри... Ё раббий!
Паҳлавонлари бир пайтлар жаҳонни идора этгон юртимиз
мана шундоқ хору зор, ночор...

Йигитлар лом-мим демай тинглар эдилар.

— Тангри таоло ҳар кимга бир вазифа юклайдур,
бировга вайрон қилмакни, ўзгага тиклашни...— давом этди
Темурбек.— Буни унинг пешонаси билади... Мен, тангри
таоло манглаймга нима битғонини сезиб турамен... Эй
йигитлар! Биз ғорат этилгон, хўрлангон Туронзаминни
душманлардан фориг айлашимиз даркор! Мўғул босқинчи-
ларининг қадамлари, иншоолло, кесилур! Билингизким,
душман туғини мажақлаш — менга ҳаётнинг тўкис, бебаҳо
инъоми бўлур!

— Инъоми бўлур! — қичқирди ҳамма баравар.

— Аввало, йигитлар, бир-бирига садоқатда бўламен, деб
қасамёд этсунлар! Нияти бузуқлар ҳозирнинг ўзида
оёқларини тортсунлар! Барчангиз менинг оғамсиз, инимсиз,
яқинимсиз. Кўнглингиз тўқ бўлсинки, мен сиз учун боримни
аямаймен, аммо мен учун ҳам керак бўлса жонларингизни
фидо қилишларингизни истаймен!..

— Сиз нима десангиз, биз шуни адо этурмиз! Сизни олам-
да танҳо амиримиз деганмиз! — қичқирди Аббос баҳодир.

— Ростию рўсти!¹ — деди Темурбек кўлидаги узукка
ўйилган сўзларни силаб кўяр экан. Узук айни бир пайтда
муҳр ўрнида ҳам ўтар эди.— Адолатга эришурмиз, озодлик-
ка чиқурмиз!..

— Ростию рўсти! — сурон солиб такрорлашди йигит-
лар.— Адолатга эришурмиз, озодликка чиқурмиз!..

Темурбек лашкарнинг машқи пишиқ бўлиши ҳақида—
маъракаи майдонга қандай кириладию қандай жанг
қилинади, ёвни узукдай ўраб олиш, ҳарбий сирлар,
чаққонлигу мардлик — барча-барчаси тўғрисида узоқ сўзла-
ди. Мозийнинг баҳодир лашкарбошилардан мисоллар
келтирди.

— Машққа! — буйруқ қилди ниҳоят Темурбек йигит-
ларга.

¹ «Адолату озодлиқ» (форс).

Барча қиличбозлик машқига киришди. Йилдирим Султон билан Суюнч баҳодир, амир Зайниддин билан Ёҳубхўжа барлос «саваш» қурдилар. Офтобда исиниб ётган аскарлар ҳам машқларни бошлаб юбордилар. Кейин бутун лашкар иккига — «ўз» ва «ёғий»га бўлинди. Икки гуруҳ икки қояга чиқишиб, арқон тортишиб, қоядан қояга ўтиш қилишди. Энди курашга навбат етди. Шу пайтгача «Қилични бундай ушла!», «Ўзингни четга ол!», «Ҳушёр бўл!» деб, ҳаммага маслаҳат бериб турган Темурбек, чарчаб қолган аскарларни илҳомлантириш учун ўзи майдонга тушади. У Ики Темурни курашга чақирди. Ики Темур ҳам барваста йигит эди, тап тортмай амир билан беллашмоқчи бўлди. Уч юз одамнинг ҳаммаси кураш қандай тугаркин, деб қизиқиб қолди.

— Бир Темурга Ики Темур! — дер эди ҳазиллашиб Давлатшоҳ бахши. Аскарлар чиройли лутфдан қийқириб юбордилар.

... Машқлар тугагач, аскарлар сайисхона олдидаги сайхонликка чўкдилар. Темурбек ўнбошилар билан Гумбазлидаги ёқут тусли оқ мармар тахта атрофига давра қурди. Ноз-неъматлар, таомлар тортилди.

* * *

Амирлашкар Темурбек улус амирларини бирлаштириш чораларини кидирар экан, бунда шошилмасликка қарор қилди. У бир марта ёшлик қилиб шошилиб, афсона бўлиб бўлган. Воқеа бундай юз берганди. Темурбек Шаҳрисабз ёнидаги Дархон қишлоғида бир кампирнинг уйига кириб қолди. Кампир атала пишириб турган экан. Темурбек қорни очлигидан дарров иссиқ аталадан хўплаган эди, оғзи куйди. Кампир олдидаги йигитнинг кимлигини танимай, жавраб берди:

— О, болам-а! Мунча, шошилмасанг! Сенинг атала ичишинг худди Амир Темурнинг Шаҳрисабзни олишига ўхшайди-я...

Темурбек қотиб қолди! Икки йил аввал Шаҳрисабзга ҳужум қилиб, тадбир кўргизолмай шаҳарни ололмагани эсига тушди. Эл оғзига элак тутиб бўлмас экан-да! Ўша-ўша, Темурбек ҳар бир ишни етти ўлчаб, бир кесадиған, ўйлаб қиладиган бўлди.

Сафарга чиқшдан бир ой олдин у Давлатшоҳ бахшини чақирди:

— Шаҳрисабздаги ҳамма чеварларга буюрғил: уч юз аскарга беш хил либос тикиб беришсун. Аскарлар ҳар сафар

жангга киришгонда янги либос кийсунлар. Бу кўшинни кўп қилиб кўрсатадур...

Либослар тайёр бўлгач, амирлашкар Темурбек йигитларини олиб Бохтарзамин ва Қандаҳор томонларга отланди. Балх тоғларида Сиддиқ барлос, Боғлон атрофида эса Қозончи баҳодирлар келиб унга кўшилдилар. Йигирманчи кун деганда Темурбекнинг лашкари Дарай Арсиф номли хушхаво тепаликда тўхтади. Амирлашкар аскарларини сийлаб бир неча кун дам берди. Лашкар тепаликни қуршаб ётди. Ишнинг бориши кўнгилдагидек эмас, кўшин оз... Катта ният бору уни амалга ошириш йўллари ноаниқ, мужмал... Қадамларда суръат йўқ...

Кўнгли хижил Темурбек туни билан ухламади, жума кечаси эди, тонг отгунча тилак қилиб чиқди. Бомдод намозини ўқиб, дуога қўл очди, очдию нечундир кўзлари ёшланди. Амирлашкарнинг юраги бўшашди...

— Э, тангри таоло! — деб илтижо айлади у, — мени бу сарсонлиқлардан ўзинг халос эт! Кўнглимга шижоат, илгимга қувват бер!

У сўзларини тугатар-тугатмас, узокдан бир тўп кишилар кўринди. Улар тепаликни ёнлаб Ғазна томонларга ўтиб кетмоқда эдилар. Темурбек кишиларнинг кимлигини билиш мақсадида уларнинг изидан юрди. Етмиш отлиқ экан. Эллик қадамча қолганда Темурбек сас берди:

— Баҳодирлар! Ким бўласиз? Қаердансиз?..

— Биз Амир Темурга навкар бўлишни дилга тукканларданмиз. Уни излаб тополмай юрибмиз... — жавоб беришди улар.

— Мен амирлашкарнинг навкарлариданмен... — деди Темурбек ўзини танитмай.

Кишилардан бири буни эшитиб қувониб: «Амир Темурнинг хузурига олиб борадиган одам топдик!» деганча бошлиқлари томон от қўйди. Салдан кейин, бошлиқлар отларини буриб Темурга қараб қичқирдилар:

— Ҳой навкар! Бизларни Амир Темур қошига олиб бор!

Улар уч тўда эдилар. Биринчи тўданинг сардори — Туғлуқхўжа барлос, иккинчиси — амир Сайфиддин, учинчиси — Тўбак баҳодир экан. Бирдан Темурбекни таниб қолишиб, нақ ўзларидан кета ёзишди. Учови ҳам отдан тушишиб, тизза уриб, Темурбек отининг узангисига лабларини босдилар. Темурбек ҳам отдан тушди-да, ўзини кичик олиб, ҳар бири билан қучоқлашиб кўришди. Кўнгли юмшаб, мандилини Туғлуқхўжа бошига қўйди, нозик

ишламали, олтин билан зийнатланган камарини амир Сайфиддиннинг белига боғлади. Тўнини ечиб Тўбак баҳодир елкасига ташлади.

— Куллуқ! Куллуқ! — дер эдилар таъсирланган бошлиқлар.

Шундан кейин Темурбек шиддат билан Аложур қалъасини эгаллади ва Хулм деган жойга шошилди. Мамлакат ҳукмдори Амир Хусайн ҳам Балхдан шу ерга келди. Темурбек қайноғаси шарафига катта зиёфат берди.

— Амирлар бош эгишмакчи эмас...— деди Амир Хусайн, унинг чеҳрасида ранжу норозилик аломатлари кўринарди.

— Ҳа... Хусайнбек... Улар бирлашишни ёқтиришмайду. Ўзим бўлсам, дейду... Туркистон элининг фожиаси ҳам шунда-да... Афсус... Бўлингонни бўри ер, деганларидай, ҳар бири ҳар ёққа тортаду...

— Қилич билан бирлаштирамак лозимдир, қилич билан!..

— Қилич айирадир, Хусайнбек...— деди Темурбек.— Бошқа йўл топмоқ керак! Кун ҳеч қачон қиличга қолмасун...

— Қани ўша йўл?.. Арханг вилоятида Опардий бе-бошлиқ қиладу. Кайхусрав бўлса Хутталонда...

— Мен Бадахшонга от сурмоқчимен...

Темурбек сўзини тугатиб улгурмади. Чопар кириб, Бадахшон шоҳларининг Темурбек лашкари келаётганини эшитиб, таслим бўлганликлари ҳақидаги хабарни етказди.

— Бу йўлнинг очилишидир, Хусайнбек, иншоолло...

Амир Хусайннинг хаёл чеҳраси ёришди. Иш юришгандек эди.

Аммо Амир Хусайн кутилмаганда кўполу кўрслик қилиб қўйиб Темурбекнинг катта уринишлар билан мустаҳкамлаб келаётган лашкарига путур етказди. Мамлакат ҳукмдори даврадаги амирларни ланжу ялқовликда айблаб, қўлидан иш келмайдиган ландовурлар, деб атади. Хафа бўлган айрим амирлар, Темурбекнинг ҳай-ҳайлаганига ҳам қарамай, ўз улусларига кетиб қолдилар. Кетишни Пўлат Буғо бошлаб берди... Кейин амир Сайфиддин, ортидан Туғлуқхўжа барлос...

— Темурбек, мен Солисаройга жўнарамен!..— деди Амир Хусайн бўлган воқеага парво қилмай.— Илёсхўжанинг бир амири бостириб бораётган эмиш...

Темурбек жаҳли чиққанини билдирмади, жаҳлини босиш учун атай деди:

— Балхдек мўътабар шаҳарни бобонгиз Амир Қозоғон, жойлари жаннатдан бўлсун, пойтахт қилмиш эрдилар,

Хусайнбек...— Тему́рбекнинг сирли гапи Хусайннинг кўнглига гулгула солиб қўйди.— Энди...

— Бу билан нима демакчилар, Тему́рбек? — синчков тикилди ҳукмдор от устида.

— Энди Элчи Буғо сулдуз Балхда салтанат туғини кўтарибдур...

— А?..

— Тахт унинг мероси эмас, сизникидир! — Амир Хусайнни Элчи Буғога қайрашда давом этди Тему́рбек. — Ул эса, салтанатда мен даврон сурадирмен, дер эмиш...

Амир Хусайннинг гўштдор товоқдай бети оқарди, қисик кўзлари баттар қисилиб, ўнг юзи уча бошлади:

— Балхда... энасининг ҳақи бормикин Элчи Буғонинг?!

Гап тугади. Тему́рбекга шу кифоя эди, энди Амир Хусайннинг Балхга бориши шубҳасиздир.

Шунинг устига тингчи нохуш хабар келтирди:

— Кайхусрав сулдуз бошлиқ олти минг Жета лашкари бостириб келмоқда экан!

Энди бу ортиқча эди. Хабар кўпчиликни совутиб қўйди. Баъзилар саросимага тушиб қолдилар. Хайриятки, амир Жоку барлос, Ики Тему́р ва амир Жалолиддинларнинг ҳаракатлари лашкар парчаланишининг олдини олди.

Шитоб аҳволни ўнглаш керак эди. Тему́рбек дарров бостириб келаётган Кайхусрав сулдузга элчи орқали нома юборди. Номада, унинг Хутталонга ҳеч даъвоси йўқлигини, агар Кайхусрав Арханг вилоятини эгаллаган Улжойту Опардийга қарши жанг қилса, кўмакка қўшин юборишини билдирди. Таклиф, қўрққан олдин мушт кўтарар қабилида, Тему́рбекга қарши отланган Кайхусрав сулдузга ёқиб тушди. У қўшинни Арханг вилоятига бурди. Каттиқ жанг бўлди, енгилган Улжойту Опардий чорасиз қолиб, ўтган гаплардан беҳабар Тему́рбек қошига паноҳ сўраб келди. Тему́рбек уни яхши кутиб олди, ҳатто кейин Кайхусрав билан яраштириб ҳам қўйди. Эски душманлар дўст бўлиб қолдилар. Кўп ўтмай Амир Хизир Ясовурийнинг Тошкент вилоятини босиб олгани, у ердаги бузғунчиликлари ҳақида хабар елди-ю, Тему́рбек икки амирга катта лашкар қўшиб ўша ёққа жўнатди. Иш амирлашкар ўйлагандек бўлиб чиқди: Тошкентни ташлаб қочган амир Хизир Ясовурий ҳам келиб, Тему́рбекдан паноҳ тилади... Урушлар тингандек эди. Аммо...

Мамлакат ҳукмдори Амир Хусайн Хулмдан чиқиб Балх ёки Солисаройга эмас, нечундир Қаршига қараб юрди.

Қальани олгач, қўрғонбеги амир Мусо бошчилигида етти минг отлик аскарни Қаршини қўриқлашга қўйди. Ҳукмдорнинг амирлашқар билан кенгашмай пинҳона Қаршини ишғол этгани Темурбекга оғир ботди. Бу, албатта дўстликдан эмас... Темурбекнинг шижоат-ғайрати туғёнга келди ва Қаршини тортиб олишга ундади.

— Қаршига юриш қилиш керак! — таклиф киритди амир Жоқу барлос.

— Тунда босқин қурайлик! — маслаҳат берди амир Зайниддин.

Аммо Темурбек ўзгача режа тузди: у Хуросон томонга юзланиб, Қарши бекларининг хотирларини жам айлайди, кейин кутилмаганда чақмоқдай ортга қайтиб, шабихун уриб қальани забт этади...

Амирлашқар барчани ҳайрон қолдириб Хуросон сари отланди. Амударёдан ўтган эдилар ҳамки, Хўтанга бораётган бир қарвонга дуч келдилар. Сорбон совғаю тансуқот олиб Темурбекни зиёрат қилди.

— Хуросон амирларининг аҳволи қалай?..— сўради Амир. Сўради-ю, нечундир жавоб ҳам кутмай, Хуросонга кетаётганини айтиб, қарвон билан хайр-хўшлашди. Аммо ҳеч кимга билдирмай қарвонга бир тингчини қўшиб юборди, ўзи эса дарё бўйида унинг қайтишини кутди. Кўп ўтмай тингчи бундай гап топиб келди: Сорбон қўрғонбеги амир Мусога дебди: «Амир Темурни Жайхун ёқасида кўрдик, Хуросон тарафга кетаётган экан...» Бу гап амир Мусо лашқарига етгач, хурсанд бўлишиб, ўйин-кулгуга берилибдилар...

Хабарни эшитган Темурбек йигитларидан уч юзини олиб, Қарши қальасига от қўйди. Темурбекнинг бирдан босиб келаётганидан хабар топган амир Мусо яқинлари билан қочиб қолди...

«Амир Ҳусайн, қайноғам, мамлакат ҳукмдори, бир пайт фақат дўсту қариндошга муносиб иш қилурмен, деб Қуръони каримни тутиб қасам ичғонди,— хаёлидан ўтказди Темурбек.— Ё раббий, на унинг дўстлигини билиб бўладур, на душманлигини!.. Унинг тутумини тушунмак мушкул...»

Кўп фурсат ўтмади, Темурбек Амир Ҳусайдан қуйидаги мазмунда мактуб олди:

«Темурбек! Ўтғон гаплар ўтди... Мақсадимиз бирдир. Бас, ўртадаги эски аҳд-паймонимизни янгиласак, гинакудуратни унутсак, худо ҳаққи, дуруст бўларди... Келаси ойда Чакчек дарасига келинг, кўришайлик!»

Темурбек учрашувга боришга тайёрланар экан, одати бўйича чапдаст баҳодирлардан бир бўлагини олдинроқ жўна-тиб, эҳтиёт шарт дарага яшириб қўйди. Аини пайтда, Амир Хусайн хизматида бўлган дўстларига хат юбориб, ҳукмдор-нинг нияти қандай эканлигидан хабардор этиб туришларини ўтинди. Унга Шер Баҳромдан одам келганини айтдилар.

— Кирсун!

Навкар чодирга кириб, Темурбек қошида тиз чўкди:

— Шер Баҳром соғ-саломат... Бир қошиқ қонимдан кечасиз...

— Кечдим...

— Амир Хусайннинг нияти бузуқ эмиш... Умрингизга зомин бўлмоқчи. Чакчек дарасиға бормаслигингиз керак... Шер Баҳромнинг ўтинчи шу...

Темурбек бу гапни эшитиб ўйлаиб қолди. Лекин ортга қайтмади.

У ваъдалашилган Чакчек дарасиға эндигина қадам қўйган эди, олисда Амир Хусайннинг катта қўшини кўринди. Шер Баҳромнинг гапи нахотки тўғри бўлса? Лекин қоровулларнинг айтишларича, қўшинда Амир Хусайннинг ўзи йўқ эмиш...

— Амир Темурнинг ёлғиз ўзи келибдир, деб эшитиб, сизни қўлга олмақ учун лашкарнинг оз қисмини юбо-рибди, — дейишди тинғчилар.

Темурбек ниҳоятда дарғазаб бўлди. Дарага яшириб қўйган баҳодирларига, душманнинг орқасидан йўлини тўсишга буюрди, ўзи эса икки юз отлиқ аскар билан ёғийга юзма-юз борди. Ўртада қолган ғаним аскарари асир тушди.

Бир пайт яна Шер Баҳромнинг элчиси пайдо бўлиб қолди. У анча ташвишли кўринарди.

— Маъзур тутасиз, амирим... Шер Баҳромнинг сизга хабар берганини Амир Хусайн билиб қолиб уни ўлимга буюрди!..

— Нима дединг?! — Темур ўрнидан туриб кетди.

— Шер Баҳромни қатл этдилар... Шер йигит эди... Мени ҳам ўлдирмоқчи эдилар, қочиб қутулдим...

— Эсиз!.. Эсиз!.. — дея олди холос Темурбек. — Шундай ўғлон нобуд кетди...

Темурбек Шер Баҳром учун қаттиқ қайғурди ва дўстнинг ҳар ерда ҳам асқотишини ўз тажрибасида яна бир синаб кўрди. Амир Хусайннинг мунофиқлигидан эса ҳар мўйи найзадай бўлди, аммо у билан алоқани батамом узиб ташлаш хатарли эканлигини, ҳали бунга фурсат борлигини сезарди.

Чунки ҳозир кучни ўзаро урушларга эмас, балки бирлашиб ташқи душманга қаратиш лозим эди. У буни яхши тушунарди. Бобо Али Шоҳ авлиёнинг Куръони каримдан очган фолида ҳам «Сизларни ер юзида халифа қилдик» дейилган, «сизни!..» дейилмаган-да.. Йўқ эса ҳамма ишни бир ўзи қўлга олган бўларди...

Темурбек ўйлаб-ўйлаб Ҳусайнга ушбу туркий байтни ёзиб юборди:

«Ёрга еткур сабо, ким макр қилмишдир манға,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анға».

Амир Ҳусайн байтни ўқиб, мағзини чақди-ю, изо тортиб уялди, дарҳол яна Темурбекдан узрлар сўраб мактуб битди. Аммо Темурбек энди унинг сўзларига ишонмас, айтиб бир пайтда ишонмаганини билдирмас ҳам эди.

Ўн олтинчи боб

АХИЙ ЖАББОР

Ахий Жаббор билан Абомуслим Мавлонозода хужрасидан Нозим Меҳмет қаҳвахонаси томон йўл олдилар. Улар Чорсуга чиққанларида кун ёйилиб қолган, аммо ҳали майдонда одам сийрак эди. Фақат ўнг томонда жойлашган бозор расталари билан майдоннинг у чеккасидаги карвонсарой олди одатдагидан гавжум эди, холос.

Хотира сандиғида узоқ йиллар титкиланмай қалашиб ётган ўтмиш ўйлари қафасдан ногаҳон чиққан қушлардай вазнсиз ва ҳавойи эди, Абомуслимнинг ўзи ҳам дилхуш бўлди. Гапириб, гўёки оиласининг қисмати учун гуноҳқор эканлигини лаҳза бўлса-да унутди. Айниқдай лапанглайдиган Абомуслим ҳозир Ахий Жаббор ёнида енгил юриб бормоқда эди.

Ахий Жаббор ҳам боя хужрада Абомуслим ҳикоясини эшитиб кўнгли увишиб ўтирди. Валламатнинг бир одати бор, буни Тун салтанатида ҳамма ёқтиради. Ҳатто Шаҳриёр бошқа фуқароларга мақтаб, ўрناق олишга чақиради. Ахий Жаббор ёш бўлишига қарамай, ҳар қандай шароитларда ҳам ўзини йўқотмас, дарду ғам, фожиа унинг қаддини буколмасди, унда унутуш қудрати бор эди. «Одам боласида, — деди Шаҳриёр бир куни. — Унутмак одати бор, бу уни оламдаги барча махлуқлар ичида энг ҳурматли ўринга қўяди. Агар унутуш мумкин бўлмағонда, инсон яшай олмасди.

Унутмак — инсон боласининг олий насибасидир. Бу ҳам бир жувонмардлик белгисидир!»

Жувонмардлик... Ахийлар... Ҳа, Ахий Жаббор ҳам жувонмардликка даъво қилиб юрганлардан. Аслида унинг ўзини ахийларга мансуб, деб ҳисоблай бошлагандан бери олти йил вақт ўтди. Ўшанда у ўн тўққиз ёшдаиди. Мовароуннаҳр шаҳару қишлоқларини дарбадар кеза-кеза ниҳоят уч йил Марғинонда тўхтаб қолди. Марғинон мадрасаси мударриси яналоқ юзли мўғулбашара Маҳмуд Носириддин деган пайғамбар ёшдан ўтган бир одам Жабборкулнинг чаққонлигига эътибор берди. Жабборкул мадрасада фаррошлик қиларди.

— Зуваланг тоза пишиқ кўринади, бўталоғим, — деди унга Маҳмуд Носириддин. — Қани, бери кел-чи, кенгашиб олайлик...

Биров маслаҳат сўраш уёқда турсин, одам ўрнида кўрмаган Жабборкул ҳайрон бўлди: «Домла бобо адашмаё-тирмикин?...»

— Менга бир хизматкор даркордир... Сен кўзимга чаққон кўриндинг, тупроғинг ҳам тоза жойдан олинган... Ҳа, ақли қосирим шундай деб турибдир...

Жабборкул сидқидилдан мударриснинг хизматини қила бошлади. Ҳар кун хужрани бир супуриб тозалайди. Икки кишига декча осади, бирон егулик тайёрлайди. Харажатга мударрис пул бериб кетади. Хужрада бир тўрқовоқда бедана ҳам бор. Мударрис унинг нағмасига ошиқ. Бедана сайрашини эшитганда: «Ҳа, жонингдан!» деб қўяди.

— Хат-саводга ҳам қизиқишинг борга ўхшайди, — деди бир кун Маҳмуд Носириддин Жабборкулнинг тоқчадаги китоблар чангини ихлос билан тозалаётганини кўриб. — Бағоят яхши хислат бу... Элимиз китобга қизиқади, рағбати бор, ўқиб-ўрганмоққа афсуски, имкони йўқ, фурсати йўқ... Кел, саводингни чиқариб қўяй, бўталоғим...

— Сиз падари бузрукворим ўрнида отамсиз... — дея олди холос миннатдор йигит.

Жабборкул хат ўргана бошлади. Фаройиб машғулот йигитнинг борлигини чулғаб олди. Алиф, лом, мим, нун... Фатҳа қасра, суқун, танвин, ташдид... Сал фурсатда Жабборкул хат танийдиган бўлиб қолди. Илгари китобга қараса кўзи кўрмасди, хира ойнага тикилгандай бўлаверарди, энди хира ойна тиниклаша бошлади.

Маҳмуд Носириддин Марғинон ахийлар уюшмасининг раҳбарларидан бири эди. Жувонмардлик, футувват туйғула-

ри ҳоким бўлган бу уюшманинг махсус қароргоҳига айланган ҳовли Эшонгузар маҳалласида жойлашгани, бу ерда турли касбдаги ёшлар ва мужаррад¹ йигитлар тўпланишарди. Мусофирларга ғамхўрлик қилиш, оч кишиларни тўйдириш, ҳожатмандлар кўнглини олиш, зolimларнинг йўлини тўсиш, мустабид ҳоким ва унинг яқинларини бартараф этиш — ахийлар уюшмаси аъзоларининг асосий вазифаларига кирарди. Улар кун бўйи ишлаб топган пулларига бирор егулик, таом ва бошқа нарсалар сотиб олишиб, қароргоҳга йиғилишарди. Кундузи жулдур кийимларда юрган ахийлар оқшом меҳмон ва мусофирларга дабдабали зиёфатлар беришарди.

Жувонмардларча ташкил қилинган биродарлик уюшмаси аъзолари ўзига хос тартиб-қоида, расм-русумни қаттиқ тутардилар. Инсон боласи кўнглини обод этадиган нарса учтадир: бири ақл, бири тўғрисўзлик, бири жувонмардликдир, деб ҳисоблайдилар ахийлар. Жувонмардлик ҳам ўз навбатида учга бўлинадир, уч нарса билан устивор. Аввалан, ахий айтилган сўзнинг уддасидан чиқа билиши зарур. Иккинчидан, ҳақиқатга хилоф иш қилмаслиги лозим. Учинчидан, хайрли ишлар илгидан тутсин. Бу уч нарса бир-бири билан боғлиқ. Айтилган сўз адо этилса, ҳақиқатга хилоф иш бўлмайди, демак, хайрли иш шулдир. Кишидаги ўзга барча фазилатлар ушбу уч шарт измидадир.

Уюшма аъзолари бир қанча фазилатга эга бўлмоқлари талаб этилади. Бири шулки, сабот-матонатли, сабр-қаноатли, ваъдага вафоли, пок дилу пок забон бўлмоқдир. Иккинчиси — ўзини ўйлаб ўзгаларга озор бермасин, бечораларни кўлласин, ёмонларнинг додини берсин, тўғрисўз десин...

Жабборкул ҳам Эшонгузардаги ахийлар қароргоҳига бориб турадиган бўлди. Бир кун ҳовлида кимнингдир хизмат қилиши керак бўлиб қолганлигидан Маҳмуд Носириддин уни ҳам ўша ёққа олиб кетди.

Ҳовлида у ёқ-бу ёққа елиб хизмат қилиб юраркан, Жабборкулнинг қулоғига шундай гап чалинди:

— Эй, азизлар! — деди кимдир, улар бари бир хил кийинишган, бошларида учли калпоқ, шарворда, белларига узун пичоқ тақишганидан, ким гапирётганини ҳам аниқлаб бўлмасди. — Кимки, ахий бўлмоқ, жувонмардлик қилмоқни тилар экан, аввало унинг қандай пайдо эрканини равшан билмоғи жоиздир...

¹ Мужаррад — танҳо, уйланмаган маъносида.

— Донишмандлик йўлини тутмоқдан пайдо бўлур! — жавоб қилди бири.

— Хайр-саховат кўргизмоқдан! — сўз қўшди иккинчиси.

— Тўғрисўзликдан! — деди учинчиси.

— Хиёнатдан юз ўгириб диёнат остонасига, бош урмақдан!

Жабборкул қизиқиб қолди, юмушини тез ўринлатди-да, келиб билдирмай пойгакда чўкка тушди.

— Азизлар! — деди ҳали биринчи гапирган одам, у етмиш ёшларда бўлиб, ахийлар уюшмаси сардорларидан эди. — Пок ақл ва одил жувонмардлик соҳиблари чиройли сўзлар билан тўртта сурат ясабдилар. Бу суратлар — тан, жон, ҳис-туйғу ва маъни суратларидир...

Ғала-ғовур тиниб қолди, Жабборкул ҳам жон қулоғини қўйиб эшита бошлади.

— Ушбу суратлар таърифини бундоқ келтирадурлар. Суратнинг тани — жувонмардлик, ахийлик, жони — тўғри-сўзлик, ҳақ баридан тутиш, ҳис-туйғуси — зукколик ва донолик, маъниси эса сафо ила фараҳдир. Суратларни кишиларга тақсим айладилар — бировга тан тегди холос, бошқага тандан бошқа жон, туйғу, маъно ҳам насиб қилди. Тан билан жонга эга киши маърифат соҳибидурман, деб кибру ҳаво ила юрадир, шундоқ хаёл қиладир, аммо халқ уларни сохта маърифат деб атайди. Тан, жон ва ҳис-туйғу соҳиби бўлганлар ҳукамо, анбиё ва амлиёдурларки, улар ростакам донишманддурлар, эл кўзида улуғдирлар. Тану жон, туйғу ила маъни, яъни тўрт суратнинг жаъмига етишган гуруҳ эса фаришталардир. Жувонмардлик ана ўша фаришталарга насиб бўлди...

Бу гаплар уюшма аъзоларига ёқиб тушган эди, овозлар ёғилди:

— Фаришталар жувонмарддирлар!

— Жувонмардлар фаришталардир!

— Жуда тўғри! Жувонмард ахийлар — фаришталардир!

Улар букун жуда кўндирлар. Уларни Рум ила Эронда, Хуросону Мовароуннаҳрда учратмоқ мумкин! — деди яна сардор.

Гапга шу пайтгача одоб сақлаб ўлтирган Маҳмуд Носириддин аралашди:

— Жувонмардлар, ахийлар ранж ила топган нонини ганж деб билгайлар. Улар ихлос бандаларидурлар, ҳар бир юмушга киришсалар, сидқидилдан киришурлар, илло,

ҳикмат борким, киши ихлос билан сувга оёқ қўйса, сув ҳам кўтарар эмиш... — Жабборқул уюшмада мударриснинг ҳурмати баланд эканлигини ҳамма жимиб қолганлигидан билди. — Унсурмаолий Кайковус ўз фарзандига насиҳатнома битмиш, бағоят ибратли насиҳатлар. Ул зот айтадурлар: камоли жувонмардлик, ахийхулқлик ўз молингни аниқ билмақдадир, токи киши молини киши моли билғил, элнинг молидан таъма қилмағил. Халққа яхшилик қила олмасанг қилма, зинҳор ёмонликни дариг тутғил. Дилтанг бўлмасликнинг йўли қаноатдадир, ҳасадга боқма, ҳасад ғам-ғуссага олиб борадир. Озод баданни бировнинг бандаси қилмағил... Кимки жувонмардлик ахийлик йўлидан юрмоқни истаса, уч нарсадан огоҳ бўлмоғи жоиздир, яъни кўзни ёмон назардин, қўлни ёмон ишдин, тилни ёмон сўздин, ёлғон демоқдан тийсин. Уч нарсани дўсту душманга очиқ тутмоғи лозим, яъни: уй эшигини, дастурхон бошини, ҳамён боғичини.

— Тилни ёлғон демоқдан тийсин, деганингизга, бир мисол айтурмен, — деди сардор. — Ажабки, бу нақлни ҳам Кайковус келтирадир. Сўз ростлик ҳаққиндадир.

— Бир куни, — нақлни бошлади сардор. — Кўҳистондаги ҳовлилардан бирида шундоқ жувонмардлар жамулжам ўлтирар эдилар. Нотаниш одам эшиқдан кириб салом берди: «Мен Марви Шоҳижаҳон жувонмардлари, ахийлари элчисидурмен. Улар сизларга дуои салом айтиб, бир масала ечимини сўраб юбордилар. Масалага жавоб берсангизлар, сизларнинг улуғлигингизни тан олғаймиз, жавоб бера олмасангизлар, сизлар бизларнинг виқоримизга иқроор бўлингизлар!» Элчидан сўрдилар: «Ул масалани баён этиб берғил!» У деди: «Улар сўрадиларки, жувонмардлик, ахийлик нимадир, жувонмардлик ила ножувонмардлик ўртасида қандай фарқ бор? Қулоқ беринг. Бир соҳибҳиммат йўлнинг четида ўлтирғон бўлсин, бир киши унинг олдидан шитоб ўтиб кетсин. Салдан кейин изидан қилич яланғочлаб бошқа киши қувиб келсин. Аввалги одамни ўлдирмак ниятида йўл четида ўлтирган соҳибҳимматдан: «Шу ердан кимса ўтдим?» деб сўрайдир, шунда қандай жавоб лозимдир? «Ўтмади» деса алдаган бўладир, «ўтди» деса, қақимчига чиқиб қолгай. Ҳар икки иш жувонмардлик шаънига номуносибдир...» Кўҳистон ахийлари елка қиснишиб бир-бирларига қарадилар. Улар орасида, иттифоқо, Кўҳистонга меҳмон бўлиб келган Афзал Ҳамадоний ҳам ўлтирар эди. У сўз очиб дедиким: «Жувонмардликнинг асли ваъдага вафо қилмоқдир, айтган сўзни бажармоқдир. Жувонмардлик

ила ножувонмардлик ўртасида фарқ сабрдир. Йўл бўйидаги соҳибқиммат ўлтирган жойидан бир қадам илгари ёки бир қадам кейин силжиб: «Мен бу жойда ўлтирган эдим, ҳеч киши ўтгани йўқ», деб жавоб берса, ҳам ёлғон сўз айтмоқдан, ҳам чақимчилик қилмоқдан ўзини тийган бўладир...»

Сардорнинг ҳикояси барча ўлтирганлар хаёлини ўғирлаб қўйди. Жабборкул ҳам ўзини шундоқ ғаройиб кишилар қаторига қўшгиси келиб кетди. Хужрага алламаҳалда қайтдилар. Йўлда Маҳмуд Носириддин ҳам, Жабборкул ҳам лом-мим демай боришди, афтидан, иккиси ҳам қароргоҳда бўлган суҳбат таъсирида, ўз ўйлари билан машғул эдилар. Фақат Марғинов мадрасасининг қоронғи ҳовлисига яқинлашганларидагина йигит деди:

— Мен ҳам шул сафга кирсам, бахтимни синаб кўрсам... Не маслаҳат берар эдингиз, ота? Мен бир бечора фарзандингиз...

— Сен ҳеч бечора эмассен! — деди мударрис. — Сени ўғлим деганмен. Магар ахийлар уюшмасига кирмакчи экансен, бу жуда мақбул иш. У ҳолда, исминг ҳам ўзгаргай. Сен энди Жабборкулмас, Ахий Жабборсен, Ахий Жаббор! Англадиңгни, ўғлим! Эртадан бошлаб ахийлик либосини эғнингга ташлайдурмиз...

— Қуллуқ, ота! Қуллуқ! — деди йигит миннатдор. — Ўғлингизмен, ўла-ўлгунча хизматингизни қилайин, валинеъ-мат!

— Сўнг... мана ўзинг ҳам биласен. Ахийлар уюшмасига уй кўрмаган йигитлар қабул этиладир...

Ёшлигида ота-онадан ажраб, бировларнинг уйида катта бўлган Ахий Жаббор мударриснинг меҳрибончиликларидан жуда бахтиёр эди. Қисмати томчи сувга ташна қақраган чўлга ўхшаб кетадиган, ҳамшиша бир чимдим меҳрга зор йигит Маҳмуд Носириддинга қаттиқ боғланиб қолди. У хизматни елиб-югуриб бажарар, мударрисни ранжитмасликка тиришарди, турмуш устоди доно этган, ахийлик жувонмардлик юмушлари деб уйланмай ўтган ғаройиб инсоннинг кўз ўнгида инсони комил тимсолига айланди. Айниқса мударриснинг йигит ишини мақтаб жун босган қўллари билан елкасига қоқиб-қоқиб қўйиши ёқимли эди.

Бир кун, ҳамал эндигина кирган паллалар, Ахий Жаббор одатдагидек бомдод намози вақтида уйкудан уйғонди. Қараса, мударрис ҳовли томонга ўтиб кетибди, жойида йўқ. У Ахий Жаббор кечкурун тайёрлаб қўйган обдастани

олиб таҳорат қилар, келиб намоз ўқирди. Ахий Жаббор шарт ўрнидан туриб жойини саришталади. Ташқарига чиқди-ю, донг қотиб қолди! Маҳмуд Носириддин ҳовлига ўтиб таҳорат қилгач, ишкомнинг бурчагида чўққайиб маҳсига сув тортмоқчи бўлибди, энди чап оёғига қўл узатган экан, мункиб кетиб юзтубан олдинга йиқилибди. Ахий Жаббор ҳовлига чиққанда, Марғинон мадрасаси мударриси Маҳмуд Носириддин мук тушганча ўлиб ётарди... Юраги ёрилиб кетибди, табиблар сўнг шундай дейишди.

Ахий Жаббор бундан кейин Марғинонда қола олмади. Бош олиб чиқиб кетган йигит Тун салтанатига фуқаро бўлгунча кўп жойларда дарбадар кезиб юрди. Самарқанддаги Тун салтанати нимаси биландир худди Марғинондаги ахийлар уюшмасига ўхшарди, ҳар иккисини ҳам биродарлик туйғулари бирлаштириб турарди. Салтанат Ахий Жабборга ёқди. Салтанатни аччиқ мусибатларни, азоб-уқубатларни унутиш салтанати деса бўларди. Ёддан чиқармоқ... Унутмоқ... Фақат унутиб яшаш мумкин бу оламда!

Шуниг учун ҳам Ахий Жаббор Абомуслимнинг аччиқ ҳикоясини бошқа эслаб ўтирмади. Бусиз ҳам Абомуслим ҳаётининг фожиали эканлигини тахмин қиларди. Фақат Абомуслим эмас, исталган фуқаро тақдирини олиб кўрилганда ҳам, турлича, аммо моҳияти бир хил манзаралар намоеън бўлишини биларди. Ўртача жуссали, чап қулоғи йўқ Ҳасан чиноқнинг тақдири ҳам фожиали эмасми? Ҳасан чиноқ бир дўстиникига қўшни қишлоққа меҳмонга борди. Ўша кечада қаттиқ сел келиб унинг она қишлоғини ювиб кетиб, ота-онаси, ака-укалари, сингилларигина эмас, бутун бир қишлоқдан ном-нишон қолмади... Насафий-чи? Озғин, калласи нокка ўхшаб кетадиган вазири аъзамнинг ўтмишида ҳам рўшнолик кам бўлган бўлса керак... Чийиллоқ овозли, пакана, ёлғонни қийворадиган, гапга уста Сукрот-чи? Ёлғон гаплар билан ўзини овутиб юрмаганмикин? Қизиқ гаплар топиб айтишда салтанатда тенги йўқ Соҳиб Чангал, янгиликлар жарчиси Бобо Султон, доим оқ яктак кийиб юрадиган Шотабиб, Шаҳриёрнинг ўзи... Бу дунёда илиқ сўзга, меҳрга зор одамлар... Барчасининг қисмати аччиқ оғуға тўла, ҳар саҳифасидан захар-заққум томиб турадиган ғурбат китобларидир...

Улар Чорсу майдонига чикдилар. Каландархона кўчасига бориш учун Кўрчилар кўчаси, Бозоркўчани кесиб ўтиб, бозор расталари ёнидан ўнгга бурилишлари лозим эди. Тун салтанати фуқаролари йўлни майдон четидан солдилар. Бирдан Ахий Жабборнинг кўзи рўпарага, майдоннинг у томонига — Наддофлар кўчасига тушди! Кўча бошида бир қиз билан ёш бола майдонга кириб келишарди. Қизнинг бошида такана, гулли кўйлак устидан нимча кийиб олган, кўлида эса оқ тугун. Оралиқ уч юз қадамча бўлса ҳам, Ахий Жаббор қизни дарров таниди, таниди-ю, юраги гурс-гурс уриб кетди. Ахий Жаббор бу қизни Наддофлар маҳалласида бир тўйда кўрганди. Ўшанда катта ҳовлида Лакшман морбоз илон ўйнатди, морбознинг ўғли Кумар деган бола дор устида ўйинлар кўрсатди. Қиз дугоналари билан илон ўйинини томоша қилар, шу пайт кимдир уни ҳам кузатиб турганини билмас, илоннинг қилиқларидан завқи келиб қаҳ-қаҳ отиб куларди. Кутилмаганда сурнай навосига эриб ўйин кўрсатаётган капча илон, нечундир ўйиндан тақ тўхтаб, қизлар томонга ўрмалай бошлади. Илонни кўрган болалар қийқириб қочди, унинг келиши хунук эди, қизлар чувиллашиб ўзини ҳар ёққа урдилар. Лакшман морбоз: «Кўрқманглар! Илон ҳазиллашяпти!» — деса ҳам ҳеч ким қулоқ солмасди. Иттифоқо, илондан қочган ҳалиги қиз, Ахий Жаббор олдига келиб қолди. «Вой, анови илонни қаранг! Чақиб олади!» — деди у жонқолатда нотаниш йигитга. Ҳозиргина олисдан ориқиб томоша қилган гўзал қизнинг ёнига келиб ёрдам сўраб туриши йигитни шошириб қўйди. Ё фалак! Бир одамга шунча ҳиммат, меҳру мурувват! Ахий Жаббор: «Кўрқманг, ойимқиз, кўрқманг!» — деди ва ҳимоя қилиш учун қиз билан илон орасига туриб олди. Илон ҳамон ҳаммани кўрқитиб ўрмалаб юрар, аммо ҳеч кимга ҳамла қилмасди.

Лакшман сурнайда бошқа куй чала бошлади. Капча илон энди тебрана-тебрана ўз жойига қайтди. Қиз ўнг қўлини беҳол Ахий Жабборнинг елкасига қўйганча, хиёл эгилиб илоннинг чекинишини кузатар, ҳаяжоннинг зўридан бегона бир йигитнинг ёнида турганлигини ҳам тамом унутганча. Илон жойига қайтиб борди-да, ердан икки қаричча кўтарилиб «Роса кўрқитдим-а!» дегандай беозоргина ҳаммага бир-бир қараб чиқди.

Қиз бирдан ўзига келди-да, Ахий Жабборнинг елкасига қўлини қўйиб турганидан ўзи ҳайрон бўлди, атрофга бир

аланглаб шитоб кўлини олди ва ҳеч нарса демай тисарилганча, йигитдан йироқлаша бошлади. Дугоналаридан бўлса керак, хушрўйгина бир қиз уни чақирди:

— Жаҳон! Биз бу ёқдамиз! Бу ёққа кел! Кўрқдингми, Жаҳон?..

— Кўрққанам йўқ! Лекин кўриниши совуқ-да ўлгурнинг! — деди Жаҳон ва салдан кейин айвон тагида турган бир тўп қизларга кўшилиб кетди.

Барчаси туш мисоли бир лаҳзада бўлиб ўтди. Ахий Жаббор, худди оғзига қанд солиб яна тортиб олишган боладай, тамшаниб қолди.

Ўша-ўша Ахий Жаббор Жаҳон отли бу қиз ҳақида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолди. Илон ўйини, гўзал қизнинг кўрқиб қочиши, беихтиёр билмай кўлини йигит елкасига кўйиши, кўрқувдан ўзига келгач, ҳайрон бўлиб чекиниши — буларнинг бари йигит ёдида муқим турарди. Ахий Жаббор қизни севиб қолди, лекин унинг севгиси тоғнинг тубидаги пинҳон олтиндай қалбнинг қатларида яширин. У ҳақда ҳеч ким билмайди, ҳеч кимга ёрилган эмас... Бора-бора бу сирли туйғу ошифта қалбнинг сарватига, пароканда умрнинг мазмунига айланди. Аммо йигитнинг кўнглида ноумидлик туйғуси ҳам бор эди, у ажабки, Жаҳонга бўлган муҳаббат илинжи билан ёнма-ён юрар, бу икки туйғу бири иккинчисининг соясидай туюларди. Ҳайҳот! Ахий Жаббор, ўзига ҳеч қачон бу қизнинг меҳри насиб этмаслигини англади. Ҳар бир киши ўз иззатини билмоғи керак, подшо ўз ўрнида турсин, гадо ўз ўрнида. Йигит ниҳоят оқилона йўл топди, у севгиси ҳақида бировга айтмайди, ҳатто Жаҳоннинг ўзига ҳам сездирмайди. Майли, у севсин, изтироб чексин, қийналсин, энтиксин, лекин пинҳона... Вассалом!!!

Мана ҳозир олисдан Жаҳонни кўрди-ю, қалби ширин бир туйғудан қалқиниб кетди. Ёнидаги болани ҳам таниди, у ўша тўйда дор ўйнаган Кумар. Уларни кўриб, булар қандоқ қилиб таниш бўлиб қолишган экан, деб таажжубланди.

— Бозорга кириб ўтмаймизми? — деди Абомуслим шу пайт. — Нос-пос олиш керак, носқовоғим қуриб ётибди...

Ахий Жабборнинг кўзи ҳамон Наддофлар кўчаси томонда, жон кулоғи ўша ёқда...

Жаҳон билан Кумар кўча бошига келиб қолишди. Ўнг томонда, карвонсарой олдида бир неча одам ивирсиб юрарди. Шу пайт қандайдир уч отлиқ пайдо бўлди. Жаҳонларнинг олдига келганда кишилар отдан тушишди. Уларнинг авзои бузуқлигини кўрган Кумар:

— Опажон, булар нима қилмоқчи? — сўради аста.—
Қочайлик!

— Нега? Кўрқма! — деди қиз кўлидаги тугунни маҳкам кучоқлаб, аммо жойидан жилишни хаёлига ҳам келтир-масди.

— Шакар қиз, сизни акангиз олдига олиб борамиз...— деди йўгон овозда миқти гавдали қиличбурун йигит.

— Акам? — сўради кутилмаган янгиликдан ҳайрон қиз.

— Ҳа!

— Ишонманг, опажон... Ишонманг! — деди Кумар зор-ланиб...

Наддофлар кўчасидан кўз узмай турган Ахий Жаббор негадир кўнгли увишиб, Абомуслимга деди:

— Сиз бозордан нос олиб чиқинг. Шу ерда кутиб турамен...

Йигит Абомуслимни бозорга киритиб юборди-ю, беихти-ёр ўзи Жаҳонлар томонга юра бошлади. Шу асно Кумарнинг қичқиргани эшитилди. Ҳалиги номаълум одамлардан бири унинг кулоғидан чўзиб: «Агар овозингни чиқарсанг, кўра-сан!» деб зуғум қилди ва бел аралаш орқасига қаттиқ тепди. Кумар юзтубан йиқилди. Қолган иккитаси қизга ёпишишди. Бири Жаҳоннинг оғзига рўмол тикди, қизнинг овози чиқмай қолди, иккинчиси бошига катта қоп ташлади. Типирчилаган қизни қийинчилик билан отга ўнгардилар-да, майдонни кесиб Хонқали кўчаси томон от чоптириб кетдилар. Ҳаш-паш дегунча, отликлар Хонқали кўчасига бурилдилару муқолишда ғойиб бўлдилар.

Ахий Жаббор ўшал заҳоти отликлар изидан чопди. Аммо майдоннинг ярмига бориб-бормаёқ уларни кўздан йўқотди. Умид узмаган йигит Хонқали кўчасининг бошигача югу-риб борди. Кўча тўғрилигидан отликлар қорасини илғаш мумкин эди, афсуски, улар хийла йироқлашиб кетиш-ганди...

Ахий Жаббор нима қилишини билмай боши қотиб қолди. Уч отлик ким бўлди? Нима вайдан Жаҳонни олиб қочишди? Қайси ул исқирт хаёллар тутқуни бундай қабиҳ ишга кўл урди? Ким ўша? Ким?..

Дилтанг Ахий Жаббор орқасига қайтди... Кумар ҳали ҳам ўрнидан турмаган, ўша йиқилган жойида инграниб ётарди. Йигит болани авайлаб кўтариб олди-да, тез бозор эшиги томон юрди. Кумарнинг бели лат еганди.

— Болани майиб қилиб қўяман-ку, дейишмайди-я да-юслар! — Ахий Жаббор сўкинди. Кейин Кумарни юпатиб

деди.— Сабр қил, ўзим уйингга элтиб кўямен... Менга қара, ўшанда жа қойиллатувдинг-а?

Кумар инграшдан тўхтаб Ахий Жабборга тикилди. Йигит болани чалғитмоқчи эди.

— Қачон... қойиллатувдим, ака? — сўради соддалик билан Кумар.

— Хў... Наддофлар маҳалласида, тўйда... Дорниям кийвординг-ку!

— Ҳа... шундайми...

— Менга қара! — деди Ахий Жаббор бирдан.— Опанглар билан қаёққа кетаётган эдинглар?

— Опам... Жаҳон опам...— йиғлаб юборди зўрға турган бола.— Опамни қаёққа олиб кетишди? Мен Абу Бакр амакимга нима дейман? Қорасоч бика холамга-чи? Мени шерик қилиб юборишувди. Бозорга келаётгандик...

— Тўхта, тўхта...— қизикди Ахий Жаббор.— Абу Бакр амаким дединми?... Ҳали Наддофлар маҳалласи оқсоқолининг қизими опанг?..

Кумар «ҳа» дегандай бош ирғади.

— Менга қара... Олиб қочганларнинг биронтасини эслаб қолдингми? Йиғлама, топамиз опангни, албатта топамиз. Тун салтанати фуқароси Ахий Жаббор бунга бел боғлайдир! Ҳа!

— Бирини эслаб қолдим... Каттаси бўлса керак. Бурни қиличга ўхшаган суйри...

— Топамиз, укажон, топамиз! Мени, Ахий Жаббор, дейдилар!

— Бир нарса сўрасам, майлими? Мен ҳам Жаҳон опам топилмагунча уйга қайтмайман, деб қўйдим. Сиз билан бирга бўламан! Бугун-эрта топамиз, а?

— Бўпти! Мард йигит экансен! Қойил!

* * *

Бозор олдида уларни бошқа манзара кутарди.

Носфурушлар бозорнинг хийла ичкарасида эдилар, нос бозори одатда, нон, мева-чева, умуман, ейиладиган нарсалардан узокроқда бўлади. Абомуслим носқовогини носга тўлдирди, кафтга уюб капша отди, хумори босилиб роҳат қилди. Ахий Жаббор кутиб қолмасин, деган ўй ҳам миясининг бир четиди муқим эди. У изига қайтди. Бозордан чиқиб келар экан, шундай сўзлар қулоғига чалинди:

— Шаҳар ҳокимининг ўғиллари! — деди бозор эшигидаги одамлардан бири Арк кўчаси томонга қараб.

— Султонзода шаҳар сайрига чиқибдилар-да...

Абомуслим Арк кўчасида бахмал жулли отда келаётган Худобандага кўзи тушди. Унинг ортида Жаммазабон девонбеги кўринди. Уларни бир неча дарра тутган, қилич таққан сипоҳлар — ҳокимнинг хос одамлари кузатиб келарди. Барчаси нарх-наволарни, савдо босимини назорат этиш учун бозорга боришмоқда эдилар. Нечундир Абомуслимнинг юраги титраб кетди. У келишган Худобандани, юзлари оқ, кўзлари қоп-қора тийрак бу йигитни ёқтирар, ўшани кўрди дегунча, яқинроқ боришни истаб, беихтиёр истиқболига ошиқарди.

Ҳозир ҳам у оғзидаги носини тупуриб ташлади ва Худобанда келаётган томонга қадам босди.

— Қани ганақ? Ё лошқанот! — кутилмаганда чиқиб кетди Абомуслим оғзидан, Худобандаларга ўн қадамча қолганда.

— Ўтган йил мингта бия мингта қулун берди, — дер эди Жаммазабон девонбеги Худобандага, улар ўзаро суҳбатлашиб келардилар. — Ажабки, доғгоҳ барига торлик қилиб қолди. Султонимнинг омадлари бор! Сиз бормадингиз... Ажойиб манзаралар...

— Бу йил бешак-шубҳа борурмен! Мен отларга қандай тамга босилишини кўрмак орзусидамен... — деди Худобанда. Бирдан у айиқдай лапанглаб келаётган Абомуслимни кўриб қолди: — Тағин анови исқиртми?

— Бунчалар кўрку ҳусни қайдан олдинг, эй худонинг бандаси? — деди Абомуслим. — Бир нафас тўхта...

— Ҳайдангиз бу тиланчини! — деб юборди Худобанда жаҳли чиқиб. — Наҳотки уни Самарқанддан бадарга қилиб қутулсам? Бу қандоқ гап ахир?..

— Сипоҳийлар! — буюрди Жаммазабон девонбеги сипоҳийларга қараб. — Бу пир урганнинг адабини бериб қўй! Иккинчи улуғлар йўлини кесмайдиган бўлади!

Икки сипоҳий Абомуслимни дўшпослай кетдилар.

— Ие, мен нима қилдим? Нима қилдим? — дерди Абомуслим ерда пийпаланиб ётаркан.

— Мана, мана! Қулоқ солмасанг мана! Қулоғинг оғирлик қилиб қолибди! — дерди иккинчиси Абомуслимга кетма-кет дарра соларкан.

Худобанда Абомуслимнинг калтакланаётганини жим кузатиб турар, шаҳар доруғаси эса «Ана шундоқ!», «Ана шунақа!», «Бошла, исқиртни!» деб сипоҳларни гиж-гижларди.

— Бировга яхши гап айтсанг, эвазига калтак ер экансан-да! Ҳай, худо хайрингни бергурлар бўлди! — инграниб нола қилди Абомуслим.

— Торт қўлингни! — ғазабли деди кимдир сипоҳийларга шу пайт. Худобанда кўрди: баланд бўйли, учли қалпоқ кийиб олган шопмўйлов жуссадор бир йигит келиб гадони сипоҳлардан ажрата бошлади. Сипоҳлардан бири қўлидаги дарра билан ҳамла қилганди, даррасини тортиб олди. Иккинчисини қўлтигининг тагига бир тушириб, ўзи билан ўзини овора қилиб қўйди. Сўнгра Абомуслимни ўрнидан турғизди, энгил-бошини қоқди. Абомуслимнинг ўнг чаккасидаги ёнқоқдек нарса калтак зарбидан эзилган, ундан қон оқарди:

— Бир бандага шунча азобми? Бу ҳам сиздек одам-ку! — деди Ахий Жаббор сипоҳийларга ғазабли тикиларкан.

— Ҳай, сен кимсан ўзинг? Жа-а, бировнинг орасига тушиб қолдинг, пир урган? — Жаммазабон девонбеги султонзода олдида ҳаддидан ошган йигитнинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди. — Ўзинг ҳам калтакбоп кўринасан... Хумори тутиб қолдимми?

— Калтакни биргалашиб еймиз... Мен жудаям очонат эмасмен, барини сиздек оғайнилар билан баҳам кўриб ўрганганмен... Аямаймен...

Қилган иши учун Ахий Жаббордан тавба-тазарру кутган Жаммазабон девонбеги энди тутоқиб кетди, шарт отдан тушди-да, Ахий Жабборга хезланиб кела бошлади.

— Нима-нима? Нима дединг? Яна бир қайтар, пир урган! Бир мушт билан миянгнинг қатигини чиқармасамми!..

— Калтакни бирга баҳам кўрамиз деяпман, холос... — деди Ахий Жаббор ўзини бепарво кўрсатиб, ўнг қўли белидаги узун пичоқ сопига тиралган эди. Пичоқни кўриб қолган Жаммазабон девонбеги сир бой бермади:

— Энди... мендай девонбегининг сендай телба билан тенглашиб ўлтириши султонимнинг шаънларига тўғри келмайди-да... Ана шуни ўйлайман... Бўлмаса-ку, бир таъзиригни ердинг-а! Омадинг бор экан, пир урган! — У сипоҳийларга ўтирилди: — Нима қилиб турибсизлар? Мана бу уришқоқнинг бурнига бир чертиб қўйиш лозимлигини билмаяпсизму?.. Тут муни! Бос, пир урганлар!

Сипоҳийлар тўртта эди, улар Ахий Жабборга хезланиб кела бошладилар. Ахий Жаббор бир қадам олдинга юрди-да, шарт пичоғини суғурди: Наддофлар кўчаси, карвонса-

рой узра кўтарилаётган қуёшнинг нурлари валлават пичоғи учиди шуъла қайтарди. Буни ҳамма аниқ кўрди.

— Ўлгинг келса яқин кел, сўлгинг келса яқин кел! — деди Ахий Жаббор наърали. У нарида Тун салтанатининг бир неча фуқароси шу ёққа келаётганини ҳам кўриб қолди. — Сендай пўкларнинг тўрттасию менинг бир ҳамлам!

Воқеа Кўрчилар кўчасининг бошида юз бермақда эди. Текин томошани кўриб бирпасда одам тўплана бошлади. Ўровда қолиш хавфини сезган Худобанда Жаммазабон девонбегига, кетдик, ишорасини қилди. Улар ўровнинг сийрак жойидан от солдилар.

Ўн еттинчи боб

ЖАҲОН, ҚАЙДАСАН?

Қош қорайганда пахтачи қишлоқлардан қайтган Абу Бакр Калавий дарвозадан кирдию донг қотиб қолди. Ёстиқдоши Қорасоч бика хўнграганча ўзини унга отди:

— Энди нима қиламиз? Энди нима қиламиз? Войд-о-о-д!

— Нима бўлди? Нима бўлди, эй феъли чиройли? Секин! Секин!..

— Вой, энди нима қиламан? Шўрим қуриди! Қуриганда ҳам ёмон қуриди! Бозорга юбормай менгина ўлай!..

— Бўлди, бўлди! — юпатди кўз ёшлари юзини юваётган Қорасоч бикани. — Мунча овоз қўйиб юбордингиз? Қўшнилари эшитса яхши бўлмайди. Қани, ичкарига қирайлик...

— Чошгоҳ вақти эди. Кумар келиб қолди. Бугун Чорсу майдонига йиғилар экансизлар... Кимдир қазо қилган эмиш...

— Ким... қазо қилибди? — сўради юзига фотиҳа тортиб Абу Бакр Калавий.

— Билмайман... Кимдир эмиш... Ўшанга сизни айтгани келибди. Ҳа, яхши келдинг-а, дедим мен тилинг кесилгур, бундай бўлишини қайдан билибман... Бир тоғора қирим бор, ювиб қўйибман, қачондан бери шунга ранг керак, қайнатиб ранглаб қўйай дейман, фурсатим бўлмайди... — йиғи аралаш тушунтирди Қорасоч бика. — Жаҳонга Кумар билан бориб бозордан ранг олиб келинглари, дедим... Чошгоҳда кетишган, шу пайтгача йўқ, рангга юбормай мен ўлай, энди рангим чиқиб ўтирибман...

— Қаерда экан болалари? — сўради Абу Бакр Калавий. —

Үйнаб қолишғондир у ер-бу ерда?.. Балки Кумарларникига кетишғондир!

— Билмаймиз...— деди шўрлик она.— Ҳали Читрабону ҳам келиб кетди... У ёқда йўқ...

— Балки... Унда қаёққа кетишди ахир? — деб юборди энди воқеанинг бутун даҳшатини англай бошлаган Абу Бакр Калавий.

Қорасоч бика жавоб бериш ўрнига яна йиғига зўр берди. Наддофлар маҳалласи оқсоқолининг боши қотди. Қаёққа кетган бўлиши мумкин? Ўн еттига кирса ҳам ҳали ёш-да, Жаҳон, Кумар иккиси шаҳар айланиб юришибдими? Ёки капча илоннинг ўйинини томоша қиламан деган бўлса, Кумар кўрсатаман деган бўлса, тўй-пўйга кетишдими? Аммо бундоқ одат йўқ эди қизида, унинг устига Читрабону ҳам келиб кетибди. Йўқ, бу ерда бошқа гап бор...

— Жаҳоннинг шахти йигитларникидан ўтади,— деди Абу Бакр Калавий, у Қорасоч бикадан кўра ҳам кўпроқ ўзини тинчитмоқчидай эди.— Доим дарахт билан жанг қилгани қилган. Қиличбозликни машқ қилишни яхши кўради... Жаҳон шаддод, унча-мунчага эгилиб қолмайди, онаси... Мен унга ишонаман. Керак бўлса саваш қуради, қа!..

— Шундайку-я...— йиғламсинди беҳол она.— Биламан, шаддод. Шайтон киши ҳаёлини ҳар қайларга олиб кетади-да тагин... Одамлар ёмон...

Ногоҳ келган машъум ўйдан Абу Бакр Калавийнинг эти жимирлаб кетди. Борди-ю, чиндан ҳам Жаҳон ёмон одамлар кўлига тушган бўлса-чи?.. Йўқ, йўқ!

Шаҳарда бир тоифа одамлар борлигини Абу Бакр Калавий кўндан эшитиб келар эди. Бу тоифа, асосан хуфия Хонлик оқа хонадонини «товар» билан таъминлаб туришга хизмат қиларди. Улар турли йўллар билан ёш қизларни қўлга киритиб, маълум бир муддат сақлаб, ўргатиб сўнтра катта пул эвазига машъум хонадон чўриликка ўтқарар эдилар. Кейинги юз-юз йигирма йил ичида бу иш жуда авжига чиқди. Босқинчилар ҳаминша босиб олган юртларида, аввало кишилар ғурурини, муқаддас туйғуларни, ор-номусни поймол этадилар, ўша улус тарихини бузишга ҳаракат қиладилар, тозалитини сақлаш борасида асло қайғурмайдилар, қулу чўриларни ўз билгича хор қиладилар. Абу Бакр Калавий Ҳалоуқуийлар замонида чўрию жорияларни хўрлаш чегарадан ошиб кетганини биларди. Натижада масжид ва хонақоҳлар ёнида қаржойиларни йиғиб фоҳиша-

хоналар очиб, турли ерлардан олиб келтирилган, ҳар хил йўллар билан қўлга туширилган чўриларни хароботда сақлар эдилар...

«Ундай бўлиши мумкин эмас!» — деди ўзига Абу Бакр Калавий ва уйда ўтиролмай ташқарига чиқди.

Шу пайт дарвоза тақиллади, кимнингдир: «Абу Бакр оға! Ҳо, Абу Бакр оға!» деган овози эшитилди. Дарвоза олдида Самарқанд сарбадорлари жамоаси котиби Мавлонозода турарди. Салом-алиқдан сўнг ичкарига кирдилар. Уй соҳиби ҳаяжонини босишга ҳаракат қилар, ўзини хотиржам кўрсатишга уринарди. Ҳовлининг чапидаги мўъжазгина айвончага ўлтирдилар. Лаҳза сукунат чўқди. Сукунатни қуйроқда қўшни уйдан жилдираб оқиб чиққан ариқчанинг овозигина бузиб турарди. Қорасоч бика ҳам ташқарига одам келганлигини билиб, йиғисини тўхтатганди.

— Дафтарни келтирдим, Абу Бакр оға! — деди Мавлонозода.— Жуда ажойиб манзара намоеън бўлмақда... Ажойиб!..

— Шундоқми?..— сўради Наддофлар маҳалласи оқсоқоли, кўз олдида эса жондан ҳам ширин қизи Жаҳон гавдаланар эди: «Ҳозир қаерда экансан-а, қизим?..»

— Шаҳримизда сарбадорлар сони, аниқроғи сарбадорларга хайрихоҳ кишилар сони хийлагина бор экан. Беш мингдан ортади...

— Беш мингдан?.. Беш мингдан ортади... Демак, беш мингдан ортади, денг? Қаранг-а!..

Мавлонозода шундагина Абу Бакр Калавийнинг хаёли паришон эканлигини сизди. Чиндан ҳам Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли бугун Мавлонозодага сал бошқачароқдек туюлди. Аввало, у Мавлонозодани ҳамипшагидек хурсанд кутиб олмади. Кейин, Самарқанд сарбадорлари рўйхатини кўп марта ўзи сўради, олиб келинганда эса нечундир унчалар қизиқиш билан қарамади. Муллавачанинг пинҳона Жаҳонни бир бор кўрармикинман деган илинжи ҳам илинжлигича қолди — қиз кўрингани йўқ...

— Абу Бакр оға... Мен... Мен нохуш бир паллада келиб қолдим, шекилли... — деди Мавлонозода хижолат, дафтарни Наддофлар маҳалласи оқсоқолига узатар экан.— Мен борай...

— Йўқ, йўқ! Тўхтанг, Мавлонозода! — деди Абу Бакр Калавий.— Бугун пахтачи қишлоқларни айланиб келдим, бағоят ҳориб-толдим... Шуники бари...

Дарвоза яна тақиллади ва Лакшманнинг юз овоз ичидан ҳам ажратиб олиш мумкин бўлган, шиддатсиз, пўк овози эшитилди:

— Абу Бакр яқиним!

— Ассалому алайкум, Лакшман оға!

— Ие! Толлаби илм ҳам шу ерда эканлар-ку...— Лакшман салом-алиқдан сўнг айвончага ўлтирди.

Қоронғу бўлса ҳам Абу Бакр Калавий Лакшманнинг кутилмаган мусибатдан сабзак ранги тагин ҳам қорайиб кетганини тасаввур қилиб турарди.

— Ҳа, бу...— деб сўз бошлаган эди Лакшман аламли, Абу Бакр Калавий гапни кесиб қўйди:

— Ҳа, шундоқ...

— Энди нима қилиш керак? Иккисини ҳам Бишнунинг ўзи асрасин!

— Ҳа, иккимизни худо уриб қўйди, уриб қўйди, дўстим! — Абу Бакр Калавий ортиқ чидай олмади. У Лакшманни ҳолсиз кучоқлади.

— Абу Бакр оға! Лакшман оға! — деди ҳалитдан бери ҳеч нарсани тушунолмай ўлтирган Мавлонозоданинг нимагадир ақли етиб. — Нима бўлди? Қандай ташвиш бошингизга тушдики, худо уриб қўйди, дейсиз?..

— Жаҳон билан Лакшманнинг ўғли Кумар иккови чошгоҳда бозорга чиқиб кетишгон экан, десангиз, ҳануз улардан дарак йўқ-да... Оллоҳ ўз паноҳида сақласин! — базўр деди Абу Бакр Калавий.

— Нима?! — сўради жонқолатда Мавлонозода. — Улардан ҳануз дарак йўқ?!

Ноҳуш хабар Мавлонозодага бамисли чақмоқ ургандай таъсир қилди. Абу Бакр Калавий шундан маъюс экан-да, шундан ҳаминша чамандай қовли ҳам шуқуҳини йўқотган, файзсиз...

— Топамен!..— деб юборди Мавлонозода. — Ие... топамиз... Абу Бакр оға! Лакшман оға! Албатта, топамиз! Ўқинмангизлар!

— Лакшман! — деди бирдан Абу Бакр Калавий, овоз ҳар галгидай қатъий ва шиддатли эди, мусибатнинг лаҳзалик тўлқини босиб келганида хиёл эсанкираб қолган Наддофлар маҳалласи оқсоқоли энди ўзини ўнглаб олди. — Ортиқча қайғурмайлик, балки қайғудан қутулмоқ чорасини қидирайлик, энг адолатли йўл шу бўлур, эй феъли яхшилар! Бас, алқисса, Чорсуга кетдик! У ерда бутун маҳалла оқсоқоллари, Тун салтанати фуқаролари бизларни кутиб туришибди...

Улар Чорсу майдонига етай деб қолдилар. Ана, Чорсу майдонининг у чеккасидаги Жомеъ масжиди ёнида лип-лип ёниб турган фонус аниқ кўзга ташланди. Икки юз қадамча қолганида посбоннинг таҳдидли овози эшитилди:

— Жонингдан умидинг бўлса, тўхта! Кимсен ва қаён борурсен?

Наддофлар кўчасининг посбонлиги бугун Аббос баҳодирнинг чеккага тушган эди. Амирлашкар Темурбек нечундир Самарқандга катта эътибор берарди. Ҳижрий 763 йилда Амир Ҳусайн билан Мурғоб бўйида туркманларга асир тушиб, маҳонлик бадавлат Муборакшоҳ ёрдамида жон сақлаб қолган Темурбек Самарқандга келиб эгачиси Қутлуг Туркон оқа уйида қирқ саккиз кун яшириниб ётди. Аббос баҳодир ўшандай оғир кунларда ҳам Темурбек билан бирга бўлди. Садоқату ихлос камарини белига маҳкам боғлаган йигит тинғчи бўлиб келганда, Самарқанднинг амир диққат-эътиборида турган шаҳар эканлигини доимо ёдида тутди.

Аббос баҳодир ҳар гал амир олдидан қайтганда совға-салом олиб келар, совға-салом ичида Амир Тарағайнинг дўсти мунажжим Яҳё Ҳасан барлос ўғли толиби или Мавлонозодага аталган динор тўла ҳамён ҳам бўларди. Темурбек ҳар сафар: «Мавлонозодага айтғил, ташвиш чекмасун, мадрасани битиришда илғорлик кўргизсун!» деб тайинлаб юборар, аммо бошқа бирон-бир гап қўшмасди.

Аббос баҳодир фақат бир нарсага ҳайрон қолди. Хўш... Темурбек, бойлиги етарли, ўзи амир бўлса... Бир жойни макон тутиб, дунё ғамини чекмай, машаат қуриб, ҳурилиқолар билан айш-ишрат қилиб, сафолар айлаб ётавермайдими? Ахир бандасига ортиқ не керак, роҳату фароғатдан бошқа? Йўқ... Темурбек бўлса ўзини ўтга-чўққа уради, гоҳ Қаршида кўриниб қолади, гоҳ Шаҳрисабзда, бир дам қарасангиз, Амударё бўйларида кезиб юради, бир дам Бухоро чўлларида... Бундай азобнинг нима кераги бор? Бу қандоқ одам эканки, жонининг ҳузурини ўйламаган?.. Мана яқинда у Амир Ҳусайн билан бирга Сеистонда саваш курди. Шунда бир дайди найза унинг ўнг оёғига тегиб чўлоқ қилди. Энди оқсоқлашиб юрибди, ҳатто битта-ярим душманлари уни Оқсоқ Темур деб мазах ҳам қила бошлашди... Буларнинг бари Темурбекнинг хизматкорлари, югурдак қули бўлган Аббос баҳодирга, — ҳа, у ўзини амирнинг хизматкори, бир

югурдак кули деб ҳисоблайди,— алам қилади. «Дунёнинг ғавғолари билан сенинг нима ишинг бор, э бошига бемисл ташвиш орттирган хом сут эмган банда? Ҳар тарафдан найзалар чиқиб турган майдонга тушиб нима қиласен?...» — дейди у хаёлан Амир Темурга мурожаат қилиб.

Албатта, бу бир хизматкорнинг, югурдак қулнинг жаҳонни ўз кафтига қўймоқчи бўлган амири ҳақидаги югурдакларча мулоҳазалари эди холос, ундан ортиғига Аббос баҳодирнинг ақли етмасди.

— Қўй келади кўзи билан! — деди Абу Бакр Калавий, жойида тўхтаб. Лақшман билан Мавлонозода Наддофлар маҳалласи оқсоқоли айтган сўзлар сирли ишорага эга эканлигини англашди.

— Бир-бирининг изи билан! — эшитилди бир оздан кейин. — Тун салтанатига марҳабо! Йўлингиз бўлсин!

— Аббос баҳодирмисиз? — сўради Абу Бакр Калавий коронғида посбонни таниб. Шу топда бултур Ҳасан чиноқ тутиб олган бечора шахрисабзлик савдогар эсига тушди.

— Бугун зиммамизда салтанат юки!.. — салом берди Аббос баҳодир.

— Аббос оға?! — ҳайратда қолди Мавлонозода, у ҳол-аҳвол сўрашни бошлиб юбормоқчи, нима қилиб юрибсиз, демоқчи эди, Аббос баҳодир гапиртиришга қўймади — қўли билан бошқаларга билдирмай унинг оғзини бекитди.

— Дурустмилар, э... муллавачча? Их-м! Их-м!.. Қани, ўтсунлар... ўтсунлар...

Мавлонозода посбоннинг ҳаракатларидан Аббос баҳодир билан танишликлари сир қолиши зарурлигини тушунди. Ажабо, мамлакат ҳукмдорининг ўнг қўли, амирлашқар Темурбекнинг содиқ кули — Тун салтанатининг фуқароси? Наддофлар кўчасининг посбони?! Ақли бовар қилмайдиган тушунчалар эди булар. Эғнидаги кийими ҳам гадолар жандаси... Ҳамиша устида бекларга хос либос, бармоқларида узук, ёнида исфиҳон қилич бўлгувчи эди... Бундай аҳволга тушиб қолишига нима мажбур қилди экан? Мавлонозода-нинг боши қотди. Ўзи-ку Жаҳоннинг сирли ғойиб бўлишидан туриш-турмуш ҳаёти издан чиқар даражага келди. Қутилмаган гаройиб муаммо қўл-оёғини боғлаб, тушқун кайфиятга солиб қўйди. Жаҳон қаерда бўлиши мумкин? Қандай бадниятнинг қўлига тушди?..

Толиби илм чуқур энтиқди, аллақандай оғриқдан юраги гумириб кетди. У ҳар қачонгидан ҳам ҳозир Жаҳонни қаттиқ севишини ҳис қилди, усиз ҳаётнинг қизиғи йўқлигини

англади. «Шубҳасиз топурмен!» — деди Мавлонозода ўз-ўзига қатъий.

Мана шундай бир ҳолатда Аббос баҳодирнинг Тун салтанати фуқаросига айланиб қолиши унинг оғримаган бошини тагин оғритди.

Абу Бакр Калавий кўча посбони билан Мавлонозода ўртасидаги сирли ишораларни сезди-ю, ўзини билмаганга олди.

Улар Чорсу майдонига етдилар. Жомеъ масжиди ёнидаги минорада липиллаб турган фонуснинг хира шуъласида кимлардир ивирсиб юрарди. Масжид олдидаги учта сандикда Шаҳриёр ўлтирибди, майдон эса фуқаролар билан гавжум. Аббос баҳодир овозини баланд қўйиб деди:

— Наддофлар кўчасининг посбони Аббос баҳодир хузуригизда! Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли, салтанатимиз дўсти Абу Бакр Калавий ташриф буюрадир!

Абу Бакр Калавий шериклари билан тахт томон борар экан, салтанат фуқаролари қоронғида уларга йўл бўшатар эдилар.

Салтанат подшоши Шаҳриёр сандикдан тушиб меҳмонларга пешвоз чиқди:

— Хуш келибдилар салтанатимизга, эй мўътабар зот!

Абу Бакр Калавий кўришмакка қулоч ёзиб келаётган Шаҳриёрни ҳар сафаргидек ўша-ўша ҳолда кўрди: бошида дубулға шаклида латта қалпоқ, эгнида етмиш ямоқ мағрибий намат тўн, қўлида ичига қўрғошин солинган таёқ... Вазири Насафий ҳам ўшандок, фақат яна ҳам озиб кетганлигидан нокка ўхшаган калласи шалвираб қолгандай туюлди.

Майдон сув сепгандай жим бўлиб қолди.

Салтанатда ҳукм сурган одат бўйича биринчи бўлиб Шотабибга сўз берилди. Аниқроғи, Насафий бундоқ деди:

— Салтанат солимлиги посбони Шотабиб фуқаролар сихҳатидан сўз айтадир.

Қотмадан келган, баланд бўйли, оқ яктак ва оқ кулоҳ кийиб олган Шотабиб тахт пойига яқинлашди. Минорадаги фонус Шотабибнинг ўнг юзини ёритиб турарди.

— Салтанат фуқаролари! Машъум ҳодиса юз берди, машъум эмас, асли одатий ҳодиса, демоқ лозимдир. Илло, ўлим, қазойи қадар ҳаммининг ҳам бошида бор савдоир.— Шотабиб бир оз жим қолди.— Салтанат фуқароси Чигатойхон оламдан кўз юмди... Муолажаю малҳамлар унинг дарди олдида ожизликларига тан бердилар... Эрталаб тонгсаҳар

бомдод намозига чиқариладир, Чокардиза қабристонига дафн этиладир...

Майдонга сукунат чўкди.

— Аммо, ҳаёт, ёруғ дунёнинг каромати шуниси билан ҳам ғаройиб-да! — Шотабиб давом этди. — Ҳеч нарса изсиз йўқолиб кетмайди. Агар Чигатойхон қазо қилган бўлса, унинг қизи, ўтган йили тўйини қилган эдик, фарзанд кўрибди!

— Яна битта фуқаро! — деб юборди кимдир, бу гап пичинг аралаш айтилдими, холис айтилдими, англаб бўлмади.

— Алқисса, Чигатойхоннинг қизи куёви билан салтанат аъёнлари хузурида, подшо ўзининг бўлажак фуқаросига исм кўйиб берсин, дейишяпти...

Майдондагилар бир тўлқинланиб олдилар.

— Ахир из қолибди-да, из! — деди кимдир.

Шотабиб Чигатойхоннинг набирасини олиб, Шаҳриёр турган ерга қараб юрди.

— Фуқаро! — чақалоқни қўлида тутганча деди Шаҳриёр. — Бу ҳам бекам табиатнинг бир инъоми, худонинг етказгани! Чигатойхон саксон беш ёшга борди, бунчалар умр кўрмак монандсиз омаддир, илло бу ёшдаги ўлим ўлим эмас, байрамдир, тўйдир... Вақти келганда бу дунёдан кўз юммоқ ҳам саодатдир. Инчунун, ўлим экан, деб кўнглингизни чўктирмангиз! Зеро, ҳар қандай ўлим қаддимизни букиб кетиши керак эмас, аксинча, сиз билан бизни бирлаштириб кетмоғи, ақдимизга аҳд, шиддатимизга шиддат қўшмоғи жоиздир...

Майдонда яна жонланиш бошланди.

— Бунга ҳам етган етади, етмаган нетади? — Тасдиқлади кимдир.

— Мана, кечаги карвонсаройдаги воқеа... — Бобо Султон тинч туролмай сўзга аралашди. — Машҳадлик савдогар аҳли аёли билан Хўтанга кетаётган экан. Шу ердалигида хотинларидан бирининг кўзи ёрибди: эгизак! Аммо икки кун ўтар-ўтмас нобуд бўлишибди. Чигатой бува саксон беш йил умр кўрди-я! Саксон беш йил-а!

— Фуқаро! — яна майдондагиларга мурожаат қилди Шаҳриёр. — Салтанатимизга мўътабар меҳмонлар келишган. Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли Абу Бакр Калавий, Уста Кулол, Ҳалвойи, Мавлонозода, камонмерган Хўрдак Бухорий, Исҳоқ этикдўз, Нозим Меҳмет, Лакшман... Барчаси самарқандликлар...

— Уларни ўзимизга дўсту қадрдон деб биламиз! — гапирди Ахий Жаббор чап томондан. — Дўстсиз бошим, тузсиз ошим, деганлар!

Ахий Жабборнинг ёнида турган Кумар Абу Бакр Калавий билан отасининг исмини эшитиб саросимага тушиб қолди. У ҳадеб Ахий Жабборнинг қўлини ушлар, «Энди нима бўлади, ака?» — деб қўярди. «Сен шошилма, жим тур! Нима қилишни ўзим айтаман!» — деди Ахий Жаббор.

Шаҳриёр қўлидаги чақалоқ сал безовта бўла бошлаганини кўриб, ишани тезлатиш кераклигини тушунди.

— Салтанатимиз ўша Самарқанд сарбадорлари жамоасига бир бўлук бўлиб кирадир... Азизлар, сиз билан биз ҳам сарбадорлармиз..

— Сарбадорлармиз! — гувиллади майдон.

— Сиз билан биз ҳам ўзимизни ўша озоду бахтиёр жамоага шерик деб биламиз...

— Шерик деб биламиз!

— Мен, — давом этди Шаҳриёр, — мана бу чақалоққа Самарқанд сарбадорлари жамоасининг энг кенжа фуқаросига исм қўйиб беришни жамоа оқсоқоли Абу Бакр Калавийдан ўтинурмен!..

Абу Бакр Калавий Шаҳриёрдан чақалоқни олар экан, кўзларига ёш келди: «Сарбадорлар жамоасининг энг кенжа фуқароси!.. Унга исм қўйишда теран маъно бор...»

— Муаллими соний Абу Наср ал-Фаробий ўз рисолаларида бизнинг жамоамиздек жамоаларни вужудга келиши ҳақида қалам сурмишдир, — деб бошлади сўзини Абу Бакр Калавий. — Зеро, ҳар бир инсон ўз табиати билан шундоқ яратилмишки, унинг яшаши ва олиймақом даражада етукликка эришмаги учун кўп нарсаларга ўзида муҳтожлик сезадир. Аммо одамнинг бир ўзи бундай нарсаларнинг ҳеч бирини қўлга кирита олмайди. Бунинг учун фақат жамоа лозимдир, инсонлар жамоага бирлашмоқлари даркордир, бирлик зарурдир... Сиз билан биз, эй феъли яхшилар, ана шундоқ жамоани орзу қилурмиз, шу вайдан ҳам Самарқанд сарбадорлари жамоасига яқдил бирлашиб турибмиз...

Шу пайт кимдир майдон ичидан:

— Ким у ал-Фаробий деган? — деб қолди.

Абу Бакр Калавий энди оғиз жуфгламоқчийди, майдоннинг чап томонидан биров қичқирди:

— Эввос бўлсанг на дейман, расво бўлсанг на дейман... —

Ахий Жаббор гапирарди, у шерикларининг соддаю саводсизлигидан хижолат бўлиб кетди. — Абу Наср ал-

Форобий, муаллими соний ўтрорлик, Фороб қишлоғидан, мен ўша қишлоқда бўлганмен. У донишманднинг ўтганига кўп бўлган, китоблари қолган...

— Жуда тўғри сўзни деди Ахий Жаббор! — Абу Бакр Калавий давом этди.— Биз шундай жамоа тузайликки, янашимиз яхши бўлсин, ҳаётимизга маъни кирсин, бир-бировга кўмак қўлин чўзайлик. Ҳокимларга қарши бизнинг даъвойимиз ҳам, талабимиз ҳам бўлур. Самарқанд фозил шаҳарга айланмоғи керак... Жамоамизда «хайрия» бордир, жамалғаси камбағал, бева-бечора, мусофирлар, ночор кишиларга тасарруф этиладир. Баски, Чигатойхон дафни харажатлари «хайрия»дан олинсин, бу хусусда Нозим Мехметга мурожаат этилса мувофиқдир... Энди яширинмак лозимдир. Қачонки, каминадан ишорат етадир, сиз қўлингизда аслаҳа билан истибдод қошида зоҳир бўлурмиз, токим охир-оқибат уни тубдан қўпорайлик!

Абу Бакр Калавий сўзининг охирида қарийб шайх Ҳасан Журийнинг Боштин масжидида айтган даъватини такрорлаганини билмай қолди.

— Айтганингиз келсин! — деди майдон гувиллаб.

— Аҳли жамоа! Мана бу чақалоқ исмини ҳам зулдан озод бўлсин, деб, «Озод» деб атайлик! «Озод» бўлсин!

— Озод бўлсин! Узоқ умр кўрсин!

Тун салтанати фуқаролари Озоднинг дунёга келишини ана шундай муборакбод этдилар. Фақат икки киши атрофидаги издиҳомга ичидан қиринди ўтиб қараб турарди. Булардан бири — Аббос баҳодир. «Сарбадорлар жамоаси худди Сабзавордаги каби ҳокимиятга эришмакчи! Қурол кўтариб чиқмакчи! Зудлик билан Темурбекка хабар етказиш керак!» — деб ўйлади у. Иккинчиси, Мавлонозода — Самарқанд сарбадорлари жамоаси котиби. Уни аввало Абу Бакр Калавийнинг обрўйи ошиб кетаётганлиги ташвишлантирарди. Шундай ташвишга тушганига, ўзининг ҳам гаши келди, албатта. Ҳар қалай, Абу Бакр Калавий — оқсоқол, у эса котиб... Аммо, ички бир овоз: «Буни тан олма! Тан олма!» демоқда эди. Жамоа оқсоқоли ҳозир: «Ҳокимларга даъвойимиз ҳам бўлур, талабимиз ҳам!» деган сўзларни айтди. Буни қандоқ тушунмак керак? Ҳокимларга, яъни Худобандага, Садр Сулаймонга, Темурбекка, Амир Ҳусайнга қандай даъвойимиз бору қандай талабимиз? Улардан юмуш ўтинишми, емак тилашми, ҳокимият талаб этишми? «Қачонким, каминадан ишорат етадир, сиз қўлингизда аслаҳа билан истибдод қошида зоҳир бўлурсиз, токим охир-

оқибат уни тубдан қўпорайлик...» Демак, иш Садр Сулаймон мадрасасининг толиби илми ўйлаганчалик, шунчаки йиғинлар, тахюнадаги учрашувлар, «хайрия», жамоа аъзолари рўйхати билангина чекланмайди, балки худди Сабзаворда бўлгандек куч, қуролу аслаҳага бориб тақалади... Демак, инқилобий хуруж, исён назарда тутилмакда... Исён! Исён! Қон тўкиш!.. Қон!..

Ногаҳон қайдандир бир ботиний овоз келди: «Аҳли жамоа! Қўнглимдаги имоним билан шуни айтаменки, агар сарбадорлик эътиқодимдан бош тортсам, бошим дорга тортилсин!..» Ҳа, бу сўзлар ўзиники, Хўрдак Бухорий Мавлонозодани сарбадорлар жамоаси билан илк бор таништирганда, мулавачча шундай ваъда берганди...

Йўқ, Мавлонозода сарбадорлик эътиқодидан асло чекингани йўқ, асло! Фақат, у қон тўкилишини истамайди, барча жанжални хотиржам йўл билан ҳал қилмоқ лозим, дейди. Шу ваддан ҳам Абу Бакр Калавийнинг аслаҳа ҳақидаги сўзлари уни сергаклантириб юборди. Лекин у ўйларини ҳеч кимга билдирмасликка қарор қилди.

— Ота! Отажон! — қичқирди шу пайт бир бола ва тахт пойи томон югуриб бора бошлади. Бу морбознинг ўғли Кумар эди, Ахий Жаббор унинг изидан келарди.

— Ўғилгинам! Ўғилгинам! — Лакшман кўзларидан ёшни тия олмай, Кумарни бағрига босди.— Хайрият, Вишнунинг ўзи асрабди! Нажоткор тангри асрабди!..

Кумарни кўриб Абу Бакр Калавийнинг ҳам кўнгли ёришди. Кумар топилди-ку, энди Жаҳоннинг қайдалигини билиб олади!

— Хайрият! Хайрият! — дерди у.

— Кумаржон! — Лакшман ўглининг кўз ёшларини артиб сўради.— Опанг қаерда, айт-чи! Бўлди, бўлди, йиғлама! Кумар аранг йиғидан тўхтади:

— Жаҳон опамни эрталаб олиб қочиб кетишди... отда... Ахий Жаббор акам барини кўрди-и-и! — деди-да, яна хўнграб йиғлаб юборди.

Ахий Жаббор гапга қўшилиш фурсати етганини сезиб, эрталаб Наддофлар кўчаси бошида рўй берган ҳодисани айтиб берди.

— Отлиқлар қаерда ғойиб бўлишди? — сўради Абу Бакр Калавий йўқола бораётган умид тизгинини қўлдан қўйгиси келмай. Мавлонозода қутилмаган янгиликдан лолу ҳайрон, тили боғланиб қолганди.

— Кўчанинг охиrhoғида,— жавоб берди Ахий Жаббор.

— Тагин ўшалар, ҳа, аниқ ўшалар! — деди Уста Кулол афсусланиб. — Бизнинг маҳалламиздан ҳам бир қиз ғойиб бўлганди...

— Нопокларнинг иши бу! — гап қўшди Нозим Меҳмет.

— Ғаламисларнинг иши деяверинг! — қувватлади уни Ҳалвойи.

— Ўғирлаб нима қилади? — сўради Исоқ этикдўз.

— Нима қилади? — таажжубланди Хўрдак Бухорий. — Сотади! Мана нима қилади! Катта пул ишлайди. Тўхта... — у Ахий Жабборга тикилди. — Хонқали кўчасида, дедингми? Чап томондами, ўнг томонда?..

— Англолмай қолдим... Кузатиб турганимни биламен. Бирдан ғойиб бўлишди қолишди. Чапда шекилли...

— Хмм... — ниманидир эслагандай деди камонмерган.

— Воқеа бугун бўлдими? — гапга аралашди салтанат «қулоғи» Бобо Султон. — Мен айна ўша вақтда Хонқали кўчаси ичкарасида эдим. Шу кўчада яшайдиган Ниёз қизикчиниқида тўй бор эди...

Ҳамма бирдан жонланиб қолди.

— Сиз кўрдингизми? — деди умидвор Абу Бакр Калавий.

— Чўзма, каловланма! — Ахий Жаббор бир сакраб Бобо Султоннинг ёнига ўтди. Мавлонозода ҳам яқинлашиб борганини билмай қолди.

— Ичкаридан Чорсуга қайтаётган эдим, — сўзини бошлади Бобо Султон. — Рўпарамдан уч отлиқ тасира-тусир келиб қолди. Менинг ёнимга келишдию ўнг томондаги темир дарвозага — боришда чап томонда бўлади — бурилишди. Мени кўришгани йўқ. Ажабки, дарвоза ўз-ўзидан очилди. Биринчи отлиқ бир қопни ўнгариб олганди. Нималигини била олмадим, лекин бир аёл кишининг аниқ инграган овозини эшитдим. Ундан кейин отлиқ: «Келгунча мушукка ўхшаб тимдаланиб келди-я! Ўзим гайратли экан!..» деди. Аниқ, қондаги қиз бола эди. Отлиқнинг башарасига қарадим: миқти гавдали, қиличбурун йигит экан. Дарвоза очилганда кўзим тушди — ичкари катта ховли, бир кунжагида яна дарвоза кўринди. Киришлари билан дарвоза ёпилиб қолди...

— Ота ўғил, сенга балли, дилга бердинг зўр тасалли! — деди Ахий Жаббор Бобо Султонни кучоқлар экан. — Худди ўшалар! Мени ўша ерга олиб борасан! — Сўнг тахт пойида турганларга юзланди: — Подшойим! Абу Бакр оға! Ушбу машъум ҳодиса менинг кўз ўнгимда юз берди, лапашанглик

қилдим... Тун салтанати фуқароси, сарбадорлар жамоаси аъзоси сифатида гуноҳимни ўзим ювамен, қизни ўшал нопоклар чангалидан ўзим қутқарамен!

— Нега сен? Мана мен қутқарамен!..— деб юборди қизиқ устида Мавлонозода, кейин ўзини ўнглаб олди. «Ахий Жабборга-ку, қизни қутқарамен дейиш жоиз, сенга-чи? Сенинг Жаҳонни севишингни оллодан бўлак ҳеч ким билмайди-ку, нодон!» — деди ичида ўзига ўзи муллавачча ва хижолат бўлганини билдирмасликка тиришиб давом этди.— Бир бегуноҳ ожизани қутқаришда Ахий Жаббор билан мен ҳам иштирок этсам!.. Савоб излаб юрган йигитмен...

— Баракалла! — дейишди майдондагилар.

Қизни қутқармоқчи бўлганлар сафига энди Хўрдак Бухорий қўшилди:

— Абу Бакр оға! Мен бу воқеани эшитиб андоқ мусибатда қолдимки, шу балога сизнинг ширин дилбандингиз эмас, балки менинг жигарпорам гирифтор бўлгандек бўлиб кетди. Жаҳон, бас, менинг синглимдир, инчунун жигаримдир. Синглисининг шаънини пок тутмак, уни иснодлардан ҳалос этмак биринчи галда оғасининг бурчи. Бу юмушни мана мен, Ахий Жаббор ва Мавлонозодага топширурсиз?..

Ҳама энгил тортди. Абу Бакр Калавийнинг кўнгли тўлиб кетди, кишиларнинг ҳамдардлиги учун миннатдорчилик билдирмоқчи бўлди, аммо ҳаяжоннинг зўридан:

— Олло мартабангизни баланд қилсин!..— дея олди холос.

Самарқанд сарбадорлар жамоаси билан Тун салтанати фуқаролари бир-бирларига ҳамфиқру ҳамкор эканликларини изҳор қилдилар ва ягона жамоага бирлашганини айтдилар. Бу, ҳозирча фақиру йўқсул кишиларнинг, рунуду авбошнинг орзу-ўйлардан бино бўлган, хаёлий жамоаси эди. Лекин жамоа ўзининг чекига тақдир катга вазифа юклашини ҳали билмасди. Тақдирнинг уларга насиб этган фавқулодда ватанпарварлик шижоати, юртсеварлик туйғулари, бирлашмак фарогати ва фожиаси ҳали олдинда эди. Ҳали олдинда...

Ўн саккизинчи боб

ИККИ ДИЛНИНГ БИР МУАММОСИ

Сўнгги сабоққа киришдан олдин, улар ҳовлида турардилар, Худобанда дўсти Мавлонозодадан сўради:

— Жаҳондан бир хабар борми?

— Сал изи топилгандек...— Мавлонозода бошқа ҳеч нарса демади.

— Хайрият!...— қувонди Худобанда.— Сабоқдан сўнг бизникага борсак... Икки отни миниб шаҳардан чиқиб кетсак... Конигил томонларга...

— Нечук? Не бўлди? Фаромушсиз?

— Юрак сиқилиб кетяпти... Бир ёзилиб келайлик. Сизга айтадиган гапларим бор...

Мавлонозода дўстига қаради. Хушсурат Худобанданинг оқсарикдан келган юзи озиб қолгандай туюлди. Қоп-қора тийрак кўзлари ҳам нечундир маъюс, паришон... Муллавачча бугун Хўрдак Бухорий, Ахий Жаббор, Калтатойлар билан Жаҳонни кутқаришга бориши лозим, иш хуфтонга белги-ланган. Унгача улгуради.

— Жуда соз, дўстим!

— Дарвоқе,— жилмайди Худобанда.— Кеча қизик бўлди...

— Нима экан?

— Меҳмонхонада падари бузрукворимиз девонбеги билан бир ишнинг маслаҳатини қилишмакда экан. «Сарбадор деган қўсқиларнинг жиловини тортиб қўйиш керак!..» деди девонбеги. «Ялангоёқлар дод-вой қилгани билан қаёққа борарди... Парво қилма, керак пайтда, Солисаройдан сипоҳ чорлаб, ҳаммасини тинчитамен!» Шу пайт мен кириб қолдим. «Сарбадорларнинг нияти яхши, улар бировнинг бурнини қонатмоқчимас, эй падари бузруквор! — вазиятни тушунтирдим мен.— Улар шаҳримизни обод қилмакчилар, фозил шаҳарга айлантирмакчилар... Бунинг нимаси ёмон?» «Сиз буларни яхши билмайсиз, султонзода! — куйиниб гапирди девонбеги.— Йўқ, биласиз ҳам! Қишлоққа закот олиш учун борганимизда ахир ҳаммамизни беобрў қилишди-ку! Одамларнинг шундай бўлишига сарбадорлар айбдор...» «Сарбадорлар бечора, ҳалол одамлар,— дедим мен яна.— Эй падари бузруквор, Солисаройдан сипоҳ чорлаймен, дедингиз... Наҳотки, ўз халқингизга қарши сипоҳ чорласангиз? Бу адолатдан бўлмас, дейман...» «Йўқ, ўғлим, йўқ, бир гапирдим қўйдим-да... Сен ташвишланма, сабоғингни ўқи! — деди падари бузрукворим.— Чорлаганим билан пойтахтда сипоҳ ҳам тайёр турибди, дейсанми?»

— Сизнинг сарбадорлар жамоаси аъзоси эканлигингизни билишадурми? — сўради Мавлонозода.— Ўзингизга айтишмадимми?

— Йўқ, фақат мени билишмайди, лекин бошқаларни, жумладан, сизни ҳам, яхши билишади...

Улар дарсхонага кирдилар. Мударрис Хожа Лутфуллох узун пахмоқ соқолини гоҳ-гоҳ силаганча, имондан баҳс юритарди:

— Имон — ишонч, эътиқод, иқрору амал демақдир. Имон уч нарсадан ҳосил бўлур, яъни: оллога эътиқоддан, ботиний руҳий тасдиқдан, иккилончи, шул эътиқодга иқрордан, тан олмақдан, учлончи, ана шу эътиқодга амал қилмақдан пайдодир. Эътиқод бўлсаю иқрор этилмаса, ёки ҳам эътиқод, ҳам иқрор бўлса-ю, амалда қўлланилмаса, имон юзага келмайди... У ҳолда имон — ботинан пўк бир каломдир...

— Тақсир! — деди Мавлонозода. — Кеча бир ҳадисда мутолаа этдимки, асли бундоқдир: «Ал-имону нисфони — нисфуҳу сабрун ва нисфуҳу шукрун». Яъни, имон уч эмас, икки нарсадан иборатдир — сабрдан ва шукрдан, эркан...

— Ажаб! Ажаб! — деди мударрис. — Бисёр ақлингиз тиниқдир, Мавлонозода! Ҳадисда тўғри ёзмишлар. Вале, мен айтган уч нарсага риюя қилинса, иншоолло, сиз айтган ҳадис сўзлари келиб чиқади. Бильякс, сабр ва шукр мусулмонликнинг икки таянчидир...

Мавлонозода қаноат ҳосил қилди. Сабоқ асносида хаёли ёнида чўк тушиб сабоқ тинглаётган Худобандага кетди. Худобанданинг нечук ташвиши бор? Оламга машҳур бадавлат бойнинг якка-ёлғиз ўғли бўлса, яккаю ёлғиз меросхўр! Бу йигит ҳақида, албатта, турли гаплар юради, гўё Худобанда... Садр Сулаймоннинг ўғли эмас эмиш... Боқимонда ўғил эмиш... Мавлонозода бундай гапларга асло ишонмайди, чунки одамлар ҳасаддан, кўролмасликдан тўқийди ҳар хил миш-мишларни. Мадраса толиби илмлари орасида бу гапни кўпроқ Абумансур тарқатади. Тунов куни шу ҳақда гап кўзгалганда марғионлик толиби илм Калтатой Абумансурнинг ёқасидан тутиб, хийла таъзирини берди... Толиби илмлар орасида бўлди кулги, бўлди кулги!

— Кетдик! — деди Худобанда кутилмаганда.

Мавлонозода сабоқ тугаганини ҳам сезмай қолибди, у Худобанда изидан ҳовлига чиқди. Шу пайт Калтатой унга яқинлашди:

— Айтган юмушингизга қачон борурмиз?

Калтатой ҳам Жаҳонни қутқаришда қатнашмоқчийди, Мавлонозода ундан илтимос қилганди.

— Шай туринг, Той! Ўзим сизни йўқлаймен...

— Самарқанд сарбадорлари жамоаси азсосига топширилган биринчи вазифа!.. — деди Калтатой, бу содда ва оқил йигит бақувватлигидан толиби илмларнинг қўриқчисига айланиб қолган, у бор жойда кўнгил доим тинч бўларди.

Мавлонозода жуздонини ҳужрасида қолдирди. Улар Чорсу майдонидан Арк кўчаси томон бурилдилар. Бирдан Худобанданинг аламли овози эшитилди:

— Тагин ўша гадоми?! Ахир... Ахир... Бу исқирт...

Мавлонозода бокса Худобанданинг ранги оппоқ оқариб кетибди, юпқа лаблари пир-пир қилади.

— Қани ганак? Ё лошқанот! — деб келар эди ўттиз қадам нарида Абомуслим. Афтидан, у муллаваччаларни сабоқдан чиқишларини атай пойлаб турганди. — Бунча чиройни қайдан олдинг...

— Бу... бу... инсоф...си...сиз... — каловланарди Худо-банда.

— Дўстим, ўзингизни босинг! Бу бечора бир одам... — Мавлонозода Худобандани тинчлантиришга уринди.

— Э, бечора одам бўлса, меним билан не юмуши бор?! Кетсун? Йўқса, сипоқ чорлайдурмен! — Худобанданинг қаттиқ газаби келди. — Ўз ҳаддини билмаган инсофсиз!

— Бечора бир гадо-ку! — деди Мавлонозода. — Бировга озори йўқ... хокисор...

— Шунинг озори йўқми? — Худобанда яқинлашиб келаётган айиқкелбат Абомуслимга нафрат билан қаради. — Қачондан бери менинг ҳол-жонимга кўймайди, доим пойлайдир, олдимдан чиқади, изимдан юради! «Қани ганак! Ё лошқанот!» деганини эшитсам, кўнглим ағдариладиган бўлибдир!..

— Абомуслим оға! — сўзланди Мавлонозода. — Тўхтангиз! Тўхтангиз! Ўша жойингизда тўхтангиз!

— Сўранг-чи, нима зарур экан унга ўзи? Нима зарур? Айтганини берайлик! Тинчисун! — Худобанда бўғилиб кетди.

Абомуслим ўн қадамча қолганда тўхтади. У ҳеч нарса демади, балки Худобандага меҳр тўла кўзларини узоқ тикиб қолди. Соқол-мўйлов ўсиб кетган юзида, ўнг чаккасида бўртиб чиққан ёнғоқдек нарсада тер томчилари кўринди. Бир неча лаҳзадан сўнг у шарт бурилди-да, ортига қайтиб кета бошлади, на бир нарса деди, на бир нарса сўради.

— Бу жинними, соғми? — деди Худобанда Абомуслимнинг ғалати тутумини кўриб.

— Йўқ... — Мавлонозода йироқлашиб бораётган Абомус-

лимдан кўз узмай жавоб қилди.— Соғлигини билмадим-ку, ҳар қалай, жинни эмас... Аммо фарзанд доғида телба бўлганлиги рости. Фарзандларидан мосуво бўлган ношуд ота бу...

— Фарзанд доғида телба бўлган бўлса, мендан нима истайдир, мендан?! Ана шу нарса энди мени телба қилаётир!.. Воҳасрато!

Худобанда ҳам алам, ҳам афсус билан гапирарди.

— Бу искиртнинг ўзи не-ю... болалари нима бўларди... — деди бир оздан кейин яна Худобанда. У Абомуслимни шундай ёқтирмай қолган эдики, кўрса, ногаҳон жаҳли хуруж тутар, ўзини оламда танҳо бебахт сезарди.

— Зинҳор кўнглингизга олманг, дўстим! Бу одам, сиз айтганчалик ёмон одам эмас. Каминанинг ақли қосири сасига бир гал қулоқ тутинг, илло, адашмагайсиз! Яқинда бу бечоранинг қиссасини эшитдим, ўшандан бери тарихи кўз олдидан кетмайдур... Ҳайҳот!.. Ўзини танийсизми?..

— Билмадим... билмадим... Кўрсам, жунуним кўзийдир, холос...

— Унинг исми Абомуслим. Тун салтанати фуқароси...

— Тун салтанати?.. Салтанатни кўринг!

— Худобанда! — кесиб гапирди энди Мавлонозода.— Аминменки, сиз бу бечора қиссасини эшитиб, фикрингиз мутлоқ ўзгарадир... Чунки одам боласи Абомуслим оға фожиаси билан танишиб бефарқ қолмоғи мумкин эмас... Агар одам боласи бўлса...

Мавлонозоданинг аччиқ кинояси Худобандага ботиб кетди.

— Ие! Бу нима деганлари? Ҳали ўзлари одам боласи бўладилару биз бўлмай қолдикми? Биз жезми? Чағир тошми? Ҳеч нарса ҳис этмайдиган ёғоч бандасими?..

— Ундоқ демадим шекилли...

— Биз бировларнинг фожиасига бефарқ қарайдурғон бағри тошлармиз... Сиз...

— Худобанда! Тўхтангиз, дўстим! Шу... сиз ўзингизми-сиз? — деди ҳайратда Мавлонозода.— Еки шу чиройли қадди-қомат, кўркабой сиймо ботинида ўзга одам жойлашиб олганмидир? Тавба демакка тил қовушмас!..

— Ана шундай чиройли қадди-қомат, кўркабой сиймо ботинида шайтон яшириниб олган бўлса-чи?.. А?..

— Мен сидқидилдан сўзлайдурмен! Кина-кудуратни бир четга қўяйлик! — энди Мавлонозода ҳам қизиша бошлади.

— Қўяйлик! Қўяйлик! — деди Худобанда ҳам. Сўнг ўзига-ўзи гапиргандай давом этди.— Бир нарсадан ҳайрат-

даменки, ажаб дейсан, неча йиллик дўстлар аллақандай гадони деб жанжал қуриб, пасту баланд саслар ила самони тўлдириб турсак... Бу қандай одам ўзи? Яқинда Чорсу майдонидан такрор олдимиздан чиқди. Жаҳлим хуруж қилди, сипоҳларга буюрдимки, дўшпосласунлар, токи иккинчи менинг кўзимга кўринмасун! Эл тўплана бошлагач, сипоҳлар уни тинч қўйдилар, ҳа, баланд бўйли бир йигит унинг тарафини олиб, сипоҳларни қайтарди, Ахий Жаббор дейишди отини. Бошлаб таъзирини еди. Валлоҳ, мулло бўлмабдур, боз қошимдан чиқиб турибдур...

— Сиз... Абомуслим офани дўшпослатдингизми ҳали?... — ярим ўкинч-ярим ҳайрат билан сўради Самарқанд сарбадорлари жамоаси котиби. — Ўзи худо уриб қўйган бир бечорани-я?..

— Ахир, нима қилай, дўстим? — зорланди Худобанда. — Томоғимдан келтирса нима қилай! Ахир, нима қилай?..

* * *

Шу ерда гап узилиб қолди. Улар Самарқанд ҳоқими ҳовлисига етиб келдилар. Садр Сулаймоннинг ўзи шу кулларда шаҳарда йўқ, мамлакат ҳукмдори Амир Ҳусайн жумла ҳоқиму амиру бекларни қурултойга чақирган, анжуман Солисаройда бўлиб ўтмоқда эди, у ҳам ўша ёққа кетганди. Узунқулоқ гапларга қараганда, қурултойда Жета хонига қарши уруш жабдуғини тузиш борасида келишиб олинади.

Ичкарида уларни Жаммазабон девонбеги қарши олди. Худобанданинг руҳияти синиқ эканлигини кўрган девонбеги, бу ёқдаги нохушликлардан, хусусан, Камонгарон қишлоғига борган закотчилардан бирининг ёқалашувда ҳалок бўлганлиги ҳақида сўзлашга журъат этмади.

— Келдиларми, султонзода? — ҳол сўради Жаммазабон девонбеги. Мавлонозода эътибор қилди: Жаммазабон девонбеги доруға бўлиб тайинланганидан кейин, айниқса, ўзини қўйиб юборди. Энди у бир пайтдаги бозор ичида ўғрини қувган босқоқчилар сардори эмасди, семириб, шишиб кетган, устидаги аргувоний тўн аранг қорнини беркитиб турар, ҳашам учун боғланган бир неча шоҳи белбоғ унинг йўғонлигини бўрттириброқ кўрсатарди. Ўзи қорамтирдан келган, қуюқ қошлари туташиб кўзини ёпган, салобат учун бўлса керак, бошига ҳамиша тайласон ташлаб юради. «Бадавийларданмикин?..» — хаёлидан ўтказди Мавлонозода.

— Рикоббошини чорлангиз! Иккита от тайёрласунлар! — буюрди Худобанда, кейин кўшиб кўйди: — Сайрга чиқурмиз...

Садр Сулаймон от жинниси эди. Унинг сайисхонасида бир ярим минг, икки минг от боқилар, ҳар йили баҳор вақтида Шаҳрисабз яқинидаги доғгоҳда камида минг кулунга тамга босиларди. Отларнинг ҳамма зотидан бор: кулранг, жийрон, қора тўрик, холдор, кўкиш бурул, бўз, қизил, оч малларанг, самаң, олача, қашқа дейсизми, ёки ғироту дурот, тўбичоқ, қуши от, жанг отию олой оти, чўқолли от, қазоқи от, тангачипор, кўк, чайли, қизил бўз, арғумоқ, қорабайир... Худобанда отларнинг номларини эсида сақлаб қолишга уринди, уларга юклатилган вазифалар ҳам турлича эканлигига ҳайратда қолди. Масалан, жанг оти билан чўқолли от, яъни совутлик отда фақат ҳарб майдонига кириладир, дурот, ғирот ва қорабайирларда пойга ва улоқларда иштирок этиладир, қуши отда овга чиқиладир, олой оти тантанали байрамларда миниладир... Худобанданинг «Сайрга чиқурмиз» деб таъкидлаши, отларни шунга мос танлансин, дегани эди.

Жаммазабон девонбеги «хўп» деди-да, Мавлонозода билан совуққина кўришиб, рикоббошига кўрсатма бергани сайисхонага йўналди. Худобанда гулзор орасидан ўтиб, баланд кўшкнинг чап томонидаги бир ошёнли кунбеткай бинога кириб кетди.

Мавлонозода Худобанданинг изидан қараб қолар экан, хивёбоннинг икки ёнида яшнаб ётган гулзорга кўзи тушди. У беихтиёр гулзор томон юрди. Воҳ-воҳ, гулзор эмас, гуллар макони эди бу! Турфа гуллар бўй чўзиб кўрк талашади! Ана, қизил гул билан оқ гулли настарин бир-бирларига ранг отади, ёнида арғувон, лолаи нўъмон, ана гули Кошғарийнинг қизили, оқи, кўки ва нофармони, қизили Жаҳоннинг қирмизи юзини эслатади. Сарик ва оқ гули Довудий... Қизил ва оқ чиннигул... Ана буниси шомда очиладиган намозшомгул, унис — гули нозирий. Мана бу — савсан, уни гулсапсар, кўғагул ҳам деб аташади. Ўнг томондаги гуллар ҳам бағоят латиф: гули раъно, ёсмин, гули зебо, якбарг, гултожихўроз, садбарг, гули хинойининг оқию қизили, гули хайрининг қора, қизилу оқи... Муаттар бўй таратгувчи қора атиргул эса жуда ажойиб: япроғининг ярми оч қизил, ярми оқ, рангларини худди қалам билан чизиб ажратиб кўйгандек... Басра атиргули шу бўлса керак, Худобанда сўйлаб берганди. Унинг ёнида тугмагул... Жаҳоннинг кўнгли ўша тугмагулдай

тугилиб ётибдимикан? Яна, гули ҳамишабаҳор, ошиқи мискинӣ, печакгул, зулфи хўбон, гули Жаъфарий, гули нофармон, райҳон, уни яна нозбўй ҳам дейишади, шуниси толиби илмга кўпроқ хуш ёқади... Барчаси янги келинчақлар каби ўзларини табассумдан аранг тутиб турадилар... Гуллар, табиатнинг эрка чечаклари, йўқ-йўқ, улар инсон руҳиятининг, кайфиятининг турфа кўринишлари, шамойили, яна ҳам аниқроғи, руҳнинг таърифга сиғмас парчалари! Шу вайдан ҳам, бири оқ, бири кўк, бири қизил, бири қора, бири сарик, бири зангори...

Шу палла кутилмаганда ичкаридан Абумансур чиқиб келди. Мавлонозода уни кўриб ҳайрон бўлиб қолди.

— Сабоқда кўринмайдилар, десам, бу ёқда эканлар-да... Нечук бу хонадонга ташриф буюрдингиз экан... Худобанда хусусида миш-миш гаплар тарқатганингизни шу қулоқларим билан эшитган эдим шекилли...— кинояли деди Мавлонозода.

— Қачон? Нега тухмат қиладурсиз?..— баланд келмоқчи бўлди Абумансур, овози баттар ингичка тортиб.

— Худди шундоқ гапларингиз учун бутун толиби илмлар ичида Калтатой ёқангиздан тутди, бўға бошлади, унинг темир панжасидан сизни фақирингиз ажратиб қолди, чамаси... А?..

— Қачон? Қачон? Ким кўрган? — тан олмасди Абумансур.

— Баски, маълум бўлди, икки юзингиз бор экандир, илло, чап юзингиз бир ёққа қарайдир, ўнг юзингиз ўзга ёққа...—Мавлонозоданинг сўзлари Абумансурнинг юракбағрини ўртаб кетмоқда эди, унинг инкордан бошқа чора топа олмаётгани ҳам нимадандир тили қисиклигини кўрсатиб турарди.— Ғамозлигингизни сезиб юрурмен... Мени Қавомиддин қози ўз хузурига чорлабдилар... Бу ҳам ўзларининг кўмагидаги бўлса керак... Камина ҳам девор бўлмаса, кўчани аниқ кўрадир...

— Тухмат! Тухмат! Бўйнимга қўйиб беринг! — дерди холос Абумансур, аммо Мавлонозодага тик қаролмас, кўзини опқочарди.

Синчков одам ростдан ҳам Абумансурда кейинги пайтларда айрим ўзгаришларни сезиши мумкин эди, у серҳаракат бўлиб қолган, ҳамиша нима биландир банд, сабоқда ҳам истаса, иштирок этади, истамаса — йўқ... Биров уни тафтиш қилмайди. Кимдир ул ҳақда мударрис Хожа Лутфуллоҳдан ўтиниб қўйганми...

Бари ўша Мавлонозода хужрадан чиқиб Абумансурнинг гўё «чиникмак» учун лўкиллаб югуриб юрганини кўрган кундан бошланди.

Абумансур Мавлонозода хужраси эшигида сарбадорлар жамоаси ҳақида ичкарида бўлиб турган гапларни пинҳона эшитгач, кўнгли негадир ёришиб кетди. Хужрасига қайтди-ю, ўйлай бошлади. Биринчи келган фикр шу бўлдики, бу янгиликни зудлик билан Худобандага билдирмак лозим, токи Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон қулоқларига ҳам етиб борсин. Ахир жамоа ҳақидаги бу гаплар туб моҳияти билан янги ҳокимият тузиш даъвосининг айнан ўзи-ку! Шаҳар ҳокимининг илдизига болта урилмоқчи, бу болтани тутганлар сафида ва балки ўша сафнинг бошида Худобанданинг кадрдон дўсти, «тенқурлари ичида ўн йил олдинга кетган», — хо-хо-хо! — ғайир Мавлонозода туради. Эшитса, Худобанда не дер экан? Икки дўстнинг орасига нифоқ тушса ажабмас. Ана шундай нифоқни кўрмак Абумансурнинг орзу-аъмоли. Ахир икки йилдан сўнг мадрасани битириб васиқа олса, бирон-бир юмуш бошини тутмак лозим, бу эса шаҳар ҳокими аралашувисиз юзага чиқмоғи маҳол. Зора унга бирор масжиднинг имомлигини ҳадя этиб юборса! Наддофлар маҳалласидаги масжид ҳам бўлаверарди унга...

Бирдан Абумансурнинг шилпиқ кўзларида ажабтовур ўт кўринди: «Бундоқ олчи гапни Худобандага айтиб ўлтирмақ на ҳожат? Ахир мақсад не — бу ҳақда аввало Самарқанд ҳокими билмағи зарурми ва ёки ўғли? Бешак-шубҳа, қуйруғи эмас, ўзи билмағи лозим! Бас, шундоқ экан, ўртада воситачи на даркор? Иннайкейин, Худобанда дўстининг айбини яшириши мумкин, эҳтимол, унинг ўзи сарбадорлар жамоасига аъзодир? У ҳолда Худобанданинг мутлоқ аралашмагани маъқул. Бадният ва гумроҳ Мавлонозоданинг худқомона кирдикорларини ҳокимнинг ўзи билсин, билсину чорасини қилсин!..»

Шу ерда Абумансур эслаб қолди, яқинда мадраса мутаваллиси, унинг пойдеворини қўйган соҳиби, шаҳар ҳокими Садр Сулаймон мадраса битирувчилари билан кўришувга келган ва олдинда ёш муллаваччалар бажармағи лозим бўлган юмушлар, вазифалар хусусида нутқ ирод айлаган эди. Юмалоқ юзли ҳокимнинг боши худди салла ўраб қўйилган икки кўзли тарвузга ўхшар, ўткир ингичка овози гавдасига ярашмасди. «Мадрасани битириб васиқа олгувчи ҳар муллавачча, — деганди ўшанда Самарқанд ҳокими, — ўзини аҳкоми дин бобида сафарбар этсун,

салоҳиятини салтанат сиҳҳати йўлида фидо айласун. Раийятни адолат йўриғига бошласун, ҳокимиятга садоқат туйғуларини ифшо этсун!»

Абумансур ҳокимнинг ана шу сўнги сўзларини яхши уқиб олди. Қимса билан яқин, ҳамрозу дўст бўлмоқнинг йўли — садоқату ихлос чаманзоридан собит қадам ила ўтмақдир. Муллавачча буни яхши билади. Кейинроқ ҳокимга мурожаат қилмакдан ҳам воз кечди. Ҳозирча у Садр Сулаймоннинг кўз-қулоғи Жаммазабон девонбегига айтади, гаплашиш ҳам осон кечади.

Абумансур шу мақсадда келиб бор гапни Жаммазабон девонбегига айтиб турган эди.

— Ижозат сўраймен... — ҳовли ичкарасидан чиқиб келаётган Жаммазабон девонбегига мурожаат қилди Абумансур.

— Яхши бор! Юмушинг тўғрисида албатта сўйлашиб кўюрмен. Йироқлашиб кетма...

— Абумансур не юмуш билан келибдир? — сўради Худобанда бир ошёнли бинодан чиқиб келар экан.

— Тирикчилик тавбасига таянтирибди. Чувирчоқ иниларини боқишга қийналаётган эмиш. Бирон юмуш топиб беринг, деб сўрайдир... — Жаммазабон девонбеги ортиқ сўз демади.

— У иғво бандасидир, бағоят писмиқ... Ундоқларнинг изи бўлмаслиги керак бизнинг хонадонда! Шунинг эсида тутинг, девонбеги! — таъкидлади Садр Сулаймоннинг меросхўри.

— Маъқул, султонзода! Бошқа бу ерга келмайди! — Девонбеги куллуқ қилди, лекин ичида: «Султонзода эмиш-а! Кулбачча десалар мумкин сени!» деб қўйди.

Шу пайт бир рикобдор отларнинг тайёр эканлигини хабар берди. Дарвоза олдида безатилган қора бахмал жулли дудоғи салқи тушган чайли от билан ўксаси норин тўриқ гижинглаб турарди. Худобанда Мавлонозодага: «Танлаб отга минсунлар!» дея илтифот кўргизди. Мавлонозода бўйингичкадан келган тўриққа минди, Худобанда чайлининг жиловидан тутди.

* * *

Чорсу майдонидан Куллолар кўчасига бурилган икки отлиқ бирин-кетин Кониғил ўланзорига қараб юришди. Ҳамма чиройли ясатилган икки отда бораётган шаҳзодалардай хушбичим йигитларга ҳавас билан қарашар, аммо улар буни сезишмас, бир-бировига билдиришмас ҳам, бир

нарса ҳақида, икки дўст орасига нифоқ солишига оз қолган гадо Абомуслим ҳақида ўйлар эдилар.

«Бошга битган бало бўлди-ку бу гадо?» — дерди ичида Худобанда.

«Бу гадонинг бошига мислсиз балолар ёғилди-ку?» — афсусланарди Мавлонозода.

«Доимо рўпарамдан чиқадир... Тушимда ҳам кўрадиган бўлиб қолдим-ку? Қаёққа қочамен?..»

«Бечора ўғил-қиздан Мосуво, тентираб Самарқандга келиб қолган. Бу ерда ҳам унга тинчлик йўқ. Мана шўрликни дўшослашибди ҳам... Энди у қаёққа қочадир?..»

«Нима чораси бор экан?..» — азобланарди Худобанда, аммо Мавлонозодага айтмоқчи бўлган гапи бу эмасди.

«Нима чораси бор экан?.. — қийналарди Мавлонозода. — Чораси Худобандага Абомуслим тарихини айтиб бермак, унинг беозор одамлигини англашиб, хавотирланган дўстининг кўнглини тинчитмакдир...»

Бир таом пишарчалик вақт ўтар-ўтмас, улар шаҳардан чиқиб олдилар. Кониғил ўланзори шаҳарнинг шимоли-шарқ тарафида жойлашган бўлиб, уни уч тарафидан Кўҳак адирлари авайлабгина «опичиб» турадилар. Олисадаги адирлар қатлам-қатлам рангларга ажралиб кўринар, бу ердан оқ кум, соғ тупроқ, қизил кесак, сариқ тупроқ, гил тупроқ ва кулолчиликда ишлатиладиган бошқа тупроқлар олинарди. Кониғил фақат Кулоллар маҳалласидагиларнинг саждагоҳи эмас, балки ҳар бир шаҳарликнинг сайр айлаб кетадиган маконига айланган. Ўланзорга қадам кўйган одам чиройли манзарага маҳлиё бўлиб, оламнинг барча ташвишларини унутар, адирдан эсган шабада кўнғилдаги шубҳа-гумонларни, хижилликлар соясини тарқатиб юборишга қодирдай эди. Ҳамиша кўм-кўк майсалар тўшалиб ётадиган Кониғилда рўвак, бугдойиқ, ажриқ, савағич каби ўтлар ўсар, адирларда, тоғларда pista, ирғай, зирк учрар, арчазорлар эса катта-катта майдонларни қоплаганди. Зарафшон дарёсини, яна Кўҳак суйи ҳам дейдилар, ўланзордан оқиб ўтиши нур устига аъло нур бўлган, эпкин олиб келган дарёнинг салқин ҳавоси, ям-яшил майсалар ҳидига қўшилиб монандсиз бир иқлим пайдо қилганди.

Худобанда чайлининг жиловидан тортди. Бу ердан адирлар аниқ кўзга ташланарди. Кунчиқиш томондан ўланзорга кириб келган дарё бўйида Садр Сулаймоннинг ҳашаматли чорбоғи кўринди, афғидан, икки дўст у ёққа боришмоқчи эмасди. Худобанда отдан тушди, чайлини бир

супурги ўтга боғлади. Мавлонозода ҳам шундай қилди. Улар ажриқзорда чордана қурдилар. Вақт пешиндан ўтиб қолган, офтоб ҳам мағриб томон оғган...

— Дўстим, Худобанда! — деди Мавлонозода кунчиқишдаги адирга қарар экан, адирнинг тўрт кулочча жойи қип-қизил кесакдан иборат бўлиб, пешин офтобида худди оловга ўхшаб кўринарди. — Ана бу адирга боқингиз! Мисоли бағрини ўт олиб ёнаётгандай... Вожаб! Аммо ул тош, кесак, гилдир, ўз дардини айта олмас... Ахир унга забон берилмаган...

— Ростдан оловга менгзайдир! — Худобанда ҳам хайратланиб қаради.

— Биламен, кўнглингизни анови гадо қийнайди... — Мавлонозода дадил мақсадга кўчди. — Мен ҳам аввал сиздек фикрда эдим, аммо қиссасини эшитгач... Ўша кеча кўзимдан уйқу кетди...

— Уни эслатмангиз, дўстим! — Худобанда инграб юборди. — Тағин бошладингизму? Зўрға ёдимдан чиқиб турибдир. Ажабки, сизга жуда хуш ёқиб қолибдир-да ўшал исқирт!

— Хар кўрганимда жунуним кўзийдир, дейсиз... Ахир унинг кимлигини билмак лозим... Шунда нечун сиз билан бизни пойлаб юрганини англайсиз... Йўқ эса, анови адирдек бағрингиз куйиб юраверади...

— Хўш, ким экан ул? — Агар яна рад этса дўстини хафа қилиб қўйишдан чўчиб сўради Худобанда бир жиҳати, дўсти ҳақ гапни гапирмоқда эди.

— Уни Абомуслим, дейдилар, лекин асл исми бошқа. У гадо эмас, бекзода бўлган, — Мавлонозода жилмайди. — Ахсикент ҳокимининг ўғли...

Ахсикент номини эшитиб, негадир Худобанданинг юраги «булк» этиб кетди, аммо билдирмади. Ҳайрон бўлди, Ахсикентнинг унга алоқаси йўқ-ку! Уни нишопурлик кулжаллобга усрушоналик бир мулла сотиб кетган... Садр Сулаймон сотиб олаётганда, кулжаллоб бундай деганди: «Бу бола Мовароуннаҳрдан, усрушоналик бир мулла ночорликдан сотиб кетди...» Худобандани бола фаҳмлаб айтилган бу сўзлар, аксинча, бола хотирида тиниқ ўрнашиб қолди. Шушу, «Усрушона» сўзи унинг қалбида титроқ уйғотади, пинҳон ўша муллани сўроқлатиб ҳам кўрди, аммо ҳеч нарса билиб бўлмади. У мулла ким? Отасими? Нега у Усрушонадан бўла туриб, Нишопурда боласини сотиб кетади?... Қандоқ ота экан у? — Худобанда бу саволларга жавоб топа олмасди. —

Бу эса Ахсикентдан, балки ундан ҳам сўраб олар... Бирон нарса айтиб берса ажабмас...

— Гадонинг исми нима экан?

— Исмими?.. Жалойирбек. Ёстикдошининг оти Сулувбика.

Худобанда таажжуб ичида қолди: «Таниш исм-ку! Жалойирбек, Жалойирбек... Эслаб бўлмаётир... Аммо Сулувбика! Қандай ажойиб исм! Ахир, онаизоримни ҳам шундоқ аташарди. Афсуски, у кичиклигимдаёқ оламдан кўз юмган...»

— Қаерга борса ўғил-қизини излайдир,— давом этди Мавлонозода.— Йигитларни кўрса ўғлига ўхшатиб юборадир... Сиз билан бизга ҳам ўша маънода қарайдир. Бизларнинг-ку унга алоқамиз йўқ, унинг боласи ҳам эмасмиз. Аммо нотавон кўнгил ўзини шундай овутоммақка уринадир...

— Ўғлига ўхшатиб юборадир? — сўради Худобанда.— Ўғли қандоқ экан?

— Ўғли, айтишича, бағоят ширин экан... Ўзидан эшитсангиз!.. Ҳеч ким ўзидай гапириб беролмайди. Ўғлини Шерўғлон деб атаган экан, қизчасининг оти Шириробика эмиш...

Астафурилло? Худобандани ҳам болалигида Шерўғлон дейишарди, синглисини ҳам шунга мос исм, балки Шириробикадир, аташарди, ишқилиб «ш» кетарди. Худобанда кишиларнинг тақдири бир-бирларига ўхшаб кетишини кўп эшитган. Тақдирлар ҳам шунчалар ўхшаш бўладими? Бу не сир-синоат? Аммо, у Ахсикентдан эмас-да, Усрушондан... Ахсикентдан бўлиб қолса нима қиларди-я!

— Ростдан ҳам Абомуслимнинг қисмати ғаройиб экан...— Худобанда тан олди.— Хўш, биронта боласини кўрибдирми, исмини топибдирми?

— О, дўстим! Бечоранинг куйинганича бор! Ҳалигача бирон боласини топган эмас... Ҳамма гап шунда-да!

— Нечун? Шунча излаб-а?..

— Йўқ, топмаган.

— Ажаб...

— Чунки болаларини танимайди! Айрилганида, болалари кичик бўлган, бири уч ярим-тўрт яшар, бири бир ярим-икки яшар.— Мавлонозода хотирлай бошлади.— Ҳа... ўғлим, дейди, ҳозир йигирма иккига кирган, қизим ўн тўққиз-йигирмада...

Яна Худобанданинг ҳайратига ҳайрат қўшилди. Унинг

ўғли йигирма иккига кирган бўлса, Худобанда ҳам бу йил йигирма икки ёшга тўлди. Икки томчидай бир-бирига ўхшаш тақдирлар... Бечора ўғил-қизини ахтариб юрибди, Худобанда бўлса отасию синглисини...

Бирдан чакмоқдай фикр ялт этиб Худобанданинг миясига урилди! «Борди-ю... Абомуслим, унинг отаси бўлиб чиқмасин тагин?!» У худди биров воқиф бўлиб қоладигандай, шитобан бу фикрни калласидан қува бошлади. Мумкин эмас! Зинҳор мумкин эмас! Миқтидан келган, бақувват, юзларини соқол-мўйлов босиб кетган, ўнг чаккасида ёнғоқдек нарса бўртиб чиққан, қора кулоҳ кийиб, айиқдек лапанглаб юрадиган бир абтарин, ажойибул махлуқот... Наҳотки Худобандадай гўзал чехра бир йигит шундай гадонинг пушти камаридан бино бўлган бўлса?! Йўқ, йўқ! Фақат тақдирлар ўхшаш! Ўхшаш!.. Ўхшаш...

Воқеалар тизгини, ўхшашликлар силсиласи — онасининг исми Сулувбикалиги, ўзининг Шерўғлонлиги, синглиси борлиги, фақат унинг Усрушондан эканлигини ҳисобга олмаганда, бари-бари Худобандани ўша гадонинг ўғли дейишга асос берарди. Лекин у салкам йигирма йил Садр Сулаймон хонадонида йўқчилик нималигини билмай, азият тортмай, доим хурмат-иззатда, диққат-эътиборда, «яккаю ёлғиз ўғил» бўлиб ардоқда яшаб келган, энг муҳими, шундоқ ҳаётга ўрганган йигит эди. Жаммабабон девонбегадан тортиб шаҳарнинг бутун казо-казолари — шайхулислом Абулворис Самарқандий, Қавомиддин қози, мударрис Хожа Лутфуллоҳ, имом Қутбиддин уни танишар, султонзода сифатида икром кўргизар эдилар. Ҳатто мамлакат ҳукмдори Амир Ҳусайн билан Темурбек яқинда Самарқандда меҳмон бўлганларида, хушсурат Худобандани кўришиб: «Баракалло, ота ўғли! Падари бузрукворингга мос бўл! Самарқанддай шаҳарга сен ҳам ҳокимдурсен, зеро, падари бузрукворингнинг танҳо меросхўридурсен!» дедилар. Энди, қандоқ қилиб, Самарқанднинг бўлажак ҳокими, яккаю ягона ўғил, юзлари оқ-сарикдан келган, кўзлари қоп-қора, Юсуфойин йигит, ана бу таъвияю тараққос, бадрафтор гадонинг ўғли бўлади?..

Бугун дўсти Мавлонозодага: «Сизга айтадиган гапларим бор», деганида ёлгон гапирмаганди, ростдан ҳам уни кўпдан қийнаб келаётган бир муаммо ҳақида дўстига ёрилиб, очиғи, маслаҳат сўрамоқчийди. Гап Худобанданинг Садр Сулаймонга муносабати хусусида боради. Падари бузруквори доим унга: «Сен ўғлим, кичик бўлатуриб бошингга кўп

савдолар тушди, хайриятки, бари яхшиликча тугади, пешонамга битган ёлғизим бўлганинг учун ҳам тангри таоло оҳимга етиб, сени қайтиб берди!» дейди. Ҳаммаси рост, Худобанданинг Садр Сулаймоннинг ўғли эканлиги ҳақидаги гапдан бошқа, ҳаммаси рост. У ҳокимнинг зурёди эмаслигини аниқ билади, ҳокимга фарзанд кўриш насиб этмаган... Энди қайга борса Худобандани ўғлим деб мақтанади, ўзи ичида бу гапнинг ёлғонлигини билади, лекин ташқарида ҳақиқат деб даъво қилади ва ўзини ҳам бунга ишонтироқчи бўлади. Бу мунофиқлик, сохтагарчилик, ёлғончи дунёнинг ана шу иккиюзламалиги Худобанда дилини куйдиради... Майли, у Садр Сулаймонга ўғил бўлмоққа рози, аммо ҳоким ўзимнинг ўғлим эмас, боқиб олганман, десин, ростини айтсин! Ёлғон сафсата, ноўрин даъвонинг нима кераги бор?.. Шундай қилинса, Худобанда ўз отасини бемалол излаб топарди...

Йўқ эса, Худобанда бу хонадонда ўзини худди ўғринча юргандай сезадир, меҳмондай қимтиниб, омонатдай яшаб, яширинча фирром ишлар қилаётгандай бўладир, гўё эртаиндин ҳамма қилвирликлар очилади-ю, эл аро шармандаю шармисорликдан бош кўтаролмай қоладир, пасткашликнинг тавқи-лаънатини бўйнига иладир...

Худобанда мана шу ўйларини дўсти Мавлонозодага айтиб, кенгаш сўрамакни дилга туккан, оқилона маслаҳат олиб иш тутмакчиди. Аммо Абомуслим воқеаси унинг фикрини мутлоқ алғов-далғов қилиб юборди, руҳиятида турфа ўзгариш ясади. У энди Садр Сулаймонга бўлган муносабатини наинки Мавлонозодага, балки ҳеч кимга ҳам айтмаслиги керак, уни дилининг туб-тубига ташлаб юборсин, токи зарур бўлганда ўша жойдан олмакка имкон топилмасин! Устига-устак, отамни топамен, деган хаёлларни қайдаб, Садр Сулаймоннинг ўғли эмасмен қабилдаги андишаларни хотира чоҳига кўмиб, беш кунлик дунёда ҳаётнинг марҳаматини кўриб, шукроналар ила яшасин!

Аммо, иккинчи томондан, Худобанда истаса ҳам Садр Сулаймонни инсон сифатида ҳурмат қила олмас эди, зикнаю хасис бу одамнинг турфа қиликлари, укаларига бўлган муносабати, бефарзандлиги хусусидаги миш-мишлар уни қулоғига ҳам чалинар, руҳан азоб берарди. «Шундай одамга ўғил бўлиб юргандан гадо бўлган афзал!» дер эди баъзан ўзига ўзи.

Худобанданинг хаёлга шўнғиб кетганини кўрган Мавло-

нозода, буни яхшиликка йўйди, хайриятки Абомуслим тақдир уни бефарқ қолдирмабди, деб қувонди.

— Болаларини танимаса, у ҳолда топиши ҳам мушкул кечадир... — Мавлонозодага тикилди Худобанда. — Энди ул гадо не қилмакчи? Не йўл тутмакчи?

— Топамен, топмагунча қўймаймен, дейдир. Мен ҳам унга кўмак беришга ваъда этдим. Сарбадорлар жамоаси аъзолари барчаси унга ёрдам беришмакчи... Сиз ҳам ёрдамингизни дариг тутмассиз, дўстим...

— Лозим келса... албатта... — Худобанда бош тебратди. — Аммо болаларини танимаса қандай топади? Гап шунда...

— Абомуслим оғанинг топамен, деб умиди катта, — қулди Мавлонозода. — Унинг битта ишончи бор экан. Болаларини таниб оладиган жойи — қизчасининг икки кураги орасида нори бор экан, ўғлининг юрагининг тепароғида... Шундан топамен, дейдир... Бирдан-бир белгиси шу.

Худобанда энди қотиб қолди! У сездирмай ёқасини очди-ю, аста юрагининг тепасига кўз ташлади!.. Ё раббий! Худобанда юрагининг устида олмадек нори бор эди! Борлигини биларди, яна бир синаб кўрмоқчи бўлди-да...

Шу пайт олис болалиги эсига тушди. Ҳа, ҳа... синглиси кичкинайди... икки яшармиди... кўпинча қўйлаксиз юрарди, икки курагининг орасида нори бор эди, ҳа, ҳа... нори...

Мавлонозода кунчиқишдаги адирга қаради, ҳалигина пешин офтобида ловиллаб ёниб турган жой нечундир энди қорайиб кўринарди.

Конирилга кечки шам тушди.

Ун тўққизинчи боб

ФАЛАКНИНГ ШЕВАСИ

«Юрагим сиқилиб кетмоқда... Бир ёзилиб келамиз», деган ниятда дўстини Конирилга таклиф қилган Худобанданинг бу сафардан, аксинча, юраги баттар увишиб қайтди. Икки дўст шаҳарга киргунча лом-мим дейишмади. Ҳар ким яна ўз хаёллари билан машғул бўлди.

Мавлонозода Хўрдак Бухорий, Ахий Жаббор, Калтатой билан бу оқшом Жаҳонни яшириб қўйишган уйга боришлари лозим. Худобанда «гапларим бор» деганди, нечундир оғиз очмади, Мавлонозода вақтдан қизғандию бу ҳақда ўзи сўра-

мади. Абомуслим ҳақида Худобандага батафсил гапириб, дўстининг кўнглини тинчитганидан бағоят мамнун бўлди.

Улар Чорсу майдонида хайрлашдилар. Худобанда бир оз ўйланиб тургач, чайлининг бошини шартта Хонқали кўчасига бурди. Дили хира бўлган Садр Сулаймоннинг ёлғиз ўғли бу кеча сирли Хонлиқ оқа хонадонидан паричеҳралар билан айш-ишрат қилиб, Кониғил сайрининг ҳиссасини чиқармакни кўнғилга тугди.

Хонлиқ оқа хонадонидан ишлар ошкор эмас, пинҳона олиб бориларди, ҳар ҳолда, шундай дердилар. Келгувчиларнинг аксарияти мусофирлар, бекзода, амирлар эди. Бобилхона оғалари карвонсаройга бориб, узоқ муддатга келган мусофирлардан топиб келишарди. Катта пул эвазига уларга бобилхона бекаларидан бири сийға қилиб берилар, яъни бир ой, икки ойга, баъзан ярим йил, бир йилга никоҳдан ўтказишар, мусофир юртига қайтмоқчи бўлиб қолса хотинга талоқ хатини тутқазиб кетаверар эди. Улар ҳовли ичидаги алоҳида уйларда яшардилар. Ундан бошқа махсус бўлмалар ҳам бўлиб, буларга келганлар ҳеч кимга билдирмай яширинча қадам ранжида қилардилар.

Хонадонни ўраган баланд девор, ҳовлини Арк кўчасининг чап томонидаги хонақоҳдан ажратиб турарди. Ҳовлидан қаралганда хонақоҳ биноси, унинг ёнидаги юксак мақом мақбара кўзга ташланади. Бу — Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон ўзига тайёрлаб қўйган мақбара.

Гулдор қўш табақа дарвоза ёнида Худобандани икки бобилхона оғаси қарши олди, бири узангини тутиб отдан тушишга кўмаклашди, иккинчиси отни отхонага етаклади.

Худобанда дарвозадан қадам қўйди-ю, бошқа оламга келиб қолгандай бўлди. Қайдандир бир ажойиб наво келар, сетордан таралаётган самовий куй киши кўнглига бўлажак роҳату фароғатдан хабар бергандек бўлар, ширин туйғулар қошига етакларди. Ҳовлининг ичкарироғида кунбеткай иморат, ҳароратдан бўлса керак, ўзини баланд ишком бағрига урибди. Чап томонда мўъжазгина қилиб қурилган кўшкнамо уйлар эътиборни тортади. Олди печакгул билан ўралган бу уйлар паричеҳраларнинг бўлмаларидир. Улар қилмишларидан уялгандек, юзларини «печакгул» парда билан тўсиб олганга ўхшардилар... Ҳовли ўртасида ҳам баланд ишком бор. Ишкомдан беридан чиройли кўшк, ундан ҳам ўнг томондаги иморатга, ҳам алоҳида бўлмаларга алоҳида йўлқалар кетган.

Худобандани тўғри кўшкка етакладилар.

— Пойингизга гуллар сочилсин, султонзода! — деди йўғон овозда кимдир. Ўнг томонда йигит билан баравар кўшкка кирган Хонлиқ оқа эгилиб таъзим қиларкан, давом этди: — Бир табассумингизга диллар мунтазир, ҳимматингизга оху кўзлар интиқ, дилкаш мулоқотингизга дилдорлар орзуманд, эй Парис¹ янглиғ ойчеҳра йигит! Бизнинг кулбаи вайронани обод қилмакка аҳду паймон айлабдиларда... Хуш кўрдик!

— Шундоқ... — деди холос йигит, гапни қисқа қил дегандай. — Биров билмасун... Бизни қайси бўлмага юборурсен, эй соҳиба?

— Хоҳишингиз... Барча ҳурилиқолар ҳам жон офати истиғнолари билан ҳар қандай пўлат вужудларни симобдай эрита олулар... — деди Хонлиқ оқа мовий кўзларини Худобанданинг қоп-қора кўзларига тикиб қошларини чимираар экан. Қошлар чимирилиб ёзилганда ўнг қошга яқинроқ жойдаги қорағат донасидай чиройли холи ўйнаб турарди. Қоп-қора сочларини иккита қилиб зар дўпшига чамбарак нусха боғлаб олган, ипкин деган қимматбаҳо қирмизи матодан кўйлак кийган... У кекчил Самарқанд ҳокимининг бевафолигию бешафқатлигини кечиролмади, аччиққа аччиқ дегандай ўзига яхши қаради, кўрку хуснига оро берди. Дунёда қасослар ичида энг даҳшатлиси аёл оладиган қасосдир, бу йўлдан уни ҳеч нарса, ҳатто ор-номус ҳам қайтара олмайди. У нима ишга қўл урган бўлса, қасосдан келиб чиқди. Хонадонда жазманларни энг аввало ўзи қабул қила бошлади. Бир келган такрор келадиган бўлди. Хонлиқ оқа карашмаларини аввалдан хуш кўрган Қавомиддин қози тунда барча уйқуда ётганда яширинча ташриф буюрар, ҳар сафар сирлиликда ширинлик бор эканига имон келтириб қайтарди. Бировнинг кўйди-чиқдисини ажрим қилиш, кимнингдир меросини бўлиш, яна кимнингдир даъвосини тафтиш этиш, ўғри-каззобларнинг додини бериш каби ташвишлардан ҳориб-толган қози тунда тўлин ойдай Хонлиқ оқанинг оғушига отилар, қошларининг орасидаги қорағатдай чиройли холидан ўпар, неча марта ўпган бўлса шунча шукрона келтирар эди.

Кўнгли ҳамон ёришмаган Худобанда деди:

— Энг ёш, энг одобли, энг гўзал нозанин бўлса...

— Чўтали ҳам «энг» бўладир... — Хонлиқ оқа очиқчасига «энг» сўзига урғу берди.

¹ Парис — юнон афсоналарида гўзаллик тимсоли бўлган йигит.

— Э... мени билмайдурмисен ҳали?.. Чўталини ҳам, йўталини ҳам ол, ма! — ҳамён узатди йигит. — Мен роҳат тилайдурмен!.. Уқдингму? Роҳат!..

— Уқдим, султонзода, уқдим! — Хонлиқ оқа динорларни жаранглатиб ҳамённи олди.

У Худобандани эргаштириб, икки ёнида икки сарв дарахти ўсиб турган уйга бошлаб борди. Аввал ўзи кириб чиқди.

— Мана шу ишқ манзили тонгта қадар сизники. Ичкарида соҳибаси сизга мунтазир... Яқинда бу бўлмани бошқача безаттирдим, фақат шу бўлма шунақа... Кўриб роҳат қиласиз... Сиздек барно йигитга муносиб... Сафо айланг, султонзода!

Худобанда ҳамон маъюс эди, бугун Кониғилда Мавлонозода билан бўлган суҳбат кўнглининг қаеринидир хижил қилиб турарди.

У эшикка қўл юборди. Эшик очилганда, чиндан учмоҳларда бўладиган бир манзарага кўзи тушди. Ажойиб боғ, ям-яшил дарахтлар, турфа қушлар... Ичкарироқда хурлар учиб юрибди. Худобанда яхшироқ боқса, кўрганлари эшик пардасидаги тасвирлар экан... Пардада хона ичида ёниб турган икки катта шамнинг шуъласи ўйнади. Каттагина даҳлизнинг бурчагида хонтахта турибди, ўнг томонда оқ эшик кўринди. Эшик астагина очилди. Ичкаридан бир канизакнинг майин, ширали, нафис овози эшитилди:

— Қадамингизни дариг тутманг, шер йигит! Буюринг! Хизматингизни адо этай деб бир хокисор гул ўртанадир...

Худобанда ҳали кўрмай туриб, овозиданоқ канизакнинг келишган, хушсурат эканлигини ҳис қилди. Қанчалар синиқ овоз!.. Йигитнинг вужуди титраб кетди. Беихтиёр оқ эшикдан ичкарига қадам қўйди. Қаршида, бошига оқ ҳарир рўмол ташлаган, иксун қабо аталмиш қора рангли, серҳашам ипак кийим кийган бир қамарсиймо ерга боққанча таъзим қилиб турарди!

— Хуш келдингиз! Буюрсинлар!..

Йигит мисоли келин хонасига киргандай бўлди, ўнгда тахмонда кўрпалар, деворда дорпечлар. Девор ёнидаги хонтахта атрофига бахмал тўшаклар солинган, парқув болишлар қўйилган. Хонтахтада турфа ноз-неъматлар, таомлар, титрама кабоб, тухум сомса, яхна жигар, мевалар бор эди, шарбат, мусаллас ҳам кўринади. Бир четда

хурмачада набиз — хурмодан қилинган нимтатир сариқ рангли май турар, у қувватижон саналарди.

Емакхонанинг тўрт бурчагида нақшинкор мис шамдон-да шамлар ёниб турибди. Чап қўлдаги эшикдан ётоқхонага кирилади. Ётоқхонада биронта ҳам дарча йўқ, оппоқ деворларига ғалати бетавфиқ суратлар чизилган. «Лаззат ун-нисо» ва ўшанга ўхшаш китоблардан эркагу аёл зотиинг турли ҳолатлари тасвир этилган... Мана чап томондаги суратда шинам боғ кўринади, майсалар устида йигит билан қиз, либосларини четга ирғитишиб, яланғочу урён висолдан маст эдилар. Суратларнинг барчасида ҳам эркагу аёллар онадан қандай туғилса шундоқ тасвирланганди. Яна нарироқдаги суратда эса йигит қизни оғушига олганча шавқиеблигидан қўли дилдорнинг бўйнида-ю, оғзи қулоғида эди. Яна бирида йигит қизни кўтариб етти қават кўрпага урганди, устларига кўрпа тортишни ёддан чиқариб завқ-шавққа берилганди... Суратлар тобора беҳаёлашиб борар, киши қарашга ҳам уяладиган жойлар учрарди. Хонлик оқанинг «Бўлмани бошқача безатгирдим, кўриб роҳат қиласиз», дегани шу бўлса керак. Лекин ҳаммасидан ҳам, хонанинг ўртасида солинган устига оппоқ рўйжо ташланган тўққиз қават кўрпали ўрин чиройли эди... Бу хонани ҳам тўртта шам ёритиб турарди.

Ётоқхона ҳам Худобанданинг хижил кўнглини ёза олмади. Хонтахтага кўзи тушиб очикқанини сезди, ўлти-раркан:

— Хурмачадаги мусалласдан қуй! — деб буюрди. Шу пайтгача қўл қовуштириб турган канизак хиноли нозик қўллари билан чиний косалардан бирини олаётган эди, Худобанда уқтирди:

— Ўзингга ҳам ол!

— Ичмак каминаи ожизага нораводир... — канизак ик-киланди. Унинг одоби Худобандага ёқди.

Хонлик оқа бобилхона канизакларининг ўзини тутиши, одобига катта эътибор берарди. Ўн йиллар давомида Кўстантияда орифу обид турк оиласида олган тарбияси бу ерда қўл келиб қолди. Бобилхонада янги чўриларни муомала доирасига киритиш учун у икки ой, баъзан уч ойлаб сабоқ берарди. Иш аввало қизларни қўлга киритишдан бошланарди. Хонлик оқа ёллаган махсус кишилар қўшни мамлакатларда изғиб юришар, чўрилар сотиб олишар, чиройлиси бўлса пинҳон ўғирлаб кетишдан ҳам тойинмасди. Канизакларни Хонқали кўчасидаги сирли ҳовлида, ер

остигаги саройда сақлардилар. Хонлиқ оқанинг икки гунчачиси, ўзи бир бўлишиб уларни «тўғри йўлга солиш» билан шуғулланишарди.

— Қани, рўмолингни ол-чи! — деди Худобанда ва кутмай ўзи канизакнинг ёнига келди-да, оқ ҳарир рўмолни бошидан олди. Қошида гилам дўппи кийган, қошлари ингичка терилган, кўзлари қоп-қора, тийрақ, ўн тўққиз ёшлардаги ўрта бўй бир ожиза турарди. Чаккасидаги гажаги чаённинг думидай қайрилиб кетган, бамисли «чаён думи» жамолининг оловидан жизғанаги чиққанди. Оқ-сарикдан келган чиройли юзи, пардозданми ёки шамнинг нуриданми қирмизи кўринди. Орқаси билан битта майда ўрилган сочлари мушқу уфорда ювилганидан иксун қабо узра сезилар-сезилмас товланарди. Худобанда канизакнинг кўзларида мунг, қайғу кўрди, усиз ҳам ғаш кўнгли баттар сиқилди.

— Тўхта... Сен менинг ташрифимдан хурсанд эмасмусен?

Канизак сал бошини кўтарди:

— Нечун? Нечун ундоқ дейсиз? — инграгандай деди канизак. — Шундай қилмакка менинг не ҳаққим бор экан?..

— Ундоқ бўлса ўтир! Майдан қуй! Билиб турибман, сен ҳам менингдек недандир андуҳлисен... Бас! Озроқ ором олайлик, мири кам дунёни эсдан чиқарайлик. — Худобанда канизакка эмас, ўзини ўзи юпатгандай деди. — Ожизалар ҳам май ичсин, аммо оз-оз... Оз-ози уларга муносибдир.

Канизакнинг ҳайрати ошди. Умида биринчи марта ундан одам қатори ҳол-аҳвол сўрашмоқда. Келганига бир йилдан ошган бўлса бу хонадонга, кирган одам ундан, умуман, ҳеч нарса сўраган эмас, ишини бажариб кетаверган, мана бу тўшак ўтириш учун яратилган бир буюм бўлса, унга шундоқ буюмдек қарашган...

Канизак майи набиздан косаларга қуйди, бирини ўрнидан туриб таъзим билан Худобандага узатди. Бирини ўзи олиб юққа лабларига теккизди.

— Исми зотинг недир? — сўради Худобанда косани симириб.

Хушрўй йигитнинг саволи канизакни яна ажаблантирди. Унга қиз исмининг нима қизиғи бор? Наҳотки, бобилхонага келган киши соҳибанинг исми, кайфиятини сўраш билан вақтини ўтказса?

— Исмида не маъно?.. Айтишни ман этадилар... — Жавоб берди қиз.

— Наҳотки, кишининг исмини билмак мумкин эрмас?
Йигитнинг нимадандир гашлигини сезган қиз аввало ўша гашликни ёзиши кераклигини тушунди.

— Исми Жоннигор. Ҳеч кимга айтмаслигиниғизни ўтинадурмен...

Улар таому мевалардан тановул қилдилар. Худобандани тагин хаёллар чулғади: «Гадо Абомуслим... ўғли, қизи... уларнинг не айби борки, бунчалар азобларга қолишди? Азобга қолишдими, бас, демак айби-гуноҳи бор. Бор! Хўш... Худобанда-чи? У нима айб иш қилибди? Нега энди у ота-онасидан мосуво, сингисидан айру тушиб, бировнинг сохта ўғли бўлиб эл кўзида мақтанадир? Ғирром ўйин эмасми бу? Буни биладиганлар бор-ку? Ҳеч ким билмаса ҳам, ўзи биледи-ку?...»

— Жоннигор! — деди Худобанда, хаёлларини нари қувишга тиришиб. У ўрнидан турди-да, канизак ёнига ўтиб, қучоқлади, етаклаб ётоқхонага олиб кирди. Жоннигор султонзодадай хушрўй йигит билан анжуман қураётганидан мамнун эди, у сочларини турмаклашга турди, бадани қизиб, юзларининг ловуллаётганини сизди. Майдан сархуш йигит канизакнинг либосларини бир-бир еча бошлади. Девордаги суратлар шамнинг лип-лип шуъласида худди жон киргандай, қимирлашаётгандай туюлди. Аввал иксун қабонинг кўкракдаги савоқларини ечди, кейин этаккача ечиб тушди-да, қабони оҳиста қиз эғнидан олиб ташлади. Жоннигор битта оқ ҳарир кўйлақда қолди, гул жиякли лозими ҳам оқ ҳарир матодан, шу ҳолатда қиз жаннатдан чиққан ҳурга ўхшарди, унинг оппоқ бағбақаси, бўйнидаги сеҳрли маржонида йирик Яман ақиқи чўғдай ёнарди.

Канизакнинг қизиб турган буғдойранг, оқ бадани, қадди-камоли, қимизак олмалардек кўш сийнаси ҳарир кўйлақ тагидан аниқ кўриниб турар, Худобанданинг иштиёғини оширар, кўнглидаги хижилликни ҳам унута ёзганди. Аммо, шу пайт кутылмаган бир ҳодиса рўй берди. Худобанда қизнинг кўйлагини ҳам ечди... Канизак йигитнинг бўйнига осилди. Йигит кўтариб кўрпачага урмакчи бўлди. Жоннигор:

— Ҳозир... маржону исирғаларимни олиб қўяйин, халал берадир...— дея ўгирилиб тақинчоқларини еча бошлади.

Бирдан Худобанданинг кўзи қизнинг икки кураги орасидаги нориға тушди! У кўзларини ишқалай-ишқалай яқин бориб тикилди... Чиндан ҳам канизакнинг икки кураги орасида нори бор эди! Нори... О, фалакнинг шеваси!

Худобанданинг бадани музлаб кетди! Тездан ўз кўкраги-

га қаради: ўзининг нори билан канизакнинг нори бир-бирига ўхшарди! Баданларининг ранги ҳам ўхшаш, чеҳраларда ҳам ўхшашлик бор... Наҳотки!.. Наҳотки, шу канизак... синглиси бўлса?! Йигит ногаҳонда бало-қазодай ёпирилиб келган бир фикрдан даҳшатга тушди! У... синглиси билан айш-ишрат қурмакчи эдиму? О, нопок! Бир расволигинг етмай, иккинчи расволикнинг тавқи лаънати ни истаб қолдингму? Балки, синглиси эмасдир, одамларнинг тақдири ўхшаб кетади-ку, шундайлардан биридир? Яна кўнгли увишди... Бу кун қандоқ кун ўзи?..

Ҳеч нарсадан беҳабар Жоннигор ҳамон ўгирилган кўйи тақинчоқларини ечар, маржонини олиб бўлган, навбат исиргаларга келганди.

— Жоннигор! — ҳолсиз деди, кутилмаган воқеадан бир лаҳзадаёқ эсини йўқотган йигит.

— Ҳозир... ҳозир... — деди бечора канизак, йигит тоқатсизланипти, деб ўйлаб.— Исирга бўлмай ўл! Ёмон боғланган экан, олиб бўлмаётир... Ҳозир...

— Жоннигор! — деди яна Худобанда ўша машъум нордан кўз узмай.— Либосларингни кий... Емакхонада озроқ ўлтирайлик... Гаплашайлик...

Йигит шундай деди-да, шитоб кийина бошлади. Жоннигорнинг яна таажуби ортди. У ўзгача «гап» ни кутган, бас бойлашишга шайланган, ўзини руҳан фароғатли онларга чоғлаганди. У ҳозир севган куйига хиром этмоқни мўлжаллаган, аммо мусиқачининг созини созлаётиб битта торини узиб юборганидан ўйнолмай ноумид қолган раққоса ҳолига тушди, ноилож хонтахта ёнига чўкди.

— Чоғирдан куй! Лим-лим қил!

Канизак чоғир тўла косани йигитга узатди. Худобанда бир сипқаришда косани қуритди. Жоннигор мевадан тутди. Йигит бир пишқириб олди-да, канизакка деди:

— Қани! Менга бошингдан ўтганингни сўзла!

— Нимани сўзлаймен?... сўради бечора канизак ҳеч нарса тушунмай.

— Нимани? Қандоқ қилиб бу бижғиган маконга келиб қолганингни сўзла! Кимсен? Қаердансен? Отанг ким? Онанг ким?..

Канизак қотиб қолди. Ўтмишга қайтиш, бошдан кечирган хор-зорликларни тагин эслаш, хотирлаш... Йўқ, йўқ, уларни эслашга хоҳиш қанию куч қани! Барини Жоннигор кўмиб юборган, ҳа, кўмиб юборган қалбининг туб-тубига! Лекин, бу ғалати йигит, султонзода нега ундан

ўтмишини сўрайди? Таажжуб! Нечун унга шўрлик қизнинг кимлиги, қаерданлиги, ота-онаси керак бўлиб қолди? Аччиқ аламу мусибатларга йўғрилиб кетган жафодийда умрнинг кимга қизиги бор экан?..

Жоннигор нима бўлаётганини тушунмас, тушунишга уринса-да, ақли етмасди. У намланиб фавқулудда чиройли бўлиб кетган қоп-қора тийрак кўзларини жавдиратиб, Худобандага тикди.

— Сўзла! Сўзлаганда ҳам яширмай сўзла! — буюрди қатъий Худобанда.

Канизакнинг бошқа чораси қолмади. Ниҳоят, у ҳикояси-ни бошлади.

* * *

Мен Зоминда ўсиб катта бўлдим. Қудуқбоши дейишарди маҳалламизни... Лекин бошидан гапирсам, аслида биз Ахсикент томондан эдик. Элас-элас эслайман, отам хўппасемиз, катта одам, қиморбозлик қиларди. Бир неча хотини бўлиб, бизга ўхшаган болалари кўп эди. Мен ачам ва акам билан отамнинг катта ҳовлисида бурчакдаги битта кулбада истиқомат қилардик. Мен югуриб бориб отамга эркалана бошлардим. Бошқа болалари қизганиб, мени итариб йиқитишиб юборишар, мен йиғлаб ачамга келардим. Ачам бошимни силаб: «Қўй, йиғлама! Улар ўзининг болалари-да!» дерди. «Мен-чи?» десам, у бошини эгиб шивирларди: «Кейин ҳаммасини билиб оласан». Акам жуда шўх, ўйинқароқ экан, яхши эсимда қолмаган. Кичкина эдим-да. Кейин-ку, барини билиб олдим, лекин ўшанда... Ўшанда уч-уч ярим яшар вақтим.

Бир куни катта ҳовлимизда қий-чув бўлиб кетди. Ҳамма болалар, оналаримизнинг дод-фарёдига қўшилишиб чувиллардик. «Тагин шўримиз қуриди!» дерди ачам. Ачам Марғион бегининг қизи эканлар, отлари Сулувбика. Отамнинг отлари жуда қийин, эсимга тушиб қолар. У Ахсикент ҳокимининг ўғли бўлиб, чиройли, келишган одам экан, ачам кўп гапирарди. У киши бошини олиб чиқиб кетишти. Биз Гардкамшоҳ қиморбознинг уйида унинг чўрилари, куллари қаторида турар эканмиз. Энди бўлса Гардкамшоҳнинг омади келмай, бутун уйи, ҳовли-хонадони, хотинларию чўрилари, бари-барини марғионлик бир қиморбозга бой бериб қўйибди.

Марғионлик қиморбоз бизларни — кўч-кўронли ўттиз

чоғли одамни ўзи билан бирга олиб Марғинонга жўнади. Йўлда Кумариқ деган қишлоқда тунадик. Кечаси тўс-тўполон бўлди, қаёқдандир қароқчилар қишлоқни босишибди. Қиморбоз шерикларини олиб қароқчилар билан жангга киришиб кетди. Осмонда юлдуз ҳам йўқ, қоронғида фақат «ух!» «оҳ!» деган овозлар, қилгичу шамширларнинг жаранглаган садоси эшитилар, бошқа ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Қиморбознинг одамлари енгила бошлади шекилли, бир-бирига «Қочиб қолиш керак!», «Қочиш керак!» дейишарди. Шу орада қиморбознинг ўзи қилгич тегиб ўлди. Ҳамма жон сақлаб тумтарақай қочишга турди. Қароқчилар қоронғида хотину чўрию болалардан қўлга кирганини қўйиб юборишмасди. Ачам акам билан мени қўлларимиздан маҳкам ушлаб олганди. Аммо зимистон пардаси кўз олдимизни тўсиб, бу нотаниш жойда қайга қочишимизни билмасдик. Атрофни қий-чув, шовқин-сурон тутганди. Таваккал бир томонга юра бошладик. Бирдан ачам «оҳ!» деб ерга йиқилди. Қароқчилардан бирининг отган найзаси ачамларга тегиб, нобуд қилганди. Биз бўлса: «Ача! Ача! Туринг!» деб йиғлаймиз. Ачамиз турмайди... Бир қароқчи югуриб келиб акам билан иккимизни олиб кетмоқчи бўлди. Қараса, кимдир бизнинг қўлларимиздан тутиб турибди, ҳеч қўйиб юбормайди. Қоронғида: «Худо ўзинг сақла!» — деди қароқчи кўкрагига туфлаб. Ачам қўлларимиздан маҳкам ушлаганларича ўлиб қолган эканлар, қароқчи ажратиб олгунча кўп уринди, биз қий-чув қилардик. Шу пайт бошқа бир қароқчи келиб бизларни талашиб қолди. Келишиша олмай иш ёқалашишга бораётганда, бири: «Бўпти, сен биттасини ол, мен биттасини!» деди-да, қоронғида қараб ўтирмай, акамни шеригига бериб юборди. Албатта, мен буларнинг ҳаммасини кейин бирма-бир эслаб хотирамда тиклаганман. Шундай қилиб... Қоронғу кечада ҳам ачамдан айрилдим, ҳам акамдан...

Йўлга тушдик... Бир жойга келганимизда тонг отди. Мени олиб қочган қароқчи Мирзахалфа деган зоминлик одам: «Э, ўғилини бериб юборибман-да!» деди афсусланиб. «Ачам қани? Акам қани?» деб яна йиғи бошладим. «Аканг ўша ёқда, йиғлама! Шу ёққа кетяпмиз! Ачанг бўлса... ачангнинг жойи жаннатдан бўлсин...» деди ҳалиги одам. Атрофимга қарасам, яна етти-саккиз ёшли иккита бола иккита эшакда келишар, эшакларга қоплар ҳам ортилганди. Мени Мирзахалфанинг ўзи отига миндириб олганди.

Икки кечаю икки кундуз йўл юрдик, нақ тупканинг

тагига етдиг-ов! Ниҳоят, Зомин деган бир жойга етиб келдик. Мирзахалфанинг уйи Зоминнинг бошланишидаёқ экан. Ҳовли эшигидан киришимиз билан, мендан сал каттароқ икки қизча югуриб чиқишди. Қароқчи дарров уларни бағрига олиб: «Қизим! Қизим!» деб эркалади. Ҳалиги икки бола ҳам эшакларидан тушиб қараб туришарди, мен ҳали от устида эдим. Шу пайт айвонли чалдивор уйдан юм-юмалоқ семиз, пакана бир хотин чиқиб келди. Худойи таоло уни кулгиликка шундай қилиб яратганми... У аввал ҳалиги болаларга, кейин менга қаради:

— Оббо-ов! Тагин нонхўрақлар топиб кепсиз-да! Ўтган сафар Жиззахдан ҳам иккитасини опковдийиз... Қашқарга бораётган карвонга бир нарса қилиб сотиб қутулудим. Энди, яна...

Мирзахалфа хотинининг гапини бўлди:

— Ҳой, манов болалар Тошматбийники, мен олиб келдим, холос. Бизга манов қизча...— у шундай деди-ю, мени отдан туширди.— Қизларинг билан ўйнаб юради. Қара, ширинлигини!

Мирзахалфа дегани қизиқ табиатли, меҳрибон, юмшоқкўнгил одам эди. Асли пахсакаш Мирзахалфа, тенгқурлари: «Юр, қароқчилик қилиб келамиз, йигит кишига қирқ ҳунар ҳам оз!» деса, йўқ дея олмай, ўзи истамаса ҳам қўшилиб кетавераркан. Бўлмаса бошқалар унинг устидаги кулишар, сафдан чиқаришиб қўйишар экан-да! Мирзахалфа ана шундай маломатлардан қочибгина қароқчиларга аралашар экан. Лекин хотини норози бўлавериб, ўша Қумариқ сафаридан кейин, эрини қароқчиликка юбортирмади, Мирзахалфа пахсакашлигини қилиб юраверди. У икки қизи билан мени лой тепишга кўп олиб борарди.

Ўн беш-ўн олтига кириб қолдим. Мирзахалфа пахсакаш мени яхши кўрарди, даставвал жанжалкаш, уришқоқ кўринган хотини ҳам, аслида яхши аёл бўлиб, унинг бутун инжиқлиги, хархашалари турмушнинг оғирлигидан, эрининг лақмалигига куйиб кетганидан экан. Икки опамни турмушга беришди, мени ҳам «эга»сига топширишни ўйлашарди. Пахсакашнинг хотини менинг тўлишиб бораётган чеҳрамга қараб: «Яшшамагур! Ҳазир бўл, биров опқочиб кетмасин!» дерди. Бировнинг кўзи тушмасин, деб сочларимни ҳам кўпинча ўрмай, юзларимга билинар-билимас ўчоқдаги қора куюдан суртиб қўярди.

Бир кун Хўжанд ҳокими амир Боязид жалойир Самарқанд сафарига бораётиб, Зоминни талотўп қилди. Ҳа,

ҳа, эсладим: отамнинг оти Жалойирбек эди. Ота-оналарини чирқиратиб ёш-ёш йигитлар, қизларни, мол-қўйларни йиғиб Самарқандга ҳайдадилар. Зоминда биронта ҳам бўй етган йигит-қиз қолмади. Уларнинг ичида мен ҳам бор эдим. Янги ота-онамдан ҳам айрилдим. Мирзахалфа пахсакаш билан хотини дод-вой қилишганча қолишаверди.

Жета хони Туғлуқ Темурхоннинг мамлакатга бостириб келаётганини билиб, Хўжанд ҳокими Амир Боязид жалойир унинг кўнглини олиш мақсадида, жуда кўп бойлик, тиллои аҳмар, қул ва чўриларни пешкаш сифатида олиб истиқболга ошиқди...

Кейинги воқеаларни аниқ айтиб беролмайман. Бизлар элликка яқин қизлар, қуллар, кўп буюмлар қаторида Туғлуқ Темурхонга пешкаш қилиндик. Сўнг у қизларнинг ўнтасини кўп совғот билан Самарқанд ҳокими Шоҳмалик қавчинга юборди, яна ўнтаси Шаҳрисабз амири Темурга ҳадя этилди. Мен эса Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрни олишда шавкат кўргизган Юсуфхўжа деган лашкарбошисига қилинган тансуқотлар ичида эдим. У лашкарбошида чўрилар кўп экан, бизларни кимгадир оширибди, ҳатто сотибди дедилар, ундан кейин яна кимгадир туҳфа бўлди... Садр Сулаймон хонадонидида бир ҳафта тургач... айланиб Хонлиқ оқа хонадонига келиб қолдим. Аммо ҳали-ҳануз бу жойга қандоқ келиб қолдим, аниқ билмайман...

Отам Жалойирбек ўликми, тирикми номаълум, ачам кўз олдимизда нобуд бўлди. Акамни Кумарикда қоронғу кечада айрилганимизча бошқа кўрмадим. Кейин Мирзахалфа пахсакашдан акам ҳақида кўп сўрадим, уни олган одам ким, акам қаерда, билиб беринг, дедим. «Бўпти, биламан, у қароқчи Усрушонадан», деди. Бир куни янги гап топиб келди. Ўшанда мен ўн ёшларда эдим. Усрушоналик қароқчи акамни ҳажга кетаётган бир муллага сотиб юборибди...

* * *

— Бас! — деб юборди Худобанда шу ерга келганда. Жоннигор кўрқиб кетди. — Бас!! Бас қил! Бунча одамга азоб берасен? Тегирмон тошининг орасига тушган дондек эзасен? Бу дунёда нима гуноҳим борки, тақдир мени бундоқ балоларга гирифтор қиладур?.. Нима гуноҳим бор?!

Жоннигорнинг ҳикояси давомида лом-мим демай, фақат гоҳ-гоҳда инграб, тоза шаробдан хўплаб ўлтирган Худобанда энди дунёга сиғмай қолди. Абомуслимнинг ўзининг

отаси эканлигини исботловчи рад қилиб бўлмайдиган далилларга қарамай, тан олгиси келмаган Худобанда, Жоннигорнинг мунгли қиссасини эшитгач, қопқонга тушган бўридай тўлғана бошлади. Ёлғиз отасининг ташвишини чекиб тургани етмай, энди синглиси гавғосига гувоҳ бўлиб турибди. Ҳа! Синглиси! У Жоннигорнинг синглиси эканлигига энди шубҳа қилмасди. Канизак ҳикоя қилиб бераётганда, йигит эшитар экан, онадан қайта туғилган бир ҳолатга келди. Ахсикент, Қумариқ фожиаси, ўша қоронғу тунда ачаси Сулувбиканинг ҳалок бўлиши, синглисининг бир томонга, унинг бошқа томонга кетиши, усрушоналик мулланинг ҳажга бораётиб, уни Нишопурда бир қулжаллобга сотиб юборгани — ҳамма-ҳаммаси Жоннигор айтиб бергандай, ҳақиқат... Отаси, ачаси, ўзи ва синглисининг исмлари ҳам айни ўзи... Энг даҳшатлиси — Худобанданинг кўкрагидаги нори, Жоннигорнинг икки кураги орасидаги нори!..

Лекин ҳаммасидан ҳам Жоннигорнинг Садр Сулаймон хонадонидида бир ҳафта «бўлиши» Худобандани адои тамом қилди. Демак... демак, Самарқанд ҳоқими ўзининг нопок чангалини шўрлик Жоннигорга ҳам урган экан-да? Худобанданинг падари бузруквори! Энди бунга чидаб бўлмасди. Ҳайҳот!..

Не қилмоқ керак? Бошини деворга урсинми? Кўчага чиқиб дод солсинми? Шундоқ аҳволга солиб қўйдинг, деб Хонлиқ оқанинг ёқасидан олсинми? Осмонга учиб кетсинми, ё ерга кириб ғойиб бўлсинми? Эвоҳ, ўзи билмаган ҳолда отасини дўппослатибди, энди бир қориндан таллашиб тушган синглиси билан айш-ишрат қурмакчи, «сиқилган юраги»ни ёзмакчи экан, бундай шаккоклик, инсон шаънига мос келмайдиган иснод доғини у қандай кўтарадир?.. Кўтармакча юрак қайда-ю, енгмакка биллак қани?..

— Маъзур тутингиз... Мен нима қилдим?... — зорланди Жоннигор хафа қилиб қўйдим, деган хаёлда Худобанданинг этагини ўпар экан. — Мен айтмакчи эмасдим... Ўзингиз қўймадингиз... Маънисиз қиссам сизни изтиробга чулғади, на чора, бори шу...

— Бас! — қичқирди яна Худобанда яктагини канизакдан тортар экан... — Нега лаб урасен? Ким тилади?..

Оқшом давомида Худобанданинг ғалати қилиқларига, тутумларига ҳайрон бўлиб, сабр косаси тўлиб турган Жоннигор шу ерга келганда чидолмади:

— Англамак мушкул... Не қилмакчисиз ўзи? Айтга-

нингизни бажо келтирсам, яна не керак?.. Кимсен, қаердансен, отанг ким, онанг ким, дедингиз... Мен шўрлик асло оғзимга олмаймен, хотирламаймен, деган кечмишимнинг қоронғу кечаларини кўршапалакдек титкилиб чиқдим... Энди, бас, дейсиз... — Жоннигор ўрнидан турди. — Ғалати экансиз... Кишини шунақа ҳам хўрлайсизми ахир? Шунча хўрланганим етмагандай... Пешонам курсин! Мен ўзи не учун дунёга келдим? Бировларнинг хўрлаб, оёқ учида кўрсатишлари учунми? Хор-зор этишлари учунми? Кўнгил хирманимни совурдилар, орзу чаманимни пайхон этдилар, ғуруримни қора ерга тенг қилдилар... Мен ҳам одам боласи эдим-ку? Э, худо! Жонимни ол! Бир лаҳза бу дунёсида тургим йўқ, тургим йўқ! Тургим йў-ў-ў-ўқ!..

Жоннигор кўзларига тўлиб келган ёшни тўхтата олмай қолди. Ичидан отилиб чиққан йиғи ўкрак садо бўлиб хонани тўлдирди. У бир нафасга қаердалигини унутди. Тезда ҳушини ўнглаб овозини пасайтириб, инграб йиғлашга ўтди. Бобилхона канизаги йиғи-сиғининг бефойдалигини биларди, аммо тийишнинг иложини тополмасди. Мунглуғ юзларини ёстиққа босганча ўксиб-ўксиб йиғлар, гўё ўн тўққиз ёшга кирган бўлса, шу пайтгача тортган азобу укубатлар, тақдирнинг адолатсизлиги, дунёнинг бевафолиги, жудоликлар, мусибатлар — барча-барчасининг ҳиссасини бирдан чиқармоқчидай эди.

— Ширинбика!!!

Жоннигор ўз қулоқларига ишонмади. «Ширинбика!» деган сўзни эшитдими ёки эшитгандай бўлдими? Йигит айтди шекилли? У ёстиқдан бошини кўтариб, ёш тўла кўзларини йигитга тикди. Худобанда эса қиз томон келар экан, юпқа лаблари пир-пир қилар, йиғлаворишига бир баҳя қолган — шамнинг ёруғида бари аниқ кўриниб турарди.

— Ширинбика!

Канизакнинг ҳайратига чек йўқ эди. Ўрнидан тураркан, йигитга қарата:

— Мени... қақирясизми? — сўради тўлғаниб. — Кимсиз?.. Мени қайдан биласиз? Шу пайтгача ҳеч ким отимни айтиб қақирмаган...

Худобанда ҳеч нарса демади, бир нарса демакка рости курби ҳам келмасди. У қизнинг қўлини олди, қара, дегандай ишора қилди-да, аста кўкрагини очди... Ҳамон ниманидир гапирмоқчи бўлгандай лаблари пириллар, кўзлари лим-лим тўла ёш эди.

Жоннигор Худобанданинг кўкрагига тикилди, тикилди-ю, дахшат ичида ортига тисарилди!

— Сиз... Сиз... Акам?!. Акажон!!!

Тақдир шамолида умрлари хазон бўлишга келган жафодийда ака-сингил бир-бирининг кучоғига отилдилар! Иккаласи ҳам юм-юм йиғлар, аммо уларни юпатадиган киши йўқ эди... Ҳақиқат юзини сидириб ташлади.

Аммо дахшатли ҳақиқат ҳали олдинда эди.

Худобанда бирдан Жоннигорни кучоғидан чиқарди ва дағаллик билан нарига итариб юборди:

— Йўқол!

— Акажон!.. Ака...— деди кўзлари мўлтираб кўрқиб кетган бечора Жоннигор.

— Йўқол!

— Нега ундай дейсиз? Мен шўрлик нима қилай? Энди топдим деганда...— қиз у ёғини гапиролмади.

— Мен аканг эмасмен! Етти ёт бегонамен! Билдингму? — титраб гапирди Худобанда.— Йўқол, деяпмен! Яқин келма, деяпмен!!!

Жоннигор буйруққа бўйсуниб бурчакка бориб қисинибгина ўтирди.

Худобанданинг хаёли алғов-далғов бўлиб кетди. Отаси Абомуслимни дўшпослатганининг ўзи йигит бўйнига осилган тавқи лаънат тоши эди, Конигилда уч берган бу ҳақиқат унинг инсонлик ғурурини поймол қилди, фикру ўйини, бутун ҳаётини издан чиқариб юборди. У қаттиқ алам чекиб, койиниб, май ичиб, тизгинини йўқотар даражада маст бўлган одамга ўхшарди. Мана энди яна бир дахшат юз берди: у синглиси билан учрашди! Бир кеча-кундузда ҳам отасини топди, ҳам синглисини! Ё парвардигор!

Синглиси, топталган гулдек хор бўлган, кимларнинг оғушига кирмаган, танини — вужудини сотган, инсонлик қиёфасидан мосуво синглиси!.. Мана шу Худобанданинг синглиси қилган шундай нопок ишларни, Шерўғлоннинг синглиси Ширинбика!.. Ҳайҳот! Бу қандай дунё ўзи? Ҳамма нарсага қабоҳат, разиллик ўз панжасини урган, оламжаҳонни нопоклик пардасига чулғаган... Туйғуларни, орзуларни, одабийлигу кадр-қимматини поймол этган, тунпроққа қорган... Барчасини нима поклаш мумкин? Барчасини — фақат ўлим поклаши мумкин... Фақат, ўлим!.. Ўлим!..

Худобанда аста Жоннигор томон бора бошлади, кўз олдини туман қошлаб олганди. Канизак ака важоҳатини кўриб, кўрққанидан бурчакка қаттиқроқ қисиниб олди.

Келаётган одам неча-неча йиллардан бери энди топган акаси эмасди, балки ғазабдан кўзлари чақчайган, раҳму шафқат кўчасидан ўтмаган бир одам эди! У Худобандани танимади, Худобанда етти ёт бегонага айланганди! Чангалини очиб, айикдек гайпанглаб келаётган Худобандани кўрган Жоннигор ниманидир сезиб, қичқирмоқчи бўлар, аммо овози чиқмасди.

Отасини дўшпослатгани — бир, синглиси билан айш-ишрат қурмоқчи бўлгани — икки... Энди у, ҳоким ўгли Худобанданинг синглиси бобилхона чечаги экан, деган гапларни қандай кўтара олади? Буни одамлар билса нима дейди?..

«Ўлим поклайди!» — шивирлади юраги тошга айлана бошлаган Худобанда Жоннигор томон келар экан... У аввал қизнинг ҳарир ёқаларидан ушлади, сўнг қўлини томоғига юборди. Жоннигор қаршилиқ қилмасди, у гўё умр бўйи шундай тақдирни кутган ва ниҳоят ўша кунга етишганидан мамнун, чеҳрасида изтироб излари кўринмас, бу ғурбатли дунёдан фориг этаётганлари учун миннатдордай эди. Ака шафқатсизлик билан синглисини бўға бошлади...

Сал ўтмаёқ Жоннигорда тирикликдан асар ҳам қолмади, қизнинг нозиккина танаси шилқ этиб ёнига тушди.

Худобанда бағритошлик билан шивирлади:

— Ўлим поклайди!..

Бирдан синглисининг жонсиз танасига ўзини отди-да, ўкраб йиғлаб юборди...

— А-а-а-а!!!

Биринчи китоб тугади

ИККИНЧИ КИТОБ

КОНИГИЛ

УЧИНЧИ ҚИСМ

Йигирманчи боб

ДАРЁ БЎЙИДАГИ ҚУРУЛТОЙ

Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Ҳусайн Солисарой шаҳрида мамлакат ҳокимлари, бек, амирлари иштирокида қурултой чақиртирди.

Сўнгги ярим йилда Мовароуннаҳр бир муддат осойишталик палласига киргандай бўлди. Аслида бу Темурбекнинг хизмати эди. Амирлар ўртасидаги уруш-жанжаллар барҳам эди. Амир Боязид жалойир хоинлиги учун Турғуқ Темурхон томонидан ўлдирилгач, Хўжандда жалойирлар хийла тинчиб қолдилар. Панжикентдан нарида яшовчи қавчинлар ҳам хуруждан тийилдилар. Амударёнинг жанубидаги арлотлар тавба-газарру камарини белига боғлаб, мамлакат ҳукмдорига садоқат кўргизажакларини билдирдилар. Амир Ўлжойту

сулдуз Балхда, Муҳаммадхўжа опардий Шибирғонда, Амир Хизир Ясовурий Ҳисори шодмонда ҳокимлик курсисида ўлтиришарди, гарчи уларнинг ҳаммаси Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Ҳусайнга итоат этажақларини ошкор айтсалар-да, бу урушқоқ, ўжар амирларнинг кўнглида нима борлигини билиш жуда қийин эди. Уларнинг ё олтойи пўстинга, ё сақарлот чакмонга, ё олача ҳошияли тўнга ўралиб олишганини кўриб кишининг хаёлига ёмон ўйлар келмасди. Аммо бу кийимларнинг ичида яширин ҳарбий совут борлигини ҳеч ким, ҳатто мамлакат ҳукмдорининг ўзи ҳам билмасди.

Лекин Мовароуннаҳр мамлакати асосий хавфни ўз ичидан эмас, балки ташқаридан, аниқроғи, шимолдан кутарди.

Шундай кунларнинг бирида Илёсхўжанинг Мовароуннаҳрга юриш тадорикида эканини маълум қилдилар. Жета хонининг бу нияти эскидан бор гап эди, буни Амир Ҳусайн ҳам, Темурбек ҳам билишарди, аммо ишнинг бунчалик жадаллашиб кетганлиги турк амирларига янгилик бўлди. Темурбек зудлик билан ташвишли хабарни Солисаройга етказди, ўзи эса йиғилган солиқларни, от-улов, аслаҳаларни кўздан кечирди. Афсуски, закотга борган хон одамларини ҳар жойда эл-улус ғазаб ила қарши олар эмиш. Ҳамма мавзеларда, шаҳару вилоятларда раййат Амир Ҳусайннинг солиқларнинг икки йиллигини бирдан ундириб олиш ҳақидаги фармонидан норизо эмишлар. Авомуннос билан аҳли хирож орасида иш баъзан қиличу яроққа бориб тақалмоқда экан. Жиззахда эл, солику хирож бермаймиз, деб дангал айтибди. Самарқанднинг Камонгарон қишлоғида расмана исён воқе бўлибдир, хон кишиларида иккитаси исёнда ўлим қоржомасини эғнига илибдир. Фарғона тарафлардан келган хабарлар ҳам қувонарли эмас...

Темурбекга бундай хабарлар пинҳона хуш ёқарди. Гап шундаки, эл мамлакат ҳукмдоридан норизоми, бас, бу тахтдан бир ноғона пастда турган, аммо ҳокимиятдан умидвор кишиларга айни муддаодир. Ҳукмдор борасида нохуш мишмишлар, улуснинг норизолиги хусусида учирма сўзлар, пискин иборалар барчаси маълум маънода унинг обрўйига путур етказди, энг даҳшатли томони тахтга муносиб эмас, деган фикрни келтириб чиқаради... Темурбекга асли шу керак, бир томони шундоқ бўлишини ўзи режалаштирди, солику хирожни икки йиллигини бирдан йиғиб олайлик, деган таклифни у айтди. Амир Ҳусайн ўйлаб ўлтирмай бунга рози бўлди. Ажаб, ўзаро урушлардан,

амирларнинг қуюшқондан чиқар даражада юртбузуклигию ёғийнинг от солишларидан энка-тинкаси қуриган Туронзамин халқи, носқобогини сотиб ейишга мажбур бўлиб турган авом, икки йиллик хирожни йиғиб бера оладирми? Бу эртани кўролмаган оқилнинг телбалиги! Кишининг кулгуси қистайдир, холос... Аммо... амирнинг сулув хотини Сароймулкхоним, Қозонхон зурёди, энди... балои офатнинг нақ ўзгинаси экан-да! Манглайида шўри бор унинг шўх кўзларига тикиладир!.. Бу воқеа Самарқандда, Чорсу майдонида, тунда юз берганди. Амир Ҳусайн учун омонатгина қўйилган тахтнинг чап томонида сўриларга тўшаклар солинганди. Шу ерда ўлтирган гўзал малика Сароймулкхоним билан тахтнинг ўнг томонидаги сўрида тиз чўккан Темурбек машғалалар ёруғида пинҳона илк бор кўз уриштирдилар. Темурбекнинг чақнаб турган ўткир кўзлари малика кўзларига дуч келди-ю, нури кесилгандай бўлди! О... Бир қарашда минг бир савол кўрди Шаҳрисабз ҳокими! Ғалати кўзлар эди бу кўзлар! Бунда ноз-истиғно ҳам бор, озгина ўпка-гина, озгина мунг шарпаси, куйдирмажон ўтнинг ёлқини, хиёл хокисорлигу шикасталиғ — бари-бари ниҳон эди бу қарашда!

Ўшандан бери Темурбек Сароймулкхонимнинг қарашидаги юз бир саволга жавоб топишга уринадир, топа олмай қийналадир... Худди шу палла Солисаройдан чопар келиб, қурултой хабарини етказди. Темурбек мамнун бўлди. Унинг пойтахтга боришдан бир ошкор мақсади — қурултой, иккинчиси — Сароймулкхонимни пинҳона кўриш эди, аммо иккинчисининг имкони топилмади.

Қурултой Солисаройдан четроқда, асов Амударё бўйида, Амир Ҳусайн саропардаси ўрнатилган ям-яшил ўтлоқда бўлиб ўтмоқда эди. Ҳукмдор саропарда олдида заррин чаҳорболишли тахтда савлат тўкиб ўлтирарди. Ҳокимлар, амирлар унинг атрофида, ярим ой шаклида тўшалган кўрпачаларда чордана қурган эдилар. Ўртадаги дастурхон дунёдаги бор ноз-неъматлар билан тўла, аёқчи тоза шароблардан косаларга қуйиб турибди. Ҳукмдорнинг чухралари атрофни назорат этиб юришар, йироқроқда эса сипоҳийлар қоровуллик қилишар эди.

Саропарданинг чап томонида, юз қадамча нарида меҳмонларнинг отлари, эллик-олтмиш чоғлик келади, сувлуг чайнаб, дам-бадам ер депсинарди, уларга рикобдорлар қарашарди. Ўнг томонда, эллик қадамча ерда ҳукмдорнинг қора баҳмал ёпилган ўтови кўринади. Ҳокиму амирлар олиб келган совға-саломлар ўша ерда жамланган. Ҳада қилинган

тулпорлар эса тушовда, кумуш умилдириқларини, заррин эгарларини офтобда ялтиратиб, ўтов ёнида ўтлаб юришибди.

Курултойда Жета хонига қарши уруш яловини ёймоқ хусусида кенгаш ясалди.

— Қарши ва Балх ҳокимлари солиғу ўлпонни йиғишда ўрнак бўларли сабъ-ҳаракат кўргиздилар,— деди Амир Хусайн.— Айни бир пайтда Самарқанд закоту ўлпонларни вақтида йиғиб бера олмади. Туронзаминнинг энг катта шахри, мамлакат таянчи саналғон вилоят, етти туман, не-не қасабаю маҳаллаларни ўзида мужассам этгон фирдавсмонанд Самарқанд ушмундоқ таънаю маломатларга қолиб турса?! Бу нечук ҳол?..

Мамлакат ҳукмдорининг курултойни бундай гаплар билан бошлаши барчани саросимага солиб қўйди. Ҳеч ким сўз дейишга ботинмасди.

Дарё лабида сарғая бошлаган ўтлар куз фасли келганидан далолат беради. Темурбек Амударёнинг бурилган жойида сувнинг камар ҳосил қилиб оқишини кузатар экан:

— Хусайнбек! — деди ҳукмдорга қарата нохуш вази-ятни ўзгартирмоқ мақсадида.— Довруқли Самарқанд мамлакатингизнинг пойтахти бўлишга арзирлиқдур... Не-не қадами учқур, каломи кескир йилдиримдай шиддатли зотларнинг изи қолғон бу шаҳарда! Жаҳонгашта Искандар Зулқарнайн, Арслонхон, Султон Санжари Мозий, Муҳаммад Хоразмшоҳ, Чингизхон... Самарқанд гирдобли, ғарқобли жойдур, мана бу дарё каби камарлари борки, ҳокимиятни гирдобига тортиб кетмоғи мумкинди... Мамлакат пойтахти Самарқандга жо бўлса, бундоқ унсурлар ўз-ўзидан гум бўладурлар. Дарднинг ўзи билан курашмакдан кўра олдини олмак афзалроқдур, дейди табиблар...

Темурбек кўнглида сақлаб юрган эзгу ниятларидан бирини айтиб юборди. Агар нияти амалга ошса, Самарқандни, Туронзаминнинг энг катта шаҳарини пойтахт айламакни кўнглига тугиб қўйган...

— Нақл қиладурларки — деди яна Темурбек давом этиб.— Араб лашкарбоҳиси Қутайба ибн Муслим Самарқандни қамал этгонда, бир тош кўрибдур. Тошга ушмундоқ сўзлар битилғон экан: «Бу ерга Арабу Ажам подшоси Самар ибн Ифриқишнинг қадами етди. Кимда-ким бу ерга келиб, ундан ҳам нари ўтиб кетса, ўшал мендан қудратлидур, кимки бу ерга етиб келолмаса, мендан ожизроқдур». Самарқанд мана шундоқ устивор қалъадир, салтанат кўргонидир!

— Амирлашкар мамлакат пойтахтини иккита қилмак

ниятидадурмулар?.. — деди жимликни бузиб заҳархандалик билан Амир Ҳусайн... Унинг овози йўғон эди. Яна ҳамма жимиб қолди. Амир Ҳусайн ўжар, қўпол, ўз ўрнида мардлиги ҳам бор бир киши эди. Қаттиққўллиги таърифи эл ичра афсонага айланганди. У арзномалар девонхонасида райиятни қўлида чўқмор билан қабул қиларди. Агар даъвогар билан жавобгар тилларидан адашиб, ҳукмдор сўзини дабдурустдан англай олмасалар, бошларига чўқмор тушиб қоларди. Бағоят хасислигидан кийимни бетакаллуф киярди. У ҳамиша пахтадан тўқилган кийимни ёқтираар, кийим камон ва эгарга тегиб ишқаланаверганидан йиртилиб кетса, ўша ерга ямоқ солдирарди...

— Ва ё мамлакатнинг пойтахти Солисарой эканлигини, ҳозир шу шаҳарнинг этагида ўлтирғонларини билмайдурмулар? — Амир Ҳусайн Темурбекка қирғий қараш қилди. — Пойтахт бордир ва собитдир. Солисарой бизнинг табаррук бобомиз номларига эшдир. Бу ерни пойтахт деб атади, обод этди... Мамлакат султони Амир Қозоғон тунни тун демай, қон кечиб, сафар байроғини юксак кўтариб, авому улус деб, юртни деб от суриб ўтди. Душманлар олдида қудратли дастини жангарилик этагидан чиқариб кураш бургутини бўш қўйди. Бошлари, вале фароғат ёстиғига тегмади! Билъакс, Чигатой улуси хони Ҳозон султон билан Ҳирот домонида, Даран Занги мавзеида бўлган жангда, табаррук бобомиз кўзларига бадхат найза тегиб ногирон қилди. Бас, замон жонбози бўлгон бобомизнинг ҳурматлари йўқмидур? Ул зот ардоқлағон нарсани, биз бу кунда оёқости қиладурмизму?.. Амир Қозоғоннинг ҳурмати йўқ экан, ҳеч бўлмаса, унинг муборак шажарасига мансуб ҳукмдорингизга эътибор айлангиз эди! Нима, кўзингизни ёғ босдим, орияту диёнат хирманига ўт қўйдингизму?.. — Амир Ҳусайн ғазабнок барчага бир-бир қараб чиқди, кейин давом этди:

— Иззат-икромли амирлар, зафар туғли ақобирлар, содик ниятли баҳодирлар пойтахтни кўчириш ҳақида эмас, балки салтанат саодати, райият рўшнолиги борасида ақл тулпорини елдирсунлар, фасоҳатда чечанлигин аён қилсунлар! Билингизким, кимки пўлат билакка човут солмакни хаёл қилса, ўзининг мис билагини оғритадур!..

Саропарданинг сўл томонида ўлтирган Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон соғ тарафдаги Темурбекка назар ташлади. Амирлашкар лом-мим демади. Фақат бош эгиб узр сўраган бўлди. Ҳукмдор серзарда бўлиб турганда, тилни тиймоғи фуқаронинг толейдир. У Амир Ҳусайннинг бундоқ

аччиқ сўзлаши сабабини тузук англайди. Амир Ҳусайн тақдир тақозосию даврон илтифоти билан «лоп» этиб тарих майдонига чиқиб қолди, тахтга эга бўлди. Толенинг ҳам кўзи кўр экан! Бўлмаса, салтанат тизгинини шундоқ дағалу бесавод амир илгига тутқазадирму? Унинг Туронзамин халқи орасида на обрў-эътибори бордир, на шиддатю химмати! Даъводан бош ва тож кўтариб юрган бу Амир Қозоғоннинг набираси на черик тузишда, на қўшин тизгинини тутишда соҳиби иқтидордир. Еттисувни ишғол қилган Жета хонларининг Мовароуннахрга хужумлари тинмайди. Кошки ул, лашкарни йиғиб, баронғору жавонғорни, қалбни мустаҳкамлаб, чаноқ билан соқани¹ фаромуш этмай маъракаи майдонга кирса, ёғийнинг додини берса! Саваш сирларини билмайди бу гушна, ғурурдан димоғи бевақт шишган нодон!

Темурбек Амир Ҳусайннинг мулоҳазалари хом, фикрлари думбул эканлигини бир нарсада жуда аниқ билди. Бир куни у ҳукмдорга, мамлакат шаҳарларини деворлар билан ўрамоқ зарурлигини, қалъалар бунёд этмоқ лозимлигини айтганди, Амир Ҳусайнга ёқмади:

— Бундай қилмак Чингизхон васиятларини бузмак, демакдир.

— Чингизхон замони ўзга эди, ҳозир замон ўзгадир, унга боқмак лозим бўлур!..— эътироз билдирди Темурбек.

«Салтанат соҳиби бўлатуриб, қандоқ қилиб салтанатни устивор этмакни ўйламаслик мумкин? — куйинарди ўзича Темурбек.— Салтанат — мустаҳкам қалъалар, устивор шаҳарлар, собит қўрғонлар билан тирикдир, боқийдир...» Ана шунга амал қилган Темурбекнинг ўзи жим тургани йўқ, Қарши шахрини девор билан ўраттирди, бошга қора кун тушиб-негиб қолса, бу қалъага чекиниб жон сақласа бўлади. Амир Ҳусайн турган Солисарой шахри эса ҳануз ўшандоқ, тўрт томони қибла, кўчманчининг уйини эслатадур... Пойтахт эмиш тагин!..

Қолаверса, пойтахтни мустаҳкам этайлик, улуғ шаҳарга кўчирайлик, деган гапнинг нимаси ёмон? Бу ерда Амир Қозоғонни ҳурмат этмаслик керак, деган маъно келиб чиқмайди-ку? «Салтанат саодати, райият рўшнолиги» борасида ақл юритиш шунчалар бўлса керак-да! Ҳаммасидан ҳам Темурбекка алам қилгани, ҳукмдорнинг сўнгги гапи бўлди: «Кимки пўлат билакка човут солса, ўзининг мис

¹ Соқа — қўшин ортидаги қисм, чаноқ — яна бир қанот.

билагини оғритадир!..» эмиш! Кимнинг билагини нимага қодирлигини кейин кўрасен, эй ўз ҳаддини билмаган!

Темурбек ана шуларни хаёлидан ўтказар экан, оғирликни ўзига олди, шайтонга ҳай берди, индамади.

Амир Хусайн гапини тугатаётганда амирлашқарнинг қорамағиздан келган юзи оқариб кетганини кўрди. Ҳа, у Темурбекнинг чапдасту эпчил, ишбилармон эканлигини сезарди. Кўрқмас ва қаттиққўл... Темурбекнинг Амир Хусайндан бир нарсада устуңлиги аниқдир: у жанг йўригини биладир, ясоқ тузишга моҳир, жанг майдонини бир қарашда чамалай оладир... Мамлакат ҳукмдори Темурбекнинг мана шу фазилати билан ҳисоблашмай иложи йўқ... «Унга, шубҳасиз, ишониш керак, — деди ўзига ўзи Амир Хусайн, — айна пайтда, ким билади, ишонмаслик ҳам жоиздир. Мамлакат амирлари ўртасида тобора унинг нуфузи ортиб бормақда... Ўзим ҳам бунда айбдормен: уни яқин олиб Самарқандда, ҳамманинг олдида, ўнг қўлим, деб эълон қилдим. Энди эса у рақибга айланиб, беандишаллик ила рақобат отининг жиловидан тутмақда. У бамисли бўйнидаги занжирни ечмак учун қўл чўзганингда, ҳаракатларингда душманлик фаҳмлаб, қўлингни тишлаб олган кучукдек тутаётир ўзини. Қўйиб берсанг, ириллайдир, кам деганда норизо бўлиб гингишиб гувранадир... Ҳукмдорларга эса ириллайдиган кучуклар эмас, мўмин-қобил қўйлар керак!..»

— Бисёр ҳақ гапни айтдилар, амирим! — ялтқланиб сўзга аралашди мулзам бўлиб ўтирган Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон пайтдан фойдаланиб қолмоқ мақсадида. Унинг ингичка овози дарё шовуллашини босиб кетгудай эди. — Нечун табаррук бобонгизнинг ҳурматлари йўқ бўладир? Ул зот, мана олам биладир, менинг меҳри қутлуғ волидим Мингқутлуғ билан дўсту кадрдон эдилар, бизга кўп ҳиммат кўргизғонлар... Ким ҳурмат этмайдир? Темурбек ҳам ҳурмат этадир...

— Ҳоким бува! — деди Темурбек босиқ оҳангда, йўқ эса гапи ҳукмдорга тегиб кетиши мумкинлигини биларди. — Жанобингизни қўйинг! Ўзингиздан сўз очинг, ўзингиздан! Кимгадир пахта кўясиз, кимгадир похол соласиз... Нечук зарурати бор?..

Садр Сулаймоннинг гапи кесилиб қолди, битта-иккита оқ оралаган пахмоқ соқолини силар экан: «Ие! Ие!..» деди, кенг пешонасида совуқ терлар пайдо бўлди. У кўрқиб кетди! Орадаги хафагарчиликни йўқотаман, деб ишни баттар чигаллаштириб қўйиши мумкин экан. Икки қўчқорнинг

боши бир қозонда қайнамас, дейдилар. Шу палла уларнинг орасига тушиш хавфли эканлигини Самарқанд ҳокими энди англаб етди:

— Хўп, хўп... Қуллуқ! Қуллуқ... — таъзим қилди шоша-пиша у. Бу гал овози нечундир дарёнинг шов-шувида эшитилмай кетди.

Самарқанд ҳокими Садр Сулаймондай бообрў одамга қизиқ устида Темурбекнинг қаттиқ тегиши қурултойда иштирок этаётган бошқа ҳокиму амирларга ғалати таъсир қилди. Яна орага нохуш жимлик чўқди. Жимликни дарёнинг бир маромда шовуллаб оқиши, гоҳ-гоҳ осмонда пайдо бўлиб қолган қушларнинг чуғур-чуғури бузарди холос.

Темурбек иложининг борича юмшоқ сўзлашга ҳаракат қилди, барибир ботинидаги ғазаб, жаҳлнинг аччиқ иситмаси зоҳирга чиқди, унинг ниятини ҳаммага ошкор айлади. Ўзига неча марта жаҳл устида сўз демасликни, қизиққон бўлмасликни уқтирарди, пайт келганда эса барчаси, ёшликнинг ҳавойи хаёлларидай унутиларди қоларди. Худди ўшандоқ бўлди, ҳукмдор ўз ўйи билан машғулми, индамай, қовоғи тушиб кетганлигидан қисик кўзлари кўринмайди, гўшгдор, товоқ юзидан ҳеч нарса англаб бўлмайди. Самарқанд ҳокими сўл ёқда ўлтирганича, дастрўмоли билан манглайи, юз-кўзларини дам-бадам артадир...

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Ҳусайнбек! — деди Темурбек кўлини кўксига қўйиб таъзим қилар экан. У Амир Ҳусайн билан муносабатни бузмасликка, ишни жанжалга олиб бормасликка уринди, ҳисоб-китобни эса кейинга қолдирди. — Бизлар фуқаронгиз... Сиздан ўпка-гина қилсак, азбаройи, ҳаққимиз... Биз бунда не мақсадлар билан қурултойга жамландик, вале фақирнинг қизиққонлиги, тезлиги, не-не тулпорларни гижинглатиб миниб, жаҳл қирчанғисига қолғонда ожиз эркони, улуғ юмушлардан барчани четга тортмакда... Куръони каримни ўртага қўйиб дўст, оға-ини тутунғонмиз... Баски, узримни қабул этингиз!

— Қабул этингиз, аъло ҳазрат! — деди Садр Сулаймон воқеанинг бундоқ йўсинга кўчганидан хурсанд.

— Қабул этингиз! — қўшилди Балх ҳокими Амир Ўлжойту сулдуз.

— Қабул айлангиз! — қувватлади Муҳаммад Хўжа опардий, Шибирғон ҳокими.

— Аъло ҳазрат!.. Йўқ деманг!.. — деган овозлар ёғилди чор атрофдан.

— Бизнинг шаънимизга айтган аччиқ каломларингиз, — давом этди Темурбек, — ҳали ҳам юшоқ айтилди. Дўст ачитиб гапиради. Сиз ҳақсиз, кўзимизни ёғ босди шекилли... Номусу ор хирманига ўт кўйдик чамаси!.. Кўйдик... кўйдик!.. Бас! Эй аҳли қурултой, сиз билан биз жанг-жадаллар соҳиби, отган ўқи Кайвон айвонининг тоқини синдираш шиддатга эга тирандоз, душманларни бало бандига мубтало айлагувчи паҳлавон, урушмагу кенгашмак водийсининг пешқадам амири, мўминлар қутби Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғоннинг тузини оқламагимиз, қадрига етмагимиз, сийламагимиз даркордир...

— Даркордир! — кичқирди кимдир. — Даркордир!

— Валинеъматимиз, авому улус қиблагоҳи, аъло ҳазрат олампаҳо умрлари узоқ бўлсун! — чийиллади Садр Сулаймон.

Амир Ҳусайн бошини кўтармади, гўё атрофдаги издохони сезмасди. Унинг кўнглидан шундай ўйлар кечарди: «Темурбек жуда устомон, ҳасадхўр, қора кўнгли, кекчил экан. Бундан уч йил олдин Сеистонда саваш қурдик. Ёғий лашкарбошиси икки ўқ билан Темурнинг ўнг қўли, ўнг оёғини яралаб чўлоқ қилди. Оёқ-қўлига ўқ санчилиб турибди, ўқни олиб жонини тинчитиш ўрнига, у: «Эй кўзим! Яхшироқ қара! Уша лашкарбошини оинангда акс этдириб қол! Бир кун бегумон ўч олажакмен!» дейди. Кекчиллиги шунча! Шумлиги ҳам ўзига яраша. Ҳозир Садр Сулаймонга гапирғонида дилидагиси тилига чиқиб кетди. Фаҳм этдики, ишни расвои жаҳон қилибдур. Шитоб тилёғламаликка юз бурди. Туғлуқ Темурхонни ҳам шундоқ мақтовлар билан чув туширғон-да, йўқ эса Мовароуннахрнинг ҳамма амирлари ёмону битта Темурбек яхши бўлармиди? Ҳамма амирларни тумтарақай этади-ю, битта Темурбекка Шаҳрисабз ҳокимлигини топширадирму? Шунинг ўзи ҳам билганга яхши сабоқдир. Темурбекдан эҳтиёт бўлмак зарурдир. Ҳар нарсанинг ўз фурсати бор. Жета хони билан саваш қурурмиз... Балки шу жангда қазо камонидан отилган бирор ўқ тегиб... Темурбек ҳам ўз оёғидан йитиб кетар, Амир Ҳусайннинг ташвишлари битар... Ҳозирча, мен муносабатимни билдирмайин. Маккорликка маккорлик ила жавоб бермак лозим. Аччиқни аччиқ кесади...

— Эй, акобиру аёнлар! Аҳли қурултой! — мурожаат қилди Мовароуннаҳр ҳукмдори. — Бизнинг нордон сўзимизни ширин деб қабул этгонингиз бағоят ҳушдир. Инимиз

ва таянчимиз Темурбек: «Дўст ачитиб айтадир» дегонида бисёр ҳақдир. Биз айтмасак, ким айтадур?..— Ҳукмдор даромад қилгач, давом этди: — Салтанат уч нарса билан обод — подшо, хазина, кўшин билан. Подшо хазинага бой бўлса, кўшини қоим эса салтанати олиймақом даражага етадир, буни унут этиш яхшиликка олиб бормас. Инчунун, салтанат олдида катта ташвиш кўндалангдир. Ёғий бостириб келмакда. Жета хони Илёсхўжа хануз Мовароуннаҳр даъвосидан кеча олмайди...

Амир Ҳусайн узоқ гапирди. Савашишга тайёргарлик хусусида, солиқ-ўлпонлар йиғишнинг суствлиги борасида, айниқса шаҳар ҳоқимлари зиммасида турган юк тўғрисида алоҳида тўхталди. Шаҳар ҳоқимлари вазиятни англаганликларини айтиб, юмушларни тез адо этишга ваъда бердилар.

Шундан сўнг Мовароуннаҳр салтанати амирлашқари Темурбек сўз олди:

— Аъло ҳазратнинг ҳар бир каломи олтинга тенгдир. Ҳақ гапни дедилар. Салтанат уч нарса билан тирик — подшо, хазина, черик билан. Доно гапни айтдилар. Хазина куруқ бўлса, офатдир. Низомсиз, машқи хом аскар салтанат бошига битгон балодир. Амирларга лашқар тузиш борасида шундоқ кенгаш раво кўриладур: ясоқ юришида қора черикдан ўн саккиз киши бир чодир кўтарсун. Уларга икки от, бир садоқ, бир қилич, бир арра, бир ялов, бир қопчиқ, бир жуволдиз, бир болта, бир кескич, бир керки, ўн йиғна, бир чаноч берилсун. Баҳодирлардан эрса беш киши бир чодир бўлсунлар. Ҳар бирови бир совут, бир дубулға, бир қилич, бир ўқ-ёй олсун, отларни бўлса сайлашни ўзларига кўйсунлар. Ўнбошилар ҳар бирига бир чодир, бир совут, бир қилич, бир ўқ-ёй берилсун, бешта от измида бўлсун. Юзбошилар қуроли аслаҳадан бошқа ўн от олсун. Мингбошига чодир, соябон, совут, дубулға, чирайна, найза, қиличу садоқ, эллик от берилсун, ўқдан кўтарганча олсун. Амирлар чодир, бир ўтов, икки соябон олсун, ўпчин, қурол-яроғи ўзидан ошириб бошқаларга бергудай бўлсун. Бир юз ўн отнинг жилови унга берилсун. Уларнинг ҳар бирига бир байрок, бир довул инъом қилинсун... Қўшинга зарур қурол-аслаҳа, совуту дубулға, от-улов тайёрлаш шаҳар ҳоқимларига юклатиладур... Барчаси ҳаққинда низомли ёрлик битилур ва ундан бирин-бирин олурсиз...

Темурбек сўзлаганда Амир Ҳусайн мамнун бош тебратиб ўлтирди. Бу ўртада бўлиб ўтган гаплар унутилганидан далолат эди.

Курултой келаси ҳижрий 767 йил кўкламида Жета хони лашкари билан юзлашишга Тошкент томон борилсин, ёвни мамлакат сарҳадида қарши олинсин, деган қарорга келди.

Кенгаш тарқала бошлади.

Амударёнинг бурилган жойида сув ҳамон камар ясаб оқар, осмонда қушларнинг чуғур-чуғури эшитиларди. Энди уларга, курултой тугаб эгаларининг ўринларидан турганларини кўрган тулпорларнинг йўл юрмоқ иштиёғида ўқраниб кишнашлари ҳам кўшилди.

Йигирма биринчи боб

СИРЛИ ШАРПАЛАР

Самарқандга оқшом чўқди. Кўчаларда одам сийраклаша бошлади. Рамазон ойида, одатда, кун ботганда ҳамма уйларига ошиқади. Кимлар оғзини очиш учун шошилади, кимлар ифторликка тайёрланган таому тансуқотлардан нафланишни кўнгилга тугади. Болалар эса тўп-тўп бўлишиб рамазон айтиб эшикма-эшик юришади. Уларга бирон егулик, нон, мева-чева, баъзан пайса-чақа пул беришади. Болаларнинг айтадиган рамазонлари ҳам қизиқ. Чунончи, ўғли йўқ хонадон эшигида бундоқ қуйланади:

Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Худойим ўғил берсин бешингизга.
Ҳовлининг қилманг юзин писта пўчок,
Келадвр уйингизга тилла...

Бундоқ яхши тилак билдирилганини эшитган уйнинг эгаси албатта эриб кетиб, саховатини оширарди.

Аслида рамазон айтиб уйма-уй юриш — болалар учун вақтни хушчақчақ ўтказишнинг қулай йўлларида бири. Рамазон ойи оқшомлари Чорсу майдонида туриб турли маҳаллалардан болаларнинг ана шундоқ пасту баланд овоздаги қўшиқларини эшитиш мумкин.

Шу оқшом Хонқали кўчасида ҳам ўн икки ёшлардаги бир бола негадир бир ўзи рамазон айтиб юрарди. Кўча кичкина, тор бўлиб, унга фонус қўйилмаган, бирон тошчироқ ҳам йўқ... Қоронғи зимистон кўчада ёш боланинг кўрқмай юриши уй эгаларини ҳайрон қолдирарди.

— Шерикларинг қани? — деб сўрашарди. — Кўрқма-япсанми?

— Ҳаммамиз турли уйларда рамазон айтамыз. Қўрқаётганим йўқ, — дерди бола қувноқ овозда, дадил. — Кейин кўча бошида тўпланамиз.

Бола кўчанинг этагидан тушганди. Ундан юз қадамча олдинда иккита қора кўринар, юз қадамча кейинда ҳам уч қорани илғаш мумкин эди. Улар болани қўриқлаб келишмакдами ёки ёмон ниятда пойлаб юришибдими, билиб бўлмасди. Боланинг ўзи орқа-олдида сирли шарпалар юрганини сезармикин? Бу ҳам қоронғу.

Бола бўйнига халта осиб олган, нарсаларни ўшанга солади. У мавбатдаги ҳовли дарвозасига яқинлашар экан, олдинга — Чорсу майдони томонга қаради. Олисда бозор дарвозасининг тепасида ёниб турган фонус кўринди.

Рамазон айтиб келдик эшигингизга...—

хиргойисини бошлади бола. Сирли шарпалар ҳам жойида тўхташди. Ичкаридан ҳеч қандай садо бўлмади. Бола яна такрорлади. Тагин ҳеч ким чиқмади.

Одатда дарвозани очишмаса, болалар сўнгги чорага ўтишар, хонадон эгаси шаънига тегадиган, зиқнаю хасислигини фош қиладиган кўшиқларни айтиб, кочиб қолишарди. Бундоқларини «сассиқ кўшиқлар» деб аташарди. «Бу ҳовлининг эгаси хасис экан, ё рамазон, вой рамазон, хасис экан...» деган кўшиқда уй соҳибининг нолайиқ камчиликлари — чўлоқлиги ёки ғилайлиги, семиғлиги ё ориқлиги, кўрлиги ё карлиги, итдан қўрқиши ва ҳоказолар кўшиққа солиниб санаб ўтиларди. Лекин очилмайдиган дарвозалар кам учрарди.

Темир дарвоза ҳам ана шундай ҳовлиларнинг бирига мансуб шекилли, ҳеч очилишидан дарак йўқ... Бола энди сўнгги чорани қўллади — «сассиғи»дан олди. Кўшиқ бошланганига ҳеч қанча бўлмади, бадҳазм эканми — чунки унда бу уйдагиларнинг очофатлиги бўрига қиёс қилинарди — тездагина дарвозанинг занжири шиқирлай бошлади. Сирли шарпалар эса лип этиб дарвозанинг икки ёнига етиб келишди, ичкаридан чиққан одам дабдурустдан шарпаларни илғамасди.

Бир пайт дарвоза очилиб, эгнига тунбон кийган бир норғул йигит кўринди, у болага қараб, қўли билан «кет!» ишорасини қилди. Бола кетмади. Йигит энди болани туртиб кеткизмоччи бўлди. Сал олдинга юрганди, қайдандир ён томондан бир темирдай қўл, ўлжасига човут солган

бургутдай йигитнинг ёқасидан тутиб четга тортиб олди. Кимдир унинг оғзини бекитди. Бақувват йигит ёқасини бўшатишга уриниб ўзини ҳар ёққа ота бошлади. Йигитнинг ёқасидан олган шарпа унга: «Жим! Дод солсанг, бошингни оламен!» деди, қилични кўрсатиб. Кўзи ола-кула бўлиб кетган йигит кўпчиликни кўриб тақдирига тан берди.

— Ахий Жаббор! Қўлини орқасига қилиб боғла! — буюрди найза-ёй тақиб олган шарпалардан бири. Бу Хўрдак Бухорий эди. Қолган шарпалар эса Садр Сулаймон мадрасаси толиби илмлари Мавлонозода ва Калтатой, Тун салтанати фуқароси Бобо Султон эдилар.

— Оғзидан қўлингни ол-чи! — буюрди камонмерган Ахий Жабборга.

— Ўзингни ақлга ошноман деб бил, ақлинг расо бўлса айтганимни қил! — деди Ахий Жаббор, қўллари боғлиқ тунбон кийган йигитга.

— Ўғирланган ожиза қаердадир? — сўради Мавлонозода чидолмай, сўнг нечундир ўзини ноқулай сездим, кўшиб қўйди: — Бизнинг синглимиз...

Тунбон кийган йигит елкасини қисди. Нимадир дегандай бўлди, аммо айтганига ҳеч ким тушунмади.

— Нима?! — Калтатой яқин келганда тунбон кийган йигитдан бақувватроқ кўринди. Йигит яна нимадир деб чайналди, яна унинг гапи ҳаммага тушунарсиз бўлди.

— Э...— деб юборди бирдан Ахий Жаббор.— Булбул экан-ку бу!.. Соқов, гунг экан бечора! Мен бўлсам, унинг оғзини беркитиб юрибман!.. Соқовмисан, а?

Йигит бош тебратиб «ҳа» ишорасини қилди. У гапни тушунарди, аммо жавоб беролмас, тили йўқ эди.

— Бизни кўриб гунги мақол бўлдими ва ё ўзини соқовликка солдимиз? — ўртага гап ташлади Мавлонозода.— Валлоҳи аълам!

— Бас, бундан гап сўраб ўлтириш бенафдир,— деди камонмерган.— Лекин бизни ичкарига олиб кирсун. Бошла!

Ҳаммалари ичкарига кирмоқчи бўлдилар, ўзлари билан ўзлари бўлиб дарвоза беркилиб қулфланиб қолганини сезишмабди.

— Бу ёғи неча пайсадан тушди, кадрдон? — сўради Ахий Жаббор ҳайрон.

Соқов йигит «Ўҳм! Ўҳм!» деб қўйди, сўнг «Калит бор, калитни ол!» дегандай тунбон чўнтагига ишора қилди. Кумар эпчиллик билан калитни олиб Ахий Жабборга берди. Дарвозани очиб долонга кирдилар. Долондан ўн қадамча

юриншгач, тўрт томони қалин деворлар билан ўралган кўрғондан чиқдилар. Ўнг томонда баланд дарвозадан бўлак биронта ҳам эшик кўринмади. Ҳамма соқов йигитга қаради. У дарвозага йўналди. Ахий Жаббор унинг ёнида қилич яланғочлаб хатти-ҳаракатини кузатиб борарди. Соқов йигит дарвозага қараб овоз берди:

— Мо-о-о! Мо-о-о!

Мавлонозода ушбу саснинг ўзига хос белги вазифасини бажаришини англади. Ичкаридан жавоб келди:

— Мо-о-о! Мо-о-о! Мо-о-о!..

Бирпасдан сўнг дарвоза очилиб, яктак устидан енгсиз пўстинча кийган, соқовдан ҳам бақувватроқ бир йигит чиқиб келди. Энди унга Калтатой ташланди. Бир неча қуроолланган нотаниш одамларни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолган йигит, Калтатой ҳамласидан ўзини йўқотиб кўяёзди. Иккинчи дарвоза соқчисининг қўлларини ҳам ортга боғладилар. Соқчи соқов йигитни кўриб қаршилигини тўхтатди.

— Хўш...— Хўрдак Бухорий сўради.— Дарвозадан яна борми?..

Соқчи «йўқ» дегандай бош чайқади.

— Ичкарида нима бор? — тафтиш қилди Бобо Султон.

— Ўғирланган ожиза қаердадир? Бизнинг синглимиз?...— ҳаприқди яна Мавлонозода тоқатсизланиб. У тезроқ бу сирни билиш иштиёғида эди, лекин ҳали калаванинг учи топилган эмас... Топилармикин?..

Соқчи Бобо Султон саволига жавоб бериб нимадир девди, ажабки, унинг гапини ҳам биров тушунмади.

— Булар ўзи соғми? — Ахий Жаббор таажжубга тушганини яширмади.— Нима бўлғон ўзи буларга? Ёки сен ҳам гунг-соқовмисан, а?..

Соқчи тасдиқ ишорасини қилиб бош тебратди.

— Ана холос! Бунисиям соқов экан...

— Ичкарига бошласун! — Хўрдак Бухорий ҳам ҳайрон эди.— Икки дарвоза, соқчилари эса гунг-соқов... Кўрғонлар бўм-бўш...

Биринчи гунг билан иккинчи гунг дарвозадан кириб торгина долон йўлақдан ичкарига қараб юрдилар. Йигирма қадамлардан кейин ажриқзор кўрғонга чиқдилар. Ҳар томони эллик қадам келадиган, мураббаъ шаклидаги баланд девор билан кўрғоннинг тўрт бурчагида шамлар пориллаб ёниб турарди. Бу ерда энди биронта ҳам дарвоза йўқ эди. Камонмерган ва унинг шериклари бу ҳолни кўриб тақрор ҳайрат бармоғини тишладилар.

— Ё фалак! Бу дарвозаларда не сир? — деди Мавлонозода.

— Бамисли эртақларда юргандекман, дарвозалар сирли, соқчилари гунг-соқов...— бош чайқади Ахий Жаббор.

— Ростданам сирли...— кўшилди Калтатой.

— Самарқандда шундоқ сирли жойлар борлигини мен ҳам эшитмовдим...— тан олди Тун салтанати соҳибул хабари Бобо Султон.

— Бу ерда сир — мана бу соқовларда! — Камонмерганнинг фикри қатъий эди.— Мана шулар гапирса, сир очилади...

Бирдан чапдасту чаққон Кумар жонга ора кирди.

— Мен соқовлар билан гаплаша оламан! — деди у камонмерганга қараб.

Кутилмаган янгиликдан ҳамма хурсанд бўлиб кетди.

— Ие! Ана!

— Гаплаш! Гаплаш, шер бола! Ҳа, аканг айлангур! — эркалатди Кумарни Ахий Жаббор кувониб кетиб.

— Қаердан биласен? — сўради Мавлонозода ишонқирамай.

— Биламан,— деди Кумар дадил.— Кўшнимиз соқов, ўша билан гаплашиб юриб яхши ўрганиб олганман. Илонлар билан ҳам гаплашаман. Илонларнинг олдида имо-ишора билан сўзлашамиз. Номимизни ҳам айтмаймиз. Улар номларимизни билмасликлари керак... Шундай қилиб билиб олганман-да...

— Қулоқ солинлар! — икки гунгга деди камонмерган.— Бу бола сизлар билан сўйлашади...

— Фақат қўлларини ечиб кўйиш керак.

Биринчи гунгнинг қўлини ечдилар. У имо-ишоралар билан ўз аҳволидан сўзлаб бера бошлади. Ҳар қалай, уни тушунса бўларди. Кумар ҳаракатларни қийинчилик билан бўлса-да, буёқдагиларга тушунтириб турди:

— Мен... машҳадлик... а? Ҳа, марвлик... бир савдогарнинг ўғли эдим. Чинмочинга карвон билан кетаётиб Самарқандда гўхтадик. Отам савдо ишларини юритгани қайгадир кетар, мен кундузи шаҳар айланардим. Йигирма иккига кирганман... Чорсу майдони энг яхши кўрган жойим бўлиб қолди, кунни шу ерда кеч қилиш менга ёқарди. Бозор айланардим, ит уриштиришларни, бедана жангини жуда хуш кўрардим. Ҳамма кўчаларга, маҳаллаларга бир-бир кириб чиқдим.

Бир кунни мана шу Хонқали кўчасига кирдиму бошимга шундай балолар ёғилди. Кўчада кетаётган эдим, муюлишдан юзларини ярим тўсган бир қиз югуриб чиқди-да, олдимга келиб: «Мени паноҳингизга олинг! Иккитаси қувиб келаётибди!» деди жонқолатда. Кўзларида ёш филтиллайди. Шу пайт муюлишдан бири новчароқ, бири миқтидан келган қиличбурун иккита йигит чиқиб келди. Улар қизга ҳамла қилишиб қолди. Қиз пинжимга кириб олган... Ҳалиги қиличбурунни шапалоқ билан тортиб юбордим, новчасининг қорнига тепдим! Қочиб қолишди... Қиз иккимиз қолдик. «Сизни уйингизга элтиб қўяман, бўлмаса ҳалигилар тагин йўлингиздан чиқшади...» Мен олдинроқда, у орқароқда йўлга тушдик. Ниҳоят бир уй олдига келдик. «Уйимизга кириб ҳордиқ чиқариб кетасиз...» деди қиз бирдан. Вужудимга титроқ кирди. Худо шоҳид, шу пайтда маишат, айш-ишрат ҳақидаги гаплар миямни чулғаб олди. Қизнинг кўзларига қарадим — шаҳло кўзлари нозли табассум билан боқар, мени ҳеч қўйиб юборгиси келмас, ширин қутқулар оғушида фарқ эди. Ичкарига кирганимни билмай қолдим. Пасқам ҳовли экан...

Гунгнинг қўллари толди шекилли, ҳикоя қилишдан тўхтади. Хўрдак Бухорий дам гунгга, дам Кумарга қарар, қиссага ишонишини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмасди. Бошқалар Кумарнинг соқов билан бемалол гаплаша олганига қойил қолишди.

Ахий Жаббор Кумарнинг бошини силади:

— Ҳаммасини тушуниб оляпсан-а?

— «Уҳм!», «Уҳм!» — тасдиқлади гунгнинг ўзи, яхши гапиряпти, деган маънода.

Тун салтанати фуқароси Бобо Султон индамай эшитар, гапларни жон қулоғига қўйиб олар, янгиликлар айтишда энди рақибни Соҳиб Чангални ҳам танг қолдиришни мумкинлигини ўйлаб қувонарди.

...— Пасқам ҳовли экан,— давом эттирди ҳикоясини гунг.— Атрофи баланд девор билан ўралган. Киришимизданок қиз дарвозани занжирлаб беркитди. Уйга кирдик. Чиндан ҳам парёстиқлар қўйилган, тўшаклар солинган. Дастурхон тўла ноз-неъмат... Тўшакка энди ёнбошлаган эдим, чап томондаги эшикдан ҳали кўчада мендан шапалоқ еган миқти гавдали қиличбурун йигит қўлида ханжар билан чиқиб келди, ўнг томондаги эшикда новча бўйли иккинчи йигит кўринди. Қиз ҳалигиларни кўриб дод солиб юборди: «Йўқолинг! Қайдан келдингиз бировнинг уйига! Войдод!»

Қиличбурун қизнинг оғзини бекитди: «Жим бўл! Агар финг-пинг десанг қорнингга мана шуни ботириб оламан!» У дудама ханжарни кўрсатди. Қиз кўрқиб индолмай қолди. Мен уларга қандай ҳамла қилишни ўйлардим, кўлимда кўролим ҳам йўқ... Шарт эгилиб парёстикни олдим-да, қиличбуруннинг юзига отдим! У қутилмаган ҳужумдан эсанкираб қолди. Шарт унга ташландим, мақсад, ханжарни тортиб олсам дердим. Ханжар тутган кўлини билакдан мақкам қисдим-да, ўзига қараб қайира бошладим. Кучим етмас эди. Хонага бирдан яна икки йигит кириб келди, билмайман, улар ердан чиқдим, осмондан тушдим... Кимдир шу пайт елкадан ушлаб қаттиқ силтаб тортиб олди, кўлим қиличбуруннинг билагидан сидирилиб чиқиб кетди, ханжарнинг дамига урилиб икки жойидан тилинди. Кўлимдан қон оқарди. «Ҳали дилдор билан маишат қилмакчи эдиларми?» деди новча бўйли йигит, мени ўша тортиб олганди. Мен, кўчада ёнимга паноҳ тилаб келган қиз ҳам, қувиб келган икки йигит ҳам, ичкарига таклиф этилишим, дарвозанинг занжирланиши, яна ўша йигитларнинг пайдо бўлиб қолиши — бари-бари илгаридан режалаштирилган, моҳирлик билан пишитилган ўйин эмасмикин, деган хаёлга бора бошладим. Афсуски, аҳвол шундоқ эди, бари мени кўлга тушириш, тузоққа илинтириш учун қилинганди.

Фавқулудда бир куч билан новчанинг кўлидан силтаниб чиқиб олдим. Ўтирилдиму қорнини мўлжаллаб бошлаб тепдим! Новча шуни кутиб турган эканми, узун кўллари билан оёғимдан шарт тутиб олди-да, ковуғим аралаш зарб билан тепди! Кўзимдан ўт чиқиб кетди! Букчайиб ётиб қолдим. Ўзимдан кетибман... Неча соат, неча кун ўтганини билмайман. Бир пайт ўзимга келсам, даҳшатли фожиа юз берибди: тилим йўқ! Беҳушлигимда тилимни суғуриб олибдилар! Майибу ногирон, гунгу соқов бўлиб қолдим... Бу ерга худди мендек, мана бунингдек, одамлик қиёфасидан айрилиб қолган тилсиз ва ногирон махлуқлар керак экан, токим бундаги гапларни гаширолмасин, бир ёққа чиқолмасин...

— Ким ўша новча? Ўша тепган? — Хўрдак Бухорий гунгнинг аламли ҳикоясини бўлди. — Ноинсоф! Ким экан? Билдингму?

— Шу ердами ўзи? — гапга аралашди Калтатой.

— Кишини шундоқ ҳам хўрлайдиларми? — деб юборди Мавлонозода. — Қабиҳлик бундан ортиқ бўлмас!..

Ахий Жаббор бемисл азобларга чидаб, яна ўзини йўқотмаган бечора йигитга раҳми келиб кетди.

— Ўзи кимнинг дарвозаси бу? Соҳибни ким экан? — сўради у.

Энди ҳаммани шу нарса қизиқтирарди.

— Бу дарвозаларнинг соҳибини Қора арлот... Қора арлот дейишади, ўзи бу ерларга келмайди, уни кўрганимиз ҳам йўқ... Бир одам тез-тез келиб туради, ўттиз бешларда, қорин қўйган, қуюқ туташ қошлари кўзини тўсган... Бошида тайласон... Ўша Қора арлотнинг одами эмиш. Отини Жаммазабон — Жаммазабон?! Ҳа, ҳа, Жаммазабон дейишади. Бу ерда ер тагида сарой бор, бу саройга бизларга йўл йўқ. Мен ўз кўргонимдан бошқасини билмайман, шеригим ҳам шундоқ, фақат ўз кўргонидан чиқолмайди. Саройга йўлак билан тушилади, уни фақат шеригим биледи, бошқа одам қидириб топа олмайди. Саройда ҳар ёқдан ўғирлаб келинган қизлар яшайди, уларнинг гунчачи-энагалари бор. Қизлар йигирма-ўттиздан ортиқ бўлса керак... балки ундан ҳам кўпдир... Бари Қора арлотнинг чўрилари. Улар Қора арлот тўшагининг гуллари... Сўнгра бу гуллар Хонлиқ оқа хонадонига бориб бўй таратишади...

— Қочиб кетсанг бўлмайдимиз? Дарвозани очишни билар экансан? — Гунгнинг гапини кесди Ахий Жаббор тоқатсизланиб.

— Қаёққа қочамен? Хору расво, майибу майриқмен. Қайга борамену кимга керакмен? Энди мен учун бари тамом. Юртим эса олисда... Кетиб қолмасин деб мусофирларни танлашади... Лекин бир марта қочиб кўрдим... Тутиб олишиб ёмон калтакладилар... Бу ердаги эркакларнинг бари ахта қўлинган, барчасини Қора арлот сотиб олган экан... Хўш... Қўлим бут, кучим етарли... Менга зулм ўтказган ўша қиличбурув ва новча билан ҳали учрашамен, ҳали...

Гунгнинг фожиали қисмати барчани лол қолдирди. Иккинчи гунг ҳам, маъқул дегандай, дам-бадам бош тебратарди. Кўргоннинг тўрт бурчагидаги шамлар кечанинг ғира-шира пардасини ёриб ўтолмас, чеҳраларни ёритолмас, хижил юракларни баттар сиқарди.

Мавлонозодани ҳайратга солган нарсалардан бири, гунг ҳикоясида Жаммазабон девонбеги номининг эслаб ўтилиши эди. Ие! Бу маккор, бу баддин, бу бадкор!.. Жаммазабон-ку, аниқ бўлди, аммо Қора арлот дегани ким экан? Садр Сулаймон мадрасасининг толиби илми Самарқандда бундай нисбали киши борлигини эшитмаган.

— Ер тагидаги саройга бошлаб борсин бизни! — деди

Ахий Жаббор сарбсизлик билан. — Бошлаб борсин! Кумар, тушунтир!

— Мен ҳам кашмирлик бир савдогарнинг ўғли эдим... Менинг қиссам ҳам шеригимниқидан қолишмайди... — сўз олди иккинчи гунг. — Яхписи, эсламай қўя қолай... Аммо ер ости саройининг эшигини очаман!.. Ўша бизларни одамликдан чиқарган каслар билан бир ҳисоб-китоб қилажагимиз бор!

— Балли, балли! — қувватлади Хўрдак Бухорий. — Ана ўшаларга сизнинг ўзингиз жазо берурсиз!

— Миқти гавдали қиличбурун йигитни олу, аммо новчасини менга қўйиб қўясен, қадрдон! — қўшилди Ахий Жаббор. — Бир отамлашамен!..

— У ёқда нима бор ўзи? Неча одам бор? — сўради Мавлонозода.

Иккинчи гунг жавоб берди.

... — Ер ости саройига, афсуски, бизлар тушмаганмиз, кўрмаганмиз... Аммо ўша саройга лахим йўл олиб борармиш... — Бу гапни биринчи гунг ҳам тасдиқлади. — Фақат шовқин қилиш керак эмас...

Ҳамма лахим йўлга тушиб, ўша ер ости саройини тезроқ кўргиси келиб тоқатсизлана бошлади.

Вақт хуфтонга яқинлашиб қолганди. Гунглар мураббаъ кўрғоннинг чап бурчагига қараб юрдилар. Қалин ажриқ оёқ остида сассиз эзиларди. Бу кўрғонни иккинчи гунг билан осмондаги булутлару, учиб ўтган қушлардан бошқа ҳеч ким кўрмас, шундоқ сирли маскан, табиийки, Хўрдак Бухорий шерикларини тобора ҳайратга чулгарди.

Иккинчи гунг кўрғоннинг бурчагига борди-да, эгилиб қўли билан ниманидир ушлаб даст кўтарди. У қопқоқ эди, устига худди ажриқ рангида мато ёпилган, бир қарашда ажриқдан ажратиб бўлмасди. Ҳамманинг кўз олдида гўрдай қоронғу лахим йўл очилди.

... — Бизларга кирмак манъ қилинган... — деди иккинчи гунг.

Ахий Жаббор шартта бурчақдаги шамдондан шамни олди:

— «Таваққал ту алолло»ни деган эр, на толқону на қалқоннинг ғамин ер! Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!.. — дея лахим томон қадам қўйди. Иккинчи гунг қўлида нимадир тутиб, барибир, унга эргашди. Садр Сулаймон мадрасасининг толиби илми Мавлонозода ҳам улардан қолишмасликка ҳаракат қилди. Биринчи гунгни кўрғонда қолдирмоқчи

эдилар, у кўнмади. Ҳаммалари лаҳим йўлдан ер остидаги сирли саройга туша бошладилар.

* * *

Бир тоғора кирни бўяш учун ранг олгани Кумар билан бозорга йўналган Жаҳон Чорсу майдонида номаълум одамларнинг қўлига тушганидан кейин, нима бўлганини билмайди. Унга қоп кийдиришиб, отга ўнгариб қаёққадир олиб кетишди. Қопнинг паст томони ҳар жой-ҳар жойидан тешиб қўйилганди, ундан ҳаво кириб турарди. Қоп ичида ёруғ дунёси купша-кундузи қоронғу бўлган бечора қиз, қулоқларига пахта тиқилган, кўзию қўллари боғлиқ ҳолда от устида ўнгарилган қўйдаи тебраниб борар, оёқчалари билан тепинаётгани шундоқ кўриниб турарди. У отлиқларнинг бир-бири билан гангир-гунгир сўзлашиб бораётганини эшитарди-ю, сўзларини фаҳмламасди. Ниҳоят отлиқлар тўхташди. Жаҳонни кўтариб олдилар, сўнг зинама-зина қайгадир пастга туша бошладилар. Олдинда миқти гавдали қиличбурун йигит борар, қизни кўтариб олганидан ҳансирарди. Жаҳон бир қулоғидаги пахта сал бўшашиб қолгани сабаб баъзи гапларни эшитга бошлади. Бирдан қандайдир қизлар чувилладилар:

— Вой, шўрим!

— Яна бир бахти қаро келди!

— Сен бечорага ҳам шу қараб турган экан...

— Мана бу қузғунлар ўлмади, биз қутулмадик...

— Яшшамагурлар!

— Ўзи ея олмайдиган қузғунлар! Бундоқ бўлгандан қора ерга кирган яхшироқ!

— Турқинг гўрда чиригурлар!

— Баримизнинг гуноҳимиз сенларнинг бўйинингда!

Йигитлар ҳеч нарса дейишмас, афтидан улар бундай аччиқ гапларни кўп марта эшитишган, шундан бўлса керак, бепарво боришарди.

— Ҳай, тилингда чипқон чиққурлар! Бас қилинглр! Уят бўлади-я! — деди ўрта ёшлардаги бир аёл ёндош хонадан чиқиб келар экан. Ясан-тусан қилиб олган бу аёл, худди ёш қизлардек жилпанглр, ёши ўтиб қолганига қарамай, ажабки, қилиқлари ўзига ярашиб турарди.

— Қабул айланг, Гунчачи бегим! Бундақаси ҳали келмаган... Қора арлот тилаганича бор экан... — деди мақтаниб қиличбурун йигит, Жаҳонни ерга қўяр экан.

Қизлар даҳшатни сезиб, дарахтнинг ҳар жой-ҳар жойига қўниб олган чуғурчиқлардай гувранишар, чувиллашар, турли усуллар билан Қора арлот чангалига тушиб қолган бахти қора мунглиқларнинг бирдан-бир чораси ҳам шу эди.

— Овозинг ўчурлар, ҳей, мунча жаврашасан? — зуғум қилди Ғунчачи бегим.— Қиз бола деган ҳам шунақа бўладими? Ҳе, қиз бўлмай қизил итга ем бўлгурлар!

— Ўзинг жаврамай ўл, қариб қуюлмаган мочағар! Зулук! Чаён! — қичқирди қизлардан бири аламли.

— Зулук! — қўшилди иккинчиси.

— Чаён! — қувватлади учинчиси.

— Илон!..

Ғунчачи бегим гапни бошлаган ким эканлигини билиш учун қизлар томон юрди. Қизлар, бўри келаётганини кўриб қочишга жой тополмай, бурчакка қисилишган қўйлар каби писиб қолдилар. Ғунчачи бегим айбдорни топиб, яшшаматурнинг бир адабини бериб қўймоқчи бўлди-ю, фурсати эмаслигини сезиб, ҳамма ғазабини кўзига жойлади. Терилган қошлари чамирилганидан бир-бири билан туташди.

— Сен ер юткурларни чатаноғингдан айириб отнинг думига боғлатиш керакку-я!..— деди тиш орасидан у.

— Бундоқ хор бўлиб яшагандан кўра отнинг думида ўлган минг марта афзал! — тарсиллатди бир қиз тап тортмай.

Қизга бошқалари қўшилишди, қий-чув бўлиб кетди. Асира бўлиб ётган қизларнинг таънали гапларига жавоб бермаслик энг тўғри йўл эканлигини англаган Ғунчачи бегим шарт бурилиб Жаҳон солинган қоп ёнига келди.

— Нега қопни дарров очмайсан, галварс? — ўшқирди аёл миқти гадали қиличбурунга, қизларнинг аламини ундан олиб.— Дарров оч, каллаварам! Нафаси қайтади!

Йигит қоп оғзини еча бошлади. Дағдагаю зуғумлардан қий-чувларини тўхтатмаган қизлар, қопдан ким чиқар экан, деб бирданига жимиб қолдилар.

Ҳамма «Воҳ!» деб юборди, қопдан чиққан Жаҳон эса бегона жойга келиб қолган оҳудай, атрофга жавдираб қарар, бирон-бир хайрихоҳ назар, нигоҳ қидирарди. Қизлар орасида шивир-шивир бошланди.

— Мени ҳам шундоқ қоп ичида олиб келишганди...

— Ўлсин бу қоп! Бошга битган бало!

— Келишган, дўндиққина экан...

— Пешонанг қурсин!

— Аммо кўринишидан ғайратли!..

Ҳамма гапирар эди-ю, ҳеч ким қизнинг ёнига келмасди. Афтидан, Ғунчачи бегимдан ҳайиқишарди.

Ғунчачи бегим, дарров Жаҳоннинг пешонасидан ўпиб:

— Хуш келибсан! — деди, сўнг қўлларидан ушлаб бағрига олди-да, миқти гавдали қиличбурунни жеркиб берди:

— Шундай паричеҳра дўндик қизни минг азобда олиб келибсизлар, яшшамагурлар! Сенлар қизларнинг қадрини қаёқдан билардинглар, инсофсизлар! Боринг, қорангизни кўрсатманг!

— Сасимай ўл! Қачон қарасанг сасигани-сасиган! — бировга эшиттирмай деди қиличбурун орқага қайтар экан.

— Анов қизни юпатиш учун қилаётир, — тушунтирди новча.— Сарқордан хира бўлма...

— Э, сарқорингни...

Йигитлар ўз хоналарига кириб кетишди, улар ҳам шу саройда туришар, қизларни ўғирлаб келишдан ташқари, қўриқчилик ҳам қилишарди.

— Она қизим, она қизим! — эркалади Жаҳонни Ғунчачи бегим.— Сени қийнашдимми? Ҳали мен уларнинг бир адабини бериб қўяй, менинг совунимга кир ювмабди ҳали! Ҳа...

Нотаниш жойга келиб қолган Жаҳоннинг бу гаплардан кўнгли эриди, беихтиёр Ғунчачи бегим орқасидан юрди. «Бу аёл яхши феъллик кўринади, кетин йўлларини айтиб берса ажабмас!..» деб ўйлади қиз. Жаҳон бу ерда бир англашилмовчилик юз берганига, бировнинг ўрнига адашиб уни ўғирлашиб келтиришганига ҳеч шубҳа қилмасди.

— У қўшмачининг ширин гапларига ишонма, ҳой қиз, ишонма! Ширин гапириб жонингни олади у, ҳа!

— Зулук!

— Илон!

— Чаён!..— чуғурлашарди асира қизлар.

* * *

Ғунчачи бегим Жаҳонни бир лаҳза ёнидан жилдирмади, қизлар билан учраштиришга қўймади. Унинг усули шундоқ эди. «Бирон нарсани гапириш учун, аввал қизнинг этини ўлдириш керак», дерди у. Аввало, Жаҳонга меҳрибонлик кўргизди, ота-онасини суриштирди, қайси маҳалладан эканлигини сўради.

— Падари бузрукворимни Абу Бакр Калавий дейдилар,

Наддофлар маҳалласи оқсоқоли, волидамнинг отлари Корасоч бика...

— Жуда чиройли исм экан-а, волиданнинг исмлари!

— Билмадим, волидамнинг аҳволи не кечди?..

— Ҳа, яшшамагурлар! — қарғаб қўярди Ғунчачи бегим қизни ўғирлаб келган йигитларни атай. У қизнинг ғайратли эканлигига эътибор қилди.— Менинг қизимни онасидан айирди-я! Бир бегуноҳ қизни шу кўйларга солиб-а...

— Мени уйимга юборинг, ота-онамнинг бағри қон бўлиб кетгандир, опажон! — деди Жаҳон зориллаб. Қизнинг кўз олдига падари бузруквори сиймоси келди: Абу Бакр Қалавий қизини йўқотиб қўйиб, нима қилаётган экан? Нега ўйламай бозорга юбординг, деб онамларга азоб бермақдами? Йўқ, у киши юмшоқ феъл, айниқса онамларга ҳеч ҳам қаттиқ гапирмайдилар, фақат аламлари ичида, ўз ёғига ўзи қовурилиб юрган бўлсалар керак... Қизини қидирай деса еру жаҳонда йўқ... Онаизори-чи? Бир ўзи уйда ўзи ёниб, ўзи ўчиб, ғурбатга гирифтор бўлиб, ранг олиб келишга юборган қизини кутиб ранглари сарғайиб ўлтиргандир? Кумар нима бўлдийкин? Ушанда отлиқлардан биттаси, ёш бола демай, уни қаттиқ тепди, оёғинг сингур. Кумар пишиқ бола, у ҳамма бўлган гапни отасига етказди, Мавлонозодани ҳам хабардор қилади, ҳа... эшитиб Мавлонозода зинҳор тинчиб туролмайди, бунга қизнинг имони комил.

— Пайти келсин, ўзим сени қочириб юбораман, хўпми, қизим?

— Раҳмат, опажон! Яхшилигингизни асло унутмайман!

Бир куни Ғунчачи бегим Жаҳонга шивирлади:

— Энди, қизим, қиз бола деган бировнинг хасми бўлади. Хандалак етилса банд беради... Пишган олма узилиб ерга тушади...— чарс ва шартаки қизни чўчитиб юбормаслик учун гапни узоқдан бошлади Ғунчачи бегим.

— Бу нима деганингиз, опажон? — Жаҳоннинг қошлари чимирилди.

— Ҳа... Сени қочириб юборадиган пайт келди, қизим, деганим...

— Ана! Вой қандай яхши! — хурсанд бўлиб кетди ғофил қиз.

— Аммо бир шарт бор...

— Қандоқ шарт?

— Айтаверайми?

— Айтаверинг.

— Йўқ... Эртага айтаман.
 — Айтаверинг! Бу ерда тонг отганиниям, кун ботганиниям билмайсан, кеча-кундузнинг фарқи йўқ экан...
 — Бўлмаса,— деди Ғунчачи бегим.— Мен айтаман, сен эса, ҳа, деб турасан... Сўз бер!
 — Сўз бердим.
 — Шинам хона... Ҳа, деб тур! — бошлади хотин.
 — Ҳа...— хушламайгина деди қиз ҳайрон.
 — Ипак гиламлар...
 — Ҳа...
 — Тахмон тўла бахмал кўрпалар...
 — Ҳа...
 — Ипак тўшаклар...
 — Ҳа...
 — Пар ёстиқлар... Ноз-неъмат тўла дастурхон...
 — Ҳа...
 — Тўққиз қават кўрпа солинган юмшоқ ўрин...
 — Ҳа...— Жаҳоннинг тобора ҳайрати ошиб борарди.
 У Ғунчачи бегимнинг гапни қаёққа бураётганини идрок этарди, аммо шунчаликка бормаса керак, деб ўйларди.
 — Паҳлавон йигит...
 — Нима? — сўради қиз.— Нима дедингиз?..
 — Сен, ҳа, деб тур, дедим-ку! — Хотин ўпка қилган бўлди.
 — Гапирманг, худо олсин сизни! Бас, йўқ дейман!
 — Паҳлавон йигит сенга ҳадялар этса... Сўнг оғушига олиб ширин гаплардан деса... Эркалатса... Кейин...
 — Бас қилинг! — деб юборди Жаҳон.— Беандиша гапларни гапирманг! Сўзларингиз дилимни куйдираётир!
 — Ие! Айтганларимнинг нимаси ёмон?.. Не-не қизлар шундай кунларга етарманми, деб орзу қиладилар-ку...
 Сенинг юлдузинг ёруғ экан...
 — Бу гапингизни ўшаларга айтинг!
 — Уларга айтсам-ку, жон дейишади-я! — кулди Ғунчачи бегим.— Менга ҳам биров айтса экан, қанийди...
 — Боринг ўзингиз! Бировга айтиб ўлтирасизми?
 Жаҳоннинг гапи Ғунчачи бегимга ботиб кетди.
 — Шунақами ҳали? Мен сенга яхшилиқ қилмоқчи эдиму билмадинг. Демак, сен ҳам ана бу қайсарлардай шу ертўлада қолиб кетмақчи экансан-да? Қолиб кетиб бўлсан! Тур ўрнингдан, қанчиғ! — деди бирдан, энди ҳалиги мулоим гаплардан асар ҳам қолмаганди.— Эсиз вақтим! Сени анови манжалақиларга қўшиб қўймасам, мен ҳам юрган эканман!

Таъзирингни емайсанми! Мен сени подшозодалар, ҳокимзодаларга раво кўргандим. На чора! Энди ҳамма қатори, ё бирон савдогарга насиб этасан, унинг тагида фил эзган гулдек топталасан, ё бобилхонада истаган пулдорга бағрингни очиб турадиган бўласан! Мени билмас экансан! Мен айтганимни қилдирадиган хотинман! — Жазаваси тутиб кетди Ғунчачи бегимнинг. — Мен Самарқанднинг энг олд гўзали бўлганман. Бир оғиз сўзим учун Зарафшонни тескари буриб юборишга тайёр эдилар! Мен Амир Қозоғоннинг ғунчачисийдим, Ҳисори шодмон ҳокими Баён сулдуз изимдан юриб ахири висолимга етишди. Баён сулдуз ҳалок бўлгач, мени Балх ҳокими Амир Ўлжойту сулдуз олиб кетди... Боринг ўзингиз, эмиш! Борсам боравераман! Сендайларнинг ўнтасини хизматини қиламан ҳали ҳам, ҳа!..

Жаҳон ҳайратда қотиб қолди. Рўпарасида беозоргина бўлиб юрадиган Ғунчачи бегим эмас, балки оламнинг расамадини виждон сотиш билан ўлчайдиган, бу дорилғурурдаги умрни фақат айш-ишрат билан баҳолайдиган юзсиз бир хотин турарди. У ўрнидан шарт туриб ортига чекинар экан, чидамай деди:

— Айтганларинг оғзингдан чиқиб ёқангга ёпишсин! Ўзингдан бери келмасин! Ҳе, айнимай ўл! Афсуски, қиличим йўқ, бўлганда шу онда бошингни танангдан жудо қилардим! Мени ҳам билмас экансан!

— Қилич? — сўради бирдан Ғунчачи бегим. — Хо-хо-хо! Қилич эмиш! Қилич берса қандай ушлашни ҳам билмасанг керак... — У Жаҳонга яқин келди-да, зуғум билан деди: — Сенинг ишинг қилич ушлаш эмас, Қора арлот қўйнида тўлганиб ётиш! Шу ишни қиламан деганман, қилмасдан қўймайман!

— Бас! Бас! — чидолмаган Жаҳон келиб фавқулодда бир куч билан Ғунчачи бегимни бўға бошлади. Хотин додлашга турди. Қиз бу қилаётган ишининг нотўғри эканлигини англади, бўғишдан тўхтади-да, ялинишга тушди:

— Мени қўйиб юборинг! Худо хайрингизни берсин! Отамлар сизга катта пул берадилар!..

— Пулинг керак эмас! — кесди баджаҳл хотин. — Ўлдириб қўяй деди-я!

— Мол-дунё берадилар!

— Мол-дунёнг керакмас!

— Нима керак бўлмаса?..

— Нима керак? Ҳуққан ганжинанг керак! Билдингми?..

Жаҳон беҳаё хотиннинг кўзларига қаролмай, кўллари билан юзларини яширди-да, аламли ингради:

— Йўқ!.. Йўқ!.. Йўқ!..

Йигирма иккинчи боб

«ДУНЁ — БИР ҒУНЧА...»

Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли Абу Бакр Калавий маҳалладаги ифторликдан қайтиб келди-да, уйда ўтиролмай, яна шаҳарга чиқиб кетди. Балки бугун Жаҳондан бирон-бир хабар топчилик қолар...

У посбонлар билан саломлашиб, Хонқали кўчасига бурилди. Тун ўчган кўмирдек қоронғи эди. Хонадонларда чироқ кўринмайди, барча уклаган шекилли... Бирдан чапдаги эшикдан — бу Каримҳожининг ҳовлиси эди — йигирмага яқин киши чиқиб қолди. Улар ифторликдан қайтишаётган экан. Абу Бакр Калавий ўзини четга тортди. Кимсасиз кўча бир неча лаҳза уларнинг ғовур-ғувури билан андармон бўлди. Кўп ўтмай ҳамма уй-уйига тарқади. Яна жимлик чўкди.

Рўпарадан кимнингдир қораси кўринди. Юлдузлар ёруғида одамни илғаш қийин эди. Аммо Абу Бакр Калавий уни таниб қолди:

— Мавлонозода? Тун-кечада нима қилиб юрибсиз?..

Муллавачча ҳам севгилиси тақдиридан хавотирда кечалари ухламай чиқар, нима қилишни билмай кўнглини доғлар, лекин бари ўзи билан оллоҳ ўртасидаги бир сир эди, холос.

— Ассалому алайкум, Абу Бакр оға! Бир муллавачча дўстимникига бориб, қолиб кетдим... — жавоб қилди Мавлонозода. — Ўзингиз ҳам бемаҳалда юрибсиз...

«Бу томонда муллаваччанинг дўсти йўқ эди шекилли...» — ўйлади Абу Бакр Калавий.

— Каримҳожиники ифторлик қилди... Шундан кел-яшман-да...

«Уйига, Чорсуга қараб кетадиган одам, тескари томонда нима қилиб юрибди?...» — деб қўйди ўзича Мавлонозода. У ўтган кеча ҳам Абу Бакр Калавийни узоқдан илғаб, унга кўринмасликка ҳаракат қилган эди.

Шу пайт нарироқдан кимдир ўта бошлади.

— Ахий Жаббор? — сўз қотди Абу Бакр Калавий. — Тун салтанати фуқароси?

Ахий Жаббор ҳам нима мақсадда юрганини яширди:

— Хабар етдиким, бу кўчада икки бегона одам юрибдур, деб...

Абу Бакр Калавий Ахий Жабборнинг бугун кўча посбони эмаслигини яхши биларди, чунки у ҳали бошқа одам билан саломлашиб ўтди-да.

Учови ҳам бу ерга Жаҳон илинжида келишганини сезиб туришар, лекин бир-бирларидан сир тутишарди. Бу хусусда ҳеч ким сўз очмади. Бошқа гапиришадиган гап йўқ эди ҳам...

Абу Бакр Калавий йигитлар билан хайрлашиб, уйга келганда, кечанинг икки ҳиссаси ўтиб бўлганди.

Озиб-тўзиб кетган Қорасоч бика индамай мунгли кўзларини унга тикди. Бу қарашда минг бир савол мужассам эди.

— Ётиб ухланг...— деди Абу Бакр Калавий.— Худо пошшо эгам...

Абу Бакр Калавий нохуш кайфиятларга дучор бўлганда, одатда, муаллими соний рисоаларини титкилаб кўнглига таскин топарди. Ҳозир ҳам шундай қилди. Кейинги кунларда «Ал-сиёсат ал-мадания»—шаҳарни бошқариш ҳақидаги рисолаи, бахт-саодатга эришув йўллари тўғрисидаги «Рисола фи-т-танбиҳ ала асбоб ас-саодат» китобини ўқиб бўлди. Бугун навбат уни энг қизиқтирган китобга етди: «Китоб аро аҳл ал-мадинат ал-фозила» — фозил шаҳар кишиларининг қарашлари... Абу Бакр Калавий шам ёруғида китобни оҳиста варақлай бошлади. Бошлади-ю, тасаввурнинг бекиёс кучи хаёлнинг шиддатли дулдудлида уни олис-олисларга, улуг муаллим қошига олиб кетди...

...Абу Бакр Калавий миноралари юксак, муҳташам биолари савлат тўккан катта шаҳарга кириб борар экан, рўпарадан тугун кўтариб келаётган йигитдан туркийда: «Бу қайси шаҳар?» — деб сўради. Ҳалиги йигит сурёний тилида нимадир деди. Абу Бакр Калавий тушунмади, такрор — бу сафар араб тилида гапирди. «Бу ер Димишқ!» — деб жавоб қилди ҳалиги йигит. Суҳбат шундоқ шаҳарга кираверишда, катта боғнинг ёнида рўй бермоқда эди.

— Мен мусофирмен, Самарқанддан келмакдамен...— Абу Бакр Калавий йигитга тикилди.— Шу шаҳарда ватандошим бордир, менинг устозим... Балки билурсиз?

— Кимдир ул киши? Мен этикдўзман, кўп ичида юраман, билсам мумкин,— мусофирга илтифот кўргизди йигит.

— Муаллими соний, Абу Наср ал-Форобий... Туркистондан...

— О... ким билмайди дейсиз бу улуг зотни! — қулфи дили очилиб кетди этикдўз йигитнинг. — Ул зотнинг кичикфеъллиги, камтаринлиги, тортинчоқлиги ҳаммани лол қолдиради. Оламга машҳур аллома эканликларига қарамай, фақирона кун кечирадурлар. Халаб ҳокими Сайфуддавла алломани саройга чорлаб, ўша ерда истиқомат қилишга даъват этибдур. Аммо муаллим кўнмабдир. Ҳоким хазинани очдириб, истаганча бойликдан олингиз, деб фармон қилибдур. Ул зот, кунига тўрт дирҳамдан танга тилабдур, холос... Ажабки, у дирҳамларни ҳам етим-есирлар билан баҳам кўрар эканлар...

— Шундоқми? — сўради Абу Бакр Калавий.

— Худонинг бир куни Димишқ бозорида айланиб юриб, бир этикдўз йигитга кўзи тушибдур. Йигит тагчармни тишида тортиб, этик тикаётган экан. «Жуда қаттиқ меҳнат қилар экансен. Бир кунда неча дирҳам топасен?» — деб сўрабдилар ал-Форобий. «Икки дирҳам», — деб жавоб берибди йигит. Алломанинг раҳми келиб ўзининг тўрт дирҳамини ҳам бериб турадиган бўлибди... Камина ўша этикдўздурмен... Шундан бери ҳамсуҳбатмиз... Мен ҳар куни пиримдан бохабардурмен, егулик олиб келамен...

— Муаллими соний қаерда истиқомат айлайдилар?..

— Мана шу ерда, — деди йигит ўнг томонда ястанган катта боғни кўрсатиб. — Шу боққа боғбонлик қиладилар.

— Ие! Ёнларига келиб қолибмен-ку! — ҳайратда боғ томонга қаради Абу Бакр Калавий.

— Ўзлари ким бўладилар? — йигит сўради ўз навбатида.

— Мен шогирдлари бўламен, Абу Бакр Калавий Увайс...

Танишиб олишгач, йигит уни боққа бошлади, йўл-йўлакай Абу Наср ал-Форобий ҳақида ҳикоя қилиб борди:

— Бир марта пиримдан сўрабдилар: «Сен кўп биласенми ёки Арасту?» У жавоб берибди: «Агар мен ўша даврда яшаганимда, у билан учрашиб сабоқ олганимда, муаллимнинг энг етук шогирди бўлардим». Яна бир марта жуда қизиқ бўлган экан. Сайфуддавла, Халаб подшоши, саройда фозилу фузалолар мажлисини чақиртирибди. Ал-Форобий анжуманга кирганда, подшо тахтда ўлтирган экан. У кирган одамнинг кимлигини билмабди, танимасни сийламас, деганларидай, бепарво алломага жой топиб ўлтиришни буюрибди. Ал-Форобий сўрабди: «Қандоқ жой топай — ўзимнинг мартабаю мансабимга қарабми ёки сенинг

мартабаю мансабинга, обрўйинга қарабми?» «Ўзингнинг мартабанга қараб жой топ!» — дебди подшо. Пирим барча амирларни ортада қолдириб, тахтнинг олдига келибди-да, тиз чўкибди. Подшонинг дили қаттиқ ранжиб, вазирга кўпчилик билмайдиган пинҳон тилда аста шивирлабди: «Мана бу турк саройда ўзини қандай тутишни билмади, беодоблик кўргизди, мажлисдан сўнг бир таъзирини бериб кўйинглар! Токи иккинчи бундоқ қилмасун!» Буни эшитган Ал-Форобий подшога савол берибди: «Мен беодоблик қилмадим, қайси айбимга таъзиримни бермоқчисизлар?» Подшо ҳайратдан бармоғини тишлабди: «Авомунносада бу тил пинҳондир, сен қаёқдан билурсен?» «Жуда кўп тил менинг ҳалвомир, хотиржам бўлғил!» дебдилар пирим. Шу пайт мажлис аҳлидан кимдир ўртага масала ташлабди, мубоҳаса бошланибди. Саволга ҳеч ким жавоб бера олмабди. Ал-Форобий масалани барчага тушунтириб, шарҳлаб берибди. Ҳамма қойил қолибди. Шунда ҳайрон бўлган Сайфуддавла пиримга мурожаат қилиб: «Сен муаллими соний эмасмусен? Чунки сен қилган ишлар ёлғиз ўшанинггина қўлидан келадур, холос», дебди. Пирим тасдиқлаб бош тебратибди. Подшо танимаганлиги учун дарҳол узр сўрабди.

— Ана муаллимнинг хурмати! — деб қўйди Абу Бакр Калавий.

— Фозилу фузалолар тарқалишгач, подшо энди мусиқачиларни чорлатибди. Ал-Форобий мусиқачилар билан ҳам тепша-тенг суҳбат курибди. Буни кўрган подшо сўрабди: «Муаллимлар муаллими мусиқа илмидан ҳам бохабармидурлар?» Аллома «ҳа» дегандай ишора қилибди. Ғижжак келтирибдилар. Ал-Форобий ғижжакни сайратиб юборибди. Унинг салоҳиятига астойдил тан берган Сайфуддавла, мана шундай анжуманларнинг доимий кўрки бўлинг, деб уни саройга таклиф этибди. Аммо муаллими соний бунга рози бўлмабди, ҳалиги айтган тўрт дирҳамни тилаб олибди, холос...

Боғнинг катта дарвозасига етдилар. Ичкаридан тўкинчочин ёзнинг ҳимматли нафаси тегиб қизарган олмалар, болга тўлган шафтолилар, шира боғлаган нашватилар кўзга ташланарди. Боғ Сайфуддавллага қарашли эди.

— Пирим, ҳо, пирим! — деб чақира бошлади йигит. — Мен келдим!

Абу Бакр Калавий сабрсизлик билан дарвоза тирқишидан ичкарига қаради. Лоҳавло вало қуввато! Неча-неча йиллардан бери бир кўришга интиқ бўлган зот, оламга машҳур аллома, улуғ ватандош Абу Наср Муҳаммад ибн

Муҳаммад бин Ӯзлуғ ибн Тархон ал-Форобий ат-Туркий келарди! Эғнида туркча оқ яктак-лозим, бошида оҳори кетиб қолган дўши, манглайи Фарғона деҳқонларидай дурра билан танғилган, оёғига эса ҳеч нарса киймаган... Ӯрта бўйли муаллими сонийнинг ёшини олтмиш беш-етмишларда чамаласа бўларди. Юриши ёшига қараганда илдамроқ эди бу питрак чолнинг.

— Шопилма, тойчоқ, шопилма! — сас берди Ал-Форобий.

Абу Бакр Калавийнинг юраги ҳаприқиб кетди. У Туркистон фарзандини яктагиданоқ таниб олди. Кўп йиллардан бери мусофир ерларда юрса ҳам туркона урф-одатлар, расм-русмларни, кийинишни унутмаган кўринади аллома!

Шу пайт дарвоза зулфини шарақлаб тушди-да, икки юзи кип-қизил, оппоқ соқолли питрак чол намоён бўлди.

— Меҳмон бошлаб келдим бу сафар, пирим! — мақтанди этикдўз йигит дарвозадан кираркан. — Юртингиздан, Самарқанддан...

— Ассалому алайкум, муаллим! — Абу Бакр Калавий кўксига қўл қўйиб таъзим қилди. — Она юртингиздан дуои салом олиб келдим. Самарқанду Бухоро, Шошу Фарғона салом йўллаб қолди...

— Оҳ, она тил, киндик қони тўкилғон тупроқнинг саси! Сен қанчалар буюксану нечоғлик тансиқ! Жарангинг жонга шифо, дарагинг дардга дармон! Хуш келибсен, азиз юртнинг ўғлони, кел!

Ал-Форобий қучоқ очиб Абу Бакр Калавийни қаттиқ бағрига босди, катта кўзларида нам айланди.

— Мен Абу Бакр Калавий Увайс...

— Увайс? Яъни шогирд?

— Ҳа, ҳа, шогирд. Мен олис замонлардан келдим, сизни зиёрат этмак мақсудим эрди...

— Оллога шукрим, шундоқ кунларга ҳам нафас етди, мени излагувчилар ҳам топилиб қолди, куллуқ, куллуқ! Қани, тойчоқ, — деди этикдўз йигитга қараб Ал-Форобий. — Кулбани оч, меҳмон атойти худо деганлар!

Улар ораста боғнинг ўнг томонида жойлашган кичкина уй сари йўналдилар. Йигит уй олдидаги сўрига жой хозирлади. Сўрига ўлтириб фотиҳа қилган ҳам эдиларки, катта кўчадан шовкин-сурон, отларнинг кишнаши эшитила бошлади. Қўшин ўтмоқда эди.

— Бу не шовкин экан? — сўради Абу Бакр Калавий.

— Халаб подшоси Сайфуддавла Миср малигига қарши

лашкар юбормакда...— Ал-Форобий бош тебратди.— Кўшинни кўринг, ганимлик созини чалиб, адоват оҳангида куйлаб бораётир... Муҳориба, жанг, савашниш ваҳшийларга хос жиҳатлардир. Улар инсон табиатига зинҳор яқин келолмайдилар, бильякс, инсон табиатига зид нарсалардир. Энди саваш тилағонлар ўзларини ваҳшийлар қаторига кўшиб кўйғонларини билишармукин? Маъракаи майдонга қадам кўймак ҳаммавақт ҳам мардлик аломати саналмай-дур... Уруш — олам бахтига човут солгувчи баҳайбат ўлим қушидир. Унинг қанотларини кесмак лозим, токи парвоздан қолсун...

Абу Бакр Калавий ўлим қушини тасаввур қилди: қанотлари улкан қора қуш еру жаҳонни эгаллаб парвоз қилмоқда, борлиқни зулматга чулғамоқда, тириклик сабзасига хазон нафасини урмоқда. У учиб ўтган ерларда йўқлик шамоли тентираб кезади, мағрибу машриқни эгаллаган қанотларни кесмак учун бемисл қудрат, шижоат керак...

Этиқдўз йигит, мана бир йилдирки муаллим билан ҳамсухбат, аммо уруш тўғрисида бундай сўзларни эшитмаганди.

Кўчада шовқин-сурон тинмасди.

— Кишига тиг кўтармак бадхўйликдир. Бу оллоҳга ҳам ёқмайди, — давом этди муаллими соний катга-катга кўзларини Абу Бакр Калавийга тикиб. — Бойлигу зар учун ёт элга бостириб бормак, зўравонлик кўргизмак, душманликка бормак, ўзганинг тупроғини забт айламак, булар бари жоҳиллик белгисидир. Ахир бировга зўравонлик этмак — купша-кундузи барчанинг кўз олдида ўғирлик қилмак билан баробардур. Қайдаки ор-номус доирасидан чиқиб ўғирликка кўл урилғон экан, бас, у ерда ёлғончи дунё даврон сурадир, сотқинлигу разиллик илдиз отадир. Бундоқ кишилар истиқомат айлагувчи шаҳар, билингизким, жоҳил шаҳардир, маърифатнинг ёнидан ҳам ўтмаган бир маскандир. Бундоқ шаҳар иллатлар ботқоғида қолғондир...

— Жоҳил шаҳарни яхши таърифлаб бердингиз... — деди Абу Бакр Калавий, кўз олдидан бир-бир Жета хонининг неча-неча бор юртга бостириб киргани, жангпараст амиру урушқоқ бекарнинг турфа хил кирдикорлари намоён бўлди.

— Ҳали жоҳил шаҳар таърифига киришмадим десам ҳам бўлаверади, кулун! — жилмайди Ал-Форобий. Муаллими соний кишиларнинг номини айтиб қақирмас, балки ҳамшиша эркалатиб мурожаат қиларди. Абу Бакр Калавий

муаллимнинг «қулун» деб суюб чақиршидан қувонди, ажабки, шу биргина сўз уни улуғ алломага ота-болалардай яқин қилиб қўйди.— Мен урушлар ҳақида айтдим, холос. Агар ўзимиздан қиёс қилсак, Кутайба ибн Муслим босқинини назарда тутдим, у юртимизни забт этиб, кўп беғуноҳларни қиличдан ўтказди.

— Юртга бостириб кирган ёвузларга қарши тиғ кўтарганлар-чи? Ҳошим ибн Ҳаким — Муқанна каби... — сўради Абу Бакр Калавий.— Ахир улар ҳам уруш қилдилар...

— Ҳа, Муқанна, халқ қаҳрамони, етти йил жанг камарини белидан қўймади, саваш қурди. Кутайба урушидан Муқанна урушининг фарқи бордир. Кутайба ўзга заминига бостириб кирди — бу зўравонлиқдир, Муқанна киндик қони тўкилган тупроқни ҳимоя этди — чинакам ўғлонлик саботини кўргизди. Ватанни ҳимоя айламак марднинг дил қасамёдидир, юрагига қувват бергувчи эзгу туйғудир!

— Абомуслим янглиғ,— гап қистирди этикдўз йигит.

— Худди шундоқ, тойчоқ, худди шундоқ,— деди муаллими соний.

Шовқин пасая бошлади. Сайфуддавла кўшини ўтиб бўлаёзганди.

— Пирим! — қўймасди этикдўз йигит.— Мана, подшо Сайфуддавла сизни бағоят ҳурмат этадир, ўзини илму маърифатни қадрлагувчи деб таърифлайдилар. Унга урушнинг шундоқ зиён-заҳматини, ғоратдан бошқа нарса эмаслигини айтсангиз, қулоққа олармиди, Мисрга кўшин тортмасмиди, дейман...

— Филҳақ Сайфуддавла маърифатни қадрлайдир, у ҳур фикр соҳиби эканлиги билан ўзга ҳокимлардан ажралиб турадир. Сайфуддавла анжуманларида эътиқоди мустаҳкам кишиларнинг ақидалари хусусида озоду малолсиз фикр юритиш мумкин. Аммо биргина Сайфуддавла англағони билан, иш ўзгариб қолмайди, афсус... Муҳорибани йўқ қилмак жамоага боғлиқ... Мен Бағдодда яшаган чоғимда, тойчоқ, бир рисола бошлаб эдим, аш-шукрулиллаҳ, ўша рисола бугун ниҳоясига еткурдим...

— Қандоқ рисола экан? — қизикди Абу Бакр Калавий.

— Фозил шаҳар кишилари қарашлари ҳақида китобдир. «Китоб аро аҳл ал-мадинат ал-фозила» деб номладим уни. Рисолани араб лисонида туздум...

— Муаллим! Нечун рисола она тилимизда битмадингиз, балки араб тилида жамол кўргиздингиз?

Муаллими соний бир хўрсиниб қўйди:

— Нозик жойдан олдингиз, қулун... Замон тақозосию фалакнинг гардиши билан маълум бир даврда айрим тил зиммасига катта вазифалар юклатиладир. Санскрит тили шундоқ эди, юнон тили, чинмочин тили, сўнгра лотин тили шундоқ ҳолни бошдан кечирди, башар камоли учун улуғ хизмат этди. Мазкур тиллар баридан тутғонларнинг дасти узун бўлди, назарлари ўткир. Бизнинг замонимизда араб лисони ана шундоқ нуфузга минмакда, Арабу Аждада уни билгичлар сафи қуюқлашмакда. Мен олам ҳақидаги ўйларимни туркий қалбимда пишитдим, вале араб тилида баён этдим, илло қалбимнинг ўртанишлари юртимнинг пучмоқларида қолиб кетмасун, балки башариятга пешвоз чиқиб борсун, дедим. Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний Ҳосиб каби устодларнинг ҳам, англашимча, бири Хоразми ташлаб, бири Фарғонани тарк этиб жаҳонгашта бўлиб юришларида андоқ олий мақсад мужассамдур. Агар она тилимизда ижод этсак, Мовароуннаҳрдан четга чиқмагимиз неча йиллар — балки юз йиллар — кейинга сурилармиди... Баски, Хоразм ила Фарғона фарзандлари тугайли номлари дунёга дoston бўлди. Улар замонга бокиб, она тунроқни улуғламоқ учун йироқларда унинг шаънини тафаккур дурдоналари билан безадилар, ақлу заковатнинг шиддатли кучини тизгинлаб, Ватан шарафини мангуликка еткурдилар... Мен ҳам уларнинг шогирдимен, етмиш тилни ўргандим, ҳар бир тилда ижод этмагим, рисоалалар битмагим мумкин эди. Мен араб лисонида қалам сурмакни лозим кўрдим. Она тилимда ижод этмағонимни кечирмак мушкул эса-да, келажак авлодлардан умидим борки, улар оқилу донодурлар, фақирнинг тутумини фаҳмлай олулар!..

Орага жимлик чўкди. Ҳароратдан беҳол бўлган боғнинг нафас олгани эшитилгандай туюлар, жимликни ўнг томондаги деворда уясини қидириб гингиллаб учиб юрган чумақарининг овозигина бузарди, холос.

Абу Бакр Калавий тил ҳақида савол бериб муаллимни анчагина изтиробга солганини сизди. У савол эмас, балки дашном бергандай бўлди. Ал-Форобийнинг ўзлари юрт шаъни деб, илм деб мусофирчиликда юрибдилар, мусофирчиликнинг ўзи бир жазо-ку!

— Фозил шаҳар кишиларининг қарашлари ҳақида китоб битдим, дедингиз, муаллим... — Абу Бакр Калавий мавзуни ўзгартиришга уринди.

Хаёлга шўнғиб кетган Ал-Форобий уйқудан уйғонгандай бир сесканди.

— Ҳа, ҳа, фозил шаҳар ҳақида, қулун, фозил шаҳар ҳақида...— Алломанинг чехраси ёришди. Фозил шаҳар ҳақида гапириб унга ёқиб кўриниб турарди.

— Умирини икки шиша идиш қисқартириб бормакда. Тирикчилигим ана шу икки идиш атрофида кечадир. Идишларнинг бири сиёҳ билан тўлатилган, иккинчиси май билан лиммо-лимдир. Биринчисида, донишмандлик мажмуасин ижод қиламен, иккинчисида юрагимдаги ғам-андуҳларни нари қувамен... Шу йўсинда олти мучал умр кўриб кўяётирмен ушбу дорилбақода. Ҳа, ҳа, қулун, — таъкидлади Ал-Фаробий Абу Бақр Калавийнинг «дорилбақо» сўзига эътибор берганини кўриб.— Мен ёруғ дунёни дорилфано эмас, дорилбақо деб билурмен. Ҳар бир кас ушбу дорилфанони дорилбақога айлантира олмаги лозим. Бу инсоннинг ўз илгидадур. Покиза меҳнат, эзгу юмушлар ҳаминша фанони бақога тенг қиладур... Тунпроқдан ташқари тирикчилигимни тебратиб юриб, бир лаҳза тин билмадим, ҳаминша кўзим китобдаю кўлим қаламда бўлди. Юз элликка яқин китоб битдим, муаллим Арастутолис асарларига шарҳлар ёздим. Кўнглимда ардоқлаб келган орзуимга эса эндигина етишдим...

— Қандоқ орзу экан, пирим? — сўради этикдўз йигит.

— Битган рисоаларим илмининг турли соҳаларига, инсон руҳининг турфа кўринишларини турмушнинг кўп масалаларини ёритишга бағишланган. Уларда сийрату фазилят, ҳикмату хитоб, алфозу хуруф, қонуну киёс, жону нафс, китобу қофия, ахлоқу адаб, мантику миқдор, мадинату саодат, мусиқа ва рўё каби масалалар таҳлил этиладур. Табиатда бир махлуқ борки, уни маданий-ижтимоий махлуқ демак жоиз, бу — инсондир. У бор махлуқот ичида энг юксаги ва олий мақом даражада турғони саналадур. Инчунун, табиатда жаъми мавжуд нарса инсоннинг яшамаси, камолга етмаги учун хизмат қилмаги зарурдир. Яъни илм ҳам, меҳнат ҳам... Анови олма баргларини силаб ўтган шаббодадан тортиб тоғларга тушган қор, офтобнинг камалак нурию ариқчада жилдираб оқиб турган сувгача, тафаккурнинг шиддатидан тортиб, орзуларнинг оламни қамрағувчи қудратигача, сўзнинг сеҳридан то билакнинг қувватигача, ноз-неъматдан бойлигу заргача — бари, бари инсон учун хизмат этмаги лозим!.. Агар инсон бўлмаса, буларнинг бари нега керак? Дур йўқ эса унинг қобиғи нечун зарур? Оламни кўнгироқ деб билсак, инсон ўша кўнгироқда сас бергувчи тилдир, агар инсон бўлмаса, кўнгироқ сас

беролмайду, олам бамисли кўзи беркилгон қудуққа ўхшаб қоладур... Ва ё суви қуригон сардобанинг ўзи бўладур!..

— Бас, шундан маълумки, — давом этди аллома бир оздан кейин бундига танғилган дуррасини ечиб, манглайини артгач, дурра изларини силар экан. Абу Бакр Калавий унинг кенг пешона эканлигини кўрди. — Инсон оламнинг тожи, ҳаётнинг кўрки чиройидир. Демак, ҳамма нарса унинг камолотга эришувига, бахт-саодатга етишувига қаратилмоғи даркор. Фақат шу хусусда ҳаммаша ҳаёлларга эрк бериб келдим. Инсон жамоаси ҳақидаги рисолам ана шундоқ мушоҳадалар меваси...

Муаллими соний дурраси билан елпина бошлади.

— Инсон жамоаси қандоқ бўлмоғи керак, муаллим? — сўради Абу Бакр Калавий, уни алломанинг ажойиб сўзлари тамоман ўзига маҳлиё қилди. Ал-Форобий янги битилган рисоласини олиб варақлай бошлади:

— Инсон табиатан шундай яралғонки, у яшамаги ва олиймақом камолотга эришмаги учун ўзида кўп нарсаларга муҳтожлик сезадур. Бир ўзи эса бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлмак учун жамоага эҳтиёж туғиладу, яъни инсон жамоа сафида бўлсун. Бундай жамоа ҳар одамга яшаш ва етукликка эришиш учун зарур нарсаларни етказиб бераду. Инчунун, инсон шахслари кўпайдилар ва Заминнинг аҳоли яшайдигон қисмига ўрнашдилар. Инсон жамоаси ана шундоқ вужудга келди... Инсон жамоаси учга бўлинаду. Аввалан, буюк жамоа деймиз; бу барча жамоалар жамулжамидан пайдодир. Сониян, ўрта жамоа келади, бу муайян халқнинг бирлашувидан иборат. Яна, кичик жамоа, бу муайян халқ яшаётгон шаҳарга айтилади.

— Рисолангиз фозил шаҳар ҳақида экан, — деди Абу Бакр Калавий. — Демак, кичик жамоа ҳақида экан-да?

— Бунинг сабабини тубандагича фаҳмлайдурмен, — тушунтирди Ал-Форобий. — Бемисл фаровонлик ва камолотнинг олиймақом даражасига аввало энг кичик жамоада, яъни бир шаҳарда эришмак мумкин деб ҳисоблаймен. Қишлоқларни, турли масофадаги манзиллар, элларни бирлаштириб жамоа тузмак дабдурустдан мушкулдир. Шул важдан муродни шаҳардан бошламак хушдир. Чунки шаҳарнинг бу маънода афзалликлари бор, у маълум чегарали, бир майдонни эгаллагон, маҳаллалар бир-бири билан боғлиқ, муайян кўчалари туташма-туташду, энг муҳими, уни бошқариш хийла осон кўчаду. Аввал бир

шаҳарда, сўнг иккинчи шаҳарда, ўзгаларида ўрта жамоа бино бўладур, кейинчалик буюк жамоа дунёга келадур...

Абу Бакр Калавий муаллими соний сўзларини эшитар экан, кўз ўнгида она шахри Самарқанд гавдаланар, ҳар бир сўзни унга қиёс қиларди. «Ҳа, Самарқанд маълум чегарали, муайян бир майдонни эгаллагон, маҳаллалари бир-бири билан боғлиқ, кўчалари туташма-туташ...»

— Жамоанинг пайдо бўлиши ҳали ҳолва, «ҳолва» деган билан оғиз чучимас... — кулди муаллими соний. — Фалсафада макулот, дерлар, миқдор ва сифатдан иборатдур, жамоаларнинг кўпайиши миқдорга оиддир, аммо ҳамиша сифатга боқилур, миқдорга эмас, сифатга мувофиқ баҳо берилур...

— Жамоанинг сифатига баҳо бериладур, дедингизму?

— Бешак-шубҳа, қулун, бешак-шубҳа шундоқ! Миқдор сифатга айланмоғи жоиздур...

Бир лаҳза жимлик чўкди. Чумақари ҳали ҳам деворда уясини тополмай ғинғиллаб юрар эди. Аллома кўлидаги дуррани елкасига ташлади-да, этикдўз йигитга ўгирилди:

— Тойчоқ, сузма харид қилдингму? Балли! Битта айрон тайёрлаб юбор! Меҳмон билан чанқовбосди қилайлик...

Этикдўз йигит айрон тайёрлашга кетди.

Ал-Форобий жамоаларнинг миқдор ва сифатига тўхталгач, шаҳарлар таснифига киришди. Шаҳарлар икки гуруҳга бўлинадир. Биринчиси — фозил шаҳарлар, иккинчиси — жоҳил шаҳарлар. Оламдаги шаҳарларга назар қилинса, афсус-надоматлар бўлсинки, фозилидан кўра жоҳили кўпроқдир ва балки фозили йўқ даражададир. Қулун буни эътиборда тутсин.

Жоҳил шаҳар кишилари чинакам бахт-саодат нималигини билмайдилар, унга талпинмайдилар ҳам. Иқболдан бенасибдурлар, вале ишончлари ҳам йўқ. Уларга зимдан боқилса, худди бахтга етишгандай туюладилар. Яшашдан мақсад, дейди улар, соғлиғу сарват, роҳату фароғат, кўнгили кўчасига эрк бериш, сохта шону улугворликни қўлга киритмоқдир. Жоҳил шаҳар кишилари мана шуларни бахт-саодат деб билладилар.

Лекин улар бундай маъмурчиликка қандоқ эришадилар? Мана шу лаънатга мустаҳиқ жиҳатлардир. Бу йўлда улар ўзаро душманликдан қайтмайдилар, бойлик учун тўхтовсиз кураш олиб борадилар, фиску фасоду ғийбатга эрк берадилар, зўравонликка кўнгили кўядилар, ўғирлиғу ғоратни олий мақсадга айлантирадилар. Бундоқ шаҳарда яшамок

учун ҳамиша жанг қилмак, урушиб турмак лозимдур, деб ҳисоблайдилар. Бу эса оддий тилсиз, қувваи нотикадан бебаҳра, қувваи фикрийадан¹ маҳрум тўрт оёқли маҳлуқ қарашидан туб ўзга эмас!

Жоҳил шаҳарларнинг хили кўпдир. Биринчиси, лозим-лобид шаҳардир, бу шаҳар аҳли тирикчилик учун зарур, лозим бўлган нарсалар — емак, ичмак, киймак, ётиш-туриш ва жинсий алоқа билан қаноатланадилар, бу йўлда бир-бирларига кўмак берадилар. Хўжанд, Марғинов ана шундай шаҳарлардандир.

Яна айирбош шаҳар бордир, унинг аҳли фақат бойиш, даромад орттириш учунгина яшайдир, бир-бирига ёрдам қўлини чўзадир, бу ерда сарватмандлиғ — умрнинг мазмунига айланадир. Тошкент, Бухоро ана шундоқ шаҳарлардандир.

Қабих ва бадбахт деб аталувчи шаҳарнинг кишилари эса фақат емоқ-ичмоққа ҳирс қўйган, зинога муккасидан кетган бўладир. Улар туйғу ва тахайюлга таъсир этадиган роҳату фароғат, ҳузур-ҳаловатга интиладилар, ҳамиша хушчақчақ бўлиш тарафдоридурлар. Айни пайтда, ўйин-кулғу, ишрат, вақтичоғлик ва эрмакнинг турфа хил кўринишларию ҳолатларидан тап тортмайдилар. Баайни Халаб шаҳри аҳлига ўхшаш.

Шухратпараст шаҳар кишилари доим ғараз юзасидан иш қиладилар, улар бениҳоя иззатталабдурлар, бир-бировини шухрат чўққисига чиқарсун, мақтаб кўкларга кўтарсун, токи буни эшитиб ўзга халқлар ҳам уларни улуғлай бошласунлар... Улар шу ниятдагина бир-бирларига ёрдам берадилар. Димишқ ана шундай шаҳарлардандур.

Кейингиси риёсатпараст шаҳардир — кишилари ҳукм-фармоликка ўрганган, ўзгаларни қуллиғу забунликда тутмакка иштиёқманд, аммо ўзлари ҳеч кимга бош эгишни хоҳламаган шаҳар. Уларнинг бутун саъй-ҳаракати ғолиблик нашъасидан келадурғон қувончга қаратилғондир. Бағдод шаҳри ана шундай шаҳарлардандур.

Шаҳватпараст шаҳар — кишилари завқи баланд, аммо эҳтиросларини тийишни билмағон, хоҳлаган ишларини қилмакка эркин бўлган шаҳардир. Самарқанд, Нишопур ана шулар сирасига киради.

Бадахлоқ, беодоб шаҳар ҳам бордир, улар аҳли фозил

---

¹ Қувваи нотика — ақл, қувваи фикрийа — фикр қуввати (араб.).

шаҳар кишиларидек ҳамма нарсани биладилару, аммо амалда жоҳил шаҳар кишилари тутумидан нарига ўтмайдилар.

Аввал фозил шаҳар бўлиб, беқарорликдан сўнг жоҳилга айланган шаҳар — ўзгарувчан шаҳардир.

Тағин бир шаҳар бор, адашган шаҳар дейдилар, унинг кишилари бахт-саодат бу дунёда эмас, у дунёда бўлади деб ҳисоблайдилар. Ал-Қоҳира ана шундоқ шаҳарга мисолдир.

Жоҳил шаҳар ҳоқими ҳам ўша шаҳарга мос бўладир. У ўзини оқилу доно, одил деб билади, аммо ўзи шундоқ эмаслигидан фиррому ёлғонлик, такаббурлик ила ўзгаларни алдайдир, ҳаётнинг бор маъмурчилигию фаровонлиги, фароғати, биргина мен учун дейдир. Унинг наздида, энг бахтли одам душманини енгган одамдир. Ғолиблар эса ҳамиша бир-бирини йўқ қиладир, чунки ўзгани даражаи камолга етмаган номукамал ҳисоблайдир, ўзи учун хатарли деб биладир ва қулга айлантирадир, гўё у унга қул бўлишга яратилгондек...

Ушмундоқ фикрлар ҳам мазкур жоҳил ҳоқимларнинг тафаккур хумдонида «пишган» фикрлардир: гўё, шаҳар кишилари орасида ҳеч қандай алоқа йўқ, биров бировнинг ҳақини бемалол эмаги керак, биров бировдан ҳайиқсин, одам одам билан ўз ҳолича бирлашмайди, балки зарурият, мажбурият юзасидан бирлашадир, муҳтожлик орқасидан келишишадир, икки одам бирлашса, шубҳасиз, бири ғолиб саналур, бири мағлуб...

Буларнинг бари ҳақиқат оинасига солиб бўлмайдиган фикрлардир...

— Жоҳил шаҳар ҳоқимларининг, шундоқ шаҳар аҳлининг айёру маккорлигига эътибор айланг, қулун! — деди Ал-Форобий қўй кўзларини ундан узмай тикилиб турган самарқандлик меҳмонга. — Ваҳший махлуқларни овлашгонда, очикдан-очик хужум қилинадир, айёрлик билан тузоқ ёрдамида қўлга киритиладир. Жоҳиллар ҳам шундоқ: нознеъмату бойликни очикдан-очик талайдилар, алдову ҳийла ёрдамида қўлга киритадилар...

Абу Бакр Калавий кўз олдига Самарқанд ҳоқими Садр Сулаймон келди. Самарқанд атрофидаги олти қишлоқдан олинадиган пахта даромадининг бешдан тўрт қисми, шаҳарнинг ўзида маҳаллалардан келган солиғу ўлпонлар, ахир купша-кундузи қилинаётган талаш эмасми? Алдову ҳийла билан қилинаётган ўғирлик эмасми? Мадрасанинг

вақфи деб белгиланган ерлар-чи? Мотурид гузаридаги мойжувоз, новвойхона, Хожа Кафшир маҳалласидаги сополфурушлик, сомсапазлик дўконлари, Наддофлар маҳалласидаги пахта дўкони, Хожа Гунжора қишлоғидаги телгирмон, бозор ичидаги каллапазлик, боққоллик дўконлари, Соғарч қишлоғидаги юз таноб ер... Булардан олиннадиган даромад, даромад эмас, ғирт ғоратнинг ўзи-ку!.. Жоҳил ҳоким эҳтиросини тия олмай шаҳарни шаҳватпараст шаҳарга айлантирди, бобилхона очиб хоҳлаган ишини қилмакка эркли бўлиб қолди. Самарқанд шаҳватпараст шаҳаргина эмас, қабих ва бадбахт шаҳар рутбасини ҳам ола бошлади...

— Аммо одамнинг ўзга молини талаши хиёл пардалидир.— Абу Бакр Калавий хаёлини бўлиб қўйди муаллими соний.— Одам ҳужум қилади-ю, лекин ҳақиқий мақсадини яшириб, ўзини бошқа нарсага интилаётгондек қилиб кўрсатадур. Натижада ундан хавфсирамайдилар, ҳадикка тушмайдилар ва қаршилиқ кўргизмайдилар. У осонгина ўзининг қабих ниятига эриша оладир...

Шу пайт этикдўз йигит бир чапняда¹ айрон олиб келди. У чиний косага муздек айрондан қўйди-да, муаллими сонийга узатди. Нафас бўғиладиган иссиқда томоғи қақраган аллома айронни кўрди-ю, оғзининг суви келиб кетди. Косани олиб роҳат қилиб симира бошлади. Бир томчи айрон оқиб соқолига тушди. Жимликдан энди чумақарининг ғинғиллаши эшитилмас, чамаси, уясини топиб олганди.

— Шукур оллога! — соқолини артар экан деди Ал-Форобий.— Мисоли она дарё Сирдарёнинг сувини ичгондай бўлдим. Ота-боболаримиз уни Энчиўғиз деб аташарди, Яксарт ҳам дейишарди...

Айрондан чанқоғини қондирган Абу Бакр Калавий муаллими сонийга юзланди:

— Бир нарсга фаҳм айладимки, муаллим, бизнинг шаҳримиз Самарқанд ҳам жоҳил шаҳарлар сирасига кирар экан. Сиз уни шаҳватпараст шаҳарлар қаторига қўшдингиз... Самарқандни фозил шаҳарга айлантиришнинг не йўлию йўсини бор экан?..

— Фозил шаҳарнинг ҳам ўз шартлари бор, қулун,— деди Ал-Форобий.— Аввало, инсон бахт-саодатга эришмапти, иқболига ёр бўлиб яшамапти лозим. Бандасининг руҳий

¹ Чапня — сопол идиш.

камолни унинг ўзига боғлиқ, ўз қўлида. Бахт-саодат нариги дунёда эмас, балки ёруғ дунёдадир. Унга эришмак учун инсонга фозил шаҳар жамоаси зарурдир. Жоҳил шаҳарда кеч қачон инсон бахтли бўлолмайди!

— Фозил жамоа қандай тузиладир?

— Кишиларни чинакам бахт-саодатга эришув йўлида бир-бирига кўмак беришни мақсад қилиб қўйгон шаҳар фозил шаҳардир, иқбол висолига етишмак йўлида одамлари бир-бирига ёрдам қўлини чўзгон жамоа фозил жамоадир. Саодат жамолини кўрмак ниятида шаҳарлари бир-бирига холис кўмаклашгон халқ фозил халқдир. Агар толе-иқбол манглайини ўпмак мақсадида халқлар бир-бирларини қўллаб юборсалар, у ҳолда бутун курраи Замин фазилатли, саховатли маконга айланадур! Бутун Ер юзи фозил жамоага бирлашадир...

— Айтгонингиз келсун, муаллим!

— Айтгонингиз келсун!

— Фазилатли бўлмак, яъни мукамалликка, даражаи камолга интилмак улуғ хусусиятдир, бу биз инсонларнинг табиатимиздан келиб чиқади, — давом этди Ал-Фаробий. — Камолот ва бахтга эришмакни ҳаёт, турмушнинг ўзи тақозо этадир...

— Тақозо этадир... Хўш...— муаллими соний сўзини бўлди Абу Бакр Калавий.—Аммо қандоқ қилиб бахт-саодатга эришилади? Унинг калити қайда?..

— Аввало фозил шаҳарга маърифат ва тарбия керакдир. Маърифат ва тарбия бахт-иқбол, саодат жамолини ёрқинлаштирадигон, унинг хизматларидан баҳраманд этадигон шарафли йўлдир. Маърифат, илм хуш ахлоқ ила безанмоғи лозим. Агар у бўлмаса, жамоа ваҳший махлуқот жамоаларидан бирига айланадур. Сониян, фозил шаҳарда касибчилик ривож топсин, деҳқончилик, чорвачилик, тўқувчилик, балкичилик юмушларини равон йўлга солмак шарт. Савдо йўлларида ҳар қандай тўсиқ олиб ташланиши зарур. Алқисса, фозил шаҳар бамисли соғлом бадан, солимул аъзодир, аъзолар бир-бирига боғлиқ, бир-бирига кўмакчи, акс ҳолда, шаҳарда равнақ бўлмағи мушкулдир. Ҳориб қолмадингизми, қулун?

— Асло! — деди Абу Бакр Калавий.— Беқиёс идронкингиздан эсан майин тафаккур шабодалари мияингиз пучмоқ-пучмоқларига жон руҳини олиб кирмакда, эй феъли эзгу! Бу менинг учун ажойиб тарихдир, нақлингизда фалсафа теран ва бебадалдир...

Ал-Форобий хаёлга чўмди. Оппоқ соқолини силар экан, катта кўзларига мунг чўкди.

— Ҳа, тарих — хотиранинг ўғлидир, шеърият — тасаввурнинг қизидир, фалсафа — гидрокнинг фарзандидир... Айтғонларим авлодларимга тарих бўлиб қолажак, шеъриятга тасаввур беражак, иншоолло... Хўш... қандоқ қилиб бахт-саодатга эришмак мумкин, деб сўрадингиз. Шундоқми, кулун?..

— Шундоқ, муаллим, шундоқ!

— Юқорида зикр этғонларим рўёбга чикса, бахт-саодат ўша. Аммо бу фозил шаҳар ҳокимига боғлиқдир...

— Фозил шаҳар ҳокимига?

— Фозил шаҳар ҳокимига! — тасдиқлади аллома. — Ҳар қандай одам ҳам шаҳар ҳокими бўла олмайду. У ҳар томонлама етук, ўрнакка сазовор бўлсун, ҳам ақли тугал, ҳам тарзи гўзал, салоҳияти ўткир, руҳи тараққий этғон, фикри солим, сўзга чечан, нутқи раvon бўлмаги лозим...

— Ё раббий! — деб юборди Абу Бакр Калавий. — Бир одамда шунча фазилат...

— Мен мухтасар дедим, аслида фозил шаҳарга ҳокимлик қилгувчидан ўн икки фазилатга эга бўлмаги талаб этиладур...

— Ўн икки фазилат?.. — сўради Абу Бакр Калавий. Чунки Самарқанд сарбадорлари жамоасига бошчилик қилмак умиди кўнглининг бир четида учкунланиб турарди. Самарқандни фозил шаҳарга айлантирмак мақсади тинчлик бермасди, шунинг учун ҳокимнинг фазилатлари уни бағоят қизиқтириб қолди. Лекин бу ҳақда алломага оғиз очмасликка қарор қилди.

— Ҳамма ҳам фозил шаҳарни бошқариш имконига эга эмас, — давом этди муаллими соний. — Бундоқ одам, биринчидан, табиатан раҳнамолик, раҳбарликка мойил бўлмаги лозим, иккинчидан, иродали, салоҳиятли бўлсун...

— Булар, ҳалиги айтғонингиз ўн икки фазилатга кирадирму?

— Йўқ, уларни алоҳида айтамен, — жилмайди аллома. — Соғлом баданда ҳокимлик этгувчи юракка боқинг. Бошқа бирор аъзо уни бошқармайди, балки у ўзга аъзоларга раҳнамолик қиладу, йўлга соладур. Фозил шаҳар ҳокими ўшанга ўхшаб кетаду. Жамоанинг бирор аъзоси уни бошқармайди, аксинча у барчага раҳбарлик айлайди, чунки ҳар жиҳатдан даражаи камолга эришғон, фаолиятида ақлу гидрокнинг юксак намуналарини кўргизадур. Бу — ўша

тасаввур имкони табиий равишда сизу биз айтғон камолот зинасига чиқолғон инсондир. Фозил шаҳарнинг бош ҳокими, фозил халқнинг бош ҳокими, фазилатли заминнинг бош ҳокими ана шундоқдир, бу — имом, яъни бошқарғувчи...

Дарвоза тақиллагани эшитилди, кетидан бурғу чалинди. Кун қайтиб, кеч кириб борарди.

— Дарвозани оч, тойчоқ! — буюрди муаллими соний. — Халабдан, Сайфуддавла жарчиси кирмакка интиқ...

Бир оздан кейин «тойчоқ» ростдан ҳам саллалик хушбичим чопарни бошлаб келди.

— Кел, кўзим, кел! — қарши олди аллома.

— Келаси ҳафтанинг чаҳоршанбаси оқшом подшо Сайфуддавла саройда фозилу фузало, шоиру шуаро, машшоку муғаннийлар иштирокида мажлис кураду. — Қўлидаги ёрликни узатар экан деди чопар. — Донишманди замон, алломаи офоқ, Абу Наср ал-Фаробий ат-Туркий ушбу анжуманга таклиф этиладур. Мажлисда Абу Фирос, Абулфароҳ, Абул Аббос ан-Номий, Ибн Нувбата, Ар-Роқий, Абу Бакр ал-Хоразмий, Мутанаббий янглиғ фозиллар ҳозир бўлурлар...

— Англадим, кўзим, англадим... — Аллома ёрликни олиб бир четга қўйди.

— Мен улов олиб келганмен... эрталаб йўлга отланмагимиз лозим. Халабга икки кунлик йўлдир... — сўзини тугатди чопар одоб билан қўл қовуштириб.

Ал-Фаробий чопарга кетишга рухсат берди.

— Сайфуддавлалек илми қўллагувчи, фозилларни қўллагувчи ҳокимда ҳам, ҳар тўқисда бир айб, дегандек, нохуш жиҳатлар бор. Мажлислар кураду, бойлиги бисёр, ҳарами тўла нозанин... Шунга қарамай, тағин бачча ҳам тутадур... Бир баччаси бор, уни «Сомил» деб қиз исми билан атабдур. Сомил — бу сўз иккиланувчи деган маънони берадур — ҳар ҳаракатида иккиланиб ёндирадур. Сўзлаганда, «син»ни атай «шин», «р» товушини эса жўрттага томоғидан чиқариб айтадир. Шу пайт Сайфуддавлани кўрсангиз: товушларнинг ўзгарғонидан бирам роҳат қилдурким, ёқа тутасен! Баччавозлик инсон шаънига номуносиб қилиқдур. Бу Халаб ҳокимига тегишли нуқсонлардан биргинасидур. Фозил шаҳар ҳокимида эса нуқсонлар бўлмаслиги лозим, билъакс, ўн икки фазилат соҳиби, деб ном олмоғи керак...

Этиқдўз йигит Ал-Фаробийнинг юрт ҳокими ҳақида, саройда бўлган ишлар хусусида тап тортмай айтган

сўзларидан ҳам ҳайратга тушиди, ҳам кўрқди. Абу Бакр Калавий эса алломанинг гапларини эшитган сари мушоҳаданинг шиддати, тафаккурнинг бемисл кучидан боши оғирлашиб бораётгандек бўларди.

— Аввалан, тўрт мучаси соғ бўлсун, токи бир юмуш илгини тутса малолсиз ижро эта олсун, сиҳҳати шунга имкон берсун, — ўн икки фазилат таърифини бошлар экан, деди аллома. — Сониян, табиатан зийрак бўлсун, токи унга айтилгон сўзни лаҳзада англаб етсун, масалани ҳолатига қараб баҳолаб одил ҳал этсун. Сулсан, кўргон, эшитгон, билгонини хотира чаманида яхши тутсун, бирон нарсани ҳам фаромуш қилмасун. Идроки пок, тоза, ўткир бўлсун. Каломи тиниқликка мисол, сўзи равшанликка мойил бўлсин, айтмакчи ниятини аниқ ифода этиб беролсун. Ўқиш ва билимга меҳр қўйсун, тиришсун, вале аъзоларида зинҳор ҳорғинлик сезмасун. Ейиш-ичиш, майхўрлик ва жинсий алоқада сабр-қаноатли бўлсун, қимордан қочсун, ундан етажак роҳату фароғатдан иргансун. Ҳақиқатни ардоқласун, унинг тарафдорларини олқишласун, ёлгоннинг бетига қарамасун. Қалби мағрур бўлсун, ўз обрўйининг қадрига етсун, билсунким, унинг қалби табиатан разил ишлардан юксакда турадур, илло, олижаноб ишлар учун яратилгондур... Дирҳам, динор сингари турмушнинг турфа афзалликларидан нафратлансун. Адолатни севсун, нафрат ўқини золимларга қаратсун. Ҳам ўзининг одамларига, ҳам ўзгаларга бир хилда боқсун, барчани одилликка чақирсун, ноҳақлик туфайли етгон зиённи собитқадамлик билан ундириб берсун. Одил бўлсун, вале қайсар бўлмасун, ҳақ олдида ўзбошимчалик, ўжарликка эрк бермасун, аммо ҳар турли бедодлик ва қабиҳлик қошида ироданинг шижоатли кучини аён қилсун. Бир юмушга илик сунса, ўша ишни қилмакни зарур топгон бўлса, бас, журъатли, қатъиятли бўлсун, минбаъд кўрқиб-писиб қолмасун, жасурлигин аён этсун, шиддат кўргизсун...

Кеч кириб бораётганига қарамай, ҳаво ҳали ҳам дамида эди, аллома дурраси билан юз-кўзларидан келаётган терни артди, яна «тойчоқ»дан айрон сўради, ичар экан, «кулун»га бир қараб қўйди. Абу Бакр Калавий шаҳар ҳокимига шунча фазилат зарурлигини эшитиб анграйиб қолди. У оҳиста сўради:

— Муаллим! Борди-ю, шунча фазилатга эга киши топилмаса-чи? Унда не қилмак керак? Ахир беайб ёлғиз парвардигор, дейдилар. Бу мири кам дунё...

— Агар шунча фазилатга эга киши топилмаса,—

тушунтирди аллома, — шу фазилатлардан олтитасини ўзида мужассам этгон киши тасаввур, хаёлининг кучи жиҳатидан ўзгалардан устун турса, фозил шаҳарга ҳокимлик қилиши мумкин.

— Ўша олти фазилат нималардан иборат экан?

— Бундай ҳоким болалигидан яхши билим олмоғи лозим. Сўнг заковатли бўлсун, биринчи имомлар тарафидан белгилангон шаҳар қонун-қоидаларини яхши эсда тутсун ва риоя қилсун. Яна. Салафларидан қолиб унутилгон нарсаларни тиклашда топқирлик кўргизсун. Тағин. Зийрак ва мудрик бўлсун, токи исталгон пайтда вазиятни англаб ололсун. Биринчи имомлар тарафидан тахмин қилинмагон ҳодисалар моҳиятини ҳам идрок этолсун, шаҳар маъмурчилигини яхшилашни асосий мақсад қилиб қўйсун. Тағин. Сўзи билан кишиларни биринчи имомлар тузгон қонун-қоидаларни бажаришга йўллай олсун, шунингдек, ўзининг қонунлари ижросига диққатни қаратсун. Ва ниҳоят, бақувват бўлсун, ҳарбий санъатни оғишмай ўзлаштириб борсун, айни замонда, ҳарбий санъат — шаҳарга хизмат этадигон ва бошқарадигон санъат эканлигини яхши ёдида тутсун...

— Вой-бўй! Бир одамда шунча фазилат бўлмағи жуда қийин-ку, пирим? — деди этикдўз йигит ҳам ҳайратда.

— Агар шунча фазилатни ўзида жо этган киши ҳали туғилмагон эса-чи? — Абу Бакр Калавий ҳафсаласи пир бўлиб сўради.

— Агар шундай одам туғилмагон эса, у ҳолда икки киши шунча фазилатга эга бўлолса, яъни, бири — доно, иродали, бошқаси ҳарбий санъат устаси бўлса, икки киши шаҳарга ҳокимлик қилиши мумкин. Борди-ю, бир гуруҳ одамларда шунча фазилат мужассам эрса, у ҳолда шаҳарга ўша гуруҳ ҳокимлик қилмағи ишонарлиқдир. Фозил шаҳар ҳокимлари бир-бирининг изидан келса ҳам, ёки икки, уч киши бўлса ҳам, бамисли бир жону бир тан, бир киши янглиғ фикр қиладурлар, юрт бошқарадурлар. Аммо шаҳар ҳокимида ҳамма фазилат бўлса-ю, донишманд бўлмаса шаҳар қалокатга юз тутадур...

— Агар шаҳарда турли дину мазҳаб кишилари яшаса-чи, муаллим? — сўради Абу Бакр Калавий ва биродари Лакшман кўз олдидан ўтди. — Улар бир жамоага бирлашмаклари мумкинми?

— Ахлоқий етуклик ва мукамалликка эришмак, қулун, дин ва унинг хилларига, ёки қайси дин тарғиб этилишига боғлиқ эмас. Фозил ва етук шаҳарларнинг фуқаролари турли

диний эътиқодга сиғинсалар ҳам, бир хил бахт-саодатга, бир хил ёруғ мақсадларга интилоқлари мумкин. Ўзимдан қиёс қилурмен. Бағдодда истиқомат айлағон йилларим бир кўп ғайридину тарсолар билан қадрдон тутундим. Жумладан, насаро Абу Башар Матто менга юнон тилини ўргатди. Яна бошқа насроний табиб Юхон ибн Хайлон тиббиёт ва мантиқ илими сирларига ошно этди. Айниқса, Арастунинг «Ал-Бурхон»¹ китобини сув қилиб ичиб юборишимда унинг хизмати катта. Агар Арастунинг «Ас-Симоъ ат-табиий»² китобини қирқ марта, «Ал-Хитоба»³ китобини икки юз марта мутолаа қилғон бўлсам, ўша Юхон ибн Хайлоннинг маслаҳати билан қилдим...

— Муаллим! — деди хаёлларнинг маҳобати, фикрлар залворидан ўзини оғир сезиб Абу Бакр Калавий. — Шаҳарда, бир эмас, бир неча ҳоким, раҳбар бўлмакка арзирлик кишилар бор, дейлик. Фуқарони бирлаштиришнинг яна қандай йўли изланадур?

Ал-Форобий жилмайди:

— Аввало, эҳтиёж туфайли жамоа бўлишларини айтиб ўтдим. Тағин талайгина қарашлар мавжудки, уларнинг ҳар бирига тўхталсам, фурсатимиз етмас. Лекин, қулун, айримларини барибир айтмакни лозим кўрурмен. Биров дейди, барчадан айрилиб қолғон одам, ўзинг учун ўл етим, қабилида муҳтожликка дучор бўладир, ўша муҳтожлик уни бирлашмак тарафдорига айлантирадир. Яна биров дейдики, фуқарони мажбурий бирлаштирмак керакдир. Бошқалар мулоҳазага борурларки, бирлашишнинг калити қариндош-уруғчиликда. Бунинг учун бир қабила эрлари иккинчи қабила ожизаларига уйланадилар, иккинчи қабила эрлари биринчи қабила ожизаларига оғиз очадилар. Натижада қариндош-уруғчилик юзага келади. Тағин бировларнинг фикри ушмундоқки, бирлашмак уч нарса — қасамёд, иттифоқ ва аҳд-паймон асосига қурилса мумкиндир. Ҳар бир аъзо бирлик отин тутиб қасамёд қилур, иттифоқ бўлуви аҳд-паймонини маҳкам тутур ва бу уч шартдан минбаъд юз ўгирмас. Яна бир ғалат мушоҳада ҳукмрондирки, бирлашмак алоқаю асоси — кишиларнинг бир жойда истиқомат айлашларига боғлиқдир. Уй бир бўлса, кўчалар бир бўладир, маҳалла бир бўладир, шунинг учун киши бошига ғам тушса кўшниси кўмакка келади, мусибатни баҳам кўради, ахир

¹ «Ал-Бурхон» — «Иккинчи Аналитика».

² «Ас-Симоъ ат-табиий» — «Табий гармония».

³ «Ал-Хитоба» — «Риторика».

улар бир жойда кун кечирадилар, уй, кўча, маҳалла, шаҳар — ҳаммаси ўртада. Яна бир жиҳат борки, бир жойда узоқ вақт ҳамнафас яшаш, емак-ичмакнинг умумийлиги, ҳунар-касбнинг умумийлиги, бошга келган бало-қазонинг умумийлиги, умум роҳат-фароғатнинг бирлиги жамоа тузилишига асос бўла оладир, дейдилар...

Абу Бакр Калавий мағриб томонга қаради, офтоб ботиб бормоқда, уфқ кип-қизил қон рангига бўялган, шафақ шуъласи Ал-Форобийнинг кенг пешонасида ўйнади. Абу Бакр Калавий улуг ватандошининг зеҳнига идрокига қойил қолди. Оламга татирлик фикру мушоҳада, тафаккурнинг баланд парвози, фозил инсонлар жамоаси, толе ила саодат тафсири... Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли муаллими сонийнинг фозил жамоа ҳақидаги кенгашларини вужуд-вужудига сингдирмоқда уринди.

— Фозил инсон, — деди яна Ал-Форобий, — ўз умрини узайтириш пайдан бўлсун, ўлимни яқинлаштирмасун, балки бахт-саодатга элтувчи эзгу юмушларга қўл берсун, токи ҳамшаҳарлари унинг саховатидан баҳра олсунлар. Агарда унинг ўлими шаҳар аҳлига тириклигидан кўра кўпроқ наф келтирса, у ўлимга юз бурсун, фозил инсон учун бундан олий бахт-толе йўқдир...

Шу пайт қайдадир хўроз қичқирди, Абу Бакр Калавий, хўроз нега қичқирди, қаерда қичқирди — барини билмакчи эди-ю, лекин, ажабо, бунинг уддасидан чиқа олмади, идроки унга бўйсунмади. Мағрибнинг лолагун шафағига тикилиб турган Ал-Форобий бу гал ўз-ўзига айтгандай деди:

— Рубъи маскунда бахт-саодатга, иқболга эришмак мумкин ва зарур ҳамдир. Тинч-осойишта ҳаётга, иқболга эришмак халқларнинг ўз кўлида, ўз ихтиёридадир. Дунё эса мана шу қирмизи шафақдек бир ғунча, у аста-секин очила борадур...

— Муаллим! — Абу Бакр Калавий Увайс ўзини кўпдан қизиқтириб келаётган яна бир саволни берди. — Баски, олти мучал умр танобини тортингиз, не-не эллар жамолини кўрмакка муяссар бўлдингиз... Айтинг-чи: сиз ўзингизни дунёда бахт-толе сийнасига бош қўйғон инсонмен, дея олурмисиз?

Муаллими соний шафақдан кўз узди, унинг қарашлари кечки шафақ шуълаларидай маъюс эди:

— Инсоннинг бахт-саодатга етишмагини орзу этдим, хаёлларим тизгинини хоҳлаганча бўш қўйдим... Менинг бахт-толеим, саодатим мана шулдир...

Ал-Форобий тагин ловуллаб турган шафаққа юзини бурди...

Шафақ бутун мағриб уфқини эгаллаган эди.

Шу пайт яна хўроз қичқирди. Абу Бакр Калавий бу гал, хўрознинг қаерда қичқираётганини билмакка астойдил қасд қилди. Хўроз овози Наддофлар маҳалласининг нариги четидан келарди. Тонг отарди. Абу Бакр Калавий кунчи-қишга пешвоз турарди.

Шафақ бутун машриқ уфқини эгаллаган эди.

Йигирма учинчи боб

ТУБАНЛИҚДА

Самарқанд ҳоқими Садр Сулаймон бугун пешинга Қавомиддин қозини уйига чорлатган эди, улар ганч шарафали баҳаво меҳмонхонада, ҳар қачонгидек ясатиғлик дастурхон атрофида ўлтиришар, ҳоким қозикалонга Солиса-ройдаги кенгаш таассуротларини сўзлаб беради.

— Жета хони бадбахт Илёсхўжа ҳануз Мовароуннаҳр даъвосидан кўнгул узолғони йўқ... Кўнгил узиб бўладурми шундоқ чаман-чотир юртдан? Ота-боболари бу ерларда не ишларни қилмағону... Хўҳ-ху-ў!.. Хумори тутадир, хумори! — Жета хонига ғойибона пичинг қиларкан, Садр Сулаймоннинг овози тагин ҳам ингичкароқ эшитилди. — Ўзига қиладур, ўзига ўзи бало тилайдур. Мовароуннаҳр қукмдори Амир Ҳусайн энди ёғий билан саваш курмакчи...

— Илло, бадниятларнинг таъзирини берсун! Душман ўз оёғидан йитсун! Хе-хе-хе! — деб кулди Қавомиддин қози қовурилган товуқнинг оёғини оғзига солар экан. У тўлишган, бошидаги дастори, эгнидаги уч-тўрт қават тўни қозини яна ҳам салобатли кўргизарди.

— Беради, таъзирини беради, иншоолло! Сизу биздек беозор одамлар тинчини бузгандан сўнг, душман жазосини олмай иложи йўқ!

— Фақирингизни беозор демак мушкул... Хизматимизнинг ўзи кўллар кўнглини ранжитишдан иборат... Хе-хе-хе, — тагин кулди қози.

— Ранжитсангиз ҳам, беозорлик билан ранжитасиз-да, Қавомиддин! — узиб олди Самарқанд ҳоқими. Қозикалон буни сезмаган бўлди:

— Ҳа, биров ризо, биров норизо... Биз шундоқ... лекин, сиз жуда беозорсиз, мусйчага ҳам озор бергингиз йўқ...

Мана, ҳалигина капалакка қанча меҳрибонлик кўргиздингизу... Ҳоким шундоқ фуқароларига меҳрибон бўлмаги лозим...

Садр Сулаймон капалакни эслаб, мийғида жилмайиб кўйди. У Қавомиддинни дарвоза олдида қаршилаб, меҳмонхонага олиб келаётган эди. Олтин олма рўпарасига етганларида, иттифоқо, йўлда ётган бир капалакни кўриб қолишди. Капалакнинг бир қаноти эзилганидан учолмас, ўрмалаб йўлка ўртасига чиқиб қолган, беихтиёр кимдир босиб кетиши мумкин эди. Садр Сулаймон дарҳол эгилиб капалакни қўлига олди-да, гулзор томонга юраркан:

— Сен ҳам худонинг бир махлуқи,— деди авайлаб ва бўзноч гулнинг баргига кўйди.— Юрсанг, юрибсан-да...

Ҳокимнинг қилган ишини кўрган ғуломлар, кейинроқ етиб келган Жаммазабон девонбеги фавқулодда бу меҳрибончиликдан кўнгиллари ийиб бир-бирларига дейишарди:

— Ана мурувват!!

— Раҳму шафқат бундоқ бўлибди!

Жаммазабон девонбеги деди:

— Ҳоким бува меҳрларининг бир улушини кўрдингиз, холос...

— Ўша бир улушнинг бир улуши бизларга ҳам бўлсайди...— деди бир ғулом кетар экан, ўзига ўзи айтгандек секингина.— Бир улушининг бир улуши...

Аммо бу гапни ҳеч ким эшитмади.

— Бизнинг падари бузрукворимиз шундоқ эдилар, қозикалон жаноблари! Фуқаронарварлик ўша падаримиздан ўтган...

Орага жимлик чўқди. Лекин жимлик бир лаҳзагина давом этди, холос. Дарвоза томондан қандайдир хуруж садолари кела бошлади. Садр Сулаймон уч бор қарсақ урди. Эшикда Жаммазабон девонбеги пайдо бўлди.

— Кўчамиздан лўлилар тўдаси ўтмас эди шекилли?.. Бу не шовқун?

— Сурондан мен ҳам ҳайратдамен...— муносабат билдирди Қавомиддин қози.

Жаммазабон девонбеги шовқин сирини билмакка кетди.

— Қозикалон жаноблари! — деди Самарқанд ҳокими.— Солисаройдаги қурултойда бизнинг шаънимизга муносиб гаплар айтилди. Аммо мақтов гаплар эшитсак ҳам, биз отга бир қамчи эмас, икки қамчи урмагимиз лозим... Солисарой пойтахт эса-да, мамлакатнинг кўрки Самарқанддур... Қани, таомга қарасинлар!..

— Хўш?.. Хўш?..

— Биздан озгина ўтди... Ўлпону солиқни вақтида йиғиб беролмадик... Қишлоқларда солиқ йиғмак мушкуллашиб кетди. Қундузак, Хартанг, Соғарч, Хожан Калон, Совғончи, Хожа Ғунжорага борган закотчилар хуржиннинг бир кўзини шалвиратиб, бир кўзини ярим тўлатиб қайтишибди. Камонгаронда аҳвол ундан ҳам баттар: қишлоқ аҳли хурушга дил берибди, орада жанжал чиқиб, бир закотчи нобуд бўлибди...

— Ким экан салтанат закотчиларига тиг ўқталгувчи нонкўр? — ғижинди Қавомиддин қози.— Илло, мен унинг оёғига тахтакач боғлаб...

— Гапнинг бу ёғини эшитинг! — қози сўзини бўлди Самарқанд ҳокими.— Ўзимиз ҳам Самарқанд аҳлидан ўлпону солиқ йиғиб олмадик. Шаҳарни биласиз, олақуруқ, барча дину қавмдан топилур. Мен бутун маҳаллалар оқсоқолларига буюрдимки, бугун пешиндан сўнг Чорсу майдонига йиғилсунлар. Сиз, қозикалон жаноблари, ҳам ўзингизнинг обрў-эътиборингиз, ҳам адлу инсоф йўлларини яхши билмагингиз боис, элга андак ҳукмингизни ўтказиб берурсиз, деган умиддамен... Шайхулислом, имом, мударрисларга ҳам киши юбортирдим...

— Наҳотки, ҳокимнинг ҳам айтғонидан бўйин товлагувчилар бор бўлса?..

— Бор, қозикалон жаноблари, бор! Замон ўзгариб борадир. Шаҳримизда сарбадорларнинг унсурлари бор эмиш... Косиблар, қўсқилар, бошпанасизлар...

— Бор бўлса, бундан ташвиш чекмак, оғримаган бошни беҳудага оғритмак билан баробардир.— Қозикалон парвосиз деди.— Уларнинг илгидан не келаду?.. Қарға... «қағ-ғ-ғ» этадир, илло, вақтини чоғ этаду!.. Бохабармен баридан...

Шу пайт Жаммазабон девонбеги эшикни очди:

— Султоним! Хартанг қишлоғидан олтита деҳқон келибдир. Сиз билан кўришишмакчи. Қайтармакчи бўлдим, аммо мушкул...

— Нима гапи бор экан? Наҳотки, ўзинг тинчитиб юборолмадинг? Қозикалон жанобларидай бир зот билан давлат юмушлари ҳақидаги кенгашимизни ким буза оладир? — ранжитанини яширмади Самарқанд ҳокими.— Мен энди давлат ишларини қўйиб, қандайдир ялангоёқларнинг ташвишини чекаменму? Бор, сен девонбегисен, доруғасен, ўзинг ҳал эт!

— Мен ҳал этиб бермакчи эдим...

Жаммазабон девонбеги гапини тугатиб улгуролмади.

Эшик очилиб, меҳмонхонага хартанглик деҳқон Дадаали кириб келди. Унинг авзойи бузуқ, қисик кўзлари янаям қисилиб кетган, яктагининг устидан дурра боғлаган, унда пичоқ осиглиқ эди. Дадаали чамандай ҳовлини, олтин олма, ҳавзи арзизни кўриб ҳайратга тушганди, баҳаво меҳмонхонага кириб нима дейишини билмай қолди.

— Хўш, хўш, нима юмушинг бор? Сўзла! — буюрди Самарқанд ҳокими.

— Хартангданман, ҳоким бува... Мен билан яна бешта деҳқон ҳам сизни паноҳ тутиб келгон...— Дадаали дадилланди.— Икки танобгина ерим бор, ҳар йили қарзимга беравериб, шу қолди... Бу йил ғўзадан унум бўлмади. Меҳнатим қумга сепилгон сувдай беҳуда кетди, харажатларни ҳам қоплай олмади. Ахир бешта болам бор, ҳаммаси оғзини кашпа очиб, берсанг ейман, урсанг ўламан, деб турибди...

— Нега болани кўпайтирасен? — чинқирди Самарқанд ҳокими, болалар ҳақида гап кетганда, ҳар доим унинг фарзандсизлик яраси янгиланарди. Гўё ҳамма фарзанд кўрганлар Садр Сулаймон насибасини тортиб олаётгандай, худди у кўрмоқчи бўлган фарзандни худо бировга бериб юбораётгандай туюлаверади. Бу нарса унинг аламига алам кўшар, одамларга, болаларга, дунёга, умуман, ҳаммага нисбатан ғазабини кўзгар, дийдасини қотирарди.— Кўрпангга қараб оёқ узатмайсенму? Мана, мен ҳоким бўлишимга қарамай, фақат биргина ўғлим бор, холос...

«У ҳам бўлса боқинди ўғил...» деб қўйди Қавомиддин қози ичида.

— Энди худонинг бергани... Худо бериб турса не дейман, ҳоким бува! Фуқаропарварсиз...— дер эди шўрлик деҳқон, қошонадай меҳмонхона остонасида тураркан, қорайиб кетган, жун босган катта қўлларини қаерга яширишни билмасди.— Еримнинг бир танобини қарзимга тортиб олишмоқда, ҳа, майли, на чорам бор... Мен бошқа нарсани сиздан тилаб келдим...

— Мен фуқаропарвар бўлиб сенга ёрдам берсам, унга ёрдам берсам, уйимни қаердан топамен? — ҳокимнинг куйканаклиги билинди.— Ҳамма ҳам худонинг бандаси. Агар қарзингга босиб қолишса, мен нима деймен? Қарз олма эди...

— Қарзингдан қутулганингга шукр эт, боёқиш! Кушдек енгил юрасен...— насиҳат қилган бўлди Қавомиддин қози.

— Қарзимга майли деяшман... Аммо ўлпон деб қолган

еримни ҳам тортиб олишмакда... Мен шу ҳақда... Шерикларимнинг ҳам шундай арзлари бор, ҳоким бува...

— Нима? Ўлпонга деб еримни тортиб олишмакда? — ажабланди Садр Сулаймон калта қирқилган пахмоқ соқолини силаб.— Жамма! Бу не дейдир? Нега унинг ерини тортиб олишмакда? Ўлпонга ернинг не алоқаси бор? Ўлпон учун ким ерни тортиб ол, деди?..

Дадаали кўзларида умид учқуни чақнади, қайрилиб, Жаммазабон девонбегига «Қалайсан, баттол!» дегандек тикилди.

— Султоним! Ҳеч ким тортиб олмакчи эмас... Ўлпонни тўламаганидан кейин тортиб оламиз-да...— тушунтирди Жаммазабон девонбеги.

— Ие! — деди энди ҳоким Дадаалига қараб.— Нега ўлпон тўламайсен? Ўлпон кўпга келгон тўй! Ҳамма тўлайди!..

— Тўлайман, ҳоким бува,— қайтмасди деҳқон.— Ахир бу йилнинг ўзида бир марта ўлпон тўладим-ку! Энди ҳемири ҳам йўқ...

— Ҳар нарса бўлса ҳам ўлпонни тўлаш жоиз. Бош тортгон душман саналур. Шуни истармусен?

— Йўқ... Аммо не қилай? Хонавайрон бўлаётирман. Бешта боламни олиб қаёққа бораман? Кимникига сиғаман? — деди бечора деҳқон тарвузи қўлтиғидан тушиб.

— Яна «бешта болам»лайди-я! Ҳадеб болангни пеш қилаверма! Оллонинг карами улуғ, даргоҳи кенг... Оллодан бошқа кўмакчи йўқ, оллога сиғин!..— Садр Сулаймон гап тамом дегандай, Қавомиддин қозига ўтирилди.— Инсофсизни кўрдингизми? Ўлпондан бош тортадир!.. Кошки, бу бадкорлар юрт ташвишини тушунса!..

Дадаали жавдираб дам ҳокимга, дам қозикалонга қаради, аммо уларнинг кўзларида бирон хайрихоҳлик, раҳму шафқат белгисини кўрмади. У тағин нимадир демоқчи эди, ҳоким тутақиб кетди:

— Э, тинч кўясанми, йўқми? Агар чикмасанг, уруғ-аймоғинг билан зиндон қиламен, тананг ерларда чирийди!..

Самарқанд ҳокимининг олдидан ноумид чиққан Дадаали Наддофлар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Калавийни эслади ва шерикларини олиб ўша ёққа жўнади.

Дадаали билан бўлган муноқашадан сўнг, суҳбатдан ҳам файз кўтарилди. Қавомиддин қози кетишга изн сўради, уйга бирров кириб Чорсу майдонига ўтишини айтди.

Садр Сулаймон меҳмонни кузатиб ортига қайтди. «Жигарларимдан хабар олай!» — деди ўзига ўзи ва меҳмонхона тагидаги тубанликда жойлашган ертўла эшигини очди. У дунёга сиғмай қолганда, оҳиста ертўлага, уни хазина дерди, кириб танҳо бўлишни ёқтирарди. Бу ерга учта туйнукдан тушиб турган қуёш нуридан бошқа ҳеч кимнинг назари етган эмас. Ертўла деганимиз, бўйи ўттиз газ, эни йигирма газдан иборат, деворлари оқланган бир хона эди. Деворларнинг тагида қаторлаштирилиб еттита туясандиқ терилган. Садр Сулаймоннинг «жигарлари» мана шу, бойлигу зар, лаълу ёқут, дуру забаржад тўла сандиқлардир. Ҳоким бориб ҳар бир сандиқни очиб кўрар, гоҳ инжу марваридни қўлга олар, туйнук ёруғига солиб жилосидан ғурурланар, гоҳ лаълу ёқутни томоша қилар, қотиб қолган кип-қизил бир томчи шаффоф қонни қафтида тутиб тургандек бўларди. Сўнг сандиқларни ёнаркан, қучоқлаб, ўшиб қўярди.

Ҳа, Самарқанд ҳокимининг ташвишлари кўпайди. Бош қанча катталашса, шунча катта бўрк кияр экан. Самарқанд ҳамиша ҳам нотинч шаҳар, катта карвон йўлида жойлашганидан, бу ерга кўп эллардан одамлар келиб тубжой халққа қоришиб кетган. Уларнинг ҳар бири ўз урф-одати, расм-русуми, хулқи одоби билан шаҳар ҳаётига таъсирини ўтказган. Шаҳар ҳокими улар билан тил топмоғи керак. Ғайридинлар билан-ку тил топмоқ мумкин, аммо ўз қавмидагилар билан келишмак қийин бўлаётир. Мана Қавомиддин қози. Уни бекорга пешинликка чорлатгани йўқ. Чорсудаги издаҳомда бир сўзлаб кўрсин, эли бошқариш мушуқуллигини англасин. Чунки у ҳокимликка даъвогар! Нотавон кўнгилга кўтир жомашов! Солисаройдаги кенгаш чоғида Темурбек, гарчи жеркиб ташлаган эса-да, сўнг Садр Сулаймон қулоғига шишиди: «Қавомиддиндан эҳтиёт бўлинг! Амир Ҳусайнга ҳадя-тансуқотни бир олам қилиб-дур...» «Ҳадя-тансуқот меникичалик бўлмас... — деб ўйлади ҳоким. — Мен Амир Ҳусайн ҳарамига ёш-ёш қизлар юбориб турамен... Кейинги пайтларда ҳукмдорнинг ўзи одам жўнатиб сўратадиган бўлиб қолди...»

Хонлик оқани ҳам йўлдан урган қози бўлди... Аммо Садр Сулаймон бу ғайридин канизак билан боғлиқ ўйларни аллақачон унутиб юборган. У хотинлар ҳақида: «Хотин киши мен учун дастрўмолдай гап — истасам, оғзимни артаман, истасам, бурнимни», деб гапиришни яхши кўрарди. Неча марталаб хотин олган, фарзанд кўрмадинг деб ҳайдаб,

янгилаган Садр Сулаймонга тўшак алмаштириш чиндан ҳам дастрўмол алмаштиришдай оддий гап эди. У фарзанд туғиб бермагани учун бутун хотин зотидан ўч олишга қасд қилгандай, хотинларини истаганча хўрлар, азоб берар, турли кўйларга соларди. Беш йилдан бери уйланмай кўйди. Энди ҳар икки-уч ойда Хонқали кўчасидаги сарой канизақларидан бири унинг тўшагини обод қилади. Сўнг канизақни кимгадир ивњом этади, ёки бобилхона даргоҳига ўтказади. Хотинларни қийнаб, азоб-уқубатларга солиб, лаззат оладиган, машњум одат чиқарганди у. Бу ерда ҳамият ва поклик, номусу орият ҳақидаги собит тушунчалар қасос ва белгисиз нафрат туфайли тупроққа қорилган, қабоҳатга айланганди... Ҳар қалай, бу тўқликка шўхликнинг бепарда кўриниши, ҳокими мутлақликнинг нохуш манзараси соғломликдан нишона эмасди...

У билиб-кўриб туриб шаҳарда сарбадорлар жамоаси борлигига эътибор бермай келди. Мадрасанинг толиби илми Абумансур бу хилдаги маълумотларни етказиб турибди. Ҳа, ҳокимга барчаси аён: сарбадорлар такяхонаси ҳам, жамоа бошида Наддофлар маҳалласи оқсоқоли Абу Бақр Калавий туришинию Мавлонозоданинг ушбу жамоага котиблик қилиши — бари-барини яхши биладир. «Хайрия» тузган эмишлар... Солисаройдан қўшин олдириб, ҳаммасини бир лаҳзада тинчитиб қатағон қилмоғи мумкин. Лекин, Қавомиддин қози айтмоқчи, ташвишу ҳадикка ҳожат бормикин? Беш-ўнта кўсқи, гадо йиғилиб ўзини фалон жамоага аъзодурмиз, ана ундоғу мана бундоқ, деб вайсаб юрган бўлса юрибди-да! Кимнинг кўнглига нималар келмайдир... Мана, Садр Сулаймон кўнглида ҳам не орзулар йўқ дейсиз... Иложи бўлса, Мовароуннаҳрда уч юз йилдан зиёд даврон сурган Қорахонийлардек катта давлат барпо этарди. Сўнг Хуросонни ўз тасарруфига кўшиб оларди, сўнгра Ҳиндистонуну Сарандибни, кейин Чинмочинни бирёқли қиларди...

Садр Сулаймон навбатдаги туясандиқ ёнига келди, аввал оҳиста сандиқ юзини қўллари билан силади, озгина чанг-ғубор илашгандай бўлди. «Олтинга ғубор илашади, аммо ёпиша олмайди!» деди ва доно фикридан қувониб кетди. У секин қопқоқни кўтарди. Бирдан ертўла ичи ёришиб кетди. Ёмби ва кирпич олтинларга тўла сандиқдан ташқарига ёғду отиларди. Ҳокимнинг кўзлари яшнади, бор ташвишларини унутди. Олтинларни шунинг учун яхши кўради-да у! Олтинлар — киши фароғати, олтинлар — дунёда энг пурқуч нарса, бошинга бир иш тушганда ҳаминша қўлтиғингга киради, йўқ демайди, оғринмайди, писанда

қилмайди. Садоқатнинг бундан ортиқ намунаси бўлмаги мумкин эмас. У бепарзанд эмиш!.. Мана, унинг фарзандлари, сандиқларда қатланиб ётган дуру забаржад, инжуну марварид, тиллою зар унинг энг яхши кўрган ўғиллари, қизлари бўладир, ҳа! Мана, унга қайишадиган, керак бўлса меҳр кўргизадиган жигарлари! Ҳа, ҳа, жигарлари! Дунёда булардан ортиқ меҳрибону мушфиқ топилмас!..

Садр Сулаймон сандиқни очиқ қолдириб, оҳиста унинг ёнидаги ипак тўшакка чўзилди. Ҳар сафар ертўлани айланиб чикқач, шу тўшакда озгина ҳордиқ олар, кўзларини юмганча хаёлларга бериларди...

«Мана шу сандиққа тушғонимга ҳам ўн йил бўлди...» — деди бирдан Инжу.

«Менга эса йигирма йил...» — ўксинди Марварид.

«Менга ўттиз йил...» — Дурнинг овози иккинчи тўйнуқ тагидаги сандиқдан келарди.

«Намунча келган йилларингизни пеш қиладурсиз?... — кесатди аччиғи чиқиб Феруза йирик Дурга жавобан.— Келсангиз келибсиз... Улақолсин... Мен кеча келдим, сизга эса ўттиз йил бўлибди, нима фарқи бор?...»

«Жанжаллашманглар! — гапга аралашди Ёқут, юзларига қон югуриб.— Не наф? Мана мен тожни безашни орзу қиламен, аммо қани у тож?...»

«Мен бирон қизнинг оппоқ бўйнига тақиламанму ёки умрим шундай ўтадирму?...» — савол ташлади Инжу ҳам.

«Барчамизни йиғиб гўрига олиб кетадирму?» — сўради Забаржад.

«Гўрига олиб кетғони шу-да, сандиқда ётибсан, гўрдан нима фарқи бор?» — жавоб қилди Зумуррад.

«Нечун бундоқ гаплар? — тинчлангирмоқчи бўлди Ёмби.— Яхшиси, келинг, умримиз шундоқ тегли-тахтли хонадонда кечаётғонидан гурурланайлик! Уйин тушайлик!»

Бирдан Инжу, Дур, Ёқут, Ёмбилар уйнинг ўртасида жаранглаб рақсга тушиб кетишди. Ажойиб мусиқа таралар, ўйинда Ёмби барчасининг ичида ажралиб турарди. Сурон тобора авж оларди.

«Тўхтатингиз! — қичқирди шу пайт Феруза.— Тўхтатинг!»

Ҳамма ҳайрон бўлди, аммо ҳеч ким тўхтамади.

«Тўхтатингиз! Қулоқни қовматга келтирдингиз!» — чинқирди яна Феруза, у ғазабдан кўкариб кетганди.

Энди мусиқа овози пасайди. Ёмби, Инжу, Дур, Ёқутлар унинг ёнига келишди.

«Нималар деяпсен, хой пучук? Кўкармай ўлгур?»

«Ўйин тушсанг бўлмайдами сен ҳам?» — турткилади Ёмби.

«Ўйин тушмаймен! — деди Феруза. — Ҳаммангизнинг ақлингиз қисқалигидан ўртанамен!...»

«Нималар дейди бу? Вой, жиннича-ей!» — кулди Ёхут.

«Тегли-тахтли хонадонда умримиз кечаётғонидан ғурур-ланайлик, эмиш! Нимаси тегли-тахтли экан? Садр Сулаймон бўлғони учунми? На ўгли бор, на қизи! Фақат бир ўзи...»

Ферузанинг бетгачопарлигидан ҳамма ёқа ушлаб қолди.

«Тентаккинам! — деди Ёмби. — Дунёда бир нарса борки, у ҳамманинг ўрнини боса олади. Бу, мана мен, олтин! Садр Сулаймонда мен бормен! Худобанда деган ўгли ҳам бор...»

Феруза қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди, ертўла кулгудан жаранглаб кетди. Ҳамма ҳайрон бўлиб жим қолди. Мусиқа ҳам тинди:

«Худобанда унинг ўгли эмас...»

«Нима деганинг бу, қақажон?»

«Бутун Самарқандда шов-шув гап, ҳамма Худобандани Садр Сулаймон ўгли эмас, бир гадоининг ўгли деб сўз юритадур...»

«Ие! Оғзингни юм! Сасингни чиқарма! Ким айтди?...»

«Мана кеча бир дона Яман ақиқи қарзни узмак учун Хонлиқ оқадан Самарқанд ҳоқимига туҳфа бўлди. Ўша бу гапни айтиб юрибдир...»

Шу пайтгача жим ўтирган Яман ақиқи гапга кўшилди:

«Ўгли эмас, деганлари тўғридир... Мен Жоннигор ғунчачининг бир йил хизматини қилдим, маржонига зеб бўлиб, бўйнига тақилиб, хуснига хусн кўшдим... Худобанда сотиб олингон кулбачча, Жоннигор эса унинг йўқотгон синглиси бўлиб чиқди... Худобанда билмай бобилхонада синглисига дуч келиб қолди... Билгач, чидай олмади, орият кучидан ғунчачини бўғиб ўлдирди! Мен бўйнидан ечилгон жойимда қолавердим...» — деб сўзини тугатди Яман ақиқи кизарганича...

Гапирмаган ҳеч ким қолмади, ҳамма Инжу, Дур, Забаржад, Ёхут, Феруза, уларга кейин Ёмби ҳам кўшилди, ертўлани кўтариб шовқин қилишар, нохуш янгиликдан гўё хурсанд эканликларини билдиришар, сакраб ўйнашар эдилар...

— Бас! — деб юборди Садр Сулаймон, у ғазабидан ўрнидан туриб кетди. Бунчалар беадаблик кўргизган бетавфиқларнинг додини бериб қўймакчи бўлди. Қараса,

ертўла жимжит, олтин сандиқ ўша очиқ ҳолича шуъла таратиб турарди. Инжу, дур, ақиқ, марварид, лаълу ёкут солинган сандиқлар ўша ҳоким кўрганча ёпиқ, Яман ақиқи ҳам жойида, ҳеч қанақа мусиқа ҳам йўқ... Наҳотки босинқираб қолган бўлса? Ёки туш кўрдими?..

Самарқанд ҳокими олтин сандиқни ёшиб, шитоб билан ташқари чиқди. Пешвоз келаётган Жаммазабон девонбеги-ни кўрди-да, сўради:

— Жамма! Қаердан мусиқа овози келди?

— Қанақа мусиқа, султоним? — ҳайрон бўлди Жаммазабон девонбеги.

— Ҳозиргина мусиқа чалинди-ю...

— Ҳеч қанақа мусиқа чалинғони йўқ... Ҳаммаёқ сув куйгандай жимжит, султоним!

— Ажаб...

— Султоним! — деди бир оздан кейин Жаммазабон девонбеги, ҳокимда юз берган саросималикни сезиб сабабини сўрашга ботинмади, аксинча, уни чалғитиш керак, деган фикрга келди.— Султоним! Пайшанба тун оқшом димоғингизга ҳуш бўй таралур! Жаҳон исмли бир барно хусни хонаи хосингизда офтобдек барқ ургуси! Ўша ўзингиз кутғон, ўзингиз тайин этғон офтобжамол... Сирли саройдан ушмувдқо мужда бор. Элчи нома олиб келиб дедиким: «Қора арлот ҳузурига бир малак юборилурким, монанди оламда йўқ... Пайшанба оқшомида ул малак қадами аробада Қора арлот қошига етгай!»

— Жаҳон?

Ҳа, Садр Сулаймон бу дўндик қизни анчадан бери кутарди. У ростдан ҳам чалғиди, ҳуш бўй таратувчи малак хабаридан кўнгли ёришди.

— Ассалому алайкум, эй падари бузруквор! — салом берди жиддий Худобанда яқинлашар экан. У йўлқадан келаётиб, ҳокимнинг девонбеги билан сўзлашаётганини эшитди-ю, гулзор панасида тўхтаб қолди. Ўртадаги суҳбат, Жаҳон ҳақидаги гапларни ногаҳонда у ҳам эшитди. «Жаҳон?! Мавлонозода севган қиз? Ўша бегуноҳ ожиза Қора арлотга туҳфа этилармишму?..» — танг қолди йигит. Садр Сулаймоннинг нопок ишлари, фирром тутумларини кўравериб ранжиган Худобанда пайшанба оқшоми бўладирган мулоқот хабаридан қаттиқ ғазабга келди. Ширинбика синглисини булғади... хор этди... Энди яна бир бегуноҳни балон нафс деб пайҳон қилмакчи... Ноинсоф! Қора кирдикорларини яширмак учун Қора арлот деган лақаб танлабди ўзига падари бузруквори! Худодан кўрқмаганини!

Худобанда кун ўтган сайин Садр Сулаймонга нисбатан нафрати ортаётганини сезар, улар орасидаги ўпирилиш тубсиз чоғга айланиб бораётганини кўриб турарди.

— Ие, ўғлим! — деди Садр Сулаймон беихтиёр кучоғини очиб кўришар экан. — Сабоқларинг нечук?.. Яхши... Қани Чорсуга кетдик! Юр! Эл билан, авомуннос билан сўзлашмакни ўрган, тил топишни бил...

Самарқанд ҳокими бошқа ҳеч нарса демади. Худобанда рози бўлгандай ишора қилди. У барибир ҳам шитобан Мавлонозодани топмаги лозим. Дўсти Чорсудаги йиғинда албатта бўладир.

Улар Чорсу майдони томон отландилар.

Йигирма тўртинчи боб

ЎЛПОН ЖАНЖАЛИ

Чорсу майдонида одам тирбанд. Наддофлар, Ҳолвачилар, Кулоллар, Кўрчилар, Қаландархона кўчаларидан оқиб келаётган одамдан майдон игна ташланса ерга гушмайдиган бир қолга келди. Жомеъ масжидининг айвони ердан бир-бир ярим тирсак баланд бўлгани учун, у ердан Чорсу майдони, атроф баралла кўриниб турарди. Айвондаги сўрида қалин кўрпа-тўшаклар устида Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон, Худобанда, Қавомиддин қози, мударрис Хожа Лутфуллоҳ, имом Қутбиддин, Жаммазабон девонбеги, яна бошқа оталиқлар, қозилар, имомлар, кадхудолар бор эди. Майдондан қараган одамга ўн беш-йигирмага яқин саллалар кўринарди, холос. Шайхулислом Абулворис Самарқандий, унга қозикалон таклифи билан хабар берилмади, аммо эшитиб ўзи етиб келди, катта саллали бошини ғоз тутиб айвонга қадам қўйганида ҳамма унга пешвоз чиқди.

Масжиднинг ўнг томонида Солисаройдан чақирилган йигирма сипоҳдан иборат кичик лашкар ҳар эҳтимолга қарши қуролланган ҳолда шай туришарди.

Майдонда, олдинги қаторда Абу Бакр Калавий дўстлари билан бирга издаҳомни кузатмоқда. Улардан ўнг томонда Тун салтанати фуқаролари, нарироқ борилса, мадраса толиби илмлари тўпланишган. Издаҳомда Рўзи агтор, маззанг хотин, «борига шукр қилмайдиган» эроний йигитлар ҳам юришибди.

Қаландархона кўчасидан келган бир гуруҳ қаландарлар,

ана, денгизга сингиган томчидай оломонга қўшилиб кетдилар.

— Муҳтарам Самарқанд аҳли! — сўз бошлади Садр Сулаймон оломонга қарата, унинг овози чинқириб чиқди, майдоннинг турли жойларига қўйилган кишилар «Муҳтарам Самарқанд аҳли!», «Муҳтарам Самарқанд аҳли!» дейишганча ҳоким сўзларини илиб олишиб, яна нарироққа етказиш пайида қичқира бошлашди.

— Яқинда Солисарой шаҳрида Мовароуннаҳр пойтахтида мамлакат шаҳар ҳокимлари, беклар, амирларнинг қурултойи бўлди. Сиз фуқарога маълум бўлсинким, Жета хони Илёсхўжа Мовароуннаҳрга, жаннатмакон тупроғимизга хуруж черигин бошлаб келмак ниятиндадур. Чидаб бўладирғон ишми шу? Тупроғимизни топтасинму, боғларимизга от солсинму? Мана шу муаззам майдонда музаффарият гулханини ёқсинму? Айтинг, ёқсинму? Айтинг, ёқсинму, а? Ёқсинму?..

Ҳокимнинг сўзлари одамларнинг юрагидан олди. Ҳар жой-ҳар жойдан: «Йўқ!» «Ёқмасин!» «Нега ёқади?...» — деган овозлар эшитилди.

— Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғон ҳам худди шундоқ фикр илгидан тутмиш, ул ҳам сизу бизнинг омонлигимизни тилайдир, юрт маъмурчилиги ташвишини чекадир, — давом этди Садр Сулаймон. — Ул зотнинг табаррук бошлари сизу биз фуқароғами билан оғриғон, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсун!

Шаҳар ҳокими юрт ҳукмдори ҳақидаги бу мақтов гапларни атайлаб гапирарди, чунки у майдонда Амир Ҳусайннинг «кўз»лари борлигига шубҳа қилмас, юз бераётган сир-синоат ипидан-игнасиғача гап эгасига етиб боришини яхши уқарди. Ким билади, балки Қавомиддиннинг ўзидир ўша «кўз», балки анови турган салладир...

— Амир Ҳусайннинг мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсун! — қичқирди Қавомиддин қози шаҳар ҳокими сўзини қувватлаб.

— Зиёда бўлсун! — қўшилди Жаммазабон девонбеги.

— Оё, Илёсхўжадай қаттол ёв билан бас бойлашмак Амир Ҳусайндек кумуш билакли мардлар ишидир. Ҳукмдоримиз юрт ташвишини ўйлаб, ғамимизни чекиб маъракаи майдонга қадам қўймоқчи эканлар, сизу биз бепарво қараб турмагимиз нораводир. Парво қилмак недан иборатдир? Демак, биз ҳар бир жон бошига олинадурғон солиғу ўлпонларни йиғиб бермагимиз жоиз. Оқилу донолар ўлпону

солиқнинг бу йилгисигина эмас, балки келаси йилнинг улушини ҳам бир унновда йиғиб олишни кенгаш қиладурлар. Барча маҳалла оқсоқоллари, кадхудолар ушбун назардан соқит этмасинларки, ўлпон солиқни, бор жамалгани Шаҳрисабз амири, мамлакат ҳукмдорининг ўнг қўли, амирлашқар Темурбекка шу ҳафта ичида етказиб бермак мажбурияти бўйнимиздадир... Қурултой келаси йил кўкламида Жета хони билан юзлашишга Тошкент томонга боришга қарор қилди...

Майдонга бирданига жимлик чўқди. Лекин бу «сукут — аломати ризо» деган мақолга тўғри келмасди, Самарқанд ҳокими айтган сўзларнинг ҳали маъзини чақиб улгурмаган эдилар. «Маъзини чақиш» кўпга чўзилмади.

— Яна ўлпонми? — овоз Кўрчилар кўчаси томондан келди.

— Фуқарони ҳам ўйлаш керак-да! Тўрт қават кўрпачага ўлтириб олиб гапираверасизларми? — деди кимдир майдоннинг ўртасидан. — Бели оғримаганининг нон ейишини кўр!..

Ғашнинг оқоваси қаерга боришини билолмай саросимада турган оломонга шу кифоя қилди. Ғала-ғовур кучая бошлади:

— Йўқ! Ўлпон йўқ!

— Ўлпон деб энди ўлиш керакми?

— Мисрлик уламо, фозиллар фозили, — жаранглади Сукротнинг чийиллоқ овози майдоннинг ўртарағидан. Овоз суронни босиб кетар даражада ўткир эди. — Ибн Маҳжурий, азама қадраху¹, ўзининг «Тарихи Маҳжурий» китобининг олтинчи фасл, ўн иккинчи саҳифасида юқоридан саккизинчи қаторда ёзмишларки, йилда бир марта ўлпон талаб этилса, ноинсофлик бўлур, демишлар!

Кулгу садолари эшитилди.

— Ноинсофлик бўлур!

— Ноинсофлик бўлур! Хо-хо-хо!

— Ўлпон тилайдиганларга айтиб бер шуни!..

— Самарқанд аҳли! — мурожаат қилди Садр Сулаймон иложи борича овозини қўйиб. — Салтанат уч нарса билан ободдир: подшо, хазина, аскар билан. Подшойимиз бор, оллога шукур, Амир Ҳусайн Мовароуннаҳргина эмас, Жета хонлигию Чинмочинни ҳам сўрамоққа қодир ҳукмдордир. Лашкаримиз ҳам етарли... Ҳар иккисининг суянчиғи бўлгон

¹ Дуо маъносида, «қадрини улуғ қилсин» дегани (араб.).

хазина эса сизу биз беражак ўлпону хирож ила фарондир... Ўлпону солиқдан ҳеч ким озод этилмайди. Дехқону косиб, уламою толиби илм, шоҳу гадо, мусулмону ғайридин баб-баравар ўз ҳиссасин берур. Ўлпон нимадир? Бутун элга бўлса бир улушдан тегадир, карнайчидан бир пуф дегандай... Алалхусус, биз беражак ўлпон салтанат пойдеворини устивор этгувсидир. Қани айтинг-чи, ким салтанат пойдевори мустаҳкам бўлмасин, дея олади? Қани ким ўз салтанатига завол тилайдир? Кимки, ўлпондан бош тортса, у салтанат душманига дўстдир!..

— Халойиқ! — деб бошлади сўзини одамлар ичида турган Уста Кулол.— Бизлар лаганни хумдонда пиширамиз, пиширгунча ўзинг ҳам пишиб бўласан... Адирма-адир, тоғма-тоғ юриб долғаши, мағал, гилвой, мис каби маъданларни топиб қўрғошин оламиз, лаганга ранг, жило бермак учун, сирламак учун... Салтанатимизга ранг бермак, жило бермак учун бағри дилимиз анови хумдондаги лагандай куйиб доғ бўлиб кетмақда ахир! Яқингинада ҳокимнинг босқоқчиларига ўлпону солиқни жамлаб бердик-ку! Қани ўша ўлпон? Ўша жилла бўлсин салтанатимизни сирлашга етарди дейман...

Уста Кулол бир оз тўхтаб давом этди:

— Бу йилнинг улушини бердик, Самарқанд ҳокимининг сўзларига қараганда, бу йил ва келаси йилнинг чамасини ҳам йиғиб беришимиз керак эмиш... Лойи пишитилган бўлса ҳеч гап эмас... Ал-косибу ҳабибуллоҳи² деганлар. Мен Кулоллар маҳалласи номидан шунни айтайки, бизнинг ўлпон берадиган ҳолимиз йўқ... Тирикчилик деб чатаноғимиз керилиб кетяпти... Гапим тамом!

Садр Сулаймон Уста Кулолнинг гапидан норизо бўлди, ғижинганча Жаммазобон девонбегига қаради. Девонбеги, сўрининг ёнига келиб майдонга мурожаат қилишим зарур бўлиб қолди, деб ўйлади. Жаммазобон девонбеги ҳокимга ёқиш учун деди:

— Мусурмонлар! Юртимизнинг тинчи учун нима юмуш зарур бўлса қиламиз...— Қовоқларини уюб гапирганидан, кўзларини ёпиб турадиган қуюқ қошлари яна ҳам пастга тушиб кетди, қараган одам, кўзларини юмиб гапираётган экан-да, деб ўйларди.— Ўлпонни уч марта йиғиш керак бўлса, уч марта йиғамиз. Тўрт марта йиғиш зарур бўлса, тўрт марта. Тўғри гапиряпманми?..

² «Косиб олло таолонинг суйган бандасидир» (араб.).

— Тўғри! Тўғри! — чинқирди биров, бу Абумансур эди.— Толиби илмлар кўшилади!

— Оғзингни юм! Нимаси тўғри! — тўрт-беш қадам наридан унга бақирди Калтатой. У Абумансур томон келабошлади.— Ёнингдан ел ўтмай, тўғри, тўғри, дейсан... Толиби илмлар номидан гапирасен? Тишимизда мисвокни сўриб тирикчилик тебратамиз... Декча ҳафтада бир қайнайди ё йўқ... «Тўғри» деганинг шулми, шилпиқ, каламуш, кўршапалак? Шулми?..

Калтатой Абумансурнинг ёқасидан олди. Жаммазабон кўмаги билан қозихонада мирзалик қила бошлагандан бери кўлига пул тушди, тирикчилик ўнғлана бошлади. Буни толиби илмлар кўриб туришарди, Мавлонозода билан Калтатойлар эса унинг писмиқ ножинслардан эканлигини билишар, тўғри келганда юзига айтишарди ҳам. Абумансурдек билими ҳаминқадар бир муллаваччанинг қозихонада мансаб эгаси бўлиб ўлтиришида сир бор, маълум хизмат эвазига бўлса керак, албатта. Аммо, қандай хизмат?..

— Кўлингга қарға ўтирди-да, а? — Ёқани қаттиқроқ бўғиб таҳдид қилди Калтатой. Абумансур Калтатойдан кўрқарди.— «Тўғри эмас!» деб қичқирасен, шилпиқ!

— Ёқани кўйиб юбор! Нега бировнинг ёқасидан ушлайсен?

— Айтмайсенму?..

Абумансурнинг чораси қолмади. Айтмай деса, Жаммазабон девонбегига ваъдаси бор, айтмай деса, Калтатойнинг тошдай мушти биқинига ботиб бормоқда...

— Тўғри... эмас! — деди ниҳоят у, «тўғри»ни қаттиқ айтди, аммо «эмас»га қолганда овози чиқмай қолди.

— Каламуш!

Калтатой унинг биқинига бир тушириб нари кетди.

— ... Мана, мен,— деб гапирарди Жаммазабон девонбеги,— ўзимнинг бисотимдан ярим қоп гуруч, ярим қоп сабзи, бир хуржун маккажўхори, битта кўй, ўн динор пул топширамен!..

— Э, даф бўл-е! Овозингни ўчир-е! — қичқирди кимдир.

Сўрининг ёнига Самарқанд қозиси Қавомиддин яқинлашди.

— Фуқаро! Ўлпону солиқ тўламак, салтанат хазинасини бойитмак бизнинг фуқаролик вазифамиздир. Эрталаб туриб юзни юзмак қанчалар зарур бўлса, илло, ўлпон тўламак ҳам шунчалар лозим лобиддир, хе-хе-хе! — хунук кулгиси эшитилди қозикалоннинг.— Ким бундан бўйин товлайдир?

Магарки, ҳукмдоримиз ўлпон йиғмакни буюрибдилар, бу ул зотнинг сизу бизга қилган меҳрибончилиги холос! Биз меҳрибончиликка шундоқ «Йўқ! Йўқ!» деб дағалу кўрс жавоб берадурмизму? Қани бу ерда инсоф? Қани бу ерда салтанатга садоқат? Қани ор-номус? Биздан шу озгина ўлпон сўрасалару, биз «лаббай!» деб жавоб бермак ўрнига, бетимизни сидириб ташлаб, «Берганлар бераверсин!», «Бошқа бермаймиз!» деб торсайиб ўлтирсак? Хўш, сиз учун ким берадир? Ундан кейин, ахир бу қолаверса савоб иш-ку? Наҳотки, ҳеч кимга савоб керак бўлмаса? Илло, бу қандай бедодлик?.. Бу ерда энг катта гуноҳ маҳалла оқсоқолларига тушадир! Ҳа! Маҳалла оқсоқолларига! Мана бу Уста Қуллонинг сўзларига қаранг: «Бизнинг ўлпон берадиган ҳолимиз йўқ эмиш!..» Бу ҳали кўпчиликни йўлга соладирғон, диндан чиққанни имон келтирмакка ундайдирғон бир кадхудонинг гапи! Маҳалланинг бошлиғи шундоқ деса... Илло... Балиқ бошидан сасийди, деганлари шу-да, а?.. Хе-хе-хе-хе!

Қавомиддин қозининг арра овозидай ёқимсиз кулгиси кулоқларга тиқилиб, эшитганларни беҳузур қилди. Садр Сулаймон жилмайганча бош тебратиб қўйди. Шайхулислом Абулворис Самарқандий ўнг қўлида тасбеҳ тутиб, чап қўлида чўққи соқолини чимчилаганча, жим одамларга қараб турарди. Қозикалоннинг дағдағасифат гапларидан Худо-банданинг энсаси қотди, мударрис Хожа Лутфуллоҳ «Ажаб, ажаб!» дер эди холос.

— Тўғри айтяптилар, ахир бу савоб иш! — деди кимдир.

— Тўғри, балиқ бошидан сасийди, — қичқирди куйидан Ахий Жаббор. — Бошидан сасимаса, шундай гапларни дермиди!

Ахий Жабборнинг гапини илиб кетишди:

— Бош бўлгандан кейин сасийди-да! — деди Бобо Султон.

— Шукр қилсин, боши бор экан, сасибди... — кулди Соҳиб Чангал.

— Боши бўлмаса нимаси сасирди? — суриштарди Абомуслим.

— Бош эмас экан у турган! Бошнинг ўрни экан... Бош йўқ... — бунни Ҳасан чиноқ айтди.

— Мисрлик уламо, фозиллар фозили, — сўз олди Суқрот. — Ибн Маҳжурий, наввароллоҳу марқадаҳу¹, «Тарихи

¹ «Қабри нурга тўлсин» (араб.).

Махжурий»да, ўн тўққизинчи фасл, ўттиз тўққизинчи саҳифасида юқоридан бешинчи қаторда қайд этибдурларки, бош эмас, балки ўрни сасийди, демишлар...

Ҳамма гуриллаб кулиб юборди. Сўридагилар, бу гаплар қаердан чиқди, деб чўзилиб қарай бошлашди. Самарқанд ҳоқими «Ие!» деб қўйди, шайхулислом мийғида жилмайди, Хожа Лутфуллоҳ ёнидаги имом Қутбиддинга кўзларини катта-катта очиб тикилди. Қавомиддин қози, катта салласи оғирлик қилаётгандай ғазабдан бошини сарак-сарак қилди, кейин масжиднинг ўнг томонидаги сипоҳийларга буюрди:

— Ўша бадбахтларни топингиз! Тез топингиз! Илло, оёғига тахтакач боғлаб, товонидан қон тизиллатмасам, мен ҳам юрган эканман!

Ёнига қилич таққан қалқонли бир сипоҳий Тун салтанати фуқароларига яқинлашди, овозини таҳдидли қилиб айтмоқчи эди, пўнисадан нарига ўтказолмади:

— Мен сенларга кўрсатиб қўяман! Ким у балиқни бошидан сасийди, деган? Чик бу ёққа!

Ахий Жаббор шу ондаёқ одамларни ёриб сипоҳий олдига келди. Баланд бўйли, учли қалпоқ кийган, шопмўйлов, жуссадор йигитни кўрган сипоҳий сал ортига тисарилди:

— Мана, мен балиқни бошидан сасийди, деган!

Худобанда Ахий Жабборни таниди. У отаси — энди бунга шубҳа йўқ — Абомуслимни билмай дўшпослатганда, келиб сипоҳийлардан ажратиб олган йигит. Худобанда ўлтирган жойида безовта бўлиб, негадир Ахий Жабборга қайиша бошлаганини сизди. У ҳозир ўзини сўрида омонат ўлтиргандай ҳис қилар, гўё унинг жойи ана шу фақирлар, пахта тозаловчилар, кулоллар, чорикорлар, юпун толиби илмлар орасида кабидек гуяларди. Худобанда сипоҳий Ахий Жабборга бирон зуғум қилмасин, деган хавотирда шарт ўрнидан туриб, бормоқчи эди, кечикди, кимдир отилиб чиқди:

— У-мас, мен балиқни бошидан сасийди, дедим!

Ҳамма ўша томонга қаради. Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли Ҳасан чиноққа тан берди. Қўрқмас, мард йигит оқибат кўргизиб фалокатда дўстини ёлғиз қолдирмоқчи эмас.

— Адашма, ўғлон, адашма! У гапни айтган мен-ку!.. — Шаҳриёр сипоҳийга яқинлашди. — Уни тинч қўй. Мана мен!

— Мана мен, ўшандай деган!

— Алдашяпти, мен-ку...

— Мен!..

— Мен!..

Тун салтанати фуқаролари бирпасдаёқ Ахий Жаббор ёнига чиқиб, сипоҳийни ўраб олдилар. У нима қилишини билмай ҳайрон, ҳаммага жавдираб қараб турарди. Худобанда содда одамларнинг бу қадар яқдиллигидан ёқа тутди, ўзлари юпун, оч бўлишига қарамай одамгарчилик бобида, мана бу саллалардан нечоғлик баланд эканлигини англади. Ўзини оламнинг устуни санаган, олифтагарчиликни қўлдан бермайдиган бу казо-казоларнинг юриш-туришида сохталик шундоқ кўриниб туради, зоҳиран бошқа-бошқа қиёфага эга бу одамлар, ботинан бир хил... Ажабланадиган жойи шундаки, буни ҳаммаси билади, аммо ҳеч ким биламан, демайди... Мана, бойликка муккасидан кетган падари бузруквори. Бу одамнинг биронта тутуми ҳам йиғитга ёқмайди. Фарзанди йўқ... Ҳа... Агар Худобандани суюб, ардоқлаб чинакамига ўғлим, деб қабул қилганида эди, отасиз ўсган йиғитнинг ҳам бағри тошдан яралган эмас, юрагининг тубида отага, онага, дўстларга атаб қўйган бир чимдим меҳри бор, аяб ўлтирмайди! Афсуски, Садр Сулаймон билан Худобанда ўртасида ота-болага хос соф илиқ муносабат пайдо бўлмади, ясама меҳр-мурувват эса яқинлаштириш ўрнига, нифоқ келтириб чиқармоқда. Бунга Абомуслим воқеаси, Жоннигор фожиаси қўшилиб муаммони ортиқ чигаллаштириб юборди. Худобанда энди жим туриб бўлмаслигини, нимадир қилиш кераклигини фаҳмларди. Нима қилиш керак? Нима? Нима?.. Нима қилиш кераклигини ёлғиз оллоҳгина биларди холос...

Тун салтанати фуқаролари орасида қолган сипоҳий кимни тутишни билмай ҳайрон эди. Самарқанд ҳокими ишораси билан сипоҳийларнинг бошқалари ҳам ўша ёққа ошиқдилар. Ўртадан низо чиқди. Худобанда сарбадорлар сафига назар ташлаб, Мавлонозодани илғади-ю, оҳиста одамлар орасидан ўша ёққа қараб юра бошлади. Самарқанд ҳокимининг яккаю ягона ўғлини кўриб, барча чекиниб, йўл берарди. Худобанда эгилиб Мавлонозоданинг қулоғига шивирлади:

— Дўстим... Пайшанба оқшони Жаҳонни Қора арлот хузурига олиб келар эканлар, аробада... Оқшом чоғи. Чорсу майдонидан ўтишади-ку... Йўлини тўссак... Кўпчилик бўлиб Жаҳонни кутқаришимиз даркор!..

Дабдурустдан ҳеч нарсани англай олмаган Мавлонозода гапнинг тагига етиб, дўстини маҳкам қучоқлади.

— Ташаккур, сизга дўстим! Пайшанба... ҳали уч кун

бор... Уч кун! О, нечоғлик қувонтирдингиз! Нечоғлик!..
Шукур, оллоға!

Мавлонозода бир лаҳза қаердалигини унутди. Хайрият,
Жаҳоннинг хабари топилди! Топилди!

...Ўшанда Мавлонозода шериклари билан лахим йўлдан
пастга туша бошладилар. Йўл бир киши сиғадиган
бўлганидан, қоронғуликда икки қадам нари ер кўринмасди.
Йигирма қадамча юрганларидан сўнг, бошлари қотди: лахим
икки томонга ажралган эди. Таваккал қилиб ўнг томон
юрдилар. Юриб-юриб, айланиб ҳалиги тушган жойларидан,
кўрғончадан чиққанларини билмай қолдилар. Яна лахимга
қайтдилар, ўша жойга етганда, энди чап томонга юриш
керак, деган хулосага келдилар. Чап томон ҳам кўрғончага
олиб чиқди. Ажабо, сарой қаерда? Аҳволни кўриб иккита
соқчи ҳам танг қолиб бош тебратишарди. Неча бор кирсалар
ҳам ҳеч нарсани била олмадилар. Бу жуда сирли макон эди.
Ер ости саройи йўли эса ўша лахим иккига ажралган жойда,
аниқроғи, икки йўлнинг ўртасида жойлашганди. Бу ерда
темир эшик бор эди, ўша очилса саройга кириш мумкин
бўларди. Аммо эшик тупроқ рангида қилинганидан, унинг
устига қоронғи эканлигидан, бегона одам дабдурустан уни
илғай олмасди.

Хўрдак Бухорий шерикларига деди:

— Бу ерда сир бор. Ақлимиз етмай, саъй-ҳаракатимиз
бенаф кетди. Бошқа йўлларини қидирамиз...

Қайтар эканлар, икки соқчига яна ҳам синчиклаб
ўрганишни, кузатишни тайин қилдилар, ер ости саройига
тушишни бошқа кунга қолдирдилар. Мавлонозода юраги
увишиб турса ҳам, иложсиз, рози бўлди. Ахий Жаббор эса
чорасизликдан тили лол эди.

— Тўхтанг...— дўстига тикилда Мавлонозода.— Қора
арлот ким бўлди экан?..

— Хафа бўлмайсиз... Қора арлот — Самарқанд ҳоқими-
дир...— жавоб берди Худобанда пинагини ҳам бузмай.

— Нима-а? Нима дедингиз?!

Мавлонозоданинг ичи ёниб кетгандай бўлди! Қулоғи
битиб қолгандай, атрофдаги сурон эшитилмасди. Йигит сўри
томонга қаради: Садр Сулаймоннинг худди тарвузга салла
ўратиб қўйгандай кўринган боши саллалар ичида ажралиб
турар, пастдаги жанжални кузатар экан, жим ўтиролмас,
дам-бадам қимирлаб қўярди.

Жанжални тинчителишолмаган сипоҳийлардан бири қили-
чини яланғочлаб ҳавода ўйната бошлади. Хўрдак Бухорий

бирон кор-хол юз бермасин, деган ташвишда ўша томонга интилди. Шовқин-сурон пала-партиш оломон ичида юришдан қийини йўқ. У қилич ўйнатаётган сипоҳий ёнига бордида, билагидан қаттиқ ушлаб қисди. Панжалари бўшашиб қолганидан осонгина қилични олди-ю, деди:

— Қани қилични ёнга сол-чи! Бировга тегиб кетса нима бўлади? Ма, ушла қиличингни!

Норғул, паҳлавон камонмерганнинг ҳаракатлари самимий эди, сипоҳий беихтиёр қиличини қинига солиб қўйди ва деди:

— Буларни қаранг! Қозикалон билан ҳазиллашади!

Шу пайт сўри олдига Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли Абу Бақр Калавий чиқиб келди. Бошида кичиккина салла, эгнида ошпоқ ятак, баланд бўйли, шопмўйлов оқсоқол майдоннинг ҳамма жойидан аниқ кўриниб турарди. Хўрдак Бухорий ҳали ҳам тинмаган жанжалкашларга қараб йўғон овозда деди:

— Бас қилинг! Бирингиз оға, бирингиз ини, нени бўлишолмай ётурсиз? Жим бўлингиз! Сўзлашаётир!

— Самарқанд ҳокими, — деб бошлади Абу Бақр Калавий, — Солисаройдаги қурултойдан сўз очдилар. Салтанат хазинаси бой бўлмаги лозимдир, лашкар пурқувват, подшо собит, салтанат эса устивор. Бизлар ўлпон йиғмақдан чекилмаймиз. Аммо шаҳар аҳлини бир жиҳат ташвишга соладир. Бу йил йиғилган ўлпоннинг бирон улуши ҳам шаҳар ободончилиги, кўприк қуриш, йўл тузатиш, қабристонлар орасталиги ва етим-есирларга сарф этилмади, бева-бечораларнинг қора кунига ярамади. Мана бу Жомеъ масжидимиз не-не йиллардан бери таъмир этилишини кутадир, кўчманчининг кулбаси бундан афзал. Кўчаларнинг тоши кўчиб оёқдан чалмакка мойиллик кўргизадир. Ахир бир оз инсоф кўчасидан ҳам ўтайлик, феъли қаттиқлар! Одил подшога шундоқ бўлмоқ ярашади!

Хайрихоҳ овозлар янгради:

— Инсоф кўчаси қаерда экан ўзи?

— Ундоқ кўча бузилиб кетган! Хо-хо-хо!

Шайхулислом Абулворис Самарқандий Надлофлар маҳалласи оқсоқолининг гапларини эшитаркан, беихтиёр жилмайиб қўйди. Садр Сулаймон:

— Пахтачини қара, тили чиқиб қопти! — деди гижиниб Жаммазобон девонбегига. Қавомиддин қози, хўш, гап охири қаёққа борар экан, қабилида диққат қилиб эшита бошлади:

— Қозикалон жаноблари, ўлпондай савоб ишни амалга

оширмаслик гуноҳи маҳалла оқсоқолларига тушадир, дея бизнинг кўчамизга ҳам тош отиб ўтдилар. Алқисса. Улусимиз ҳеч қачон савоб ишдан бош тортмайди, буни қозикалон жаноблари яхшилаб уқиб олсунлар. Игна ўзи яланғоч бўлса ҳам айбни ёпа оладир. Аммо ҳозир йиғиб олинмакчи ўлпон Жета хони билан бўлажак урушга сарфланар эмиш. Муаллими соний Абу Наср ал-Форобий шундоқ дегандилар: «Кимсага тиг кўтармак бадхўйликдир. Бу оллоҳга ҳам ёқмайди. Бойлигу зар учун биров элига бостириб бормак, душманликка юз тутмак, ўзганинг тупроғин забт айламак бари жоҳиллик белгисидир. Бировга зўравонлик кўргизмак купша-кундузи, барчанинг олдида ўғирлик қилмак билан баробардир. Ор-номус доирасидан чиқиб ўғирликка кўл урилгон экан, бас, у ерда ёлғончи дунё даврон суради, ҳар қадамда сотқинлигу разиллик илдииз отади. Бундоқ кишилар истиқомат айлагувчи шаҳар, билингизким, жоҳил шаҳардир, маърифатнинг ёнидан ҳам ўтмаган бир маскандир...» Алқисса. Илёсхўжа билан уруш купша-кундузи қилинган ўғирликка тенгдир. Уруш жиҳатидан бало олови баланд кўтарилладир, фитна-фасод шухрат топади. Бечора раоя жанглар ташвишига мубтало-ю, паришонликка гирифтор бўладир. Биз бунинг учун ўлпон йиғмакдан бош тортамыз. Бундоқ ўлпон гуноҳи азимдир, англайлик, эй феъли дурустлар!

— Хой, оқсоқол! — бақирди Жаммазабон девонбеги куйиниб. — Оғзингизга қараб гапиринг! Салтанат ҳукмдори Амир Ҳусайннинг уруши ўғирликка тенгми? Тағин купша-кундузи, денг?

— Аввалам, Амир Ҳусайн уруши, демадим, умуман, урушлар ҳақида гапирдим. Сониян, бу гапни мен эмас, муаллими соний Ал-Форобий айтгонлар, — хотиржам деди Абу Бакр Калавий.

— Амир Ҳусайн сиёсатига қарши айтилгон ҳар қандай сўз салтанатга қараб отилгон ўқдир... Ажаб... Ажаб... — сўз олди Хожа Лутфуллоҳ, мадраса мудариси, Садр Сулаймон унга қаттиқ тикилгандан кейин. — Баски, ўлпон — минг кўзли яради, унинг давоми — ижросидир... Инсоф қилайлик... Ўлпонни тўлаб берайлик, мусулмонлар!..

— Шундай деган ўша муаллим ҳам, Наддофлар маҳалласи оқсоқоли Абу Бакр Калавий ҳам жазога мустаҳқидур! — қичқирди Абумансур, у бемалол гапириш учун Калтатойдан нарироққа силжиди. Қозикалон сўзлари калака қилинганидан хижолат мирза шу билан ўзини

оқлагандек эди. Асли-ку, у жим тургани йўк, ҳали «балиқ боши» аския бўлиб кетганда, «Бас қилинлар!», «Тўхтанлар!» деб қичқирди, аммо ингичка овози суронда эшитилмади. У энди фурсат келганини билди, ҳам Самарқанд ҳокими олдида, ҳам Қавомиддин қози олдида, ҳам Жаммазабон девонбеги кўз ўнгида садоқатини кўргизиб қўймоқчи бўлди:

— Мударрис Хожа Лутфуллоҳ сўзларини эшитдингизму?.. «Амир Ҳусайн сиёсатига қарши айтилган ҳар қандай сўз салтанатга отилган ўқдир!» дейилди. Бағоят тўғри. Ҳукмдоримиз юртимизнинг тинчи, фароғати учун урушга отланмақдаурлар, аммо бу уруш ўғирликка баробар кўрилди. Ҳа, Абу Бакр Калавий ва унинг атрофидагилар салтанат душманидурлар, зеро улар ўзларини сарбадор санаб, «Самарқанд сарбадорлари жамоаси» туздилар... Шунинг учун ҳам ўлпон тўлашмакчимас, юрт улуғларининг гапига қулоқ солишмакчи эмас...

Яна майдонда шовқин қўпди:

— Сарбадорлар жамоаси бўлса нима? Ёмонми?

— Абу Бакр Калавий яхши одам!

Абу Бакр Калавий ўзини алланечук сездди. Гап шундаки, Самарқанд сарбадорлари ҳақида шу пайтгача сир сақлаб келинди. Мана бугун биринчи марта ошкор айтиляпти. Модомики, Сабзавор ва Мозандарон сарбадорлари каби Самарқанд сарбадорлари жамоаси тақдирда ошкор бўлмоқ насибаси бор экан, бас, ошкор бўлсин! Вақти-соати етибди, шу палла, ана офтоб ҳам мағриб сари оғган бир палла... Самарқанд сарбадорлари ҳам адолат тилаб, тенгсизликка тик боқиб, фозил шаҳар яратиш йўлидаги орзуларини байроқ қилиб тарих майдонига қадам қўйдилар.

— Самарқанд аҳли! — мурожаат қилди яна Абу Бакр Калавий денгиз каби мавж урган майдонга қараб. Бундан бир оз олдин сўзлаган Наддофлар маҳалласи оксоқоли билан ҳозир гапираётган Самарқанд сарбадорлари жамоаси сардори ўртасида фарқ бор эди, Абу Бакр Калавий буни яхши англарди. Ҳозир унинг сўзлари бошқача салобат касб эта бошлади.— Мударрис хожа Лутфуллоҳ фақирнинг ўлпон ҳақидаги сўзларини Амир Ҳусайн сиёсатига зид сўзлар деб баҳолади, ҳатто салтанатга қарши отилган ўқ, дейишгача борди. Бу феъли пишиқнинг гапи эмас... Самарқанд сарбадорлари деганимиз ўзи кимлар? Самарқанд сарбадорлари — наддофлар, кулоллар, ҳолвачилар, мадраса шогирдлари, турли касиблар, рунуду авбош, очу гадолардан

иборатдир. Улар ҳаминша адолат томонидадурлар, фуқаронинг, ҳеч кимнинг бурни қонамасин, дейдилар. Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай яралганки, у яшамаги ва олимпиақом камолотга эришмаги учун кўп нарсаларга мухтож бўладур. Бир ўзи эса бундай нарсаларни қўлга кирита олмаги мушкул, уларга эга бўлмоқ учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғиладур... Самарқанд сарбадорлари ана шундай жамоани орзу қиладилар. Бу жамоа фуқароси бир-бирига кўмак берувчи ихтиёрий жамоадир.— Абу Бакр Калавий қарийб Ал-Форобий сўзларини такрорлади.— Биз она шахримиз Самарқандни фозил шаҳарга айлантирмак ҳаваси билан нафас оламиз. Кимда-ким аъзо бўлмакчи бўлса, ташриф буюринг, дийдамиз устига!

— Фозил шаҳар деганингиз нимадир? — сўради кимдир, овоз карвонсарой тарафдан келарди.

— Фозил шаҳар ҳамма барабар меҳнат қиладурғон шаҳар. Биров бировга тобе бўлмаган, эли бахт-саодатга эришган шаҳар! — қичқирди Самарқанд сарбадорлари жамоаси котиби Мавлонозода. У Абу Бакр Калавийнинг обрўи ортиб бораётганидан сал юраги қисилганини сездди, бундан ўзи ҳам уялиб кетди. Унинг кўнглида икки одам бир-бири билан тортишарди. «Абу Бакр Калавий оқил инсон, ҳалол одам, у сарбадорлар жамоасига бошчилик қилмаги зарур», дерди биринчиси. Иккинчиси унга эътироз билдирарди: «Нега энди у сарбадорларга бошчилик қилар экан? Сен, Мавлонозода, раҳбарлик қилмоғинг шарт! Илғор толиби илмсен, мадрасада обрўинг баланд, Худобанда билан дўстсен, Темурбек сени йўқлаб, қўллаб турадир. Сарбадорларнинг бошида сен турмагинг керак!» Биринчиси бунга жавоб қиларди: «Бу феълингдан қайт, нодон! Абу Бакр Калавий Самарқандда сарбадорлар ҳаракатини бошлаган одам. Ундан кейин — Жаҳон — ул кишининг жигарпоралари, сенинг дилингни ёритгувчи офтоб... Шундай зот билан обрў талашиб ўлтирмак сендай йигитга ярашмайди. Худбинликнинг кўчасига кира кўрма, уят бўлади!» Иккинчиси индолмай қолди. Биринчиси яна нимадир демоқчи бўлди, аммо турли томондан ёғилган овозлар бунга йўл қўймади:

— Мени жамоага қабул қилинг!

— Мен!

— Мен...

Чорсу майдони узра кўтарилган сурон анча вақтгача тинмади. Сўрида ўлтирган «казо-казо»лар эса аллақачон

жўнаб қолган эдилар. Сарбадорларнинг қаттиқ туриши натижасида шаҳардан ўлпон олинмади. Садр Сулаймон ўлпон ўрнини ўз ёнидан тўлдириб хоннинг хазинасига беришга мажбур бўлди.

* * *

Орадан бир ой вақт ўтгандан кейин Мовароуннаҳр салтанати қўшини Тошкент томон йўл олди. Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон Амир Ҳусайнни кутиб олар экан, амирлашкар Темурбек ҳузурда, Самарқанддаги аҳволдан сўзлаб, сарбадорлар ҳаракатидан қаттиқ ташвишланаётганини билдирди. Амир Ҳусайн: «Илёсхўжани бир ёқли қилиб келай, сўнг сарбадорларнинг додини берурмен! Ҳозирча фурсат йўқ, майли, уларни ўз ҳолига қўйинг, билганини қилсунлар. Ялангоёқларнинг қўлидан не ҳам келарди?...» деди бепарволик билан. Чорсу майдонидаги воқеадан аллақачон хабар топган Темурбек эса орага ҳеч қандай гап қўшмади.

Йигирма бешинчи боб

ҚОРАСОЧ БИКА ТАШВИШЛАРИ

Оқшом чўкканидан кейин шаҳар кўчаларида одам сийраклаша бошлади. Ниқоб кийишиб олган Хўрдак Бухорий, Ахий Жаббор, Калтатой, Худобанда, Мавлонозода ва Бобо Султонлар Хонқали кўчасидаги ўша иккита гунг соқчи қўриқлайдиган машъум темир дарвозадан бериқокда ниманидир кутишар, кўчанинг бу жойи хийла хилват эди. Худобанданинг берган хабари бўйича, бугун — пайшанба оқшоми Жаҳон аробада Қора арлот ҳузурига олиб борилади. Лекин ароба қачон, қай палла ўтади, буни кутмак лозим...

Дунёда кутиш азобининг нималигини онаизордан бошқа одам яхши билмаса керак. Кутишни оналарга чиқарган, кутиш, интизорлик гўё оналарнинг бирдан-бир насибаси. Бошқаларни билмайди-ю, аммо Қорасоч бика буни шундоқ деб ўйлайди. Мана, олти йилдирки, ўғли Шамсулмулк Сабзавор мадрасасида таҳсил кўради, келса, йилда бир келади. Қорасоч бика ўғлининг-ку келишини кутмайди, билади, мадрасани битирмагига яна бир йил бор. Аммо ундан мактуб пойлайдир, бир хабар келса деб интиқ бўладир.

Абу Бакр Калавий ўғлини соғинганини билдирмайди, эркакларники бари ичида, унинг устига бориб кўриб келди, лекин онаизорга қийин.

Қорасоч бика шундай пайтларда тоқчадаги кичкина сандиқчанинг ичидан Шамсулмулкнинг мактубларини олиб ўқий бошлайди. Мактубларни кўп ўқиган бўлса ҳам, такрор ўқишдан зерикмайди. Шамсулмулк ўзини тутиб олган, мулоҳазали бир йигит бўлиб ўсди. Йигирма тўрт ёшли йигит тарихнависликка мойиллик кўргизарди. Херодотнинг «Тарих»и, Табарий, ал-Балазўрийнинг ёдномалари йигит ардоқлаган асарлардан эди. Ўзи пинҳона тарихлар ёзади, аммо ҳеч кимга кўрсатмайди. Падари бузрукворига йўллаган мактубларида суҳан равонлиги, воқеабандликка интилиш сезилади, барчаси тарихнависликка муҳаббатдандир.

Қорасоч бика мактублардан бирини олди. Мактуб бундоқ бошланарди:

«Қиблагоҳим, валинеъматим, тоғлардан ҳам қоим суянчим, соябоним, падари бузрукворимга, умрлари зиёда бўлсин. Дуои саломни ёзмақдан мурод, мусофирлик шаҳрида жумла мўминлар қаторида истикомат этиб юрган зурёдингиз Шамсулмулк ўз номаи аъмолини баён айлайдир. Тўрт мучам соғ, шукрлар бўлсун. Сабоқлар ҳам кўнгил хоҳишидек ўз йўсинида кечмақдадир. Бирон нимарсадан камлик сезмайдурумен, вале кам бўлса бир нарса камдир, у ҳам бўлса, сиз қиблагоҳимнинг, мунглуғ онаизоримнинг, ширин синглим Жаҳоннинг дийдорлари камдир... — Қорасоч бика шу ерга келганда ҳар сафар кўз ёши қилиб олади, бу гал ҳам шундай бўлди. — Аммо бир нарса кўнглимни тўқ этадир, ки биродарингиз жаҳонсўз шоир Ибн Ямин Фарюмадий ҳамиша қор-қолимдан огоҳдурлар, ҳол сўрамақдан зинҳор оранмайдурулар. Ашъори кун-бакун сарбадорлар элида ўзига доврўқлар тилайдир. Ул зотнинг дуои саломини қабул этгайсиз.

Қиблагоҳим, сўровингизга кўра, сарбадорлар давлати зикрида янги юз берган воқеалардан ёзадурмен. Паҳлавон Ҳайдар қассоб Исфаройин қалъаси ёнида завол топгач, сарбадорлар умаро ва фузалолари жумласидан паҳлавон Ҳасан Домғоний билан хожа Фазлуллоҳ Боштиний амирзода Лутфуллоҳни мамлакат тахтига миндурдилар. Сабзаворнинг арбобу аҳолисига шоду хуррамлик етишди, салтанат сойига қайтадан равона бўлган обиҳаётдек, унга пешвоз чиқиб, қутлуғладилар ва бошидан нисор сочдилар.

Аммо тез орада амирзода Лутфуллоҳ билан паҳлавон

Ҳасан Домғоний орасида низо кўпди. Сабаби андоқки, амирзода паҳлавонга дашном берди, паҳлавон Ҳасан Домғоний эса ундан кинадор бўлди, бир куни кечаси уйига бостириб бориб амирзодани бандга олди ва ўз номига довул қоктирди. Амирзода Лутфуллоҳни кўл-оёғини боғлаб Дастиржон қалъасига жўнатди, сўнг одам юбориб уни шаҳид қилдирди.

Паҳлавон Ҳасан Домғоний кўркмас ва шерюрак киши эрса-да, тадбиршуносликда шошқалоқлик қилиб, хатога йўл кўяр экан. У билан дарвиш Азиз Маждий орасида адоват кўзгалди. Паҳлавон Ҳасан Домғоний лашкар ияртиб Машҳад шаҳрини забт этди. Дарвиш шу дам намоз ўқирди, паҳлавон унга деди: «Сен бир намозхону покдомон одамсен, ўлдирмакка оллоҳдан ҳайиқамен. Яхшиси шитоблик билан юртимдан чиқиб кет!..» Азиз Маждий кўнди. Унга икки харвор ипак мато бериб Исфаҳон томонга чиқариб юбордилар...»

Қорасоч бика мактубнинг давомини ўқимай, энг сўнгги келганини олди:

«...Андоқки, паҳлавон Ҳасан Домғонийнинг бошини кесиб Шуғондан Сабзаворга жўнатдилар. Энди Хожа Али Муайяд комронлик курсисига ўлтирди, ўз номига хутба ўқитиб, танга зарб этдирди. Ҳукумат тахтига мингач, райятга ҳиммат кўргизди. Унинг дастурхонидан хосу ом баробар лаззатланадир, камина ҳам неча бор толиби илмлар билан ўшал қутлуғ хонадонга ташриф буюрдим. У кечалари маҳалла-кўйда юриб, беваларга пул ва таом улашадур. Хожа Али Муайяднинг ғаройибу, ақл бовар қилмайдиган ишларидан бири, ҳаммаслаги дарвиш Азизни ўлдириш, шайх Ҳасан Журий муридларини инкор этиб, Шайх Халифа ва Шайх Ҳасан мазорларин бозор ҳожатхонасига айлантириши бўлди. Ажабки, бу юмуш инсонгарчилик доирасига сирмас... Тагин оллоҳнинг ўзи ҳакамдур. Айни замонда, сарбадорлар давлатини кенгайтди, Ғийлон, Табас, Туршиз ва Кўҳистонни ишғол қилиб, Домғондан Сарахсгача бўлган ерларни ўзига қаратди. Ул зот буюрдиларким, ҳар кун окшому саҳар ясатилгон тулпорни шаҳар дарвозасига чиқарсунлар. Соҳиб аз-замона қайтиб келгонларида, токи интизор бўлмай, ўшал тулпорга миниб Сабзаворга қадам қўйсунлар...»

Шамсулмулк сўнг ўзининг сабоқларидан ҳикоя қилганди, фурсат етса шу йил албатта Самарқандга боришини ёзганди. Шоир Ибн Ямин Фарюмадийнинг насибалари кўшилиб турган эса ул киши ҳам бориб қолишади.

Ўғил соғинчи она бағрини ўртаганда, шаддод ва шартаки қизи Жаҳон жонига ора кирар, баъзан йигитчасига, акасига ўхшаб кийиниб олиб турфа қилиқлар кўрсатарди. Гоҳ Шамсулмулкнинг толиби илм эканлигига ишора қилиб бошига нозиккина мисқоли салла ўрар, эғнига авра чопон кийиб ҳовлида у ёқдан-бу ёққа муллаваччалардек юриб қоларди. Гоҳ эса айб иш қилиб қўйиб падари бузрукворидан дашном еган акани кўриш мумкин бўларди, ҳаммаси Шамсулмулкнинг ўзгинаси, ҳеч нарса деёлмай ер чизиб туриши ҳам, бурнини тортиб-тортиб қўйиши ҳам...

Опшоқ юзли, ўнг юзида чиройли холи бор, кишининг ики суядиган Жаҳон худди Қорасоч биканинг ёшлигига ўхшарди, тўлачадан келган, аммо чехраю тарзда монандлик бўлса ҳам, сажияларида турфалик бор. Чунончи, Қорасоч бика бу ёшда майин, қўйнинг оғзидан ҳам чўп олмайдиган, отаси Абдумавлон юзнинг каттагина боғидан ташқари чиқмаган, юмшоқ дил, тортинчоқ бир қиз эди. Жаҳон аксинча — шаддод, шартаки, кўркмас, шу важдан ҳам ҳайиқмай бозорларга бориб келади. Падари бузрукворига ҳам шартта гапириб юбораверади, албатта, ножўя гапирмайди-ку.

Ота билан она, айниқса Шамсулмулк Сабзаворга кетгандан бери, Жаҳонга жуда қаттиқ боғланиб қолишган. Жаҳон уйда уларга ҳам ўғил, ҳам қиз... Ота юришларини мақтаб: «Полвон қизим! Полвон қизим!» деб қўяр, жасурлик, ботирликка интилишларини қўллаб-қувватларди. «Қиздир, йигитдир, ҳар ким керак пайтда ўзини ҳимоя қила оладирғон бўлсин!» — дерди Абу Бакр Калавий. Онаси эса бошқача ўйлайди, қиз бола қиз болалигида турсин, дейди...

— Сен бундай шартаки бўлма! — насиҳат қилди бир куни Қорасоч бика Жаҳонга ҳазил аралаш.— Бўлмаса эр олмай кўяди...

— Эрга тегмаймен! — кесди дарров қиз.

— Ие! Урди худо! Нима қиласен унда?

— Бошингизга болиш бўламен! Хо-хо-хо! — шарақлаб кулиб юборди қиз.

Бир куни Қорасоч бика пахталарнинг чигитини ажратиб чинакхонадан ҳовлига чиққанди, айвондаги манзарани кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Бошига тож кийган, белига зар камар боғлаган, чап қўлида қалқон, ёнида қилич Жаҳон қимир этмай узоқларга тикилиб турарди. «Тож» гаврондан қилинган, унга ялтир-юлтир нарсалар, қийқимлар ёпиштирилганди. Қалқон ҳам гаврондан тўқилиб, усти мато билан

ўралганди. Эгнида, отаси Шамсулмулк келса елкасига ташлайман, деб олиб қўйган абришим тўн... Қорасоч бика аввалига танимади, яхшироқ қараса — Жаҳон! Йигитлардан ҳеч фарқи йўқ... Онаизор қўрқиб кетди.

— Ҳай, қизим? Сенга нима бўлди? Тобинг қочдимми? — деб юборди жонҳолатда.

Жаҳон жавоб бермади. У ҳамон қилт этмай, узоқларга кўз тиккан... Шу туришида ёш шаҳзодаларни эслатар, тож кийиб олганидан чеҳраси яна ҳам гўзал кўринарди.

— Сақлар маликаси Тўмарис душманга қарши жангга жўнайди! Лашкар! Сурон! Сурон! Сурон! Саваш майдонига кетдик! — фармон қилди Жаҳон хаёлий лашкарга, қиличини ҳавода ўйнатар экан.— Душманга кун йўқ, мардга — ўлим!

— Ҳа...— бўшашди Қорасоч бика.— Ҳазилинг ҳам бор бўлсин-е!

— Ўхшадимми, онажон? А, ўхшадимми? — қаҳ-қаҳ отиб деди Жаҳон.— Малика Тўмарис ҳам мендекдир-да...

— Сендек, қизим, сендек!.. Сенга ўхшаган-да уям!

Яна бир куни боғнинг четидаги қари теракни увадалар билан ўраб боғлабди. Сандикдан надари бузрукворининг кўктемир деб аталган совутини олиб кийибди, бошида дубулга, кўлида қилич... Кўктемир Абу Бакр Калавийнинг Боштиндан, сарбадорлардан олиб келган ёдгорлиги. Ўша ерда беришган. Кийиб сарбадорлар сафида жанг қилган экан. Совут кичкина келиб қолган, сандикда турарди. Жаҳон ҳалиги терак («ёв») билан саваш қурмоқда. Қиличини турли йўсинда ўйнатиб, ҳамлага шайланади, алдоқ ҳаракатлар қилиб, чап бериб қолади. Жаҳон қиличбозлик сирини хийла билиб олганди. Қорасоч бика бирпас томоша қилиб турди. «Ҳа,— деб ўйлади у.— Абу Бакр Калавий бир пайтлар мана шу кўктемирни кийиб олган Жаҳондек нозик йигит экан-да! Одамнинг йшонгиси келмайди...»

Ўтган йили, ҳовлининг четига экилган чорак танобгина жўхори пишиб қолди. Абу Бакр Калавий эрталаб қишлоқларнинг бирига кетаётиб, жўхорининг бошини қайриб олиш керак, келиб ўриб ташлайман, деб тайинлади. Жаҳон: «Ўзим бажараман!» — деди. Қорасоч бика чинакхонада иш қиладиган бўлди. Бир оздан кейин она қизидан хабар олгани борди-ю, ҳайратдан ёқа ушлади! Кўктемирни кийиб олган қиз ўзини жанг майдонида сезиб, эгатга кириб қилич билан «душман» (жўхори) бошини шарт-шарт узиб ташламоқда эди! Ўзи ҳам терга пишиб кетибди. Боши олинган жўхорилар эса мунгайиб туришарди...

— Ҳа, Жаҳон қизим! Секин-секин!.. Донлари сочилиб кетади-ку! — деди Қорасоч бика.

— Бировнинг юртига зўравонлик билан бостириб кирганларнинг жазоси шундоқдир! — жавоб қилди Жаҳон ерда ётган «бош»ларни кўрсатиб.

— Вой, қизим-ей! Ажойибсан-да! Ўғил бўлиб туғилиб кўя қолсанг нима қиларди экан-а! Умрингни берсин ишқилиб!..

Қорасоч бика шундай дерди-ю, шаддоод маликаларга ўхшамоқчи бўлган Жаҳоннинг шижоатидан, шиддатидан ҳам қувонарди, ҳам кўрқарди.

— Онажон! — деди яқингинада жиддий Жаҳон, ғойиб бўлишидан сал олдинроқ. — Менинг падари бузрукворим сарбадордир. Мен Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқолининг қизимен. Отам айтдиларки, сарбадор замоннинг энг илғор кишисидир, деб. Дуо қилинг: зарурат туғилганда сафларга кира оладиган бўлсин шаддоод қизингиз ҳам! Падари бузрукворига муносиб бўлсин!

— Вой, айланай қизимдан! — бағрига олди Жаҳонни онаси. — Охир замоннинг қизлари-да... Улар билганни биз билмаймиз...

У қизининг катта бўлиб қолганини, қиличбозлик машқлари шунчаки болалик ўйинлари эмас, балки улкан мақсадлар йўлида қилинаётганини англади. Она тезликда бу тахминларининг исботланишини ҳозир хаёлига ҳам келтиролмас эди.

Мана энди қирқ кунга яқинлашиб қолди, Жаҳондан дарак йўқ. Унинг Хонқали кўчасидаги саройга тушиб қолганини айтишяпти, аммо ўша саройга йўл топилмасмиш. Падари бузруквори Абу Бақр Калавий бўлса, гоҳ сарбадорлар жамоаси йиғини деб Читрабонулар уйига кетади, гоҳ Тун салтанати фуқаролари билан учрашмакка боради, қишлоқларни кезади, бева-бечоралар келса оғирини енгил қилишга тиришади. Яқинда Хартанг қишлоғидан Дадаали деган бир чорикор келибди, бешта боласи бор. Ғўзаси ҳосил бермай, ер-суви, бор-будидан айрилиб уч қоққан кунжутдай хонавайрон бўлибди. Ана ўшанинг ташвиши ҳам бу кишига юк: маҳалладан жой топ, юмуш бер... Талай вақтлари кетди. Аммо жигарпораси Жаҳон бир ойдан ошиб кетди, бедарак, буни ўйлашга, қидиришга вақт топилмайди. Қорасоч бика чидай олмай яқинда қаттиқ йиғлаб берди. «Ташвиш чекманг, онаси, вақт-соати бор! — деб тинчлантирди Абу Бақр Калавий. — Жаҳон ҳам анойилардан эмас!» Отаси шўрлик ҳам шун-

дай дейди-да, бошқа нима ҳам десин?.. Ишқилиб, нима бўлса ҳам, боши омон бўлсин — Қорасоч бика шуни ўйларди.

Читрабону ҳар икки кунда бир хабар олади. Жаҳоннинг топилмаганини билиб, хафа бўлиб қайтади. Наддофлар маҳалласи оқсоқоли уйдаги бу ташвиш Абу Бакр Калавийнинг барча дўстларини безовта қилган, улар ҳам кўришганда бир-бирларидан аввало: «Янги гап борми?» деб сўрашар, саволнинг замирида нима ётганини изоҳсиз ҳам англашар, «йўқ»... деган жавобни эшитишгач, бош чайқаб қўяр эдилар.

* * *

Ниҳоят Хонқали кўчасида бир соябон ароба пайдо бўлди. Ажабо, у ердан чиқдими, осмондан тушдими? Кўчадан кўз узмай тикилиб турган Мавлонозода ва унинг шериклари биронтаси ҳам аробанинг қандоқ пайдо бўлганини билолмай қолдилар. Ароба гунглар дарвозасининг берироғидан чиқдими ё нариёғидан?.. Ғира-шира қоронғида аробани тўртта сипоҳий қўриқлаб келаётганини илғаш мумкин эди. Унга ясатилган от қўшилган, отнинг пешонасига тумордеккина туғро тақилган. Туғро бу от, ароба, ундаги одамлар Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Ҳусайнга қарашли эканлигини билдиради. Дахлсизликни таъминлайдиган бу белги, мамлакат ҳукмдорининг ўнг қўли, амирлашқар Темур маслаҳати билан муомалага киритилганди. Анъана ҳали янгилигидан кўникма йўқлиги сабаб, кўнда унга риюя қилмас эдилар.

Аробанинг тўрт томонидаги сипоҳийларнинг иккитаси таниш — миқти гавдали қиличбурун билан новча, улар аробанинг доимий кузатувчилари. Қолган иккитаси Самарқанд ҳокими Садр Сулаймоннинг хос аскарлари, ароба олдида ўшалар келишарди. Соябон ичида Ғунчачи бегим Жаҳон ёнида ўлтирар, худди келинга насиҳат қилаётган янга каби алланималарнидир уқтириб борарди. Жаҳон келинчаклардек ясанган, ҳарир кўйлаги оқаришиб кўринар, тиллақоши ароба ичидаги фонус ёруғида ялтирарди. У Ғунчачи бегимнинг гапларини, уқдим, дегандек бош тебратиб қўярди.

Ғунчачи бегим Жаҳон билан келиша олмади. Орадан гап қочгандан кейин, Жаҳон ўйлаб кўришга қирқ кунга муҳлат сўради. Ғунчачи бегим қизнинг чарс, шаддо, ғайратли ва чўрткесарлигини фаҳмлади-ю, бу шартга рози бўлди. «Қирқ кун нима, кўз очиб юмгунча ўтади кетади,— деди

у ўз-ўзига. — Қора арлот ҳам бундоқ чарсу қайсарини ёқтирмайди, у ўзи ийиб, эгилиб борганини хуш кўради». Жаҳон бир хонада яшар, ташқари чиқмас, ҳеч ким билан гаплашмас, устидан қулфлаб кўяр эдилар.

Орадан бир ойча вақт ўтди. Қиз кўп нарсаларни ўйлади, падари бузруквори, онаизори, Сабзавордаги оғаси, қошлари коп-қора, олифта мўйлабли хушбичим йигит Мавлонозода, Кумарлар билан неча бор хаёлан суҳбат курди... Нимани ўйламасин, хаёли барибир бир нарсага келиб тақаларди: бу «қабристон»дан омон-эсон чиқиб олмоғи керак! Чиқиб олишнинг йўли фақат битта — Ғунчачи бегим айтганига рози бўлса, бас... Фақат «қабристон»дан чиқиб олсин!..

Гоҳ-гоҳ Мавлонозодадан хабар бўлмади, деб ўксиниб кўяди. Отасининг йўқламаганидан йиғлаб-йиғлаб олади. Буларнинг бари Жаҳоннинг қарорини қатъийлаштирди.

Бир кун қиз Ғунчачи бегимдан пичоқ сўради.

— Ие! Тентак! Сенга пичоқ бериб бўларканми! — деди Ғунчачи бегим. — Йўқ пичоқ! Иккинчи сўрай кўрма!

Яна бошқа кун, тирноғимни оламан, деб қайчи сўради. Ғунчачи бегим топиб берди. Жаҳон тирноғини олган бўлди, Ғунчачи бегим эртасига қайчини сўраганида, парвосизгина, йўқотиб кўйдим деб жавоб қилди.

— Қаёққа йўқотдинг, яшшамагур! Топ қайчини!

— Қайга қўйганимни билолмай қолдим, опажон! — деди қиз.

— Топ! Топасан, дедим, топасан!

— Эсон-омон бу ердан чиқай, бир қайчингизни икки қилиб олиб келиб бераман, опажон! Битта қайчига шунчами? Ўзи темиртак экан, тирноғимни олмадиям!..

— Вой! Эсон-омон чиқсам эмиш... Чиқиб бўпсан! — захрини сочди Ғунчачи бегим. — Танинг шу ерларда чирийди сенинг бу туришингда, ҳа!..

Ғунчачи бегимнинг юмшаганини кўрган Жаҳон, қайчининг энди ўзиники бўлганлигига ишонч ҳосил қилди. Яшириб қўйди.

— Айтганингизга розиман, опажон! — деди қиз беш кун аввал Ғунчачи бегимга. Шундай қилмаса, айтилган муҳлат тугагандан кейин қўл-оёғини боғлаб олиб кетишлари ҳам мумкин-да. — Бу ерда барибир умрим бекор ўтиб кетмақда. Начора, пешонада борини кўраман-да... Тўғри маслаҳат берган экансиз...

Жаҳон бундоқ қарорга келди: «Ғунчачи бегимга розилик

бериб бу қабрдан ёруғ жаҳонга чиқиб олмоғи даркор. Кимга рўпара қилсалар ҳам, осонликча жон бермайди, қиз бола эканман, деб қараб турмайди, тиш-тирноғи билан курашади, ўзини хор айлашга йўл қўймайди! Ёнида қайчи бор-ку... Балки йўлда қочишнинг имкони бўлиб қолар? Ҳар қалай, ташқарига чиқиб олсин...»

— Вой, айланай ўзим! Эсли қиз мана бундоқ бўпти! — қувониб кетди Ғунчачи бегим.— Маликалардай яшайсан, қизим, бахтинг бор экан, еганинг олдинда, емаганинг кетинда... Ўзинг рози бўлсанг, борган жойингдагиларга ҳам роҳат, сенга ҳам...

Мана энди Ғунчачи бегим Жаҳонни келинлардай ясангириб Қора арлот ҳузурига элтмақда.

Ароба билан Хўрдак Бухорийлар ораси тобора қисқариб борар, масофа юз қадамча қолганди. Бирдан Бобо Султон отилиб чиқди-да, аробага қараб бора бошлади.

— Йўлчи момо тили билан сиздан хайр тиларман! Элчи момо тили билан сиздан хайр тиларман! Ё Ғавсул Аъзам валиларни тилидан, ё Хожа Кафшир валиларни дилидан, ё Лукмони Ҳаким валиларни қўлидан, ё ҳазрати Вайсул Қароний йўлидан... Хайр қилинглар, садақа қилинглар...

Ароба олдидаги Самарқанд ҳокимининг хос аскарлари сал нарироқда жавраб келаётган девонанинг сўзига эътибор қилишмади, афтидан, садақа бергилари ҳам йўқ эди. Девона эса сўрашини қўймас, нукул: «Хайр қилинглар! Ҳазрати Султон Қулхожа Аҳмад ҳаққи, Термиз ота ҳаққи хайр қилинглар!» дерди.

— Ҳей, девона! Қўски! — кичқирди ниҳоят сипоҳийлардан бири.— Қоч йўлдан! Сенга садақа берадиган аҳмоқ борми? Қоч! Бир уриб қапиштириб ташлайман!

— Сени қапиштир деяётганим йўқ, хайр қил, деяпман, холос...

— Э, мунча вайсайсан? — дўқ қилди иккинчи сипоҳий.— Сенга қоч, дедилар... Тушунарли бўлса керак! Миянинг қатиги чиқмасин десанг, қоч!

Қиличбурун билан новча гапга аралашинмасди.

— Нега қочар эканман? — қайсарлик қиларди Бобо Султон.— Ҳеч ким девонани туртмаган, йўлдан қоч, демаган... Тўрт томон қибла девонаники! Уям худонинг бандаси!

— Тўрт томон девонаники бўлса, ўша ёққа бор!

Бобо Султон кўнмай йўл ўртасига туриб олди, у деса

у деди, бу деса бу. Сабри чидамаган сипоҳийлардан бири, баланд бўйли йигит аста девонанинг олдига келди.

— Сенга хайр-садақа керакми? — деди. — Яхши... Хозир хайр қиламан...

Сипоҳий чўнтагини кавлай бошлади. Бирдан кўлини мушт қилиб чиқарди-да, бепарво турган Бобо Султоннинг лунжига кўйиб юборди. Девона ўмбалоқ ошиб кетди.

— Эй, сипоҳийлар! — қичқирди Худобанда бирдан пай-до бўлиб. — Нега бир бечорани хўрламакдасиз? Ва ё падари бузрукворимиз сизларга шундоқ ҳуқуқ бериб қўйдиларму?

— Ие! Ие! Султонзода... — ҳайратга тушди баланд бўйли сипоҳий. — Қоронғу кечада танҳо ўзлари? Сипоҳсиз, аскар-сиз?..

— Нечун бир бечорани хўрламакдасиз?.. Билмайдурми-сизки, бир камбағалнинг кўнглини олмоқ етти марта ҳажга бормоқ савобидан ортиқроқдур? Бир бечора дилини сиёҳ қилмак гуноҳини дўзах оловида ёниб ҳам ювиб бўлмайди...

— Султонзода! Девонанинг ўзи ёпишди, ўлгиси келганми, билмадим...

— Сипоҳнинг сўзи тўғри, султонзода! — деди қиличбурун гапга аралашиб. — Айб девонанинг ўзида...

— Девона ўзига тилаб олди... — кўшилди новча ҳам.

— Бас! Сизнинг жазонгизни ўзим берурмен! Ал-қасос сизнинг ёқангиздан тутадур! Ал-қасос, бос!

«Бос!» сўзи белги эди. Анчагина қоронғилик тушиб қолганди. Ҳали Чорсу майдонига йироқ, ароба ичидаги фонус ёруғи соябон қилиб ёпилган намат тирқишидан ғира-шира кўринарди, холос. Кўз очиб юмгунча Хўрдак Бухорий билан Мавлонозода баланд бўйли сипоҳийга ташландилар, камонмерган кўлини пахса қилиб қирраси билан сипоҳийнинг бўйин жигига қаттиқ урди. Сипоҳий ўзидан кетди, шарт унинг қиличини олдилар ва бошини таңдан жудо қилдилар. Калтатой иккинчи сипоҳий билан олишарди, бир нима қарс этди, сипоҳий «оҳ!» деб юборди. Калтатой унинг ўнг кўлини қайириб олмоқчи эди, сипоҳий ноҳўя ҳаракат қилиб қўйиб, кўли тирсагидан ажралиб кетди. Ахий Жаббор Калтатойни сипоҳий билан бунда қолдириб ўзи новча йигит томон отилди. Келишилганича, икки гунг соқчининг қиличбурун ва новчада алоҳида ҳисоб-китоблари бор эди. Биринчи гунг орқадан келиб билагини қиличбуруннинг томоғидан ўтказиб бўғиб олди-да, қаттиқ қиса бошлади, аммо рақиби унга сўз бермасди. Ахий Жаббор қиличбуруннинг қорнига қаттиқ тепти, у букчайиб гунгнинг кўлида осилиб қолди, бўғила

бошлаганидан, «ҳиқ-ҳиқ» қиларди. Ахий Жаббор Жаҳонни ўғирлаб кетаётганларида қиличбуруннинг Кумарни ёмон тепганини кўрган, буни кейин Кумарнинг ўзи ҳам гапириб берганди. Ўшанинг қасдини олиш маъносида қиличбуруннинг кетига ҳам ўхшатиб тепмоқчи эди, қараса, гунгнинг кўлида бўғилиб адои тамом бўлибди. Новчанинг ҳам ҳоли вой эди, иккинчи гунгга қилич тутган Калтатой ёрдамга келганди, икковлашиб саранжом қилдилар. Аҳд шундай бўлса керак, савашиш давомида «Иҳ!» «Иҳ!», «Ҳиқ! Ҳиқ!»дан бошқа бирон садо эшитилмади.

Бу олатасир, ур-сур бир зумда бўлиб ўтди. Аробада соябон ичида ўлтирган Ғунчачи бегим нима бўлаётганини тушунолмади. Соябондан ташқари қараш эса маън қилинганди, лозим эса сипоҳийларнинг ўзлари очишади. Жаҳон юраги дарз кетиб: «Наҳотки, қароқчилар йўл тўсишган бўлса?» деб ўйлади, нечундир узун енг ичидаги яшириб келаётган қайчини маҳкам ушлаб қўйди.

— Нима дуп-дуп? Қароқчилар шекилли?! — деб юборди жонқолатда Ғунчачи бегим ва дарров фонусни ўчирди. Соябоннинг ичи зимистонга чулғанди. Иккиси ҳам саросимада нима бўларкин, деб кутиб туришарди.

— Аробани юрит, Той! — буюрди Хўрдак Бухорий Калтатойга. Ароба юрди.

Ғунчачи бегим овоз эгасини таний олмади. Жаҳонга сал танишдай туюлди, лекин барибир овоз кимники деса айғиб беролмасди. Ташвишланиб қолган Ғунчачи бегим:

— Қиличбурун! Ҳо, қиличбурун! — деб чақирди намат тирқишидан.

Жавоб бўлмади.

— Ҳай, йигит ўлгур? Нимага индамайсан? Тўғри кетяпмизми? — сўради яна Ғунчачи бегим. У талотўп бўлганини билди-ю, қароқчилар ҳужум қилди, аммо қиличбурун билан новча, сипоҳийлар барчасини қувиб юборди, деб кўнгли тўқ эди.— Тўхтат, аробани! Тўхтат! — деди Ғунчачи бегим буйруқ оҳангида. Кўнгли ниманидар сезиб безовталанди.— Қиличбурун! Тўхтат! Мени Ғунчачи бегим дейдилар-а! Тагин бизни бошқа ёққа олиб кетаётган бўлма?! Билиб қўй?.. Султонзода! Ҳа, султонзода! Тийиб қўйинг буларни!

Ҳеч ким жавоб бермади...

Ғунчачи бегим ҳар қандай қондани бузиб бўлса ҳам, шарт наматни кўтарди. Кўтарди-ю, додлаб юборди! Ароба атрофини юзларига ниқоб тутган аллақандай бегона

одамлар ўраб олишган, на қиличбурун бор, на новча, на сипоҳийлар!.. У фожиа юз берганини англади. Ғунчачи бегимнинг додлаганини кўрган Бобо Султон ҳеч кимнинг гапини кутиб ўлтирмай, овозини ўчириш мақсадида чаққонлик билан хотиннинг оғзига рўмол тикди, кўлларини маҳкам боғлади.

— Самарқанднинг машҳур ғунчачисидир,— деди Тун салтанати «қулоғи» Бобо Султон.— Хайрият, кўрмакка мушарраф бўлдик... Амир Қозоғоннинг ғунчачиси, Ҳисори шодмон ҳокими Баён сулдуз кўлига тушган, жуда кўплар унинг атрофида парвона бўлгилари бор эди... Ҳали ҳам қиздек...

— Сўлагингни оқизма! — кесди Хўрдак Бухорий.

Мавлонозода бу гапларга парво қилмай соябор томон интилди. У қоронғида, парда ичида ўлтирган Жаҳонга кўзи тушди, аммо қизни бундоқ либосларда кўрмаганидан, тасаввур қилмаганидан, дабдурустдан танимади, Жаҳон ичкарироқда ўлтиргандир, деган маънода Мавлонозода наMATни бир четга сурмакчи, маҳбубасини ҳурликка чиқариб, ҳар икки кўнгилни обод этмакчи бўлди. Ғунчачи бегимни маҳкам тутишганини кўрган Жаҳон саросимада қолди, чиндан ҳам улар қароқчилар кўлига тушишибди, бунга шак-шубҳа йўқ! Ниқобли қароқчилардан биттаси, ана, Ғунчачи бегим кўлларини орқасига қайириб ташлади, беҳаёллар, уни ҳали ҳам қиздек дейишади... Энди унга кўл чўзишса керак, кўлларини боғлашса керак... Она шахри Самарқанднинг қоронғи оқшоми пасқам кўчада, унинг оҳ-фарёдини ким ҳам эшитади?... Шу камлик қилиб турувди ўзи... Йўқ, у шундоқ қараб турмайди, Тўмарис душманларга қарши қандай курашган бўлса, шундай курашади. У яшашни бош эгиш, таслим бўлишдан иборат деб тушунмайди. Қани бирови яқин келиб кўрсин!..

Қиз шундай хаёлларга ғарқ бўлиб турганда, Мавлонозода беихтиёр наMATга кўл юборди. Жаҳон эса қайчини мўлжаллаб йигитнинг кўлига урди! Кўлини чаён чақиб олгандай бўлган Мавлонозода ингранганча ўзини орқага ташлади!

— Нима бўлди, Мавлонозода? Нима бўлди? — шошилишда исмни атамаслик ҳақида келишувни ҳам унутиб сўради Ахий Жаббор.— Кўлингизга бир нима тегдими?

— Йўқ... йўқ... — ўзини босишга ҳаракат қиларди Мавлонозода, шу заҳоти кафтида илиқ бир нарсани ушлаб тургандай бўлди, зарб билан тушган қайчи унинг кафтини тешиб ўтган, отилиб чиққан қондан кафти тўлиб қолганди.

Хўрдак Бухорий дарров дастрўмолини олиб Мавлонозода билагидан қаттиқ қисиб боғлади.

— Чаёндай чақди-я... — дер эди Мавлонозода.

— Ким экан бундай чаён? — сўзланди ўз-ўзича Ахий Жаббор ва Жаҳонга тикилиб қолди. У Мавлонозодадан фарқли ўлароқ, бир қарашдаёқ Жаҳонни таниб олди! Ҳа, оппоқ ҳарир кўйлакли, бошига тиллақош кийган сулув — ўша Жаҳон бўлади! Ўша Наддофлар маҳалласидаги бир тўйда капча илондан қочиб беихтиёр Ахий Жабборнинг ёнига келиб қолган, ҳатто елкасига қўлини кўйиб турган, бундан шўрлик гадонинг бошини осмонга етказган, бир лаҳзага подшога айлангирган қиз!.. Ўша, қўлида тутун Чорсу майдонига бепарво кириб, лаҳзадан сўнг уни олиб қочишларидан беҳабар дилдор, гулли кўйлак устидан нимча кийган там-там, дўндиқ қиз... Ўша, муҳаббати йигит қалбида тоғ тубидаги олтиндай пинҳон гўзал... Бора-бора бу пинҳон туйғу Ахий Жаббор қалби сарватига, пароканда умр мазмунига айланди, кўнглига қувват, руҳига мадад бўлди.

У ичида Мавлонозодага ғаш келадиган бўлиб қолди. Албатта, Ахий Жаббор ўзини Садр Сулаймон мадрасаси толиби илми, Самарқанд сарбадорлари жамоаси котибига асло тенглаштирмайди. Аммо, унинг Жаҳон хусусида бўлган гапларда ҳадеб «Мен! Мен!» дейиши энсани қотиради, холос. Ахий Жабборнинг эсида, Чорсуда у Шаҳриёр билан Абу Бакр Калавийга қараб: «Ушбу машъум ҳодиса, яъни Жаҳоннинг ўғирланиши менинг кўз ўнгимда юз берди, мен лапашанглик қилдим, сусткашликка йўл қўйдим. Тун салтанати фуқароси, сарбадорлар жамоаси аъзоси сифатида ўз гуноҳимни ўзим ювамең, қизни ўшал нопоқлар чангалидан ўзим қутқарамен!» деди. Мавлонозода бўлса, шарт кесиб: «Нега сен? Мана мен қутқарамен!» дейди бирданига! Ие, унинг нима алоқаси бор? Ёки Жаҳон билан иккиси орасида робита бормуким, бундоқ сўзларни дейдир ул андишасиз? Қизиқ... Сирли дарвозалар қўриқчилари билан учрашганда ҳам дам-бадам: «Ўғирланган ожиза қайдадир?.. Бизнинг синглимиз?..» деб сўрагани-сўраган, ўзини қайга кўйишни билмайди. Ғалати...

Жаҳон Мавлонозаданинг номини эшитиб қувониб кетди. Хайрият, айтганидай севгани уни қутқармоққа келибди! Лекин шу ондаёқ халоскорининг қўлига қайчи санчиб олганини билиб хижолатдан қизарди. У не дейишни билмасди.

— Жаҳон! — деди Хўрдак Бухорий. Қиз овоз томонга қараб, ниқобли паҳлавон бир кишини кўрди. — Бизлар

падари бузрукворинг Абу Бакр Калавий биродарларимиз, сенинг огаларинг! Ушбу фалокат чангалидан сени кутқармоқ учун фатво олганмиз. Худога шукрки, шу кунларга етдик. Бизлардан ҳайиқма, синглимиз!

— Соғ-саломат экансиз, хайрият, Жаҳон...— Мавлонозода томоғига бир нарса тикилгандек бўлди-ю, ортик гаширолмади.

Жаҳон жилмайиб, мамнун бош чайқади, қоронғида буни ҳеч ким кўрмади...

Хўрдак Бухорий, Худобанда, Мавлонозода ва Калтатой аробани Наддофлар кўчаси томон ҳайдадилар. Гунчачи бегимни эса Ахий Жаббор билан Бобо Султон олиб қолдилар. Танноз хотинни кўриб аёл зотидан бебахра Тун салтанати фуқароларининг қувончига қувонч қўшилди...

Эрталаб Чорсу майдонига келганлар бостирманинг ичида бир аёлнинг хор-зор бўлиб ўлиб ётганини кўрдилар. Бу қилмишига яраша жазо олган машҳур Гунчачи бегим эди... Лекин унинг ким томонидан ва қандай ўлдирилгани сирлигича қолди.

Йигирма олтинчи боб

ЖАНГИ ЛОЙ

Икки мамлакат — Мовароуннаҳр ҳукмдори билан Жета хони ўртасидаги адоват, низо охир яна тўқнашувга олиб келди.

Илёсхўжа ҳали-ҳануз бир нарсани тушунолмайдди: зукко, косанинг тагидаги ним косани илғай оладиган падари бузрукворидай бир хон наҳотки Темурбекнинг қандай одам эканлигини англаб етмаган бўлса? Турк амирлари ичида Туғлуқ Темурхонга энг кўп фитна уюштирган, бошқа амирларни Жетага қарши гиж-гижлаган ҳам ўша амир-ку? Энг ашаддий душманни бағрида асраган экан падари бузруквори!.. Ана шундай амирга Шаҳрисабз бир эмас, икки марта топширилса-я! Бу Туғлуқ Темурхоннинг катта хатоси эканлиги шубҳасиздир. У Темурнинг ширин сўзларига, қуюқ ваъдаларига ишонган-да... Мана энди ҳамма ишни лойқалатаётган, ўта қайсар ва қув Темурбек яна Жетага қарши бош кўтармоқда. Амир Ҳусайн уни ўзининг ўнг қўли қилиб тўғри йўл тутди. Унга суянса бўлади, аммо ишониб бўлармикин?.. Жангда енгиб чиқса, Темурбекни тутдирадир, отасига қилган хоинликлари учун уни дорга осдирадир, ҳа,

Илѣсхўжанинг биринчи қадами шу бўладир, кейин бошқа юмушларига қўл урадир...

Илѣсхўжа қўшини билан Тошкентдан унча олис бўлмаган Чинос атрофида чодир тикди.

Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Ҳусайнга Жета хонининг ҳар бир хужуми, Мовароуннаҳрга бўлган даъвоси бир келгиндининг даъвосидай туюларди. Агар Илѣсхўжа мамлакатни боз тасарруфига олса, у қолда яна писиб қочишлар, музтарликлар, сипоҳ олдида ночорлигу улус қошида хорликлар Амир Ҳусайннинг насибасига айланади. Улусдан келган хирожу ўлпон, бойликлар қўлдан кетади, салтанат ожизликка юз тутади. Эҳ, душманингни юзида табассум кўрмоқдан оғир нарса йўқ! Темурбек, амирлашкар, куёви, аммо уни дўст бўлиб қолади деб ким айта олади? Унда ким у, душманми? Бу чакмоқ хулқли, қатъиятли, таваккалчи, балоқазоларга беписанд қарайдиган шахрисабзлик амир ҳамиша диққатни ўзига тортиб туради. Мовароуннаҳр салтанати ҳукмдори аввало Амир Ҳусайндир, ҳамма Амир Ҳусайннинг куч-қудратини билиб қўймоғи зарурдир, жумладан, салтанатнинг ўнг қўли, ўша доврўқ таратиб бораётган амирлашкар Темурбек ҳам!

Бир куни Давлатшоҳ баҳши билан Ики Темур ҳаллослашганча Темурбекнинг уйига кириб келишди.

— Амирим! — деди Давлатшоҳ баҳши. — Ҳукмдорга айтингиз, салтанат йўлида фидойилик кўргазмаяпсизлар, деб бизларга, сизнинг йигитларингизга товон солаётир! Буни қандай тушунса бўладир? Фидойилик бўлса биз кўргазганчалик бўлур...

— Сизга оғир ботишини ўйламай қилган ишидир бу... — гапга қўшилди Ики Темур.

— Бир оғиз ҳукмдорга сўз денгиз... — давом этди Давлатшоҳ баҳши. — Бизга товон солмасун...

— Бўлдим, уйғур? — гапни кесди Темурбек. — Ҳамма гапни айтиб бўлдингму? Биронтаси қолмадиму?

— Айтиб бўлдим, амирим, айтиб бўлдим...

— Ҳукмдорларнинг фармони ижро этилмак учун бериладир... Товонни тўламак керак...

Темурбек бошқа ҳеч нарса демади. У, гап йигитлару товонда эмаслигини яхши биларди. Амир Ҳусайн шу баҳона амирлашкар Темурбекни яна бир камситиб олмоқчи. Навбатдаги қитмирлик, холос...

Йигитларнинг товонни тўлашга қурблари келмас эди. Темурбек тездан белидаги олтин камарини ечиб Давлатшоҳ

бахшига узатди, ўзида пулга чақиш мумкин бўлган нарсанинг ҳаммасини берди. Ҳатто заифаси Улжой Туркон оқанинг йирик ёқут кўзли тилла балдоғини ҳам қўшиб юборди. Қимматбаҳо бу балдоғни синглиси Улжой Туркон оқага Амир Ҳусайннинг ўзи инъом этганди. Салтанат ҳукмдори тилла балдоғни таниди-ю, аммо: «Буни нега қўшдинглар, менинг синглимга ҳадям эди-ку, қайтариб беринглар!» демади, мартабаси олий ҳукмдорнинг қатъияти, сўзининг залвори нечуклигини кўрсатмак учун шундай қилди. Ёвуз ва бешафқат Амир Ҳусайннинг бундоқ юзсизлиги Темурбекни беҳад ғазаблантирди, бироқ ўзига ўзи: «Ҳукмдор не десалар жонзир!» деб қўя қолди.

Уйга қайтганда, яхши кўрган балдоғидан айрилиб қолган аёл нолий бошлади:

— Оғажоним ҳам қизиқ эканлар-да... Битта темиртак балдоғни синглисидан ортиқ кўриптилар! Ўзларининг ҳадларни бўлмаса ҳам майлийди...

— Овозингни чиқарма! Айб бўлади!...— деди Темурбек энди гапхонаси очилиб келаётган Улжой Туркон оқага.— Ҳали битта балдоқ экан-ку, ҳукмдор учун ўнта бўлса ҳам нисор этмакка тайёрмиз!

Темурбекнинг бундай қилганига сабаб, Улжой Туркон оқа бирдамас-бир қизиқ устида хотин кишилигига бориб, бу гапни Амир Ҳусайнга айтиб қўйиши мумкин, деб ўйлади. Иккинчидан, эркак кишини хотин кишига ёмонлашдек қабиҳ ишни ўзига ор деб билди.

Темурбекнинг Амир Ҳусайн билан танишуви ҳижрий етти юзу олтинчи учинчи йилга тўғри келади. Ўн ёшидан бошлаб ов ва урушларга қатнаша бошлаган Темурбек қароунаслар билан жеталар орасидаги курашга аралашиб турадиган бўлди. Жета хонлигидаги мўғуллар Мовароуннаҳрдагиларни ҳақоратлаб «қароунас», яъни дурагайлар, деб атардилар. Мовароуннаҳрда эса мўғулларни босқинчи эканликларини назарда тутиб, «жета», яъни қароқчи деб настга урадилар. Темурбек вазиятга қараб, гоҳ қароунаслар томонга ўтар, гоҳ жета тарафини олар, дўстлашиш, қариндош бўлишга, ёмон билан муроса қилишга тиришарди. Ҳамиша кўтаринки руҳда юрадиган Темурбек ҳатто енгилиб турса ҳам, шериклари тарк этиб танҳо қолса ҳам ўзини йўқотмасди. Ўша Амир Ҳусайн билан танишган йили жуда оғир кечди. Мурғоб бўйида туркман қабилалари билан жанг қилиб юрган икки амирнинг омади юришмай,

Мохон қишлоғида ҳоким Алибекка асир тушиб қолдилар. Олтмиш икки кун давомида амирларнинг аҳволи ит ётиш, мирза туриш бўлди. Темурбек Амир Ҳусайннинг тутқунликдаги ҳолини кўриб ачинди.

— Ўзингизни кўп уринтирманг, Ҳусайнбек! — деди Темурбек.

— Ўлдирадур бу Алибек деганингиз! — руҳи тушиб зорланди, қисик кўзлари яна ҳам қисилиб кетган Амир Ҳусайн. Унинг гўштдор чап юзи учиб турарди.— Ёввойига ўхшайди, гапга тушунмайдур. Олам кўзимга тор...

— Бу кунлар ўтиб кетадур, кўнгилни чўктириш эр кишининг юмуши эмас...

— Кимсен, Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Козоғоннинг набираси, томири тегли-тахтли хонадонга бориб уланадигон, юрт сўрашга муносиб Амир Ҳусайндай жангарининг мана бу ерда, сассиқ бир оғилхонада сичқондай писиб ётишини кўрингиз!..— бўғилиб деди Амир Ҳусайн.— На пешкаш қилмакка бир нимарса бордир, на таркашда ўқ...

Турғунлигига путур етган шеригига ҳайрон қараб турган Темурбек, ўзгачароқ ўйларди. Ҳозир-ку, бир туркманнинг кўлида оғилхонада банди бўлиб ётишибди, чархи кажрафторнинг шевалари кўп, тонгда яна нимани аён айлар экан? Дунёнинг иссиқ-совуғини кўриб, ундан тажрибалар кўтармак лозимдир, айниқса тўртта одамни бошқармак умидида бўлгон киши шундоқ қилсун. Иши чаппа кетса, ови бароридан келмаса, кимдир ғанимлик зоҳир этса, Амир Ҳусайнга ўхшаб: «Мен фалондирмен... Бундоқ аҳволга тушдим... Бевафо дунё...» деб кўз ёши қилиб ўтириб бўладурму? Ахир бу гардуни дунда ўнтадан тўққизтаси душман бўлса, бунга ажабланиш на ҳожат? Ўнтадан биттаси дўст чиқса, дўшингни осмонга от! Иккитаси дўстлашиб кетса — омадинг, йўқ эса кимдан ўпка қиласен? Ўнтадан ўн биттаси душман бўлиб турғонда ёвузлик қилсалар, нега ҳайрон қоласен? Ғанимдан ёруғлик тилайсенму? Ундай ёруғлик тезак гуллаганда бўлади!..

Дунё хиёнатчи хотиндир, унинг хушторлари кўп... Шундоқ дунёда сен ўзингни ўзинг эҳтиёт қилмоғинг зарурдир. Талашиб, тортишмасанг, ҳар нарсадан қуруқ қоласен, сен алдамасанг, сени алдайдилар, сен ўлдирмасанг, сени ўлдирадилар... Ҳар кимнинг қамчиси ўз қўлида бўлсин, чунки қамчи ўтадиган жойини ўзи билади... Темурбек ёш бўлса ҳам бунинг барини кўриб, бошидан кечирди.

Ўшанда икки амир Алибек асирлигидан эсон-омон чиқиб олдилар. Аммо қўлларида ҳеч вақо йўқ, уч қоққан кунжутдай шомирзан қоқ-қуруқ эдилар. Ногаҳон Муборақшоҳ деган бадавлат бир туркман уларга кўмакка келди, от-улов берди, йўл харажатларини кўтарди. Кейин Темурбекнинг эгачиси Қутлуғ Туркон оқа музтарликда қолган амирларни қўллаб-қувватлаб юборди, ишлар юришиб кетди... Сеистон волийси нуфузи кучли икки амирни ўз душманига қарши жангга чорлаб элчи юборди. Элчининг қўлида бундоқ нома бор эди: «Ғанимларим менга зулм қилиб, қўлимдан етти қалъамни тортиб олдилар. Амирлар, агар мендан душман қўлини қисқа қилар эканлар, аскарига олти ойлик озиқ-овқат етказар эрдим...» Ўша жангларда Темурбек ўнг қўли билан ўнг оёғидан жароҳатланиб, оқсоқланадиган бўлиб қолди. Шундан кейин одамлар унга Оқсоқ Темур, Темурланг деб лақаб қўйдилар, орқаворатдан шундай атай бошладилар. Бу лақаб Темурбекга ёқмас, эшитса ғаши келар, ўзини ҳақоратлангандай ҳис қиларди. Аммо на чора?..

Мана энди Солисаройдаги қурултой қарорига кўра, душмани мамлакат сарҳадида қарши олгали чиққан Амир Ҳусайн ва амирлашқар Темурбек бошчилигидаги Мовароуннаҳр қўшини Сирдарё бўйидаги Чиносга яқин Оқар мавзеида кўним топди.

Амир Ҳусайн чодирни хушҳаво баланд бир тепага ўрнатилди, ўнгда Сирдарё кўриниб турар, Тошкент томон текислик бўлиб ям-яшил майсалар билан қопланганди. Жойни Темурбек танлади, ростдан ҳам бу ердан чор-атроф қафта тургандек равшан кўзга ташланади. Ана олисда дарё буралиб оқади, чапда жойлашган Чинос қишлоғи яшилланиб қолган дарахтлар туфайли уфқнинг қошига тортилган ўсмадай кўм-кўк кўринади. Аскарлар тепа айланасини қуршаб ётдилар.

Темурбек Амир Ҳусайн манзилдан қуйироқда, ярим фарсах масофадаги адирликда чодир тикди. Енбағирлик чодир-олачиқларга тўлиб кетди. Қуйиларда аскарлар чопонларини ерга ташлаб ҳордиқ олиш пайида эдилар, ким хиргойи қилар, ким қалқонини ялтиратиш учун қум билан ишқалар, бошқа бирови эса эртанги жанг олдидан кўрамтадаги найзаларни назардан ўтказаркан, айримларининг учига қайроқ уриб қурчут қилмоқ билан овора эди.

Темурбек душман ҳолини билиб келишга жўнатилган айғоқчи гуруҳнинг қайтишини кутиб турарди. Ниҳоят, гуруҳ қайтиб келди. Гуруҳнинг бошлиғи Жоварчи ўғлон тездан маълумот берди:

— Ёғий лашкарининг чўғини билиб келдик, Темурбек! — Жоварчи ўғлоннинг ёши Темурбекникидан катта эди. — Улуғ уруш жамалғасини қилибдур. Йигирма мингча бор, вале бизнинг қўшинча бўлмас... Ёғий енгилур, чунки...

Жоварчи ўғлоннинг ҳамма хислати бир томон эди-ю, сергаплиги бир томон эди.

— Кўп сўз бошни эгадур... — деди Темурбек манглайи тиришиб. Амирлашкарнинг ўтқир кўзлари душман тарафга тикилди. — Ёғий енгилгандан сўнг дersen бу гапларингни... Ҳозир эса мухтасар қил!

Душман лашкари таърифига ҳали киришиб улгурмаган Жоварчи ўғлон, бир оз тутилди-да, бўлуклар, бўлук бошлиқлари, бўлукларнинг жойлашишлари ҳақида икки оғиз-икки оғиздан маълумот бериш билан чекланди.

Амирлар қаерга борсалар, хоҳ сафар бўлсин, хоҳ жанг, ақли аёлу чўриларини доим ўзлари билан олиб юрардилар. Амир Ҳусайн билан кўришиб, душман қўшинининг чўғини айтиш ва бўлажак жанг расамадини келишиб олиш учун бораётган Темурбек, Сароймулхонимни ҳам учратмоқ умидида эди. Икки амир суҳбатни бошлар эканлар, Темурбек чодирнинг ичида ўлтирган Сароймулхонимга назар ташлаб улгурди, иттифоқо, Амир Ҳусайннинг завжаси ҳам шунга пойлаб турганди. Улар, асосан, нигоҳлар, кўз қарашлар воситасида сўзлашардилар, чунки ўзга бир имкон ҳам йўқ, бўлмоғи мумкин ҳам эмас. Амир Ҳусайндай кўрс, дағал одам бир нимани сезиб қолгундай бўлса, фожиа юз беради. Қозонхоннинг қизи буни яхши фаҳмлайди, биринчи марта Самарқандда Чорсу майдонида кўришишган бўлса, шундан бери улар хаёлан кўп бор учрашдилар, сўзлашдилар. Мана ҳозир ҳам Темурбекнинг нигоҳи дерди: «Қачонгача?..» Сароймулхоним нигоҳи жавоб берди: «Ноумид шайтон ахир...»

— Ҳусайнбек! — Темурбек Қозонхоннинг қизига узоқ тикилиб қолмаслик учун, кўзини Амир Ҳусайнга қадаб олди. — Душман ўрдугоҳига йўллағон тингчиларим, қуловуларим келиб етдилар... Бебахт оёғини жанг майдонига қўйган Жета лашкарбошиларининг кимликлари аён бўлди...

— Кимлар экан? — сўради қуруққина Амир Ҳусайн. У чодир олдидаги заррин тахтда йироқларга тикилиб ўлтирар, ўзини амирлашкарнинг сўзларини атайлаб беътибор тинглаётгандай кўрсатарди. Мовароуннаҳр ҳукмдори шу палла олдида катта саваш турган, ҳаёт-мамот жангга кираётган кишига ўхшамас, балки собитлиги бўшашган,

маъракаи майдонга қадам кўймай мағлуб бўлган сипоҳийни эслатарди. Темурбек ҳайрон бўлди. Наҳотки, ҳукмдор ёғий кўшинининг аҳволи, аскар ясоли ҳақида, вазият хусусида ҳақиқатни билмакчи эмас?

— Маълумингизким, — давом этди Темурбек. — Ана бу адирликка чодир тикмасдан бир ой олдин ғаним лашкари тузугидан хабар келтирмак учун тингчилар юбориб эрдим... Жета лашкари беш бўлукка бўлинмишдир. Биринчи кучни — Куч Темур Бекчик ўғли, иккинчисини — Темур Нўбкан, учинчисини — Сарик баҳодир, тўртинчисини — Шункум баҳодир, бешинчисини — Туғлуқхўжа бошқарадир. Буларнинг бари йигирма минг аскардир...

— Илёсхўжа элчилари нима бўлди? — гапни кесди Амир Хусайн.

— Қайтиб кетишди.

— Нечун уларни қатл этдирмадингиз? — ҳукмдорнинг овози яна ҳам йўғонроқ чиққандай туюлди. — Айтиб эрдим шекилли... Элчиларга омонлиқ берманг, токим бизим ҳақда маълумот еткура олмасунлар деб...

— Хусайнбек! — иложининг борица ўзини босиб жавоб қилди Темурбек. — Элчига ўлим йўқ... Чингизхон элчиларини ўлдирғон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг нодонлик қилғонини жумла жаҳон кўрди. Мамлакат ёт оёқлар остида тонталди, улус азиятда қолди, ғурурлар қаро ер бўлди...

— Темурбек... элчиларни ўлдириш лозим, деб нодонлик қилибмиз-да... Сиз ўлдирмай, донолик аён этибсиз... — Амир Хусайннинг овози заҳархандага тўла эди.

Темурбекнинг юзига қизил тепди. «Менинг шон-шавкатим кучайғони, лашкар олдида, эл-улус кўзида обрўйимнинг ошғони унинг ғашини келтирмакда, — деб ўйлади ўзича у. — Қасам ила аҳд-паймонлар этғонмиз, ҳарчад менга душманликлар қилур. Мен унинг мақсадига кўл бордим, эрса ул меним муродимга бир йўл ҳам келиб кўймади. Меним салтанат ғайратим ошғонлигини кўриб, унинг ҳасад томирлари кўзғалаётир... Нияти мени ўлдириб йўқотишдир...»

— Мен Муҳаммад Хоразмшоҳни айтдим, чамаси... Сўнг элчиларни қайтариб юборишимнинг важи улўғдир. Аввалан, бу элчилар Мовароуннаҳр кўшинининг аҳволотини билмакка келғондир, айни пайтда, уруш бошланиши хусусида Илёсхўжа номасини еткурдилар... — хотиржам деди Темурбек. — Мен элчиларнинг кўнгилларини овлашни буюрдим, кўзларини бўяб аскарларимизни ҳар хил либосларда

икки қайталаб олдиларидан ўткардим... Қуролу аслаҳанинг энг мўътабари — ғанимга ҳийла-найранг ишлатмақдир... Элчилар Илёсхўжага бориб кўрғонларини ошириб айта-дурлар, улар сўзининг маҳобати ҳали, ўз кучини кўргизур, иншоолло...

Амир Ҳусайн индамади.

Шу пайт тепада ниманингдир патирлагани эшитилди. Икки амир ҳам беихтиёр осмонга қарашди. Тўмиғдай ҳам булут йўқ мовий осмон шу қадар тиниқ эдики, беғуборлигидан кўз қувонар, кўнгил яшнардди. Потирлаган нарса иккита бургут экан, иттифоқо, улар уришишиб амирлар тепасига келиб қолишганди. Бургутлар бир-бирига аёвсиз чангал солишар, бир-бирининг кўзини чўқишга уринишарди. Иккиси ҳам тўқ қўнғир рангда, иккисининг ҳам боши малла... Амирлар маҳлиё бўлишиб, ўзларича бургутларни ажратиб танлаб олишган, ҳар ким ўз бургутининг енгиб чиқишини истарди. Жанг қаттиқ кетди, бургутлар човут солганда, рақибни қаноти билан қаттиқ урарди. Амирларнинг устига патлар тўкила бошлади. Шу лаҳза дарё томондан от солиб келаётган чопар кўринди. От уришиб ётган бургутларга кўзи тушиб қаттиқ кишнаб юборди. Қушлар ажралишдилар-да, бир-бирини қувиб адир томон лапанглашиб учиб кетдилар. Энди улар ўша ёқда, қайдадир уришни давом этдиришса ажаб эмас...

Ўша бургутлар Темурбекга Амир Ҳусайн билан иккисининг руҳлари бўлиб туюлди. Икки амир бу ерда бўлсалар ҳам, уларнинг руҳлари қайдадир олисида бир-бирлари билан адолат талашурлар, бир-бирларини кўзларин чўқурлар, қанотларини қайирмакка уринурлар... Уларнинг бургутлардан фарқи, фақат кўзга кўринмайдулар, пинҳона жанг қиладилар...

— Искандари Зулқарнайн вали тили билан деюрмен, амирим! — мурожаат қилди чопар эллик қадам нарида отдан тушиб, Амир Ҳусайн ўлтирган тахтга яқинлашар экан.— Сойликнинг нариги томонида ёғий лашкари саф тортаётир!..

Амир Ҳусайн чопарга жавоб бериб улгурмади, Темурбек шитобан сўз олди:

— Ҳусайнбек! Бас! Савашиш бошланур! Ижозат берсалар, қўшиннинг баронғор қисмини идора этсам... Душманиннг уч бўлуғуни, яъни Куч Темур Бекчик ўғли, Темур Нўбкан ва Сарик баҳодирлар лашкарига ўзим юзма-юз чиқурмен! Туғлуқхўжа билан Шункум баҳодир бўлуқлари

ўзингиз бошлиқ жавонғор лашкар тарафиндан кунпаякун бўлмагига аминмен!..

Улар душманга қарши баробар ҳужумга ўтишга келишиб олдилар. Темурбек чакқонлик билан тўбичоққа минди-да, ўзининг чодирни жойлашган адирга қараб от сурди. Кетишда чодир томон бир қаради, аммо бу сафар Сароймулкхоним нигоҳини тута олмади.

Қозонхоннинг қизи амирлашкар Темурбекнинг кетаётганини билди, атай қарамади. У чодир ичида икки амир ўртасида бўлган гап-сўзларни эшитиб ўлтирди. Малика яна бир марта мамлакат ҳукмдорининг феъли торлигига, кўполлигига имон келтирди, Темурбек олдида Амир Ҳусайн тутуми учун ўзича изза бўлди. Шаҳрисабзлик амирнинг каломларида мантиқ кучли, унинг айтганларига ишонасен, Амир Қозоғон набираси гапларида эса косанинг тагида нимкоса аён кўриниб туради, у асл мақсадини пардалашни билмайди, пинҳон нияти ошкор бўлиб қолаётганини хаёлига ҳам келтирмайди. Ҳукмдорми, бас, барча нарса салтанатда ҳукмдорнинг деганича бўлмоғи керак, деб ўйлайди. Бунинг нотўғри эканини аёл боши билан ҳатто Сароймулкхоним ҳам тузуккина англаб турибди. Темурбекнинг фикрлари, мушоҳадаси, аксинча, тош босадиган гапларга бой, ишонимлидир. Хўш, Темурбекни ёқтирмаслигини ўзига билдирмак лозиммикин? Шаҳрисабзлик амирнинг кучайиб бораётган нуфузини бундоқ йўсинда тўхтатиб бўлармикин? Агар ким кимнинг томонини олади, деб холис бир гап ўртага ташланса, мамлакатдаги амирларнинг ўндан тўққизи, шубҳасиз, Темурбек томонига ўтиб кетади. Шу ваздан унга илақ гап айтиб, алдаб, кўнглини овлаб, салтанат йўлида шаҳрисабзлик амирнинг нуфуз-эътиборидан оқилона фойдаланмакни ўйлаш даркор... Лекин буни Сароймулкхоним қандай айтади?..

Бир таом нишарчалик вақтга қолмай Темурбек ўз чодирни ёнига қайтиб келди. Кўнгли хижил эди, Амир Ҳусайн билан мулоқот дилига тош бўлиб ботди. Кўнглининг хижиллиги ҳукмдорнинг тутумидан эмас, балки шундай нохуш воқеа қатта муҳорибанинг олдида юз берганидан эди. Ҳар қалай, бу яхшилик аломати эмас...

Темурбек доводий совутини эғнига илди, белига мисрий қиличини боғлади, бошига пўлат дубулғани кўндириб, қўлига қалқонини олди, тўбичоққа миниб, чодир атрофида уймалашиб, фармонни кутиб сергак турган кўшинга қаради. У жангга қаттиқ тайёргарлик кўрганди, кўнгли хижиллиги-

дан ғайрати бир оз чекигандай бўлди. Аммо шу ондаёқ химмати кўзғалиб, ўз-ўзига деди: «Сен душман илигидан зафарни олмак учун ўртага чиқдинг. Бас, ўлимдан қўрқиш, урушдан чекиниш мустаҳиқ иш эрмас. Ё душманни енгиб зафар олурсен, ё майдонда кунинг етиб, бори нарсадан кутулурсен! Душманинг Амир Ҳусайндир, Амир Ҳусайинни енгмоқ учун, аввал Илёсхўжани бир ёқли қилмоғинг керак! Дадил бўл!»

Темурбек лашкарни бир-бир назардан ўтказди. Лашкар етти бўлукка бўлинганди. Биринчи бўлукда — Амир Жоку барлос, иккинчисида — Амир Сулаймон барлос, учинчисида — Амир Ҳиндука — бу Илёсхўжадан юз ўгириб Темурбекга бош эгиб келган лашкарбошидир. Кейин Шайх Муҳаммад, бешинчиси — Амир Жалолиддин, олтинчиси — Ики Темур, еттинчисида Тун салтанати фуқароси Аббос баҳодирлар бўлуқларнинг тепасида эдилар. Лашкарбошиларнинг барчаси Темурбекнинг ўлим ўртоқлари саналарди. Тўпбузар сипоқлар, лашкарсиндирар аскарлар атрофни тутиб кетган, жавшан кийган паҳлавонлар ушлаб олган найзаларнинг ярақлаши кўзни оларди. Ҳамма жанг бошланишини кутарди.

Темурбек сойлик томон назар ташлади. Ярим тош масофа нарида чап-тўзон кўтарилди. Демак, Илёсхўжа кўшини жангга кириб келмақда. Мовароуннаҳр кўшинлари амирлашқари нимагадир ишора қилди:

— Нақоралар нидоси, бурғуларнинг садоси фалак кулоғини қар қилсун!

Чодирдан ўнг томонда бурғу чалинди. Шу лаҳзадаёқ Амир Ҳусайн тарафдан келган бурғу овози унга жўр бўлди. Сўнг у ёқдан қарнай тортдилар, бу ёқдан ҳам қарнай сас қилди, бамисли кўк тосига гулгула тушди. Энди навбат нақораларга етди. Икки тарафдаги нақоралар баробарига уч бор рез бердилар. Бу жангнинг бошланганини билдирарди.

— Оллоҳумма фансурна ала л қавми кофирин! — калима келтирди Темур овозининг борича қичқириб. — Оллоҳу акбар! Олга! Ур-ҳо-ур! Ёғий! Ёғийга!

Амир Ҳусайн чодир томондан ҳам «Ур-ҳо-ур!» деган садолар эшитилди.

Тарихда «Жанги Лой» номи билан машҳур бўлган қонли жанг бошланди. Бу воқеа ҳижрий 766 йил рамазон ойининг биринчи кунида² юз берди. Ҳар икки томон баҳодирлари қийқириқ солиб жангга кирдилар.

¹ «Парвардигор кофир қавми устидан ўзинг бизни ғолиб эт!» (араб.)

² Милодий 1365 йил 22 май.

Уч кун давом этган жангнинг биринчи куни Моваро-
уннаҳр лашкарининг Амир Хусайн бошқарган жавонғор
қисми ҳам, Темурбек қўл остидаги баронғор қисми ҳам
Илёсхўжа аскарларини хийла шошириб қўйдилар. Ғалаба
яқин эди. Айниқса Темурбек топқирлик кўргизди. Ғаним-
нинг уч бўлугига қарши ўзининг еттита бўлук сипоҳларини
кетма-кет юбориб турди. Қўшин олдига тадбиркор, синамол,
ёши катта аскарларни тайин этди, ёшларни эса уларнинг
кейинига жойлаштирди. Йўқ эса, жанг кўрмаган ёшлар,
ёвни кўриб бирдан шижоати сўниб қолиши мумкин. Эҳтиёт
чораси сифатида пусуғда¹ қўшин ҳам қўйиб қўйди.

Дастлаб ёғий лашкарининг ҳировул бўлугини пароканда
қилдилар. Аскарлар қиличининг дами душман оловини тағин
ҳам ловиллатиб юборди, найзаларининг узун тили «уруш»
сўзидан бошқасини билмасди. Сўнгра чоповул ва шоқовул
тўплари чопқулашга киришди. Темурбекнинг ўзи ғўлда
туриб олға интилди. У аскарларга илҳом бермак учун
майдонга ўзини урар, ҳар сафар жангга кирганда жонини
ҳалокат гирдобига отарди. Биринчи ҳамладаёқ ғўлда турган
Илёсхўжанинг ишонган лашқарбошиси Тўлан Буғо тўпини
бузиб, ортга чекинишга мажбур қилди.

Чап ёнида Амир Жоқу барлос бўлуги, ўнг ёнида Амир
Ҳиндука аскарлари майдонга сурон соларди. Ҳар икки
томондан кўп одам нобуд бўлди, сойлик маҳшар даштига
айланди. Тўлан Буғо тўпи тарқатиб юборилгач, ғўл аскар
чекиниб, Жета қўшинининг ясоли бузила бошлади. Душман
туғи йиқилди.

Сойликнинг чапида Амир Хусайн бошқарган жавонғор
қўшин ҳам илғорлик намойиш этди, унинг аскарлари
Туғлукхўжа билан Шункум баҳодир бўлукларини маъракаи
майдондан суриб чиқардилар.

* * *

Қош қорая бошлагач, ҳар икки томон қўшини ҳам
эртасига қаттиқроқ саваш қуришни дилга тугиб, ҳордиқ
олгани ўз манзилларига чекиндилар. Отлар туёғи, аскарлар
қадамидан кўтарилган чанг-ғубор, яна жанг қўпармикин, дея
ҳадиксирагандай ерга қўна олмай узоқ вақт майдон узра
муаллақ туриб қолди.

Иккинчи кунги жангда вазият буқаламунлик қилди —

¹ Пастирма маъносда.

лаҳзалик зафар гоҳ Мовароуннаҳр қўшини, гоҳ Жета лашкари томонида бўлди. Ўзи жангга кирган Илёсхўжа бир нарасага эътибор берди. Куч Темур Бекчик ўғли, Темур Нўбкан ва Сарик баҳодирлар Темурбек билан савашимокда, вале икки кунда кўрган талафоти ачинарлидир. Темур Нўбкан лашкаридаги Тўлан Буғодай баҳодир ҳам ёғий зарбасига чидай олмай, тўпи тарқаб ночор қолибди. Аммо Туғлукхўжа билан Шункум баҳодирлар Амир Хусайн сипоҳларини майдоннинг четига қисиб қўйди.

Иккинчи қўшин манзилга қайтганда, салга кўнгли ийиб кетадиган Илёсхўжа лашкарбошилар ичида мақтаб Шункум баҳодирга деди:

— Не сирким, сиз Амир Хусайнни майдон четига қисдингиз. Вале Тўлан Буғо тўпи тарқаб ўзи сичқонсифат бўлибди. Важи не?

Шункум баҳодир, йигирма беш ёшлардаги шошқалоқроқ йигит, Тўлан Буғо олдида кўкси тоғдай кўтарилиб, томоқ кирди:

— Ахир ҳар аскаримнинг тиши шамширдан, чангали найзадандир. Уларга бас келадурғон борми бу жаҳонда?..

Тўлан Буғо жангда мағлуб бўлганидан аламда эди, энди уни «сичқонсифат»га чиқаришиб қўйишмоқда. У қоплонникига ўхшаган кўзларини ерга тикди-ю, лом-мим демади.

— Ҳа, Шункум баҳодир бугун Амир Хусайнни майдон четига қисди, — гапга қўшилди Куч Темур Бекчик ўғли. — Эртага суриб чиқарадур! Хо-хо-хо!

— Хоним! — сўз олди Сарик баҳодир, хоннинг тағойиси. — Тўлан Буғо, сизнинг азамат лашкарбошингиз... Сичқон деб йигит кўнглини чўқтирманг!.. Мана сичқон йилида туғилган Темурбек не жанглар кўргизур ахир!

— Ҳа, ҳа, ўз номи билан буқа-ку! Сичқон эмас!

— Лашкарбоши қайдаю сичқон қайда!..

— Омад — бевафо хотин, лаҳзада юз ўгириб кетади. Тўлан Буғодан ҳам бир юз ўгирди-да!.. — дейишарди бошқа лашкарбошилар ҳам.

Тўлан Буғо бу гаплардан ўзини баттар хўрланган сезди. Йигирма еттига кирган Тўлан Буғо мард йигит эди, мард жигари куйса ҳам кулиб туради.

— Хоним! — деди шаҳдам, қоплонникидай кўзлари чақнаб. — Эртага ғанимларни қочишга мажбур этганимда не кўйга тушар эканлар, дедиму, буни ўз бошимда кечириб кўрмакчи бўлдим... Ҳа, ҳеч ким сичқон кунига тушмасин экан!..

Илѣсхўжа ўйламай гапириб қўйгани учун ичида хижолат чеқди. Баҳодирни ҳамманинг кўз олдида хор қилиш инсон боласига ярашмайдиган иш эканлигини англади.

Жета ўрдугоҳида бўлиб ўтаётган бу ҳазил-мутойиба гапларнинг сабаби бор эди, иккинчи кундан кейин Илѣсхўжа қўшинининг устулиги сезила бошлади.

Мовароуннаҳр лашкарининг жавонғор қисмида ўн мингдан зиёд аскар бор эди. Амир Ҳусайн жангнинг биринчи куни, сидқидил саваш қурган бўлса-да, иккинчи куни атай жанг тизгинини тортиброк қўйди. Темурбек бундан беҳабар баронғорда қаттиқ жонбозлик кўрсатар, ғаним аскарини жанг сарҳадигача қувиб борарди. Амир Ҳусайн эса ёв лашкари бўйинини қайириш ўрнига, ўзга йўлни танлади. Ўтган йили Солисаройдаги қурултой вақтидаги бир гап доим ёдида туради. Ўшанда у: «Жета хони билан саваш қурурмиз. Балки шу жангда қазо камонидан отилган бирор ўқ тегиб... Темурбек ҳам ўз оёғидан йитиб кетар...» деб орзу қилганди. Амир Ҳусайннинг ўзи Темурбекни чирқиратиб қиличдан ўтказиши мумкин, аммо бундай қилишга ўртадаги аҳд-паймон йўл қўймайди, ахир улар иккиси Қуръонни ўлиб, бир-бирови билан дўст тутинишган...

Йўқ, иш Амир Ҳусайн ўйлагандай бўлиб чиқмади. Ҳамон Темурбек бешикаст майдонда жавлон уриб юрибди. Ана Темурбек ўққа учди, мана Темурбек ҳалок бўлди, деган хабарни кутиб турганди, бирдан чопар келиб қолди. Ҳукмдор қувониб кетди.

— Мовароуннаҳр салтанати амирлашкари: «Нечун ҳукмдоримиз Амир Ҳусайн маъракаи майдонга кирмайдилар? Ёки сиқатлари йўқми? Билиб кел!» деб елдирдилар...

Амир Ҳусайннинг гўштдор ўнг юзи пириллай бошлади, қисқ қўзлари қисилгандан қисилди. Чопарни ҳайратда қолдириб бошлаб сўкинди:

— Э... амирлашкарингни!..

Чопарнинг қулоғи, иттифоқо, яхши эшитмас эди:

— Нима дедилар?..

— Тилингни тий! Жаллод!!! — ғазабли қичқирди ҳукмдор.

— Фармонингизга мунтазирмен, хоқоним! — деди жаллод.

— Кес, муниг тилини! — Амир Ҳусайн овози машъум жаранглади.— Тилни тиймоқни яхши ўрганиб олади!..

Жаллод ҳайрон турган беғуноҳ чопарларга ташланди. Икки сипоҳий жаллодга ёрдамга келди. Чопарнинг қўллари-

ни ортга қайириб ерга ётқиздилар, тилини шамшир билан шарт кесиб ташладилар. Оғзи қонга тўлган чопарни Темурбекга қайтариб юбордилар.

Бу воқеа Темурбекнинг тўлай деб турган сабр косасини тўлдирди. «Бу қандай гап? Биринчи чопаримни ҳақоратлар билан «сийлашган» эди. Иккинчисининг тилини кесибдилар... Амир Хусайн не истайдур ўзи? Тилаги недур? Вожаб!..» Амирлашкарнинг ғазаб томирлари кўзгалди, кўзларида даҳшатли учқунлар чакнади. У ҳозир бориб Амир Хусайнни тириклай ғажиб ташлагиси келди, аммо ғазабини тийишга мажбур бўлди, бу ёғи — маъракаи майдон, мамлакат тақдири ҳал қилинаётган жанг бораётир, лаҳза сусткашлик ҳалокатга баробардир. Ёғийнинг ҳам қадам олиши кечагидан кўра бугун тетикроқ туюлади. Устига-устак, Мовароуннаҳр қўшинининг жавонғор томони ожизлик қилмакда. Манан, иккинчи куни енгилаб, талафотлар кўрибди...

Учинчи кун эрталаб яна жанг бошланди. Осмонда пайдо бўлган булут кўнгилларни хира қиларди. «Мўғулларнинг оқсоқоллари жада тошини ишлатибди, дуони тескари ўқишиб, тошни сувга солишибди. Осмонда булут шундан пайдо бўлибди. Энди ёмғир ёғар эмиш!» деган хабар яшин тезлигида Мовароуннаҳр лашкари томонга ёйилди. Лекин ёмғирдан дарак йўқ эди.

Темурбек бугун жангнинг учинчи куни эканлигини унутмасди. «Уч — куч бўлсин, пуч бўлмасин!» дерди ирим қилиб. Бу маънода Амир Хусайн ундан ҳам ошиб тушарди. Икки кун давомида амирлар бир-бирлари билан кўришмадилар, ҳар ким ўз чодирда, ўз томонида ёғийдан кўз узмаган ҳолда, соқ-сергак туришди.

Мовароуннаҳр қўшини ҳал қилувчи жангга кирди. Энг аввал узоқдан ўқ отишлар бошланди. Сафлар тобора яқинлашиб, навбат найзаларга етди. Ёв аралашиб кетгандан кейин, аскарлар қиличу шамширни ишга солдилар. Тип-тирноғи билан душманга ёпишишиб, ёқалашиб, бўғишдилар. Ҳар ким: «Ўлсам ўламан, аммо ёвга ён бермайман!» қабилида савашарди. Жанг майдони суронга тўлди. Амир Хусайн тахтдан сойликка қаради: ўнг томон то дарёнинг бўйларигагача, олданда эса душман ўрдугоҳигагача ғира-шира чанг-тўзон тутиб кетибди, отларнинг зорланиб кишнаши, қиличларнинг жаранги, кишиларнинг фарёдини эшитиш мумкин эди-ю, аммо ўзларини кўриб бўлмасди.

Бирдан шамол кўтарилиб, кўкда булут қуюқлашди, осмон

ғазабидан қилличини қинидан чиқарди — чақмоқ чақилди. Ёмғир бошланди. Севалаган ёмғир бора-бора қаттиқ жалага айланди, бирпасдан кейин жанг майдонини қоплаган чанг-тўзондан асар ҳам қолмади. Жала майдонда ариқча-ариқча бўлиб оқар, отларнинг юриши қийинлашар, аскарлар эса ҳар қадамда тойиб йиқиларди. Жета аскарлари топқирлик кўргизишиб ўз устларига қалин кигизлар ёпиниб, қурол-аслаҳаларини ёмғирдан асраб жангни давом эттирдилар. Мовароуннаҳр аскарлари жалада қолиб кетдилар, ҳўл бўлган қуролу аслаҳалар ҳам ишдан чиқди. Душман кўшини устун кела бошлади. Шу пайт Амир Ҳусайндан чекиниш ҳақида фармон етди.

— Битта юраксиз ўн юраклига бош бўлса ўн битта кўрқоқ пайдо бўлар эмиш. Бир юракли ўн юраксизга етакчи эрса ўн битта мард майдонга кирармиш... — ғижинди Темурбек сойлик томон алам билан тикиларкан, жангда ғолиб чиқишдан батамом умид узиб.

— Эй!.. Вақтида қочиб қолмоқ ҳам бир зафардир! Ики Темур! Аббос баҳодир! Амир Жоқу барлос! Амир Ҳиндука! — деб қичқирди у омон қолган бўлук бошлиқларига, Амир Сулаймон барлос, Шайх Муҳаммад ва Амир Жалолиддинлар эса майдонда жон бердилар. Жала кўзни очиргани кўймас, ҳаммаёқ шалаббо, шилта, ҳўл бўлганди.

— Отларни ортга бурунгиз! Ортга!!!

— Ортга! Ортга!!!

Мовароуннаҳр кўшини шошилиш ортга чекина бошлади. Қаттиқ жала ёғишига қарамай, Жета хони кўшинларининг ғолибона сурони жанг майдони узра баралла эшитилиб турарди.

Йигирма еттинчи боб

ХУДОБАНДАНИНГ АҚЛДАН ОЗИШИ

Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон бу кеча ухлолмай чиқди. Аввало, Қора арлотга ваъда қилинган Жаҳон етиб келмади. Сирли саройдан чиққан ароба қароқчилар қўлига тушиб, қиз ғойиб бўлибди. Соқчиларни эса ўлдириб кетибдилар... Чорсу майдонининг четидаги бостирмада Ғунчачи бегимнинг хор-зор бўлиб ўлиб ётгани уни багтар жанг-манг қилди. Ғунчачи бегим Жаҳонни кузатиб келаётган эди. Булар қаерда ажрашди, Ғунчачи бегим қандоқ қилиб Чорсуга келиб қолди, уни ким ўлдирди?.. Жаммазабон девонбегининг айтишича, жуда қийнаб ўлдиришган эмиш...

Ароба қани? Бу кимларнинг кирдикори экан? Жаҳон қаерда?... У Жаммазабон девонбегига, қизнинг уйига келган-келмаганини суриштиришни топширди. Ҳамма нарсанинг калити ўша билан боғлиқ...

Унинг устига ўғли Худобанда бобилхонада бир канизакни бўғиб ўлдирибди. Синглиси эмиш... Қаердан билади синглиси эканлигини?... Хўш, синглиси бўлса, нега энди ўша билан дуч келиб қолади? Нега тақдир шуни раво кўради?..

Шаҳарда ҳар хил одамлар кўпайиб кетди, турфа ювуқсизлар қарор топди. Сарбадорман, деб бош кўтарган қаланғи-қасанғи кўсқилар ҳаммани бесаранжом қилишмакда. Буларнинг бари ўшаларнинг иши, Садр Сулаймонда шак йўқ бунга. Энди у сарбадорларни бартараф этишга қаттиқ киришиши керак! Жета хони билан муҳориба тугагач, Солисаройдан катта кўшин чақиртириб, сарбадорман дегани битта қўймай бир ёқли қилади. Уёғини ўзи билади...

Самарқанд ҳокими шундай пала-партиш хаёлларга ғарқ бўлиб ҳовлида юрганда, гуломлардан бири Абумансур келганидан хабар берди.

— Айт, тез келсин! Келсин!

Овози ингичкадан келган, бу шилпиқ муллаваччани Жаммазабон девонбеги тавсия қилди. «Садоқатда тенги йўқ бу йигитнинг, султоним! Эътиқоди мустаҳкам, айтган сўздан қайтмайди. Нима топшириқ десангиз, ўзини ўйламай ижроси билан машғул бўлади. Вақти келса, отасини ҳам аямайди...— деди Жаммазабон девонбеги.— Мени қандоқ кўрсангиз, буни ҳам шундоқ кўраверинг!»

Самарқанд ҳокими Абумансурга бир-икки юмуш буюриб кўрди. Иши пишиқ, ёмон эмас... Мақтаб қўйди. Бир кун хизматини тақдирлаб беш дирҳам ҳада қилди. Абумансур дарҳол миннатдорчилик изҳор этиб, қўл ҳовуштириб: «Кучугингиз қаторидамен! Ёт, десангиз ётамен, тур, десангиз турамен, султоним!» — деди. Садр Сулаймонга айни шундоқ кучук керак эди.

— Абумансур! — жиддий оҳангда деди Самарқанд ҳокими.— Сен менга айғоқчи, «кўз» бўлишинг лозим. Эл ичйда, мадрасада, кўчада, тўй-маъракада юрганда, салтанатга тош отиб айтилғон, менинг шаънимга қотилғон гапларнинг барини дил қулоғингга жойлаб ол. Лекин, билиб қўй, бу гапларни дунёда фақат икки киши биладур, мен ва сен! Уқдингму? Жаммага ҳам айтиш йўқ!

Савдонинг бу қадар очиқчасига кетишини кутмаган Абумансур аввалига шошиб қолди. Ким-ким, нақ ҳокимнинг

ўзи унга юмуш буюраётир, сирдошликка чорлаётир! Сен умр бўйи кутган фурсат етди, Абумансур! Бахт қуши ёнингга учиб келди, тутсанг тутиб қолдинг, бўлмаса ўзингдан кўр! Абумансур жонҳолатда деди:

— Бош устига, султоним, бош устига! Елдай елиб-югуриб хизматингизни қилурмен! Хонадонингизнинг холисона хизмати ва давлатингизнинг бандалиги рўйхатига киритганингиздан бағоят шодмен!

Шундан кейин Садр Сулаймон Абумансурни Қавомиддин қози маҳкамасига ишга жойлаб қўйди, мақсад маҳкама сир-асроридан бохабар бўлиб турмоқ эди. Абумансур Садр Сулаймондан мирзолик маошидан ортиқроқ ақча олар, табиийки, шунга оқлашга тиришарди.

Қавомиддин қози ҳам анойилардан эмасди, у сочини ўзидан чиқармоқчи бўлиб, Абумансурни Самарқанд ҳокими-га айғоқчи қилиб қўймоқни кўнглига тугди. Юмшоқ феъл, пишиқ, эгилувчан бу йигитни гапга киритиш мумкин, деб ўйлади. Темирни қиздириб ҳар мақомга солса бўлади.

— Маошинга яна беш дирҳам қўшамен...— деди қозикалон бир куни.— Кўп ақлли йигит экансен, илло, назмга ҳам мойиллигинг бор эрқандур. Вақти келиб мансабингни ҳам кўтарурмен... Хе-хе-хе!..

Абумансур гап қаёққа кетаётганини аввал фаҳмламади. Сўнг мақтовлардан эриб кетди:

— Бош устига, қозикалон жаноблари, бош устига! Устозимсиз, хизматингизга тайёрмен! — ялтоқланди кўзлари йилтираб.

— Қандоқ хизмат бўларди? Нима, мен сени ановининг оёғига тахтакач боғла, ур, дермидим! Хе-хе-хе! — Қозикалон овозини пасайтириб деди.— Йўқ... Сен кўча-кўйда, мадрасада, айниқса Самарқанд ҳокими хузурида бўлганингда меним учун кўзлик, кулоқлик вазифасини ўринлатиб берсанг, девдим...

— Жоним омода, қозикалон жаноблари! — ўрнидан сапчиб турди Абумансур. У тақдир ҳимматидан бениҳоя мамнун, икки тарафлама ўйинни давом эттирди. У чавгончига ўхшарди, фарқи шунда эдики, чавгон майдонида икки саф курашар, икки дарвозабон бўларди, Абумансур эса ҳар икки саф ўрнида бир ўзи ўйнаши керак, икки дарвозани ҳам қўриқлаши, айни пайтда, икки дарвозага тўп уриши керак... Чавгонда тўпни тепиш, рақиб чавгонини ушлаш, синган чавгон билан ўйинга кириш тақиқланади. Абумансурга эса қонда йўқ...

Кичиклигидан катта шоир, фозилу фузало бўлмакни орзу қилган Абумансур, бу юмуш осмондаги ойни олишдек мушкул нарса эканлигини сизди. Кўп байтлар битди, аммо байтлари байтдан¹ ташқари чиқмади. Муллаваччаларга ўқиб берса, маъкул бўлмаганини дарров англари, чунки бу шеърларда чўғ йўқ, руҳсиз, улар сўзбозликка мисол эдилар, холос. Яқинда хоразмлик муллаваччалардан бири уйига борган экан, «Муҳаббатнома» деган дoston олиб келибди, шоир Хоразмий иншо этибди. Дoston шу кунларда Хоразмда жуда машҳур эмиш. Ўқиб кўрдилар, ҳар сўзи тиллога тенг, равон, тиник, жуда енгил ёзилганга ўхшайди. Абумансур дostonдан ўзига ҳам нусха кўчиртириб олди. «Бўйунг сарву санавбартек, белинг қил, вафо қилгон кишиларга вафо қил!» деган сатрларни айниқса такрорлаб юрадиган бўлди. Ана буни шоир деса бўлади! Унинг ғойибона Хоразмийга ҳасади келди. Начора...

У айрим одамлардай бой-бадавлат яшамокни истарди, лекин бунинг учун ҳам имкон йўқ... Унда бора-бора одамларга, атроф-муҳитга, ҳаётга нафрат уйғона бошлади, одатан меҳру муҳаббатга, мурувватга тўлиши керак бўлган қалб ҳасаду аламларга, кек, рашкка бағир очди. Натижада ҳамма нарсага ғаш келадиган, бировларнинг ютуғини, яхшиликларини кўролмайдиган одамга айланди. Бировнинг юзидаги табассум унинг кўзига ёш келтирарди. Шу ваздан ҳам, у Мавлонозоданинг мадрасада, сарбадорлар орасида обрўйи ортиб бораётганини кўролмас, Худобанданинг кул бўлатуриб ҳоким ўғли мартабасига эришганига чидай олмасди... «Одамларнинг қийналганларини кўрсам роҳат қиламен!.. Уларни бир-бирига уриштириб, бесаранжом қилиб қўйиб, панадан томоша айлаш энг олий фароғатимдир! Одамлар тинч юрса, тинчим бузилур. Барчани остин-устун қилурмен, менсиз ҳеч кимнинг юмуши битмайду, ҳокимнинг ҳам, қозикалоннинг ҳам! Амир Хусайн мени билмайду, билса Солисаройга олиб кетаду...» — деб ўйларди ўзича бу беозоргина туюлган ёвуз руҳ.

Мана ҳозир ҳам Садр Сулаймон ҳузурига келар экан, Абумансур кўп гапларни айтишни ният қилди. Чиндан ҳам бу гал унинг Самарқанд ҳокимига айтадиган турфа гаплари бор.

¹ Сўз ўйини: «байт» сўзи, ҳам шеърини сатр, ҳам уй маъносини беради (араб.).

— Кел, Абумансур! — қаршилади йигитни Садр Сулаймон.— Кел!

Абумансур югуриб бориб букилиб Самарқанд ҳокими чопонининг пешини кўзига суртди, сўнг ортга чекинди.

— Турфа янгиликлар бор, султоним! Аммо энг зарури-ни айтмакни лозим кўрамен... Бир қошиқ қонимдан кечасиз...

— Айт, кечдим.

— Тун салтанатида шов-шув, тўполон... Абомуслим деган гадо ғойиб бўлибди. У салтанатда — салтанатни кўринг! — хазиначи экан... Хи-хи-хи! Бировлар салтанат пулини олиб қочиб кетди, деган ўйда, ўзгалар эса бунга нима дейишни билмай ҳайрон...

— Нечун қандайдир иприсқилардан сўз очасен? Бошқа сўз қуриғонму?

— Султоним, сабр қилсунлар! Ҳамма гап ўша иприски деганингизда-да! У ғойиб бўлгандан сўнг, Тун салтанати фуқаролари, сарбадорлар шаҳарни кезиб чиқдилар, аммо уни ҳеч қаердан топиб бўлмади...

— Ажабо, қаерда экан у бадбахт? Одамлар кейинги вақтларда тез-тез ғойиб бўлиб қолишяпти-я... — Садр Сулаймон хаёлидан Жаҳон воқеаси ўтди.

— Ҳамма гап, ўшанинг қаердалигида-да... — Абумансурнинг каламуш башарасига ёқимсиз табассум ёйилди. — Кеча гира-шира пайт кўчада келаётсам, сипоҳийлардан иккитаси олдимда суҳбатлашиб боришмақда. Аввалига эътибор қилмадим, нима кўп, сипоҳийдан кўпи йўқ, ўшалардан бирида, деб ўйладим. Бирдан «ҳокимнинг ўғиллари», «Худобанда» деган сўзларни эшитиб қолдим. Қадамимни секинла-тиб кулоқ сола бошладим. «Ҳаммасини хамирдан қил суғургандай бажардик, ўзиям билмай қолди!» — деди бири. «Ҳокимнинг ўғиллари Худобанда ҳам мамнун бўлдилар... Беш динордан ҳады қилдилар...» «Ўзи ўша одамам айиқдек экан-а зўрға тутдик!» «Биласанми? — сўради биринчиси шеригидан. — Ўша Худобанданинг отаси эмиш!» «Садр Сулаймон-ку, унинг отаси?» «Йўқ-да! Самарқанд ҳокими уни боқиб олган... Ҳақиқий отаси ўша экан...»

— Бас! Нималар деяпсен? — чинқириб юборди Садр Сулаймон, елкасидан худди совуқ сув қуйгандек бадани жамирлаб кетди. — Оғзингни юм, оғзингни! Ўғлимни бадном қилма!

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, дегандим... — эслатди Абумансур, ичида Самарқанд ҳокимини изтиробга солиб

қўйганидан мамнун эди.— Сипоҳийлар гапини айтаётирмен, холос...

— Ҳа, сипоҳлар гапини айтмай ҳар нарса бўл, ножинс! Самарқанд ҳокими жойида туролмай қолди. Жимлик чўкди.

— Ҳали ўзимнинг гапимни айтганим йўқ...— ерга қараб деди Абумансур.— Аввало, мен бу гапларга ишонмадим. Сипоҳийлардан билганим шулки, Худобанда ўша кишини тутдириб Арк тагидаги зиндонга солибдир. Ҳар куни қолидан хабар олар экан...

— Зиндонга солиб... хабар олади? Сен қайдан биласен?

— Бугун Худобанда ўшани кўргани борганда, мен панада биқиниб турдим. Ҳамма гапларни эшитиб олдим...

Садр Сулаймон Худобанданинг сўнгги кунларда жуда безовта ва сернамак бўлиб қолганини эслади. Мана бугун ҳам, сабоқдан келибоқ, қўлида тугунми, нимадир бор эди, яна қаёққадир йўқолди. Демак, у зиндонга борар экан-да...

Бир пайт қараса, улар гулзорнинг ёнгинасида, йўлакда тўхтаб қолишибди, ғуломлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришибди.

— Бу ёққа юр! — деди у Абумансурга гижинганини яширмай ва меҳмонхонага бошлади. У ҳар сафар меҳмонхонага кирганда баҳри дили очилар, кўнгли равшан тортарди. Аммо бу сафар маҳобатли меҳмонхонанинг мовий деворлари ҳам, унга нақшинланган жозиб нопармон, оқ, қизил гуллар ҳам, нафис нилийранг дарпардалар ҳам нурсиз кўринди.

Улар хонтахта ёнига тиз чўкдилар. Абумансур ҳикоясини бошлади. Воқеа бундай бўлган экан.

Абумансур Арк кўчасида юз қадам масофача нарида Худобанданинг шитоб кетаётганини кўрди. Пойлади, Худобанда Аркга кириши билан, Абумансур уни кўздан қочирмаслик учун қадамини тезлатди. Худобанда қаттиқ ҳаяжонда бўлса керак, ён-верига эътибор бермасди. У дарвозадан кириши билан чапга бурилди...

Садр Сулаймон чидамади:

— Э, мунча каловланасен? Ўша кўрган ерингдан гапириб кетавер!

— Хўп, хўп...

...Худобанда зиндонга кириб борди. Коронғилигидан Абумансур уни кўрмай қолди, айна пайтда, ўзини ҳам биров илғай олмасди, бу жиҳати яхши бўлди. Зиндонбон уни

Самарқанд ҳокими ўғли билан бирга деб хаёл қилди шекилли, индамади. Худобанда зиндон эшигига борди, хира шам ёруғида ҳалиги одам кўринди. У панжарани ушлаб, Худобандани таниди-ю, қувониб кетди:

«Қани ганақ? Ё лошқанот! Бунча ҳусни қайдан олдинг, эй худонинг бандаси? Тўхта, бир кўриб олай!»

Абумансур шамнинг хира ёруғида маҳбуснинг соқол-мўйлов босиб кетган юзини, айниқса, ўнг чаккасида ёнғоқдек бўртиб чиққан нарсасини аниқ кўрди, Худобанда эса орқа ўгириб турарди.

«Сиз Ахсикентданмисиз?»

«Ахсикентдан...»

«Исмингиз Жалойирбекми?»

«Қаердан биласен? Ё олло!» — ҳайратга тушди маҳбус.

«Ҳокимнинг ўғлисиз...»

«Ие, ие? Валий экансен-ку?»

«Заифангизни Сулувбика дердилар... Марғинон ҳокимининг қизи...»

«Ие! Ие!..»

«Шерўғлон деган ўғлингиз бор эди...»

«Ҳай, ҳай!.. Бор эди... Бор эди...»

«Қизингизнинг оти Ширинбика...»

Маҳбус чидамай зиндон эшигига ёпишди:

«Тўхта! Кимсен? Буларни қаердан биласен?!»

Худобандадан энди сас чиқмади. Юрак-бағри эзилган маҳбус кўлларини панжарадан чиқариб, Худобанданинг ёқасидан олди ва нидо қилди:

«Қайдан биласен барини?! Қайдан биласе-е-ен? А-а-а-а-а!..»

У ҳўнграб юборди. Миқтидан келган маҳбуснинг кенг елкалари силкинар, у очиқчасига ҳўнграб йиғларди. Шам ёруғида Худобанданинг ҳам елкалари титрай бошлади. Иккита эркакнинг заифаларга ўхшаб йиғлаши кулгили эди. Йиғи орасида Худобанда: «Мен ўғлингизмен! Ўша расво ўғлингиз!» деб кўяр, аччиқ ҳақиқатни шу йўсинда ошкор айлар эди. Маҳбус бўлса: «Шерим! Шер ўғлим!» дер эди, холос.

Ота-бола узоқ шундоқ ҳолда қолдилар. Маҳбус ичкарида, Худобанда ташқарида. Худобанда калит билан эшикни очиб ичкари кирди. Улар бир-бирларининг бағирларига отилдилар. Йиғи тўхтамасди, иккиси ҳам ботинан бир қарорга келдилар шекилли, ниҳоят кўз ёшларини артдилар. Худобанда деди:

«Ота! Падари бузрукворим! Мен сизни кўндан излаб юрардим. Хайриятки топдим. Мен бир нарса демагунча шу ерда истиқомат этурсиз, эл кўзидан йироқда, майда-чуйда миш-мишлардан четда... Не қилмакни ўзим айтамен...»

«Ўғлим! Шерим! — дерди маҳбус.— Сен ҳоким зурёди-сен. Ажабки, мартабангдан тушмабсен... Ҳозир ҳам Самарқанд ҳокимининг ўғлисен... Онангдан хабар топдингми? Синглингдан-чи? Бечоралар қаерда эканлар?..»

«Оҳ, синглим! Синглим!.. Топдим...»

«Худога шукур, синглинг ҳам топилибди!..»

«Оҳ!.. Ундан оғиз очманг, оғиз, падари бузрукворим! — Худобанда ўртаниб гапирарди. — Чархнинг ҳасратли ўйини мени на кўйларга солмади! Мен одам эдим, мени ҳирси кўпган бир хукка айлангирди, шармандаю шармисор қилди!..»

«Нималар деясан? — Маҳбус танг қолди. — Мени кўрқитма, болам!»

«Бобилхонада, о... синглим, йўлимдан чиқибди, йўлимдан!.. Хайриятки, худо мени асради! Мен унинг икки кураги орасидаги норини кўриб қолдим, тезда ўзимнинг кўкрагимга қарадим! Икки нор бир-бирига ўхшар эди... Мени ўлдиринг, мени-и-и!..»

«Ўхшар эди... ўхшар эди...» — Маҳбус энтиқиб шундан нари ўтолмасди.

«Синглимни топган еримда, ундан айрилдим!.. — Худо-банда оҳ уриб давом этди. — Оламдаги барча нонокликларни фақат бир нарса, ўлим поклайди, холос. Ва... синглимни ўз кўлим билан бўғиб ўлдирдим, дуои раҳматини олдим...»

— Бу даҳшатли гапни эшитиб, султоним, Худобандага раҳмим келиб кетди...

— Кейин нима бўлди, у ёғини сўзла! — Садр Сулаймон ўғли Худобанда фожиасидан қаттиқ ҳаяжонга тушди, у воқеани охиригача билишни, билгач, нима қилишнинг ташвишини чекарди.

— Маҳбус бу гапларни эшитиб ўзидан кетди. Худобанда унинг ҳушини жойига келтириш учун сув қидириб, ташқарига отилди! Мен, кўриб қолмасинлар, деб олдинок тез чиқиб кетдим... Қолганини билмаймен...

Самарқанд ҳокими Абумансур ҳикоясини эшитиб оғир ўйга чўмди. Унинг бирдан-бир топган ўғли Худобанда мана бундай маломатларга қолиб ўлгирса! Ўзи ягона ўғил бўлса, Самарқанд ҳокимининг иқбол ва салтанат сандиғидаги яккаю ягона дур! Э, парвардигор, Садр Сулаймондай бир

беғуноҳ бандангда нима қасдинг бор? Нечун эл ардоқлаб, эъзозлайдиган бир одамни, мамлакат аҳли ҳурматлайдиган саромади замона, бомаъни бир кадхудони қурт-қумурсқадай авом олдида бунчалар хору хокисор қилурсен ахир? Энди бутун аҳли Самарқанд, шаҳар ҳокими бошига тушган савдодан нақл қиладур, оғзига кучи етмаган ҳар ножинс бирга иккини қўшадир, игнанинг учидай гапга фил ҳавосатини берадир...

— Султоним!..— ҳокимнинг хаёлини бўлди Абумансур.

— А?..— Садр Сулаймон чўчиб тушди.— Ҳа... Сўз-ла-чи...

— Уларнинг не фикрда тўхталғонларини ҳам билиб келамен...

— Бу қандай бедодликки, энди бир кўсқи чиқиб меннинг ўғлимни ўзиники қилиб олмақчи бўладир? Ўғлим деб оғиз кўпиртириб эл ичра юрадир? Не ҳадди бор? Не ҳадди бор? Жамма?

Садр Сулаймон кириб келган Жаммазабон девонбеғига негадир:

— Арқа! Зиндонга! — деб чинқирди.

Самарқанд ҳокими зиндон эшигида ёнидагиларни қолдириб, ўзи ичкари кирди. Биқик ҳавода нафаси қисилгандай бўлди. Зиндонбон Худобанданинг келишларига кўниқиб қолганди, лекин зиндонга оёқ босмайдиган шаҳар ҳокимининг ташрифи бечорани шошириб қўйди.

— Ялангоёқ гадога олиб бор! Лекин Худобанда билмасин! — буюрди ҳоким.

Кимдир келганлигини сезган Абомуслим панжарага яқинлашди. Садр Сулаймон шам ёруғида миқтидан келган бақувват, соқол-мўйлови ўсиб кетган, ўнг чаккасида ёнғоқдек нарса бўртиб чиққан, сочлари патак бир тараққосни кўрди.

Абомуслим Самарқанд ҳокимини таниб, қаттиқ таажжубга тушди.

— Эй, гадо! — гапни ўдағайлашдан бошлади Самарқанд ҳокими.— Нечун сен Худобандани менинг ўғлим, деб даъво қиласен? Танингни зиндонда чиритиб юборамен, даюс!

Абомуслимнинг қоп-қора юзига табассум ёйилди.

— О... Худобанда — менинг ўғлим...

— Бас! Бу гапингдан тийил, эй бетгачопар!

— Йигирма йилдан сўнг топдим...— сўзларди Абомуслим бепарво.

— Не олсанг ол, мол оласенму, зар оласенму... Аммо

Худобандани тинч қўй! Ҳар хил гапинг, чўпчагинг билан ёш болаинг бошини оғритма!

— Чўпчак... Ўзга ҳақиқатларнинг юзтасига тенг келадиган чўпчак-да...

Абомуслим ўз фикрида қаттиқ турар эди. Самарқанд ҳокими ишни ими-жимида ҳал этиб, ёпди-ёпди қилиб юбормоқчи эди, бўлмади. У қозихонага йўл олди.

* * *

Шу куни оқшом Қавомиддин қозининг сипоҳийлари Жаммазабон девонбеги билан Абумансур етагида зиндонга кириб келдилар. Одамлар серқатнов бўлиб қолганидан зиндонбоннинг тобора ҳайрати ортиб борарди.

— Бошингга бахт қуши қўнай деб турибди, эй гадо! — деб бошлади сўзини Жаммазабон девонбеги, ўлжасини чўчитиб юбормаслик учун айёрлик қилаётган тулкига ўхшаб. — «Қани ганақ? Ё лошқанот!» деган сўзларни яхши кўрар экансен. Ганақ ҳам бўлади, лошқанот ҳам...

— О, мен бу сўзларни ўғлимни топдим эсимдан чиқариб юбордим!.. — деди самимий Абомуслим.

— Сен Худобандани ўғлим, дер эмишсен... Бундан сенга нима фойда? — Жаммазабон девонбеги давом этди. — Худобанданинг султонининг ўғли эканлигини Самарқанд туғул, бутун Туркистон, етти иқлим биладир. Сен уни менинг ўғлим, деганинг билан, ким ишонадир? Аксинча, ўзинг кулги бўлиб қоласен... Ҳамма, шундай офтобжамол йиғитни ким ўғлим дегиси келмайди, битта қўсқи гадо ҳам шундоқ деса, дебди-да, нотавон кўнгилга кўтир жомашов, деб масхара қилади...

— Худобанда — менинг ўғлим... Унинг исми Шерўғлон...

— Ўғлинг эмас... Яхши ўйлаб кўр... — деди катъий Жаммазабон девонбеги. — Хуллас, гап бундай. Султоним сенга катта бойлик ваъда айлайдир, бир қишлоқнинг волийлигини ҳади этадир, яйрайсен, гадолик жандасини эгнингдан бадар улоқтирасен!.. Бир қишлоқнинг волийлиги-я!

— Ўғлимни топиб оламга подшо бўлгандекман... — мағрур деди Абомуслим. — Наҳотки подшоликни кичик бир қишлоқ волийлигига алмаштирсам?..

— Бошингга бахт қуши қўнай деб турибди, рози бўл!..

— Рози бўл!

— Рози бўл! — дейишди бошқалар ҳам.

— Йўк! Йўк! — деб юборди Абомуслим. — Ўғлимнинг кўкрагидаги нори худди ўзи! Воз кечмайман! Воз кечмайман! Ҳамманг жўна! Жўна! — У икки қўли билан панжарани ушлаб қаттиқ силкита бошлади. Жез панжара қисир-қисир қиларди.

— Шундоқми? — Жаммазабон девонбегининг ўсиқ қошлари чимрилганидан кўзларини тўсиб қўйди. — Итнинг калласини лаганга солувдик, юмалаб кетди-ку...

Унинг ишораси билан зиндон эшигини очдилар. Олти сипоҳий бир бўлиб Абомуслимни дўшпослай кетдилар, кимдир дарра билан урди, кимдир тепди, муштлади. Абомуслим аввал баравар солишди, аммо бас келолмади. «Ўзимникини ўзимники десам, калтак есам-а...» дерди ҳайратда. Қандайдир зарба келиб кўзи аралаш пешонасига тегди, кўзидан ўт чақнаб кетди! Абомуслим охир букчайиб ўтириб қолди.

— Айтганларингизга розиман, демагунингча шундай бўлади, биллиб қўй! Ўз фойдасини билмаган аҳмоқ!..

Эртаси куни чошгоҳда Жаммазабон девонбеги билан Абумансур меҳмонхонага кириб келганларида Садр Сулаймон танҳо ўзи хаёл сурганча деразадан олисларга тикилиб турарди. Зарафшон тоғларига ҳам баҳор нафаси етибди, ёнбағирлар ям-яшил рангга бўялибди... Унинг ўша ёқларга боргиси келиб кетди, бироқ шу ондаёқ бунинг иложи йўқлигини ҳис қилди. Аслида доғгоҳга бориб, бия ва қулунларни тамғалатмоғи ҳам лозим эдику-я...

— Келдингми? — йўтал овозини эшитиб тоғлардан кўзини олди Самарқанд ҳокими. — Биламен, у рози бўлмади... Энди бошқа гап чиқиб қолди, ўғилларим. Бошимизга кулфат тушди! Гапимга яхшилаб қулоқ солинглар, ақлли йигитсизлар. Сўнгги кунларда менинг яккаю ягона ўғлим Худобанда востос касалига дучор бўлибди, ажабки, эс-хуши жойида эмас... Кўндан кузатиб юрардим, аммо кимсага ёрилмас эдим. Энди чора қолмади...

— Йўғ-э! — деди ҳайратда Жаммазабон девонбеги. — Наҳотки? Султонзода-я?

— Ҳа, энди чора қолмади... Бу нарсани элга маълум этмасак, кўп нохушликларга сабаб бўлади... Йўқ эса, Худобанданинг ҳар бир айтган гапига ишона бошлайдилар. Унинг эса анчагина эси айниган. Мен сўйлашиб, гапларини англамадим... Эс-хушидан мосуво одам оғзига не келса шуни дейди. Жунуни кўзиб, ўзининг ким эканин ҳам билмай

қоладир... Дам мен подшонинг ўғлимен деса, дам гадонинг ўғлимен, дейдир. Зарафшонни тескари оқизадурмен, деса ҳам мумкин. Ҳа... кўргилик...— Самарқанд ҳокими уҳ тортди.— Эй, парвардигор, яккаю ёлғизимни ҳам кўп кўрдингми? Ўғлим пешонамга сиғмай қолдимми?.. Э, бевафо дунё!..

— Ўқинманг, султоним! — юпатди Жаммазабон девонбеги.— Дардини берган эгам шифосини ҳам берар...

— Ёмон бўлибди, ёмон бўлибди...— деди Абумансур.

— Эл-улус сиз билан биз айтганчалик тушунмас, турфа миш-мишлар пайдо бўлур... Барчасининг олдини олмоғимиз лозимдир. Начора, пичоқни ўзимизга урадурмиз! Якка-ёлғизимнинг ақлдан озганини элга ўзимиз ошкор этадурмиз... Эвоҳ! Токи унинг айтган гапларини бир телбанинг гапи деб англасунлар, инобатга олмасунлар!.. Жамма, сен одамларингга буюргил, бозорга боришсин, сен Абумансур, қозихонада, мадрасада одамлар орасида ушбу аччиқ гапни айтинлар! Қайҳот,— йиғламсинди Самарқанд ҳокими,— Садр Сулаймоннинг ўғли Худобанда ақлдан озибди!.. Бу не деган сўз, эй ёронлар!.. Э, худо, нималар қилиб қўйдинг!..

— Ўзкент томонларда бир ажойиб табиб бор, дейишадди,— далда бериш учун деди Жаммазабон девонбеги.— Ўшанга кўрсатиш ҳам яхши самар бергай, иншоолло...

— Термиз отага олиб бориш лозим. Бир зиёрат этиб келса бор инсу жинслардан фориг бўлур, деб умидвормен...— деди Абумансур.— Энди шундай улкан давлат меросхўри бўлмак ҳар қандай бечоранинг ҳам эсини ўзидан бегона қиладур...

— Ўғлим! Яккаю ягона ўғлим! — дер эди холос Самарқанд ҳокими.

Ёмон гапнинг қаноти бор, деганларидай, тезда бутун шаҳарда: «Самарқанд ҳокими Садр Сулаймоннинг ўғли Худобанда ақлидан озибди», деган хабар тарқалди.

Йигирма саккизинчи боб

ЙЎҚЛИКДАН ҚАЙТИБ КЕЛГАН ҚИЗ

Бошига тиллақош кўндирган, оппоқ ҳарир кўйлак кийган, келинчақлардай ясанган Жаҳонни кўрганда, ёпирилиб келган қувончга бардош беролмай Қорасоч биканинг тиззаларидан дармон кетди. Абу Бакр Калавий уни қўлтиғидан тутиб қолмаганида йиқилиши аниқ эди.

— Сизга нима бўлди, эй феъли юмшоқ? Мана, қизингиз соғ-саломат келди, шунга шуқр қилинг...— далда берарди ота, аммо ўзи ҳам кўз ёшларини зўрага тийиб турарди. Абу Бакр Калавийнинг қувончи икки томондан эди, аввало, Жаҳон соғ-саломат топилди, иккинчидан, бу ташвиш бутун Самарқанд сарбадорлари жамоасини жипслаштирди, бало-қазо олдида уларни бир жону бир тан қилиб қўйди. У бўйи бўйига тенг бўлиб қолай деган қизининг манглайдан ўпди.

— Вой, менинг шаддод қизим! Тўмарис қизим!..— кўнгли ийиб дерди Қорасоч бика Жаҳонни бағрига босиб тўймай, кўз ёшлари эса кулча юзларини тинимсиз юварди. Йўқликдан қайтиб келган Жаҳон ҳеч нарса демас, онасининг бағрига бош қўйганича, отасига эшиттирмай унсиз йиғларди. У меҳрибон отасини, ғамгузор онасини не ташвишларга солмади, лекин айби нимада? Агар кўзга яқин бўлса, сулув бўлса, унда не гуноҳ? Энди у бир нарсага аниқ ишонди: одам ҳар қандай шароитда ҳам бош эгиб қолмаслиги керак экан, курашмоғи жоиз, шундагина орзусига эришади, инсонлиги оқланади. Агар Жаҳон шаддод бўлмаганида Ғунчачи бегимнинг қора чангалидан омон-эсон чиқиб кета олмасди. Ана, қанчадан-қанча у тенги бегуноҳ қизлар ўша ерда хору нотавон ётурлар, керак пайтда буюмдек сотурлар, нокерак пайтда қайчидек бир четга отурлар!.. Аммо уни қутқарган биринчи галда отасининг дўстлари, Самарқанд сарбадорлари ва албатта... Мавлонозода, қошлари тутаб ёнгандай қоп-қора, олифта мўйлабли йигит!.. Оҳ, у севгилисини тезроқ кўрсайди!..

Она-болалар йиғлашиб кўришишиб, кўнгиллар ўрнига тушгач, дастурхон ёнига ўлтирдилар. Абу Бакр Калавий деди:

— Индин эрталабга ароба айтиб қўйганмен, Қосим аравакашнинг ўғли аробасини олиб келади. Онаси, отамнинг боғига борурмиз. Отам набираси Жаҳоннинг савдосидан хийла ташвишга тушғонлар... Бориб ул зотни зиёрат айлаб қайтурмиз... Жаҳон у жойларни кўриб ёзилиб ҳам келадур...— Кейин кўшиб қўйди.— Камонмерган билан Мавлонозодалар ҳам бизларга ҳамроҳ бўлишади.

Қорасоч бика бу гапдан мамнун бўлди. У қирқ кундирки ота-онасининг олдиларига боролмаган, қаттиқ соғинган эди.

— Отажонимдан айланай! Мен бовом билан эванми жудаям кўргим келганди!— Юраги ёрилгудай қувонди Жаҳон.— Қандай яхши! Энди уларни кўриб келамен!

Бовоси Абдумавлон юз боғини кўриб келишнинг ўзи оламжаҳонга бергисиз бир шодлик эди, Мавлонозоданинг ҳам бирга боришини эшитиб, қиз тақдирнинг буюк илтифотига ичида шукрлар қилди.

Эртасига пешинга яқин меҳмонлар келиша бошлади. Аввал ҳолвачилар маҳалласи оқсоқоли Ҳалвойи завжаси Ашур биби билан кириб келишди. Ашур биби кўришиб бўлгач, турфа ширинликлар, қандолатлар ўралган тугунини Қорасоч бикага тутқазди.

— Нима қилардингиз, эгачи, овора бўлиб?..— деди Қорасоч бика дастурхонни оларкан.

— Вой, оворагарчилиги борми! Сингилжон-е, бирам суондим, бирам суондим! — самимий сўзларди Ашур биби. Асли панжикентлик бу муштишар тожик аёли билан Қорасоч бика яхши ўртоқ эдилар, борди-келдилари узилмасди.

— Вой, онагинанг қоқиндиқ! — эркалади Ашур биби Жаҳоннинг юз-кўзларидан ўпиб.— Тўйингда ўйин-кулги қилайлик, болам. Ҳа, бутун ширинликлар биздан, бир чакмоқ қандиям бошқа ердан олмайсан... Қодир амак қилиб берадилар, хотиржам бўл!

Жаҳон уялиб бошини эгди.

— Айтганингиз келсин! — Жаҳоннинг ўрнига жавоб қилди Қорасоч бика ва Ашур бибинини ичкарига етаклади.

Кетма-кет Уста Кулол, хотини Жаннатой, Лакшман эса Читрабону ва Кумарлар билан кириб келдилар. Ҳаммалари Жаҳоннинг омон-эсон топилганини эшитишиб Абу Бакр Калавий билан Қорасоч бикани қутлашга шошилишганди. Аёллар ичкарига йўл олдилар, эркаклар ёзги айвончага йиғилдилар. Кумар ҳовлининг этагида ўчоқнинг олдида куйманиб юрган Жаҳоннинг ёнига борди ва қизга кўмаклаша бошлади. Жаҳон ширингина қилиб: «Айланай укажонимдан!» деди-да, Кумарнинг пешонасидан ўпиб кўйди.

— Кумаржон! — деди Жаҳон меҳр билан.— Ўшанда, Чорсуда мени олиб қочганларидан кейин нима бўлди?

— Мени қаттиқ тепдилар... Сиз кетганингиздан кейин йиғладим... Опажон, Ахий Жаббор акам сизни топаман деб, кўп уриндилар...

— Қайси Ахий Жаббор аканг?

— Ану бор-ку, учли қалпоқ кийиб юради... Жуда яхши акам...— тушунтирди Кумар.— Ёнида пичоқ тақиб юради. Мўйлови бор...

— Мавлонозода акангни ҳам кўриб турдингми? —

Кумар билавермагач, тузукроқ эслатди.— Ҳалиги, толиби илм... Мадрасада ўқийди. Бор-ку...

— Ҳа... Кўриб турдим.

— Яхши...

— Опажон, биласизми, сизни қандай қутқардик? — Кумарнинг кўзларида ўт чақнади.— Мен ҳам қатнашдим. Рамазон айтдим...

— Ие? Рамазон айтдим?..

— Ҳа-да! Сирли саройни шундай топиб олдик-да!.. Опажон,— бирдан шивирлашга ўтди Кумар.— Ахий Жаббор акам-чи, сизни жуда яхши кўради, ҳа...

— Нималар деясан? — Бу гап унга хуш ёқса ҳам, Жаҳон сездирмади.

— Биласизми, сизни кўрса, ёки номингизни эшитса қизариб кетади, шошилиб қолади... Жуда яхши акам-да... — Кумар нимагадир илтижо қилгандай, ялингандай гапирарди.— Яхши акам...

— Бўлди, бу гапларни қўй! — кулди Жаҳон.— Вой ўлмасам, қозон куйиб кетади! Кумар, аста оловни торт! Тез бўл!

Жаҳон капкирни олиб қозондаги паловга қаради.

Ёзги айвончада ҳам суҳбат қизгин эди.

— Тошкент томондан хабарлар борми? Жета хони билан уруш ниҳоясига етиб қолгандир? — сўради Уста Кулол Абу Бакр Калавийдан.

— Мовароуннаҳр ҳукмдорининг қўли баланд эмиш... — жавоб қилди Лакшман.

— Шундай бўлсин, ишқилиб! — Абу Бакр Калавий маҳалланинг бир юмуши билан қозихонага борганида қозикалон оғзидан эшитган гапни айтиб берди.— Жангнинг биринчи куни Мовароуннаҳр лашкари ёғийни хийла тинкасини қуритган эмиш. Келган чопар шундай депти.

— Подшоёларга ёлғиз уруш керак экан, ҳақиқий уруш бандалари деб ана ўшаларни айтса бўлади,— кулди Лакшман.— Биз, ҳиндлардаги зўр китоблардан «Махабхарата» билан «Рамаёна» каби дostonларни тингласангиз, шу олам фақат жангу муҳорибадан иборат экан-да, дейсиз...

— Урушнинг урушдан фарқи бор, феъли яхшилар,— деди Абу Бакр Калавий.— Мана кўрингиз: агар мен қўшнимникига бостириб кирсам, бундай урушни қўшним туғул, замон-замон, авлоду аждодлар қоралайди, лаънат ўқийди. Аммо, биров меникига бостириб қиради, менинг уйимда катталик қила бошлайди. Мен қараб тураменму?

Йўқ, ўзимни ҳимоя қилиш учун, уйимни асраш учун қўлимга курол оламен, саваш курамен!.. Бундай урушни замон замон, авлод-аждоғлар қўллаб-қувватлайдилар. Шундай қилмаслик инсонликка тенг эмасдир...

— Қани биров уйимизга бостириб кирсин, нима қилар эканмен! — хезланди Уста Кулол беихтиёр енглирини шимариб, худди ҳозир жангга киришиб кетадигандай.— Қани, кириб кўрсин!

— Кечаги Чорсу майдонида бўлган издаҳомда такрор ўлпон тўлашни йўқотдик. Бу катта гап, эй феъли равшанлар! Бу Самарқанд сарбадорларининг улкан қудратини кўрсатади.— Яқунлади сўзини Абу Бакр Калавий мамнун.

Меҳмонлар кетишга қўзғалганларида қош қорая бошлаган эди.

* * *

Эртасига чошгоҳга қолмай Кумушкентга, Абдумавлон юз ҳовлисига қараб йўлга равона бўлдилар. Қорасоч бика билан Жаҳон эшак аробага чиқиб олдилар, эркаклар олдинроқда борардилар. Наддофлар кўчасидан Обимашҳад ариғигача йўл узоқ эмасди.

Абу Бакр Калавий Хўрдак Бухорий билан Мавлонозодани Абдумавлон юз боғига таклиф этишининг сабаби бор. Унинг нияти, шаҳардан ташқарида, назарлардан четда жамоа улус ташвишлари хусусида сўйлашиб олиш, ҳаракатлар равишини аниқлаштириш, фикру мақсадни, шижотни бир жойга қўйишдан иборат...

Яқиндаги ўлпон жанжалидан кейин Самарқанд сарбадорлари сир пардасидан ёруғликка чиқди, борлиги оламжаҳонга ошкор бўлди. Жамоа сафига қўшилувчилар ҳам кўпая бошлади. Баски, бу жамоани бошқармак, бир йўлга солмак лозимдир. Ҳозир сарбадорларнинг вакиллари шаҳарнинг ҳамма маҳаллаларида бор. Ҳатто Термизу Шаҳрисабз, Бухорою Тошкентдан кишилар келиб сарбадорларга қўшилмакларини изҳор этадилар. Наддофлар маҳалласининг оқсоқоли, Самарқандни фозил шаҳарга айлантирмак, оқил жамоа тузмак орзуси, энди хаёллар кучоғида ортиқ қола олмаслигини ҳис қилади. Бу орзу энди ана бу Ургут тоғларидан парвоз этган бургутдай оламни кенг қамрамоғи керак... Аммо, у бургут кўнар жойин билурми?..

Обимашҳад бир-икки бурилишлар ҳосил қилгач, уч чақиримча масофадан кейин яйловга чиқиб борарди.

Атрофда баҳор нафаси кезар, табиат ажабтовур безанган...
Абу Бакр Калавий сал бемалолроқ сўзлашмак маъносига бўлса керак, катта эшакка миниб олиб аробани ҳайдаб бораётган Қосим аравақашнинг ўн икки яшар ўғлига буюрди:

— Олдинга ўт, ўғлим! Лекин йироқлашиб кетма!

Халаҷўл нуқишдан эшак юришини тезлатди. Аробада қалин кўрпачада ўлтирган Қорасоч бика бошига эрининг яктагини ташлаб олган, ёнида Жаҳон фавқулодда шодлиги чексиз, она-бола шивирлашиб гаплашиб боришарди. Қиз гоҳ-гоҳ Мавлонозода томон кўз қирини ташлаб кўяр, икковлари ёнма-ён бораётганларига ҳеч ишонгиси келмасди.

— Кумушкент сафаридан мақсад битта, — деди шу пайт Абу Бакр Калавий, оҳиста қадам ташлар экан. Майин эпкин эсарди. — Мақсад битта, эй феъли пишиқлар!.. — давом этди Абу Бакр Калавий. — Хўш... Улусни бахтли, саодатли қилиш истаги сусайиб қолмадими? Сарбадорлик эътиқодимиздан чекинмадикми? Мана шу борада сизлар билан кенгашни бир жойга қўймак фурсати келди. Шу дақиқагача жуда кўп сўз кетди, амал ҳақида калом оз бўлди...

Орага жимлик чўкди. Норғул Хўрдак Бухорий қўлларини орқасига қилганча ерга тикилиб борарди. Мавлонозода бошини ғоз тутиб йироқларга боқар, олдинда кетаётган аробага қараётибдими ёки олисдаги адирлар пойида ястаниб ётган ям-яшил қишлоқларни томоша қилаётибдими, билиб бўлмасди.

— Сўз кўп кетди, вале амал мутлоқ йўқдир! Сиз ҳақсиз! — Абу Бакр Калавий фикрини тасдиқлади Хўрдак Бухорий бўйдоқ ўсмирлардай овози дўриллаб.

— Маъзур тутинг, мен бу гапга унча қўшила олмай-мен... — эътироз билдирди Мавлонозода, аробадан кўзини узиб. Ароба юз қадамлар илгарилаб кетган, Жаҳон қандайдир қизиқ бир нарсани Қорасоч бикага сўйлай бошлаганди.

— Важи не экан? — сўради Хўрдак Бухорий.

— Важи, биз шаҳримизда анча-мунча юмушни ўринлатдик, деб айта оламен...

— Нечук юмушлар?

— Нечук юмушлар, дейсизми? — Изоҳлай бошлади Мавлонозода. — Аввало жамоамиз пайдо бўлди... Самарқандда неча минг кишилар жамоа фуқаролигини орзу этиб, бизнинг хужра эшигин қоқадурлар. Тунов кунги ўлпон жанжалидан кейин айниқса кўпайди. Сўғин, «Хайрия»

ташқил этилганлиги ҳам улуғ бирлик аломатидир. Ташвиш кишиларни бирлаштирадир. Булар сўз эмас, амал деганимиздир. Мен ушбу сўзни Самарқанд сарбадорлари жамоаси котиби сифатида айтаётирмен...

— Барибир булар, ҳали сўз... — ўз фикрида қатъий эди камонмерган.

— Илмда аввал сўз бўлгон, деган ақида машхур... — ён бермасди Мавлонозода ҳам. — Ҳамма нарса сўздан бошланади... Сўзу амал!..

Мавлонозода шу ерда ўзининг котиблиги хусусида гапирди. Авваллари Абу Бакр Қалавий билан пинҳона қадр талашиб, доимо: «Нега у сарбадорлар жамоаси оқсоқоли бўлади, ҳолбуки мен шунга лойиқмен!» деган хаёлларга борар, котиблик рутбаси унинг иззат-нафсига теккандай туюларди. Яқинда юз берган бир ҳодисадан кейин, бундай хаёллардан тийиладиган бўлди. Гап шундаки, уни бир кун, бу ҳали Жета хони билан муҳориба бошланмасдан аввал эди, окшомда Темурбекнинг эгачиси Қутлуғ Туркон оқа хонадонига чақириб кетдилар. У Арк кўчасидаги кенг ҳовлига кириб борганида Аббос баҳодирни кўриб ҳайратга тушди. Энди унда гадонинг жандасидан асар йўқ, эгнида текларга хос либос, бармоқларида узук, ёнида эса исфаҳон қилч...

«Нечун мени бундоқ кўриб ҳайрон қолурсен, эй муллавачча?» — ишшайди Аббос баҳодир андишасизларча.

«Гадоликни тарк айладингизму?» — Мавлонозода кечаги гадонинг бугун ўзини бу қадар бетакаллуф тутишидан ўнғайсизланиб сўради.

«Асло! Одам бодаси ҳеч қачон гадоликдан қутула олмайди! — масхараомуз кулди Аббос баҳодир. — У бир умр нафс гадоси!»

Улар меҳмонхонага кириб бордилар. Шифти баланд кенг меҳмонхонада, тўрда, Темурбек нар ёстиқларга ёнбошлаб ўтирарди. У Мавлонозода ҳурмати ўрнидан турди, ўткир кўзларида яқин қариндошни кўрганда пайдо бўладиган меҳр чақнади. Бошини ғоз тутганча Мавлонозодага қучоқ очди:

«Жигарим! Омон-эсонмисиз?»

Мавлонозоданинг кўнгли увалгудай бўлди. Падари бузруквори ўтиб кетган бўлса ҳам, ҳали-ҳануз ёлғизликни сезгани йўқ... Қуллуқ, Темурбек ҳамиша хабар олиб турадир, чақадан ҳам қарашадир...

Шу асно Қутлуғ Туркон оқа кириб келди. Ўтгиз уч ёшлар чамасидаги ўрта бўйли хушрўй бу аёл, ҳамал кирганига

қарамай, ҳали ҳавонинг захри синмаганлигидан, пахталик қизил кимхоб тўн кийиб олганди. Ҳол-аҳвол сўрашдилар.

«Сабоқларингиз нечук, Нодирбек?» — сўради Темурбек.

«Куллук! Ёмон эмас...»

Бошқа савол-жавоб бўлмади. Барча ноз-неъмат тўла дастурхонга қаради, бир оздан кейин бир қўйнинг гўштини ўртага олиб келиб қўйдилар.

«Инимнинг пойига сўйдирдим бу қўйни...— деди Қутлуг Туркон оқа.— Яхши-яхши еб ўлтирингизлар!..»

«Самарқандда сарбадорлар жамоаси не юмушлар қилмакда? Сиз, билишимча, бу издаҳомдан бохабарсиз, Нодирбек?»

Мавлонозода дарров Аббос баҳодирга қаради. Сарбадорларнинг қор-қолидан Темурбек огоҳ экан, бунда Тун салтанати фуқароси Аббос баҳодирнинг хизмати йўқмикин?..

«Самарқандни фозил ва обод шаҳарга айлантирмак — биз сарбадорларнинг эзгу ниятимиздир, Темурбек оға!»

Темурбек билан Мавлонозода ўртасидаги фарқ олти ёш эди, холос. Шунга қарамай Амир мадрасанинг толиби илми олдда кўпни кўрган, дунёни бир қайириб олган каххудо-ларга менгзар, Мавлонозода буни сезар эди.

«Жамоага оқсоқоллик қилишни Абу Бакр Калавийга қўйиб берингиз! — қатъий деди Темурбек. Ажабо, у Мавлонозода кўнглидаги шубҳаларни қайдан билибди? — Ҳали ишлар олдинда чирой кўргизадир. Сиз, котиб мартабасида бўлмагингиз жоиз. Ҳали ёшсиз. Олло-таоло бандасини бир нарсада кам кўрса, бошқа нарсада ўрнини тўлдириб берадир...»

«Сарбадорлар деганингиз, амирим, ҳокимиятга қарши тугён қилмакчи, Садр Сулаймонни бадном этмакчи... Ҳа! Ҳа! — куйиниб гапирарди Аббос баҳодир.— Иш шу йўсинда кетса...»

«Самарқандни фозил шаҳарга айлантирмакни бизлар муаллими соний Абу Наср ал-Форобий ат-Туркийдан ўргандик...— Мавлонозода Аббос баҳодирнинг гапига парво қилмай давом этди.— Бешинчи иқлимда бўлган Самарқанд етти иқлимга донғи кетган шаҳар, етук жамоа рутбасини олғусидир! Биз сарбадорларнинг, фозилу фуқаро, рунуду авбош, гадою дарвишнинг ниятимиз ушбудири!..»

«Абу Наср ал-Форобий ат-Туркий... Саромади замона...— хаёлга чўмди Темурбек.— Фозил жамоа ҳақидаги рисоласи беқиёс... Ўқиб, мадад олурсен... Жамоа тузмакни,

юрт бошқармакни ният қилган ҳар оқил у рисолаи бошига қўйиб ётмаги керак... Сиз сарбадорларга омад тилаймен! Аббос баҳодир! Майли, агар сарбадорлар Садр Сулаймонга қарши исён қилмакчи эканлар, қилсунлар! Бу икки кўзли бир қоп гўшт, нопокликларга йўл қўймиш, бобилхона очдириб, қар мусулмоннинг ғурурига, иззат-нафсига тегадиган иш қилмиш... Самарқандда ҳеч қачон бундай бўлмаган! Қўстантия, Қожира, Бағдода бўлса, нечун Самарқанд улардан улги олмоғи керак?... Бу шаҳарда уламою машойхлар қадри тушганлигидан далолатдир. — Темурбекнинг қалин қошлари чимирилди. — Бешубҳа, Самарқанд сиз айтгандек, етти иқлимга донғи кетган шаҳар, етук жамоа пойтахти рутбасини олғусидир!.. Вақти-соатида... Иншоолло!..»

Мавлонозода Темурбекни фақат қилич бандаси, жангжадалдан бошқа нарсани билмайди, деб ўйларди, унинг муаллими соний рисоласини ўқиганлигини эшитиб, очиғи, лол қолди. Темурбекнинг Самарқанд ва Садр Сулаймон ҳақидаги фикрлари ҳам толиби илмни қаттиқ ўйлантириб қўйди.

Аббос баҳодир эса бир нарсани англай олмади: «Темурбек Самарқанд сарбадорларини қўллаётirmi? Уларнинг ҳокимиятга, яъни Темурбекнинг ўзига қарши чиқишларини маъқул деяётirmi? Ахир улар бориб турган душманининг ўзи-ку? Уларга имкон келса, на Амир Темурни омон қўяди, на Амир Ҳусайнни!..»

Аммо сиёсий ишларнинг тўққиз улушини кенгашга қўйиб, бир улушини қиличга қолдиришга ўрганган Темурбек бошқача ўйларди. «Бу дунё даштини кезмак — ўмба-дўмби жойда юрмакка баробар. Асло тинчи йўқдир. Ўзинг токим ҳокими мутлоқ эмас экансен, босган қадамингда ривож бўлмас. Юрт эса, Амир Ҳусайндай бир келгинди амир илгида хор-хокисор... Бунга чидамак учун тоғдек юрак керак бўлур. Ҳукмдорга қарши не бўлса — Темурбекга ҳушдир. Самарқанд сарбадорлари агар шаҳарни идора эта бошласалар, Амир Ҳусайнга катта зарба берган бўладилар... Инчунин, Темурбек бу хуружга ривож бердирмаги лозим, ниятини Самарқанд сарбадорлари жамоаси котиби Нодирбек ибн Яхё орқали амалга оширсин. Сўнг ақл билан барчасини ўзига боқинтирмак чорасини қилур...»

Темурбек Мавлонозодага юзланди:

«Кўнглим сарбадорлар тарафиндадур. Ўз вақти-соатида ушбу оқ сўзимни барчасига еткурингиз. Аммо ўзлари билсун, ўзганинг билмаги шарт эмас...»

Мавлонозода қувониб кетди. У Темурбекни ҳар нарсани етти ўлчаб бир кесадиған амир, деб билади. Самарқанд сарбадорларининг нияти унга маъқул бўлган экан, бас, Абу Бакр Калавий, Мавлонозодалар тўғри йўл танлашибди-да!

Садр Сулаймон мадрасасининг толиби илми бир неча кун ўша суҳбат таъсирида юрди, лекин ҳеч кимга ҳеч нарса демади, зеро, фурсати ҳам келмаганди.

— Мавлонозода, афсуски, амал деганингиз сал тош босмай турибди-да! — Хўрдак Бухорий жилмайди. — Ҳозир тушунтирмакчи бўламен. Амал деганда мен аниқ ижро этилгон юмушни англаймен. Хўш... Самарқанд фозил шаҳарга айландими? Йўқ... Эл-улус бахтли, саодатли бўлдими? Йўқ... Сарбадорлар дадил бир ишга илик суна олурмилар! Дейлик, шаҳарни обод этиш, етим-есир турмушини яхшилаш, ҳар хил урушларга барҳам бериш, эл-улусни илму урфон чаманига бошлаб олиб бориш, фаҳшу разолатга чек қўйишлар ҳақида оғиз кўпиртирадурмен...

— Бу юмушлар, сиз ҳақсиз, ҳали бўлғони йўқ... — тан олди Мавлонозода.

— Ҳа, ўлман! Мен сўз кўлу амал мутлоқ бўлмади, деганимда ана шуларни назарда тутғондим...

— Хўш... у ҳолда не қилмак керак? — сўради сарбадорлар жамоаси қотиби, у бир оз қизиша бошлади. Жаҳон ҳам кўринмай қолди, ароба тепалик ортида ғойиб бўлди. — Қани, айтинг-чи, не қилмак лозим? Не?..

— Мен ҳам шуни ўйлайдурмен... — деди Хўрдак Бухорий.

Абу Бакр Калавий улар баҳсига аралашмади. Гапнинг очиғи, бундан буёғига у ҳам нима қилмак даркорлигини аниқ тасаввур этолмайди. Бир нарсани яхши билади, ҳокимиятни қўлга олмак энг биринчи вазифадир. Садр Сулаймонга бориб: «Қани, ҳокимиятни беринг, Арқдан чиқинг!» деса, у кўнмаса керак... Ёки шайхурраис Абу Али Сино айтганларидай, қўлга тиг тутиб, қиличга таяниб, тугён кўтариб ҳокимиятни тортиб олмоқ лозиммикин? Сабзаворда сарбадорлар қандоқ қилиб юрт бошига келиб қолишди? У ерда мўғуллар зулми халқни шунга мажбур этди, ҳар бир одамни сарбадорга айлантириб юборди. Бизда-чи? Мўғуллар босқини, амиру беклар зулми, ҳокимлар зулми кадр-қимматимизни чақага тенг қилмақда. Эл-улус қул ўрнида, балки ундан ҳам нигун... Ўзи тандир-тандир нон ёпадир, аммо тўйиб нон емайди, кийим тикадир, ўзи киймайди...

— Абу Бакр оға! — мурожаат қилди шу пайт Хўрдак Бухорий.— Биз жамоа бир бўлиб Садр Сулаймондан ҳокимликни тортиб олишимиз керак! Ўзга йўл йўқ!

— Қандоқ қилиб тортиб олгаймиз? — Мавлонозода Жаҳон воқеасидан сўнг «Қора арлот» лақабли бу «садри жаҳаннам»га нафрати ортган эди. Тарвузга салла ўратиб қўйилгандай, занчалиш овозли бу одам наҳотки ёвузлигу қабихлик тимсоли сифат туғилган бўлса? — Ахир Садр Сулаймоннинг чухралари бир талай, Солисаройдан сипоҳий чорлатади... Сўнг Самарқанднинг сарбадор бўлмаган маҳаллалари оқсоқоллари уни қўллайдилар. Қавомиддин қози ҳарчандки ҳокимлик даъвосин қиладир, вале ҳокимни йиқитмакда кўмак берса мумкин...

— Йўқ! — Сўзни кесди Хўрдак Бухорий. Унинг сўзларида сипоҳий қатъият сезила бошлади.— Қозикалонингиз узоқдаги қуйруқдир, қуйруқ бўлганда ҳам, унча-мунчага тутқизмайдиган қуйруқдир... Ўзимиздан қолмайлик. Бир чора ўйладим. Агар изн берилса, биз маҳалламиздан бир биродарим билан Камонгарон қишлоғига бориб келсак... Унинг хеш-ақраболари шу қишлоқда туришади. У ерда ҳарбий аслаҳалар, ёй ясовчилар кўп, сарбадорлар ҳам бор. Мингта камон, ўқ-ёй, найза буюртгирсам... Ҳақини «Хайрия»дан оламиз. Келтириб сарбадорларга тарқатсак. Сўнг Аркка юриш қиламиз!

Мавлонозода таклифнинг оқилона эканлигига тан берди.

— Менинг ақли қосирим ҳам, қўлга тиг олмай туриб, бирон нимага эришмак мушкул, деб турибди. Камонмерган маъкул сўзни дедилар. Бир лаҳза ариқ бўйида тўхтайлик... — таклиф қилди шерикларини Абу Бакр Қалавий.

Улар Обимашҳад ариғи бўйида ям-яшил майсаларга тиз чўқдилар. Обимашҳад лойқаланиб тўлиб оқар, Самарқанд ва ундан нариги ерларга обиҳаёт элтарди. Анҳор ғаройиб жунбушга келган, буни Самарқанд сарбадорлари жамоаси раҳбарлари ўз кўзлари билан кўриб туришар, Обимашҳаднинг баҳор қутқуларидан тўлиб-тошиб айқирishi бамисоли улар руҳиятининг инъикосидай туюларди.

— Бирлашмакнинг пойдевори учтадир, яъни, «қасамёд, иттифоқ ва аҳд-паймондир!» деганлар, донишмандлар! — деди Абу Бакр Қалавий ариқдан кўзини олиб.— Ушбу ҳолатда ҳар бир кишининг бирликка қўшган улуши аниғу аён бўлур. Киши ана шу уч шарт туфайли, шерикларига қарши бормайдир, бошига иш тушғонда уларни ёлғиз

ташлаб кўймайдир, музаффарият учун от сурадир, дўстларини мағлубият балосидан асрайдир!

— Аҳд-паймон этайлик! — деди Мавлонозода дадил.

— Қасамёд қилайлик! — сас берди камонмерган.

— Иттифоқ тузайлик! — Абу Бакр Калавий ҳам қўшилди.

Теварак-атрофда ҳеч ким йўқ, мовий осмонда кезиб юрган бир савам пахтадеккина оқ булут ва кўтарилиб чошгоҳга келиб қолган офтобгина уларни кузатиб турарди.

— Абу Бакр оға! — мурожаат қилди Мавлонозода.— Мен авваллари қон тўкилиш тарафдори эмасдим, юмуш зинҳор шу нохуш ҳолга бориб тақалмасин, дердим. Илло, йўли битта эканлигига, яъни зулмга тиг кўтармак лозимлигига имон келтирдим... Биз сарбадорларни ёқлагувчилар кўп... Амирлар ҳам бор ҳатто... ҳа...

— Амирлар? Йўғ-е! А?

— Амирлар дедингизми, эй феъли тўғри?

— Ҳа, амирлар бор! — Мавлонозоданинг сўзлари қатъий жарангларди.— Фақат мен буни икковингизга сўйлайдурмен... Мамлакат ҳукмдорининг ўнг қўли, Шаҳрисабз ва Қарши Амири амирлашкар Темурбек ана шундоқ...

— Наҳотки? — деди Абу Бакр Калавий бу янгиликдан қувонишни ҳам, ташвишланишни ҳам билмай.

— Бу чўпчакни кўяйлик!

— Зинҳор чўпчак сўзламаётирмен! — қизиша бошлаганидан Мавлонозоданинг пешонасида тер пайдо бўлди.— Зинҳор! Бор гапни айтадурмен! Мана, Амир не дейдилар: «Кўнглим сарбадорлар тарафиндадур. Вақти-соати келганда ушбу оқ сўзимни барчасига етқуригиз. Аммо ўзлари билсун, ўзганинг билмаги шарт эмас...»

— Сиз қаердан эшитдингиз? — шубҳаланиб сўради камонмерган. Мавлонозода бу шубҳани сезди, у Абу Бакр Калавийга қараган эди, иттифоқо, унинг қўй кўзларида ҳам гумон аралаш шундоқ савол кўрди.

— Арк кўчасида,— аниқлик киритишга шошилди Мавлонозода,— Амирнинг эгачиси Қутлуғ Туркон оқа чорбоғида бўлдим. Темурбек оға келгон эканлар. Ўша ерда сўз Самарқанд сарбадорлари хусусида айланди. Тепамда олло турибди, Амир бизнинг қор-қолимиздан шунчалар бохабар эканларки, кўриб ҳайрат бармоғини тишладим! Мен ўзим ҳеч қачон сирларимиз ҳақинда оғиз очмайдурмен...

— Темурбек қаердан билар экан?.. — қизиқди Абу Бакр Калавий.

— Ана шу менга қоронғудир...— деди Мавлонозода. Унинг сидқидилдан гапираётганини кўриб туришса ҳам, ўртада пайдо бўлган қандайдир ишончсизлик пардаси муносабатлар оинасини хиёл тўсиб қўйган эди.— Амир билан танишлигим кўнглингизга шубҳа солиб қўйди, сезиб турибмен... Асло, шубҳага ўрин йўқдир, азизлар.

Мавлонозода Темурбек билан алоқалари ҳақида хотиржам гапириб берди. Унинг самимий гаплари орадан шубҳани кўтаргандай бўлди.

— Хўш... Агар Амир Темур бизнинг жамоани қўлласа, нимаси ёмон? Амирнинг бундоқ қилувида мантиқ бор,— деди ўйлашиб Абу Бакр Калавий.— Унинг келгинди амирлар ҳокимиятига қаттиқ хусумати бор деб эшитамен... Бизнинг жамоа келгиндилар зулмига қарши қаратилмишдир. Шундоқ маънода мақсадлар бир нуқтага йўналмиш. Мавлонозода, биз амирнинг тутумини нур устига аъло нур бўлибди, деймиз. Сарбадорларни қўллашимни сарбадорлардан ўзга биров билмасун, дейиши ҳам Амирнинг тўғри кўнглилигидан далолатдир, иншоолло...

Ариқда катта ўрик шохи оқиб келарди. Афтидан, сув бирон ерда тўғонни уриб кетганди, кейинроқда яна турлитуман шох-шаббалар кўринди.

— Замон оқими ана шу ариқнинг бўтана сувидай шиддаткордир,— деди Абу Бакр Калавий.— Лекин сиз билан биз, анови шох-шаббаларга ўхшаб қолмаслигимиз лозим, балки оқимни ўз илгимизда сақлай оладиган бўлмоғимиз керак...

Улар яна йўлга тушдилар. Суҳбат тўхтамади.

— Абу Бакр оға! Инсон ҳаёл бандасидир... Дейлик, Садр Сулаймонни ҳокимликдан мосуво этдик. Ҳокимият нечук бошқарилур?..

Хўрдак Бухорийнинг бу гапи айни муддао бўлди.

— Ушбу суҳбатимиздан ниятим ҳам асли шу эди,— жилмайди Абу Бакр Калавий.— Етук жамоа қурмак, тенгликни тарғиб этмак, дунёвий неъматларни жамоа фуқаролари орасида баробар баҳам кўрмак, инсон табиатига зид муҳорибаю уруш изини қуритмак лозим. Ахир етук жамоани ўзида мужассам этган, бахт-саодат калитини илгида маҳкам тутган, кишилари тенгхуқуқли, бир-бирига хайру саховат қўлини чўзган шаҳар бизнинг ниятимиздир! Самарқанд сарбадорлари жамоаси ана шунга интилурилр!.. Бу йўлда, аввало, оқсоқол тайинланиши жоиздир...

— Фозил шаҳар жамоаси оқсоқоли — ўзингиз бўлу-
сиз...

— Айни муддао! — қувватлади Мавлонозода ҳам.

— Узр, жамоа оқсоқолига муносиб одам ўн икки фазилатга эга бўлмаги лозим, муаллими соний шундоқ дейдилар... Инчунин, фозил шаҳарда, сарбадор эътиқоди бўйича, сардор ҳам йўқ, сарнигун ҳам... ҳамма тенгхуққуқли-
дир...

— Абу Бакр оға! Сизда жамоа сардорига зарур жаъми ўн икки фазилат етарлидир...

— Етарлидир! — кўшилди камонмерган.

— Эй, феъли дурустлар, кулоқ беринг. Сизда жаъми фазилатлар бор, дейсиз. Кошки эди, шундоқ бўлса!.. — Абу Бакр Калавий чин дилдан афсусланиб давом қилди. — Шундай кишининг тўрт мучаси соғ бўлиши лозим. Фақир эса бундай даъводан йироқмен. Сўзи тиниқ, каломи равшан бўлсун... Бунда ҳам чорасизмен... Бир ишни амалга ошираётганда журъатли бўлсун, шиддат билан ишга киришсун... вале каминада шиддат азалдан камдир. Кўрган-билганини хотирида яхши тутсун... хотирам сустликда тобора илғорлик кўргизур. Динор, дирҳам янглиғ турмуш-нинг ўзга афзалликларидан нафрат қилсун... ҳамиша ҳам нафрат етишмайду...

— Йўқ, йўқ! Сиз камтаринлик қилмоқдасиз! — камонмерган эътироз билдирди. — Сиз чиндан ҳам жамоамиз сардорисиз!

— Азизлар! Муаллими сонийга дил берайлик. Ул зот айтурларки, шунча фазилатга эга киши топилмаса, икки киши бўлсаю бири доно, иккинчиси қолган фазилатларга эга бўлса, икки киши бошқариши мумкин. Бордию бир гуруҳ одамда ушбу фазилатлар, яъни бирида — донолик, ўзгаси-да — яна бири жам бўлса, ўша шаҳарни бошқара оладир... Афсуслар бўлсунким, — бош чайқади Абу Бакр Калавий. — Бугунги кунда айрим жамоа сардорларида ўн икки фазилатдан бири ҳам йўқ, аммо улар юрт бошқармак ҳавасида фарку мустағриқдурлар, феъли ёмонлар!..

Мавлонозода Абу Бакр Калавийнинг ҳалол ва ростгўйли-гига қойил қолди. «Унинг ўрнида бошқа одам бўлганда, — ўйлади у, — икки таклифдан кейиноқ, майли, шаҳарни бошқарсам бошқарибман-да, деб ҳўя қоларди. Эл-улусни ўйлаган, кўпнинг умидини авайлаб-ардоқлаган покдомон одамгина шундоқ сохта даъволардан тийилишга қодир!..»

— Юсуфнинг «Қутадғу билиг» достонида, — завқ билан

давом этгирди сўзини Абу Бакр Калавий.— Кунтуғди Ойтўлдига бундоқ дейди: «Мен ўлтирғон курсининг оёғи учтадир, шу важдан ҳам хотиржам ўлтирибмен. Уч оёқли нарса силжмас бўладир, устивор, тўғри ва рост турадир...» Инчунун, феъли улуғлар, Самарқанд сарбадорлари фозил жамоасини ҳам уч киши бошқаруви лозим, деб ҳисоблаймен. Бас, ул уч киши кимлардир? Улар — Хўрдак Бухорий, Мавлонозода ва фақирингиз...

Бу гапни на камонмерган, на толиби илм кутган эдилар. Биринчи бўлиб, Садр Сулаймон мадрасасининг толиби илми: «Йўқ! Йўқ!» деди, чунки Темурбекнинг, «Оқсоқоллик даъво этмангиз!» деган гапи эсида турарди. Хўрдак Бухорий ҳам эътироз билдирди, аммо Абу Бакр Калавийнинг қуйидаги сўзларидан кейин, иккиси ҳам бир нима дея олмай қолишди:

— Уч киши демакнинг боиси бордир. Бунда бирода йўқ фазилат иккинчисида бўлур, иккинчисида йўғи учинчида бўлур. Бир-бирининг изидан келиб, шаҳарни бошқаришда бамисли бир тану бир жон бўлиб, бир кишидек фикр қиладурлар, юртни бошқарадурлар... Инчунун, биримиз, камина ўрта ёшлардаги анча-мунча оқ-қорани кўриб қўйган кадхудо, иккинчимиз, камонмерган, ўттиз бешга кирдилар, айни қирчиллама йигитлик, жўмардлик фаслига қадам қўйдилар, учинчимиз, Мавлонозода — ёш, умр чаманининг навбахорида бир дунё орзулар оғушида илдиз отмак, барг ёзмакка шайланғон бақувват ниҳол, илм, жўшқинлик ва шиддат унинг болупаридир, ўсмак, камол топмак эътиқодидир. Агар оқ-қорани кўриб қўйғон бир оқсоқолнинг тажрибаси, қирчиллама йигитнинг шижоати-қуввати, толиби илмнинг жўшқинлиги, билими бир ерга жам бўлса, наздимда муаллими соний Ал-Форобий айтғон фозил шаҳарнинг сардори шу бўладир...

Энди ҳеч ким ортиқча гап қўшмади.

* * *

Обимашҳад ариғи сал тепаликда жойлашган, баланд девор билан ўралган яшнаб ётган боққа кириб ғойиб бўлди. Дарахтларнинг ям-яшил ранги бирам тиниқ эдики, кишининг ҳаваси ортар, шу боққа кириб оралаб юргиси келиб кетарди.

Кунбеткай дарвоза ёнидаги паст тоқчада шойи кўрпача устида Абдумавлон юз ҳасса таяниб ўлтирарди. Қосим аравакашнинг ўғли эшакни аробадан чиқариб ўтлатишга

олиб кетибди, Қорасоч бика билан Жаҳон эса ичкарида эналари Хосият биби олдиларида эдилар. Меҳмонлар югуриб бориб боғбон билан кўришмоққа тутундилар, аммо саксонлардан ошганига қарамай ҳали бардаму бақувват Абдумавлон юз қалин опшоқ соқолини селкиллашиб ўрнидан туришга улгурди.

— Ўғлим! Жон ўғлим!

Кучоқлашиб кўришар экан, Абу Бакр Калавий қайно-тасининг елкалари чиқиб қолганини сизди. Ҳа, умр ўт-макда...

Барча ҳовлининг четида, Обимашҳад ариғининг бўйидаги сўри томон йўналди.

Дастурхон ёзилди, таомлар қўйилди.

— Ўғлим,— деди Абдумавлон юз,— биласиз: биздан сал юқорилаб борилса Кумушкент қишлоғи келади. Мен, тўрт-беш йил бўлди, ҳовлидан чиқмаймен, лекин атрофдан келишиб зиёрат қилиб кетишади, шукур... Бу фуқаро, авомуннос Амир Ҳусайн сиёсатидан бисёр озурдадурлар. Халқни эзмак, хор қилмак ҳоқиму амирларни суйган юмуши бўлиб келган, воҳасрато! Мана, яқинда ҳукумат босқоқчилари қишлоққа келишибди...

— Ҳа... Шаҳарда ҳам қаттиқ жанжал бўлди, бу...— Абу Бакр Калавий мухтасар қилиб Чорсу майдонидаги ўлпон жанжалини гапириб берди.

— Юрт валломати Жета хони билан сўғишмак истар экан, бу унинг хоҳиши,— оҳиста давом этди Абдумавлон юз.— Хўш, бунга Кумушкентдаги бечора чорикорнинг не дохиллиги бор? Шаҳардаги наддофнинг, кулолнинг не алоқаси бор?.. Босқоқчилар Кумушкентга келиб солиқ йиға бошлашибди. Ҳовлиларга кириб қўлга не илинса олиб кетиша ётишганмиш... Бирортаси гапга кулоқ солишмасмиш. Ҳа, қизиқ бир воқеа содир бўлибдур.— Абдумавлон юз кулди.— Босқоқчилардан бири, кимгадир: «Қани уйингда не бўлса олиб чиқ!» деб буюрибди. «Уйимда ҳеч нарса йўқ!» жавоб берибди у. «Яширма, яширганингни ҳам топиб оламиз, уй экан-ку, ҳатто чолворингни ҳам текшириб кўрамиз!» дебди. Уй эгаси, жонидан ўтиб турган экан: «Майли, текширинг, чолворимдан чиққаням сизники, олаверинг!» деб юборибди. Дехқонни тинтув қилишиб, ўзини зиндонга солишибди. Лекин одамлар: «Нима чорамиз бор?» дегандек жим туришармиш... Уларнинг бор-будини олишиб кетишармиш, булар жим туришармиш...

— Э, одамларимиз қўй, қўйдан ҳам ювош...— алам

билан деди камонмерган.— Орият йўқ десанг, орият кучли... Ишга келганда бундоқ... Нега шунақа, хайронмен...

— Қўрқоқ, одамларимиз қўрқоқ, Хўрдақ оға! Қўрқоқлик туйғуси қон-қонимизга сингиб кетгон! Билмадимки, бунинг чораси недир...— кўшилди Мавлонозода.

— Қўрқоқ эмас, андишали,— гапга аралашди Абу Бакр Калавий.— Ҳа, бизнинг элимиз андишали, оқибатини ўйлаб, юз-хотирни эсдан чиқармай фикр юритадиган эл. Шуни билган айрим андишасизлар, нима деса ҳам бўлаверади, бу элни таҳқирлаш мумкин, уни қул қилиш мумкин, деган ўйга борадилар. Халқимизда шундоқ ҳикмат бор: «Андишанинг отини қўрқоқ атаманг!» деган... Жуда мазмуни терандир!

— Мана мен еттинчи мучални ҳам иншоолло, ўринлатдим, саккизинчисига ҳам ўтдим, ўғлим. Насиб этса, ўнинчисини ҳам кўргим бор...— Абдумавлон юз белидан дуррасини олиб елпина бошлади.— Тажрибаларим қаймоғидан сўзласам, бизнинг одамларимиз кўпроқ ўзини ўйлайдигон одамлар бўлиб чиқмоқда. Ҳоким бўлса боймакни, сарватини оширмакни ўйлайди, ҳамма жойга ўз одамларимни кўйсам, дейди. Улусни ўйлаш йўқ, бевабечорани, етим-есирни ўйлаш йўқ... Шунинг учун ҳам ўзим тинч бўлсам бўлди, деган сохта фалсафа этагидан тутади, дунёни сув босса тўпигага чиқмайди. У ҳоким экан, оддий чорикор-чи? Қўшнисига ўғри тушса, дод-войни эшитиб турса ҳам, эшитмаганга олади. У ҳам бу маънода юрт ҳукмдоридан фарқи йўқ, ўзим тинч бўлсам бас, дейди. Ахир, у ўғри бугун қўшнинг уйига тушди, сен индамадинг, у индамади, бу индамади, бас, ўғри эртага сенинг уйингни шилиб кетади, чунки билади: у индамайди, бу индамайди, ўнинчи индамайди... Алқисса, улусимиз кишиларида бирлик йўқ, ажратиш кучли... Энг катта фожиа мана шундадир, болаларим...

Богбоннинг гаплари барчани ўйлатиб қўйди. Ҳеч ким лом-ميم демас, ҳар ким ўз хаёли билан банд... Орадаги жимликни Обимашҳаднинг суви бузиб турар, бу сув Абу Бакр Калавий назарида ҳар қачонгидан ҳам ҳозир инсон умрига ўхшаб кетди. Ё раббий! Умрнинг тез ва беомон оқишини! Асов оқим! Бунчалар суръату шиддат фаслида инсон бирон нима қилиб улгура олиши мушкул-мураккаб-ку! Ошиғич умрда шошилинч юмушни ўринлатмак қийиндир. Аммо! Абу Бакр Калавий авлоди, унинг дўстлари— Самарқанд сарбадорлари жамоаси ана шундай шиддатли замон суръатига суръат қўшмак учун дунёга келгандир, бу

осмонда ойқиндай нур таратиб турган офтоб мисол буюк ҳақиқатдир!

— Валинеъмат, улусимиз кишиларида бирлик йўқ, ажратиш кучли деганингизга сал эътирозим бор...— деди Абу Бакр Калавий.— Тан олмай илож йўқ, бизлар шундоқмиз, юрт суриштириб кетамиз, уруғ суриштирамиз... Аммо бу бир қарашда... Кенг феъл улусимиз, халқимиз аслида сарбадордир, у адолат учун туғ кўтаришга қодир! Фақат улусни кўтармак мушкул, уни уйғотмак мушкул... У бамисли туя — чўккан жойида узоқ қолиб кетади, атрофидан тўнғизу улоқ, кучугу хўтик, тойчоқ ва ҳоказолар шаталоқ отиб, тупроқ сачратиб, чангитиб, унга ғубор кўндириб ўтиб кетади. У кенгфеъллигидан барига парво қилмайди, қолиб кетдим деб куйинмайди. Лекин кўтарилса-а... унга оллонинг ўзи инсоф берсун! У ёнидан ўтиб кетган кучугу чўчқа, хўтигу улоқнинг ўн қадамини бир қилиб еладир, манзилга барчасидан олдин етиб боради!

— Жуда ҳам мақтаб юбордингиз...— жилмайди камонмерган.

— Зинҳор мақтамадим!..— камоли ишонч билан сўзларди Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли.— Фақат, улус биринчи галда қорнини тўйғазиб ташвиши билан банд, бир тишлам нон топмак қайғуси унинг қўл-оёғини боғлагон. Адолат, эрк ҳақида ўй сурмакка фурсати йўқ... Иншоолло, ушмундоқ фурсатлар етишмакда...

— Хўш, ҳозир Самарқанд сарбадорлари не юмуш билан бандлар? — сўради боғбон.

— Эй феъли улуғ, биз сарбадорлар сиз орзу қилгандек, фозил жамоа бунёд этмак орзусидамиз! — қўлини кўксига қўйиб таъзим айлади Абу Бакр Калавий.— Мана қошингизда ўша жамоа сардорлари...

Шундан сўнг сарбадорлар жамоаси ҳаёти, шаҳардаги вазият ҳақида сўз кетди.

— Оллога шукур...— деди ўйланганча Абдумавлон юз ҳамма гапни эшитгач.— Ҳамиша ҳам элнинг оқил фарзандлари бўлади-да! Худо шу томонидан қисмасин! Элимиз бахтига омон бўлинглар, болаларим!

Боғбон қуруқшаб қолган қўлларини очиб юрт ташвиши деб бел боғлаган баҳодир сарбадорларни узоқ дуо қилди, уларни дўстга хор, душманга зор этма, деб парвардигордан ўтинди.

Мавлонозода боши қаттиқ қизий бошлаганини сизди. Ҳа,

мадрасада шунча сабоқ олиб, онги, шуури бугунгидек ёришмаган, фикри тиниқлашмаган эди. У ҳамма нарсага ўзгача кўз билан қарай бошлади. Жуда кўп нарсалар — сарбадорлар сардорларидан бири бўлиши, жамоа бурчи, Темурбекнинг айтганлари, Абдумавлон юзнинг улус борасидаги ўкинч тўла сўзлари, андишанинг отини кўрқоқ атамаслик ҳақидаги ҳикмат... бари-бари битта каллага сиғишни истамасди. У бошига оғриқ кирганини айтмади, боғ сайрига бундай баҳона топди:

— Мен бобонинг боғларига ҳавас қўйдим... Ижозат берилса, озгина томоша қилиб келсам...

— Тўғри қиласиз, болам! Йўлда чарчаб келгонсиз. Боғни бир айланиб чиқсангиз, баҳри-дилингиз очилади...

Мавлонозода Обимашҳад бўйидан боғ ичкарасига қараб юрди. Турфа боғ Садр Сулаймон мадрасаси толиби илмини ҳайратга солди. Тўрт танобча келадиган бу боғда дарахтлар расамади билан қатор қилиб экилган. Мана икки қатор кетакетгунча олма, энди гуллаш арафасида, ана у ерда нок, бир қатор бодом ҳам бор, бодом гулини тўкиб бўлибди. Чаманчотир гуллаган ўриклар... Шафтолилар ҳам улардан қолишмайди, нопармон гуллари яна ҳам нафис, нозикроқ... У шафтолининг бир гулини олмоқчи бўлиб билмай қўл чўзганди, ярадор қўли оғриб кетди. Хонқали кўчасидаги ўтган кунги воқеани эслади. Ҳа, ўша кун ҳам улкан сабоқлардан бирига айланди. Қирқ кун ғойиб бўлган қизни топдилар, мана сабъ-ҳаракат, собитлик, бирлик нималарга олиб келади...

Шу пайт йигит кимнингдир нафасини сезгандай бўлди. Ўтгиз қадамча наридаги ишқомдан майин кулги овози эшитилди... Эшитилдими, эшитилмадими?.. Йигитнинг кулоғи динг бўлди. Жимжит. Фақат шафтолидаги чумчуқ чирқиллаб сукунатни бузади. Мавлонозода беихтиёр ишқом томон қадам ташлаганини билмай қолди. У ишқом қаторига ўтди. Ҳеч ким йўқ... Йигит кейинги қаторга ўтиб улгурмаган ҳам эдики, кулгу овози энди орқадан келди. Мавлонозода бу овозни яхши танийди, у бир умрга йигитнинг жон кулоғига, балки вужуд-вужудига муҳрланиб қолган овоз, Жаҳоннинг овози! Йигит ортга қайтди. Ишқом панасига яшириниб олган Жаҳон Мавлонозодани кузатиб турар, йигитни «ўйнатаётгани»дан яйрарди.

— Адашиб қолибсиз. Ҳолвачилар кўчаси бу ёқда эмас...— деди овози жонон пиёладай жаранглаб Жаҳон яширинган жойидан чиқиб, у рўмоли билан оғзини

беркитганча самимий куларди. Қиз бошига такана ташлаган, эгнида янги кўйлак... Худди бурноғи йил бозорда Рўзи аттор дўкочаси олдида қандай бўлса, шундай, гўё орадан икки йил ўтмагандай... Фақат қизнинг ранги сал олингандай туюлди.

Мавлонозода бир лаҳза ўзини унутди. Наҳотки қаршисида ўша ойлар давомида бир кўришни орзу қилган, ўйлайвериб тушларида ҳамсухбат бўлган қиз?.. Нечун йигит Жаҳон сари талпинадир? Нияти не экан? Шу санам билан умр йўлларида бирга кетмоқми, бир ёстиққа бош қўйиб умр чаманини обод этмоқми? Мавлонозода ҳали бу томонини ўйламайди. У ҳозирча бир соҳибжамолни кўрди, кўнгли шундан сув ичди, мафтун бўлди, мафтун! У ёғини билмайди, у ёғи нима бўлишини дунёда ҳеч ким ҳам билмаса керак... Оллодан бошқа...

— Нега жим қолдингиз? Тилингиз боғландиму, мулла ака?..

Ҳа, Мавлонозода бу тенгсиз чиройни кўриб лол бўлиб қолди. Ажабо, қизнинг ҳимматига қаранг, йигит тилини боғлаб қўйиб, яна «тилингиз боғландиму?» деб сўраб ҳам кўяди. Йигит ҳам ҳол сўрамоқчи бўлади, аммо беҳол бўлишдан кўрқади. Лайли-Мажнунлар ҳам узоқ хижрондан сўнг, учрашганларида фақат бир-бирларига тикилар эканлар, тиллар боғланганидан, кўзлар сўзлашишар эмнш. Мавлонозода ҳам ҳозир Мажнунсифат эди, Жаҳон бўлса Лайливаш... Самарқандлик Лайли-Мажнунлар Қумушкентдаги бир хилват боғда ана шундай учрашиб қолдилар.

Энди қиз ҳам кулгудан тўхтагани, зеро сас ҳам чиқмаслиги керак, сўрида ўлтирганлар уларнинг овозларини эшитишлари мумкин, балки эшитишгандир ҳам... Аксига олиб шабада ҳам шу ёққа эсмоқда. Қиз ҳушёр тортди, Мавлонозода лом-мим демас, кўзларини Жаҳоннинг нур лимиллаб турган кўзларига тиккан... Фақат кўзлар бир-бирига сўз отарди:

«Ҳа, қочоқ! — дер эди Жаҳон. — Бир кўриниш бериб қочиб қолгон киши!»

«Қочоқ эмасмен! — жавоб қиларди Мавлонозода. — Қочган оҳуни қувиб юрган овчимен!»

«Шунчалар ташлаб кўясизми? — ўпкаланди Жаҳон. — Мен сизга нима ёмонлик қилдим ўзи?..»

«Сен жону жаҳонимсен, Жаҳон! — ўзини оқлай бошлади йигит. — Сен азоб тортмадинг, мен азоб тортдим...»

«Ўртағизда нима бор?..»

«Ўртамизда ишқ бордир, ишқ!»

«Ишқ... нима у?»

«Ишқ — сену мен...»

«Сену мен, деганингиз ким?»

«Сену мен? Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқолининг гўзал қизи — Жаҳон, фақир — бир бечора толиби илм Нодирбек...»

«Сиз бечора эмассиз! Севган киши бечора бўла олмайди, у паҳлавонга айлангусидир!»

«Рост айтасен:

Муҳаббатдан нор нурга айланур,

Муҳаббатдан дев ҳурга айланур...»

«Нега шафтолининг гули нопармон?...»

«Севгани билан висолга шайланибди чоғи...»

«Нечун осмон хушрўй ва зантори?...»

«Севиб қолгонидан, Жаҳон...»

«Нечун куёш ботаётиб шафақни қизил қонга бўяйди?...»

«Севганига етолмай қон ютиб ўтганлигидан...»

«Илоё, қон ютмайлик, мулла ака!»

«Илоё, қон ютмайлик, доно қиз!»

«Бир умрга сизни дейман, арслоним!» — дерди Жаҳон.

«Бир умрга сени дейман, Жаҳоним!» — дерди Мавлонозода.

Йигит билан қизнинг хаёлий айтган сўзлари уларнинг назарида оламни тутиб кетганди, ҳар бир сўз тоғлардан, боғлардан, даралардан, чўллардан, қишлоқлардан ошиб коинотни тўлдириб акс-садо берар эди:

«Сизни дейман, арслоним!..»

«Арсло-о-о-ним!..»

«Сени дейман, Жаҳоним!»

«Жаҳо-о-о-о-ним!..»

Йигирма тўққизинчи боб

ЧОРСУ МАЙДОНИДА

Қаландархона кўчасининг ичкарасида, ўнг қўлдаги бир туп терак узокдан кўриниб туради. Терак бир белги, худди Нозим Меҳметнинг қаҳвахонаси ҳовлисида бўй чўзган. Тун салтанати фуқаролари Ахий Жаббор ва Ҳасан чиноқ қаҳвахонага кирганларида димоғларига май билан тамакиннинг ҳиди гуп этиб урилди. Ҳаво бўғиқ бўлса ҳам ёқимли

эди, курсичаларда насронию яхудийлар, ҳинду эронийлар ва яна қай бир қавм кишилари яйраб ўлтиришар, дил ёзишарди. Чап томонда бурчакда бир одам аллақандай куйни хиргойи қиларди. Унг бурчакда бир неча одам чилим тортиб қулдира-тиш билан овора...

Абомуслим ғойиб бўлгандан кейин, Тун салтанати разначилиги Ахий Жабборга юклатилди. У ҳозир Ҳасан чиноқ билан бирга «хайрия»га улуш олиб келганди.

— «Таваккалту алолло»ни деган эр, на толқону, на қалқоннинг ғамин ер!

Ахий Жаббор овозини эшитган Нозим Меҳмет, пештахта ортидан чиқиб келиб меҳмонлар билан кўришди. Унинг жун босган кўкрагида қизил бахмал тумор чайқалиб турар, катта бурни ажабтовур қизариб кетган, афтидан, озрок кайфи ҳам йўқ эмасди.

— Сиз бурундан шунақасиз, а, Нозим оға? — аския қилди Ахий Жаббор.

— Бурунмас, аввалдан таваккалту алоллони деган эрман...

Хонани кулги овози тўлдирди.

— Бир бурун кўрдим бурунлардан бурун... — бошлаган эди Ҳасан чиноқ...

— Кириб турар арога элдан бурун! — илиб кетди Ахий Жаббор. Тагин кулги кўтарилди. Уларнинг аймоқи эканликларидан, бу ерда тез-тез бўлиб туришларини англаш мумкин эди.

— Бўлди, бўлди, енгилдим!.. — тан олди Нозим Меҳмет.

Ахий Жаббор «хайрия» учун Тун салтанати фуқаролари улушини Нозим Меҳметга тонширди. Қизил халтачадаги «улуш» қўлдан-қўлга ўтганда ундаги тангалар жаранг-жаранг овоз берди.

— Эллик танга!

— Абомуслим етмиш-саксон танга олиб келарди... Ҳа, у қаерда? Нега ўзи олиб келмади? — сўради Нозим Меҳмет.

Ахий Жаббор индамади. Орага нохуш жимлик чўкди. Ҳасан чиноқ йўқ чап қулоғининг ўрнини силади:

— Йўқотиб кўйдик...

— Йўқотиб кўйдик? Бу нима деганинг? — Нозим Меҳмет ҳушёр тортди. — Буюммидики у, йўқотиб кўясен?..

— Йигирма беш кунча бўлди, мен Кўрчилар кўчасида соқчилик қилардим... — ҳикоя қила бошлади Ҳасан чиноқ. — Бирдан «Абомуслим ғойиб бўлибди», деган гап чиқди. Биров,

салтанат молини олиб қочган, деди, ғазначи эмасми. Аммо Жомеъ масжидининг кичик ҳужрасида салтанатимизнинг темир сандиғи турадир. Сандиқнинг бир қалити Абомуслимда бўларди. Вазиримиз Насафий бошқа қалит билан сандиқни очиб тафтиш этибдир, тийин-тийин ўрнида эмиш...

— Абомуслим ҳалол, ундоқ нопок хаёллардан йироқ турадиган одам! Бунга шубҳа йўқ! — қўл силтади Нозим Меҳмет.— Аммо... у қаерда экан?

— Мана шуни ҳеч ким билмайди-да...— «ух» тортди секин Ахий Жаббор.

Улар ўнг бурчакдаги курсичаларга ўлтирдилар. Нозим Меҳмет майиз шаробидан косаларга куйди.

— Майиздан қилинган, шаърий... Менда бошқачаси бўлмайди.

Тун салтанати фуқаролари иккинчи қадахдан сўнг сал қизидилару гапхоналари очилиб кетди.

— Уни кўрганимга икки йил бўлган бўлса, шу икки йил давомида бир алпозда учратамен — доим хаёлчан юргани юрган...— Абомуслимдан сўз юритарди Ҳасан чиноқ.

Шу пайт қаҳвахонага Садр Сулаймон мадрасаси толиби илмлари кириб келишди. Улар тўртов эдилар. Энг аввал кирган Калтатойни Ахий Жаббор яхши танирди, Жаҳонни кутқаришда бу толиби илмга сини тушганди. Нозим Меҳмет меҳмонларни кутиб олди. Калтатой мезбонга нимадир деди, мезбон уларни хонанинг ичкарасида хилватдаги курсичаларга таклиф этди. Ахий Жаббор йигитларнинг пинҳона келганликларини сездди, хижолат қилмаслик учун, ўзларининг бу ердаликларини билдирмади.

— Толиби илмлар...— қайтгандан кейин деди Нозим Меҳмет.— Гоҳ-гоҳда келиб туришади. Яхши йигитлар. Уларнинг аҳволини билиб, қиммат сўрамайман... Шунинг учун тортинишмайди...

Ахий Жаббор билан Ҳасан чиноқ то соқчилар ҳисоб бергунларигача Чорсу майдонига етиб боришлари зарур эди, улар кетиш тараддудига тушиб қолдилар.

— Одамлар, одамлар! Боғда битган бодомлар! — деб қичқирди кимдир шу пайт.— Янги гапдан қолманглар, эшитмадим деманглар!

Қаҳвахонанинг «кунда-шунда»си бўлган Абрам жуҳуд деган пакана бўйли одам қаҳвахонага кириши билан, ҳамма унга қаради. Ғижжакни ғийтиллатиб турган ҳам чалишдан тўхтади, четроқда ўлтирган соқол-мўйловни ўсиб кетган чол

қулоқ тутди, нарироқда биттаси ёнидагини туртиб диққатини тортди.

— Самарқанд ҳоқими Садр Сулаймоннинг ёлғиз ўғли Худобанда ақлидан озибди!..

Бу чиндан ҳам ғаройиб янгилик эди.

— Шундай одамнинг ўғли жинни бўлса-я! — деди ҳалиги чол.

— Бола-чақангни боқолмай қолдингми, жинни бўлиб! Вой аҳмоқ-ей! — пўнғиллади кимдир.

— Падари бузрукворининг кўлида дунёнинг сарвати жамдир. Шунча бойлик соҳиби бўлатуриб жинни бўлса... ростданам жинни экан!.. — Ғира-ширада гапирган одамнинг кимлигини билиб бўлмасди.

— Ҳой, жинни! Жиннини жинни деб бўлмайди, касофати тегади!

— Ўзингга тегсин!

— Сенга тегсин!

— Бос, бир-бирингни! Ги-и-ж! Гиж! — кимдир оловга мой қуймоқчи бўлди чап томондан. Жанжал хавфи туғилди. Яна Абрам жухуднинг овози жаранглади:

— Худобада ҳар хил гапларни гапириб юрса ҳам, ишонманг экан!

— Самарқанд ҳоқими Садр Сулаймондай падари бузруквори бўлатуриб, жинни, менинг отам қаерда, отамни топаман, дер эмиш...

— Отаси нечта экан ўзи?

— Туғилмасдан аввал биттаям бўлмаган... — қўшилди кимдир панг овоз билан гапни ҳазилга буриб.

— Эй вайсақи! Нимага гапни ҳазилга бурасан? Мен тўғрилиқча сўраяпман-ку!

— Тўғрилиқча, эмиш! Одамда ота битта бўлади-да, овсар!

Абрам жухуд яна нимадир демоқчи эди, улгурмади, Калтатой унинг ёқасидан олди:

— Бундай гапни қаердан эшитдинг, ғаламис? Айт! Айтмасанг, ўттиз икки тишингни қоқиб оламан!

— Овора бўлма! — қўшилди яна панг овоз. — Ҳи-ҳи-ҳи! Унда ўттиз иккита тиш нима қилади? Яримдан кўпи тўкилиб кетган... Ҳи-ҳи-ҳи!

— Ана, бозорнинг ичида ҳоқимнинг жарчилари айтиб юришибди... Эшитганимни айтаяпман, холос!.. — бўғилиб деди Абрам жухуд.

— Ҳоқимнинг жарчилари?

— Ҳа-да! «Одамлар, одамлар! Эшитмадим деманглар! Самарқанд ҳоқими Садр Сулаймоннинг яккаю ягона ўғли Худобанда ақлдан озибди-и-и!» деб юришибди бари. Кейин, Чорсуда ҳам бир отлиқ шу гапни бақириб-чақириб ҳамманинг қулоғини қовматга келтирди. Мен шунақа гап тўқийманми? — зорланиб деди Абрам жухуд сиқувдан бўшаган томоғини силаркан.

«Худобандага нима бўлдийкин?» деб ўйлади шериклари ёнига қайтаркан Калтатой, хушрўй, одобли ҳамсабоғини эслаб. Унинг Худобанда билан яқинлиги йўқ, аммо бир мадрасада таҳсил олганларидан, бу нохуш гап марғинонлик йигитнинг иззат-нафсига тегди. Тун салтанати фуқаролари Калтатойни кузатиб туришар, иш нима билан тугаркин, аралашин лозим бўлса аралашамиз, ҳозирча индамайлик, деган ўйда эдилар. Нохуш хабар уларнинг ҳам дилларини оғритди. Ахий Жаббор, гарчи Чорсуда Худобанданинг Абомуслимни калтаклатганини кўрган эса-да, унинг табиятан ёмон йигит эмаслигини сезарди. Яқинда у Соҳиб Чангалдан бир гап эшитиб қолди. Абомуслимнинг ҳадеб Худобанда йўлидан чиқаверишининг сабаби бор эмиш. Ўша Худобанда шу Абомуслимнинг ўғли эмиш. Ўз ўғлини таниб, уни кўргиси келганидан доим кузатиб юрар экан. Ўн тўққиз-йигирма йилдан бери ўғлини қидириб юрган Абомуслим, топдим деганда, ўзи ғойиб бўлиб ўтирибди. Худобанда отасига етишганда ақлдан озиб қолибди... Э, парвардигор!

Ахий Жаббор Ҳасан чиноққа шивирлади:

— Салтанатга кетдик!

— Салтанатга! — деди шериги ҳам.

* * *

Улар Чорсу майдонига кириб келганларида ҳамма соқчилар ҳисоботи охирлаб қолганди.

— Вазири аъзам! — Шаҳриёр Насафийга юзланди.— Нечук лом-мим демайдилар? Абомуслимдан хабар борми?

— Валинеъмат шаҳаншоҳим! — Баланд бўйли вазирнинг нокка ўхшаб кетадиган калласи настга эгилди.— Бир қошиқ қонимдан кечадилар...

— Кечдим...

— Надоматлар бўлсинким, то ҳануз бир хабар йўқдир... — Насафий хижолатда сукутга чўмди.— Ерга кирганини ҳам билмайдурмиз, осмонга чиққанини ҳам... Самарқанд заминиде саси эшитилмайдир...

- Соҳиб Чангал не дейдир? — сўради Шаҳриёр.
- Лаббай, подшойим! — фуқаролар ичидан чиқиб келди Соҳиб Чангал.
- Абомуслимдан на ҳангома қилурсен?
- Абомуслим ҳангомасинда, афсус, сукутга бош урур-мен...
- Ҳамиша янги гап тошиб юрадиган сендай одам ҳам лом-мим деёлмай турибдирму? — ҳайрон бўлди Шаҳриёр.
- Йўқ, бир янги гап айтгим бордир... Бугун бозорда юриб қизиқ гап қулоғимга чалинди...— Жомеъ масжиди ёнидаги фонус шамолда лопиллаб дам-бадам Соҳиб Чангалнинг катта-катта кўзларини, соқол босган юзларини ёритарди.— Жаммазабон девонбеги ўзининг одамлари билан куракда турмайдиган бир гапни тарқатиб юрибди. Агар Самарқанд ҳокими эшитиб қолса борми, терисини тириклай шилиб олса мумкин. Илло, у сўзларга илонлар пўст ташлайди...
- Нима гап экан?
- Ундан ҳам бир гап чиқар эканми?
- Садр Сулаймоннинг ёлғиз ўғли Худобанда ақлдан озибди!
- Ҳамма: «Уҳ!» — деб юборди.
- Вой бечора!
- Ёлғон бўлса керак-е!
- Мен кеча Худобандани мадраса олдида кўрдим,— деди Камариддин, у гапирганда билагидан йўқ ўнг қўли кўтарилиб-кўтарилиб кўярди.— Туппа-тузук, эс-хуши жойида. Менга яхшигина садақа берди. Ҳар доим ҳам садақа беради...
- Менга ҳам садақа қилади,— қўшилди Шотабиб.— Ўтган куни Арк олдида кўргандим...
- Яхши йигит-ку у!..
- Лекин яхши йигит деганингиз бир куни Чорсу майдонида Абомуслимни калтаклатган! Шунини биларму-сиз! — деди Насафий.
- Филҳақ тўғри! — гапга аралашди шу пайтгача жим турган Ҳасан чиноқ.— Ёмон калтаклатган! Худобанда билан Жаммазабон девонбеги буюриб турган, тўртта сипоҳий Абомуслимни ерга пийпалаб дўппослашган, ҳа! Мана, Ахий Жаббор ўз кўзи билан кўрган!
- Сурон қўпди. Ҳалигина Худобандани алқаганлар энди бундай деяра эдилар:

— Бойнинг ўгли-да! Гадога қайишармиди? — деди Камариддин.

— Отасини айтинг, отасини! Оламнинг бойлигини йиғиб олиб, тагин эл танига зулукдай ёпишган-а!

— Отаси шундай устаки, ўша Амир Хусайн билан Темурбекни ҳам сувга обориб суғормай олиб келади! — қичқирди Холикберди.

— Ўзиям, ўғлиям қўшмозор бўлсин!

Бир лаҳзада Худобанда ҳақида фуқароларнинг фикри ана шундай ўзгарди қолди.

— Соҳиб ул-хабар қаерда? — сўради Шаҳриёр бирдан.

Ҳамма гап Бобо Султон ҳақида кетаётганини билди. Бобо Султон бу сафар нечундир одоб сақлаб навбат кутарди, Шаҳриёр йўқловини эшитиб тахт пойига ошиқди.

— Мен шу ердамен, подшойим!

— Сен нега жимсен?

— Соҳиб Чангал бирон нимарсалардан сўз очганда, хурмат юзасидан оғзимга толқон солиб турадирмен... Йўқ эса, иккимизнинг ёқалашиган кунларимиз ҳам бўлган.

— Гапни олиб қочма, эй Бобо Султон! — хезланди Соҳиб Чангал.— Бундай гапларингни нечун подшойимга сўзлайдурсен! Ўзингни тарозига соласен? Билагонлик кўргизадурсен? Ҳар доим менинг томорқамга тош отадурсен?.. Кимсен ўзинг?

— Сенинг томорқамга менинг тошим тушиб қолгани йўқ... Мен оддий бир гадодурмен, Тун салтанати фуқароси. Мақтанчоқликдан йироқ, кўп қатори бир банда...

— Ие! — Соҳиб Чангалнинг жиззакилиги тутиб кетди.— Демак, сен мақтанчоқликдан йироғу камина мақтанчоқ экан-да? Вой, ноинсоф-ей!

— Ноинсоф бўлмасанг, шундай дермидинг?..

— Нима дединг? Кеча карвонсаройга борганингда мен ўша ерда эдим. Чинмочиндан келган катта карвонни аввал мен кўрдим. Лекин подшойимга бу ҳақда маълумотни сен айтдинг. Бу ноинсофлик эмасми? Амир Хусайн билан Темурбек қўшинлари Жета лашкаридан устун келмақда, деган хабарни амир чопаридан аввал мен эшитдим, лекин бу ерда сен айтиб олқиш олдинг. Қани инсоф?.. Фалонимга ўхшаб оғзингни тўлдириб айтишга устаси фарангсен! — деб юборди қизишиб кетган Соҳиб Чангал.

— Ҳай, ҳай!.. Оғзингда яхши турибди... Чиқариб юборма!..

Соҳиб Чангал энди чидолмай Бобо Султонга ташланди. Қотмароқдан келган «салтанат қулоғи»нинг ҳимояга муҳтожлигини кўриб, Ахий Жаббор уларни ажратишга ошиқди. Майдон ғала-ғовур бўлиб кетди.

Бирдан Шаҳриёр уч бор қарсақ чалди:

— Жаллод!

— Пичоғим тиғи ялтиллайди, қиличимни қиндан суғурсам қилтиллайди. Амрингизга ҳозир мунтазирдурмен! — деди жаллод.

Шаҳриёрнинг кўнгли шу палла Зомин тоғларининг заранг тошига айланди:

— Салтанат пойида, барча фуқаролар олдида кимсага ҳурмат кўргизмай беҳаё чандиқ сўзлар айтмак ножоиздир. Улус кўзида, беадаблик аён қилғон Соҳиб Чангалга йигирма дарра урилсун! Унга тенг бўлмак қавасидан тийилмаган Бобо Султонга ўн беш дарра урилсун!

Икки фуқаро ҳам бошларини эгишиб жим туришарди. Ҳукм ижроси бошланди. Бақувват Соҳиб Чангал ҳар дарра тушганда, «Иҳм! Иҳм!»лаб турди, қотмадан келган Бобо Султон сас ҳам чиқармади.

Шаҳриёр ҳеч нарса юз бермагандек, Бобо Султонга мурожаат қилди:

— Абомуслим қангомасидан хабаринг бормудир?

— Хабарим бор, подшойим!.. — Бобо Султон орқаси ачишиб турса ҳам, ўзини тетик кўрсатишга уринди, лекин овози суст чиқди. — Абомуслим, Тун салтанати ғазначиси, ўн беш кундан бери зиндонда ётибди, Аркниег остида...

— Нега зиндонга тушади? — сўради майдондан кимдир.

— Ким зиндонга солади?..

— Тун салтанати фуқаросига фақат валинеъмат шаханшоҳ Шаҳриёр фармонларига кўра жазо берилмаги мумкин, холос, — тушунтирган бўлди Насафий.

— Балки подшойимиз бу гаплардан огоҳдурлар? — сўради Шотабиб.

Йўқ, Шаҳриёр Абомуслим бошига тушган ташвишлардан бехабардир...

— Абомуслимдан ҳар куни Самарқанд ҳокимининг ўғли Худобанда хабар олиб турибди... — Бобо Султоннинг бу гапи энди ҳаммани ҳайратга солди.

— Худобанда?!

— Ҳалиги ақлдан озган йигит-а?..

— Гадо Абомуслим ва ақлдан озган султонзода Худо-

банда... Чиндан галати... Буни ўйлаб ўзинг жинни бўлиб қолишинг ҳеч гапмас...

Бу гапни Сукрот айтди.

— Худобанда Абомуслимнинг олдига бориб турса, унда ақлдан озмабди-да! — деди Камариддин.

— Қайдан биласен? — қўшилмади бу фикрга Холик-берди.— Балки ўша бориб туриши ақлдан адашганлик аломатидир...

— Йўқ, бечора ҳолидан хабар олмак донога хос фазилат...

— Аҳли фуқаро! — қичқирди Ахий Жаббор, шамол унинг гапини юлқиб кета бошлади.— Ақл билан сўзлагил, яхши ишни кўзлагил, муродингга етасен, бошқасини нетасен, деган экан донолар. Мен доно эмасмен, вале донолар сўзига қулоқ тутадиган одаммен. Салтанатимиз русумига кўра, ҳеч ким ўз тарихини бировга айтмайди, бошдан кечган мусибатли дамлар хаёлидан йироқ юришни афзал кўрадилар. Бироқ мен Абомуслим оға қиссасини ўз оғздан тинглағонмен, илло, сарбадор жамоаси котиби Мавлонозода хужрасида юз берди бу...

— Қиссаси нечук экан?

— Сўйлаб бер, Ахий Жаббор!

Ахий Жаббор Абомуслим тарихини айтиб берди, Тун салтанати фуқаролари худди эртақ эшитгандай махлиё бўлиб қолдилар. Ҳеч ким гап қўшмади, фақат орасира: «О...», «Ие!», «Ана!» садолари эшитилиб турди, холос.

—... Самарқанд ҳокимининг ўғли Худобанда зиндонга бориб турибди, дедилар. Тўғри. Чунки Худобанда Абомуслимнинг ўша йўқотган ўғлининг ўзидир! Ҳа, ҳа, ўзидир! Бобо Султонга раҳмат, биз оғамизнинг қаердалигини билиб олдик. Соҳиб Чангалнинг Худобандани Абомуслимнинг ўғли экан, деган гапини Худобанданинг зиндонга бориб туриши тасдиқлайди. Фарзанд отасини кўргани боради-да! Бас, биз Тун салтанати фуқаролари Абомуслим оғани зиндондан қутқариб олишимиз даркор!

Майдон гувиллади:

— Даркор! Қутқариб оламиз!

— Зиндонни ёндирамиз!

— Фуқаро! — суронни кесди Шаҳриёр.— Абомуслимни қутқариш чоралари ҳақида мен сарбадорлар жамоаси оқсоқоли Абу Бакр Калавий билан машварат қурурмен, қутқарурмиз, иншоолло... Мени ҳайратга солган нар-

са бошқа... Абомуслимни ким зиндонга ташлади? Ни-
мага ташлади? Ушбу муаммо кишини танг қолдира-
дур...

Чиндан ҳам бунинг сабабини ҳеч ким билмасди.
Шаҳриёр фонусга қаради. У ҳам шамолда лопиллаб:
«Хабарим йўқ... Билмайман... билмайман...» дегандай бош
чайқарди.

Ўттизинчи боб

«ЎЛИМ ПОКЛАЙДИ...»

Худобанда вақт пешинга яқинлашиб қолганда сабоқдан
чиқди. Арк кўчасида болалар уни кўришиб: «Ана жинни!»,
«Ана жинни!» деб калака қила бошлашди. У дўқ-пўписа
қилган эди: «Жиннилиги кўзиди! Қоч, жиннилиги кўзиди!
Тишлаб олади!» деб урра қочдилар. Мадрасада ҳам
муллаваччалар унга ғалати назар билан қараб-қараб
кўйишадиган бўлди. Фақат Мавлонозода буни билдирмайди,
шунингдек Ахий Жаббор, Ҳасан чиноқ, Бобо Султонлар ҳам
ҳеч нарса сездиришмайди.

«Ақлдан озишимга ҳам сал қоляпти... — дерди ўзига-ўзи
Худобанда. — Тақдир, пешонанинг торлиги сабр косамни
тўлдирмакда... Синглимни бу қабиҳ дунёдан кеткизиб
дуосини олдим... Падари бузрукворимни эҳтиёт айлаб,
кўздан четроқ, зиндонга киритиб кўйдим. Энди қандоқ қилиб
отам билан Самарқанддан бош олиб чиқиб кетмак қайғусида
қисинадурмен... Ахсикентга кетамиз, ота юртга...»

У жузвдонини тутганича ҳовлига кириб борди. Кирар
экан, орқадан, олдиндан, ён тарафдан, уйларнинг ичидан,
тандирнинг ёнидан унга ошқора ва пинҳон нигоҳлар
қадалганини сезди. Аввало дарвозанинг олдида эшик-оғабо-
ши бир муддат унга тикилиб қолди, саломлашгач, ўз юмуши-
га йўналди. Кўлида заррин юган ушлаган мирохур унга
қараб-қарамай сайисхона томон шошилди. Чап томонда
ичкаридаги ўчоқлар ёнида турган баковулбоши унга салом
берган бўлди. Дастурхончи гулдор лаганда буғи чиқиб
турган таомни олиб меҳмонхонага ошиқар экан, истар-
истамас: «Буюрсинлар! Буюрсинлар!» деб ўтиб кетди.

Шу палла эшик-оғабоши меҳмон бошлаб кирди, бу
эғнида совут, бошида дубулға, гулшидан келган, семиз
Днёрбакр курчибоши эди. Садр Сулаймон жангга кетаётган
Амир Ҳусайдан: «Самарқандда тартиб сақлаш учун сипоҳ

қолдириб кетмасангиз бўлмайди, султоним!» деб туриб олди. Мамлакат ҳукмдори рози бўлди. Қўрчибоши ўшандан бери ўзининг элликта сипоҳийси билан Самарқандда яшайди. У ниҳоятда кўпол, муомаласи дағаллигидан, тўғри гапи ҳам ҳақоратдай туюларди. Диёрбакр қурчибоши хушбичим Худобандага суқ билан тикилди:

— Сипоҳий бўлгунг йўқми? Ҳм-м... Аммо эс бутун бўлмағи керак...

Қурчибоши гапига жавоб ҳам кутмай, пишиллаганча Худобанда ёнидан ўтиб кетди.

Йигит бунга ҳам чидади. У бутун Самарқанд ҳоқими уйга меҳмон чақирганини фаҳмлади. Меҳмонхонадан мусиқа садоси, кишиларнинг овози эшитилиб турарди. Ўз бўлмасига ўтаётганда, меҳмонхона саслари истаса-истамаса қулоғига чалина бошлади. Садр Сулаймон гапирарди:

— Яккаю ягона ўғлим... Шундоқ бўлиб қолди...

— Худонинг меҳрибончилиги...— буни афтидан шайху-лислам Абулворис Самарқандий айтди, овоз ўшаникига ўхшарди.

— Кишини беҳурмат қилар даражага бормақда, — деди яна Самарқанд ҳоқими. — Гаплашсам, қўрқиб гаплашадигон бўлиб қолдим. Нима деса, хўп, хўн, сеники тўғри, деб кутуламен...

— Менга кўйиб берсангиз, оёғига тахтакач боғлаб эсини киритиб кўярдим-а! — арраникига ўхшаган овоз қозикалон Қавомиддинники эди. — Эркалатиб юборилғон-да, эркалатиб юборилғон... Хе-хе-хе!..

— Ақлидан озғон, ҳа, ақлидан озғон...— деб қўйди имом Кутбиддин.

— Шундай хушқад йигит... Муллавачча... Ажаб... Ажаб...— гапга кўшилди мударрис Хожа Лутфуллоҳ.

— Маъзур тутсулар... Агар менинг жигарпорам шундоқ қиладигон эрса, эл олдида оқ қилиб юборар эдим! — деди яна қозикалон.

— Оқ қилиб ўлтирмасдим, ўз қўлим билан қиличдан ўтказардим! — кўшимча қилди қурчибоши.

Бу гапларни эшитган Худобанданинг ёниб кетишига оз қолди. У Жаммазабон девонбегининг келаётганини кўрди-ю, бўлмасига йўналди. Бўлмада узоқ ўлтиролмади, тўрт девор уни сиқиб келаётгандай бўлаверди. Умрининг ўн олти-ўн етти йили ўтган, қачонлардир туғилган уйим деб ҳисоблаган хонадоннинг нечоғлик бегона эканлигини ҳис қилди. Бир

пайт иккита қўли ошиқчалик қилаётганга ўхшади, кейин билса, уларни қўйгани жой тополмаётган экан...

Худобанда аллақандай бир шуур билан девордаги қилични ёнига осди-да, бўлмадан чиқди. Ўйланиб ўтирмай, меҳмонхонанинг қўш табақа нақшин нигор эшигини очиб ичкарига қадам қўйди. У нега шундай қилаётганини билмас, лекин шундай қилмасдан туropolмаслигини ҳам тузук англади. У нимадир қилиши керак эди. Худобанданинг важоҳатини кўрган Жаммазобон девонбеги югуриб унинг олдига келди:

— Султонзода! Тинчликми? Ўзингизни босинг! Сизга нима бўлди?..

Худобанда кўрқиб кетган девонбегининг афтига қараб ўзини кўзгуда кўргандай бўлди, наҳотки унинг оқ-сарикдан келган юзлари яна ҳам оқарган, қоп-қора чиройли кўзлари чақчайган эса? У дарров ўзини ўнглади, зўр-базўр жилмайиб деди:

— Менга ҳеч нарса бўлғони йўқ... Ассалому алайкум!

— Кел, ўғлим, кел... — тараддудга тушиб деди Худобанданинг киришини ҳеч қутмаган Садр Сулаймон.

Меҳмонлар тўрдаги катта хонтахта атрофида ўлтиришар, шайхулислом, қозикалон, қурчибоши, имом ва мударрис ўзаро суҳбатда машғул эдилар. Худобандани кўриб улар ҳам қотиб қолдилар. Мусиқа тинди.

— Ота бор жойга кирмак фарзандга нораводир, дейдилар машойихлар, — деди қозикалон жимликни бузиб.

— Ота бор жойга кирмак-ку фарзандга нораво, бу ҳақ, — қўшилди мударрис. — Фарзандга ҳатто ота ўлтирғон уйнинг томига чиқмак ҳам ножоиздир. Гуноҳ бўладир...

— Йўқ, йўқ! — гапга аралашди шайхулислом. — Фарзанд шундоқ қилғонда падари бузруквори ҳимматини аямасун, шунга рози бўлсун. Гуноҳга йўл кесиладир. Иншоолло, Худобанданинг ўзи ҳам катта йигитдир, ушмундоқ анжуманларда иштирок этиш эмас, балки гуллатиши мумкин бўлғон йигит... Кел, ўғлим, кел! Ўтир!

Худобанда лом-мим демай пойгак томондаги шоҳи кўрпачага тиз чўкди.

— Ахир ота рози — худо рози, деган гап бор... Қаранг, қайси бир нодири даврон айтган доно фикр-да бу! Хе-хе-хе! — қозикалон шундай дегач, дастурхонга қўл юборди.

— Ҳадисда дейилмишдирки, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ёлғиз ўғиллари бор эркандир, — деди шайхулислом

Абулворис Самарқандий.— Қосим отлиғ. Ўғиллари етти ёшга тўлғонда, бир куни уйга Азроил келибдир. Ҳақ таоло эгам, Муҳаммад алайҳиссаломдан зурёд қолмаслиғи керакдир, йўқ эрса, расулдан кейин пайғамбарлик даъвосин қилур, дебдурлар. Ва Азроилга бориб Қосимнинг жонини ол, деб буюрибдурлар... Азроилни кўриб ҳовлида ўйнаб юрган Қосимнинг этлари жунжикибди. Расул ўғилларига уйга киришни буюрибдирлар. Аммо ўғиллари, гуноҳга боғишни истамаймен, сиздан олдин қирмаймен, аввал ўзлари йўл бошласинлар, деб унамайдир, падари бузруквори ортидан уйга кирадир. Қосим отасининг тиззасида ўлтирган пайтда Азроил унинг жонини оладир.

— Ана одобу ана ахлоқ! Мударрис бўладирғон экан-а! Ажаб... Ажаб! — гўё ҳадисни биринчи марта эшитаётгандай хайратда деди Хожа Лутфуллоҳ.

— Етти яшар бола-я! Худо берган-да, худо берган! — гап қўшди имом Қутбиддин.

— Агар омон қолганда Алидан ҳам ўтадиган саркарда бўлиб етишарди-да! — афсуслангандек сўзланди Диёрбақр курчибоши.

— Қозикалонликни ҳам уддалай оларди-да!

— Шайхулисламликни ҳам!

— Шаҳар ҳокимлигини ҳам бошқарарди, юртга подшолик қила олар эди, агар шу ёшида қазои кадар ўқига учрамаганида...

— Палаги тоза, палаги! Ҳамма гап палакда!..

Ҳамма бир-бирига шундай деб турганида, Худобанда туйқусдан ўртага савол ташлади:

— Палак тоза бўлмаса-чи? Палак?.. А?..

— Ие! Ундоқ дема, ўғлим! Шаккоклик қилма! — қаприқди Садр Сулаймон.

— Ёки... палаги бошқа бўлса-чи?

— И-и-и-и!.. Ана холос! Ана холос!

— Ажаб... Ажаб...

— Бу нима деганинг? Ножинсларнинг гапини дема!

Худобанда бу гапларга парво қилмади.

— Айтинг-чи, шайхулислам бува, бир палакнинг тағига бошқа ёқдан хамак олиб келиб қўйсалар... ўсадирми?

— Мен палаги тоза деб, одам боласини айтаётирмен... — шайхулислам Худобанданинг мантиқли гапларини кўриб, унинг ақли жойида эканлигига ишона бошлади.— Мен расулиллоҳ зурёдлари хусусинда гапирдим, болам...

Худобанда қаттиқ кулиб юборди.

— Мен ҳам қовун палагини айтаётганим йўқ...—
Худобанда шарт кулгудан тўхтаб давом этди.— Мен ҳам
одам боласини назарда тутмакдамен...

— Шаккоклик қилма, ўғлим! Шаккоклик қилма! Гуноҳ
бўлади-я! — дерди Садр Сулаймон.

— Гуноҳ?! Гуноҳ дегани нима ўзи?...— Худобанда
отасига тик қаради.

— Ие! Ана! — кўзлари чақчайди имомнинг.— Унинг
жиннилиги кўзий бошлади...

— Ўғлим, сенга нима бўлди? Нима бўлди?... Юзимни
ерга қаратма!..

— Майли, не деса кечиринг, Садри жаҳон! — деб ўтга
сув сепмакчи бўлди Хожа Лутфуллоҳ.

— Кечирдим... Кечирдим... Минг марта кечирдим...

Худобанда тагин кулиб юборди.

— Мени кечирармишлар!.. Мени-я? Нимами кечиради?
Мен не гуноҳ қилдимки, кечирадилар? Ё йўқ гуноҳни
кечириш мумкинми? Мен иниларимни Тахта Қорачага
юбориб нобуд этдимми? Не-не шўрликларнинг ёстигини
қуритдимми?

— Ана, бошланди! Айтмадимми? Пойма-пой гапларни
кўрдингизми? — Куйиниб деди Садр Сулаймон.— Бири
бирига боғланмайдир... Энди оғзидан боди кириб, шоди
чиқади...

— Э, буларнинг бари билан сенинг нима ишинг бор-а,
бола! — афсусланди кимдир.

— Туппа-тузук жинни экан,— деди қозикалон.— Эр-
какларнинг ишига нега аралашасен, эй хумпар!

— Жуда бетавфиқ эканлар-ку...— дағдага қилди Ди-
ёрбакр қурчибоши.— Катталарни хурмат қилиш кераклиги-
ни билмасмусен?..

— Садр Сулаймон тўғри айтибди, жинни бўлганича
бор...

— Афсус, афсус... Худо адаштирибди-да... Адашти-
рибди...

— Қўй энди! Қўй! Шайтонга ҳай бер! — дердилар
атрофдан.

Аммо Худобанданинг сира шайтонга ҳай бергиси
йўқ эди.

— Мени боқиб катта қилғон отам Садр Сулаймон олти
ёшимда мени Нишопурдаги кул бозоридан сотиб олганди.
Нега энди Азроил расулиллоҳнинг ўғли янглиғ ўшанда
менинг ҳам жонимни олиб қўя қолмади, деб ўқсинамен!

Шунча азоб-уқубатларни кўрмагон бўлармидим!.. Кичиклигимдан ота-онамдан Мосуво... Менинг кимлигимни биласизларми ўзи? Самарқанд ҳокими Садр Сулаймоннинг ёлғиз ўғли Худобанда!.. Хо-хо-хо!.. Менинг отам эса Самарқанд ҳокими эмас, Самарқанд гадоси! Ҳа, ҳа, гадоси! Мен отамни топдим... Топдим... Топгунча уни билмай калтаклатдим ҳам... Калтаклатдим!.. Мана бунга гуноҳ деса бўлади! Гуноҳ! Гуноҳ! Гуноҳ!..

Жаммазабон девонбеги барини эшик тагида жим кузатиб турарди.

— Сипоҳ чақиртирайми, ҳоким ҳазратлари? — сўради бу қутилмаган воқеадан ҳайрон Диёрбакр қурчибоши. — Бу ёни қандоқ бўлди?..

— Жамма! — чинқириб юборди Садр Сулаймон. Жаммазабон девонбеги Худобандага ташланмоқчи бўлди.

— Яқинлашма! — Худобанда шарт қиличини чиқарди. — Сапчадай каллангни узиб ташлаймен!

Жаммазабон девонбеги жойида тўхтади. Худобанда жаҳл устида ортиқча бақириб-чақириб юборганини сезди, ҳамма ўлтирганларга кулги бўлиш ёмон, булар эса Самарқанднинг казо-казолари...

— Эй йигит! — деди самимий оҳангда Диёрбакр қурчибоши. — Ўз отам дейсан, боқиб олган отам дейсан... Самарқанд ҳокимидай машҳури офоқ бадавлатнинг ўғли бўлиб яшаш ёмон эканми? Қандингни уриб юравермайсанми?..

— Йўқ!.. Менга сохта нарсанинг ҳожати йўқ! — Худобанданинг сўзлари қатъий жаранглади. — Бу, ёлғончи дунёда ҳеч бўлмаса ўзлигинг чин бўлсин, ҳеч бўлмаса!.. Ўзлигингни йўқотма!..

Атрофдагилар унинг гапларига тушунмай ҳайрон боқиб турар эдилар.

— Мен ахсикентлик ҳокимзода Жалойирбек ўғли бўламен, Худобанда эмас, Шерўғлондирмен!..

— Ие! Жалойирбекнинг ўғлимен, дейдирму?

— Шерўғлон?

— Ростдан ҳам эси бир ёқлама шекилли...

— Қани кутайлик-чи, яна бирон янгилик чиқиб қолар...

Ҳозирча у ҳокимзода ўғлимен, демакда... Қани...

— Э, нима фарқи бор? — бўғиларди Диёрбакр қурчибоши Худобанданинг қайсарлигига тушуна олмай. — Ҳозирчи хузурини ўйласанг-чи!

— Худобанда болам! — деди шайхулислом Абулворис

Самарқандий.— Сен яхши, оқил йигитсен... Садр Сулаймонни қаттиқ хафа қилдинг. Сени боқиб катта қилгон одамга ҳеч бўлмаса миннатдорчилик билдирмак ҳалолликнинг бир йўлидир. Лекин сенинг тутуминг инсон боласига ярашмайди. Мана, олдимизда падари бузрукворинг сенга ҳеч қаттиқ тегмади, аксинча барча оғир гапларингни чидам билан эшитди. Кичиклигингдан умид билан катта қилгон одамга буларнинг бари оғир ботади-да!..

Худобанда энди индамас, юрагидагини шоша-пиша тўкиб солганлигидан, ботинан бўм-бўш бўлиб қолганди. Нечундир бирданга ўзининг гапирган гаплари ўзига маънисиз туюлди. Нега гапирди? Кимга гапирди?.. Унга ким ишонади? Энди тўғри гапига ҳам ишонишмайди, ҳатто Худобанданинг Худобанда эканлигига ҳам! Ишонишмайди... Энди барибир...

— Мен ўғлимдан хафа эмасмен...— сўз олди бирдан Садр Сулаймон.— Қизишиб гапирди, майли. Ҳаммангизнинг олдингизда бир гапни айтай. У Абомуслим деган бир гадони топиб олиб, шу менинг отам, дейди. Бу ақлсизлик нишонасидир. Бу фикридан қайтсин, мени маломатлардан халос этсин...

Атрофдан маъкулловчи овозлар эшитилди, чунки ҳамма Садр Сулаймон билан Худобанда ўртасида юз берган мужмал ва мантиқсиз можародан энсаси қотган, зериккан, кимни ёқлашни билмай бир-бирига ҳайрон боқар эди. Меҳмонлар бу кўнгилсиз машмашанинг тезроқ тугагини истарди.

— Ўғлимни айби йўқ...— деди яна Садр Сулаймон.— Ҳамма айб ана ўша, менинг чиройли ўғлимни ўзиники қилмоқчи бўлган, изидан юравериб ҳол-жонига қўймаган бадбахт гадода! Ана ўшанинг жазосини бериш керак! Бас, эртага Чорсу майдонига бутун Самарқанд аҳли тўплансин! Курчибоши, сипоҳларингиз тартибни қўриқласунлар.— Садр Сулаймон энди ўғли олдида гуноҳкор ота сифатида эмас, балки Самарқанд ҳокими мартабасида гапирарди.— Жамма, Абомуслим эл олдида, Худобандага ўғлим, деб тухмат этганини, ёлғон гапирганини бўйнига олсин, ўз орзи билан айтсин! Шунинг билан Худобандани ҳам, мени ҳам маломатлардан халос этади! Йўқ эса, боши дорга тортиладир!..

— Иншоолло! Иншоолло! — дейишди ҳамма. «Худобанданинг эси бор. Рози бўл, ўғлим, рози бўл!» дейишиб йигитнинг елкасига уриб-уриб қўйдилар. Аммо йигит ҳеч нарса демади.

Меҳмонлар кўзғолганда, уларнинг ҳар бирига совғаю тансуқот тўла тугун тутқазиб юборилди.

* * *

Эртаси куни Чорсу майдони чошгоҳдан гавжумлаша бошлади. Ҳокимнинг жарчилари шаҳарнинг ҳамма кўчаларига кириб чиқдилар ва бундай гап тарқатдилар: «Абомуслим деган гадо Самарқанд ҳокимига туҳмат қилиб, унинг шаънига тегадигон, иззат-нафсини булғайдигон қадамлар босди. Хусусан, ҳокимнинг ойдек гўзал ўғлига даъвогар бўлиб, менинг фарзандимдир, дейишгача борди. Ёмони, Худобандани бунга ишонтириб ҳам олди. Бу бетаҳоратнинг чораси Чорсу майдонида кўриладир. Ҳамма Чорсу майдонига-а-а!..»

Чорсу майдонининг ўртасига тахтадан эни йигирма газ, бўйи ўн беш газ супа қилинди, пойида дор ҳам тикилди. Супа атрофи Диёрбакр қурчибоши сипоҳийлари билан ўраб олинганидан, одамлардан ҳоли. Қурчибошининг ўзи эса от минганча у ёқдан-бу ёққа юриб турибди. Наддофлар кўчаси томонда баланд бўйли Абу Бакр Калавийнинг кичик салласи кўзга ташланади, унинг теграсини сарбадорлар ўраб олишган. Майдоннинг ҳар ер-ҳар ерида Тун салтанати фуқаролари, толиби илмлар юришарди. Хотин-халажлар ҳам бир томонни олганди. Қорасоч бика, Жаҳон, Читрабону, Ашур биби, Жаннатойлар, Дадаалининг хотини Умриниса бир-бирлари билан гаплашиб туришарди. Кумар Жаҳон опасининг олдида эди. Гўштдор юзли, дўрдоқ лабли маззанг хотин эса Қорасоч бикалар ёнига келиб: «Сақич оласанми? Игна оласанми?» деб молини бозорга солар, пайтдан фойдаланиб қолмоқчи бўларди. Кўз олдидарида машъум дор турса ҳам, аёллар уни эсдан чиқариб, маззанг хотин молларини томоша қилишар, яхши-ёмонлигидан сўз юритишарди.

— Сардор! — Хўрдак Бухорий Абу Бакр Калавийга мурожаат этди. Обимашҳад бўйидаги суҳбатдан кейин сарбадорлар жамоаси оқсоқолини «сардор» дейишадиган бўлди. — Камонгарон қишлоғидан ҳозирча беш юзта камон ва қилич олиб келдик. Ҳаммаси тарқатилган, бунда, тўннинг остида...

— Жуда соз, камонмерган! — жавоб қилди сардор. Абу Бакр Калавий ҳам сўнги пайтларда ўзгарган, сажиясидаги юмшоқлик ўрнини қатъият эгаллаган, у кўпчиликнинг

тақдирини ўзи билан боғлиқ эканлигини билар, раҳбарнинг сўзи отилган ўқдай тўғри ва қайтмас бўлиши лозимлигини англади.

Тун салтанати фуқаролари қаттиқ ҳаяжонда эдилар. Улар бир ойдан бери йўқотиб қўйишган дўстлари Абомуслимни ниҳоят кўражакларидан қувонишса, бошқа томондан унинг жазога маҳкум этилиши эҳтимолидан кўнгиллари хуфтон бўларди.

— Нега бировнинг ўғлини ўғлим дейди? — хайрон деди Тун салтанатининг янги фуқароларидан бири.

— Гап йўғида гап-да!..— деди бошқаси.

— Ўғил керак бўлса, мени ўғил қилиб олсин, розиман!— қўшилди гапга йигирмаларга бориб-бормаган бир йигит.— Отамни ҳам билмайман, онамни ҳам эслай олмайман... Мени биров туғмаган...

— Сизлар Абомуслим оғани танимайсизлар,— деди шу пайт келиб қолган Ахий Жаббор.— У ҳалол одам... Шунинг ўзини таниганида тутинг.

Чорсу майдони одамнинг кўпчилигидан тирсиллар даражага келди. Арк кўчаси томонидан ўн чоғли сипоҳий қўл-оёғига занжир солинган Абомуслимни олиб кела бошладилар. Майдон гувилларди. Абомуслимнинг аввалги шижоати йўқ, қадам олиши ҳам суст эди. Калтак зарбидан кўзлари ногирон бўлиб қолган, атрофни яхши кўрмасди. Қадрдон Чорсу майдонини одам билан лиқ тўлганлигини ғала-ғовур овозлардан тасаввур қилди. Уни супага чиқардилар. Кўриб Ахий Жабборнинг юраклари эзилди, унинг назарида айиқдай лапанглаб юрадиган Абомуслим ўрнига қийноқлардан кичик тортган, қаттиқ уринган бир бечора одамни олиб келиб қўйишганди. Озиб-тўзиб кетган Абомуслимни таниб бўлмасди.

Бир оздан кейин Арк кўчасида Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон, шайхулислом Абулворис Самарқандий, Қавомиддин қози, мударрис Хожа Лутфуллох, имом Қутбиддин, кўп маҳалларнинг оқсоқоллари, имомлар, шаҳарнинг турфа бадавлат кишилари пайдо бўлдилар. Худобанда Садр Сулаймоннинг ёнида келар, Чорсу майдонидаги издаҳомга ҳайрат билан қараб қўярди. Улар сунанинг тепа томонида ажратилган жойда тўхтадилар. Самарқанд ҳокими тахтга ўхшаш гулдор курсида қарор топди, ёнидаги курсиларга бошқа казо-казолар ўлтирдилар. Улар шу аснода томоша кўришга келган кишиларга ўхшаб кетардилар, кимдир жилмайиб қўяр, кимдир нимадандир хаҳолаб куларди ҳам.

— Халойик! — деди супа устига чиққан Кавомиддин қози майдонга юзланиб. Турли жойларга қўйилган одамлар унинг сўзларини илиб олишиб яна нарироққа етказар эдилар. — Маълумингизким, салтанат қўшинлари шу кунларда юрт сарҳадида ёғийга сиққон инини минг танга қилмакдадурлар, иншоолло, музаффарият туғи шубҳагумонлар булутини ёриб, умиднинг ёрқин осмонига чиқажак! Илло, мамлакат султони Амир Хусайн бошлари омон бўлсин!

— Бошлари омон бўлсин! — қичқирди Абумансур, у супанинг орқа томонида «казо-казо»лар ичида турарди.

Ҳаммадан ҳам Диёрбакр қурчибоши сипоҳийлари қаттиқроқ бақирар эдилар.

— Жаннатмонанд Самарқандимизда осойишталик ҳукм сурмоғи зарур, илло шаҳримиз, юртнинг бош шаҳридир, ўзгалар ибратни ундан олурлар. Надоматлар бўлсинким, шаҳримизнинг ўзи нотинчдир, мен сизга айтсам... — Қавомиддин қози бир томоқ қириб олди. — Амир Хусайн ғолиблик тожини кийиб, муҳорибадан мағрур қайтғонда унинг табаррук кўзларига не юз билан қарар эканмиз, бас, ҳукуматга ўлпон йиғиб бера олмадик, юзимизнинг шувитлиги қаддимизни букадир... Албатта, бу ерда биз, тартибот оғаларининг айбимиз бир шаҳарга етарликдир... Илло... Абомуслим деган бир бетавфиқу бетаҳорат таъвияю тараққос, худо урган, пайғамбар ҳассаси билан туртган мана шу нас босган кимса Садр Сулаймондай бир зотнинг пуштикамаридан бўлган ўғилларини менинг ўғлим, деб даъво қилармиш! Хўҳ-хў!

— Ие! Бу нима қилгани?

— Ҳа, уни ўғли! — бақирди Ахий Жаббор. — Ўғли! Ўғли!

— Ўғли эмас! Ўғли эмас!

— Ростдан ҳам гадонинг даъвоси тухматдир, юртнинг бообрў кишиси шаънига отилган иснод тошидир... — давом этди қозикалон. — Бу гадо билмайдурки, унинг тоши теккан жойида парча-парча бўладир, илло, бир парчаси қайтса унинг ўзига кифоя қиладир. Мен, Самарқанд қозикалони айтар сўзим, ҳукмим шулки, бундай даъво қилғоннинг жазоси битта — уни дорга тортмоқ лозим! Токи уни улус кўрсин, ўзига ҳисса чиқарсин! Илло...

Қозикалон сўзини тугатолмади. Ҳар ёқдан: «Жазосини тортсин!» «Нега дорга тортасиз, ўзи ўлай деб турибди-ку!»

«Баттар бўлсин!» «Раҳм қилинг!» қабилда турли овозлар ёғилди.

— Инсоф деб лоф урасиз, хўпам гердайиб турасиз! Қани инсоф? Қани диёнат? Қилганингиз бари хиёнат! — қичқирди Ахий Жаббор.

Худобанда супанинг орқа томонида, «казо-казо»лар қаторида турар экан, Абомуслимдан кўз узмасди. Айни шу пайтда ўзини Мавлонозода кузатаётганидан беҳабар эди. Мавлонозода ҳозир Худобанданинг кўнглидан нималар кечаётганини билгиси келарди. Дўсти нималарни ўйлаётган экан?..

— Мусулмонлар! — издахомга мурожаат қилди шайхулислом Абулворис Самарқандий.

Ғала-ғовур пасая бошлади. Сарбадорлар ҳам шайхулисломнинг сўз олганини кўриб бир-бирларини сукут сақлашга даъват этдилар. Тун салтанати фуқаролари ҳам шундай қилдилар. Шайхулислом давом этди:

— Мусулмонлар! Самарқанд қозиси Қавомиддин Абомуслим деган гадо хусусида ўз ҳукмини ҳаммамизга ҳавола қилдилар. Ҳар қачон ҳам гина-қудуратга ўрин бўлмасин, кибру ҳавога навбат... Ла кальул-жиболи бил-ибари айсару мин ихрожил кибри минаб-қулуби, демишлар ҳадисда. Яъни, диллардаги кибру ҳавони кетказишдан кўра тоғни игна билан ағдармак осонроқдир... Ўн саккиз минг оламини яратган парвардигорнинг карами кенг, иншоолло! Ана бу деворнинг тагида ўрмалаб, ўз тирикчилиги кўйида юрган беозор кўмирсқа ҳам худонинг бир махлуқидир. Абомуслим ҳам бундан истисно эрмас... Эгилган бошни қилич кесмас, дейдилар. Инчунун, Абомуслим ўз даъвосидан кечиб, Худобандани ўғлим дейишдан ўзини тийса, уни дорга тортмакка хожат қолмагай. Ўшанда у ҳам Садр Сулаймон обрўйини, ҳам Худобанда шаънини аяган бўладир, ҳам ўзи жон сақлайдир!..

Шайхулисломнинг гапи тугар-тугамас, шу пайтгача жим турган Худобанда, у сипоҳийлардай қилич тақиб олганди, супа устига чиқиб келди. Садр Сулаймоннинг нафас олиши тезлашди, Мавлонозоданинг юраги гурсиллаб ура бошлади. Қорасоч бика ёнида турган Жаҳон,— у Худобанда ҳақида ҳам Мавлонозодадан, ҳам Кумардан эшитган эди, Кумар батафсилроқ гапириб берганди,— ташвиш билан супа томон тикилди. Тун салтанати фуқаролари эса: «Жим! Жим!» дегандай бир-бирларини туртишди. Майдонга сув сепгандай жимлик чўкди.

— Тақдир пешонага нимани ёзган бўлса, ўша бўлади. Бошқа йўл йўқдир... Шайхулислом бува тўғри айтдилар, мен гадонинг ўғли эмасмен, ҳоким зурёдимен! — деди донadona қилиб Худобанда.

Майдонни қий-чув босди.

— Худобанданинг ақллилигини қаранг! — деди кимдир.

— Ақлли! Ақлли! — тасдиқлади бошқаси.

— Тегли-тахтли хонадонда ўсган йигит!..

— Кам бўлмасин! — деган овозлар эшитилди.

Садр Сулаймон чехрасига табассум югурди, Қавомиддин қози билан Абулворис Самарқандий: «Ана, кўрдингизми!» дегандай бир-бирларига мамнун қараб қўйдилар. Жаммазобон девонбеги билан Абумансур Худобанда гапини гижиниш билан қарши олдилар. «Энди ўзингга келдинг, ўғил бола!» деб қўйди аста Диёрбакр қурчибоши. Мавлонозода дўстининг айтганини дуруст англай олмади, негадир юрагининг бир жойи ачишди. Ахий Жаббор қаттиқ ранжиди: «Пул-мол деб отасини ҳам унутиб юборадиганлардан экансан-да, ўзи аввали ҳам тутуминг менга ёқмасди!»

«Худобанда наҳотки сарбадорлик эътиқодидан қайтган бўлса?» — ўйлади Абу Бакр Калавий, чунки унинг назарида Худобанда ёлғон сўзлади, бу эса сарбадор эътиқодига ётдир. Ҳаммадан ҳам оёқ-қўли кишанда бўлган Абомуслим танг қолди-ю, пичирлади:

— Ие... гадо... ҳоким...ўғлим...

У атрофни яхши илғамас, одамларни фақат овозидан танирди. Худобанда гаширғанда «Ўғлим!» деб талпинишига оз қолди. Бироқ ўғлини хижолат этмаслик учун ўзини базўр тия олди.

Худобанда майдонга боқиб, сўзи сарбадорлар ва рунуду авбошга унчалик ёқмаганини сизди, дўсти Мавлонозода қопқора қошларини чимириб унга тикилиб турарди. Худобанданинг кейинги гапи эса супанинг орқасидагиларни ҳам, майдонни тўлқинлантириб ётган издаҳомни ҳам турфа бир ҳайратга солди:

— Мен гадонинг ўғли эмасмен, ҳоким зурёдимен, дедим... — Худобанда бир оз жим қолди. — Чиндан мен ҳоким зурёдимен. Эл-улус билиб қўйсинларки, мен Самарқанд ҳокими зурёди эмас, балки Ахсикент ҳокими Саъди Акбар ўғли Жалойирбек зурёдимен!..

Майдонни сурон қоплади. Сарбадор, рунуду авбош Худобанданинг бу сўзларини қий-чув билан кутиб олдилар:

— Яша, ота ўғил!

— От чопса гумбурлар тоғнинг дараси, сўзнинг ростин айтар йигит сараси! — қичқирди Ахий Жаббор.

— Э... иккита отанг бўлса нима? Яхши бузоқ икки онани эмади, дейдилар. Юрабер-да!

— Унинг ўрнида бўлганимда, маза қилиб юраберардим! — деб қўйди кимдир.

— Ўшанинг учун ҳам сен унинг ўрнида бўла олмайсанда! — кесатди бошқаси.

Худобанданинг гапи хотин-халажлар орасида ҳам муҳокамада эди:

— Суксурдай йигитнинг бошига тушган кўргиликларга қаранг, эгачи! — бағри увалди Ашур бибининг.

— Ўлсин эркаклар ҳам, боласини ташлаб кетаверишадди... — қўшилди Жаннатой.

Қорасоч бика Ашур биби билан Читрабонуга деди:

— Ҳоким буванинг ўз ўғли йўқ экан-да, а? Нимага? Мен ўғли бор деб юардим.

Бу гапни эшитган Жаннатой нимадир демокқа оғиз жуфтлади-ю, бирдан Жаҳон ёнларида эканлиги эсига тушиб, Қорасоч биканинг қулоғига нималардир шивирлади. Қорасоч бика эшитаркан: «Вой, ўлсин! Оббо, урди худо! Ҳм... Ҳм...» деб қўйди қиз боладай қизарганича.

— Эй, Худобанда! — чинқирди шу пайт Абумансур. — Ахсикент ҳокимининг зурёдимен, дейсан. Синглинг, бир қориндан талашиб тушганинг билан ўйнашганингга не дер экансен? Қалайсен, ҳоким зурёди?!.

— Ё худо!.. — инграб юборди Абомуслим. — Ўзинг асра!..

— Ҳай-ҳай! Оғзингни юм! Оғзингни юм! Оғзингга тош! — чидолмади Садр Сулаймон ва шарт ўрнидан туриб супа томон юра бошлади. — Ўғлим! Хонумонимни кул қилма!

У Худобандани кучоқлаб олди. Абомуслим эса ногирон кўзларини уларга тикиб турар, аммо кўрмас эди.

— Ўғлим! Кўрар кўзим ҳам сен, ёруғ юзим ҳам сен! — дер эди Садр Сулаймон. — Бошқа кимим бор?..

Худобанда лом-мим демасди.

— Улус олдида не деган одам бўламен? Қандоқ бош кўтариб юрамен? Тузим ҳурмати... Сени одам қилдим, ахир...

Супанинг устида қизиқ манзара ҳосил бўлди. Ўртада нечундир юраги тошга айланиб бораётган Худобанда, чап томонда Худобандага меҳр қўйган, меросхўрим, ўғлим деб

ишониб юрган Самарқанд ҳокими Садр Сулаймон, ўнгда не-не йиллар ўғлидан жудо бўлган ва ниҳоят тақдирнинг марҳамати билан ўғлини топган гадо Абомуслим... Бутун Чорсу майдони уларни кузатиб турар, кўриб биров ҳайратда, биров ғазабда, бошқаси гапнинг нимадалигини тушунмай ёнидагидан сўрар, ўзгаси эса ҳокимнинг ўртага чиқиб қолганидан кулар эди.

— Ўғлим! — деди Абомуслим. — Омон бўлсанг, тинч бўлсанг, менинг бахтим шу...

Садр Сулаймон Худобанданинг жим турганини кўриб, энди Абомуслим ёнига келди.

— Эй гадо! Бунча «ўғлим»лайсен? Менинг ўғлимни тинч кўй! Бўлмаса шармандангни чиқарамен! Ўз оғзинг билан «Ўғлим эмас!» деб айт! Айт! Айт!..

Абомуслим индамади.

— Эй, халойиқ! Кўрдингизми? Сукут — аломати ризо!

Худобанда Чорсу майдонига қаради, ажабо, одамларнинг чеҳралари чаплашиб кетгандай бўлдим, аниқ кўролмади. Унинг қаршисида фақат Садр Сулаймон турарди, у йирик гавдаси билан Абомуслимни Худобандадан тўсиб олганидан Абомуслим йўқдай тасаввур туғиларди. Абомуслимнигина эмас, Садр Сулаймон бутун оламини тўсиб олганди. Ана унинг кенг пешонаси, чиройли қирқилган мўйлаби, калта қирқилган соқоли... Худобанда шу дамгача бир нарсани англай олмайди. Хўш, унинг бошига шундай кунларни солган ким? Тақдир. Тақдир... У нимага боғлиқ? Одамга... Одам ким? Фақат Садр Сулаймон! Чунки атрофда ҳеч ким йўқ... Ҳа... Демак, Худобанда бошига тушган азобу уқубатларда фақат мана шу, тарвузга салла ўратиб кўйилгандай одамнинг айби бор. У пул бандаси, бойлик, давлат бандаси...

Худобандани хаёллар олисга олиб кетди. Ахсиқентда унинг отаси қимор ўйнаб хотини, бола-чақаси, уйини ютқазиб кўйди... Нишопурда уни қулжаллобдан Садр Сулаймон сотиб олди. Нега сотиб олади? Отаси Абомуслим бошидан кечирган уқубатлар... Шўрпешона синглиси Ширин бика... Хорлик... Зорлик... Ким айбдор бунинг барига?..

Худобанда ҳозир танҳо қолганди, оламда танҳо... Олдида унинг қисматида, Абомуслим, Ширин бика тақдирида юз берган фожиалар бадали бўлиб фақат Садр Сулаймон турарди!.. Садр Сулаймон! Бошқа ҳеч ким, ҳеч нарса йўқ — Чорсу майдонини тўлдирган издаҳом ҳам, инсонни тупроққа қормоққа яратилган разолатли олам ҳам... Ҳеч ким йўқ...

Бирдан Худобанда тиш орасидан деди:

— Ўлим поклайди!

Бу сўзларни ҳеч ким эшитмади. Қай кимдир эшитиб қолганда ҳам, унга бир телбанинг гапи-да, деб қараган бўларди.

— Ўғлим! — деди шу пайт Абомуслим. — Мен розиман, сен ушбу ҳокимни падари бузрукворим дегин! Ҳурмат қилгин! Омон бўлсанг, тўрт мучанг соғ бўлса бўлди... Менга бошқа нарса керакмас...

Майдонда яна сурон кўпди.

— Баракалла! — деди Абомуслимга шайхулислом.

— Ҳукми бекор қиламен! — билдирди қарорини қози-калон.

— Дордан кўрқди гадо, дордан! — писиллатди кимдир.

— Тўғри қилди Абомуслим! Тўғри қилди! — маъқуллади Абу Бакр Калавий ҳам.

— Подшолардай сахий! — мақтанди Ахий Жаббор.

Садр Сулаймон курашда енгиб чиққан паҳлавондек суронлар остида Худобандага ўтирилди, унинг юзида табассум ўйнади.

— Ана ўғлим! Ана!.. Ҳақ қарор топди! Қарор топди!..

Самарқанд ҳокими қувониб Худобандага қаради-ю, ўғлини танимади. Унинг кўзлари чақчайган, юзлари оппоқ оқариб кетган, мисқоли салланинг печи сал чувалиб елкасига тушганди. Йиғит ҳеч нарсани эшитмас, тили фақат дахшатли бир калимани такрорларди холос:

— Ўлим поклайди!..

Худобанда рўпарасида Садр Сулаймон эмас, балки бир ажабтовур махлуқни, девни кўргандай бўлди. Бу дев ҳамма нарсани беаёв ютиб юборадиган балон офат, юҳо нафсли махлуқ... Махлуқ унга қараб таҳдид қилиб келарди. Худобанда шуурсиз чекина бошлади, бироқ орқасида туби йўқ жарликни кўрди! У фурсатни қўлдан бермади, чекинса — жарликка қулайди, чекинмаса дев ютиб юборди. Ҳайҳот!.. Шартга қиличини суғурди-да, ҳалиги девнинг бошига солди!

— Ўлим поклайди!!!

Воқеа кўз очиб юмгунча бўлиб ўтди. Бутун майдондагилар «Воҳ!» деб юборишди. Ҳеч ким бундай бўлади деб ўйламаган эди. Қилич Садр Сулаймоннинг тарвуздай бошини танидан жудо қилганди. Кесилган бош юмалаб Абомуслим оёғининг тагига тушди. Лекин гадо ҳокимнинг бошини кўрмасди.

Диёрбакр қурчибоши сипоҳларга буюрди:

— Тез Худобандани тутинг!! Жинни-ку!..

Сипоҳийлар кўлида қилич ўйнаб турган Худобандага орқадан билдирмай аста яқинлаша бошладилар.

— Етим кўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой эгар, етим бола асрасанг, оғзи-бурнинг қон эгар...— деди хаёлга ботиб шайхулислом.

— Қилмишига яраша...— Қавомиддин қози анграйиб қолганди.

Майдондан келаётган садолар бошқача эди:

— Омон бўлсин Худобанда!

— Чинданам ҳоким ўғли экан!

Найза тутган сипоҳийлардан бири Худобандага яқин бориб қолган эди. Худобанда орқадан келаётган хавфни сезиб шарт ўтирилди. Шу пайт сипоҳийларнинг ортида қандайдир сур-сур бошланди, сипоҳийлар билан сарбадорлар курашарди. Иприлган тўлқин кутилмаганда найзали сипоҳийнинг елкасидан қаттиқ туртиб юборди! Заҳри қотил найза Худобанданинг кўксига санчилди!

— Оҳ! Отажон!..— ингради Худобанда кўлидаги қиличга таянар экан, аммо кўлидан дармон кетиб борарди.— Нобуд бўлдим!..

Мавлонозода, Хўрдак Бухорий сарбадорлар ёқдан, Ахий Жаббор, Ҳасан чиноқ, Соҳиб Чангал, Калтатойлар ҳар жой-ҳар жойдан супа томон интидилар. Оломон жазавага тушиб борар, унинг орасидан ёриб ўтиш осон эмасди. Ҳасан чиноқ бир сипоҳий билан олишиб қолди, шу пайт бошқа сипоҳий унга найза ўқталиб кела бошлади. Ҳасан чиноқ кўрмас эди.

— Чиноқ! Ёнинга қара!!! — қичқирди Ахий Жаббор. Лекин Ҳасан чиноқ ёнига қараб улгурмади. Иккинчи сипоҳий унинг биқинига найза урди... Ҳасан чиноқ «шилқ» этиб одамларнинг оёғи остига тушди. Одам қалинлигидан шеригига кўмакка боролмаган Ахий Жабборнинг юрагини совуқ ялаб ўтди.

Абомуслим кўзи кўрмаса ҳам, Худобанданинг «Нобуд бўлдим!..» деганини эшитди, нохуш нарсани ҳис қилди-ю, оҳиста занжирларини жаранглатиб ўғли ётган жойга кела бошлади. Аммо йўли йирик бир одамнинг гавдаси билан тўсилган эди, йўлида Садр Сулаймоннинг жасади ётарди. Етиб келган Ахий Жаббор Абомуслимнинг кўлидан тутди ва Худобанда томон етаклади. Гадо ўғлининг устига ўзини ташлади.

— Ўғлим! Мен нобуд бўлай! Сен яшагин, ёшсан! — нола қиларди гадо ногирон кўзларидан ёш қуйилиб.— Энди топганимда сени йўқотаманми?..

Худобанда нимадир демоқчи бўлар, оғзига келган қондан гапиrolмай қийналарди.

— Менинг гуноҳларим учун сен азоб чеқдинг, ўғлим! — зорланарди Абомуслим ўғлининг юз-кўзларидан ўпар экан.— Наҳотки, қачондир йўл қўйилган хатонинг қайтими бўлади-я? Наҳотки, қачондир босилган ногўғри қадам бир кун келиб ўчини олади-я? Наҳотки, қилинган мудҳиш хато ҳеч қачон кечирилмайди?.. Наҳотки, кечирилмайди?.. Инсоннинг ҳар қадами ўлчовли эканини шу ёшга келиб англаб турибмен... Оҳ, шуни аввал билганимда эди, билганимда эди!.. Ўғлим! Энди билиб босамен қадамимни, сен ўлмасанг бас! Ё, худо! Қилган гуноҳларимнинг чораси не? Чораси не?..

— Ўлим поклайди...

Худобанда қийинчилик билан шу сўзларни деди-ю, жон таслим қилди.

Шу пайт Абу Бакр Калавий, Мавлонозода, Шаҳриёр, Шотабиб, Диёрбакр қурчибоши, қозикалон, шайхулислом, Жаммазабон девонбеги бари супа олдига етиб келишди.

Абомуслим ўғлини кучоқлаб олди. Гапирай деса тили айланмасди:

— Сен ўлма... мен ўлай... сен ўлма... мен ўлай... мен...— деди-ю, ўша лаҳзада Абомуслимнинг жони чиқиб кетди!

Ҳамма супада ётган уч ўликка жим қараб турарди. Супа пастидаги ноумид қолгандек мунғайган дор оша майдонда сурон пасайиб борарди.

— О, қисмат! — деб юборди шайхулислом Абулворис Самарқандий ўзига-ўзи айтгандек қилиб.— Баҳоваддин пиримнинг айтганлари бўлди-я! Садр Сулаймон фарзанд илгидан казо топди... Караминг улуғ, э парвардигор!

— Худобанда ўлдирмади, Худобанда қўли билан худо жазолади,— деди кимдир.— Садр Сулаймоннинг тутуми наинки инсон боласига, ҳатто худога ҳам ёқмади...

Чорсу майдоғидаги фожиа ҳамманинг оғзида эди. Ҳамма Худобанда билан Абомуслим — энди топишганда бир-биридан жудо бўлган бечора ота-болалар тақдирига ачинарди. Мавлонозода дўсти Худобанда учун уч кун аза тутди.

Самарқанд сарбадорлари, Тун салтанати фуқаролари Абомуслим билан Худобандани Чокардиза қабристонига ёнма-ён қабрга қўйдилар. Ёруғ дунёда бир-биридан мосуво ота-бола энди мангу бирга бўлишлари кўнгилларга сал-пал тасалли берарди. Бу машъум воқеа сарбадорлар билан Тун салтанати фуқароларини яна ҳам жипслаштириб қўйди.

Садр Сулаймонни катта дабдабаю асъаса билан Чорсу майдонида, хонақоҳ ёнида ўзи ясаиб қўйган қабрга дафн этдилар.

Чорсу майдонидаги фожиа Самарқанд аҳли хаёлини узоқ вақт банд қила олиш қудратига эга эди, аммо бунга имкон бўлмади. Бетўхтов айланиб турган чархи фалак ўзга ҳангомаларни келтириб чиқарди. Самарқанд аҳлини энди ўзга фожиалар кутарди.

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

Ўттиз биринчи боб

САМАРҚАНД ОСТОНАСИДАГИ ЖАНГ

Эрталабдан қирғиякнинг шамоли эсди, кейин савалай бошлаган ёмғир, хайриятки, кўп ўтмай тинди. Куз фасли бошланмоқда эди.

Чинос ёнида Амир Ҳусайн қўшинларининг мағлубиятга учрагани ҳақидаги шум хабар Самарқандга қандай етиб келганини ҳеч ким билмасди. Бу гапни биринчи бўлиб Тун салтанати қулоғи, соҳибул хабар Бобо Султон топиб келди. Абомуслим билан Худобандани дафн этишиб кўнгиллари қайғуга тўлган фуқароларга бу дард устига чиққон бўлди. Кўплар: «Ҳой, оғзинга қараб гапир!» дейишди. Соҳиб Чангал: «Нега ёлғон гапириб, ҳаммани чалғитасан?» деб ўшқирди. Шаҳриёр Бобо Султон гапида жон борлигини идрок этди. Маълум бўлишича, бир чопар Қаршидан келиб Қавомиддин қозига айтиб кетибди. Амир Ҳусайн билан амирлашқар Темурбек қолган-қутган лашқарни олишиб ўша ёққа ўтиб кетишганмиш...

— Мен айтмакчи бўлган ҳақиқат асли бундоқдир...— деди Бобо Султон.— Ҳозир Амир Ҳусайн юртни ҳимоя қилмакка ҳам қодир эмас... Шул важдан у аҳли аёлини Жайхуннинг у томонига жўнатмоққа қарор қилибдир. Амир Ҳусайн шул ниятини Темурбекка айтибдир. Темурбекнинг жавоби бундоқ бўлибдир: «Гарчи дарёнинг нариги томонига кўчиб кетишга қарор қилинган эрса-да, юртни ташлаб кетмакка кўнгил бўлмайдир, чунки у душман ва келгиндилар оёғи остида топгаладир. Дарҳол қўшин тўплаб, қайтадан душман билан юзлашайлик!» Бунга бўй бермаган Амир Ҳусайн Шаҳрисабздан Солисаройга кетибдир, келибоқ аҳли аёлу одамларини дарёнинг нариги қирғоғига ўтказибдир ва қиру адирларни босиб ўтиб Шибертуда иқомат айлабдир. Ҳамма жойга хабарчилар қўйиб, мабодо Жета қўшини яқинлашгудай бўлса, Ҳиндистон томон чекинмоқни хаёл этибдир...

Бобо Султон рост айтди. Амир Ҳусайн Шаҳрисабздан

жўнаб кетганидан кейин Темурбек бутун эътиборини аскар тўплашга қаратди, етти кўшиндан иборат черик жамлади. Мақсад аҳволни ўнглашдан иборат эди. Темурхўжа ўғлон, Жоварчи ва Аббос баҳодирларни илғор расми билан Самарқандга юборди. Улар Кўҳак деган жойда душманнинг Кепак Темур, Широул ҳамда Ҳожибек ўғли Инкачок бошлиқ илғор қисмига дуч келиб енгилдилар. Жоварчи деган аскарбоши эса ҳийлага учиб душман томонига ўтиб кетди. Бу воқеани эшитган Темурбек ҳали давлат ишларида тўсиқлар мавжудлигини англади, оқибатда у ҳам юртни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Мамлакат ана шу йўсин ўз ихтиёрига ташлаб қўйилган, ҳимоясиз қолган эди.

— Даҳшатли гап шуки,— тугатди сўзини Бобо Султон,— Жета кўшини Лой жангидан сўнг ҳеч бир тўсиқсиз Самарқандга бостириб келмакда!

Ҳаммани ваҳима босди.

— Душман бостириб келмакда!

— Жета кўшини келиб, ҳаммани ўлдирадир!

— Бас, эй аҳли фуқаро! — қичқирди вазири аъзам Насафий.— Валинеъмат шаҳаншоҳим сўз демакчилар!

Тездагина майдонга жимлик чўкди. Шаҳриёр ичига кўрғошин солинган таёғини сандиқ четига бир уриб қўйди-да, сўз бошлади:

— Салтанатимизнинг жонфидолари! Сиз, аввало Тун салтанати фуқаросидирсиз. Салтанатимиз, маълумингизким, Самарқанд сарбадорлари жамоасига кирадир. Инчунун ҳар бирингиз сарбадордирсиз! Самарқанд сарбадори!..

Шаҳриёр шундан сўнг ваҳимага тушмасликни уқтирди, биринчи галда бу хабарни сарбадорлар жамоаси сардори Абу Бакр Калавийга еткурмак зарурлигини айтди. Тонг отиши билан Ахий Жаббор ҳаялламай Наддофлар маҳалласига чопадир, унга шу вазифа юклатиладир. Насафий Ҳалвойи маҳалласига, Суқрот Нозим Меҳмет қаҳвахонасига, Шотабиб Уста Кулол маҳалласига, Бобо Султон Лакшманга, Қамариддин мадраса талабаларига, Соҳиб Чангал бозор аҳлига бу хабарни етказсинлар. Йўлларда учраганлар билан нохуш хабар хусусида баҳс айлаб борилсин. Ўзга фуқароларимиз шаҳар оралаб жумла мўминларга кўнгилларга тоғдай дард ортгувчи машъум хабарни ёйсинлар. Барча чопарлар бир жиҳатни назарда тутсинларким, бу хабардан сўнг идрок ва фаросатнинг тақозо этувига кўра, барча Чорсу майдонига йиғилуви ҳам таъкидлансин. Сўнгги сўз шулким, саҳармардонда Тун

салтанатининг барча фуқароси Чорсу майдонида жам бўлсинлар...

Тонг отар-отмас Тун салтанати фуқаролари шакароб сепилган сувдек бир лаҳзада шаҳарга сингиб кетдилар. Ахий Жаббор Наддофлар кўчасига қадам қўйганда кун чиқа бошлади, у офтобни кўчада қаршилади. Кўчада ҳали одам сийрак. Шу пайт бир чол ҳассасини дўқиллатиб рўпарадан кела бошлади. Бозорга ошиқаётган бўлса керак.

— Ассалому алайкум, эй бобо! — деди Ахий Жаббор, нохуш хабар ҳақида учраган билан баҳс айлаб борилсин, деган гапни эслаб.

— Ва алайкум... — алик олди чол хира кўзларини унга тикиб. — Султонкул, сенмисан?

— Йўқ, мен бошқаман... Бобо, бошимизга кулфат тушди... Душман бостириб келмакда. Жета қўшини...

— Ие! Ие! Э, оғзингга шамол-е! Оғзингга шамол! — хафа бўлиб кетди чол. — Ўзи қўйим иккита туғиб, сал қувониб турибмиз! Бундай совуқ гапни гапирма-е!

— Чорсу майдонига боринг, бобо! Қолганини ўзингиз эшитасиз!

— Э, оғзингга шамол-е! Оғзингга шамол! — деганча чол ҳассасини дўқиллатиб юриб кетди.

Ахий Жаббор айтганига ҳам пушаймон бўлди, кейин елка қисди-да, йўлида давом қилди. Ниҳоят у Абу Бакр Калавийнинг китобасига «Ал-фақру фаҳри» сўзлари битилган икки табақали дарвозасига яқинлашди-да, оҳиста тақиллата бошлади.

Дарвозани Жаҳон очди.

— Ассалому алайкум!.. — деди бундоқ бўлишини кутмаган Ахий Жаббор ўзини йўқотаёзиб.

Жаҳон йигитни таниди, бу ўша тўйда илондан кўрқиб қочганида, фавқулудда ёнига бориб қолган йигит. Кумар шу йигит ҳақида гапиради-да! Ана, Кумар айтгандай, йигит Жаҳонни кўриб қизариб ҳам кетди...

Йигитнинг каловланиб қолиши қизни завқлантириб юборди. У алик олди-да, чиройли кўзларини Ахий Жабборга тикди:

— Падари бузрукворимда юмушингиз бормиди?..

Ҳа, йигитнинг юмуши бор... Жуда муҳим юмуши бор...

— Ҳозир бомдод намозини ўқишмакда... Кириң!

Ахий Жаббор орқасига ўгирилиб хиром этган офатижон қизнинг навниҳолдай қадди-қоматига тикилди. Гўзалликнинг юксак чўққисида камолга етган ушбу сарв жуда йирок,

унга кимсанинг қўли етмайди. Уни фақат олислардан томоша қилмак мумкин. Унда ҳам — nasib этса...

— Билармусиз...— Ахий Жабборнинг овозидаги ташвиш оҳанги қизни сергаклантирди.— Бошимизга бало ёғилмакда, балои офат! Шаҳримизга душман бостириб келмакда!..

— Душман?! — Жаҳон қошларини чимирганча тўхтаб йигитга ўтирилди.

— Мўғул қўшини бугун-эрта шаҳримизни ишғол этадир...

— Амир Хусайннинг қўшини қаерда экан?..

Ахий Жаббор қизнинг саволидан ҳайратда қолди. Қиз бола қўшин ҳақида сўрайдирму?..

— Мамлакат қўшини мағлублик жандасини эғнига илибдир...

— Э аттанг! Э, аттанг! — деди шу пайт Абу Бакр Калавий, у аллақачон айвонда туриб бўлаётган гапларни эшитиб турарди.— Ахий Жаббор, қани Чорсу майдонига кетдик! Э, аттанг!..

Мўғулларнинг бостириб келаётгани ҳақидаги хабар бутун Самарқандни оёқда турғизди. Ҳамма — каттадан-кичик яна Чорсу майдонига тўпланди. Жомеъ масжидининг олдида, Тун салтанати тахти турадиган жойда минбар тикладилар. Издаҳомда турли тоифадаги одамлар бөр эди, аҳли аъён ҳам, толиби илм ҳам, сипоҳ ҳам, косибу ҳунарманд ҳам, дарвиш ҳам, гадо ҳам... Биров минбарга яқин йўламас, ҳар ким ўзича фикрлар, аниқ бир қарор йўқ, ким нима дейишни билмасди. Абулворис Самарқандий шайхулислом, Қавомиддин қози, мударрис Хожа Лутфуллох, имом Қутбиддин, Жаммазабон девонбеги, жуда кўп маҳалла оқсоқоллари, имомлар жим туришар, бу ногаҳонда ёпирилган бало-қазога не чора қилмак лозимлигини билишмас, Диёрбакр қурчибоши эса тонгдаёқ сипоҳийларини йиғиб: «Биз танг аҳволда музтар Амир Хусайн ҳазратлари ёнларида бўлмагимиз жоиздир!» деб, Солисаройга жўнаб қолганди. Босиб келаётган қаттол душман ваҳимаси, унинг эртами-индин шу ерда бўлиши эҳтимоли юракларни сирқиратар, ҳамманинг кўзига дунёни қоронғу қилар эди.

Минбарга Самарқанд сарбадорлари жамоаси сардори Абу Бакр Калавий яқинлашди.

— Эй, аҳли мусулмон! Эй, феъли яхшилар! — майдонга мурожаат қилди Абу Бакр Калавий.— Инсон боласининг

бошига турли синовлар тушадир, у синовлардан обрў ила ўта олмоғи даркордир. Бугун бошимизга ана шундай синов тушди, синов эмас, кулфат... Она юртимиз хавф исканжасида, она шахримиз душман оёғи остида хор бўлмоқ эҳтимолида... — кутилмаганда унинг овози бўғилди, овози яхши эшитилмай қолди. — Мавлонозода! Нечундир ўзимни нохуш сезадурмен, қаттиқ шамоллаш асорати бу... Сиз барчага жамоамиз аҳду қарорини еткурингиз, эй феъли барқарор!

— Бажону дил! — деди белига зарҳал қинли қилич боғлаб олган Мавлонозода майдонга юзланиб. — Ё машаралмуслимин! Куч-қудратда беқиёс душман, душман бўлганда ҳам ким денг — кофирлар! — мусулмонлар хонумонлари ва жонлари қасдига хезланиб келаётир. Амир Ҳусайн билан Темурбекнинг юлдуз нишонли лашкарини, афсуслар бўлсинким, қайира олган душман шахримизга юз тутиб турибдир...

Майдондаги сурон тингандай бўлди, Мавлонозоданинг ўктам овози Чорсу майдонининг пучмоқ-пучмоқларига ҳам етиб борарди.

— Эл-улусдан божу хирож олғон, ўлпон саришталағон Амир Ҳусайн барини тасарруф этишда ўз билгича йўл тутадир, аммо мана бундай қора кунда қорасини кўрсатмайди ва балки, жумла мўминларни ҳаққа топшириб, кофирлар олдида жуфтаник ростлаб қоладир...

— Амир Ҳусайн эмас, Амир бетагин экандир! — чертиб чертиб деди Ахий Жаббор. Унинг баланд овози барчага эшитилди.

— Сичқон инини минг тангага сотиб олган амирнинг шўри курсин!

— Амирлашкар Темурбек-чи?

— Самарқандни ҳимоя қилишмай қочиб қолишибди-ку!

— Саваш қураман, деб ўлпон йиғмакка моҳир! — Лакшман қичқирган бўлса ҳам, унинг пўк овози ёнидагиларгагина эшитилди холос.

Мавлонозода давом этди:

— Аҳвол тақозоси шундоқки, агар биз совға-салом, ҳадяю тансуқот, мол-ашё инъом этсак ҳам омон қолмоғимиз гумон. Қаттол душман раҳм-шафқат нималигини билмайдир. Ундан яхшилиқ кутмак, тошдан сув чиқмагига интиқ бўлмак билан баробардир. Эй, мусулмонлар! Маҳшар кунини эсдан чиқармайлик. Айтинг-чи, ичимизда адолат ишини ҳимоя қила оладирғон аҳли аёёну авом олдида, юрт олдида, улус қошида ўзини жавобгар сеза оладирғон бирор валламаат борму? Бизларга, бошингни кундага қўй, деса, бош

эмас, балки бутун тану жонни ҳам бахшида этиб хизматига кира оладиргон бирор мард инсон борми орамизда?..

Чорсу майдонига фавқулодда жимлик чўкди. Ҳамма шаҳар казо-казоларига қарар, улардан эса бир садо чикмас, оғизларига толқон солиб олишгандай жим боқиб туришарди. Халойиқ толиби илмининг сўзларидан сеҳрланиб қолгандай сукутда... Сўз айтмоққа бировда журъат бўлмади. Яна Мавлонозоданинг ўзи гапирди:

— Модомики, ҳеч ким шундай жавобгарликни бўйнига ола олмас экан, битта йўл қолди... Борди-ю, Самарқанд сарбадорлари жамоаси, юртимизни топтатмаймиз, босқинчиларга қарши сўнгги нафас қолгунча жанг қиламиз, деса-ю, мана шундоқ масъулиятни ўз зиммасига олса, кўллаб-қувватлаб, кўмак берасизларми ёки йўқми?..

— Кўмак берамиз! Мени ёзинг! — деди бўйнига камон осан йиғит.

— Сарбадорлар яшасин! Мени ҳам қўшиб қўйинг!

Шу пайт Қавомиддин қози одамларга мурожаат қилди:

— Эй мусулмонлар! Шундай катта мамлакат ва давлатгани химоя қилиш, Жета кўшинидай беомон душманга бақамти келиш подшолар ва уларнинг ноибларига тегишли юмушидир... Лекин уларга тобе бўлгон бечора кишилар бу ишнинг уддасидан чиқа олармукинлар? Ўйлаб кўрайлик! Етти ўлчаб бир кес, дейдилар, илло...

Қавомиддин қозининг гапи оғзида қолди:

— Бу гапга қўшилиб бўлмайди!

— Уҳдасидан чиқади! Эса Амир Хусайндан мадад кутамизму? — қабилда норозилик саслари майдонни тутиб кетди.

Энди шайхулислом Абулворис Самарқандий сўз олди:

— Азизлар! Ҳаммамиз ҳам, иншоолло, худонинг бандасидурмиз... Бандага хос фикр қилмагимиз жоиздир. Агар уйга ўт тушса, у ёниб ётган бўлса, қандоқ ўчирар эканмиз, деб кенгашиб ўтирилмайди, вақт кўлдан кетиб қоладир. Оқиллар ўйланиб ўлтирмай кўлига пакирда сув олиб ўтни ўчиришга шошиладирлар. Фи аййи, суратин ма шаа раккабак, демиллар олло-таоло! Яъни, бу калима маъноси: «Сени шу ҳолда, сенинг хоҳишингга кўра шундай пайдо қилди...» деганидир. Самарқанд сарбадорлари улуг юмушнинг эгниларига олибдурлар, кам бўлмасунлар! Зеро, ҳақ-таоло уларни ўзларининг хоҳишига кўра шундай пайдо қилибдур...

Абу Бакр Калавий энди жим туролмади. У қийналиб бўлса ҳам бундай деди:

— Юртимизни душмандан асрашга, бирлашмакка қасам-
ёд этайлик! Қасамёдни унутсак, хотинларимиз бизга ҳаром
бўлсин!

«Маъкул!» «Маъкул!» деган овозлар эшитилди. Шайху-
лисломнинг гапи қозикалонга, Жаммазабон девонбегига
хуш келмади. Абумансур шайхулислом билан яқин бўлиш
лозимлигини англади. Мударрис Хожа Лутфуллоҳ қози
сўзлаганда ҳам, шайхулислом сўзлаганда ҳам «Ажаб...
Ажаб...» дейишдан нари ўтмади. Имом Кутбиддин эса фақат:
«Ана холос!», «Ана холос!» дер эди.

— Эй Самарқанд аҳли! — деди Мавлонозода. Унинг
овози бу гал яна ҳам залворли чиқди. — Каломни қисқа
қилурмен. Сарбадорлар жамоаси андоқ фикр қилур. Зудлик
билан, айни шу дақиқадан бошлаб, камина шаҳар аҳолиси
рўйхатини тузурмен, уйланганлар қанча, бўйдоқлар қанча,
ажнабийлар қанча, ғайридин қавмлари қанча, мусофирлар
қанча... Илло, барчамиз шу тупроқ тузини тотар эканмиз,
юрт тақдири учун баб-баравар масъулдирмиз...

Мавлонозоданинг сўзидан сўнг одамлар минбар томон
ошиқа бошладилар, ҳамма рўйхатдан ўтишга шошилари.

Хўрдак Бухорий сўз олди:

— Мусулмонлар! — деди у. — Рўйхатдан ўтмоқдан ав-
вал ҳарб интизоми хусусида сўзимизни яхши англаб олин-
гиз. Интизомни бузган киши ўша жойда қиличдан ўтказила-
дир. Бир юзини гуноҳга тутган киши иккинчи юзини жазога
бурмаги мақбулдир. Шаҳар дарвозалари, раҳналарига
қўриқчилар қўйилсун. Ҳамма кўчалар то Чорсу майдонигача
бир неча жойда чеплар, бандлар билан боғлансун, тўсиқлар
тиклансун. Чеплар устида ёйандоз, ўқчилар, мерганлар учун
шинаклар қолдирилсун. Кимки қайси юмушга тайинлангон
эса жойидан бир қадам ҳам нари жилмасун. Кечасию кунду-
зи жойида қолмаги ўқтирилсун. Ҳатто шериклар бошига кул-
фат тушибди, кўмакка бормак лозим деган ҳаёлда, ўзига
берилгон жойни қолдириб кетиш жиноят деб ҳисоблансун.
Ҳовлига, бола-чақалар ёнига бориб келиш, мўғуллар билан
сўзлашини каби интизомсизликлар қатъиян ман этилсун.
Ҳеч кимга ўз ҳолича жанг қилмакка руҳсат берилмасун.
Жангга кирмак борида махсус довул садоси жаранг берур!

Одамлар рўйхатдан ўта бошладилар.

— Исмिंगиз? — сўради Мавлонозода, баланд бўйли
йигитдан.

— Тоштемир.

— Қайси маҳалладан?

— Хожа Кафширдан. Нима юмуш топширилса адо этурман.

— Уйланганмисиз?

— Уйланганман. Бир ўғлим бор... Кекса отам, онам бор.

— Сиз шаҳарнинг ичида бўлурсиз,— деди Мавлонозода.— Жангга лозим бўлиб қолса киражаксиз, кекса отанангиз, ёш болангиз бор экан...

Тоштемир нимадир демоқчи эди, Мавлонозода:

— Гап тамом! — деб кесиб қўйди.— Ҳалвойи оға! Сиз соқа¹ сафини идора этурсиз. Қўшинингизга Тоштемирни олингиз!

Рўйхат шу хилда давом этди. Қўшиннинг баронғор қисмини Хўрдак Бухорий, жавонғор қисмини Ахий Жаббор бошқарадиган бўлди. Илғор қисми Мавлонозода чекига тушди. Вақт зиклигидан рўйхат маҳалиёқ жангчилар сафларга бўлиб ташланди. Мавлонозоданинг қўли қўлига тегмас, иш билан бўлиб одамларга қарамас ҳам эди.

— Исмингиз?— сўради у навбатдаги жангчидан.

— Жаҳонгир!

Мавлонозодага овоз таниш туюлди. Бошини кўтариб рўпарасида ўнг томонига қилич оingan, совут кийган ўн саккиз ёшлардаги ингичка мўйлабли йигитга қаради. Йигит жуда келишган, дубулғаси ўзига ярашиб турарди. «Ажойиб йигитларимиз бор-да!» деб қувонди Мавлонозода. Унинг анграйиб турганини кўрган йигит кулиб юборишига оз қолди, эшитмади шекилли, деб ўйлаб, бидирлади:

— Жаҳонгир! Беклар маҳалласидан. Ота-онам бор. Ҳали уйланганим йўқ, бўйдоқмен... Қилич чопаман, найза отаман...

Мавлонозода ҳамма саволга бирданига жавоб берган бу йигитни қаерда кўрганини сира эслай олмади. Яхшироқ тикилиб қарагиси бор эди-ку, ammo фурсат йўқ, унинг устига шу пайт орқадан кимдир гижиниб: «Нега гапга соласен? Тезроқ ўт!» деб бетоқат бўла бошлади. Суҳбатга диққат қилиб турган Абу Бакр Калавий Жаҳонгирга яқин келди-ю, тикилиб қолди. Ажабо! Сал тўлароқ бўлса, нақ Шамсулмулкнинг ўзи бўларди-қоларди. Одам ҳам одамга шунчалар ўхшайдими? Беклар маҳалласиданман, дедими? Ҳа, шаҳарнинг у томонидан экан-да...

---

¹ Соқа — тасодифий ҳужумлардан сақланиш учун қўшин ортига қўйилган қисм.

— Ҳа, амаки! Жуда тикилиб қолдингиз, бировга ўхшатдингизми дейман? — сўради Жаҳонгир шартта.

— Йўқ, ўғлим... Жуда чиройли йигит экансан-да! Шунга қараяпмен. Қилични эса чап томонга тақмоқ керак, сен ўнг томонингга тақиб олибсен...

Жаҳонгир қиз болалардай уялиб кетди.

Абу Бакр Калавий бирдан йигитни таниди. Ана холос! У қизи Жаҳон-ку! Ана бу эғнидаги кўктемир ҳам, Абу Бакр Калавийнинг совути. Сигмай қолганидан, сандиққа ташлаб қўйганига кўп йиллар бўлди. Илгари ҳам қизининг бир неча марта олиб ҳавас қилиб кийганини эшитганди. Демак, онаси пинҳона олиб берар экан-да. У Жаҳоннинг тутумидан ташвишланди, қиз бола нарса... Жанг йигитлар иши бўлса... Шу ерда шартта сирни очиб, Жаҳонни жангдан олиб қолмоқчи бўлди. Бирдан яна ўйлаб қолди: «Жаҳон-ку ёшлик қилиб «йигит» бўлиб жангга шайланибди. Бўлар иш бўлибди. Жаҳонни асли кейинги пайтларда эҳтиёт чораси сифатида йигитчасига кийинтириб қўйишмоқда эди. Элга ташвиш тушиб, ҳамма сафга ёзилиб шаҳар мудофаасига бел боғлаб турганда Абу Бакр Калавийдай оқсоқол, кадхудо фарзандини муҳорибадан олиб қоламан деб ўлтирса... Улус бунга нима дейдир? Одамларнинг шахтини қайтариб қўймайдирми? Ўзи ҳаммани мудофаага, ватаншарварликка чорлагани ҳолда, фарзандини аяса... Йўқ, бу мумкин эмас! Шамсулмулк бўлганда-ку, Жаҳон қатнашмаса ҳам бўлар эди. Энди илож йўқ. Оғасининг ўрнига бир аскар... Юртни ёв босиб келганда уйда ўлтиролмаган «ожиза» анчайин йигитлардан устундир. Энди бу ёғи дим-дим, сир очилмаслиги керак... Ишқилиб, оллонинг ўзи асрасин...»

Сарбадорлар жамоаси оқсоқоли тикилавериб Жаҳонни хижолат қилмасликка тиришди. Лекин мўйлабни ҳам зуптагина қилиб қўйибди, таниб бўлмайти... Абу Бакр Калавий ичида қизининг жасур ва шаддодлигидан ғурур туйди.

Мавлонозода Жаҳонгирнинг ёшлигини назарда тутиб соқа сафига киритди. Аммо йигит рози бўлмади:

— Йўқ, мени илғор қисмга киритасиз!

— Бирон дайди ўқ тегиб ўлиб-нетиб кетманг, дейман...

— Ўлсам, шу юртни деб ўламен!

— Ёш экансиз...

— Ватан, юрт ёш-қарини танламайди, юрт учун ёш ҳам, қари ҳам бир хилда фарзанддир!

Мавлонозода у деса у деди, бу деса бу, Жаҳонгир айтганида туриб олди.

— Айтганига йўқ деманг, Мавлонозода! Илғор сафга кўшинг! Шундоқ ўғиллар борлиги улусимиз толедир! — деди Хўрдак Бухорий Жаҳонгирнинг қатъий саботидан кўнгли сув ичиб.

Жаҳонгир Мавлонозода бошқарадиган илғор сафга кўшилди.

Ногаҳон юртга келган бало-қазо, қаттиқ ёмғир борлиқдан чанг-ғуборларни босиб кетганидай майда, шахсий гинакудуратларни бир четга суриб ташлади. Олдинда улкан ташвиш турарди. Шу важдан ҳам Абумансур рўйхатдан ўтмоқ учун келганида Мавлонозода хурсанд бўлди ва уни Ахий Жаббор бошқарадиган жавонғор сафига киритди.

Мавлонозода рўйхатни уч кун давом эттирди, бутун шаҳар аҳлини ҳисобдан ўтказди. Ҳар кимнинг жойи, вазифаси белгилаб чиқилди. Камонгарон қишлоғидан олиб келинган қиличу камонлар етганича кўшинлар аро тарқатилди. Ким қўлига таёқ олди, ким тош... Кўчалар чешлар билан боғлангач, шаҳар собит истеҳком қиёфасига кирди. Душман хавфини эшитгандан кейин шаҳарда ҳеч ким мижжа қоқмади. Самарқанд сарбадорлари ҳаёт-мамот жангига шайланар эдилар.

* * *

Чинос ёнидаги ғалабадан сўнг ҳаволанган Жета кўшини, мамлакат ҳукмдори Амир Ҳусайннинг юртни ташлаб қочганидан хабардор эди, шу сабабли шошилмай мамлакат ичкарисига қараб юрди. Илёсхўжа кўшини йўлларда кўниб ҳордиқ олди, Зомин билан Жиззахни талади, одамларини кул қилиб Мўғулистонга жўнатди. Илёсхўжа ҳеч қаерда қаршиликка учрамади, аслида бундай тўсиқ бўлишини хаёлига ҳам келтирмасди. Олдинда Самарқанд турарди. Жета хони яхши билади, Самарқанднинг шимолий дарвозалари бобокалони Чингизхон босқини замонида бузиб ташланган, шаҳар ҳозирда кўрғон билан дуруст ўралмаган, унга кириш бағоят осондир. Туркистоннинг бош қалъаси олингач, Шаҳрисабз, Қарши, Солисаройга, ундан Балхга ўтади. Темурбек билан алоҳида ҳисоб-китоб бор, Амир Ҳусайн билан эса алоҳида...

Жета кўшини Самарқанднинг Қолвачилар кўчасига чошгоҳ пайтида кириб келди. Шаҳар сокин, гўё ҳамма кўчиб кетгандай туюлади. Чорсу майдонига олиб борадиган Қолвачилар кўчаси очиқ қолдирилган, қандолат расталари

бўш, одам зоти кўринмасди. Ур-қо-ур солиб қийқириб бораётган душман кўшини Чорсу майдонига чиқай деган ерда улкан тўсиққа дуч келди. Кўча мустақкам чеп билан беркатиладди. Тўсилиб қолган отлар кишнашиб бир-бирига халақит бера бошлади, орқадан келаётган жангчилар эса олдинда кўчабанд борлигидан беҳабар отларига қамчи босардилар. Бир фарсахча масофада тикин ҳосил бўлди, ҳеч ким ҳеч қаёққа қимирлай олмасди.

Шу пайт Чорсу томондан кучли довул саси эшитилди. Самарқанд мудофааси бошланди. Биринчи бўлиб кўчанинг охиридаги чеп «тил»га кирди, душман устига ўқлар ёмғири ёғилди. Бандни Мавлонозода бошлиқ сарбадорлар кўшинининг илғор қисми кўриқлаб турарди. Мавлонозода камонини олиб душмандан бирини — толиби илм назарида ўша аскарларга буйруқ бериб турибди, бошига бўрк қўндирган, совутга ўралган отлиқ баджаҳл мўғул лашкарбоши бўлса керак — шинақдан туриб нишонга олди. Бу палла лашкарбоши ортига ўтирилди, юракка мўлжалланган ўқ унинг курагига тегиб отдан қулаб тушди.

— Ёғийга ит ўлими! — қичқирди Мавлонозода.

Наърали садоларга садолар уланди.

— Ит ўлими!

— Ур-қо-ур!

Ҳамма шинақлардан ўқлар отила бошлади. Жаҳонгир ҳам катта шижоат кўрсатди. Хийла мерган экан, Мавлонозода унга тан берди, ўқи хато кетгани йўқ. Аммо ўзини эҳтиётсизроқ тутарди. Ёш-да... Бирдан бошни кўтармаслик ҳақида буйруқ бўлса ҳам, саваш қизигида у билмай ётган жойидан туриб кетди. Отларнинг кишнаши, қиличларнинг жаранги, сурон остида ҳеч ким ҳеч нарса эшитмасди. Мавлонозода шитоб эмаклаб бориб Жаҳонгирнинг кўлидан шарт тортди-да, ерга ётқизди:

— Нима қилиясен?! Эсинг жойидаму?! Бошинг кетади-ку, нодон!

— Ана бу ёғийни кўринг! Бандга тирмашиб чиқмакчи бўладир! Ўшани тепаданоқ саранжом қилмакчийдим! — қичқирди Жаҳонгир.

— Чиксин, бандга чиксин! Кўявер! Чиқади-ю, боши оёғимизнинг тагига тушадир, ўзга йўл йўқ! Ўлимига чиқади, баттол ўлимига! — Ҳаллосларди Мавлонозода. — Билиб кўй! Темир қойдани бузсанг, бошинг кетадир, ҳа!

Мўғуллар энди зарба қайси томондан келаётганини

билиб қолишди. Улар шинакларни мўлжаллаб камондан ўк ота бошлашди. Ҳалимқул шаҳна бирдан ёнидаги Соҳиб Чангалнинг шилқ этиб йиқилганини кўриб қолди. Дайди ўк шинакдан ўтиб унинг томоғига тегибди. У тил тортмай жон берди. Ҳалимқул шаҳна найзани олиб ташлади. Эроний йигит Соҳиб Чангални юзини қиблага қаратиб ётқизиб қўйди. Фурсат йўқ, жанг давом этарди.

Энди Ҳолвачилар кўчасининг икки томонидаги пусуғлар ишга тушди. Сарбадорлар қўшинининг баронғори Хўрдак Бухорий аскарлари душманнинг чапидан, Ахий Жаббор бошлиқ жавонғор қисми ўнгдан ҳужумга ўтдилар. Ҳар иккиси ҳам мўғулларни ичкарига қўйиб юборишлари, душман илғор қисм билан тўқнашгач, жангга киришлари лозим эди. Душманга икки қанотдан, томлардан найза-ўқлар ёғилди, қуроли йўқ сарбадорлар мўғулларни қора калтак ва тошбўрон остига олдилар.

Илёсхўжа лашкарбошиларидан Тўлан Буғо бутун қўшинга бақирди:

— Пистирмада қолдик! Ёғий бизни бўғмоқчи! Ортга! Ортга!

Турли томондан қилинган ҳужум мўғулларни шошириб қўйди. Бундай қаршилиқ бўлишини кутмаган душман катакка тушган йўлбарсдек ўзини у ёқдан-бу ёққа ота бошлади.

«Ортга!», «Ортга!» деган овозлар ёғий сафини пароканда қилди. Эртасига қаттикроқ саваш қуришни дилга туккан Жета қўшини ортга чекинди. Икки мингга яқин ҳалок бўлган мўғул аскарлари кўчада қолиб кетди. Чекинаётган қўшинга ҳамла қилган Хўрдак Бухорий билан Ахий Жаббор аскарлари юзга яқин жангчини асир олдилар, ҳарбий ўлжалар қўлга тушди.

Чорсу майдонида манзил қурган Абу Бакр Калавий қўшин бошлиқларини тўплади. Ҳаммининг руҳияти яшнаган, дили равшан.

— Қаттиқ саваш қурдингиз, эй феъли ўткирлар! — деди сардор. — Бировнинг юртига бостириб келган ганимга адолатдан дуруст сабоқ бердингиз! Ҳар ким ўз жойида бўлсин, ҳордиқ олиб, чигилини ёзсин. Илло жанг тонг билан тикланур. Мушт еган душман кўтосдай қасосқордир. Хўш... жудоликлар юз бердимми?

Биринчи бўлиб Хўрдак Бухорий сўз олди:

— Менинг сафимдан ўн беш жигаргўшамиз оламдан кўз юмди. Тун салтанати фуқароларидан беш нафар, толиби

илмлардан тўрт нафар, ғайридинлардан икки нафар, камонгаронликлардан тўрт нафар...

— Йигирма нафар қарчиғайимиздан айрилдик...— ҳисобот берди Ахий Жаббор.— Наддофлардан тўртта, қолвачилардан бешта, қалаңдарлардан учта, Тун салтанатидан бешта, толиби илмлардан иккита, битта гунг йигит...

— Эллик нафар аскаримиз ҳалок бўлди...— деди Мавлонозода.— Соҳиб Чангалдан айрилиб қолдик... Ўн беш нафар толиби илм, йигирма нафар Тун салтанати фуқароси, тўққиз нафар кулоллардан, қолганлари турли қавм кишилари эди...

Кейин ўлжаларни тақсим қилиш бошланди.

— Бешдан бирини одатда ҳукмдор олади,— Абу Бакр Калавий қўшин бошлиқларига қаради.— Аммо, феъли яхшилар, сиз барчага баробар тақсим айлангиз! Бу сарбадорлар расм-русумидир...

Машварат алламаҳалгача давом этди. Сўнг кўриқчилардан бошқа барча уйқуга кетди... Фақатгина Абу Бакр Калавий ухламади. Майдонни айланиб посбонларни кўздан кечирди. Мавлонозода аскарлари олдида Жаҳонгир ҳам посбонлик қилаётган экан. Сарбадорлар сардори жанг давомида ҳеч кимга билдирмай қизидан бохабар бўлиб турди. Ҳозир ҳам ундан ҳол-аҳвол сўраб қўйгани ўша ёққа юрди.

Чўпон ота тепалигида чодир тиккан Жета хони Илёсхўжа аҳволни билиб, қаттиқ дарғазаб бўлди:

— Салтанат ҳукмдори Амир Ҳусайн, Темурбек қочиб қолган бўлса... Кимга қарши от сурдингиз, эй Тўлан Буғо? Кимга қарши от сурдингизу кимдан қочдингиз? Бир пайт сичқон деганимизга кўнглингиз чўкиб кетганди. Хе-хе-хе-хе! Кимсен, Жета хонининг Тўлан Буғодай лашкарбошиси қандайдир сарбадор деган қаланғи-қасанғи, қўшки одамлардан қочиб ўтирибди. Энди бўйингда бўлади!.. Тугасен!! — Илёсхўжа охирги сўзларини зуғум билан айтди.

Жангда енгилиб кўзига дунё тор бўлган Тўлан Буғо ориятнинг кучлилигидан бу гапларга чидаб туролмади. Шартта қиличини суғуриб Илёсхўжа томон отилди! Шункум баҳодир кўндан бери унинг авзоини кузатиб турарди. Тўлан Буғо ўрнидан туриши биланок, ён томонидан боши аралаш қилич солди. Қилич Тўлан Буғонинг ўнг елкасининг бўйнидан айириб қўйди.

— Дакус! — деди Тўлан Буғо. У энди Шункум баҳодир томон ўгирилди ва қадам қўймоққа уринди. Шункум баҳодир

хайкиб ортига тисланди, яна қилич солмоқчи эди, улгурмади, Тўлан Буғо бир қадам босди-ю, гурс этиб йиқилди...

Илёсхўжа тахтада жим кузатиб ўлтирарди. Бугунги мағлубиятнинг ўзи нохуш эди, аммо Тўлан Буғодай баҳодирдан айрилиши унга бағоят оғир ботди. Бу яхшилик аломати эмас!..

— Эртанги кун жанги жилови Шункум баҳодирга тутқазиладур!

Хон бошқа сўз демади.

Шундан сўнг ҳамма уйқуга ётди. Чўпон ота тепасида баркашдай ой чиқди. Ғир-ғир тунги шабада эса бошлади.

* * *

Эртасига мўғуллар жуда эҳтиёт бўлиб ҳужум бошладилар. Улар кўча охиридаги бандгача бордилар-да, нечундир, бирдан орқасига қочиб қолдилар. Бу ҳайрон қоларлик ҳол эди. Сарбадорлар кўриб ҳеч нарсага тушунмадилар, мўғулларга нима бўлди, мағлубиятни тан олиб жанг майдонини ташлаб қочдиларми, деган хаёлга бордилар. Қувонганлар бўлди. Мўғуллар шу орада шаҳардан ташқарига чиқиб кетишди. Кўча тинчиб қолди.

— Хайрият! — қичқирди жангчилардан бири банднинг орқасидан. — Уруш тинди! Тинди!

— Тинди-и-и!.. — кўшилди бошқа жангчи.

— Душман ўз оёғидан йитди! — ҳайқирди Жаҳонгир.

— Нима, уруш тугадими?.. — ҳайратда сўради ёш жангчи. У Ҳалвойи кўшинидан, соқадан — илғор қисмга бугун ўтказилган эди. — Мен урушга кирмай туриб-а?

— Ҳеч бўлмаса душманнинг ортидан қувайлик, нега қараб турибмиз? Етган жойимизда тилка-порасини чиқарайлик! — ҳайқирди эроний йигит.

— Тилка-порасини чиқарайлик! — қувватлади Жаҳонгир ва тез чепдан ошиб ўта бошлади. Бошқалар унга эргашди.

Баронғор аскарбошиси Хўрдак Бухорий илғор қисмдан жангчиларнинг банддан ошиб ўтаётганини кўрди, дарров уларнинг ниятини фаҳмлади: қочган душманни қувиб боришмоқчи! У Дадаалига буюрди:

— Тез ана бу жангчиларга айт, жойларига қайтишсин! Душман ўзини қочган кўрсатиб турибди. У ҳаммамизни шаҳардан ташқарига чиқариб олмоқчи! Кейин осонгина

қиличдан ўтказмоқчи! Бу кўчманчиларнинг суйган усулидир. У айёрлик қилмакда! Ҳозир яшиндай ортига қайтадир! Тез бўл! Чоп!

Дадаали кўчанинг ўртасига чиқиб олдинда келаётган Жаҳонгирнинг йўлини тўсди:

— Қайт! Фаним алдовига учма! У қочмаган, балки ўзини қочганга солган! Қайт!

Мавлонозода боқса, Жаҳонгир, келишган йигит тагин қондадан чиқиб, ҳамманинг олдида душманни қувишга ундаб бораётир! Унга бир неча жангчи эргашган ҳам. Бунинг бари йигирма-йигирма беш қадам нарида содир бўлмоқда. Илғор қисм лашкарбошисининг кўзлари ғазабдан чақнади.

— Жаҳонгир! — Мавлонозода бир сакраб чепдан ўтди-да, йигитга етиб олди. — Интизомни барбод қилганинг учун жазойингни тортажаксен! Начора!

У шартта қиличини суғурди-да, Жаҳонгирга ташланди. Бир чеккаси, лашкарбоши қатъиятини кўрсатиб қўйиши ҳам керак эди. Жаҳонгир бўш келмади, у ҳам қиличини қўлига олди. Терак бўйи кўтарилган офтоб қилични ярақлатиб юборди. Ўртада қиличбозлик бошланди. Эпчилликда ким илғор эканлиги сезилмасди, Жаҳонгир рақибининг ҳужумини усталик билан қайтарар, ўзи ҳам ҳужумга ўтарди. Атрофдагилар аралашини ҳам, аралашмасликни ҳам билишмас, бирор қор-қол юз бермасин, деб ташвиш чекишарди, холос.

Мавлонозода ҳеч устунликка эриша олмаётганидан жаҳли чиқа бошлади. У интизомни такрор бузган бу ўзбошимча аскарнинг таъзирини бериб қўйиши лозим! Токи барчага яхши сабоқ бўлсин, интизомни бузиш, русумга риоя қилмаслик нималарга олиб келишини билиб қўйсунлар! Мана унинг бир ҳамласи нишонга тегди, нимадир жаранглаб кетди. Қилич кўктемирга тегиб қайтганди, Жаҳонгирнинг устидаги темир зирҳ унча-мунча зарбани кўрдим демасди.

Жаҳонгир деганимиз ҳам тинмасди. Холисалилло айтганда, қиз бечора чарчаб қолди, аммо орият юзасидан Мавлонозода билан баробар олишарди. Одатда кураш пайтида юз берадиган қизғинлик, иштиёқ, жаҳду жадаллик васвасаси уни ҳам қамраб олди. Аммо унга қийинроқ: биринчидан, у савашда Мавлонозодани аяб боради, чунки рўпарасидаги йигитнинг кимлигини билади. Мавлонозода эса, аксинча, рақибининг кимлигини билмайди, шунинг учун аямай қилич ўйнатади.

Шу пайт Хўрдак Бухорий шошилиб улар томон кела бошлади, чапдан Ахий Жаббор ҳам унга қўшилди.

— Тавбанга таянасен ҳали! — тиш орасидан дерди Мавлонозода ҳансираб. — Кечирим сўрамагунингча қўймасмен!..

Жаҳонгир эса жангга берилиб кетиб кечирим сўрашни ҳаёлига ҳам келтирмасди. Мавлонозода ниҳоят рақибининг бошини мўлжаллаб қиличини ёнламасига солди! Жаҳонгир чап бериб қолди. Қилич дубулғанинг учига тегиб учириб кетди, қизнинг қора сочлари кўктемирнинг устига ажабтовур ёйилди! Қиличбозлик қилаётган йигит йигит эмас, қиз экан... Қиз бўлганда ҳам ким денг? Жаҳон! Ҳамма оҳ уриб юборди! Ҳайратга ғарқ Мавлонозода қиз бола билан жанг қилганига ер ёрилмадию ерга кирмади! Етиб келган Хўрдак Бухорий Жаҳоннинг жасоратига тан берди:

— Баракалла! Сен қиз бола эмас, мард йигитлар қаторидасен!

— Ие-ие! — дер эди холос Ахий Жаббор...

Мавлонозода тездан ўзини қўлга олди; севгилисининг шижоатидан дилида бемисл ғурур туйди, қиличини қинга жойладую югуриб бориб Жаҳоннинг дубулғасини учиб кетган ердан олиб таъзим билан қизга тутди:

— Сиз енгдингиз! Мағлублик жандасини эгнимга илурмен. Мана, бошим! Бир қошиқ қоним ихтиёрингизда-дур...

Банднинг орқасидаги жангчилар орасида шов-шув кўтарилди:

— Қиз бола экан-а? Қаердан келгон у?

— Қиз боланинг қиличбозлик қилишини кўрингиз!

— Тўмарис! Тўмарис!

Жаҳон дубулғани кийди, у нимадир демоқчи эди, бирдан мўғулларнинг сурон солиб қолиб келаётгани эшитилди.

— Ҳамма жой-жойига! — бақирди камонмерган. — Мўғуллар ҳийладан иш чиқмагач, тағин бостириб келишмакда!

— Ҳамма жой-жойига! — такрорлади Мавлонозода ҳам ноқулай вазиятдан қутулганига шукрлар қилиб...

* * *

Шункум баҳодир бошчилигидаги мўғул лашкари тағин бостириб кела бошлади. Тағин чепнинг орқасидаги Мавлонозода лашкари шинақлардан ҳужум қилди. Хўрдак Бухорий билан Ахий Жабборнинг аскарлари мўғул қўшинини икки

ёнидан қисти қафасга олдилар, палахмонлар ишга тушди. Сурон кечгача тинмади. Ҳар икки томондан ўлганлар бўлди.

Иккинчи кун ҳам иш чиқаролмаган душман, учинчи кунги шаҳар аҳлидан совға-салому тансуқот талаб қилди. Бу гапни эшитган Абу Бакр Калавий бундай деди:

— Уларга бергун ҳадю тансуқотимиз омонат жонларидир. Бошқа берадиган нарсамиз йўқ!

Мўғул лашкари энди шаҳар атрофини талаб, одамларни кул қилиб олиб кета бошладилар. Бу пайт Илёсхўжага нохуш хабар етди: мўғул аскарларининг отларига ўлат тегибди, майдон ичида бари бирдан ўлиб қолаётганмиш. У тезда Шункум баҳодирни чорлатди.

— Эй, улуғ хон! — тиз чўкиб деди Шункум баҳодир. — Отларимизга қирғин келди! Тўртдан бир уловдан ортиғи қолмади, сипоҳийлар пиёда қолишди. Отлиқ шаҳарни ола олмадик, пиёда нечук қилурмиз? Қўшин ичра хавфу ҳарос шабадаси эсадир, ожизлик ва саросималик саслари эшитиладир...

Илёсхўжанинг қовоғи тушиб кетди. Устига-устига, юртдан келган хабар ҳам Илёсхўжанинг тезроқ қайтишини тақозо қиларди. Юртда тахт учун пинҳона кураш бошланибди. Афсус, барча юмушлар тагин кейинга қолди. Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Солисарой, Амир Хусайн ва Темурбек билан ҳисоб-китоблар... Замон такрор найранг кўрғазди...

У жанг оқибатидан хурсанд эмаслигини, кўнгли қаттиқ чўкканини яширолмади. Хоннинг аҳволи жуда аянчли эди.

— Савашни тўхтатингиз! — фармон қилди Илёсхўжа. — Юртга!..

Жангнинг тиниши ҳақидаги хабар кўшинга чақмоқдай тез тарқалди.

Маънисиз жанг-жадаллардан ҳориб-толган, оилаю болачақаларини соғинган сипоҳийлар бир-бирларини: «Юртга ёнғаймиз! Юртга ёнғаймиз!» деб табриклашар, қувончларини яширишмасди.

Қайтиш бошланди. Борлар, отларини миниб олдилар, йўқлар, тиркишларни орқаларига боғлаб, ўз диёрларига пиёда юз қўйдилар. Бу мўғулларнинг сўнгги бор хуружлари эди, ўша-ўша улар Туронзаминдан бутунлай илик тортиб кетдилар. Мўғул босқинчиларининг оёғи юртдан батамом узилди. Чингизхон истилосидан бошланган, қарийб юз эллик йил давом этган мўғул истибдодига чек қўйилди. Буни Самарқанд сарбадорлари адо этдилар.

ЖОМЕЪ МАСЖИДИДАГИ ХУТБА

Жума куни Самарқанд аҳли Жомеъ масжидига пешин намозига йиғилдилар. Масжид ҳовлиси мусулмонлар, косиблар, сарбадорлар билан тўлди. Имом Қутбиддин суннатдан кейинги фарзи айнини бошлашдан аввал сомеларга юзланди, дона-дона қилиб хутба ўқимакка турди. У одатда хутба ўқиганда бидирлаши йўқолиб кетарди:

— Аҳли мусулмонлар! Подшолик шукуҳисиз, ғолиб мард Самарқанд аҳли ушмундоқ бадкор ва ғаддор аскарлар билан бошма-бош келдилар. Ғанимнинг шиддату иддаоларига баробар тарзда турдилар. Илло Жета сипоҳининг музаффарият ила чўзган қўллари шаҳар аҳлининг номусу молларига тега олмади... Ҳукмдорлар шавкату шижоатига муносиб черик ва аларнинг ноиблари саъй-ҳаракатлари билангина бўладирғон мулку мерос муҳофизати ғолиб жамоанинг қўлидан келди. Мангу мунгсиз эгамнинг марҳаматидан душманнинг қизил юзи сариғ бўлди, хуфтон кўнгиллар фаришта жамолидай ёришди...

— Иншоолло! — деб қўйди мударрис Хожа Лутфуллоҳ.

— Ёришди, ёришди! — дейишди сарбадорлар.

— Улуснинг суянчи, мўминларнинг таянчи Амир Ҳусайн ўз жонини сақлайман дебон, бор жаҳонини ташлаб, юртни аждаҳо оғзида қолдирмакка кўнди. Бас, даврон дийдаси, кўҳна дунё кўзи кўрсинким, Самарқандни бало-қазодан омон сақлаб қолган жамоа — сарбадорлар жамоасидир! Анинг тепасида фикру тадбирда оқил Абу Бакр Калавий, саодатманд Мавлонозода, довьорак Хўрдак Бухорий камонмерганлар турдилар. Худои таоло аларнинг шаънларини пок этсун, домонларини олудалиқдан сақласун, обрўларини жаҳонларга тенг қилсун! Омин!

Ҳамма «Омин!», «Омин», «Тенг қилсун!» деб дуога қўл кўтарди. Сурон қўтди.

— Самарқанд сарбадорлари сардори Абу Бакр Калавий шаҳар султони, тангри таоло унинг умрларини зиёда қилсун,— давом этди имом Қутбиддин.— Юрт маснадига минадир, баским биз бул айёмдан эътиборан, яъни тарих етти юзу олтмиш еттинчи йилда, илон йили сафар ойи ўн бири жума оқшоми, унинг муборак номини хутбага қўшиб айтадурмиз ва жума мўминларни яхши дил юзидан огоҳ

этадурмиз! Ҳар жума номлари хутбада зикр этилуру ва танга зарб қилинур!

Масжид ҳовлиси гувиллади:

— Буюрсин! Буюрсин! Султонимиз омон бўлсин!

— Одил пошшо! Одил пошшомиз яшасин!

— Олло-таоло марҳаматидан дариг тутмасин!

— Омин! Омин!

Олдинги қаторда чўкка тушиб ўлтирган шайхулислом Абулворис Самарқандий чархи кажрафторнинг бундоқ шевасидан ҳайратда, бошини қуйи эгиб ўлтирарди. Қавомиддин қози Абу Бакр Калавийдай бир ялангоёқнинг шунчалар мартабага эришганига чидай олмас, дунёнинг кўзи кўр эканлигига яна бир қарра имон келтирар, унинг ҳам дарди ичда эди. Маҳаллаларнинг бойлари эса индашмас, кўргилик-да, дегандай бош тебратиб ўлтиришарди, холос. Абумансур Жаммазабон девонбеги ёнида чўк тушганди. «Абу Бакр Калавий юрт бошига чиқди, у қозикалондан баланддир. Бас, мен ўшанга йўл топмоғим жоиз...» дерди у ўз-ўзига. Сарбадорларнинг чеҳралари очиқ, улар тақдирнинг бу қадар илтифотидан бағоят мамнун эдилар.

Қавомиддин қози кутилмаганда минбарга яқин келди.

— Имом Қутбиддин хутбани чиройли ўқидилар, илло зиммаларидаги бурчни ухдаладилар. Самарқанд не-не ҳукамо кўрмади, ҳе-ҳе!.. Мана букун давлат курсида қарор топган ардоқли Абу Бакр Калавий улар орасида энг мўътабар, энг манглайи ёруғ одил пошшолардан бўлғуси, иншоолло, худодан шунини тилайдурмиз... Инчунун мўътабар ҳукмдоримиз Самарқанддай шаҳар ҳукмдорига хос шавкату шижоатига эга бўлмоғи лозимдир.— Қозикалон сукут сақлади.— Султонимиз зудлик билан Наддофлар кўчасидан Арк кўчасига, Самарқанд ҳокими хонадонига кўчиб ўтишлари даркор. Биз, шаҳар ақобиру аъёнлари ушбу сўровимиз инобатга ўтадур, дебон умидворимиз, илло...

— Умидворимиз!

— Ҳукмдоримиз раҳматли Садр Сулаймон хонадонига кўчиб ўтадир. Илло, девони олий, девони амлок, девони мушриф барчаси Аркда жо бўлмишдир. Садр Сулаймон хонадони, дедик... илло кўнгилларига заррача келмасинки, киши хонадонига қадам ранжида қилурманму, деб... Ушбу хонадон, аслан уники ҳам эмасдир, бу ўзганинг ёдгоридир... Ҳе-хе-хе! Дерларки, ҳовли Кепакхон замонида бино бўлмиш...

Қозикалон узоқ гапирди. У Садр Сулаймон замонида

авому улус аҳволи бағоят оғирлашганидан сўзлади. Авом-ку авом экан, ҳатто ўзи каби мансабдор бир одамнинг ҳам ҳеч косаи оқармагани, яхшиларнинг хор-зор бўлгани, закоту хирожнинг бемаза қовун уруғидай урчиб кетгани, ноҳақдан йилига неча маргалаб ўлпон йиғилишини айтиб ўтди. Самарқанд ҳокимининг нуфузи ниҳоятда кучли эканлигини, қозикалондай одамларнинг кўп сўзлари ерда қолиб кетганидан нолиди. Энди барини яхшиламак учун янги ҳукмдорнинг саъй-ҳаракати лозимлиги, ўзи ҳам шу йўлда белини маҳкам боғлашини билдирди ва бошқаларни ҳам сидқидил бўлишга, иншоолло, оллони эсдан чиқармасликка чақирди.

— Ажаб,— деди Хожа Лутфуллоҳ аста қози сўзини тугатгач, имом Кутбиддинга,— Садр Сулаймон замонини янги ҳукмдор олдида қорага бўяб ташладилар-ку қозикалон жаноблари? Намунча беқарорлик? Ахир Садр Сулаймон Самарқанд ҳокими бўлғонда, ҳозиргидек эсимда, биринчи хутбадан сўнг ҳам Шоҳмалик қавчин замонидан норизо бўлиб гаширган, янги ҳукмдорни улуглаб кўкларга кўтарғон эдилар... Бор-йўғи шунга икки йил бўлмақда, холос! Энди бўлса аксинча...

— Ўшанда ҳам,— пичирлади имом Кутбиддин.— Янги ҳукмдорни Шоҳмалик қавчин хонадонига кўчиб ўтмакка биринчи бўлиб даъват этмиш эди...

— Косам оқармади эмиш... Ажаб! — яна мударрис сўз олди.— Қозикалон ўзларининг нопок ишларига илонлар пўст ташлайдир. Ришвахўрлик, фаҳшбозлик унинг суйган касби, бу маънода Садр Сулаймондан қолишмасди, Хонлик оқа хонадонидан оёғи узилмасди... Ажаб... Ажаб... Сўзлагани тил айланмайдир! Ё олло!

— Нимасини айтасиз, Хожа Лутфуллоҳ! Тағин янги ҳукмдор келса, бу замон устидан ҳам арз қиладир, оғзига сиққанча мағзава тўқадир!..

— Имонсизнинг иши бу, имонсизнинг иши! — мударрис қўл силтади.— Қози даъвогар бўлса, арзингни олло эшитсин, деган мақол шундан қолғон...

Жаммазабон девонбеги қози сўзларидан ҳайратга тушмади, аксинча, тўғри қилди, деган фикрга келди. Ахир янги ҳукмдорнинг қошида ишончга кириб олиши керак-ку! Ишончга кирмакнинг йўли, девонбеги назарида, учта, яъни: аввалги ҳукмдорни ёмонламак, унинг айбларини кўпиртирмак ва янгисига хушомад қилмақдир. Аслан бу уч нарсанинг аввалги иккиси бўлса кифоя, шу иккиси учинчисини исбот

қиладир, бошқача айтганда, хушомад дегани шулдир. Учови кўшилиб садоқатни пайдо этадир. Жаммазабон девонбеги ана шундай садоқат эгасидир, деган мартабага эришса кифоя. Унинг қозикалон сўзларига ғаши келган жойи бошқа: нега бу гапларни девонбегидан олдин айтадир? У Садр Сулаймонни Жаммазабон девонбегидан ортиқ билмайди-ку? Асли кўп нарсаларни билгувчи Худобанда эди, у ҳам тупроқ маҳаллалик бўлиб кетди...

— Ҳоким ҳазрат олийлари! — муурожаат қилди Жаммазабон девонбеги Абу Бакр Калавийга қарата.— Садр Сулаймон яхши одам эдилар, ер бориб айтмасин... Лекин феъл-атворида эл-улус норозилигига сабаб жиҳатлар борлиги, мана, қозикалон сўзларидан ҳам аён бўлди. Улус ҳақиға, салтанат ҳақиға хиёнат бобида ул зотнинг олдиға тушадиғани йўқ. Азбаройи гуноҳлари кўплиғидан ул киши уятдан юзларини тупроқ остига яширдилар...

Жаммазабон девонбеги гапининг сарбадорларға, янги ҳукмдорға нечук таъсир қилмоқда эканлиғини билмоқ учун туташ ўсиқ қошларини чимириб Абу Бакр Калавийни қидирди. Абумансурға эса худди шу нарса — Жаммазабон девонбегининг ношукурлик қилиб айтган сўзлари керак эди. У пайт келганини билди, янги ҳукмдорға садоқатини кўрсатиб кўймоқчи бўлди:

— Бу сўзларға ишонмангиз, султоним! — деб қичқирди у.

Ҳамма Абумансурға қаради.

— Ишонмангиз, султоним! Садр Сулаймоннинг гуноҳлари кўп, худо ҳам кўргизди, у ўзи боқиб олган қулвачча дастидан ўлиб кетди. Аммо ўша гуноҳларнинг ярми Жаммазабон девонбегига тегишлидир. Ўзим гувоҳмен, қишлоқлардан олинган хирожнинг ярмини ёниға олиб қоларди, ҳокимға эса райиятни ёмонларди, ҳоким тафтиш айламасди. Ҳокимнинг гуноҳлари кўплиғидан юзини тупроқ остига яширди, деди. Аммо, тупроқ остига яширай деса Жаммазабон девонбегида юз йўқ, нимани яширади?..

Жаммазабон девонбеги Абумансурнинг бундоқ қилишини ҳеч қутмаган эди, шошиб қолди:

— Ие... ие... Абумансур! Туз-намак бўлувдик... Кўзинг шилпиклашиб юардинг, одам қаториға киритувдим сени, туз кўр қилгур! Ит семирса эгасини қопади, деган мақол бор... Бас қил, эй ҳўл бало!

— Мақолингиз ўзингизға сийлов! — девонбегининг биқ-

кидай семизлигига ишора қилиб деди Абумансур. У ҳамма-нинг олдида Жаммазабон девонбегини талашга турди. Унинг айғоқчилиги қолмади, иккиюзламачи деб атади, охирида янги ҳукмдор бундоқ кишилардан эҳтиёт бўлишлиги лозимлигини уқтирди. «Тўғри! Тўғри!» деб қувватлашар эди уни одамлар. Қавомиддин қози ҳам Абумансурнинг безбетлигидан ҳайратга тушди: «Оббо, занғар-ей! — деди ичида ўзига-ўзи.— Гап келди, деб чолворини ҳам ечиб юборди-ку? Товонига тахтакач боғлаб жиш бўлгунча кал-таклатадиган хилидан экан-ку, хумпар! Билмас экан-мен...»

Хутба жанжалга айланиб кета бошлади. Имом Қутбиддин издахомни тинчитмак мақсадида деди:

— Эй, аҳли мусулмон! Бировнинг маъракасини азага айлантирмакни ўйлағон ҳар қандай кас нодон саналадир. Бул маскан ҳар ким ўз душманига нафратини изҳор этадиган жой эрмас. Бул жой масжиддир, мангу мунгсиз эгамнинг кўргизғон илтифотига беадад шукр айлайдигон жойдир! Фақат менинг эмас, балки етти пуштимнинг ҳам савоби куймасун, деган киши ушмундоқ мубоҳасадан тийиладур! Шундоқ кунларга етказғонига шукрлар келтирадир! Шайтонга ҳай беринг, мусулмонлар!

— Маъкул сўзладилар, имом домла! — деб қичқирди Дадаали.

— Имонни унутмайлик! Тоат-ибодатимиз куйиб кетмасин!

— Мусулмонлар! Суронга эрк бермангиз! — деди шайхулислом Абулворис Самарқандий.— Филҳақ, аввалги ҳоким замонда эл-улус азият тортди. Авом оч-юпундир, эл осмон дастурхонидаги офтобу ой паиридан ўзга бутун нон кўрмасди. Аммо, гап бошқадир. Маълумингизким, пешин намозини бажо келтирдик. Хутба ўқилди. Имом-хатиб Қутбиддин юрт маснадига оқилу доно Абу Бакр Калавий чиққанлигини аён этди. Бас, биз ўтронни қўйлик, янги ҳукмдоримизни муборакбод айлайлик!

Атрофдан маъқулловчи овозлар эшитилди.

Абу Бакр Калавий олдинги қаторда Уста Кулол, Хўрдак Бухорий, Мавлонозода ва Ҳалвойилар ўртасида чўк тушганди. У пахтагуллик жома кийиб олган, бошида кичик салла, чўяндай қора юзидан қувонганини ҳам, ташвишланганини ҳам билиб бўлмас, гоҳ-гоҳ шопмўйловини силаб қўяр, кўй кўзлари жиддий боқарди. Одамларнинг гапларини

синчиклаб эшитар, у гапларнинг ўзига алоқадор эканлиги кўнглининг қаеригадир жизиллаб тегар, вужуди яйради. Масжид ҳовлисини тўлдириб турган одамлар, бутун шаҳар аҳли, казо-казоси энди унинг бир оғиз сўзини кутиб турибдилар. У султон, Самарқанддай машҳури жаҳон гулистон шаҳар султони, одил пошшоси! Шаҳар мана энди фозил шаҳар бўлажак! У юрт маснадига минди, бас — ҳамма юмуш кўзланган йўлда рўёбга чиқажак! Фармон айлайди, вассалом!

Абу Бакр Калавий атрофига, дўстларига қаради: энди улар шаҳар ҳокимининг фармонига мунтазир бўлишади, дўстлари, сарбадорлар, ҳамма — қозикалон ҳам, шайхулислом ҳам, бошқаси ҳам! У баланд кўшкни тасаввур қилди — чиройли ойнаванд нақшин кўшкда тахт қўйилган, унда Абу Бакр Калавий ўлтирибди, пастда эса бутун шаҳар аҳли — уларнинг ичида дўстлари ҳам бор, унга меҳр тўла кўзларини тикишган... Улар фақат бир одамни — юрт султони Абу Бакр Калавийни кўрадилар, холос. У эса одамларга эмас, олисларга боқади, вужудида жам бўлган ҳокими мутлақлик, ҳақ, ихтиёр, ирода, иқтидор туйғуларидан ўзини бақувват сезади... Ҳокимият инъоми, фармон қила билмак нашъаси, бахти унга насиб этди, унга, Самарқанд сарбадорлари жамоаси оқсоқоли, кечаги наддоф, бугунги юрт султони Абу Бакр Калавийга, одил пошшога!

Самарқанд ҳокими Абу Бакр Калавий бундоқ хаёллардан ҳайрон бўлди, улар кўнгилга ўғринча кириб олгандилар. Ўғринча кирган нарса чиқиб кетмасликка ҳаракат қилади. У бошқа одамга айланиб қолганга ўхшади, нечундир ёт хаёлларни ўзидан ҳайдаб юбора олмади, тўғриси айтганда, ҳайдашга уринмади. Юрт султони бундоқ хаёллар одамни яккалантириб қўйишини, эл-улусдан айириб юборишини ҳозирча билмасди. У хаёллар — кибру ҳаво, бемаҳал келган ғурур хаёллари эди.

Одамлар эса гапдан тўхтамасдилар. Самарқанднинг манглайи ёруғ шаҳар эканлиги, унинг жуда кўп ҳукмдорлар кўргани, фирдавсмонанд маконга айлангани, Чингизхон истилосидан сўнг вайрон бўлгани, Кепакхон, Тармаширин, Амир Қозоғон, Амир Абдулла, Амир Ҳусайн салтанати ва ниҳоят, мана одил пошшо юрт маснадига мингани борасида сўз кетди. Абу Бакр Калавийни султони ислом дейилди, етти иқлим шаҳаншоҳи, арзандаи само, ғолиби ғаним деб аталди. Гап орасида одил пошшонинг фазилатлари ҳам айтиб ўтилди. Мавлонозода, ногиклар сўзидан Абу Бакр Калавий-

дек саллани кичкина қилиб ўраб юриш ҳам ажойиб фазилат эканлигини билиб олди. Одил пошшонинг турган-битгани фазилат экан, соҳиб илм, ақли тийрак, фасоҳатманд, чаққон, зеҳни солим, уйғун таъб, дўстига содиқ, тавонолиғ унга ёрди... «Муаллими соний Абу Наср ал-Форобий фозил шаҳар сардориди ўн икки фазилат жам бўлсин, дегандилар. Абу Бакр Калавийда ҳозирнинг ўзида фазилатлар ундан ошиб кетди-ку? Демак, шаҳарга бир ўзлари ҳокимлик қиларму эканлар! У ҳолда Хўрдак Бухорий ва Мавлонозода нима билан машғул бўлурлар?.. Фозил шаҳарни уч киши бошқарурми ва ё бир киши?..» Мавлонозода ана шуларни хаёлидан кечирди.

— Эй, аҳли мусулмон! — деди яна имом Қутбиддин. — Машойихлар дерларки, юрт соҳибни тахтига минғон зот ҳамма жиҳатдан ибрат эгаси бўлмоғи жойиз. У жангларда ботир, арслон юракли, қоплон билакли, айиқдай ҳийлакор, буқадай қасоскор, нортуюдай кекчи, зағизғондай сергак, сорлочиндай кўзи ўткир, инсондай комил бўлмоғи даркор! Мана, юрт эгаси Амир Ҳусайн андоқ бўла олмади, валлоҳ анинг зиён-заҳмати буткул мамлакат баробаридадир. Бас, айрим каломлардан кўнгилларимиз тугилиб қолди. Тугилгон кўнгилни султон сўзи ёзадир. Ҳокимимиз фуқароларидан икки оғиз сўзларини дариғ тутмасунлар! Дариғ тутмасунлар!

— Мунтазирмиз! Одил пошшомиз исмига яраша адолатли бўлса кифоя! — қичқирди сарбадорлар.

— Мунтазирмиз! Сўзласин! — кўншилишди Тун салтанати фуқаролари.

— Одил пошшо сўзласин! — ҳайқирди толиби илмлар.

Ҳамма Самарқанд ҳокими Абу Бакр Калавийни минбарга чорлаб сас берарди. Шайхулислом Абулворис Самарқандий бу гаройиб издаҳомга боқиб ҳайрат бармоғини тишлар эди. У мана бешинчи мучални ҳам ўринлатиб кўяй деб турибди, не-не хутбалар иштирокчиси бўлган, не-не ҳукмдорлар, салтанат эгалари номини зикр этганларини кўрган. Аммо хутбанинг бундоқ хилини илк бор кўриши. Ҳа, ҳа, илк бор кўриши! Одатда нешин намози адо этилгач, фарзи айнини бошлашдин олдин ўқиладурғон хутба мухта-сар, ҳар қандай баҳсу муноқашадан холи бўлгувчи эди. Бу сафар эса хутба жанжалу тортишувга айланиб кетди. Ҳа, ўзга замон келди, сарбадорлар замони. Уларнинг расм-русми не деса бош эгмоқдан ўзга чора йўқ...

Самарқанд султони, сарбадорлар сардори Абу Бакр Калавий сўз айтмакка тараддусланганда масжид ҳовлиси

сув куйгандай жимжит бўлиб қолган, сукунатни Чорсу майдонининг у четида — бозор дарвозаси рўпарасида қий-чув ўйнаб юрган болакайларнинг шовқинигина бузар эди.

— Муҳтарам Самарқанд аҳли! Мусулмонлар! Дину ислом акобирлари! Юртнинг улуғу кичиклари! Бугундан эътиборан билингким, эй феъли яхшилар, янги замон келди, сарбадорлар замони! Термизу Фарғона, Тошкенту Бухоро аҳлидан элчилар етишиб, бизнинг йўлимизни тутмакчи эканликларини холисанлилло билдиришмакда. Сарбадорларнинг эътиқодларидан бири ушбудир: «Ҳокимлар зулму истибдод туғини юксак кўтарадилар. Агар ҳақ-таоло қўллаб юборса, биз истибдод туғини йиқитгаймиз, зулм зангини ҳаёт оинасидан кетказгаймиз. Борди-ю, енгилсак, бошимиз дорга тортилсин! Сарбадор!»

— Сарбадор! — гувиллади масжид ҳовлиси.

— Сарбадорларнинг саъй-ҳаракати ила юртимизда ҳуррият насими эди, Илётсхўжадай ғаддорнинг нопок қадами етмади, золим ва беандиша жамоанинг илдизи кесилди... — Абу Бакр Қалавий бир оз ўйлаиб давом этди. — Сарбадорларнинг эътиқодларидан бири ушбудир: «Заминдорлар, бойлар, барча ерларни, мулкни идора этурлар, ҳаётнинг ноз-неъматларига соҳиблик қилурлар. Тасарруфоти ўз билгиларичадир. Сарбадорлар улардан ана шу бойлигу сарватни тортиб олгусидир ва барчага — толиби илму гадога, косибу заминдорга, мусулмону ғайридинга баб-баравар тақсим айлайдир. Ҳамма тенг бўлмоғи даркордир. Дўкону тегирмон, мадрасаю хонақоҳ карвонсарою бозор — бари-бари сарбадорларнинг умумихтиёрига топширилур. Баски, шаҳар бир-икки кишиники эмас, авомунносники бўлур, эй феъли аълолар! Барча бир хил либос киюр, бир хил таом тановул қилур. Инсонлар бирдай туғиладилар ва шунга кўра улар тенг қисобланурлар. Бизлар барча кишиларни тенг ҳуқуқли қилмак, ҳаёт ноз-неъматларини жамоа ўртасида баб-баравар баҳам кўрмак учун тиним билмайдуرمىз ва чекинмайдуرمىз. Борди-ю, бу йўлда мағлуб бўлсак, бошимиз дорга тортилсин! Сарбадор!»

— Сарбадор! — қичқирди оломон.

— Муаллими соний Абу Наср ал-Форобий, ватандошимиз, фозил шаҳарни орзу қилмиш эди, — давом этди сўзини сарбадорлар султони. — Фозил шаҳарда зоҳирий вазифа шаҳарни мудофаа этмак, истилочилардан омон сақламақдан иборатдир, ботиний вазифа — улусни бахтли-саодатли

қилмақдир. Бахт-саодатга эса йўл маърифат боғидан, тарбия чаманзоридан ўтадир, эй феъли хушлар! Шаҳарни фозил шаҳарга айлангирмак йўли, обод этмак чораси савдо ила ҳалол манглай теридадир. Улуснинг ўзи сайлаган ҳукмдор улусга хизмат қилур. Фозил шаҳарда ҳукмдор ҳам бўлмас, тобе ҳам. Сарбадорларнинг эътиқодларидан бири ушбудир: «Самарқандимизни фозил шаҳарга айлангирурмиз, унинг эли бахт-саодат соҳиби бўлур! Агар шундоқ қутлуғ йўлда толе биздан юз ўгирса, бошимиз дорга тортилсин! Сарбадор!»

Бу гал қудратли садолар шаҳарнинг пучмоқ-пучмоқлари-гача етиб борди. Сарбадорларнинг голибона саслари еру кўкни тутиб кетди.

Бирдан ҳамманинг кўзи гуллик оқ кийгизни кўтарганча ҳаллослаб келаётган мамнун Жаммазабон девонбегига тушди. Гап шундаки, янги ҳукмдорнинг юрт маснадига чиқиш маросимида яна бир фасл бор бўлиб, хутба ўқилгандан сўнг султон кийгизга ўтқазилмоғи керак. Жаммазабон девонбеги бир ғуломни уйга физиллатиб кийгиз олдириб келди.

Абу Бакр Калавийни оқ кийгизга ўтирғиздилар. Кийгизнинг бир учини Мавлонозода, Хўрдак Бухорий, Уста Кулол, Қалвойи ушладилар, иккинчи чети шайхулислом Абулворис Самарқандий, Қавомиддин қози, Жаммазабон девонбеги, мударрис Хожа Лутфуллоҳ, имом Қутбиддин ва Абумансурлар қўлида бўлди. Учинчи четини Шаҳриёр бошлиқ Тун салтанати фуқаролари, тўртинчи четини толиби илмлар — Калтатой ва бошқалар, Дадаали ҳам шу ерда эди, ушлаб борардилар. Кийгизнинг чеккаларини ушлаганлар беадад бўлиб, ҳамманинг чехрасида хурсандчилик ва ҳайрат аломатлари сезилар, ҳамма кийгизга ҳеч бўлмаганда қўл учини теккизиб қолишга уринарди. Бунинг бошқа сабаби ҳам бор эди, маросимда четда туриш хатарли саналар ва янги ҳукмдорга душман экан-да, деган фикр уйғотиши мумкинлигидан чўчишарди.

Абу Бакр Калавий оқ кийгизда ўлтирар экан, хаёлига ҳалиги кўшк келди: ана у тахтада ўлтирибди, пастда эса бутун шаҳар аҳли унга меҳр тўла кўзини тиккан. Улар фақат бир одамни — Абу Бакр Калавийни кўрадилар, холос. Самарқанднинг одил пошшоси эса уларга эмас, олисларга боқади, ҳокими мутлақлик, ҳақ, ихтиёр, ирода, иқтидор туйғуларидан ўзини бақувват сезарди...

Издаҳом сурон ичида Чорсу майдониға чиқди-да,

хонақоҳ олдидан ўтиб, Арк кўчасига — Самарқанд ҳокимларининг доимий маскани Аркка қараб юрди.

Ўттиз учинчи боб

САЙИЛ

Бор-йўғи бир неча кун аввал Абомуслим Худобанда ва Садр Сулаймонларнинг фожиали ўлимига гувоҳ бўлган Чорсу майдони бугун тонгсаҳардан яна гавжумлаша бошлади. Кишиларнинг руҳи баланд, кўнгиллардаги фараҳ, чехралардаги нур табиатга ҳам кўчди — эрталабдан кун чарақлаб чиқди, осмонда бир парча ҳам булут кўринмасди.

Майдоннинг Бозоркўча бошланадиган жойида морбоз Лакшман одамлари дор тикишмоқда, карнай-сурнай овози эшитилади. Ҳолвачилар кўчасининг бошида Ҳалвойи маҳалласи кишилари муваққат дўконларда ҳолва, тутталқон, новвот, нишолда, печак, пашмак, шиннию мурабболоар сотишар, жужуқларнинг тансиқ ширинлиги — сариқ, кўк, қизил рангларга бўялган хўрозқандлар нигоҳни қувнатарди. Нарироқда кимдир катта дошқозонга ўт қалар, пишай деб қолган шўрванинг ҳиди димоғлардан кетмасди. Бир чол, набираси бўлса керак, мўнди болакай билан иккиси чўк тушишиб нўхатшўрак уришмоқда. Тун салтанати фуқароларидан бири болага кўз қисиб ўтди:

— Нўхат едингми, бас, эҳтиёт бўласан-да... У ёғингни маҳкам қиласан...

Бола бу ҳазилга кулиб қўяди.

Майдоннинг ўртасида қизиқчи, масхарабозлар ҳам томоша кўрсатишга тайёрланишмоқда, ундан нарироқда полвонлар кураш тушишмоқчи. Хўроз уриштиргувчилар, ит жанги ишқибозлари ҳам бўлажак ғабалар нашъасидан маст юришибди. Ҳар ёқдан шодлик оҳанглари эшитилади.

Абу Бақр Калавий мана салкам элликка қадам қўймоқда, аммо шаҳарда шундоқ сайилнинг бўлганини эслай олмасди. Отасидан эшитгани бор: юз эллик йилча аввал Муҳаммад Хоразмшох замонида Самарқандда бир сайил бўлипти. Хоразмлик машшоқлар, фарғоналик полвонлар, хўжандлик дорбозлар иштирок этишган экан ўша сайилда. Бир ҳафта давом этган эмиш. Бу сайил ҳам уч кеча-кундузга чўзилди. Бу чиндан ҳам халқ сайили. Сарбадорлар замонасининг сайили сифатида ҳали уни авлодлар улуғлаб гапириб юрадилар. Жафодийда юрт мислсиз азоб-уқубатлар эвазига ёзилиб байрам қилаётир.

Сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий Хўрдак Бухорий ва Мавлонозода билан майдонни оралаб юришар, соддагина кийиниб олишганидан, кўпчилик уларни танимасди. Шаҳарда ҳеч ким уйда қолмаган, каттадан-кичик сайилга чиққан, бу ерда оқ ятак устидан тўн кийган, одмигина салла ўраган чоллар, байрам қилиб яسانيшиб олган аёллар, қизлар, қувончидан ўзини қайга қўйишини билмай шаталок отиб юрган болақайлар, бева-бечоралар, тул-туғсоқлар, гадолар, қаландарлар, дарвишлар, мусофирларни учратиш мумкин. Самарқанднинг атроф қишлоқлари — Ҳартанг, Ведар, Совғончи, Қундузак, Кумушкент, Ҳожаи Калон, Соғарч, Ҳожа Гунжора томонларга қувончли хабар етиб борган, сайилга ўша ёқлардан ҳам кўп одамлар келинган эди.

Абу Бакр Калавий шериклари билан бин садоси эшитилган томонга — Бозоркўча бошига, Лакшман томоша кўрсатишга ҳозирлик кўраётган ерга қараб юрди. У оқ қовоқ билан ғаров найчасидан ясалган бин деган чолғу асбобини овозиданоқ танийди. Илон ўйнатувчиларнинг одатига кўра, болалар саккиз-ўн ёшидан бошлаб бин чалишни ўрганишди. Бин ҳам томошабинни чорлайди, ҳам илонларга «илҳом» беради. Кумар бин чалишнинг ҳавосини олганди. Лакшман меҳмонларни кўриб уларга пешвоз чиқди. Учовини ардоқлаб Тримурти деб атади. Ҳиндларда оламни идора этгувчи уч олий тантри — Бароҳим, Вишну, Шивани Тримурти дейишарди. Ал-Форобий ҳам фозил шаҳарни уч киши бошқарсин, деб бежиз айтмаган. Балки ўша Тримуртидан олгандир? Уёғини Лакшман, афсуски, аниқ билмайди.

— Томоша кўрғони келдик! — деди Абу Бакр Калавий.

— Бош устига! — Лакшман ҳиндча салом берди. У Кумардан бинни олиб ўзи чала бошлади. Қовоқдан сарғиш-қуланг бўғма илон ўрмалаб чиқди. Илоннинг бошидаги рангин нақшлари, иттифоқо, унчиг думида ҳам такорларнардди. Бу илон одат бўйича, олти ой боши билан, олти ой думи билан ўйин кўрсатарди. Ҳозир навбат думники эди. Илоннинг думи билан «рақс»га тушиши томошабинларни жуда завқлантириб юборди, айниқса болалар ўзларини тутишолмай қий-чув қилишарди. Бўғма илон томошаси тугагач, бин чалиш навбати Кумарга ўтди. Лакшман гулдор қовоқдан энди бир қулочча келадиган чипор илон олди. Илонни аввал белига, кейин бўйнига ўради, бошини эса оғзига, кўзларига олиб борди. Сўнг каттагина қовоқдан бир неча ўқилонни чиқарди, бирини қўйлаги ичига тикди, бирини

қалпоғининг тагига солди. Илонлар морбознинг гоҳ қўлтигидан, гоҳ ёқаси, гоҳ енгидан чиқишиб, қовоққа қараб ўрмалаб қолишар, Лакшман эса бунга қўймас, барини йиғиб, етмайдиган қилиб одамлар томонга отар, бундан томошабинлар сурон солиб, ваҳимада ортга тисарилишарди.

Лакшман катта гулдор қовоқни ўртага қўйди, ўзи бин чалишга турди. Хамма кутган зўр томоша энди келди, навбат қагча илонга етди. Илон тутилгандан кейин одатда юқори жағидаги иккита заҳарли тиши қоқиб олинади, ўрни куйдирилади, йўқ эса заҳари қолади. Шундан кейингина уни томошаларга олиб чиқиш мумкин бўлади.

Зорли муסיқа сасини эшитган қагча илон секин қовоқдан бош кўтарди. Бир тирсак баландликка кўтарилган илоннинг бўйнида кўзойнак расми аниқ кўриниб турарди. Куй сеҳрига берилган илон гоҳ ўнгга, гоҳ чапга чиройли тебрана бошлади. Одамлар: «Қойил!» «Тасанно!» деб қичқиришарди. Кумар пайдан фойдаланиб қўлида коса тутганча давра айланар, одамлар жаранглатиб унга танга-чақалар ташлашарди.

Абу Бакр Калавийлар дор ўйинини кутишмай, мадраса томон юрдилар. Турли чодирлар тикилган майдон чамазорни эслатарди. Ҳар хил касб эгалари ўз хунарларини намойиш этиш учун сайилга чиқишган. Наддофлар маҳалласи кишилари пахтадан оқ минора бунёд этишибди, минора худди фалакка ўрлаган бурама зинапояни эслатади. Бозоркўчалик кўнчилар эса ёғочсозлар билан бирга иккита ажойиб тахтиравон ясашиб, икки туяга ўрнатишибди. Тахтиравоннинг тепасида худди қизларнинг чилвир сочидай ўрилган шокилалар туя лўкиллаганда бир-бирига тегажаклик қилишади. Тахтиравонлардаги иккита гўзал раққосанинг бири чилдирма чалар, иккинчиси рақс тушарди. Туялар шу тахлит майдонни айланишар, қараганнинг кўзини ўйнатарди.

Қаландархона кўчаси бошида ҳар хил «жанг»лар кетарди, бу ерда ҳам одамлар гавжум. Чап томонда ит уриштиргувчилар тўпланишган, итларнинг ваҳшатли ириллашлари майдоннинг бошқа тарафидан таралаётган муסיқа садоларини босиб кетмоқдайди. Ўнг томонда бўлаётган хўрозлар жанги жуда қизгин шекилли, одамлар оламнинг қаердан ўтиб кетаётгани билан ишлари йўқ: «Бос, Дакан!» «Теп, Бабақ!» деб қичқиришади. Бабақ деганлари баҳайбат хўроз бўлиб, тожи чўқилаверганидан қип-қизил қонга бўялган, кўзларини ҳам илғаш қийин... Дакан хўроз эса

Бабаққа қараганда хийла чоғроқ, тешишавериб ҳолдан тойган, унинг устига, чап оёғи лат еганидан оқсоқланарди.

Бабақ хўрознинг эгаси бутун Самарқандда машхур хўрозбозлардан бўлиб, Исмоил хўрозбоз дердилар. У хўроз уриштириш учун бошқа шаҳарларга — Бухоро, Тошкент, Шаҳрисабзу Қарши, Зоминларга ҳам боришдан эринмас, кўп жангларда ғолиб чиқарди. Хўрозни жўжалигидан парвариш қилиб ўргатган Исмоил хўрозбоз шунинг орқасидан бойиб кетган, ўзига тўқ, бадавлат эди.

Даканнинг эгаси эса Шокир хўрозбоз деган, «боз»лар оламида унча номи чиқмаган, кўпчилик таншмайдиган, қотмадан келган бир киши. У жим ўлтирар, Дакан ҳар сафар тепки еганда, шўрликнинг бағри увалтудай майишиб кетар, жуссаси яна ҳам кичрайиб бораётгандай туюларди. Ганакка гилам, талай пул, бир хўкиз тикилганди.

Қийқириқ авжга мина бошлади. Гап шундаки, Дакан кутилмаганда хужумга ўтган, кетма-кет Бабақни тепиб, чўкиб бир четга суриб қўймоқдайди. Одамлар Даканнинг жасоратидан жунбишга келган, Исмоил хўрозбоз ўрnidан туриб кетай-туриб кетай дер, фақат Шокир хўрозбоз ғужанак бўлиб олганча, жангни жим кузатарди.

— О, яшавор-е! Оқсоқ оёғи билан тепди-я!

— Дакан хўроз — аканг хўроз!

Абу Бакр Қалавий овоз келган томонга қаради: Тун салтанати фуқароси шопмўйлов Ахий Жаббор томошабинларнинг олдинги қаторида, берилиб жангни томоша қиларди.

Мавлонозода фақат Ахий Жабборни эмас, балки томошабинлар ичида бошқа танишларни ҳам кўрди, Бобо Султон, Насафий... Ие, толиби илмлар ҳам шу ерда-ку! Калтатой, яна аллакимлар...

Бабақ Даканнинг ҳамласини даф этиб, ўзи хужумга ўтди. У қанотларини ёзиб, патлари тикка-тикка бўлиб кетган бўйнини чўзганча рақибига хезланиб кела бошлади. Шу топда у қўйлакни ҳам ечиб отиб муштлашишга кирган жангари йигитчага ўхшарди. Аммо яна Дакан хужумга ўтди. У шарт сакраб Бабақнинг тожини қаттиқ чўкиб тишлаб олди. Икки хўроз судраклашиб юришди, Бабақ торгар, Дакан эса қўйиб юбормасди. Бабақ жаҳл билан силтанган эди, иккиси ажралиб кетдилар. Бироқ Бабақнинг бир парча тожи Даканнинг тумшугида қолди.

Мавлонозода хўрозларга боқиб, хаёли ҳаётнинг шўришу ғавғолари, мири кам дунёнинг турфа шеваларига кетди.

Расамад шундоқ: дунё ким учундир ҳаёт-мамот жанги, ким учундир томоша. Бабақ билан Дакан ўлиму ҳаёт аро жанг қилишмоқда, одамлар эса, бир-бирингни ўлдир, қани, қайси биринг чиройли ўлдирад экансен, дегандай гижгижлашади, баҳслашишади. «Ал-дунё ёвмун», яъни дунё бир кундекдир, деган экан, бир шайхулмашойих. Шундоқ қисқа муддатда инсон намунача бир-бирига ёмонликни раво кўради, пайини қирқадир? Инсон эса, Мавлонозода фикрича, тараққиётга ривож бергувчи, бу ёруғ дунёга кўрк саналгувчидир. У ривож топмаса, олам ривож топмас, сувлар оқмас, шамоллар эсмас, тоғлар қойм турмас...

Бирдан Мавлонозода Наддофлар кўчаси бошида майдонга кириб келаётган Жаҳонни кўриб қолди. Ёнида онаси Қорасоч бика, яна бир қанча аёллар ҳам бор эдилар. Йигит ўша ёққа учиб боргиси келди-ю, пайти эмаслигини билиб, ўзини тийди. Лекин қизни кўздан қочирмасликка, илож борица у билан кўришмакка қарор қилди.

Тожининг бир парчасини рақиб оғзида кўрган Бабақ ғазабланиб орқага тисарилди-да, қаттиқ қақағлаб юборди ва шиддат билан Даканга отилди. Икки хўроз бир-бирига қаттиқ зарбалар берди. Жанг шиддатига чидай олмаган Дакан бирдан «шилқ» этиб қулади. У ўлиб қолган эди! Буни ҳеч ким кутмаганди. Бабақ: «Кучимни кўрдингми?» дегандай ўртада голибона юрарди. Одамлар: «Воҳ!» деб юбордилар.

— Дакан зўр экан! Охиригача курашди-я!

— Дакан хўроз — яшанг хўроз!

— Хўроз ҳам йигитнинг мардига ўхшайди-да! Қочмайди!..

Абу Бакр Калавий бир нарсага тушунмасди: Бабақ голиб келди-ку! Нега одамлар Бабақни олқишламай, ўлиб қолган Даканни кўпроқ мақташмоқда? Хўрдак Бухорий ҳам Даканга қойил қолганлигини айтди. Мавлонозодага қараганда, у қаёққадир кетибди, йўқ...

Бутун жанг давомида гужанак бўлиб ўлтирган Шокир хўрозбоз энди сал қаддини ростлади, лекин юзи жиддийлигича қолди. Исмоил хўрозбоз пишиллаб ўрнидан турди-да, Шокир хўрозбознинг олдига келди. Ҳамма жим бўлди. Шундагина Арк кўчаси билан Хонқали кўчаси томондан карнай ва сурнай овозлари баралла эшитилди.

— Шокир! — деди Исмоил хўрозбоз. — Хўрозинг мард чиқди. Хўроз экан... Ҳолдан тойганига қарамай, майдондан қочмади. Майдонда ўлди. Русумга кўра, майдондан қочмай,

сўнги нафасигача жанг қилиб жон берса, ўша ғолиб топилади! Ганақдаги моллар бари сеники, олавер!

Одамлар: «Баракалла! Баракалла!» дейишар, ажойиб жанг бўлганлигини айтишар, Даканни мақташар аммо, қизиғи, унинг ўлиб ётгани билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди.

Халқ энди Арк кўчаси томон оқа бошлади. Абу Бакр Калавий билан Хўрдак Бухорийлар ҳам ўша ёққа равона бўлдилар. Арк ва Хонқали кўчалари ўртасида мурабба шаклида кунбеткай катта саҳна барпо қилинган, орти айвон эди. Айвон, саҳна ипак матолар, кундалу кимҳоб билан безатилган, гулдор гиламлар ташланган. Ичкарида ўлтирган созандаю машшоқлар ўз асбобларини созлаш билан овора, томоша ҳали бошланмаганди. Шу пайт бозоркўча томонга қараган одам дор ўйинларининг бошланиб кетганини кўрар, дорнинг устида Кумар чапшор уриб юрарди.

Муסיқа бошланди.

Даставвал саҳнага иккита қизиқчи «от ўйини» кўрсатгани чиқишди. Ясатилган «от»ларни, икки қизиқчи «мини» олишган, улар пойгада қатнашишмоқда. Отлар жойидан жилмасдан шундай чиройли чопишардики, одамлар кулиб ичаги узилай дерди. Олача ёпинчиқли от анча «илдам» бўлиб, қизил ёпинчиқликни етказмасликка ҳаракат қиларди. Биринчи от бирдан қоқиниб, ўмбалоқ ошиб кетди. Қизиқчи «от»ини силаб-сыйлаб турғизишга ундарди, от эса бошини силкиб: «Йўқ! Йўқ, турмайман!» деб, одамларнинг ичагини узгудай бўларди. Қизиқчи, отга орқадан «елиб» келаётган қизил ёпинчиқли отни кўрсатди ва тез бўл, ҳозир етиб олади, ортада қолиб кетамиз, дегандай шама қилди. От турибоқ, яна «чошиб» кетди.

Сўнг саҳнада «қўй» пайдо бўлди, ортидан «бўри» кўринди. Икки қизиқчи қўй билан бўри териларини ёпинишиб ўйин кўрсатишарди. Бўри қўйни энди ейман деб турган эди, айиқ келиб қолди. Бўри қочиб қутулди. Кейин қора мушук чиқди, миёв-муёв қилиб бир оз айлангач, бирдан олачишор йўлбарсга айланди — қизиқчи тезликда териларни алмаштириб олди. Навбат олтин мугузали такаларга етди. Улар рақс тушишиб, бир-бирлари билан суҳбатлашиб боришарди. Кўринишидан такаларга менгзасалар-да, айни пайтда, одамларга ҳам ўхшардилар, шу вайдан такаларнинг қилиқлари тўпланганлар қувончига қувонч қўшарди.

Саҳнанинг чап томонига етиб борган Мавлонозода ниҳоят Жаҳон билан кўз уриштирди. Улар саҳна олдидаги

катта майдонда одамлар мавжига ғарқ эдилар, бировнинг биров билан иши йўқ, ҳамма қизиқчиларнинг ўйини билан обора. Қиз жилмайди. У ҳар галгидек бошига такана солиб олган. Икковлари беихтиёр бир-бирларига интилиш сездилар. Жаҳон онасига:

— Дугонам билан кўришиб келай...— деб баҳона қилди. Корасоч бика рози бўлди.

Икки ёш бир-бирига интилишар экан, одамлар тўлқини орасидан не-не машаққатлар билан ўтишар, масофа эса тобора қисқариб борарди. Иттифоқо, Мавлонозода бир кўрган тушини хотирлади. Кониғилда, Жаҳон ўланзорнинг гуллар тўфони қайнаб ётган чап томонида бўлса, Мавлонозода лолалар хирмони тошиб турган ўнг томонида эди... Ушанда уларга йўлда бодраб ётган гуллар халал бергандилар. Бу гал эса ернинг тагидан қайнаб чиққандай ўнлаб, юзлаб одамлар йўл беришмас, бу нарса икки ёшни боз ўртантириб юборарди.

— Пошшоҳон, қаёққа шошиладилар? Жонингга жижик!..— деди кимдир. — Бўйунг сарви санавбартек, белинг қил, вафо қилгон кишиларга вафо қил...

Бу — Абумансур эди. У хушрўй қизни гапга солмоқчи бўлди. Самарқанд мудофаасида жасорат кўрсатган бу қизнинг Абу Бакр Калавий дилбанди эканлигини билар, уни яхши кўриб қолганди. Жаҳон жавоб бериб улгурмади.

— Йигитларнинг ишига аралашманг, мулла!

Жаҳонни кўпдан кузатиб турган Ахий Жаббор шу ерда ҳозир нозир эди.

— Йўлингдан қолмасанг-чи, гадо! — беписандлик билан деди Абумансур.— «Шайъан лиллоҳ»ингни айтиб юра-бермайсанми бир чеккада! Садақангни олу жўнаб қол!

Ахий Жаббор кечагина ўзининг сипоҳи бўлган Абумансурга яқин келди-да, бошқага эшиттирмай аста қулоғига шивирлади:

— Оғзингни юм! Бўлмаса тухумингни тўртта қиб кўямен!

— Нима дединг? Яна бир қайтар! Нима дединг?..

— Ўзини билмаган бетаъсирга гап таъсир қиладими? — деди қиз бирдан Ахий Жабборга.— Кўйинг! Садқайи гапингиз!

Қиз бир кулиб боқиб гадони подшоларга тенг қилди-ю, йўлга равона бўлди.

Абумансур тишларини ғижирлатганча Ахий Жабборга тикилди:

— Адабингни бермоқ лозим экан-ку... Мени ким деб ўйлаяпсен? Мен қозикалон жанобларининг ўнг кўлидурмен! Мен сенинг кечаги сипоҳинг эмасмен! Сипоҳийлар!

Дарров иккита сипоҳий етиб келди.

— Мана бу гадо тартибни бузмакда... Гапга кирмайдир. Қўлига кишан солинг! Зиндонга элтинг! Бу мени бугунги сайилда тартибни кузатишимни, шу ишга масъул эканлагимни билмайдир чоғи. Билдириб қўйинг! — Абумансур заҳархандали кулди.

— Яқинлашма! — таҳдид қилди Ахий Жаббор кишан солмоқчи бўлиб келаётган икки сипоҳийга.— Ўзи кўлим кичишиб турувди... Эҳтиёт бўл, кунингни кўриб қолма тагин! Шер боласи шер бўлур, душманлари ер бўлур!

Сипоҳийлардан бири Ахий Жабборга ёпишди, иккинчиси мушт тушириб қолди. Олдида одам борлигидан Ахий Жаббор бирор ёққа қоча олмади, мушт манглайига тузуккина тегди.

— Таваккалту алоллони деган эр, на толқону на қалқоннинг ғамин ер! — ғазабнок ҳайқирди Тун салтанати фуқароси. У сипоҳийлардан бирининг қорнига тепди, иккинчисини калла қилди. Биринчи сипоҳий букчайиб қолди, аммо иккинчиси яна бир мушт уриб улгурди.

— Сипоҳийлар! — чақирди яна Абумансур. Тез етиб келган икки сипоҳий ҳам Ахий Жабборга ташландилар. Олатасир муштлашув бошланди. Абумансур фақат «Ур! Сол!» деб турарди, холос.

Қайдандир Аббос баҳодир пайдо бўлди. У икки сипоҳийни икки ёққа улоқтирди. Ахий Жабборнинг қўлини боғламоқчи бўлган сипоҳийнинг қўймичига қаттиқ тепди. Манглайи ёрилган Ахий Жаббор ҳам ўзини ўнглади, рўпарасидаги сипоҳийнинг қангшарига қўйиб юборди. Бу орада Аббос баҳодир улоқтирган икки сипоҳий қайтиб келиб яна жангга киришиб кетди.

— Тўхтанг! — деди Мавлонозода. У тўполон бошланганини кўриб Жаҳонни сал нарида қолдирди-да, ўзи бу ёққа чопди, яна иккиси мириқиб гаплаша олмадилар.— Нима тўполон?

— Мана бу қўски,— Абумансур Ахий Жабборни кўрсатди,— ўзини баланд олиб бир ожизага тегажоқлик қилмоқчи бўлди... Яхши гапга қулоқ солмади... бор гап шу...

— Вой, аблаҳ...— хезланди Ахий Жаббор Абумансурнинг бундай юзсиэлик қилишидан тили лол. Аббос баҳодир уни ушлаб қолди.

— Сиз?.. Сиз?..— Мавлонозода Аббос баҳодирни кўриб, бошқа сўз айтолмади.

— Мен қарасам...— хотиржам деди Аббос баҳодир.— Ахий Жабборни дўшпослашмакда... Чопдим. Тун салтанати фуқароси бурчини адо этдим холос. Фуқаролар биз бир жону бир таъмиз... Ё гуноҳ қилдимми?

— Йўқ... тўғри қилдингиз...— дея олди холос Мавлонозода. У Чинос ёнидаги жанг тафсилотлари, Темур ҳақида яхшилаб сўраб оларди, чунки Аббос баҳодирнинг амири билан бирга эканлигидан бохабар эди. Аммо бунга фурсат бўлмади.

Шу асно Абу Бакр Калавий билан Хўрдак Бухорийлар ҳам етиб келишди.

— Халқимизда, улусимизда ёмон бир одат бор, камонмерган! — афсус билан деди Сарбадорлар султони.— Катта сайил, тўй, хурсандчиликларда албатта бир кўнгилхирачилик чиқарадилар. Ё муштлашув бўлади мана бунга ўхшагон, ё бирон нарсани ёқиб юборадилар, бузадилар феъли чатоқлар. Қачон бизда бу одат қолади? Нега энди улуснинг хурсандчилиги гурбатга айланмоғи керак? Қачон бунга чек қўямиз?..

— Ким чиқарди бу тўполонни? — сўради Хўрдак Бухорий.

Ҳамма жим бўлди.

— Мен чиқардим...— жавоб берди Ахий Жаббор жимликни бузиб. Тун салтанати фуқароси кўрдик, агар ҳақ талашадиган бўлса, ган бориб Жаҳонга уланади, қизга Абумансур тегажаклик қилгани очилади, майда-чуйда гаплар чиқади... Қизнинг шаънига тегадиган гаплар бўлади... Яхшиси, қизни аяш керак, Ахий Жаббор, мен айбдорман деса, ёпиғлик қозон ёпиғлиғича қолади...

Жаҳон нарироқда бутун айбни ўзига олаётган йигитнинг ҳимматига қойил қолганча қараб турарди.

— Шу чиқарди! Шу чиқарди! — тасдиқлади шоша-пиша Абумансур.— Мард экан, тан оляпти.

— Кўрқма, нокас! — деди Ахий Жаббор.— Самарқанд мудофаасида ҳам фақат томдагиларга тош олиб бериб туришга ярадинг, холос. Биронга мўғул аскарининг бурнини чақа қилиб қўйганинг йўқ... Ҳозир эса тўполоннинг сабабчиси мен... Сайилни мен буздим... Жазога тайёр-мен...

— Сарбадорлар расм-русуми кучга кирадир...— деди жиддий Абу Бакр Калавий.— Шундай сайилни тўполонга

айлантирғони учун Тун салтанати фуқароси Ахий Жабборга ўттиз дарра урилсин!

Жаҳоннинг юраги увишди. Мавлонозода билан Хўрдак Бухорий ҳам бир нима дея олмадилар. Етиб келган Шаҳриёр воқеанинг бошида бўлмаганидан вазиятни тушунишдан ожиз қолди. Аббос баҳодир кутилмаганда Ахий Жабборнинг ёнига ўтди-да, қатъий деди:

— Мен фуқаролик бурчимни адо этгум бор. Ўттиз дарранинг ўн бештаси меникидир. Ўн бештаси менга урилсин!..

Одамлар энгил сўлиш олдилар.

— Йўқ... — гапга Шаҳриёр аралашди. — Учга бўламиз. Ўнтаси меники...

— Бешга бўламиз! Олтитаси меники! — деди Шотабиб.

— Олтига бўламиз! — таклиф қилди Насафий.

— Ўнга бўламиз, султоним!

Ҳамма ялт этиб Мавлонозодага қаради. Жаҳон севганининг мардлигидан ичида суюниб кетди. Ахий Жаббор ҳайрат билан боқди, Абумансур бир сесканди.

— Учга дарра менга урилсин! Ахий Жаббор билан ганимни бирга бартараф этдик, жазони ҳам бирга олурмиз! Душманамиз бирдир!

Хўрдак Бухорий Мавлонозоданинг олижаноблигига тан берди:

— Балли! — қувватлади у. — Хўп қилдингиз! Аммо ўн бешга бўламиз... Иккитаси менга урилсин!

Абу Бакр Калавий кишиларнинг ғаройиб яқдиллигидан ҳам қувонди, ҳам ҳайратга тушди. Иш бундоқ бўлипти, эй феъли улуғлар! Бирлик! Бирлик! Фароғатда бирлик, азиятда бирлик!

— Ўттизга бўлурмиз! — деди энди Самарқанд ҳокими гапни ҳазилга буриб, у нохуш нарсанинг орадан тезроқ кўтарилишини истарди. — Ҳар биримизга биттадан дарра тегадир. Аммо шарт: бу дарра ҳозир урилмайди. Баски, ҳар биримиз бад иш қиладургон бўлсак, бир дарра насибамиз борлигини ёддан чиқармайлик!

Ҳамма дилсиёҳ воқеанинг бундоқ барҳам топганидан мамнун бўлди. Фақат Абумансурнинг кўзлари чакнади:

— Мен қозикалон жанобларига не дейман? Қозихона сипойилари муштумзўрлардан озор чекиб қолаберадиму? Ўттиз дарра не бўлур?..

Тун салтанати фуқароси Сукрот сўз олди:

— Мисрлик уламо, фозиллар фозили, оқиллар оқили,

Ибн Махжурий, куддиса сирруху, ўзининг «Тарихи Махжурий» китобининг ўн учинчи фасл, қирқ биринчи саҳифасида юқоридан бешинчи қаторда баён этмишларки, ишлатилмай қолғон ўттиз дарра Абумансурнинг ўзига насиб қилғай, деб ёзмишлар!..

Ҳамма қийқириб кулиб юборди. Жаҳон ҳам Суқротнинг сўзларидан маза қилиб кулди, ўнг қўли бармоқлари ҳавасни келтириб нафис лабларини ўпиб турар эдилар.

Суқротнинг сўзи бир кўприк бўлди-ю, барча яна томошани давом эттиргани айвон томонга юзландилар. Абумансур ўз сипоҳийлари билан майдоннинг дор тикилган томонига кетди.

Саҳнага энди машҳур Ниёз қизиқчи жўралари билан чиқишди. Одамлар уларнинг томошаларини ҳамиша ҳам орзиқиб кутардилар. Қизиқчилар хотинларнинг кийимларини кийиб олишиб, аёл тарзида намоён бўлишар, бу томошаларда умуман масхарабозлик унсурлари ҳукмрон, ичакузди гаплар кўп бўларди.

Томоша чилдирма жўрлигида ҳофизнинг «Қурбонинг бўлай» деган ҳазил кўшиғи билан бошланди. Саҳнада корфармо Талтайхон пайдо бўлди. Тўладан келган бу «хотин» ишораси билан сумалак байрамидан қайтаётган олтига «хотин» имомнинг дарвозаси олдида тўхтадилар. Хотинлар ипак кўйлақларда, «соч»ларини майда ўришган, «қош»ларига ўсма тортишган, юзларида чиройли холлари кўришиб турарди. Биринчиси — Беҳолхон, шиқилдоқ ушлаб олган, сочларини чамбар қилган япалоқ юзли «хотин». Иккинчиси — Тўкилдихон, бошида рўмол, бўйнида зебингардон тўкилай деб турибди. Гилам дўппи кийган Толмабўйинхон сочларини қирқ кокил қилиб ўрибди, бурнидаги булоқиси ўзига ярашган. Буралдихон ҳар ҳаракатида бир буралиб олади, сочлари эса товонига тушади. Нозландихоннинг турган-битгани ноз-истигно, карашма, тиллақоши ўзидан ҳам нозлироқ жимирлайди. Ингичкабелхон синиб-нетиб кетишдан кўрқиб оҳиста қимирлайди, қўлидаги чилдирмани ҳам эринибгина чалади... Барчаси «Қурбонинг бўлай» лапарини айтишиб, ўйинга туша бошладилар.

Ўйин давом этиб турганда, бирдан дарвоза очилиб оқ саллали, соқоли кўксига тушган, имом (Ниёз қизиқчи) чиқиб келди.

— Бу нима шовқин? — зуғум ила сўради имом. — Олло-таолони дилига туккан, каломуллонинг измидан чиқмағон

имони бутун бир бандаи солиҳ эшигида бу не майнавозчилик? Ҳасбатанлиллоҳ, бас қилингиз!

— Имом ҳазратлари! — муурожаат қилди Талтайхон корфармо.— Ижозат берсалар, яна озгина ўйин-кулгу қилсак... Сиз томоша айласангиз...

Беҳолхон сассизгина деди:

— Лапар айтсак...

Имомга яқинроқ бориб қирқ қоқилини теккизиб ўтар экан, Толмабўйинхон сирли шивирлади:

— Ўйин тушсак...

— Йўқ десангиз, на чора...— буралибгина деди Буралдихон, сочлари эса ер супуради.— Йўқ десангиз...

— Наҳотки, йўқ десангиз?..

— Мурувватингизни дариғ тутманг, ҳазратлари!..

Хотинларнинг сўзларидан имомнинг кўнгли юмшади. Давра унга ёқиб қолди, лекин сир бой бермасликка уринди:

— Маъкул... Фақат битта лапар айтсангиз кифоя...

Хотинлар энди «Ёр, нималар дедим сиза» лапарини айта бошлашди.

Беҳолхон имомга қараб муқомлар қилди, Буралдихон ўтли нигоҳ отди, Тўқилдихон хумо кўзларини тикди... Нозландихон, йўқ, ёнингизга бормаيمان, дегандай, имомга дам яқинлашиб, дам йироқлашар, Толмабўйинхон эса қошини учирар эди. Мусиқа сеҳрига берилиб кетган имом хотинлар билан баробар ўзининг ҳам тебранаётганини сезмай қолди. Ингичкабелхоннинг юрайми-юрмайми деб иккиланганлари унинг ҳам кулгисини қистатди. Хотинлар энди имомни ўраб олдилар. Имом завқи ошиб қўшиқ айта бошлади, кейин баб-баравар ўйинга тушиб кетди. Ўйин қизигандан-қизиди. Хотинлардан қолмасликка тиришган имом чарчаб, йиқилар даражага келди. Имом салласининг ечилиб чувалганига ҳам қарамай хушсурат Буралдихонни кучоқламоқчи бўлиб интилар, қўл чўзарди...

— Ҳа, кучоқлагингиз келмай ўлсин-а! — деди Талтайхон қўлидаги пуфак билан имомни енгилгина уриб.

— Кўнглингиз яна нималар тилайдир?..— Беҳолхон ҳам Талтайхонга қўшилди.

— Нотавон кўнглига қўтир жомашов! — кулди Тўқилдихон.

— Ўзим кал, таъбим нозик...— эрмак қилди Толмабўйинхон.

— Кечалар хумор кўзинг жинни қиладир, найлайн! — хиргойи бошлади Нозландихон.

Қолганлар ҳам имомни масхара қилиб кулдилар, кўлларидаги пуфак билан уриб ҳайдаб, уйига киритиб юбордилар. Томошабинлар ичаги узилгудек бўлишиб, қақ-қақ отишарди. Фақат маҳалла имомлари: «Бетавфиқлар!», «Беномуслар!» деб норизолик билдирдилар.

Томошани кўриб турган шайхулисом Абулворис Самарқандий ёнидаги Жаммазабон девонбеги оша Қавомиддин қозига деди:

— Аҳли мусулмонни ўзига иқтидо айлагувчи бир шахсни, бандалар кўнглига имон уруғини сочгувчи бир зотни эл олдида бу қадар калака этмак қайси мазҳабда бордир? А?

— Сайил итмомига етсун, мен аларнинг оёқларига тахтакач боғлаб жазосини бердирурмен... Илло... хе-хе! — Қозикалон шайхулисомга шундай дер экан, томоша давомида ўзининг ҳам ҳузур қилиб кулгани кўриниб турарди.

— Шайхулисом жаноблари! — Абу Бакр Калавий кулгудан ёшланган кўзларини артаркан, жиддийлашди. — Қизиқчилар мусулмонларни ўзига иқтидо айлагувчи бир шахсни эмас, балки мусулмонларни гумроҳликка бошлагувчи ноинсофни калака қилдилар... Бандалар кўнглидаги имонни ғорат қилгувчи бебокни масхара этдилар... Бунинг фарқига етайлик...

Бошқа гапга имкон бўлмади, шу пайт бурғу чалиниб қолди. Энди ҳамма Кониғил ўланзорига отланди. У ерда катта улоқ, кўпқари берилади. Улоқни Жаммазабон девонбеги уюштирмақда эди. У сарф-харажатнинг юзига қарамай, янги ҳоким олдида обрў орттирмак, муносабатларни яхшилаб олмак пайида эди.

Ўттиз тўртинчи боб

САРБАДОРЛИК КЎЧАСИДА

Самарқанд султони Абу Бакр Калавийнинг оиласи Наддофлар маҳалласидан Арк кўчасидаги ҳоким Садр Сулаймон ҳовлисига кўчиб ўтди. Кўчиришда бутун шаҳар аҳли қатнашди. Айниқса Тун салтанати фуқаролари, оддий қосиблар, авомуннос ҳайҳотдай хонадонга худди ўзлари кўчиб ўтишаётгандай хурсанд эдилар.

Абу Бакр Калавий энг аввало қошига баковулбошини чақиртирди:

— Бу айёмдан бошлаб ҳар куни дошқозонда кунлик ош қайнамоғи лозим! — буюрди у.— Ҳар куни! Токи ҳар бир сарбадор курсоғини шу ерда тўйғизсун! Ҳозир дарров қозон ос!

— Маъкул, султоним! — ортига тисарилганча деди баковулбоши.

— Катта-кичик ким келса меҳмон қил. Уқдингму?

— Уқдим, уқдим...— баковулбоши яна таъзим қилди.

Пешинга қолмай кўчиб бўлишди. Ҳовлидаги хиёбонда, чап томондаги боғ ичида, ҳавзи арзиз бўйида, олтин олма тагида, ташқарида дарвоза олдида, кўчада жойлар қилинди. Ҳаммага ош тортилди. Сарбадорлар султонининг ўзи ҳам одамларга кўшилиб таом еди. Бу нарса одил пошшонинг обрўсини ошириб юборди.

Одамлар тарқалгач, Абу Бакр Калавий ҳовли айлана бошлади. Катта шинам ҳовли... Уртадан ичкарига хиёбондан юриб борилса, чапда боғ келади, ўнгда катта ҳавзи арзиз. Қирғоқлари қўрғошин бу ҳовузда ҳамиша сув лиммо-лим, тўрт бурчагида тўрт кумуш устун, уларга кумуш ҳалқачалар орқали ипак арқонлар тортилган, арқонларда ичига ҳаво тўлдирилган чарм кўрпалар... Ҳовуздаги нилуфарлар буларнинг барини кўриб, ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб қолишган...

Абу Бакр Калавий олтин олма ҳақида ҳам эшитганди. Лекин, афсуски, дарахт бор шукуҳини йўқотган, унда на олтин мевалар, на турфа қушлар кўринади, танасига қопланган заррин лапшақчалар ҳам шилиб олинган. Сарбадорлар султони дарғазаб бўлди, буни Жаммазабон девонбеги қилган, деб ўйлади... Кунбеткай бир ошёнли, икки ошёнли иморатлар, баҳаво меҳмонхона ёнидан ўтар экан, панжарагулчин зинали баланд ойнаванд кўшк унинг диққатини тортди. Ажабо! Жоме масжидидаги хутба вақтида хаёлига келган чиройли нақшин кўшк шу эмасми? У мана шу кўшкдаги тахтада ўлтирадимми ҳали? Ҳа, ҳа, ҳа, шундоқ, пастда эса бутун шаҳар аҳли унга меҳр тўла кўзларини тикишган... Улар фақат бир одамни — Самарқанд султони Абу Бакр Калавийни кўрадилар, холос. Султон олисларга боқади, ҳокими мутлақлик, ҳақ, ихтиёр, ирода, иқтидор туйғуларидан ўзини бардам, бақувват сезади...

У панжарагулчин зинадан оҳиста кўшкка кўтарилди бошлади. Кўпдан одам юрмаганидан зина ғичирлаб хиёл

тебранар эди. Сарбадорлар султони кўшкка чиқиб борган ҳам эдики, ховлига Мавлонозода билан Хўрдак Бухорийлар кириб келдилар. Улар ҳам Абу Бакр Калавийга ўхшаб пахтагуллик жома кийиб олишганди, бу либос сарбадорларнинг ягона кийими деб қабул қилинди. Бозоркўча, Наддофлар, Кулоллар кўчасидаги чеварларга фақат пахтагуллик жома тикиш топширилди, Мавлонозода — у соҳиб девон этиб тайинланганди — назорат остига оладиган бўлди. Хазиначи Нозим Меҳмет барининг пулини давлат хазинасидан тўлайди, сарбадорлар жамоасида ҳам шу вазифани уддалаганди, яна унга давлат хазиначилиги юклатилди. Хўрдак Бухорий салтанат амирлашкарлиги лавозимига кўйилди, сарбадорларнинг эътиқодига кўра жавшану дубулғаси устидан пахтагуллик жома кийди. Шаҳарда ҳамма — султондан тортиб гадогача эркагу аёл яқдиллик белгиси сифатида шу кийимда юришарди.

— Сарбадор! — деди Мавлонозода қўлини мушт қилиб боши узра кўтарар экан. Сарбадорлар кўришганларида шундоқ қилишар, мушт — бирлашиш рамзига айланган эди.

— Сарбадор! — Хўрдак Бухорийнинг йўгон овози ҳам соҳибдевон овозига жўр бўлди.

Сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий пастга қаради — икки дўсти унга салом бериб туришибди, улар ҳам кўшкка чиқишни кўнгилларига тугишгандай... Бошқача бўлиши мумкин эмас. Бу ҳокимият кўшкки, юрт тепасида турган кўшк. Унда фақат бир кишига жой бор, икки ёки уч киши сиғмайди, бордиқу сиғганда ҳам кўшк кўтара олмайди... «Нималарни ўйлаётирмен ўзи? — деди ичида Абу Бакр Калавий. — Нега ғалати хаёллардан қутула олмай қолдим? Шубҳа-гумон балоси менга қайдан ёпишди? Ахир биз Кумушкент йўлида, Обимашҳад бўйида буни келишиб олган эдик-ку! Самарқанд сарбадорлари салтанатини уч киши бошқармоғи лозим, яъни султон, соҳибдевон, амирлашкар, вассалом!..»

Абу Бакр Калавий бирдан негадир Абумансурни эслади. Ҳали Наддофлар кўчасида эканидаёқ қидириб борган эди у. Янги ҳукмдорнинг ишончини қозонмак мақсадида Самарқанд султонини жуда кўп гаплардан огоҳ этди. Жумладан, раҳматли Садр Сулаймон билан боғлиқ сирлар, унинг бойликлари, йилқилари хусусида, Жаммазабон девонбеги кирдикорлари, Қавомиддин қозининг номақбул юмушлари борасида сўзлаб берди. Абу Бакр Калавий Абумансурга хутба вақтидаёқ эътибор берган, чаққон

кўринган бу йигитни давлат ишларига тортишни ўйлаб қўйганди. Унинг гаплари ажабки, Абу Бакр Калавий билган, эшитган гапларга мос келарди. «Агар мени юмушга олсангиз, не юмуш бўлса ўринлатурмен,— Абумансур сарбадорлар султонида ўзига нисбатан мойилликни сезиб дадилланди.— Мавлонозодани ҳам яхши билурмен... Қозикалон, шайхулисом, шаҳар бойларини танирмен. Агар менга хуфия саф тузишга ижозат айласангиз, бизнинг саф фақат сизга бўйсунса, салтанат осойишталиги кафилини олурмен. Не гап бўлса, фақат сизга айтурмен, сизнинг кенгашингизга кўормен! Баднияту бадкорлар, иншоолло, давлатингизга хавфу ҳарос сола олмагай!..» Абу Бакр Калавий Сабзавордаги сарбадорлар давлати подшоси Хожа Али Шамсиддин Чашмий олиб борган сиёсатнинг жуда қаттиқлигини эслади. Бордию акобиру черикдан бирор кишини чақиртириб қолса, у одам подшо хузурига боришдан олдин уйда васиятнома ёзиб қолдирарди. У тингчилар, жосуслар сафини кенгайтирди, саф кишилари жамоа ичида юрар, давлат, подшо ҳақидаги турли мишмишлар, гапларни оқизмай-томизмай ёқазиб турарди. Абу Бакр Калавий ҳам шундоқ қилишни ўйлаб юрар, аммо бунга фурсати бўлмасди. «Сен сайилда ҳам тартибот учун азиат чекдинг, биламен...— деди у Абумансурга.— Шундай бир хуфия саф туз. Ҳаммани кузатиб юрасен, Мавлонозодадан то сўнгги гадогача. Билганингни фақат менга еткурурсен. Хиёнат этганинг танаси саккиз пора қилинадир. Улуфани хазинадан олурсен. Уқдингму?...» «Уқдим, султоним, уқдим! — Абумансур эгилиб Абу Бакр Калавий тўнининг пешини шилпиқ кўзларига суртди. — Уримнинг охиригача қаловузлиғ қилурмен, содиқ итингиз бўлиб хизматингизни адо этурмен. Битта бошим салтанатимиз йўлида фидо бўлсин! Аммо сайил чоғидаги ҳамматингиз бутун эл оғзида дostonдир, султоним!» Абумансурнинг эгилувчан, юмшоқ супургилиги сарбадорлар султониға ёқиб қолди.

Ана шундан сўнг у Аркка бориб, жуда кўп гапларни гапириб турадиган бўлди. Йигирма одамдан иборат хуфия саф тузди. У Хўрдак Бухорийдан эҳтиёт бўлиш лозимлигини, Мавлонозоданинг мадрасада ўқиб юрган пайтлариданок ўзини ҳаммадан балинд олишга уринишлари борлигини айтди. «Менинг салтанатга яқинлигим Мавлонозодага хуш келмайдир, чунки ҳасадгўйдир, ичи кўмир янглиғ қорадир... Буни ўзингиз синамоғингиз мумкин, ул мени бегумон сизга ёмонотлиқ қиладир... Ўшанда ўзингиз хулоса чиқариб

олурсиз. Менинг эса, худо шоҳид, сизга яхшиликдан ўзга бир корим йўқдир...»

— Сарбадор! — жавоб қилди Абу Бакр Калавий кўшқдан.

— Чорсу майдонида бутун эл интизор кутиб туришибди, султоним! — деди соҳибдевон Мавлонозода. — Тун салтанати фуқаролари...

— Улар фуқаролик жандасини сарбадорликнинг пахтагуллик жомасига алмаштиришмакчи! — мамнун сўз қўшди амирлашкар Хўрдак Бухорий.

Абу Бакр Калавий кўшқдан тушгунча, сайисхонадан учта от келтирдилар. Аммо сарбадорлар султони деди:

— Тулпорларга ҳожат йўқ... Пиёда борурмиз. Салтанатда тенгликка асло путур етмасин, эй феъли пишиқлар!

Улар Арк кўчасига чиқдилар. Кўчада ҳамма сарбадорлар либосида юрар, бир-бирига «сарбадор!» дейишиб кейин салом-алик қилишиб ўтиб кетишарди.

— Черик тузиб бўлдингизму, амирлашкар? — деб сўради йўл-йўлакай сарбадорлар султони.

Хўрдак Бухорий ҳозирча минг аскардан иборат черик тузганлигини, ҳали бу кўзланган мақсаднинг ўндан бири ҳам эмаслигини айтди-да, деди:

— Бугун Тун салтанати фуқаролари бизнинг черикка аскар бўлиб кирадилар. Шаҳриёр билан аҳдимиз бордир...

Сарбадорлар султони черикнинг кийим-кечаги, қурол-аслаҳаси билан қизиқди. Сўнг соҳибдевон Мавлонозодага юзланди:

— Девон юмушлари нечукдир?

— Бисёр аълодир, султоним! — Мавлонозода девондаги вазиятдан хабар берди. — Девони амлок, девони мол юмушлари Уста Кулол оғага юклатилди, ул киши салтанатдаги жаъми молия ташвишлари, даромаду буромад, закату бож ишларини идора этадир.

— Тамға, бож не йўсинда белгиланур?

— Аввалги замонда қосиблар салтанат учун маълум мол тайёрлаб беришга мажбур этилгон, — деди соҳибдевон. — Жун, ипак, пахтадан бўлгон буюмлар, гилам ва кўндан ишлангон нарсалар, тиш, кетмон, теша, арра, мих, арава, кулолчилик асбоблари ана шулар жумласига кирадир. Камонгар, шамширгар, тиркишдўз, тийргарлар, ҳоким сафарга отланди дегунча, девонга аслаҳалар етказиб беришгон, аммо ҳақини хазинадан эмас, вилоятдан тушган солиқлардан олишгон. Кўп ҳолларда солиқ тушмағонидан

ҳақсиз қолишгон. Уста Кулол оғага уқтирилдиким, усталар молини олиб келиши билан, баҳосини берилсин. Сўнгра тағфанинг миқдори тенг ярмига қисқартирилди. Жузъя солиғи бекордир. Умуман, бисёр солиқлар шарият асосида бўлмагонидан муомаладан чиқарилди...

— Аворизот, ихражот деган солиқларга ҳам ҳожати йўқ,— деди сарбадорлар султони соҳибдевоннинг юмушларини маъқуллаб.— Зеро, биз муҳориба бошламаймиз, саваш қурмак табиатимизга зиддир. Бу закотлар эса уруш пайтидаги харажатларни қопламакка ўйлаб чиқарилгондир...

Шу пайт амирлашкар гапга аралашди:

— Салтанатда биронта ҳам одам тархон унвонида юрмаслиги жоиз. Давлат солиғи катта-кичикка бир хилдир. Тенглик эътиқодимиз ҳам шуни тақозо этадир. Унутмангиз! Тархонмен, деб ҳар нарсадан бош тортгувчилар бор!

— Англадим! — деди Мавлонозода.— Тағин. Салтанатда мардикорлик мажбурий бурч саналарди, бир рисолада кўзим тушмиш эди, Сосонийлар замонида Эронда бегар ҳам дер эканлар. Улус бу мажбуриятдан ҳам халос бўлди. Барча мамнун...

— Нур устига аъло нур! Солиқларни камайтиргонингиз ўринлидир, инчунин салтанат юмушлари ҳашар йўли билан адо этилур, ота-боболардан қолгон удумдир. Кенгаш ҳам шуни маъқул кўрди...— Сарбадорлар султони хурсанд бўлди.

Бундан бир ҳафта олдин салтанат кенгаши тузилди, унга султон, соҳибдевону амирлашкарлардан ўзга, Уста Кулол, Қодир Ҳалвойи, шайхулислом Абулворис Самарқандий, Лакшман, Нозим Меҳмет, Исоқ этикдўз, Жаммазабон девонбеги, Қавомиддин қози, имом Қутбиддин, Абумансур ва Шаҳриёрлар киритилди. Кенгаш салтанат олдида турган айрим масалаларни кўрди. Жумладан, шаҳарнинг кўрки ва чиройи Жомеъ масжидини таъмир этмак жоиздир. Бунинг учун салтанатнинг энг моҳир гилқору кошинпази, наққошу дурадгори бу юмушга бош қўшулар. Уста Кулол маҳалласи яхши ғиштлар жамлаб берадир. Аркнинг ўзи ҳам таъмирга муҳтож. Карвонсаройнинг бир девори дарз кетиб қулаш хавфи бор. Кулоллар маҳалласидаги масжид томи тушиб кетган. Ҳолвачилар кўчасида жуда кўп уйлар мўғуллар босқинидан вайрона ҳолга келган. Бозорнинг анча юмуши бор, хусусан, учта тимнинг томини очиб ташлаб янғидан ёпиш зарурдир, мол бозорини ўраш лозим. Кеш дарвозаси ҳам ночор аҳволда... Бироқ, қиш кириб қолди,

қахратоннинг қора кунда лой ушлаш малол келади, қантар оғсин, кунлар ҳам сал илисин, ўшанда бу табаррук юмушга киришилса мумкин. Унгача жиҳозларни шай этмак керак. Сўнг шаҳарни кўрғон билан ўрамак зарур. Шаҳриёр кўрғон қилмак ишига мутасаддиликни Насафийга беришни таклиф қилди, чунки у моҳир муҳандисдир, ота-боболари Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганж шаҳрини тиклашда қатнашишган... Кейин гап шаҳардаги қабристонларни обод қилиш хусусида кетди. Шоҳизинда билан Чокардиза қабристонлари қаровсиз ҳолда ётибди...

«Айни пайтда,— деди Қавомиддин қози,— инсоф ҳам лозимдир. Раҳматли Садр Сулаймон шаҳарнинг қоқ ўртасида, Арк кўчаси бошидаги хонақоҳ ёнига дафн этилди. Ҳоким ўзига чиройли мақбара қурдирди, қабристонларга эса қарамади...»

Гапга Ҳалвойи аралашди:

«Шаҳар ўртаси — ҳамма сиғинадиган жой, у ерга шайху авлиёлар, табаррук зотлар қўйилса эҳтимол... Лекин Садр Сулаймондай бир нопоку ножинс одам, ўлганларнинг ортидан ёмон гапириб бўлмайди-ку, олло кечирсин, Чорсу-дай майдонга муносиб келмай турибди...»

«Ўлганга майли-ю, бу тириклар шаънига ёмон...» — деди Уста Кулол.

«Шаҳар ўртасидан чиқармак лозим...» — қувватлади Абумансур.

Фақат шайхулислом Абулворис Самарқандий рози бўлмади:

«Ўлганни безовта қилмак мусулмончиликка ярашмай-дурғон бир юмушдир. Сониян, фалон подшо вақтида фалончини қабридан чиқартириб ташлабди, деган гап бағоят хунукдир...»

Бироқ бу гап эътиборсиз қолиб кетди. Кеча Садр Сулаймоннинг жасади хонақоҳ ёнидаги мақбарадан олиниб, Шоҳизиндага дафн этилди. Аммо Самарқанд аҳлида сарбадорлар давлагининг ушбу тадбири яхши таассурот қолдирмади. Ҳар қалай, Абу Бакр Калавий шуни қалбдан сезди, бошқалар эса бир нима дейишга журъат этолмади.

Сарбадорлар султони салтанатда уч нарсани манъ этиш хусусида фармон чиқарди. Биринчиси, дабдабаю ҳашам, ортиқча зеб-зийнатга берилиш, исрофгарчилик, ўғирлик; иккинчиси, бангу чоғир, гиёҳвандлиги майпарастлик; учинчиси, фоҳишабозлик, фарлик... Абу Бакр Калавий қизи Жаҳон ғойиб бўлган кунларни эслади. Жаҳондай не-не қизлар шу

дамгача қонун-қоида оёқлари остида хор-зор бўлгани, бундай ишни даромад манбаига айлантириб олган қорчалонлар диёнатсизлиги Наддофлар маҳалласи оксоқолининг иззат-нафсига қаттиқ тегди. Шаддоод ва суюкли қизи қам сал бўлмаса ўшалар қўлида қолиб кетарди, хайриятки сарбадорлар уни қутқариб олдилар.

Сарбадорлар султонининг ушбу фармони ҳамма томонидан маъқул дейилди...

— Сарбадор! — деди шу пайт кимдир. Абу Бакр Калавийнинг хаёли бўлинди. Кўчанинг у томонида Ҳалимқул шаҳна бир неча одам билан келарди. Сарбадорлар султони уни зўрға таниди.

Тун салтанати подшосининг одатдаги тахти турадиган жойда одам гавжум. Салтанатнинг барча фуқароси жам, энг қизиғи, биринчи марта кундузи йиғилишган эди. Бошида дубулға шаклидаги латта қалноқ, эғнида етмиш ямоқ мағрибий намат тўн, чўзинчоқ юзли, патак соқол Шаҳриёр фуқаролар орасидан сарбадорлар султониға пешвоз чиқди. Унинг ёнида Ахий Жаббор, Насафий, Аббос баҳодир, Холикберди, Сукрот, Қамариддин, Бобо Султон, Шотабиб ва бошқалар бор эдилар.

— Салтанатимизга хуш келдингиз! — деди Шаҳриёр.

Сарбадорлар султони майдонни тутиб кетган одамларга қаради. Кейинги пайтларда Тун салтанати доврўғини эшитиб Тошкенту Бухородан, Термизу Балхдан, Хўжанду Фарғонадан, атроф мавзелардан кўплаб ғариблар, тарки дунё қилганлар келишиб Сарбадорлар салтанати фуқаролигини қабул қилган эдилар. Бугун уларнинг бари бир отананинг болаларидай тўшланишибди.

— Сарбадор! — Абу Бакр Калавий шундай деди-да, қўлини мушт қилиб боши узра кўтарди.

— Сарбадор! — ҳайқирди ҳамма, муштлар сафи майдонни тўлдирди.

— Тун салтанати фуқаролари! — Мурожаат этди соҳибдевон Мавлонозода. — Ҳаётимиз зулматдай қора маъносидан салтанатингизни Тун салтанати деб атағондингиз. То ёруғликка чиқмагунча шундоқ қолишга аҳд-наймон қилғон эдингиз... Сарбадорлар салтанати кенгашининг фармони билан, Тун салтанатидан ёруғликка чиқдингиз, энди Тун салтанати йўқ, энди сарбадорлар салтанати бор! Сиз энди сарбадор бўлдингиз!

— Сарбадорлик муборак!

— Муборак! Муборак! — деган овозлар янгради. Фуқаролар бир-бирларини қутлар эдилар.

— Сарбадорлар салтанати девони барчангизга сарбадорликнинг пахтагуллик жомасини тухфа этадир!

Ахий Жаббор шеър тўқиб юборди:

Бизлар энди сарбадормиз!

Эл сафида биз ҳам бормиз!

Биринчи бўлиб Шаҳриёр ҳамманинг кўз олдида етмиш ямоқ мағрибий чакмонини ечди. Тун салтанатига уч йил бўлган бўлса, шунча муддатда бир марта ҳам ечилмаган чакмон ечилди. Абу Бакр Калавий пахтагуллик жомани Шаҳриёрнинг эғнига солди. Ҳаммаёқдан қувончли садолар эшитилди. Сарбадорлик либосини кийган Шаҳриёр «Сарбадор!» деб қичқирди. Сўнг навбат Насафийга етди, сўнг Ахий Жабборга... Аббос баҳодир либосини алмаштираётганда соҳибдевор Мавлонозода Амир Темурни эслади. Душмандан енгилган мамлакат ҳукмдори Амир Хусайн ва унинг ўнг қўли Темурбек ҳозир қаерда эканлар? Улар сарбадорларнинг Самарқандда салтанат ўрнатганларидан бохабардурлар, албатта... Аббос баҳодирдан сўраб билай дейди, аммо фурсат йўқ... Шубҳасиз, Амир Темурнинг хабари бор, чунки Аббос баҳодир Самарқандда юрибди-ку! Хўш, билса нима? Темур сарбадорларни қўллашини Қутлуғ Туркон оқа уйида Мавлонозодага ўзи айтди-ку.

— Сарбадорлик либоси қутлуғ бўлсин! — деди соҳибдевор.

— Қуллуқ, қуллуқ! — жавоб қилди Аббос баҳодир, яна бирон нарсга сўраб қолмасин, деган маънода, шитоб одамлар ичига ўзини урди.

Кўп ўтмай майдонда битта ҳам фуқаро қолмади. Ҳамма томонда пахтагуллик жома кийиб олган сарбадорлар юришарди.

— Сарбадорлар! Замон жонбозлари! — майдон узра бирдан амирлашқар Хўрдак Бухорийнинг йўғон овози эшитилди.— Сарбадорлар салтанатининг шак-шукуҳли зафар яроқлик чериги барпо этилмақда, токим кўрганда ҳар қандай душманнинг саботига путур етсин! Черикка бош қўшган давлат хазинасидан улуфа олур. Эй, шижоат бандалари, сарбадорлар давлати ҳимоясига туриб, баҳодирлик дубулғасини бошингизга қўндирингиз, бас, лашкарсиндирад аскар сафини қурч айлангиз!

Биринчи бўлиб сарбадор Ахий Жаббор отилиб чиқди:
— Мени ҳисобга олингиз, эй сарбадорлар салтанати амирлашқари! Бор шиддатимни сарбадорлар давлати душманлари, то суворий отидан паст тушиб пиёда бўлмагунча нисор айлайдурмен!

Сарбадорликка ўтган Тун салтанати фуқаролари энди сарбадорлар салтанати аскарлигига ёзила бошладилар.

* * *

Чорсу майдонида бўлаётган шовқин-сурон Хонлиқ оқа хонадонига баралла эшигилиб турарди.

Садр Сулаймоннинг фожиали ўлиmidан кейин Хонлиқ оқа хонадонидан ҳам файз кетди. Давлат бошига сарбадорлар келишгач, аҳвол кескин ўзгарди. Нечундир мижозларнинг қадамлари сийрак тортди. Тушум кам. Унинг шаҳарда бир кун ҳам тургиси келмай қолди. Хонлиқ оқа аслида Самарқанд ҳокимининг ўлиmidан мамнун бўлиши керак эди, чунки ўн бир йилдан бери тўплаган пули энди қарзининг ярмини қоплаган, бу аҳволда яқин-ўртада ўн минг динорни йиғиб беришнинг имкони кўринмасди... Мана йигирма тўрт йилдирки, у Фессалоники шаҳрини тарқ этган, отаси Мирикос билан онаси Ҳабиба ўша ёқда қолишган. Самарқандга келганига ҳам ўн олти йил бўляпти. Унинг она юртига кетгиси бор, айтган сўзига содиқ Хонлиқ оқа бундан қайтгани йўқ. Бу орада Садр Сулаймон қазо камонидан отилган ўққа учраб оламдан кўз юмди. Лекин энг ёмони шу бўлдики, сарбадорлар кушна-кундузи ҳокимнинг ўлигини мақбарадан олиб Шохизиндага дафн қилишди. Бу инсон шаънига ярашмайдиган юмушдир, начора, ҳар ким экканини ўрар экан. Эл-улусда бу нарса сарбадорларга нисбатан нохуш миш-мишлар келтириб чиқарди. Аммо Хонлиқ оқа назарида ҳали бу жуда кам. Агар унга қўйишса, бу очофат ҳаромхўрни ўлигини пора-пора қилдириб, оч бўриларнинг олдига ташлаган бўларди. Шунга ҳам шукр этсин бу муртад! Худобандадай суқсур йигитнинг умрига ҳам шу зомин бўлди. Эсиз йигит! Не-не дилдорлар анжуманини офтобдек ёритиб, обод этмакка қодир йигит! Мард экан, синглиси Жоннигорнинг бу қадар хору абгорлигини кўриб чидай олмай, канизакни ҳам азобдан халос қилди, лат еган иззат-нафси ҳам таскин топди. Охири Садр Сулаймоннинг бошини қилич билан узиб ташлади. Э, худо, ертгага нима бўлишингни билмайсан, ўз паноҳингда асра!

Шўрлик Хонлиқ оқа энди не қилсин? Кимга суянсин? Бу «қасби» ҳам жонга тегди. Умрида бу ишни қилмас эди, аммо Садр Сулаймонга ўчақишиб нопок йўлларга кирди. Киришликка кирди, хўп, бу ёғига энди эсини ўнгласин. Бироқ Самарқанд ҳокими тириклигида, кетамай, деб юрган Хонлиқ оқа, ажабки, энди бунга шошилмасди. Кетади-да бир кун, қаёққа шошилади? Озгина харжга еттулик жамалға қилсин, сўнг бу офат шаҳардан кетади. Албатта кетади!..

Бугун Қавомиддин қозининг ташриф буюрадиган куни... Қош қорайгандан сўнг, биров бировни танимайдиган бўлганда келади. Кўнглига қўл солиб кўради. Агар унга ёқса Хонлиқ оқада бир режа бор...

Қавомиддин қози Жомеъ масжиди ёнидаги хира фонус ёқилганидан хийла кейин кириб келди. Иккиси хос хонага кирдилар. Қозикалон хомуш, дили нимадандир хиралиги кўриниб турарди. Хонлиқ оқа унинг атрофида парвона бўлиб қолди. Пахтагуллик жомасини ечиб олар экан:

— Ўлсин, шуям кийим бўмай! Ярашмабди...— деди.— Ким ўйлаб тонди шунга?

— Мана шу ялангоёқ, супраси нон кўрмағон ювиндихўрлар! — аламли жавоб берди Қавомиддин қози.— Илгимга тушадир ҳали! Барининг товонига тахтакач боғлаб, савалатиб хумордан чикурмен!

— Шундоқ, гадоларга ҳамма нарсани бериб қўйиб ўлтирасизларми? Қани у давлат деб ёнадирғон беклар?... Амир Ҳусайнга чопар ёллатиб, сипоҳ олдириб кунпаякун қилмайсизларми ер юттурларни?...— Хонлиқ оқа жаҳл аралаш сўзлар экан, терилган ингичка қошларининг ўртасида, ўнг қошга яқинроқ жойида бўртиб чиққан гилосдек қора холи ўйнаб турарди. Агар қўшни хонада турган одам бўлса, Хонлиқ оқанинг йўғон овозини фарқлай олмай иккита эркак киши суҳбатлашишмоқда, деб ўйларди.

— Э, Амир Ҳусайннинг ўзи сичқоннинг инини минг тангага сотиб оладиғон бўлиб юрибди-ку! Хе-хе-хе!.. Жонини сақлаймен, деб Жайхуннинг у сорига қочибдир... Вале ани чорлаб киши юбортирдим, илло...— Қозикалон саллани ечиб бир четга қўйди.

— Вой, ўлсин! Давлат қўлнинг кири деганича бор-да, кетганини билмай қоласен...— Хонлиқ оқа мавзуни ўзгартирмоқчи бўлди: — Бегим, бир режам бор эди-да... Оламда якка-ёлғиз суянчиғим ўзингизсиз...

Қавомиддин қози Хонлиқ оқага қаради: тип-тиниқ мовий кўзлар ўн саккиз яшар қизларникидай жозибали, юққа

лаблари табассумга мойил, эгнида баданга ёпишиб турадиган волойи ақмар аталмиш ҳарир кўйлақдан ўзга либос йўк... Қозикалон уни шу кўйлақда кўпроқ ёқтирарди. Бобилхона бекаси буни биларди. Қирмизи ипак мато Хонлиқ оқанинг чеҳрасига уриб, яна ҳам чиройли қилиб юборган... Қавомиддин қози уни бағрига тортганини билмай қолди.

— Нима режа экан? — сўради у.

— Мени бошқа бирон шаҳарга жойлаб қўйсангиз, девдим. — Хотин атай ўзини орқага олди. — Сарбадорларингиздан кўрқамен...

— Ҳа, булар динни ҳам поймол этди! — Қозикалоннинг кўзлари чакчайди. — Давлат кенгашига ғайридинни киритибдир. Бундоқ бедодлик қаерда бор? Айниқса, сайилда Ниёз қизиқчи шариат арбобларини масхара этиб элга кулгу қилди. Шайхулислом Абулворис Самарқандий норизолик билдирди, илло сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий анга кулоқ солғони йўк... Кейин биз шайхулислом иккимиз пиёда Арк томонга қараб кетдик. Диннинг оёқости этилиши ул зотни бисёр ранжитмиш: «Худоё, гадо мўътабар бўлмағай!» деб юборди у, сарбадорлар тутумини кўриб.

— Эл-улус шундоқ норозимидурлар? — Хонлиқ оқа қизиқиб қолди.

— Амир Ҳусайннинг кишилари шаҳарда кезиб юришибди. Улар маҳаллаларда сарбадорларнинг динга қарши кирдикорларини улусга англатиш билан банд... Буни кўргилким, кенгашда мен, шайхулислом, қолғонлари анови гунгурсдай Уста Кулол, Қодир Ҳалвойи, Хўрдак Бухорий, Мавлонозода, толиби илм... Тағин Исоғ, этикдўз, илонбоз ҳинди Лакшман, майхоначи Нозим Меҳмет... бири этикдўз, бири илонбоз, бири майхоначи, бири гадо... Мен улар билан бир кўчада юрмакка ҳазар қиламен! Лекин начора...

Хонлиқ оқа диркиллаган қуймичини ўйнатиб нариги бўлмага ўтди, бир оздан кейин чиқди-да, келиб атай қозикалоннинг юнгли кўкрагига эркаланиб ўзининг таранг кўкрагини босди. Қавомиддин қози оловланиб кетди. Хотин дарров ўзини тортиб, дастурхонга тиз чўқди.

— Андак тамадди этиб олинг, бегим! Таомларнинг тафти кетадир...

— Тамаддини сўнг қилурмиз... Бу ёқдан тафт кетмасин, дўндик! — деди тараддудга тушган қози Хонлиқ оқани дарчасиз қўшни бўлмага ундай бошлади.

— Йўк, сиз менинг айтғонимга кулоқ солмадингиз... — нозланди хотин.

— Качон?.. Қайси?.. Хе-хе-хе!..

— Йўқ...

Қавомиддиннинг иши ошиғич эди, у Хонлиқ оқани даст опичиб қўшни бўлмага кирди-да, саккиз қават кўрпага урди...

Шу пайт кутилмаганда кўча дарвоза қаттиқ тақиллади. Бобилхона оғалари дарвозани очмай: «Ким?» деб сўрашди, чунки келганлар ҳар қалай мижозлардан эмас, улар ўзларини бундай тутишмайди.

— Оч, дарвозани! Сарбадорлар салтанати султони Абу Бакр Калавий фармони билан барчангиз ҳибсга олиндингиз! Оч дарвозани, хунаса!

Дарвоза очилди. Қуролланган пахтагуллик жома кийган кишилар ичкарига ёпирилиб кирдилар. Чап томондаги хонадан «Нима гап?» деб югуриб чиққан иккита бобилхона оғасининг ҳам қўллари боғланди.

— Бобилхона бекаси қайда? Қани Хонлиқ оқа?

Қавомиддин қози бу овозни таниди: у сарбадорлар салтанати кўмондони камонмерган Хўрдак Бухорий эди.

— Унинг алоҳида хос бўлмаси бордир, эй амирлашкар! — жавоб берди ингичка овоз. Ие! Абумансурнинг овози-ку! Қозикалон бу иприски овозни ҳар қандай шовқин-сурон ичидан ҳам ажрата олади.

— Дўндик! — деди у шоша-пиша туриб маҳсисини оёғига илар экан.— Мени бу ерда кўрсалар расво бўлур! Илло, менга ордан чиқиб кетишга бир йўл кўрсат! Тез!

— Бегим! — ёлворди Хонлиқ оқа. У аллақачон кийиниб олган, оёқда турарди.— Булардан кўрқамен, деб айтгандим-а! Буларнинг қўлидан мени ўзингиз қутқармасангиз, ким қутқарадир? Жон бегим, қозикалонсиз, оғзингизнинг ели...

— Мен бу ердан чиқиб олай ахир! Кейин кўмак берурмен... Майшатлар қураимиз ҳали... Илло қутқариб олурмен! Дўндик, эсинг бор-ку...

У сарбадорлар бу ерда кўриб қолишса гап-сўз бўлишдан кўрқди. «Кимсен, шаҳарнинг қозикалони бобилхонадай жойни қатагон этмак ўрнига, ўзи «баҳраманд» бўлиб турар экан-да, дейишлари аён. Айниқса шайхулислам Абулворис Самарқандий билмаслиги лозим, унда ер ёрилиши керак-да, қозининг кириб кетмоғи даркор бўладир. Бундай тавқи лаънат душманга ҳам nasib этмасун!..»

— Мени ҳам олиб кетасиз, бегим! Булар ҳаммани ҳибсга

олишмоқчи... — унинг хаёлини бўлди Хонлиқ оқа. — Ёввойиларнинг қўлида қолдирманг! Дўндиғингизнинг аҳволи не кечади ахир?..

Қозикалон энди алдашдан бошқа чора тополмади. Акс ҳолда, бу эси йўқ, бурнининг тагидан нарини кўрмайдиган махлуқ ҳар нарсага қодирдир. Шу дам қозикалоннинг ақли йилдирим тезлигида ишламоқда эди. «Бас энди, Амир Ҳусайннинг қайтишини кутиш бефойдадир, чиқибоқ уйга борадир, бола-чақасини олиб ўзи мамлакат ҳукмдори Амир Ҳусайннинг олдига жўнайди, сарбадорларнинг жаъми кирдикорларини айтиб-айтиб хумордан чиқадир. Ҳатто қўшин билан бирга қайтадир, иншоолло, яна унинг мартабаси зиёда бўладир...»

— Дўндик! — Хонлиқ оқани бағрига олиб хотиржам деди Қавомиддин қози. — Розимен! Мен ҳозир чиқамену ўзимнинг сипоҳларим билан келиб сени ажратиб оламен!

Бечора хотин бу гапларга ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмасди.

— Йўқ! Мени олиб кетасиз, дедим, олиб кетасиз! — Хонлиқ оқа бирдан қозининг қўлидан маҳкам ушлаб олди. — Қўйиб юбормаймен...

— Ҳазиллашяпсенму? Ҳазилингни кўй... Хе-хе-хе!..

— Ҳазили йўқ! Бўлмаса, бақирамен! — хотин шаллақиликка ўтди.

Қози Хонлиқ оқага қаради: ҳалигина ўн саккиз яшар қизларникидай жозибали боққан мовий кўзлар чақчайиб хиралашган, юққа лаблар қимтилган...

— Мени ҳам олиб кетасиз? Бўлмаса қўймаймен!

Ташқарида шовқин-сурон кучайиб борар, бўлмалардаги фоҳишаларни бир жойга, мижозларни бошқа жойга тўплашарди. Сарбадорлар Хонлиқ оқани қидиришар, бири-биридан «Йўқми?» «Ўша ёқдами?» деб сўрашаётгани эшитилар, бу эса Қавомиддин қози юрагини тобора сиқарди.

— Бўпти! — деди у Хонлиқ оқага. — Олиб кетамен... Орқа эшик борми? Тез кўрсат!

— Бор! Бор! Бегим, бор! — қувониб кетди хотин. — Бўлмадан чиқиб чапга уй таги билан юрамиз... Сарбадорлар ўнгда қолади. Деворга етиб олсак бўлди, ўша ердан мақбарага йўл чиққан!..

Қози таниб қолмасликлари учун салласини ўрамай, жома ичидан белига боғлаб олди. Хонлиқ оқа дурра берди. Бошига дурра ўрамоқчи эди, фурсат кетмасин деб, белбоққа

қистирди. Хотин шитоб барча шамларни ўчирди. Агрофни қоронғилик чулғади. Улар бирин-кетин ташқари чиқдилар.

Ҳайҳотдай ҳовлининг ҳар жой-ҳар жойида машғала тутган сарбадорлар кезиб юришарди. Улардан бири фавкулдада яқингинада экан, машғала ёруғида уларга қараб кела бошлади.

Қавомиддин қози билан Хонлиқ оқа чапга бурилишга улгуришмай саросимада қолдилар. Сарбадор пахтагуллик жомадаги қозини ўзимизникилардан деб ўйлаб, парвосизгина:

— Хонлиқ оқа ўша ердамикин? — деб сўради. — Буёқларда йўқ...

Ортдан машғалали икки сарбадор ҳам унга эргашиб келарди. Қавомиддин қози шошиб қолди. У қўлга тушган ўғридай ночор эди, қочай деса қайга қочади, курашай деса, бир ўзи шунча сарбадор билан қандай курашади, улар кўпчилик... Хонлиқ оқа унинг ортида яшириниб турганча дир-дир қалтирарди. Қозининг боши қотди!.. Тез бир қарорга келиш керак эди... Кутилмаганда у белидан дуррани олди, шартта ўгирилиб, ортида қанг-манг бўлиб турган бечора хотиннинг оғзига тикди-да, икки кўлини маҳкам ушлади. Хонлиқ оқа аввалига ҳеч нарса тушунмади, «Нима қиляпсиз!» дегандай, даҳшат тўла кўзларини Қавомиддин қозига тикди. Воқеа лаҳзада бўлиб ўтди.

— Шу ерда экан!.. — овозини ингичкартириб қичқирди қози гўё бобилхона бекасини тутган бўлиб. — Мана! Зўрға тутдим... Илло!.. Қани, тезроқ ушлангиз!..

Сарбадорлар келиб Хонлиқ оқа қўлларини ортга қилиб боғладилар-да, фоҳишалар бўлмасига олиб кета бошладилар. Хотин тиширчилар, нимадир демоқчи бўлар, оғзига дурра тикилганидан гапиролмасди.

Қавомиддин қози чархи кажрафторнинг ўйинларига қойил қолди. Хонлиқ оқа яхши ниятда берган дурра, ажабки, ўзининг оғзига тикилди, ялангоёқларнинг кийими пахтагуллик жома эса қозининг жонига ора кирди. У Хонлиқ оқани олиб кетишган сарбадорлар ортидан бориб, дарвоза олдида тўпланишиб турган сарбадорлар ичига ўзини урди. Ҳеч ким ундан шубҳа қилмади. Бир оздан сўнг тўпдан сирғалиб чиқди-да, уйига жўнаб қолди.

ОСТИН-УСТИН

Самарқанд сарбадорларининг довруғи бутун Моваро-унаҳрга ёйилди. Барча эл шу ҳақда гапирар, аслан тобеъ кишиларнинг ҳоқимларга хос жасорати хусусида сўз юритарди. Сарбадорларнинг мўғуллар устидан ғолиб келганликлари хабари тез орада Арабу Ажамга тарқалди.

Киш ярни ўтиб қолган, ҳавонинг совуқлигига қарамай, сарбадорларнинг юмушлари қизгин эди. Соҳибдевон Мавлонозода, уни вазир ҳам дердилар, раҳнамолигида бир неча тадбирга қўл урилди. Улар сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий, амирлашкар Хўрдак Бухорий ва Мавлонозода иштирокида келишиб олинганди...

— Салтанатимиз кишиларида бойлигу ҳашам, ортиқча зеб-зийнатга берилиш, исрофгарчиликка йўл тутиш манъ этиладир, — деди сарбадорлар султони. — Бу нарсаларнинг бари тенглик эътиқодига зиддир. Ҳамманинг қорни баробар тўйсун...

Сарбадорлар салтанати пешволари Арқда, девонхонада суҳбатлашмоқда эдилар. Абу Бакр Калавий тахтада, амирлашкар билан соҳибдевон унинг рўпарасида ўлтиришарди.

— Шундоқ-ку... — эътироз билдирди Мавлонозода. — Аммо қандоқ қилиб кишилардан зеб-зийнатни, бойлигу ҳашамни тортиб олурмиз?..

— Салтанат йўлида тортиб олинадир. Барчаси хазина учун зарурдир. Битта ҳам киши оралатмайсиз, фақирдан бошлаб ортиқча нарсаларни хазина учун йиға берасиз...

— Бадавлату сарватмаңдлар англашиларили, — гапга қўшилди амирлашкар. — Аммо бир тоифа борқим, уларга эҳтиёт юзасидан ёндошмак жоиздир...

— Очикроқ десинлар, амирлашкар!..

— Мен аҳқоми динни назарда тутармен. Эл-улуш ҳамиша улар сўзига қулоқ осадир. Уларни ранжитмак нохуш ҳодисалар келтириб чиқарадир, дейман...

— Амирлашкарнинг сўзлари ўринлидир, — ўз фикрини билдирди соҳибдевон Мавлонозода. — Султоним, камина ҳам бу хусусида бир андиша қулидурмен...

— Нечук андиша қулидурсиз, эй феъли чиройли?

— Шаҳримизда аҳли мусулмон ичра, сарбадорлар динни поймол этар эканлар, таом бир, либос бир, ҳатто... заифалар

ҳам умум бўладир эркан, қабилида миш-мишлар қанот боғламишдур...

Сарбадорлар султонининг қўй кўзларида ғазаб учқунлари чакнади:

— Валлоҳ! Заифалар ҳақидаги сўз қайси феъли баднинг сўзидур? Анингдек, фиску фасод бандасини тўрт пора қилмак ҳам камдур!.. Не дейсиз, амирлашкар?.. Миш-мишдир бу, миш-миш, эй феъли улуғлар!

— Миш-мишларни ҳар қалай, сарбадорларнинг дўстларни демайдилар. Миш-мишу ноҳуш гапларни ғанимлар тарқатадур холос, — жавоб қилди амирлашкар.

— Ушмундоқ вазиятда, — асил мақсадга кўчди соҳибдевон, — амирлашкар айтган тоифага чиндан ҳам эҳтиёт бўлиб ёндошмак талаб этиладур...

— Ҳўш? — сарбадорлар султони соҳибдевонга синчков тикилди.

— Мен ҳам аҳкоми динни, шариат устунларини ўйлаб андишага борамен. Шайхулислам Абулворис Самарқандий, мударрис Хожа Лутфуллоҳ, имом Қутбиддинлардан тортиб ҳар маҳалланинг имомию сўфисигача ҳоли қудрат улус кўзинда сўз ва нуфуз соҳибидурлар. Уларни ранжитмак нодурустдир. Зеб-зийнат, бойлигу ҳашамни тортиб олишда салтанат уларга тегмаслиги лозим. Ҳеч бўлмағонда улусдан сўнг, энг охириги навбатда бу тоифага ўтилса... Ўшанда улар салтанат султонининг фармонини барчага келгон тўй эканлигини, иншоолло, англаб етурлар ва ранжимақдан тийилурлар...

— Нечун энди сиз айтгон тоифага тегилмайди экан? — қизишиб деди сарбадорлар султони. — Улуснинг елкасида истиқомат қилаётгонлари учунми? Сарвати ошиб-тошиб ётғони учунми, а, феъли яхши? Саҳардан то оқшом пахтанинг гардини ютиб тирикчилик қилаётгон наддоф, лойдан қўли чиқмай оқем бўлгон кулол, қандолатпаз, этикдўз, тийргар, қамонгар, нонвой, жувозчиларнинг не айби борки, бирлари икки бўлмайдур? Кечагина сарбадор бўлгон гадонинг не гуноҳи бор? Тенглик этиқодига тескари ҳар қандай режа гул очар экан, бас, билингизким, ул салтанат сарбадорлар салтанати эрмас!..

— Султоним! — деди яна Мавлонозода. — Салтанатнинг ушбу тадбири, эҳтимолки, аҳкоми динни ранжитмас ҳам... Аммо аёнки бу қилгон ишимиз улус кўзида ранжитиш ўрнига ўтадур... Ажабки, ўша наддоф, кулол, қандолатчи, этикдўз, гадо салтанат бу юмушларни улар учун қилаётғонини англаб етармукин?

Сарбадорлар султони соҳибдевонга ҳайрат билан қаради:

— Бу нима деганлари?.. Англаб етадурлар, албатта!

— Кўрқаменким, салтанат улус деб жон куйдирадур, аммо буни улус англамоғи мушкулдур...— қатъият билан ўз фикрини давом этдирди соҳибдевон.— Шариат пешволари улуснинг сиғингувчи кишилари. Биз улус сиғинадурғон, топинадурғон кишиларга зуғум этиб, эл ихлосини қайтариб қўймасак, бас...

Амирлашқар Хўрдак Бухорий шу ерда бундай деди:

— Ўша улус ҳурмат этадиғон кишиларки, салтанатга бўйсунар эканлар, буни улус кўриб итоат камарини белига маҳкамроқ боғлайдир. Ихлос эса ҳамиша итоатнинг ҳамсояси бўлиб келғон...

— Бошқа бир андиша ҳам бор...— Мавлонозода, энди у ҳақда гап тамом деган маънода.— Ҳозирнинг ўзида улус ичида шундай овоза юрибди...

— Қандай овоза? — сўради сарбадорлар султони.

— Сарбадорлар давлати гўё ғайридинлар давлати эмиш. Илонбоз Лақшманни назарда тутишмақда шекилли...

Абу Бақр Калавий жилмайди:

— Абу Наср ал-Фаробий айтадурларки, фозил ва етук шаҳарлар фуқароси турли диний эътиқодга сиғинсалар ҳам, бир хил бахт-саодатга, бир хил ёруғ мақсадларга интилишлари мумкин...— Сарбадорлар султони тахтнинг ёнидаги лавҳдан бир рисола ни қўлига олди-да, варақлаб, тағин жойига қўйди.— Ғайридинлар шаҳримизда истиқомат қиладурғон кишилардир. Улар оздирлар, салтанатимизда, тенглик эътиқодига кўра уларнинг вакили бўлсин. Агар ўшал қавмда бир жанжал қўпса, тиндирадурғон шул бўлур... Бордию тенглик эътиқодимизга бўйсунмайдурғон эса, ғайридин тугул мусулмоннинг ўзи ҳам сарбадор бўла олмайд!

— Муаллими соний рисолаларини ўқиганмен, аммо...

— Ва ё сиз... шаҳримизнинг фозил шаҳар эканлигига шубҳангиз бормудир?..— Сарбадорлар султонининг саволи кескин бўлди.

Соҳибдевон Мавлонозода хаёлга чўмди: «Фозил шаҳарда инсоннинг камолга етуви диний биқиқликка, қандай дин тарғиб этилувига асло дахли йўқ, зеро, бу фозил шаҳардир. Ғайридинлар давлати, деган овозалар эса фозил шаҳарга хос эмас. Бас, Самарқанд ҳали фозил шаҳар рутбасига эришмабдирму? Фуқароси бир-бирини ғийбат этса, демак, беодоб шаҳар даражасидан чиқа олгани йўқ экан-да?»

— Шубҳасиз, шаҳримиз фозил шаҳарга айланаётир...— деди Мавлонозода хаёлидагини айтмай.— Фозил шаҳар ихтиёрийликдан обод бўладир, деб ҳисоблаймен, султоним! Зинҳор зўрма-зўракилик, мажбурийлик усулларига ён бериб қўймайлик...

— Фуқарони мажбурий бирлаштирмак ҳам лозимдир, дейдилар муаллими соний...— изоҳ берди амирлашкар Хўрдак Бухорий.

— Тўғри-ку... Улус олақуроқ оломондан иборат бўлиб қолмасин, дейман. Яқдиллик тарафдоримен, холос... Улус эса оломон даражасида...— Тушунтирмоқчи бўлди фикрини Мавлонозода.

Сарбадорлар султони индамади. У ўрнидан турди-да, амирлашкар билан соҳибдевон орасидан девонхона ўртасига қараб юрди. Ҳа... Давлат, фозил шаҳар, тенглик, бахт-саодат, бирлик... Мақсад бир хил, аммо тушуниш ҳар хил... Баҳслар бўлмаги табиий, энг муҳими, интилиш бир, ғайрат бир — сарбадорлар султониға шу керак...

— Салтанат йўлида бойлиғу ҳашам, зеб-зийнатни тортиб олишни фақирдан бошлайсиз... Тенглик эътиқодимиз шуни тақозо этадур. Ҳаёт ноз-неъматлари олдида сарбадорлар султони гадо билан бир хил мартабага эгадур. Ахир авлоди бани башар бир йўсинда туғилар, бас, бир йўсинда бахтли бўлсинлар! Ҳар бир ҳовлиға кирилсин, сарбадорлар салтанати фуқароси нечта эканлиғи рўйхатга ҳам олинсин. Иншоолло, барча сарватманду аҳқоми дин ҳам улғи олурлар. Сарбадорларнинг тенглик эътиқодига бўйсунмағон ҳар кас динидан қатъий назар қиличдан ўтказилур!

— Аммо, — эътироз билдирди амирлашкар.— Соҳибдевоннинг гапларида жон борким, қавоиду русумни барчага, балки бирдан қўллаш ўринсиздур. Ахир парвардигор ҳам беш қўлни баробар этиб яратмағон...

— Агар беш қўлни баробар этиб яратмағон бўлса, бу беайб парвардигорнинг яккаю ягона айбидир, эй феъли барқарорлар! — Абу Бакр Калавий тахт ёнига келди.— Мана бу тахтнинг нечоғлик безатилғонини кўрингиз: лаълу дуру забаржаду зар... Шунчалар ҳашам бир султонга жоизму? Барин териб олурсиз ва давлат хазинасига ташларсиз. Сўнг, Садр Сулаймон ҳовлисидаги олтин олма танаси заррин лашкачалар билан қопланғон, мевалари лаълу марвариду қушчалари олтиндан эди. Лекин қани улур? Жаммазабон девонбеги уйини тафтишга олингиз. Сўнг қозикалонга ўтингиз, сўнг шайхулислом, сўнг сарватмандларга...

— Аввал сарватмандлардан бошлайлик, — таклиф этди Мавлонозода.

— Кимдан бошламак, майли, соҳибдевонга ҳавола этилур, лекин бир кас қолмасин. Фозил шаҳар аломатларидан бири маърифату тарбия. Самарқанд ҳокими хонадонда катта кутубхона мавжуддир. Инчунин кўча томондан эшик очиб, ундан барча сарбадорлар баҳраманд бўладурғон қилайлик.

— Мадраса бунёд этмак зарурдир, — деди Мавлонозода. — Садр Сулаймон мадрасаси бағоят ошиғич қурилғонидан, бино чўккан, орқа девори нурашга мойилдир. Мактаблар очмак даркор, токи авлод соҳиби илм бўлсин... Муаллимлар топайлик. Ўзим ҳам сабоқ бермагим мумкин...

— Хуш айтдингиз, Нодирбек, мен ҳам шул ҳақда сўзламакчи эдим, — қувватлади амирлашкар Хўрдак Бухорий. — Черигимиз улус йигитлари билан тўлсин, машқу интизоми аъло бўлсин...

Ўртага жимлик чўкди. Ҳамма гап айтиб бўлингандек эди.

— Султоним! — мурожаат қилди соҳибдевон яна. — Тафтишдан маълум бўлдики, шаҳримизда, Садр Сулаймонда, ўзга бадавлат кишиларда бисёр қуллар бордир. Яна Жета лашкаридан тушган асирлар бор... Уларни ҳам тенглик эътиқодига кўра назардан ўтказамизму?

— Асло! — рад этди қутилмаганда сарбадорлар султони. — Улар ўз номи билан қуллардир. Олло уларнинг манглайига қул бўлиб яшашни битғон, начора...

— Олло уларни қул қилиб яратмағон-ку? — сўз қўшди орага амирлашкар.

— Бағоят тўғри! Шу важҳдан, уларнинг олдига ушмундоқ шарт қўйилур: агар ўзларини яхши тутса, соҳибининг ишонч-ихтиёрини олса, қуллик тавқи лаънатидан халос этилур, эй феъли пишиқлар!

Шу асно девонхонага Абумансур кириб келди, у ёнига осиб олган қилич дастаси пахтагуллик жомани туртиб турарди.

— Сарбадор! — деди у муштини баланд кўтариб. — Ассалому алайкум!

Салтанат пешволари алик олдилар.

— Мовароуннаҳр султони Амир Ҳусайн ва амирлашкар Амир Темурбекдан элчи келмиш, султоним!

Бу қутилмаган янгилик эди.

— Лоҳавло вало қуввато! — деб юборди Абу Бакр Калавий. — Мовароуннаҳр султонидан элчи келмиш?

— Қаерда экан Мовароуннахр султони? — сўради ҳайратда амирлашқар Хўрдак Бухорий.

Мавлонозода индамади, бу хабардан ҳайратга ҳам тушмади. У бошқа нарсадан ҳайрон: «Ажабо, бу «кўршапалак», каламуш башара қандай қилиб Абу Бакр Калавийдай ҳалол, тўғрисўз одам кўнглига йўл топди? У кенгаш аъзоси бўлиб олди, мана ҳозир ҳам, салтанатнинг уч раҳбари улус ташвишларидан сўз олишиб турганда, бетакаллуфларча бостириб кириб келди. Нимасига ишонадир, бу фосиқ банда? Наҳотки, унинг қора кўнгил эканини сарбадорлар султони сезмайди?...»

— Шу онларда Мовароуннахр султони Солисаройда эрқандур,— жиддий деди Абумансур.— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, элчини олиб кирсам...

— Кечдим! Олиб кириг! — ижозат берди сарбадорлар султони.

Абумансур таъзим қилганча орқаси билан юриб чиқиб кетди. Орадаги жимликни соҳибдеворон бузди:

— Султоним! Бир нарса важҳидан хаёлингизни бўлур-мен...

— Хўш, эй феъли равшан, хўш?

— Фақирга падари бузруквор даражасидадурсиз...— хижолат бўлиб деди соҳибдеворон.— Вале бир ўтинчим бор: Абумансурни салтанатга яқинлаштирмак хатардир... Аминменки, унинг дўстлиги гумон даражасидан нари ўтмайди. Мадрасадан билурмен...

Сарбадорлар султони индамади. Дарров Абумансурнинг «Мавлонозода ҳасадгўйдир, ичи кўмир янглиғ қорадир... Буни синамоғингиз мумкин, у мени бегумон сизга ёмонлайди...» деган сўзлари ёдига тушди.

— Ахий Жаббор ҳам Абумансур ҳақида, деворнинг ости, кўчанинг пасти, томнинг усти билан юрадиғон хилидан экан, деб сўзлагонди,— гапга кўшилди амирлашқар Хўрдак Бухорий.— У Ахий Жаббор кўшинида саваш курганди.

«Ахий Жаббор сайилни бузиб дарра ейишига оз қолувди, уни ҳам Абумансур тутиб олгонди...— хаёлидан кечирди Абу Бакр Калавий.— Ахий Жаббор албатта у ҳақда дуруст сўзламайдир-да...»

— Киши хусусинда фикр юритмак учун, уни яхши билмак лозимдир. Йўқ эса, биров ҳақида сўзлангон ҳар қандай гап туҳматга айланмоғи бир бахияликдир...— Сарбадорлар султони бошқа сўз қўшмади.

Бу гап соҳибдеворон Мавлонозодага ботиб кетди. Бошлаб

майдакаш ва ночор Абумансурнинг Садр Сулаймонга, айна пайтда, Қавомиддин қозига хизмат қилгани ҳақида, каззобу ёлғончилиги хусусида, бедаво ҳасад қулнинг кирдикорлари тўғрисида сўзламакчи бўлиб оғиз жуфтлади. Аммо Абумансурнинг элчи Давлатшоҳ бахши билан кириб келаётганини кўриб тўхтаб қолди.

Давлатшоҳ бахши югуриб келиб тахт пойига бош урди, сарбадорлар султони жомаси пешини ўпди. Сўнг ортга чекинди-да, қироат билан деди:

— Мовароуннаҳр султони онқазрат Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғон ва соҳибқирон амирлашқар Амир Темурбек Самарқанд сарбадорлари ҳукмдори Абу Бакр Калавий сарбадорийга дуои салом йўллайдурлар ва олло-таолодан барча мўмин-мусулмонларга солимлиқ тилайдурлар!

— Хуш кўрдик! Самарқанд сарбадорлар давлати ҳам Мовароуннаҳр султониға омонлиқ тилайдур! — деди Абу Бакр Калавий.

Давлатшоҳ бахши сарбадорлар салтанати пешволарига синчков назар солди. Барчаси бир хил пахтагуллик жома кийишган, иккисининг бошида салла, бирида дубулға, дабдабали салтанат соҳибларига асло ўхшашмасди. У Амир Ҳусайн ва Темурбек номидан Абу Бакр Калавийга зарбофти чопон, заррин камар, турнабеллик қилич ва Самарқандни идора этишга берилган найча қилиб ўралган ёрлиқ топширди.

— Юрт амирлари,— деди Давлатшоҳ бахши,— сиз сарбадорларнинг ҳалокат гирдобида жондан кечиб жавлон урғонингиз учун, юртни беомон душман чангалидан омон сақлаб қолғонингиз учун ушбу иноят либоси билан сийлайдурлар. Сарбадорлар салтанати барпо этғонлигингиз ўринлидур, бу йўлда Мовароуннаҳр султони ва унинг амирлашқари сизга кўнгилларида асло кин сақламайдурлар, зеро кўнгиллар ёруғ ёзга етишган осмондай беғубордир. Қайвоннишон амирлар малолсиз даврон сурмагингиз, салтанат ишларига ривож бермагингиз мумкин деб ҳисоблайдурлар ва салтанат дахсизлигин буткул кафолатин олурлар...

Самарқанд сарбадорларининг босқинчилар устидан ғалабаси хабарини Темурбекга биринчи бўлиб Аббос баҳодир етказди. Мавлонозода, сарбадорларнинг музаффарияти Темурбекни қувонтиради, деб ўйлади, чунки амирнинг

«кўнглим сарбадорлар тарафиндадур...» деган сўзлари эсида эди, шу сабабдан ўзи суюнчли хабарни етказишни Аббос баҳодирдан ўтинди. Бу пайт Темурбек ўзининг кичик кўшини билан Балх ёнида чодир тиккан, Амир Ҳусайн чекиниб Шибертуда тўхтаганиди.

Кавснинг ўрталарида, киш кириб йўллар ёмонлашган палла, икки амир Кундуздан жануброқда Боғлонга яқин жойда учрашдилар. Машварат узоқ давом этди.

— Амирлар қила олмагон ишни уйдалагон сарбадорлардан ҳайқмоқ лозим...— деди Амир Ҳусайн, унинг бўғиқ овози яна ҳам бўғиқроқ эшитилди.

— Бу оламда-ку, Ҳусайнбек, ҳар нарсадан ҳам қайқмоқ лозим, сиз тўғри сўзладингиз...— маъқуллади Темурбек.

— Аммо буни ҳаммадан пинҳон сақламоқ керак...

— Пинҳон сақламоқ ҳақидаги сўзнинг ўзи ошкора-ликдир...

Амир Ҳусайн Темурбекга ажабланиб қаради:

— Сўзингизни англамайдурмен...— Мовароуннаҳр ҳукмдори ўйланганча деди.— Аслида сарбадорларнинг бир танобини тортиб қўймак ҳақида сўз юритсангиз бўларди. Аммо Самарқанддай исён ва туғён қадами билан ўлчангон маконни забт этмакка кўшину қувват қайда?.. Бу ёқда бўлса киш қиличини қайраб остонада турибди...

— Ҳусайнбек! Ёмонлик ҳамиша ҳам одамнинг қўлидан келадургон нарса...— эътироз билдирди Темурбек.— Аввал яхшилик йўллари қидириб кўрайлик... Ўз аҳволимизга бир боқайлик-да, фикр этайлик... Фойдадан ҳоли бўлмас...

— Бу нима деганлари, Темурбек? — Йигирма тўққиз ёш амирнинг дунё кўриб қўйган оқсоқоллардай сўйлаши Амир Ҳусайннинг гашини келтира бошлади.

— Адолат кўзи билан қаралса,— хотиржам давом этди Темурбек,— биз сарбадорларнинг танобини тортиб қўйишга шопилмаслигимиз керак... Аксинча, улар билан дўст бўлмоқ лозим, мўғулдай қаттол душманни бир ёқли қилгон ботирларни ўз одамларимизга айлантирмак зарурдир...

Темурбек сўзлар экан, Амир Ҳусайннинг кўнглидан: «Ҳа, сарбадорлар билан бир бўлиб, мени гумдон этмоқчи эканингни сезиб турибмен... Сарбадорлар билан дўстлигингни яхши билурмен, Темурбек! Бу ёқдагиларни анойи билма!» деган сўзлар кечди.

— Хўш... Нима қил, дейдилар? — ўсмоқчилаб сўради у.

— Бунинг йўли битта,— деди Темурбек қатъий.—

Самарқанд сарбадорлари султони Абу Бакр Калавийга, соҳибдевор Мавлонозода ва амирлашқар Хўрдак Бухорийларга шаҳарни бошқаришга маншури давлат¹, зарбофт чопон ва турнабеллик қилич йўллайлик!

Амир Хусайн алам аралаш инграб юборди:

— Темурбек, мени мазах қилаётирмусиз? Мен энди киммен? Мен кечаги душманларни зир титратувчи Мовароуннаҳр ҳукмдори эмас, балки мўғулдан калтак еб қочгон бир амирмен, холос... Афсус... Менинг ёрлиғиму чопоним, совға-саломим энди кимга ҳам керак, кимга ҳам керак?.. Юборгонимда ҳам ким уларни олади-ю, ким унга қулок осадил?..

Амир Хусайн сабрсизлик билан у ёқдан-бу ёққа юрабошлади.

Темурбек Амир Хусайннинг ожизу умидсиз ҳолга тушганини кўриб, ичида «Бечора!..» деб кўйди. «Эсиз!.. Юртнинг тақдирини мана шундоқ бир махлуқнинг қўлига тушиб қолгон! Эсиз!.. Сарбадорларнинг эса йўриғи бошқа... Сарбадорлар жасур ва мард кишилардир! Улар Самарқандни пойтахт этдилар. О, Самарқанд!.. Менинг ҳам бирдан-бир орзуим Самарқандни пойтахт айламак, оламга танитмак, давлат тузмак эди... Сарбадорлар худди шу йўлдан борулар... Улар билан тил топмак керак...»

— Хусайнбек! — Шиддатли гапирди Темурбек. — Умидсизликка тушмайлик! Ноумид шайтон, деганлар. Сиз, Мовароуннаҳр ҳукмдорисиз, Амир Қозоғоннинг зурёдисиз! Ҳали биров сиздан тахтни тортиб олгон эмас!..

Темурбекнинг сўзлари Амир Хусайнни руҳлантириб юборди.

— Шундоқ, шундоқ, Темурбек! Рост айтасиз, тахтни биров тортиб олгон эмас!.. Ололмайди ҳам!..

— Бас, биз Самарқанд сарбадорларига элчи юбориб, қўлига шаҳарни бошқаришга ҳуқуқ берадурғон маншури давлат, зарбофт чопон, заррин камару турнабеллик қилич тутказайлик. Элчига шуни ҳам уқтирайлик: аввало, сарбадорларнинг ҳокимиятни ўз қўлларига олғонликлари мақбул қадамдир. Уларнинг ушмундоқ тутумларидан юрт амирлари зинҳор ранжиғонлари йўқ... Амирларнинг хоҳиши сарбадорлардек юртпарварлар тарафиндадур... — Темурбек жим қолди. — Шундай йўл тутмоқ аслида бизлардан жойиз. Бу салтанат учун керак...

¹ Давлат ёрлиғи.

Амир Хусайн тинглар экан, Темурбекнинг гаплари самимийми, самимий эмасми, билолмади. Шунга қарамай, у Темурбекнинг таклифига рози бўлмай иложи йўқ эди. «Чиндан ҳам мамлакатда сарбадорлар энг катта кучдир...— деб ўйлади Амир Хусайн.— Ҳозирча тан олишга тўғри келади... Ҳозирча... Балки бу Темурбекнинг ўйинидур? Ўйин бўлса, ўйин-да... Аммо Темурбекнинг сарбадорлар билан бирлашиб кетишига йўл қўймаслигим керак!.. Ўйиннинг энг катта шарти ушбудир...»

Амир Хусайн уч бор қарсақ урди. Амир Мусо кирди.

— Самарқанд сарбадорлари номига маншури давлат тайёр этилсун!.. Бугуноқ элчи юборилсун!

Амир Мусо фармонни ижро этгани чиқди.

...Давлатшоҳ бахшининг Самарқандга элчи бўлиб келиш тарихи ана шундай эди.

— Олимақом амирлардан бағоят миннатдормиз, ҳиммат кўргизибдурлар...— деди сарбадорлар султони.— Қадри баланд амирларга еткурингизким, биз сарбадорлар салтанати ҳеч кимга ёмонлик тиламаймиз, бировга кўз олайтирмаймиз. Тилагимиз фақат яхшилиқдур, барча салтанатлар билан дўстлигу дориломонликда яшашдур. Биз Тошкенту Ахси-кентга, Термизу Бухорога, Сабзавору Кирмонга, Хироту Бадахшонга элчилар юбордик, хусусан, Самарқандда сарбадорлар салтанатининг барқарор эканлигидан хабар еткурдик, муносабатимизни уруш эмас, дўстлик доврасида бунёд этмакни ўтиндик. Агар хоҳишлари бор эса, бизлар билан бошни битга қилсунлар, деб тайинладик... Амирларнинг элчи юбориб совға-салом ила сийлашлари уларнинг ҳам, иншоолло, шундоқ фикрда эканликларини тасдиқлайдур...

Давлатшоҳ бахши маъқул дегандай таъзим қилди. Мавлонозода ичида Темурбекдан мамнун бўлди. Бегумон, бу яхшилик фақат ундандир, зеро Амир Хусайндай дағалу кўрс одам хаёлига бундай оқил йўл келиши мушкулдир. Фақат амирлашкар Хўрдак Бухорийгина ўйланиб қолди: икки урушқоқ ва жангари амирнинг бу ишлари чин дилданму ёки хийламу?.. Унга қолса, шарт Давлатшоҳ бахшини туттириб нимта-нимта қилдирарди, аммо элчига ўлим йўқ-да... «Улар адо этолмағон ишни биз адо этдик. Улар ёвдан тарсаки еб қочдилар, биз эса ўша ёвни енгиб турибмиз...— ўйларди амирлашкар.— Мантиқ юзасидан, сен қилолмағон ишни мен бажардим, қабилида фикр юритилса, унда... сарбадорлар амирларнинг ашаддий душмани бўлиб чиқади-ку? Наҳотки, Самарқанддай улкан шаҳарда давлат тузғонимиз, даврон

сурмагимиз, чекка-чеккада писиб, қочиб юрғон амирларга хуш келса? Ҳамиша тахт даъвогари бўлиб келгон одамлар, наҳотки, тахтда ўзгани кўриб мамнун бўлсалар?...» Бунга ақл бовар қилмасди. Амирлашқар бу ўйларини элчи кетгандан сўнг албатта султону соҳибдевонга айтмоғи керак.

Абу Бакр Калавий уч бор қарсақ урди. Мулозим кирди. У ҳам пахтагуллик жомада эди. «Ажабо,— деб ўйлади Давлатшоҳ бахши.— Бу нечук давлатким, султони ҳам, мулозими ҳам бир хил кийинурлар? Адолат либос билан белгиланурми?...»

— Сарбадорлар табиятан инсофлидурлар,— элчига деди Абу Бакр Калавий.— Биров ишак мато юборғонда, тикан тугиб қайтармайдир. Хазиначига айтинг, Мавлонозода! Қарши шаҳрида истиқомат қилувчи амирлашқар Темурбекга зарбофт тўн, ясатиғлиқ от, тўққизта чодир, тўққизта хачир, тўққизта кул тухфаи тансуқот этилсун!

— Бош устига! — жавоб қилди соҳибдевон ва мулозимга аста нималарнидир уқтира бошлади.

Давлатшоҳ бахши юкуниб тисланганча девонхонадан чиқди. Абумансур унга эргашди.

— Бунда не юмуш-ла машғулсен? — сўради Давлатшоҳ бахши ҳовлида Абумансурдан.

— Мулозимлардан биримен...— деди Абумансур айёрлик билан.

— Катта мартабаларга эришмакни тилармусен? Нима, мулозимлик ҳам мансаб бўптими!..

— Тилармусен? — ишшайди Абумансур.— Катта мартабаларга эришмакни орзуламаган нодон ҳали туғилмагон бўлса керак...

— Ҳм... Мовароуннаҳр султони, унинг соҳибқирон амирлашқари олдида сенинг юзингдан ўтинмоғим мумкин... Мартабалик бўлурсен...— Давлатшоҳ бахшининг қисик кўзлари яна ҳам қисилди.

Абумансурнинг шилпиқ кўзлари эса каттароқ очилди.

— Мендан не тиларсиз? Очикроқ сўзлангиз!

— Сарбадорлар салтанати аҳволотидан сўзлаб берсанг бас! Ихлосингни Амир Ҳусайнга еткурурмен, эътиборинг ортадур... Яхшилигимни ёдингдан чиқармасанг бўлди...

Давлатшоҳ бахши чиндан ҳам тинғчилик касбининг соҳиби, Темурбекнинг қуловузлари ичида энг тажрибалиси, суяги қотгани эди. Абумансурнинг кўзлари ўйнаб туришидан

дарров мунофиқлигини сеза олди. Бирор жойга гап етказиб турмоқ учун асли мунофиқ бўлмоқ керак.

— Худо урсин, эсимдан чиқмайди! — ишонтирди Абу-мансур.— Сизга айтадурғон гапларим кўп... Фақат... чет-роққа чиқайлик. Деворда ҳам қулоқ бор, дейдилар...

Улар икки отга миниб Аркдан кунботишга қараб юрдилар. Темурбек элчиси Давлатшоҳ бахши гарчи туноқшом Қутлуғ Туркон оқа хонадонидида кўниб, Аббос баҳодир билан сарбадорлар салтанати хусусида суҳбат қуриб, кўп нарсани билиб олган эса-да, Абумансурнинг айтадиганлари ҳам фойдадан холи бўлмас деб, ўйлади.

* * *

Давлат ишлари соҳибдевон Мавлонозода билан амир-лашкар Хўрдак Бухорийни шундай қамраб олдики, бош қашувга қўл тегмасди. Сарбадорларнинг тенглик эътиқодига бўйсунган ҳолда улар Шаҳриёр, Уста Кулол, Ҳалвойи, Нозим Меҳмет ва сипоҳийлар гуруҳи кузагувида давлатманд кишилардаги ортиқча бойлигу ҳашам, зеб-зийнатни салтанат хазинаси фойдасига мусодара этмоққа киришдилар. Ишни сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий айтганидек, Аркнинг ўзидан бошладилар, сўнг Садр Сулаймон хонадонига ўтдилар. Аввало меҳмонхона остидаги ертўлани калити йўқлигидан эшигини кўпориб очдилар. Олтин, инжу, дур, марварид, ёқут забаржад, феруза тўла олтига туясандик чиқди. Еттинчиси Абумансур кўмагида Жаммазабон девонбеги томорқасига кўмилган жойидан топилди. Девонбеги Самарқанд ҳокими ҳовлисидаги олтин олмани ҳам шилиб олганлиги аниқланди. Унинг бойликлари тортиб олиниб хазинага ўтказилди. Ўзини эса улус ҳақиға хиёнат қилганликда айбланиб, Чорсу майдонида шаҳар аҳли кўз ўнгида қатл этилди.

Жаммазабон девонбеги воқеасидан сўнг, шаҳар сарват-мандлари кўрқиб қолдилар ва бор-будларини ўзлари хазинага келтириб бера бошладилар.

Қавомиддин қози Хонлиқ оқа хонадонидан эсон-омон чиқиб уйига келгач, зудлик билан йиғиштиринишга тушди, зарур анжомларни олди. Кечанинг икки ҳиссаси ўтиб шаҳар сукунатга чўмганда, у аҳли аёли, ғуломлари билан панасқам йўллардан Солисаройга қараб жўнади. Қавомиддин қози оламда бирдан-бир суянчи Мовароуннаҳр султони

Амир Ҳусайнга сиғиниб борадир, сарбадорларнинг бутун разил ишларини битта қолдирмай сўйлаб берадир...

Сарбадорлар Қутлуғ Туркон оқа хонадонига ҳам кирдилар. Бу ҳақда сарбадорлар султони Абу Бақр Калавий билан Мавлонозода ўртасида тортишув ҳам кечди.

— Бу хонадонни четлаб ўтсак... — тақлиф қилди соҳибдевон. — Ҳар нечук Темурбекнинг эгачиси...

— Ўзимнинг уйимни четлатмадим! — Сарбадорлар султони қатъий деди. — Адолат тарозисига путур етмасин ахир!.. Бари сарбадорлар салтанати хазинаси учун қилинур! Бизнинг энг ёмон одатимиз кимгадир енгиллик қилмак, айирмак йўлидур. Салтанат олдида ҳамма бирдир — султон ҳам, гадо ҳам, меним ёстикдошим Шамсулмулкнинг онаси ҳам, Темурбек эгачиси Қутлуғ Туркон оқа ҳам... Хотирингиздадир, муаллими соний дейдилар: «Жамоа бошлиғи адолатни севсун... Ҳам ўзининг одамларига, ҳам ўзгаларга бир йўсинда адолат кўргизсун!»

Мавлонозода бошқа сўз кўшишга журъат этмади.

Шайхулислом Абулворис Самарқандий ҳовлиси Кўрчилар кўчасидан бориладиган Хожа Абди Дарун маҳалласида жойлашганди. Маҳалладаги уйларни оралаб юрган сарбадорлар шайхулислом хонадонига ҳам бетакаллуф киришиб, анжомларни сарҳисоб қилмакка турдилар. Одат бўйича, элликта кўйдан бештаси, тўрт қоп ундан бир қопи, икки қоп гурунчдан бир қопи, тўрт қоп буғдойдан бир қопи, қирқта косадан ўнтаси, олтмиш газ кимҳобдан ўн беш гази хонадоннинг ўзига қолдириларди. Ҳовлида ҳамма нарса уйқи-туйқи ҳолда, саришталик издан чиққан. Пахтагуллик жома кийган шайхулислом чўққи соқолини силаганча устун нақшин нигор ишланган айвонда ўлтирар, гоҳ-гоҳда: «Не кунларга қолдиг-а!» деб кўяр, физиллаб уйга кириб-чиқиб турган сипоҳийлардан кўз узмасди. Дуркун сарбадор йигит ичкаридан бир тўп оқ матони кўтариб чиқди.

— Юз газ оқ бўз экан... — деди у соҳибдевонга қарата.

— Йигирма газини қолдирингиз! — жавоб қилди соҳибдевон.

— Кафанликларингизга яраса бўлди... — ўзига-ўзи айтгандай деди бирдан шайхулислом кутилмаганда. Ҳамма эшитди.

Мавлонозода нимадир демоққа оғиз жуфтламоқчийди, ундан олдин амирлашкар Хўрдак Бухорий сўз бошлаб қолди:

— Шайхулислом жаноблари! Қошингизда муридлар

эмас, салтанат одамлари турғонини фаромуш этмангиз! Сарбадорлар ҳар нимарсадан инсонни юқори қўярлар. Бу олинғон нарсалар улусники, бир газ кимхобни султон ўзига олмайду, бир дона буғдойни соҳибдевон тасарруф этмайду. Барчаси хазинани тўлдирур. Хазина тўла бўлса, эл тўқ бўлур. Бу амирлару беклар ўлпон деб, божу хирож деб, ушр деб улусдан тортиб олгон мол-дунёдан фарқлидир. Улар ўша ҳоқиму амирнинг ёнчиғини обод этгон. Биз эса барчасини улусга расамади ила қайтиб берадурмиз...

— Улус ташвишини чекмак ўзгача бўлур...— эътироз билдирди шайхулислом Абулворис Самарқандий, олтмишларга бориб қолганига қарамай, дадил ўрнидан турди.— Раҳматли Садр Сулаймон билан кўп баҳслашар эрдим. Менинг гапим, ажабо, унга ҳам ёқмасди. Ҳукмдор улус бошини силамак ўрнига ранжитадур, улусни мушти билан силағон ҳукмдорнинг ҳоли вой...

— Сарбадорлар салтанати барча юмушни улусни деб йўлга қўяётир, тақсир! — Мавлонозода жилмайишга уринди.— Улусга жанобларидан бошқа бошпанасиз ана бу гадо ҳам кирадир...

— Бошпанаси бўлмаса фақирда не айб? — тажанг деди шайхулислом.— Оллога ёлборсун. Оллодан сўрасин. Бир кирдикори оллога ёқмабдурки, шу кўйга тушибдур... Амирзода Абдулла замонида юртнинг улуғлари қувғину мискиёликда умр кечирди, фозиллар обрўйи қора ерга тенг бўлди, оқилларни ҳар томонга сарсону саргардон этдилар. Дорилғурур ҳавосига берилғон амирлар қайда энди?..

— Бу амирзода Абдулла замонида эди...— изоҳ берди амирлашкар.

— Сарбадорлар-чи? Йўқ, улар қувғин қилмаётирлар...— Шайхулислом истеҳзоли кулди.— Аммо фуқаронинг молмулки тортиб олиниб, улус қошида беобрў этилмақда. Кенгашда ҳам айтгондим. Кўпларининг боши қазо қиличи остида қолди... Айримлари жон сақлаймиз деб, аҳли аёлини олиб ўзга юртларга рихлат қилдилар. Қавомиддин қози мана, қочиб қолибди. Буларнинг бари қувғиндан баттар, ахир! Салтанат қарор топдимиз, ҳукмдор мамлакат улуғларини, фозилу фузалоларни тахт атрофига жам этмаги ва бу кишиларнинг ақл-идроки, саъй-ҳаракати, шижоатини юрт фаровонлиги йўлига бурмаги лозим! Водариғо, қачон шундай қулар келур?... Э, танғрим! Ман тасаддара қабла авониҳи фақад тасаддо ли ҳавониҳи!..

Соҳибдевон Мавлонозода шайхулислом айтган ҳадис маъносини чақишга уринди. Уриндию тагига етиб, бадани музлаб кетди! Ҳадис маъноси бундай эди: «Кимки вақтидан олдин, бошлиқликка лаёқати бўлмай туриб бошлиқ бўлиб қолса, у ўзининг хорлигига мутасадди бўлади». Демак, шайхулислом фикрича, сарбадорлар давлат бошида бўлишга лаёқатсиздурлар, улар ҳали фурсати келмай туриб салтанат тепасига чиқиб қолдилар, ва... улар одамлар кўз олдида хор бўладилар... Демак... Демак...

Соҳибдевон дабдурустан бунга жавоб беролмади. Шайхулисломнинг келтирган ҳадисида теран мантиқ бордай эди. Унинг хаёлига кўп китоблардан ҳадислар, нақллар келди. Куръон сураларини эслади. Аммо шайхулисломнинг ҳадиси ажабки, нимаси биландир унинг тилини боғлаб қўйди. У бирдан иккиланаётганини сезди... Шу пайт ғойибдан салтанат олдида султон ҳам бир, гадо ҳам, деган садо келгандай бўлди. Шундай деганида, сарбадорлар султони ҳақ, ҳақдир! Мавлонозода ўз фикрини мустаҳкамлаш учун Куръоннинг Худ сурасидан бир оятни хотирлади: «Фастақим камо умирта», яъни «Сенга буюрилғон иш устида қоим тур, адо эт!» Оят соҳибдевон кўнглига ишонч туйғуларини солди:

— Ўзини мамлакатнинг улуғлариданмен, деб ҳисоблагон одам аввало фақирларга, гадоларга, оч-юпунларга ён босмаги жоиздир... — деди Мавлонозода. — Келсун, шўрлик одамларга кўмак берсун. Сарбадорлар бева-бечора, ночор қосибу гадолар, жумла надомат бандаларини қўллаб-қувватлайдурлар. Ҳар сония авомуннос, рунуду авбошнинг ёнини оладур. Кимки улуснинг кифтига чиқиб олиб озор еткизса, ўзи хор бўлур. Чингизхон замонидан бери улусимиз ёт оёқлар остида топталди, беку амирлар, аёёну ақобирлар, ҳоқиму қозилар, шўрликнинг ризқини ўз билгича қийдилар, бойдилар, едилар, ичдилар. Сиз улуснинг тили йўқ, демангиз, тили бордур, кўзи йўқ, демангиз, кўзи бордур, зиллату сафолатни аён кўрадур!

Шайхулислом эътироз билдирмоқчи эди, соҳибдевон қўймади:

— Бечора улусимиз, элимиз! Ул қавак-қандикларда яшади, тангри-гаоло офтобнинг нури каби умумий инъомни хосу омга етказғонида ҳам, ундан бебаҳра қолди. Шукрлар бўлсинким, энди бечораларнинг ҳам кўксига шамол тегди, сарбадорлар шунинг учун дунёга келдилар. Улар бу йўлга кирдилар, бундан қайтмайдилар. Муҳаммад алайҳиссалом

«ал фақру фаҳри» каломини бағоят хуш кўрадур эрканлар. Хонадонингиздан ортиқча бойлиғу ҳашамни, зеб-зийнатни олсак, сарбадорлар элни ранжитадурлар, дейсиз, фақир бўлмакдан ор этасиз, кўрқасиз... Фақирлик расулиллоҳга фахр саналмиш эрди, умматларига озор даражасида эрканда?.. А?..

Шайхулислом қотиб қолди! Соҳибдевоннинг ҳар бир сўзи унинг аъзои баданини тешиб ўтгандай бўлди. Фавқулодда ғазабдан кўзлари қисилди, қўлидаги тасбеҳ беҳол титрай бошлади.

— Куфр кетмангиз! Ёшсиз! Куфр кетмангиз! Астағфруллоҳ! — дер эди у.

— Сарбадорлар юртни бошқаришга лаёқати бор эканлигини, чамаси исбот айладилар. Хотирларидан кўтарилмағон эса, фақир Чорсу майдонида бутун машаралмуслимин олдида, ичимизда адолат ишини ҳимоя қила оладурғон, улус қошида ўзини жавобгар сеза оладурғон бирор валломат борму, дедим. Сиз айтғон мамлакат улуғлари лом-мим демادилар. Фақат сарбадорларгина адолат иши ҳимоясига отландилар, душман йўлини кесдилар. Инчунун, одамлар кўз олдида хор бўлмадилар, балки уларнинг хокисор бошлари азиз бўлди...

— Бас! Бас! Бир гапдан қолингиз! — дер эди шайхулислом Мавлонозоданинг ҳадис маъносини анлаганидан ҳайратда. Ахир шайхулислом бу ҳадисни сарбадорларга дашном сифатида эмас, балки ўзига-ўзи таскин ўрнида айтган эди-ку!

— Тақсир! Гап келганда отангни аяма, дейдилар,— Мавлонозода тобора қизишар эди.— Сиздай мўътабар зот тағин Чорсу майдонида улус олдида тап тортмай Худобандадай бегуноҳ йигитни ўз отасидан юз ўгиришга ундадингиз, билмадимким, бунинг гуноҳи кимгадир... Жанобларидек нурул-миллати — ваддин шайхулислом Абулворис Самарқандий шаҳар ҳокимига Хонқали кўчасида дор ал-кихоб очдириб, фаҳшу зино гуллашига йўл бериб қўйдилар... Билмадимким, бунинг гуноҳи кимгадир...

Шайхулислом энди чидолмай қолди:

— Навзанбиллоҳ!.. Дор ал-кихоб эмас, раҳматли Садр Сулаймоннинг чорбоғларидан бири эди... Чорбоғим деган... Бировнинг чорбоғи билан нима ишим бор?.. Мен... Мен...

Асаби таранг тортилган шайхулислом Абулворис Самарқандий қизиқ устида пахтагуллик жомани ечди-да, ҳовлида турган соҳибдевон Мавлонозоданинг оёғига ташлади! Сўнг

устундаги миҳга илинган сурранг тўнни намоёншкорона олиб кийди. Ҳаво хийла салқин эди.

— Мен сарбадорликдан ихрож бўлдим! Бас! Шу ёғи ҳам кифоя қилур! Олғонларингизни олингиз! Мени тинч қўйсангиз бўлди! Менга охират даркор, охират!..

Шайхулислом сарбадорларни дуоибад қилмакчи бўлди-ю, яна ўзини босди. «Дуоибадни англайдирму бу зиндиқлар!..» хаёлидан ўтказди у.

Орага нохуш жимлик чўкди. Ичкарига кириб-чиқиб турган сипоҳийлар ҳам тўхтаб, воқеа не билан тугаркин, деб илҳақ эдилар. Улардан бири югуриб келиб Мавлонозода пойида ётган сарбадорлар либосини ердан кўтарди. Жимликни амирлашқар Хўрдак Бухорий бузди:

— Тақсир жомани ерга отмадилар, балки ҳаммамизнинг юзимизга тарсаки тортиб юбордилар...

— Оёқ учида кўрсатдилар...— гап қўшди Шаҳриёр.

Ҳайратдан лол бўлиб қолган соҳибдевон Мавлонозода ўзини ўнглади-ю, салтанат пешволарига хос вазминлик билан қатъий деди:

— Сарбадорлар эътиқодига кўра, тақсир сиз ушбу тутумингиз учун саккиз нимта қилинмоғингиз даркор эди, зеро муқаддас либосимизни оёқости этдингиз... Бу шунчаки матоҳ эмас, унинг замирида хурлигу эрк туйғулари мужассамдир. Афсуслар бўлсунким, ўша туйғуларимиз лат еди, иззат-нафсимиз топталди... Аммо биз қиличимизни қинидан чиқармасликка билагимизда куч топа олурмиз, сизга жазо бермақдан тийилурмиз! Йўқ эса, сизга дин йўлида шаҳид кетгон зотнинг шон-шухрати тақилур, бу эса адолатсизлик бўлур эди. Сиз қилгон гуноҳнинг жазоси ўзгадир. Сарбадор эътиқодига бўйсунмас экансиз, унда салтанат фуқаролигидан мосуво этилурсиз. Бас, Самарқанддан бадарга қилинурсиз! Бир кирдикорингиз оллога ёқмабдурки, шу кўйга тушдингиз!..

Лаҳза ўтмай сарбадорлар бирин-кетин ҳовлидан чиқиб кетдилар. Ҳанг-манг шайхулислом Абулворис Самарқандий устунга суялиб:

— Сизларга худо бас келсин! Худо бас келсин!— деганча қолаверди.

Қор учқунлай бошлаган эди.

* * *

Самарқандда сарбадорларнинг қилган ишлари бутун Мовароуннаҳрга ёйилди. Айниқса тартибот хусусида қатъий

ва кескин олиб борилаётган тадбирлар бирга минг қўшилиб ваҳимали тусга кирар, эшитганни бешубҳа даҳшатга соларди. Шаҳарнинг ўзида эса кўп кишилар, асосан, ўзига тўқлар қўркув исканжасига тушиб қолдилар. Бойлигу қашамдан айрилган аламзадалар турли миш-мишлар тарқата бошлашди. Сарбадорларни биров «худосизлар», деб атади, биров «ёвузлар» деди. Буларнинг ичида талайгина Амир Ҳусайннинг одамлари бор эди, ammo ҳеч нарса сарбадорларни ўйлаган ниятларидан қайтара олмасди. Ҷоғир ичувчилар билан гиёвандлар ҳам пана-паналарга писиб кетишга мажбур бўлдилар. Кўкнорию нашавандлар, майпарастрлар айб устида қўлга тушса жазоси ўлим эди. Ана шундай кишилардан ўн олтитаси Чорсу майдонида қиличдан ўтказилди.

Сарбадорлар ҳақида олди-қочди гаплар тарқатиб юрган оғзига кучи етмаганлар учун яна бир баҳона топилди. Гап шундаки, Хонлик оқа хонадонидаги канизақлар ҳибсга олингандан сўнг, барча фоҳишаларни Хонқали кўчасидаги темир дарвозали ерости саройига қамадилар. Ўша куни бўлмаларда тутилиб қолган айш-ишрат ишқибозларидан ўн киши ҳам қўлга тушди. Уларнинг бари сарбадорлардан эдилар. Тонгсаҳар чопарлар қуйидаги сўзлар билан одамларни Чорсу майдонига чорладилар:

— Одамлар-одамлар! Эшитмадим деманглар! Имонини ютғон, динини сотғон, бузуқи, фоҳишабоз, сафоҳат эгаси валади зинолар сарбадорлар шаънини ерга урғонликлари сабабли қатл этилурлар!

Эл қатлгоҳга оқиб келди. Ҳаржойи-зиногарларнинг додвойига ҳеч ким қулоқ солмади, улар даҳшатли жиноятчилар сифатида бошлари танасидан жудо қилинди. Авом барчасига лаънатлар ўқиди.

Орадан бир ойлар чамаси вақт ўтди. Сарбадорлар хонадонларни оралаш билан бўлиб, фоҳишаларни унутдилар. Мана энди, фоҳишаларга не жазо бермак лозим, деб ўйланиб қолдилар.

— Ҳаржойининг энг содда жазоси қозикқа ўтқаздурмоқ! — деди амирлашқар Хўрдак Бухорий.

— Фаҳшу зино элни бузадир, улусни издан чиқарадир... — маъқуллади соҳибдевон Мавлонозода. — Зеро қутлуғ юмушларга қаратилғон ҳаётнинг қути, кўнгил шижоати солимул аъзо қуввати шахвоний тарафиндан пажмурда ҳолга келур, не-не шиддатлар синур...

Мавлонозода эсига бир нарса тушиб, ботинан изо тортди.

У Худобандага шерик бўлиб қачонлардир Хонлиқ оқа хонадонига меҳмонликка борганди. Бир марта... Бошқа қадам изи босмаган. Худо шоҳид. Соҳибдевон Хонлиқ оқа хонадонига нафрати яна бошқа нарса билан боғлиқ, шу нарса ҳақида эслаганда юраги орқага тортиб кетай дейди. Агар сарбадорлар Жаҳонни, унинг жону жаҳонини қутқариб қолмаганларида... Йўқ, йўқ, Мавлонозода у ёғини ўйлай олмайди, у ёғи нима бўлиши тасаввурга ҳам сиғмайди! Ваҳшат! Бу хонадон йўқолмоғи керак! Шундай жазо топилсинки, улус сабоқ даражасида кўрсин!

— Султоним! Ҳар бирини битта байталнинг думига боғлаб даштга ҳайдаб юбормак лозим...

— Ҳар бирингиз бузук ахлоқ, ҳирс жорияларини жазога мустаҳиқ ҳисоблайсиз, эй феъли яхшилар! Булар улус бошига битган балодир...— Сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий девонхонанинг шифтига тикилди.— Бу жаҳаннам янглиғ чоҳдир, унинг туби кўринмайду. Улуснинг, халқнинг не-не соҳиббақл мардлари, жонбозлик этгучви ўғиллари бу гирдобда ғарқу мустағриқ бўлдилар. Афсус!.. Не-не оқиллар ушмундоқ исрофгарчиликдан тийила олмадилар. Бари қилғилиқ улусга бўлди, шўрлик улусга! Сарбадорлар салтанатида бундоқ ўйинларга ижозат йўқ! Салтанат барчасидан покланур! Ортиқ қуввату қут, ғайрату шижоат улусу салтанат фаровонлигига қаратилур. Кечмишу келар кунни ўйлайлик. Улус иқболи олдинда, иншоолло! Иқболга етишмак, бахт-саодатга эришмак учун халқнинг етти яшаридан етмиш яшаригача соғлом, сиҳҳати аъло бўлмоғи лозим. Салтанат ҳакими Шотабиб, носоғ вужудни даволамак учун вужуднинг ўзига озор берилур, илло бу озор вужуднинг дарддан ариган ҳолидаги фароғатдан юз чандон камдир, дейдир. Биз носоғ вужудимизга озор еткурмакдамиз, зеро соғлиқ фароғати унинг эвазидир...— Абу Бакр Калавий чўяндай қора юзларини дастрўмоли билан артди, қўйиб юборган калта соқолини силади.— Хонқали кўчасининг охирида сайхонликда катта чоҳ қазилур...

— Чоҳ?..— сўради амирлашкар.

— Чоҳ... Ҳаржойиларнинг барчасин ўша чоҳга ташла-турмизу тириклай кўмдириб юборурмиз! Худобанда барча гуноҳларни ўлим поклайди, дер эди. Бас! Бобилхона санамларининг гуноҳларини ҳам ўлим поклайди!..

Ғоҳишаларнинг даҳшатли қисмати ҳеч кимнинг кўнглини юмшатмади. Одам чиқа олмайдиган катта ўрага ташланган Хонлиқ оқа бошлиқ йигирма аёлнинг дод-фарёди

осмон-фалаклар қатини тўлдириб юборди. Барининг бўйнига тош осилган, қўллари орқасига қилиб боғланганди. Имом Қутбиддиннинг фатвоси билан ҳамма бир қисм бўлса ҳам ўрага тупроқ ташлашга шошилди. Тупроқ тортаётганларнинг кўзларида ёш тўлиб турар, аммо ўз ишларида давом этардилар... Ниҳоят аёлларнинг юзини тупроқ яширди, шўрликларнинг қулоқларни қоматга келтирган чинқириқлари ҳам эшитилмай қолди...

Хонлик оқа хонадонидagi бўлмалар деворларидан беодоб суратлар қириб ташланиб, қайтадан таъмир қилин-гач, бошпанасиз ғарибларга тақсимлаб берилди.

Ўттиз олтинчи боб

БИР ҚИЗГА ИККИ СОВЧИ

Самарқанд сарбадорлари султонининг нурийдидаси Жаҳон бика Наврўз байрамига анжуман чақириб мақсадида мактуб битиб танишу нотаниш қизларга юбормакда эди. Мактубларни эпчил ва чаққон Кумар таширди. Режа бўйича, қизлар султон хонадони меҳмонхонасида йиғилишиб, сўнгра Кониғилга йўл олишади. Эл қатори ўйин-кулгу қилишади, кўкламни муборакбод этишади. Бир ҳафта аввал чакса буғдойни онасидан сўраб олиб ундиришга қўйди. Ўзлари алоҳида сумалак қайнатишади. Эртақ ва қиссаларга қулоқ тутишиб, навбаҳор ҳақида кўшиқлар куйлашади, ёр-ёр айтишади. Кўк чучвара ниширишади, айниқса ичига нўхат солинган ялпиз сомса ажойиб. Шунинг учун ҳам Ашурбибининг қизи Гуландом, Жаннат холанинг қизи Тиниғой деган дугоналарига ёзган мактубларида бирига кўк чучвара, бирига ялпиз сомса тайёрлашни ўтинди.

Жаҳон бика меҳмонхонада ўлтирган эди, Абу Бакр Калавий жума намозидан қайтиб келди. Қиз байрам ҳақидаги режаларини айтиб берганди, падари бузруквори беадад қувонди:

— Соз бўладур, қизим, соз бўладур! Айниқса, дугоналаринг билан байрам қилсанг яна ҳам яхши!

— Валинеъмат қиблагохим, мен дугоналаримга ҳарб санъатини ўргатсам дейман... Қирқ қиз бўлиб юраимиз!...— Жаҳон биканинг сўзида шаддодлик баробарида эркалик оҳанглари ҳам бор эди.

— Майли, қизим, майли! Ҳар нечук, эрдир, аёлдир, ўзини ўзи ҳимоя эта олғони мақбул иш, буниинг зарари йўқдир...—

Абу Бакр Калавий қизининг бошини силади.— Юртни ҳимоя этишга ҳарб сирларини эгаллагон қизлар ҳам керакдир... Сўнгра сен султон қизисен, ўзгаларга намуна бўлмагинг даркор...

Шу пайт останада Қорасоч бика кўринди. Бели қисик узун пахтагуллик жомадан қадди-қомати хушбичим кўринар, маликаликка энди ўрганиб келаётган Қорасоч бика сажиясида озроқ кибру ҳаво, ғурур пайдо бўлганлиги сезиларди. У қизини бағрига олди:

— Ҳозиргача ҳам сенинг майдонда соҳибдевон йигит билан қиличбозлик қилғонингни ўйласам, юрагим орқасига тортиб кетади!.. Вой, қизим-ей, жўхориларнинг бошини олиб, терак билан қиличбозлик қилиб юрғонинг ҳам дуруст бўлгон экан-а! Яхши бўлгон экан-а, қизим!

— Ҳа... Жаҳоннинг сарбадорлар сафига ёзилғони, саваш қургони барчани ҳам танг қолдирди! — деди Абу Бакр Калавий.— Обруйимни сарбаланд этди, шаънимни кўкларга кўтарди. Ахир мен сарбадорлар султонимен, авому улус нафақат ҳар бир тутумимдан, балки фарзандларим, яқинларим ҳаракатларидан ҳам эзгулик қидирадир, фидойилик излайдир. Жаҳоннинг мардлиги таҳсинларга муносибдир! Шамсулмулк, Жаҳонни савашга юбориб сиз ҳам тўғри қилибсиз, эй феъли яхши!..

— Билмай қолибмен... Кетиб қолибди...— дер эди содда Қорасоч бика.

Абу Бакр Калавий Қорасоч бикадан Наврўзга тайёрла-ниш хусусида сўради.

— Ҳазиначи Нозим Меҳметга айтдим,— сарбадорлар султони мамнун эди.— Олти кун давомида сосонийларга ўхшаб — кулоллар, наддофлар, кўрчилар, қолвачилар, сипоҳийлару толиби илмлар ва заифаларни айтамен — ҳар куни бир тойфага тортиқ улашилур. Амирлашкар Хўрдак Бухорий ҳам фармон қилдиким, Наврўз куни барча маҳбуслар зиндондан озод этилур. Сўнгра Наврўзнинг олтинчи куни султон хонадони эшиклари фуқароларга ланг очиб қўйилур. Авом қўлига не кирса, не хоҳласа олиб чиқиб кетсин. Сарбадорлар расм-русумида бу одат бордир. Алқисса, Кониғилда катта сайил бўладир. Аёллар ҳам иштирок этсунлар... Мана Жаҳон дугоналарини байрамга тақлиф этаётир...

Одатий кунлик ошдан сўнг, хонадондан одамлар оёғи тортилди. Жаҳон бика меҳмонхонадан туриб тағин Мавлонозоданинг зорли нигоҳини тутиб олди. Бир қарашда олам

маъно уқди қиз! Яна уқолмаган жойлари ҳам қолди назарида... Таомни тановул айлар чоғида Ахий Жаббор ҳам бир дам меҳмонхона томонга тикилди. Лекин Жаҳон биканинг кўзи тушиди-ю, шопмўйлов йигит дарров ерга қаради. Ҳамма тарқалди.

Бир оздан кейин Кумар кириб келди.

— Айланиб кетай укажонимдан! — эркалатди болани қиз. — Мақтубларни топшириб келдингми?

— Топшириб келдим... олиб келдим... — деди Кумар кўзлари ўйнаб.

— Ие, қайтариб келдингми? Ким олмади? — ҳайрон сўради қиз.

— Йў-уқ-ўқ... — Кумар кулди. — Сиз берган хатларни эгаларига топширдим...

— Унда олиб келдим, деганинг нимаси?

— Олиб келдим-да... Бошқа одамдан хат олиб келдим...

Жаҳон бика шоша-пиша Кумар узатган «найча» хатни олди-ю, ёзиб ўқий бошлади. Хатда дуои саломдан сўнг мухтасар қилиб қуйидаги сўзлар ёзилган эди: «Бугун-эрта муборак хонадонингизга совчилар борурлар... Фақирни иложи бўлса, қўллаб юборурсиз, деб умид қилурмен. Ёлғиз илинжим ўзингиз... Ҳа, десангиз жону жаҳоним ободдир, йўқ, десангиз, замон-замоним барбод...»

— Вой, укажонимдан айланай! — деди яна Жаҳон бика Кумарнинг манглайидан ўпиб. Хат қиз юрагининг тубида ардоқлаб юрган хушбахт орзунинг элчисидай туюлди.

— Наврўзга қатнашман, деб ёзибдирму, мулла акам?

— Ҳа, ҳа... мулла акамг катта Наврўз байрами қилмоқчилар... — деди қиз кулиб.

Кумар озроқ жим қолди-да, бирдан опасига суйкалди:

— Опажон, Ахий Жаббор акам сизни кўп сўрайдилар...

— Кўп сўрайдилар?

— Ҳа... Ҳар сафар сиз билан кўришганимдан сўнг, мени пойлаб турадилар. «Кумар, опанг нима дедилар?» «Опангнинг соғлиқлари қалай?» деб сўраганлари-сўраган... Мен гашириб бераман. Ахий Жаббор акам кўзимга тикилиб «Ҳм... Ҳм...» деб турадилар. «Опамлар пешонамдан ўпиб қуйдилар...» деб мақтанаман. «Пешонаси ёруғ йигит бўласен... Қаердан ўпдилар? Кўрсат!..» дейди. Кўрсатаман. Ахий Жаббор акам ҳам худди ўша ердан ўпиб, хўрсиниб қўядилар...

— Шундоқми? Қизиқ экан-а... — Жаҳон бика хаёлга чўмди.

— Ахий Жаббор акам, — деди негадир Кумар маъюс, — сизни жуда яхши кўрадилар... Биламан...

— Энди-чи, — деди киз гапни бошқа ёққа буриб. — Мана бу хатларни олиб Ҳолвачилар маҳалласига бориб кел! Шер йигит-да бу, шер йигит!

Эртаси куни чошгоҳда сарбадорлар салтанати амирлашқари Хўрдак Бухорий билан Уста Кулол Жаҳон бикани Мавлонозодага сўраб совчи бўлиб келдилар. Абу Бакр Калавий совчиларга, кенгашиб кўрайлик, олдида акаси бор, Кумушкентдаги бобосининг розилигини олишимиз даркор, кизнинг раъйини ҳам билмак лозим, деб жавоб берди.

Бир ҳафтадан кейин Жаҳон бикани сарбадорлар салтанати соҳибдевори Мавлонозода — Нодирбек ибн Яҳёга унаштирдилар. Расмга кўра, нон ушатилади. Тўй Наврўз байрамидан кейинги шанбада ўтказиладирган бўлди. Жаҳон бика ўзида йўқ мамнуну масрур, тўйнинг яқинлигидан ҳаяжонда эди. Мавлонозода назарида эса вақт тўхтаб қолгандай, кунлар имиллаб ўтарди.

Бу орада қутилмаган воқеа содир бўлди. Ўн кунлар ўтар-ўтмас Давлатшоҳ бахши бошлиқ уч одам султон хонадони дарвозасини тақиллатиб кириб келди. Уларнинг қўлларида дастурхон, ота-онага, кизга сарполар бор эди. Элчининг саройга эмас, тўғри хонадонга келиш сабабини дабудурустан англаб етмадилар. «Юмуши шошилич бўлса керак-да... — хаёлидан ўтказди Абу Бакр Калавий...»

— Энди ота-боболардан қолғон удум... — деб гап бошлади Давлатшоҳ бахши дуои фотиҳадан кейин. — Кизли уйга бош эгиб келиш Одам Атодан қолғон. Қутлуғ остонангизга совчи бўлиб келдик, опшоқ тўшли розингизга овчи бўлиб келдик! Жез кўнглингизни эритайлик, қолғон ишни юритайлик, деймиз...

— Келсангиз, мақсадингиз ёр бўлсин, эй феъли яхшилар! — Ҳайрон сўзланди Абу Бакр Калавий.

— Қадимлардан султону амирлар ҳамиша бир-бирига киз олиб қиз берғон, қуда-анда бўлғон, томир ёйиб даврон сурғон... — йироқлардан тушди Давлатшоҳ бахши. — Мовароуннаҳр султони Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қозоғон Самарқанд сарбадорлари султони Абу Бакр Калавий Сарбадорий билан қуда бўлмоқни ният этди. Маълумингизким, уч ой аввал фақирингиз қайвоннишон Амир Ҳусайн ва соҳибқирон амирлашқар Темурбек номидан элчи бўлиб келиб эрдим. Алалхусус, салтанат бино этганлигингиз жоизлиги борасида, амирларнинг сизга

кўнгилларида зинҳор кин сақламаслиги ҳақкинда мактуб еткурдим. Амирлар салтанат юмушларига ривож тилаб, унинг дахлсизлигига кафолат бергонларким, бу офтобмисол ҳақиқатдир, маншури давлат эса илгингиздадур. Инчунун, Мовароуннаҳр султониға сарбадорларнинг яккаю ёлғиз дилбанди, оқилаго доно, сулув ҳам барно жигаргўшаси Жаҳон бика кўлини сўраб келдик... Бу нарса икки султонгина эмас, балки икки салтанатнинг дўсту қариндошлиги йўлида ташлангон қадамлардан яна бири бўлғай...

Абу Бакр Калавий ногаҳоний таклифдан ҳайратда қолди. Унга мамлакат султониинг ўзи оғиз очмоқда, куда бўлмоққа чорламоқда... Кечаги Наддофлар маҳалласи оқсоқоли бутун ана шундай шарафга эга бўлиб турибди! Аммо... Унинг қизи Жаҳон бика ҳақида Амир Хусайн қайдан билади? Ким унга таърифладийкин? Нега бирдан куда бўлмоққа уриниб қолди?.. Лекин нима бўлганда ҳам Мовароуннаҳр султониинг ушбу тутуми фақат дўстлик мақсадида қилинган ишдир...

Воқеа асли бундоқ бўлганди. Давлатшоҳ бахши уч ой аввал Самарқандга келганида Абумансур унга кўп нарсаларни гапириб берганди. Абумансур Мавлонозодага қаттиқ гарази борлигидан, уни элчига ёмонлади, такаббурдан олиб иғвогарга солди, фитначига чиқарди. Абу Бакр Калавий ёмон одам эмас, аммо у лақма, ҳаммани ўзидай деб ўйлайди, унга ҳам ишонаверади, бунга ҳам... Амирлашкар Хўрдак Бухорий бағоят хавфли одам, айёр, ундан кўрқкиш керак... Шу тахлит у сарбадорларнинг ҳар бирига тавсиф бериб чиқди. Кейин бирдан мавзунини ўзгартирди:

— Сарбадорлар султониинг хуснда танҳо бир қизи бор, — деди Абумансур тамшаниб, ичида душмани Мавлонозодани қаттиқ ўйиб олаётганидан хурсанд. — У қиз ҳам гўзалдир, ҳам жасурдир, мўғуллар билан жангда йигитлар ичида баб-баравар саваш қурди. Бутун улус ул қизнинг таърифидида оғиз кўпиртирадир... Исми ҳам ўзига мос — Жаҳон бика! Жаҳонга бергисиз! Ёши ўн саккиз-ўн тўққизда... ширага тўлғон анордай етилғон... Нақ Амир Хусайн ҳарамини безамоққа қодир бир гули раъно...

Амир Хусайн элчининг жуда кўп гаплар қатори, Жаҳон бика ҳақидаги таърифини эшитиб мамнун бўлди. Бутун саъй-ҳаракат қудратли сарбадорларни чўчитиб қўймаслик, уларни хотиржам этиш йўлида қилинмоқда, хусусан, Самарқандни бошқариш ёрлиғи, зарбофт чопон, заррин камару қилич шу вайдан юборилди. Ҳаракат зое кетгани йўқ,

сарбадорларнинг кўнглида амирларга нисбатан ҳурмат ва ишонч пайдо бўлди. Энди агар Абу Бакр Калавийнинг кизини Амир Ҳусайнга сўраб борилса, бу юқоридаги режаларнинг давоми бўлади, сарбадорларни ҳар қандай шубҳаю ҳадикдан халос этади...

Амир Ҳусайннинг ҳисоб-китоби жуда тўғри эди. Сарбадорлар султони совчиларга деди:

— Биз Мовароуннаҳр султонининг дўстлик-қариндошлик ришталарини боғламоқ йўлидаги ниятларини бағоят қадрлаймиз, эй феъли дурустлар! Ҳали бир қизимиз экан-ку, неча қизимиз бўлса барчасини ҳам бахшида этмакка тайёрдирмиз...

— Қуллух! Қуллух! — миннатдорчилик билдирди Давлатшоҳ бахши.

— Зеро Амир Ҳусайннинг шундоқ совчи юбориши унинг дўстлигию хайрихоҳлигидан далолатдир. Қуллух...— Абу Бакр Калавий ўйланиб қолди: «Не деб жавоб берсам? Қизимизнинг боши боғлиқ, десам, бизданам ортиқ эканми ўша, деб иш қадр талашишга айланиб кетади. Бошқача жавоб бермак зарур, баҳона лозим...» — Мусулмончилигимизда аввал катталарни уйли-жойли қилмак жоиздир, сўнг кичикларни... Катта ўғлимиз Шамсулмулк Сабзаворда мадрасада таҳсил оладир... Ҳали уй кўрмағон... Унинг бошини икки қилмай туриб, сингисини узатсак, тўғри бўлмас, дейман...

— Энди қизнинг оғаси ижозат берса мумкин...— йўл кўрсатди Давлатшоҳ бахши.

— Оғаси Сабзаворда... Сунбулага таҳсилини поёнига етказиб келиб қолар...

Гап тугаб қолганлиги сезилди. Таомдан сўнг Амир Ҳусайн совчилари кетмакка ҳозирландилар.

* * *

Сарбадорлар салтанатидан турли юртлар, подшоликларга юборилган элчилар бирин-кетин қайта бошладилар. Аввало, Тошкенту Ахсикент, Хўжандга борган элчилар қайтиб келишди. Барчаси Самарқандда сарбадорларнинг тахтга минганларидан беҳад қувонганларини билдиришган, совғаю тансуқот йўллашган эди. Шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг оқсоқолу кадхудолари салтанатга тобеликларини айтишиб, итоату ихлос камарини белларига маҳкам боғлаганликларини аён этдилар. Қундузак қишлоғи

оқсоқоли Холмат сўфи Абу Бакр Калавий билан қучоқлашиб кўришар экан, қувониб деди:

— Хайрият! Хайрият! Оҳимиз худога етиб, салтанат очу юпун сарбадорлар қўлига ўтди. Қишлоғимиз одамлари барчаси хурсанд!

Хартанг қишлоғи оқсоқоли Қора Кўчқор икки оёғи фалаж бўлиб ётиб қолганди. У Самарқандга қишлоқ имомини вакил қилиб юборди. «Бир ботмон толани бир ярим ботмон қилиб бойга ўтказайлик, деб таклиф этганди, мендан қаттиқ дашном еганди. Келгани уялғон...» деб қўйди ўзича Абу Бакр Калавий.

Уч ойча аввал Хўтандан Яманга бораётган карвон Самарқандда тўхтаган чоғида Ҳалимқул шаҳна сарбадорлар салтанатининг элчиси бўлиб қўшилиб олганди. Абу Бакр Калавий Самарқанд сарбадорлари номидан Сабзавор сарбадорлари султони Хожа Али Муайядга мактуб юборди. Ҳалимқул шаҳнанинг сафардан қайтиб келганини айтишганда, Абу Бакр Калавий саломхонада ўлтирар эди. Сарбадорлар султонининг юраги гурс-гурс уриб кетди! Ҳалимқул шаҳна ўғли Шамсулмулкдан ҳам хабар олиб келиши лозим эди.

— Балли, балли! — деди у Ҳалимқул шаҳна билан кўришаркан. — Шитоб қайтибсанму, эй феъли тузук?

— Сабзаворга етиб борганимизнинг бешинчи кунин Чинмочин карвони келиб қолди. Бир ҳафтадан сўнг жўнар экан... Юмушларни битирдим у қайтиб келавердим...

Ҳалимқул шаҳна сарбадорлар давлати баёнини қилди, Ҳожа Али Муайяднинг жавоб мактубини топширди. Абу Бакр Калавий мактубга кўз югуртирди. «Сабзавор сарбадорлари Самарқанд сарбадорлари тантанасидан бағоят хурсанддурлар ва икки давлат ўзаро теран биродарлик робитасини боғламоғи зарурдир... — дейилган эди мактубда. — Ёвларга қарши яқдиллик шиоримиз бўлсун!..»

— Шамсулмулкдан ҳам дуои салом келтирдим, — деди Ҳалимқул шаҳна. — Ўзи тинч, жони басаломат. Насиб этса, саратоннинг сариқ кунларигача Самарқандга бутунлай бориб қоламен, деб кишини қувонтирди...

Абу Бакр Калавий Шамсулмулкнинг мактубини ўқишга тушди. Одатдаги дуои саломдан сўнг Сабзавор мадрасасининг толиби илми бундай ёзганди:

«...Самарқандда сарбадорлар салтанати қарор топғонини эшитиб бошим кўкларга етди! Сабзаворда ҳар икки одамнинг бири шу ҳақда ёниб сўзлайдир... Бу, филҳақиқат,

тарихда монанди бўлмагон салтанатдир. Падари бузрукворим, билурсиз, тарихнависликка мойиллик кўргизурмен. Сабзаворга келибменким, «Сарбадорлар тарихи» номли рисола битмак орзуида эрдим. Кўп одамлар билан сўйлашдим. Энди бўлса, она шахрим Самарқандда худди шундоқ салтанат дунёга юзма-юз келмиш, салтанат тепасида падари бузрукворим барқарору устивор эрмиш! Нозик сухан шоир Ибн Ямин Фарюмадий бир қитъасида, эрк мен учун худди томоғимда туриб қолгон нонни ютишга керак бўлгон сувдай зарурдир, деб таърифламишлар. Сарбадорлар ана шу эрк учун алам чекдилар. Вале эрк ўшал бир култум сувдай бўлса, ташналикни боса олғаймукин?..

Ибн Ямин саксонинчи баҳорни қарши олдилар. Кексаликнинг темир панжаси ул зотнинг пок домонидан тутиб, бирон ёққа силжишга қўймайдур. Дуои саломингиздан бағоят мутаассир бўлдилар, Самарқанд сарбадорлари салтанатини эшитиб камтарин бошлари нақ осмонга етди. Тирикчиликлари Сабзавор мадрасасининг кичик бир хужрасида кечадир. Зиёрат айлаб келдим. «Хуросонда икомат айламак мушкул бўлиб қолди, болам,— дедилар.— Бунда об-ҳаво ғам билан тўлиғдир. Шеърларимни дурдай йиғдим, аммо бирор ҳоким бурда нон бермади. Авваллари ўйламай кундузи ҳам шам ёқиб кўярдим, энди бўлса тунда ёққани ҳам йўк... Бор садаф йўқ дурри Адандан яхшироқдир. Энди фақирлик йўлини танладим. Ешлик шижоатимни, илҳомимнинг селини, билагимнинг кучини, умримни сарбадорлар ишига баҳшида қилдим, заррача бўлсин иккиланиб турмадим. Ҳижрий 743 йилда эллик олти ёшимда Зова шахрида бир илгимда қалам, бир илгимда қилич сарбадорлар сафида саваш қурдим.

Ўша талотўнда ёнимдаги ёлғиз девоним йўқолди. Ўзим асир тушдим... Асирликдан қочиб тагин сарбадорларга келиб қўшилдим... Афсус... Йўк, девоним йўқолғонига ёки асир тушғонимга афсус чекмайдурмен, йўк! Вале шунча ҳаракат, орзу, эҳтирос, шижоату шиддат, завқу илҳом бенаф кетганига вовайлолар қилурмен! Фуқароси тенг ҳуқуқли, бахт-саодатга эришгон, дориломон фозил жамоани орзу қилгон эдим, менгина эмас, муаллими соний Абу Наср ал-Форобий ҳам ўша армонда оламдан ўтдилар... Афсус!.. Сен тарихнависдурсен, ўғлим, рақам этгилким, Хуросонда мутағоллиблар ўз оёғидан йитдилар, мўғул ҳукмронлиги поён топди, ҳайҳот ўзимиздан зolimлар чиқди!.. Бир-бирини ўлдириш, бир-бирининг пайини қирқиш... Не-не асл зотлар

бевақт кетдилар. Шайх Халифани дорга осдилар, Шайх Ҳасан Журийга пичоқ урдилар, Дарвиш Азизни шаҳид қилдилар, Хожа Али Шамсиддиннинг ҳаёт шаъмини сўндирдилар... Жаҳон ҳокимлари ва сарватмандлари учун русум бўлгон мол олиш, жон олиш тўхтамади, адолат тулпорига тушов солиб қантардилар, фирромлик қирчанғисин бўш кўйдилар...»

Эй, падари бузрукворим, Ибн Ямин кўп сўзладилар, хотирамда қолганларини келтирдим. Илло, рисоламда барчасин тўлиқ ёзурмен, худо омонлиғу қувват берса...»

Абу Бакр Калавий мактуб давомини ўқий олмади. Уч йил аввал Сабзаворда бўлгани, фасоҳатманд шоир билан суҳбатлари кўз олдидан бир-бир ўтди. Ибн Ямин ўшанда бунчалар умидсизликка тушмаганди. Нега шундай бўлди экан?..

* * *

Ҳалимқул шаҳнанинг айни Сабзавордан қайтиб келган кунлари Қавомиддин қози ҳам оилаю кўч-кўрони билан қиш чилласида ушук еб Солисарой шаҳрига етиб борди...

Чинос яқинидаги мағлубиятдан сўнг чекиниш шитобига тушган Амир Ҳусайн, шиддатни сусайтирмай Амударёдан ўтиб Шиберту шаҳрига бориб нафас ростлади. Амирлашқар Темурбек эса юртни ташлаб кетолмай Қаршида тўхтади. Икки амирнинг кўнгиллари тубида мўғуллардай баттол душманни даф қила олган мард сарбадорлардан хавотирлари бор эди. Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият мантиқан шуни тақозо қиларди. Аммо амирларнинг элчиси сарбадорларнинг олдидан совға-саломлар билан мамнун қайтиб келди. Натижанинг кўнгилдагидек бўлиб чиқиши Амир Ҳусайннинг ҳокимиятга боғлаган умид шаъмини боз ёндирди. Амирларнинг одамлари Бадахшон, Боғлон, Андхуд ва Шибурғон вилоятларида аскар жамлашга киришдилар.

— Амирим! — деди Қавомиддин қози, суҳбат амир ўрдасида борарди.— Ёдингизда бордир, ана шу сарбадор деган қаланғи-қасанғилар хусусида, илло, фақир неча бор онҳазратга оғиз очғон эрдим... Раҳматли Садр Сулаймон бисёр юмшоқ феъл одам эдилар, жойи жаннатдан бўлсин... Бепарво бўлдилар...

— Амирлашқар Темурбек уни бир қоп гўшт дер эди... — Амир Ҳусайн истамайгина деди.

— Бир қоп гўшт! Бир қоп гўшт!.. Хе-хе-хе! — Ўрдани қозикалоннинг арра овозидай кулгуси тўлдирди.— Илло,

онҳазрат... Самарқанд ҳокимлигини камина тилағонда инъом этгонингизда сарбадорлар бунчалар ўзбошимчалик қилмағон бўлардилар! Мен ҳар бирининг товонига тахтакақ боғлаб, жиш бўлгунча савалатар эдим! Хе-хе-хе!..

— Эзгуликнинг кечи йўк, унинг баҳоси пасаймайди... — Амир Ҳусайн маънодор жилмайди. — Кеча инъом этмағон эрсак, эртага инъом айлайдурмиз...

Солисаройга етгунча йўлларда уришиб ўзини хийла олдириб қўйган Қавомиддин қози амирнинг гапини эшитиб бир қоп семиргандай бўлди. У ўрнидан туриб таъзим бажо келтирди:

— Танамда жоним борича хизматингиздамен, амирим!

— Сарбадорларнинг ҳоли нечукдир?

— О, у бадбахтларни айирмаймен! Барчаси ашаддий душманларингиз! — қозикалон куйиниб деди. — Шундоқ бўлмаса, сизнинг жумла мўмин аъёнларингизни авом олдида хор қилиб гадоларга тенг этармиди? Сарватмандларни ўлдириб, шайхулисломдек оқилу доноларни бадарға қилишармиди? Ахир Самарқанддай жаннатмисол шаҳрингиз нақ дўзахнинг ўзидай остин-устун бўлиб кетди-ку! Фаросат эгалари шаҳардан қочиб қутулдилар... Не-не бегуноҳ кишиларнинг ёстиғи қуриди! Илло, сарбадорлар раҳнамоларининг ҳар бири жазога мустаҳқидир!

— Абу Бақр Калавий — сарбадорлар султони... — сўради Амир Ҳусайн. — Пахта тозаловчилар маҳалласи оқсоқоли эмишми?..

— Булбулнинг қанотидай маҳаллага оқсоқолик қилгон бетавфик, бутун Самарқандга султонмен, деб даъво этса-я! Ор-номус бўлса, шундоқ дейдирму? Ҳа, у ҳаддидан ошиб, беиболарча ҳурмат оёғини обрў доирасидан чиқарди! — Қавомиддин қози йўқотган нарсасини топгандай кўзлари чакнади. — Ёзда шаҳарда ўлпон йиғмакчи бўлдик. Чорсу майдонида игна ташланса ерга тушмайди, одам тирбанд. Ҳаммамиз ўлпоннинг зарурлигини, мамлакат ҳукмдорининг Жета хони билан саваш қурмакчи эканлиги, барчаси юрт фаровонлиги йўлида қилинаётгонлиги хусусида сўйладик... Ҳатто ўшанда бақиравериб томоқни ҳам оғритиб қўйибмиз, хе-хе-хе... Биз-ку шундоқ қилиб турибмиз, бу Калавий баттол нима дейди денг? «Амир Ҳусайн бошламакчи бўлгон уруш купша-кундузи қилингон ўғирликка тенг», дейди! Шундай сўзлаб, кўсқи, одамлар кўнглига қутқу солди, равон оқиб тургон сувни лойқалатди. Одамлар, ўлпон бермаймиз, деб туриб олди...

— Абу Бакр Калавий бошлаб берди, денг? — тишини ғижирлатди амир.

— Ўша! Мўғул бостириб келаётганини эшитган шаҳар аҳли Чорсу майдонига йиғилди. Сарбадорларнинг яна бир раҳнамоси Мавлонозода, бир қошиқ қонимдан кечасиз, амирим, сизнинг шаънингизга оғизга олиб бўлмайдигон каломларни деди...

— Нима деди, сўзланг! — ўшқирди амир.

— «...Эл-улусдан бож олиб ўлпон саришталагон Амир Хусайн барини тасарруф этишда ўз билгича йўл тутадур, ammo мана бундай қора кунда қорасини кўрсатмайдур... Жумла мўминларни ҳаққа топшириб, кофирлар олдида жуфтакни ростлаб қоладур...» деди. Сўнг ҳамма: «Ундоқ амирнинг ҳолига вой!», «Амир Хусайн эмас, Амир бетайин экан!», «Қочаётиб шаҳарга бир кириб ҳам қўймади...», «Сичқон инини минг тангага сотиб олгон...» деб...

— Бас! — Қавомиддин қозининг сўзини кесди Амир Хусайн, унинг гўштдор ўнг юзи асабий пириллай бошлади.

— Густоҳлик қилдим, узр... Узр... илло... Айтишим керак эмас эди... — дерди холос ўрнидан туриб кетган қози.

— Э, ўтиринг! Нега турасиз? — жеркиб ташлади Амир Хусайн. — Шунча фиску фасодни каллада асраб юрган экансиз-да...

Қавомиддин қози кўрқиб кетди. У, садоқат кўргизамен, душманларимни Мовароуннаҳр ҳукмдорига ёмонотлик қиламен деб, меъёридан ошириб юборганини билмай қолди. Амир Хусайн гапи дард устига чиққон бўлди:

— Жомеъ масжидида сарбадорлар султони номига хутба ўқилгонда нима деганингиз ёдингиздами?

— Нима дебман, амирим, нима дебман?.. — таъзим қилиб турганидан қозикалоннинг жуссаси кичрайиб кетгандай кўринди.

Амир Хусайн Давлатшоҳ бахшидан — элчи эса Абу-мансурдан эшитган эди — билганларини эслаб деди:

— «...Самарқанд не-не ҳукамо кўрмади... Мана бул кун юрт маснадига ўлтирган ардоқли Абу Бакр Калавий улар орасида энг мўътабар, энг манглайи ёруғ одил пошшолардан бўлғусидир...» Одил пошшо! Бу гапни айтган чоғингизда хаёлингиз қаерда эди? Ҳалиги сўзингиз билан булар орасида фарқ ер билан осмонча-ку? У гапларни бошқа одам деганму? Ва ё, эй ножинс! — бирдан сенсирашга ўтди дарғазаб Амир Хусайн қозининг ёқасидан тутиб. — Мовароуннаҳр султони-ни фаросати йўқ бир пандавоқи деб ҳисобладингму? Сувга

олиб бориб суғормай олиб келмакчи эдингму? Сенга ўхшағонлар тилёғламалик қилиб, ботинида бошқа ўйлаб, зоҳирида ўзгача сўйлаб, салтанатим асосини қўпардилар, барбод этмакча уриндилар! Эҳтимол сени сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий тинғчи, қуловуз этиб юборғандир? Тириклай терингга сомон тиктирамен!.. Муттаҳам!..

Аъзои бадани музлаб кетган Қавомиддин қози воқеанинг бундоқ тус олишини сира кутмаган эди. Ажабо, хутбадаги гаплар қочқину қувғинда юрган амирга қандоқ етиб келди экан? Кўркувдан қалт-қалт титраган Қавомиддин қози миқтидан келган гавдасини тахтда ўлтирган Амир Хусайн оёғига отди:

— Пойингизнинг гарди бўлай, амирим! Оламда сиздан ўзга суянчим йўк! Раҳм-шафқат қилинг! Мен сардафтари гурбат, қошингизга паноҳ излаб келдим! Косаи чубин олиб гадолик эт, десангиз, этайин! Илло... Тавба-тазаррудан ўзга даъвойим йўқдир. Даъвойим йўк, амирим! Даъвойим йў-ў-ў-ўқ! — Қавомиддин қози ерга қапишганча ўкраб йиғлаб юборди. — Қасам ича-а-а-ма-ан!..

— Бас! — деди Амир Хусайн қозининг аррадай овозидан қўнгли бағоят беҳузур бўлиб. — Қасамга не ҳожат? Агар одамлар ичган қасамларида турганларида бугун мағрибу машриқ оёғим остида бўлур эди!..

— Бир эмас, ўн қасам ичай! — Қозикалон сал ўзини ўнглаб олди. — Мен сарбадорларнинг жосуси эмасмен! Аксинча, улардан бурни қонаган бир одаммен! Менинг бойлигимни, бор-будимни тортиб олмакчи бўлдилар! Қочиб қутулдим! Сиз ҳайдасангиз, қайга борамен? Энди қайга борамен, амирим, бу ортиқча бошимни қайга урамен?!

Амир Хусайн индамади. Кап-катта одамнинг кўз ёши қилиб оёқ остида ўралашиб юриши унга ҳам кулгили туюлди, ҳам аянчли...

Шу пайт Самарқанддан совчиларнинг қайтиб келганликларидан хабар бердилар. Давлатшоҳ бахши илдам тахт пойига бориб юкунди.

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, онҳазрат!

— Кечдим! Айт айтадиғонингни! Бўримни, тулки?

— ...

— Нечун имиллайсен? — Амир Хусайннинг қисик кўзларида таҳайюр белгилари сезилди.

— Ўттиз беш йилдирки, ер юзида бош кўтариб юрибмен... — гапни узокдан бошлади Давлатшоҳ бахши. —

Ҳали бирон ерда қоқинмадим... Амирим, бу сафар овга бориб ўлжасиз қайтдим, на чора?

— Ҳа, сарбадорлар султони Абу Бақр Калавий бир қизини биздан аядиму? Арзимас эканмизму? — пичинг қилди Амир Ҳусайн.

— Йўқ... Қизнинг оғаси бор экан...— Тушунтирди совчи.— Ҳали уй кўрмағон, Сабзаворда таҳсил олармиш. Акадан олдин сингилни чиқаришга ийманадилар... Важдари шу холос...

— Ҳм...— пишқириб қўйди Амир Ҳусайн.— Абумансур қалай? — сўради сўнг бирдан.

— Яхши... Ҳамма режа айтғонингиздек йўсинда...

Гапга жим қулоқ солиб турган Қавомиддин қози Абумансур номини эшитиб ҳайратда қолди! Амир Ҳусайн, мамлакат ҳукмдори, қозикалон қўлида ишлаган нопок шилпиқ бир йигитни қаердан биладир? Ёраб, бу қандай йигит ўзи? Инсми, жинсми, шайтонми?..

— Сарбадорлар султони бир жигарпорасини олимақом амирирдан азизроқ кўрибдир-да...— деди пайтдан фойдаланиб Қавомиддин қози.— О, гуруру кибру ҳаво бандаси! Ўзини билмаган нокас! Султонга қизини бермаса! Пайт келар, амирим, ул менинг илгимга тушар... Оёғига тахтакач боғлаб жиш бўлгунча калтаклатурмен! Зиндон қилурмен!

Амир Ҳусайн ўрнидан турди. У чуқур хаёлга чўмган, худди атрофдагиларни унутгандай туюларди. Бари гапларим таъсири деб тушунган қозикалон руҳланиб кетди:

— Абу Бақр Калавий агар қизини бермаса, ҳеч амиримнинг кўнгиллари чўкмасин! Мана менинг гулдай-гулдай икки қизим бор — Меҳр Султонхон ва Қуглуғ Нигорхон. Ҳар иккисин ҳам сизга бахшида айлашга шайдурмен! Сайлаб олинг, йўқ эса, ҳар икки қизим ҳам сизнинг бош-кўзингиздан айлансун, амирим! Хизматингизни қилсун!..

Қавомиддин қози ўзини бир лаҳза мамлакат ҳукмдори Амир Ҳусайннинг қайин отаси деб тасаввур қилди: ўҳ-ҳў... «Ана ҳукмдорнинг қайин отаси келмақда», дейди бири. «Қайин ота эмас, ота деявер!» дейди бошқаси. Барча унга йўл берган, ҳурмат қилган, назарига тушиб қолай деб шошилган...

— Давлатшоҳ! — деди бирдан Амир Ҳусайн қозикалоннинг гапларини гўё эшитмагандай.— Шитоб тайёрланда, Қаршига йўл тут! Амирлашқар Темурбекка етқизилким, шай турсун! Тезликда етиб борурмен!

— Бош устига, онҳазрат! — жавоб қилди Давлатшоҳ бахши.— Бугуноқ йўлга чиқурмен!

Амир Хусайннинг сабри чидамай ташқарига йўналди. У ҳозирок кўшин бошлиқларини чақиртириб, зудлик билан сафар анжомини шайлашга буюрмоқчи эди.

Қавомиддин қози қизлари хусусидаги таклифига Амир Хусайннинг муносабатини била олмай доғда қолди...

Ўттиз еттинчи боб

КОНИГИЛДА

Ҳижрий 767 йил кириб келмоқда эди. Янги йил ҳамиша кўнгилларга фараҳ олиб келади, деб ҳисоблайдилар. Бу йилда рўёбга чиқмаган орзулар янги йилда жамол кўргизса ажаб эмас, деб умид қиладилар.

Сарбадорлар Кониғилда ўтказиладиган Наврўз байрамига катта ҳозирлик кўришар, бўлажак томошаю базми жамшиднинг завқи-шавқи билан яшардилар.

Қорасоч бика тўй ташвиши билан овора, Ашурбиби, Жаннатой ва Умринисаларни кўрпа-тўшак, дорпечу сўзана тайёрлаш юмушларига чорлаган. Жаҳон бикани унаштирганларидан сўнг, Мавлонозода ҳар кунлик ош пайтида бўладиган «кўз уриштириш»лардан ҳам бенасиб қолди. Қиз қочиб, куёвга кўринмасди.

Сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий хуфия саф бошлиғи Абумансур иккиси вақти-вақтида кийимларини ўзгартиришиб кечаси пинҳона шаҳар кезишади, кундузи бозор айланишиб, савдо-сотик, нарх-наво боришини кузатишади. Мана бугун ҳам улар боққолчиликдан аллоф дўконига ўтишди, ундан заргарликка, кейин дон-дун бозорига...

Абу Бакр Калавий ўн динор солинган ҳамёнини бозорга кириб кетаётиб дарвоза олдида атайлаб тушириб қолдирди. Салтанатда ўғрилигу ғоратга қарши қонун амалдами, йўқми эканлигини билмоқ учун шундай қилди. Бир оздан кейин бозорда икки жарчи: «Одамлар! Одамлар! Эшитмадим деманглар! Ким ҳамёнини йўқотди? Ичида ўн динор пули бор? Ким ҳамёнини йўқотди? Ичида ўн динор пули бор?» деб бақириб-чақириб юрганини кўрдилар. Ҳамма ёнини пайнаслар, ҳеч ким ҳамёнини меники, демасди.

Сарбадорлар султони бориб ҳамённи оларкан, хуфия саф бошлиғига деди:

— Мана сарбадорлар эътиқодининг улуғланиши! Сарба-

дорлар юртида ўғирлигу фотатга йўл йўқ, киши ҳақиға хиёнат қилинмайди. Кийим-кечагидан тортиб емагигача барчанинг ҳуқуқи тенгдир!..

Наддофлар маҳалласи оқсоқоли Абу Бакр Калавий умр бўйи ана шундай ҳалол салтанатни орзу қилди ва ниҳоят она шаҳри Самарқандда эзгу ниятига етиб турибди.

— Тенг ҳуқуқли деган эътиқодимиз бор-ку, султоним, афсуски, кўпларга ёкмайди...— деди Абумансур Чорсу майдониға чиққанларида.— Самарқанднинг ярмидан кўпи бой-бадавлат, ўзига тўқ одамлар. Бунга турли мансаб эгаларини кўшингиз, имом, сўфи, оқсоқоллар бор... Тенгҳуқуқлилик эътиқоди барининг ҳамёниға зиён бўлди...

— Бўлсин! Бўлсин-да, эй феъли тузук! — гапни кесди Абу Бакр Калавий.— Сенинг гапинг ҳам соҳибдевон Мавлонозоданинг гапларига уйқаш... У ҳам шундай одамларга тегмайлик, айримларини қолдирайлик, девди...

Абумансур Мавлонозода номини эшитиб афтини бужмайтираркан, шилпик кўзлари қислиб кетди:

— Мени маъзур тутинг... Мен хуфия сафингиз сардори... Фақат сизни, салтанатимизни ўйлаймен. Мавлонозода, гарчи куёвингиз, бироқ унинг ниятлари пок эрмас... У салтанатга ҳоким бўлмоқни ўйлайди...

— Тухмат этма! — ғазабланиб кетди Абу Бакр Калавий.— Тухмат этма! Агар бир марта тухмат этганинг билиниб қолса, хуфия сафингга суф бўлади! Ҳа!..

— Ёлғон айтсам, каламулло урсин! — деб юборди Абумансур.— Мен сарбадормен, ёлғон сўзлаш эътиқодимда йўқ!.. Борини сўзлаймен! Амирлашқар Хўрдак Бухорий яхши одам, аммо ҳеч кимга, ҳатто сизга ҳам ишонмайди... Дўстлиги йўқ... Қуловуларим шундоқ дейишади. Уста Қулло девони молни ўз билгича тасарруф қилиб ётибди. Нозим Меҳмет кечалари уйда майхўрлик айлар эмиш... Қодир Ҳалвойи, сарбадорлар султони бўлгандан бери Абу Бакр Калавий билан гаплашиб бўлмай қолди, деб ёзғириб юрганмиш... Морбоз Лакшман...

— Бутун ёр-дўстларимни душманга чиқариб қўйдинг-ку, эй феъли бад?! — Абу Бакр Калавийнинг жаҳли чиқа бошлади.— Шунча одам ёмону биргина сен яхши бўлишинг мумкинму? Сен ҳеч кимга ишонмайсен, сенинг дўстлигинг йўқ, сен ҳаммани ёмонлаб юргонинг-юргон... Сен!.. Сен!..

Сарбадорлар султони, кўчадалиги эсида йўқ, Абумансурнинг ёқасидан олиб силкалай бошлади. Воқеа Чорсу майдони ўртасида пешин чоғи бўлиб ўтмоқда эди. Рўпарадан

келаётган уч ёш сарбадор қарашса, икки дарвиш, ота-бола бўлсалар керак, мусофирлар, нимадандир ранжиб жанжаллашишмоқда... Иш мана ёқалашишга бориб етди.

— Кўйинглар! — тинчлантирмоқчи бўлди сарбадорлардан бири. — Мусофир экансизлар... Билиб кўйинглар, Самарқанд сарбадорлар салтанатида уриш-жанжал деган нарса бўлмайди. Манъ қилинғон... Бас қилинг, йўқса султон навкарлари даррасини еб қоласиз!..

Пахтагуллик жома кийиб олган ёш сарбадорлар ўз йўлларига равона бўлдилар. Ҳанг-манг Абу Бакр Калавий улар кетидан қараб қолди.

— Султоним! — Абумансур вазиятдан чиқиш учун шаллақиликка ўтди. — Менга ишонмасангиз қувиб юборинг! Ёки анов минорадан ташлатинг! Розимен! Кечани кеча демай, кундузни кундуз, салтанатингиз шаъни деб жонимни жабборга берсаму, бундоқ маломатларга қолсам... Ўзи шундақа, савобнинг тағи тешик, ҳа... Бундан кўра дунёдан кўз юмиб кетмоқ аълороқдир!

Ўтган-кетганининг яна эътибор қила бошлаганини кўрган Абу Бакр Калавий лом-мим демай Арк кўчасига қараб юрди.

Сарбадорлар султони ҳовлига кириб келганида яна бир дилхирачилик юз берганини кўрди. Панжарагулчин зинали баланд ойнаванд кўшк қулаб тушган, атрофида одамлар уймалашган, кимдир ойна синиқларини териб олар, кимдир ёғочларни йиғарди. Абу Бакр Калавий яқин бориб қаради. Кўшк турган устунни катта бир каламуш кемириб қирқиб юборибди. Кўшк қулаганда қоча олмаган каламушнинг ўзи ҳам устун тағида қолибди. Ана кемирилган устуну каламушнинг тумшуғи, бақрайган кўзи... Ажабо, каламуш шу пайт Абу Бакр Калавийга... Абумансур бўлиб кўриниб кетди! Бу каламуш-ку кўшкни қулатди, у каламушбашара нима қилмоқчи экан? Сарбадорлар салтанатини тубдан қўпармакчими, фисқу фасод билан кемирмакчими?.. Амир Ҳусайн элчиси билан кўп қаймоқлашиб юрибди, дедилар, аммо Абу Бакр Калавий эътибор қилмади. Мавлонозоданинг сўзларига ҳам қулоқ солмади...

Абу Бакр Калавий кийимларини алмаштириб меҳмонхонадан эндигина чиққан эди, ғулومлардан бири найча қилиб ўралган номани келтириб берди. Нома Амир Ҳусайндан экан. Унда бундай ёзилганди:

«Мовароуннаҳр султони Амир Ҳусайн Самарқанд сарбадорлари султони Абу Бакр Калавийга дуоин салом йўллайдур,

салтанат ишларига ривож тилайдур. Бизнинг сизга тўла эътимодимиз бордур, сизларни ўзга амиру беклардан ортиқ кўрурмиз. Инчунин, сиз билан дийдорлашмак нияти дилимизда барқарордир. Иншоолло, Наврўз кунлари меҳрингиздан баҳраманд бўлғоймиз. Биз то Ўрдани Конигил яйловига олиб бормагунча сиз истиқболга чиқмангиз, ўзингизни уринтирмангиз. То дийдор.

Солисарой. Ҳижрий 767 йил, ражаб ойи ўн иккинчи куни».

Юқоридаги икки воқеадан кўнгли хижил бўлиб турган сарбадорлар султони, нома баҳонасида амирлашқар Хўрдак Бухорийни уйига чорлатди.

Норғул, баланд бўйли амирлашқар меҳмонхонага кириб келганида Абу Бақр Калавий деразадан йироқларга, баҳор сепини ёя бошлаган тоғларга қараб турарди. Амирлашқарнинг назарида эски қадрдони сарбадорлар султони бўлгандан бери анча озиб қолгандай туюлди. Салтанат юкини елкада тутмоқ осонми?

— Кўшк қулабдиму? — сўради у. Иккиси хонтахта атрофига тиз чўкишди.

— Ҳа...— деди Абу Бақр Калавий, у негадир ҳорғин эди.— Кўшк қулабди... Бугун ҳам бозорни хуфия айланиб келдим...

У ҳамён воқеасини гапириб берди.

— Ундан ҳам қизиқроғини эшитинг! — давом этди сарбадорлар султони.— Уч кун аввал, эғнимда жанда, белимда кашкул, елкамда тўрва, термизлик дарвиш бўлиб, ҳассага таяниб бир ўзим шаҳар кездим... Ҳеч ким танимайди. Чорсуда бир одамни тўхтатдим-да, ундан сўрадим: «Бу юртнинг пошшоси ким?» Ҳалиги одам бепарво деди: «Э... Абу Бақр Калавий деган бир кўсқи, қаланғи-қасанғилардан...» «У сенга нима ёмонлик қилдики, бундай дейсен? Ёқмайдирми?» «Ёқмайди! Ҳамма тенгхуқуқли, деди. Уйда ҳар пешинда кунлик ош пинади... Ҳаммага бир хил кийим берди...» «Ие! Бунинг нимаси ёмон, э фели ғалат?» дедим. «Ялқовлар кўпайиб кетди, тайёр ош... Текинхўрларнинг куни туғди. Текин кийим... Бунинг барини фозил жамоа қураман, деб ўша султон ўйлаб топди, гўрингда тўнғиз кўпгур! Бу аҳволда тезда ҳамма нарсани еб бўламиз, очарчилик бошланади...» Жаҳлим чиқиб кетди: «Мени танийсанми?» — деб сўрадим. «Йўқ!» жавобини олдим. «Мен, — дедим, — ана шу юрт султони Абу Бақр Калавий бўламен!» «Сен ҳам мени танийсанму?» — сўради у

хам. «Йўқ!» «Мен машҳур Саттор жиннидурмен. Йилда уч марта жинниликим кўзидир. Бугун биринчи марта жинни бўлишим!» Мен кулиб юбордим. Жиннимен, дейди-ку, гаплари соғ одамнинг гаплари...

— Кизиқ...— деб қўйди амирлашкар Хўрдак Бухорий.— Очарчилик бошланади, дейишида жон бор... Демак, салтанат кўшини машқини пишитмоқ, санъатини оширмақ устида ғайрат кўргизмак лозим. Йўллар қуриши билан, сарбадорлар салтанати доирасини кенгайтирмак учун юришларга чиқиб, бойлик орттирмак, юрт қўшмак даркор. Биринчи галда Мовароуннаҳр ҳукмдори билан ҳисоб-китобни аниқ этиб олурмиз...

— Мовароуннаҳр ҳукмдори билан ора очик, назаримда...— деди Абу Бақр Калавий.

— Менимча, ора очик эмас...— қатъий эътироз билдирди Хўрдак Бухорий.— Биз уларнинг шаҳарни бошқаришга юборғон ёрлиғу чопону қиличига маҳлиё бўлиб қолмайлик! Улар юрт сўраб келган амирлар, ҳатто Амир Хусайн билан Амир Темурбек бир-бирига дўст эмас, пайт топса бир-бирининг пайини қирқишади. Аммо ишончим комилки, улар сарбадорларга асло дўст эмаслар!

— Йўқ, эй феъли яхши!— сўзни кесди Абу Бақр Калавий.— Ўзингиз ўйлаб қаранг. Улар мўғулларга қарши туғ кўтардилар, енгилдилар. Биз ҳам мўғул билан саваш қурдик, енгдик. Душманимиз бир бўлди. Шу вайдан ҳам икки амир бизга элчи йўллаб, дўстлик излор этишмакда. Бизларнинг ёмонлик қилмаслигимизни билишади...

— Ёмонлик-ку қилмаймиз... Аммо уларнинг элчи йўллаб, дўстлик изҳор этишлари замирида ўзга нарса бор дейман. Улар биздан кўрқишади! Мулозаматларининг тагида гап бор! Ахир мўғуллардай қаттол душман изини қуритғон лашкардан ким ҳам кўрқмайди? Баттол амирлар эса олдини олиб тилёғламалик қилишмакда холос, бизни содда фаҳмлашмоқда... Мана, кўрасиз!

— Нечун шундоқ деб ўйлайсиз, эй феъли қаттиғ!

Амирлашкар Хўрдак Бухорий масалани астойдил тунгунтиришга уринди.

— Сиз билан биз, унда-бунда юрт бошқармағон, илгида сиёсат жиловини тутмағон содда кишилармиз, наслимиз хону амирга бориб уланмайди ҳам... Улар эса Туғлуқ Темурхондай хонга ҳам чап бериб, доғда қолдирғон амирлардир. Буни унутмайлик. Бизга ҳам ҳийла қилишмаётганмукин?.. Агар шундай йўл тутишмаса, Мовароуннаҳр

тупроғида фозил жамоа тузишга қурби келгон мард сарбадорлар авлоди икки амир устига бостириб бориб бир кундаёқ енгиб қайтишмайдими? Улар ана шундан кўрқишадими? Шунинг учун шаҳарни бошқаришга ёрлик юборишибди! Ҳиматни кўрингиз! Бизга у ёрликнинг нима кераги бор? Шаҳарни бошқариш ҳуқуқини ўзимиз қон билан, жон билан олдик! Амир Хусайннинг ёрлиғи бўлмаса ҳам шаҳарни бошқараверамиз! Гапни мухтасар қилсам, илгария ҳам айтгондим, ижозат бўлса, Наврўздан кейиноқ биринчи галда амирлар устига юриш бошласам!.. Улар бор экан, сарбадорлар салтанати осойишта бўла олмайди!..

— Дўстмен, деб турсалар, эй феъли барқарор, устига қандоқ қилиб қўшин етаклаб борасиз? Душманлик зоҳир этса эрди, бошқа гап эди...

— Содда бўлмайлик! — деди амирлашкар куюниб.— Улар билдирмай душманлик қилишади!.. Амирлар тутуми муаллими сонийнинг ушбу ҳикматини ёдга туширади: «Ғолиблар ҳаммаша бир-бировини йўқ қилади, чунки ўзгани камолга етмагон ҳисоблайдилар, ўзи учун хатарли деб қарайдилар». Улар кечаги ғолиб эди, эсингиздами, икки йил аввал Чорсу майдонида, Шоҳмалик қавчинни, аскарбошиларни хор-зор қилиб ўлдирдилар. Бизлар эса бугунги ғолибмиз... наҳотки икки ғолиб бир-бирини тан олса, бир-бирига дўстмен, деб талпинса!.. Ишониб бўлмайди!..

Сарбадорлар султони ўйланиб қолди. «Агар Амир Хусайн дўст бўлмаса, Жаҳон бикага совчиликка одам кўярмиди? Қуда-андачиликни йўлга қўйиш қариндош-уруғ бўлмоқ дегани-ку! Демак, амирнинг нияти холис... Аксинча, совчиларга рад жавобини бериб Мовароуннаҳр ҳукмдори ранжитиб қўйилди. Энди Амир Хусайн ҳар қанча ўпка қилса арзийди. Мен дўсту қариндош бўлмакчи эдим, истамадингиз, дейди. Шунга қарамай Конигилдаги учрашувга таклиф этиши Амир Хусайн томонидан кўргизилгон катта ҳимматдир, олижанобликдир... Ўзини хокисор тутиб, дўст қадрини кўтариш шунчалик бўлади-да...»

— Мана Амир Хусайндан бир нома келибдир...— деди сарбадорлар султони ва номани ўқиб берди.

— Султоним! — Амирлашкар қаттиқ ҳайратга тушганини яширмади.— Ақли қосирим дерки, биз Амир Хусайн ва Темурбеклар билан дийдорлашувдан воз кечишимиз жониздир... Бу таклиф ҳийла эмасмикин, деган шубҳадамен...

Абу Бакр Калавий жилмайди.

— Ўзлари ҳам бисёр гумонпарастликка берилибдилар,

дейман... Жуда ҳар нарсадан ҳам шубҳа қилавермасунлар!..

— Билмадим, билмадим... Аммо номанинг ушбу ерига назар этинг: «Биз то Ўрдани Кониғил яйловига олиб бормагунча сиз истиқболга чиқмангиз...» — Амирлашқар бошини тебратди.— Англамайдурмен, не дегани бу?..

Сарбадорлар султони энди қаттиқ кулиб юборди.

— Наҳот англаш мушкул бўлса? Амирлар сизу бизнинг қадримиз юзасидан шундай қилишмакда! Хурмат нишонаси бу, амирлашқар, ҳа, ҳа! Ўзлари хону амир авлодидан бўлишларига қарамай, биздек оддий фуқароларни эъзозлаб, хурматимизни жойига қўйиб кутиб олишмакчи!..

— Нега энди, — эътироз билдиришдан тўхтамасди амирлашқар.— Улар, биз самарқандликларни ўзимизнинг Кониғилда мезбондек кутиб олишади? Биз, нима, ўз юртимизда ўзимиз меҳмонимизми? Ана шунга ҳайронмен... Кониғилга уларни келтириш уёқда турсин, ҳозирги жойларига қувиб бориб изини қуритардим, менга қолса...

Сарбадорлар султони билан амирлашқар узоқ тортишдилар. Ниҳоят Хўрдак Бухорий деди:

— Сиз борсангиз, мен ёлғиз юбормаймен, албатта... Ёнинғизда бўламен! Охири бахайр бўлсин ишқилиб, султоним... Фақат бир шарт: биз билан қўшин бўлмоғи зарур!

Сарбадорлар султони бунга розилик билдирди.

* * *

Наврўз арафасида Амир Хусайн билан Темурбекнинг Кониғилда чодир тикканлари ҳақида хабар келди. Сарбадорлар салтанати кенгаши аъзолари Абу Бақр Калавий, соҳибдевон Мавлонозода, амирлашқар Хўрдак Бухорий, Уста Кулол, Қодир Ҳалвои, Лакшман, Нозим Меҳмет, Исоқ этикдўз, Шаҳриёр, Абумансурлар Ахий Жаббор бошчилигида яхши қуролланган қўшин кузатувида катта совға-саломлар билан Кониғилга жўнадилар.

Абу Бақр Калавий тонгсаҳар Қорасоч бика ва Жаҳон бикани янги йил байрами билан қутлади. Дам ўтмай байрам қилиб қизлар кела бошлашди. Сумалак пишишини кўришга ошиққан, кайвони хотинлардан турли чўпчағу қизиқ гаплар эшитишни орзу қилган қизлар эса кечаданоқ ҳовлидаги катта ўчоқ атрофида нарвона эдилар. Қорасоч биканинг қистови билан қизлар сумалакка алоҳида қозон осиймади, қозонларни бир қилиб юборишди.

Кўклам куёши чарақлаб ётган кўҳна шаҳарда байрам кайфияти ҳукмрон. Бир неча томондан сув кириб турадиган

уммонга ўхшаган Чорсу майдони Наврўз сайлига ошиқаётган чоллар, кампирлар, эркагу хотин, тул-туғсоқ, болабақралар билан тўла. Етти кўчадан майдонга кирган пахтагуллик жома кийган одамлар тўлкани Кулоллар кўчасини тўлдириб Конирилга оқади. Дорбозлар бир кун олдинроқ қулай жой топиб ўланзорда дорларини тикиб бўлишган. Йўлда отини гижинглатган улоқчиларни, курашга шайланган полвонларни, морбозларни учратиш мумкин. Ана биров хўроз кўтариб олган, биров ит етаклаган... Улар «жанг»ларда қатнашишмоқчи. Машхур Ниёз қизиқчи ҳам жўралари билан сайилга бормоқда. У йўл-йўлакай қизиқчилик қилиб одамларни кулдирар, кўз қисиб, ҳар хил қилдиқлар кўрсатиб, болакайларнинг юракдан чиққан кийқириқларига сазовор бўларди. Одамлардан бири:

— Тўкилдихон ҳам боряптими? — деб сўради.

— Ҳа, Буралдихон ҳам, Толмабўйинхон ҳам бориш-япти! — жавоб берди Ниёз қизиқчи.

Абу Бакр Калавий ўз сафдошлари билан Конирилга яқинлашмай туриб узоқдан Амир Ҳусайн чодирига кўзлари тушди. Баланд тепаликка қирмизи барқутдан тикилган чодир яшил тусга кириб келаётган яйлов манзарасида ажабтовур маҳобатли ва гўзал кўринарди. Сайхонликка кўйилган сўрида машшоқлар саз чалишар, мусиқа садолари мусаффо осмонга тараларди.

Амирлашкар Хўрдак Бухорий отини секинлатди ва Ахий Жабборни чақирди.

— Лашкарбоши! — деди буйруқ оҳангида секин. — Кўшин билан икки юз қадам берида кўнингиз. Шарт шу: келишганимиздек, агар мен пахтагуллик жомани ечиб силкитсам, тез от солиб бостириб борасиз, биз хавфда қолган бўламиз. Уқдингизму? Кўзингиз биз ёқда бўлсун!

Гарчи Абу Бакр Калавий билан узоқ суҳбатлашиб, Конирилга келишнинг мусбату манфий томонларини тарози-га солиб кўрган бўлса ҳам, амирлашкар Хўрдак Бухорий барибир кўнглидаги шубҳа-гумонлардан қутула олмади. Ким билсин, амирлар хаёлида нималар бор?

Олисдан пахтагуллик жома кийганлар келаётганини кўрган Амир Ҳусайн:

— Ана сарбадорларингиз, Темурбек! Самарқандда салтанат тузган ялангоёқлар! — деди заҳарханда аралаш. — Салтанат эмиш!..

Нечундир Темурбекнинг гаши келди, аммо билдирмади: — Ортида кўшин ҳам бордир...

— Кўшин? — сергакланди Амир Хусайн.— Улар не истайдилар?

— Оллонинг ўзига аён...— жавоб берди Темурбек.— Ё уларнинг кўнгиллари эгридирму? Йўқ... Кўшин қолди...

Сал фурсатдан кейин меҳмонлар истиқболига чиққан Давлатшоҳ бахши Самарқанд сарбадорларини бошлаб келиб қолди. Машшоқлар «Шодиёна» куйини чалдилар. Биринчи бўлиб тепаликка сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий кўтарилди. Айти шу пайтда барқут чодир ичидан Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Хусайн чиқиб келди.

— Ассалому алайкум! — деди Абу Бакр Калавий, у Амир Хусайнга қараганда баландроқ эди.— Наврўзингиз кутлуқ бўлғай!

— Ва алайкум ассалом! — алик олди амир.— Сизга ҳам кутлуғ бўлғай.

Пахтагуллик жома кийган сарбадорлар султони билан эгнига зарбофт арғувоний тўн ташлаган Мовароуннаҳр ҳукмдори кучоқлашиб кўришдилар.

— Одатда майдонларда қилич билангина кўришадиган ҳокимларнинг кучоқлашишиб туришлари ғалати...— деди аста амирлашкар Хўрдак Бухорий ёнидаги Уста Кулолга.

— Ҳа, ғалати кўривяпти...— деб қўйди ўзини бегона сезиб турган Уста Кулол ҳам.— Лойи пишитилган бўлсин, ишқилиб...

Абу Бакр Калавий энди Темурбек билан ҳамоғуш бўлди.

— Бошингиз омон бўлсин, Темурбек!

— Айтғонингиз келсин! Салтанат ривож топсун! — деди Темурбек.

Диёрбакр қурчибошидан кейин, навбатда... Қавомиддин қози турарди! Амир Хусайн уни атай зиёфатга таклиф этган, қозикалон ростдан сарбадорлар зулмидан қочиб келганими ёки уларнинг қўйган одамими, шуни билмакчи эди.

— Ие! — ҳайрон бўлди Абу Бакр Калавий.— Ўзларини йўқотиб қўйгандик... Шу ерда эканлар-да?..

— Хе-хе-хе! Наврўз айлаб келгандик, илло...

Бу палла Амир Хусайн Мавлонозода билан кўришарди-ю, зимдан кўзи қозикалонда эди.

Сарбадорлар амир Мусо, амир Кайхусрав ва бошқа амирлар билан кўришгач, чодир олдида ёзилган катта дастурхон атрофида бахмал кўрпачаларга тиз чўкдилар. Дастурхонда одам жонидан бошқа ҳамма нарса бор. Бутунича қайнатишган икки катта қўй ўртани эгаллаган. Икки лаганда тасма-тасма кесилган ғарчча думба ёғ оғиздан

сув келтиради. Оқ майизу қора майиз, асал, турли мурабблар, тутталқон кўзларни қувнатади, жигари хаста кишилар дил қувватини оширадиган олтиндай беҳиларнинг бўйи димоғларга хуш ёқади.

Аввалига суҳбат қовушмади. Кечаги наддофу кулол, ҳолвачию этикдўз юрт ҳукмдорининг маҳобатли саропардаси олдида ўзларини бегона сезишар, амирлар билан сарбадорлар орасидаги катта жарлик жарлигича қолмоқда эди. Амир Ҳусайнга бу ёқмас, даврада тезроқ хушчақчақ кайфият ҳукмронлик қилишини истарди.

Амир Ҳусайн соқийга буюрди:

— Андак қизиб олайлик, ҳамал захри ўтиб кетди-ку!

— Оз-оздан олайлик!..— қўшилди амир Мусо.

Соқий четига «ас-сабр», «ал-модда» деб ёзилган косаларга майи нобу шарбатдан қуйди. Турфа майларни кўриб Нозим Меҳметнинг кўзлари ўйнаб кетди. Шу палла ғулумлар таңдирдан янги узилган, буғи чиқиб турган кўк сомса олиб келдилар.

— Сарбадорлар май ичмайдилар...— деди Абу Бакр Калавий.— Бизда манъ қилинғон...

— Майнинг ози буюрадир, деганлар улуғлар...— Темурбек даврадагиларга қаради.— Бугун Наврўз сайли. Сайил майсиз бўлмас. Зеро майни, четига «сабр берсин», «узоқ умр кўринг» деган тилаклар битилган косаларда нўш айлаймиз... Бори яхшилиқдур...

— Бу тилакларнинг нохуш жойи йўқ шекилли...— деди Амир Ҳусайн ҳам.

— Яхши тилак тилаш одамга хос...— гап қўшди амир Кайхусрав.

Ўртага ғалати жимлик чўқди. Жимликни биринчи бўлиб амирлашкар Хўрдак Бухорий бузди:

— Мезбонларни ранжитмайлик...— шундай деди-ю, кўнглидан майга бир нима қўшилмаганмикин, деган ўй кечди.

— Оз-оздан раводир...— муносабат билдирди Мавлонозода. У йиғиндан хурсанд, хаёлида шанба куни бўладиган тўй манзаралари жонланарди.

«Раводир!», «Раводир!» деган овозлар эшитилди.

— Бугун ҳамалнинг биринчи куни — Наврўз айёми сиз Самарқанд сарбадорлари Мовароуннаҳр ҳукмдори меҳмонидурсиз! — деди босиқ Амир Ҳусайн.— Сиз Мовароуннаҳрни мўғул оёғидан тозалашда чунон саъй-ҳаракат кўргиздингиз-ким, бунинг баҳоси улуғдир! Инчунин сизларга эътимодимиз

зўрдир, мардлингингизни яхши қадр этурмиз... Бу айём жангу жадални унутингиз, салтанат ташвишларини бир четга отингиз! Фароғат, ҳордиқ чоғидир...

Амир Ҳусайн шундай деди-да, қўлидаги косани сипқориб юборди. Бошқалар ҳам унга эргашдилар. Бир оздан сўнг косалар яна бир давра айланди. Дастурхонга энди каклик қовурдоқлар тортилди. Машшоқлар тўхтаб қолган жойидан олдилар, «Наврўзи Ажам» янгради. Май, нукли таомдан сал баданлари қизиган, чеҳралари ёришган меҳмонлару мезбонлар энди нарида хиромон айлаб ўйнаётган офатижон раққосага тикилиб қолдилар. Кимлар унинг рақсига маҳлиё, ким эса нозик адо қадди камолига... Навбат катта ашулага келди, икки ҳофиз қўлларига ликопча олишиб, кучли ўктам овоз билан бутун Конибилни даранглатиб ашула айта бошладилар. Базми жамшид авжига чиқди.

Майнинг сеҳри, дастурхон шарофатию ўйин-кулгулар билан даврада кайфияту руҳиятлар тенглашгандай бўлди. Мовароуннаҳр ҳукмдорининг баркут саронардаси олдида ўзларини ноқулай сезган сарбадорлар май таъсирида хийла дадилланиб қолган эдилар. Май ҳам муҳаббатга ўхшаб барчани тенг қилиб қўяди. Абу Бакр Калавий Темурбек билан сўзлашарди, иккисига боқиб, уларнинг фикри бир жойдан чиқаётганини кўриш мумкин эди. Абумансур қошлари чимирилган Амир Ҳусайнга астойдил нималарнидир тушунтирарди. Амирлашкар Хўрдак Бухорий ҳам сархуш бўлганча ҳар қандай шубҳа-гумонларнинг ўринсиз эканлигига ишона бошлади.

Буғи чиқиб турган қовурилган ширвоз гўшти тортилгач, даврада яна майкоса айланди. Кийқирик, ўйин-кулгу то шомгача тинмади...

— Наврўз сайли олти кун давом этадир,— деди Амир Ҳусайн.— Тонг билан сизларни яна шу ерда кутамиз. Сайилни келгон жойидан бошлаймиз... Сайилнинг каттаси эртага бўлади. Улоқни томоша қиламиз, полвонлар курашини кўрамиз...— Мовароуннаҳр ҳукмдори хуш кайфиятда эди.— Фақат, бир нарса... Эртага қўшинга ҳурлик берингиз, токим улар ҳам Наврўздан баҳраманд бўлиб қолсинлар. Ўзларингиз келсангиз кифоя, вале дўст оғушига келурсиз...

Амир Ҳусайн уч бор қарсақ чалди. Амирлашкар Хўрдак Бухорий бирдан сергак тортди. Ҳамма чодир эшигига қаради. Ўнта ғулом кетма-кет табассум ила сарбадорлар учун сарполар кўтариб чиқдилар. Биринчи зарбофт тўн сарбадорлар султони Абу Бакр Калавийга кийгизилди.

Иккинчиси соҳибдевор Мавлонозода, учинчиси амирлашқар Хўрдак Бухорий елкасига ташланди. Сарбадорларнинг барчаси ана шундай қимматбаҳо сарполар олдилар.

Ахий Жаббор бутун кун давомида Амир Хусайн саропардаси ёқдан кўз узмади, бироқ амирлашқар Хўрдак Бухорий бирон марта ҳам пахтагуллик жомасини боши узра силкитмади... Устига-устига, эртага кўшинга ҳурлик берилганини, лашқар ҳам сайил қилиб, ҳордиқ олиши лозимлигини айтдилар.

* * *

Самарқанд сарбадорлари султони Наврўз сайлидан қайтиб келганда, шом тушиб қолганди. Ҳовлида сумалак пиширилган катта қозон тўнқарилиб қўйилганди. Қозонни кўрди-ю, Абу Бакр Калавий тўйнинг эртаси кунни гавжум ҳовлининг ҳувиллаб қолиши кўнгилни қандай сирқиратса, ўшандай қолга тушди. Тўхтамай ётоққа шошилди, қаттиқ ҳориган эди. У буни кун бўйи бир жойда қоқилиб ўлтиришдан, ёки хийлагина майхўрлик қилганидан эмас, балки игнанинг устида бориб келгандек бўлганидан деб билди. Ҳар қалай, амирлар билан мулоқот ҳазилакам иш эмас... Амирлар ва сарбадорларнинг дўст бўлмоғи улус учун бахт-саодатдир...

Абу Бакр Калавий қаттиқ уйкуга кетди. У ғалати туш кўрди... Мана шу ҳовли эмиш. Ҳовлида қулаб тушган кўшк атрофида Мавлонозода, Хўрдак Бухорий, Уста Кулол... хуллас, ҳамма дўстлари тўпланган. Ҳаммалари жам бўлиб эгнига пахтагуллик жома ташлаган муаллими соний Абу Наср ал-Форобийга тикилиб туришар, ул зотнинг сўзларини тинглар эмишлар. «Фозил жамоа кўрғонларингизни эшитиб кўрғони келдим, қулун,— дер эмиш Абу Бакр Калавийга қарата.— Киши қонини тўкмак, ҳибс этмак фозил жамоага ярашмайди. Кимсага тиз кўтармак бадхўйликдир. Бу оллоҳга ҳам ёқмайди. Сизлар кўпларнинг умрига зомин бўлибсиз, кўпларни озурда этибсиз... Тенгхуқуқли жамоа хусусинда фалсафа сўқасиз, вале қулларни занжирдан фориғ айламайсиз, қулун...» Муаллими соний кўп гапирган эмиш. Абу Бакр Калавий ҳаммасини эслай олмайди. Ниҳоят Ал-Форобий қўлларидаги китобни очиб ниманидир ўқий бошлабди. Абу Бакр Калавийнинг кўзлари ҳам китобнинг куйидаги сўзларига тушибди: «Фозил шаҳар сардориди жаъми фазилатлар бўлса-ю, донишманд бўлмаса, шаҳар

ҳалокатга юз тутадир...» Шу ерда қизиқ қол рўй берибди. Китобнинг «Донишманд бўлмаса, шаҳар ҳалокатга юз тутадир...», «...шаҳар ҳалокатга юз тутадир...», «...ҳалокатга юз тутадир...» сўзлари жаранглаб бутун Самарқандга таралмиш! Бирдан «ҳалокат» сўзи саҳифадан кўчиб чиқиб, йириклашиб Абу Бакр Калавий кўзларини ёруғ олам-жаҳондан беркитиб қўйибди! Кўз олдини зулмат қоплаб олибди. Қулоғида эса муаллими сонийнинг ўша сўзлари йироқлаша бориб охири эшитилмай қолганмиш...

Абу Бакр Калавий чўчиб уйғонди. Ғира-шира тонг отиб келарди. Майдан оғриган бош озроқ беҳузур қилмоқда эди. «Босинқираб қолибман-ку... — деди ўзига ўзи калима келтириб. — Салтанат юмушлари билан бўлиб муаллими сонийни ҳам фаромуш этдим. Рухлари безовта бўлибдир...»

Сарбадорлар султони ўрнидан туриб таҳорат олди. Жойнамозни ёзиб бомдод намозини ўқишга тутинди. У бутунги тоат-ибодатини астойдил муаллими соний Абу Наср ал-Форобийга бағишлади. Намоздан кейин ҳам, қимирламай узок тиловат туширди. Сўнг қўлини фотиҳага очиб, дуосини:

— Аъзама қадраҳу каррама важҳаҳу¹, илоҳо омин! — сўзлари билан якунлади.

Эрталабки салқин баҳор ҳавосининг сеҳрими ёки ихлос ибодатнинг шарофатими, ҳар қалай Абу Бакр Калавий бир оз енгил тортди. Энди бош оғриғи тарқаган, нохуш тушни ҳам хаёлидан нари қувгандай бўлди.

У об-ҳавога эътибор қилди. Ажабо, бугун билан кечаги кун ўртасида еру осмонча фарқ бор эди. Куннинг кўзи кўринмас, осмон ҳам қовоғини уйиб олган, булутли, гўё қандайдир сирни пинҳон сақлаётгандай, ниманидир яшираётгандай туюларди.

Чошгоҳ бўлиб-бўлмай Самарқанд сарбадорлари салтанати кенгаши аъзолари Чорсу майдонидан Кониғил томон йўл олдилар. Абу Бакр Калавийнинг негадир оёғи тортиб-тортмай борар, аммо буни бировга билдиргиси келмасди. Гарчанд кечаги майхўрликдан озгина ланжлик бўлса ҳам, кўйлар тегик, бугун бўлажак зиёфату машнатнинг завку ҳавоси диллари аллаларди. Айримлар Наврўзнинг биринчи кундаги сайил тафсилотларидан сўзлашар, таассуротларни ўртоқлашар эдилар. Айниқса, Абумансур жуда хурсанд,

¹ Улуғ қилсин, муҳаррам қилсин, маъносида (араб.).

каламуш башарасига табассум ёйилиб, сарбадорлар шаънига мақтов гаплар ёғдирди:

— Биз, сарбадорлар андоқ қудратлимизки, ҳатто Мовароуннаҳр ҳукмдорининг ўзи меҳмонга чорлайдур! Кўрқишадур, ҳа, бизлардан ҳайиқишадур! Бу шундоқ кўришиб турибди. Мовароуннаҳрда яккаю яғона ҳоким бўладурмиз ҳали, мартабаларга эришадурмиз!

— Бисёр хурсандсиз, Абумансур? — сўради гаши келиб соҳибдевон Мавлонозода. — Важи не экан? Билсак бўладирму?

— Важи? — Абумансур отини соҳибдевон томон бурдида, секин деди: — Ахир яқинда дўстимизнинг тўйларида кайфу сафо айлайдурмиз... Хурсандчилигимизнинг важи шу!.. Қувонмайликми ё?.. А?..

Абумансур шундай деса ҳам, ичида бошқача ўйларди: «Кимнинг тўйида ким сафо айлашини ҳали кўрасен! Сенинг қайлигинг Жаҳон бика билан ўзим айш-ишрат курамен! Қозикалон бўлиб, Самарқандда давру даврон сурамен!..»

Мавлонозода индамади. Чунки у тўй, қайлиғи ҳақида бировлар билан ошқор гаплашишни хуш кўрмасди.

Сарбадорлар гавжум Чорсу майдонидан, Кулоллар кўчасидан ўтиб Кониғилга яқинлашиб боришарди. Улар шу палла ўзлари куйган, ёнган, севган, қадрлаган она шаҳар Самарқанд билан бир умрга хайрлашаётганларини, Кониғилга бўлган юриш дунё билан видолашув эканлигини хаёлларига ҳам келтирмас эдилар...

Амир Ҳусайн чодирини олдида бугун кечагидан кўпроқ одам тўпланганди. Одатдагидек, сарбадорлар ташрифига «Шодиёна» куйи чалинди; карнай, сурнай ва ноғора авж пардага чиқди. Мамнун сарбадорлар, ҳеч нарсадан беҳабар эллик қадамча берида тўхтадилар. Отдан тушар эканлар, Амир Ҳусайннинг саропардадан чиқиб келганлигини, кеча дастурхон ёзилган ерга етганда, уч бор қарсак урганини эшитдилар. Шу палла ҳукмдор: «Отил!» деб қичқирди. Қаёқдандир норғул-норғул аскарлар пайдо бўлиб, ҳайратда қотиб қолган сарбадорларга ташландилар. Кўз очиб юмгунча ҳаммасини қуролсизлантириб, қўлларини орқасига боғладилар. Фақат Абумансурга тегмадилар, аксинча у амирлашқар Хўрдак Бухорийни, Мавлонозодани банди қилишда аскарларга кўмак берди:

— Бадбахт! Сотқин! — тиш орасидан деди Мавлонозода. — Ҳақиқий башаранг энди очилди!

Абу Бахр Калавий бу гапни эшитди-ю, Мавлонозоданинг

«Абумансурни салтанатга яқинлаштирамак хатарлидир...» деган сўзларини эслади. Афсус... Сарбадорлар султони алданганларини кеч билди.

— Не қилмакдасиз, эй феъли ғалатлар? — деди у аскарларга. — Эй, Амир Хусайн, бу не қилик? Мардлар ишими бу найранг? Ҳеч нарсани англамайдурумен!..

Амир Хусайн ҳеч нарсани эшитмагандай жавоб бермади. Амирлашқар Темурбек эса негадир кўринмасди.

— Лойи нишитилган бўлсин, ишқилиб, дер эдим-а... — деб қўйди Уста Кулол.

— Тахири чиқиб кетди-да... — ўксинди Ҳалвойи.

— Салтанат чокидан кетди, чокидан! — алам билан деди Исоқ этикдўз. — Тоб ташлаб юборди, эсиз...

— Сизга нима ёмонлик қилдик, ҳибсга оласиз? — қичқирди бирдан Нозим Меҳмет бутун фожиани англаб этиб. — Не истайсиз ўзи?..

У одати бўйича бурнини ушлаб қўймоқчи эди, қўлига чилвир ботди.

— Нима ёмонлик қилдик?.. — қўшилди Лақшман ҳам.

Тақдирнинг бу ўйинига ҳайрон қолган Мавлонозода ўз-ўзига деди: «Нима бўлмақда ўзи? Сарбадорлар амирларга душманлик зоҳир этмадилар-ку! Амир Хусайн-ку, тўғри, у феъли бад бир махлуқ, ҳатто Жаҳон бикага совчи юбортирибди, ножинс! Ҳай, у билан ҳисоб-китобни соҳибде-вон кейинга қўйиб қўйғон... Аммо, Темурбек-чи? Темурбек қаерда? Нега Темурбек кўринмайди? «Менинг кўнглим сарбадорлар тарафиндадур...» демағонмиди?.. Мавлонозода кенгаш аъзолари олдида, Абу Бакр Қалавий билан Хўрдак Бухорий олдида нима деган одам бўлди энди? Ахир бу гални Обимашҳад ариғи бўйидаги суҳбатда Мавлонозода айтган, шерикларини Темурбекка ишонтирган эди-да! Аҳд-паймон-чи? Ахир ҳар иккиси оталари гувоҳлигида, то ҳаёт эканлар, бир-бирларини қўллашларини изҳор этиб аҳд-паймон айладилар. Аҳд-паймон эмас, қуруқ сўз экан-да? «Фақат юлдузларгина бу дунёда абадул-абаддир, — деганди падари бузруквори Яхё Ҳасан барлос. — Улар умр деган оқар дарёнинг сўл томонидан макон қидирадулар, бизлар бу қирғоқда қолаверамиз. Дарё эса азим дарёдир, қурдим дарёдир. Дарёнинг у ёғида туриб, пайт келганда сенга қўл узатмайди, буни ёдингда сақла!..» Мавлонозода шу пайтгача бу сўзларга тушунмай келганди, мана энди тушунди...»

Амирлашқар Хўрдак Бухорий лом-мим демас, ҳозир

сўзнинг шамолга сочилган қумдек бенафу бефойда эканлигини билар, тишини тишига қўйганча саропарда томонга қараб турарди. Гапирмаслигининг яна бир жиҳати, унинг Абу Бакр Калавийга айтган ҳадиғу гумонлари барчаси исботланди. Бу ҳақда оғиз очса, сарбадорлар султонига таъна бўлиб туюлмасин, деган андишага борди, дўстини аяди. Бусиз ҳам унинг аҳволи аён... Ана саропарданинг рўпарасида шитоб баланд дор тика бошладилар. Ўттиз етти ёшга кирган амирлашқар Хўрдак Бухорий ёш туриб ўлиб кетишдан қўрқмайди, бир бошга бир ўлим ҳамиша бор. Фақат фозил жамоа қурмак орзуси амалга ошмай қолаётганидан ва бунга эса ўзлари, ҳа, ёлғиз ўзлари айбдор эканликларидан жони ачирди, холос. Аксига олиб, бугун лашқар ҳам тарқатиб юборилган, гофил аскарлар сайил қилиб турли жойларда юрар эдилар...

Сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий ногаҳоний газабдан тили боғланиб қолган, инсон зотининг бу қадар макқору айёрлиги, тақдирнинг буқаламунлиғидан ҳайратда эди. Кечаги зиёфату мана бу фалокат... Кеча улар амирлар билан бир дастурхон атрофида ўлтирган, майшат қилган эдилар. Бугун эса ана бу саропарда билан мана бу тикилаётган дор ўртасида даҳшатли тубсиз жарлик ётибди. Шу пайт Қавомиддин қозининг арра овозидай кулгуси эшитилди. Нега қозикалонни омон қолдирди? Абумансур-чи? Сарбадорлар салтанати хуфий сафи сардори бўлиб туриб, ғаним учун от сургон экан! Ё раббий! Сарбадорлар султони ўзини тўғрисиўз, ҳалол деб билади... Наҳотки тўғрисиўз, ҳалол одамга кун йўқ бу оламда? У Амир Ҳусайн билан Темурбекларга ишонди, йўқ эса Хўрдак Бухорий айтганига кўнганда, бундай фалокатга йўликмасдилар. Кўнгилни қийнайдиغان жойи шуки, сарбадорларнинг сардорлари дорга тортилмайдилар, балки улусни бахт-саодатли қилмак ғояси, тенгхуқуқлик аъмоли, мақсади, нияти дорга тортилади! Халқ такрор калтабин, мартабалар ишқибози ўшал мансабпараст ҳоқиму амирларга кул бўлиб қолаверади, қолаверади... Барча айб Абу Бакр Калавийда, ҳа, авлодлар билиб қўйсиларким, Самарқанд сарбадорлар салтанати инқирози фақат Абу Бакр Калавий бўйнидадир! У амирларга кўр-кўрона ишонди, менинг ниятим яхши бўлгач, ёмонлик кўрмаймен, деб ўйлади. Ёнида қиличи борларга ҳеч ишониб бўладими, эй Абу Бакр Калавий! Хайҳот!..

Сарбадорлар султонининг қорайиб кетган юзига аччиқ кулгу ёйилди.

Чодир ичида ўлтирган Амир Ҳусайн мамнун, қисик кўзларида кулгу ўйнар экан, дунёда энг ашаддий душман бўлган сарбадорларни осонгина кўлга тушириганига ишонмасди. Яна у Мовароуннаҳрнинг яккаю ягона ҳокими!

— Салтанат тузган ялангоёқлар! Хе-хе-хе! Тахтга миниб осон эканму? — кулди Амир Ҳусайн. — Тахтимга кўз тикканлар ана шундоқ қон ютадир! Шағолни шер боласисен, деб алдадилар, у ишонди. Шервачча деб чақирсалар, маҳлиё бўлиб чоҳга тушганини билмай қолди. Ўзидан кетишнинг оқибати шулдир. Заковатсиз кишилардан йилки афзал!

Амир Ҳусайн «менинг тахтимга кўз тикканлар...» деганда ғойибона Темурбекга ҳам теккизиб ўтди. «Жуда ўзингдан кетма, бир кун сен ҳам шундай аҳволга тушасен» қабилда маънони жойлади у назарида ўзининг гапига. Иттифоқо, амирлашқар Темурбек саҳар шаҳарга, эгачиси Қутлуғ Туркон оқаникига кетган, улар Наврўзнинг иккинчи куни Шоҳизиндага бориб азиз-авлиёларни зиёрат этишни дилга тугишганди. Икки ой олдин вафот этган Улжой Туркон оқа ҳам шу ерга дафн этилганди. Амир Ҳусайн пайтдан фойдаланиб қолмоқчи эди. Икки амир ўртасида пинҳона кураш ҳеч тинмас, ҳар ерда ҳар лаҳза давом этарди.

Кавомиддин қози билан Абумансур ёнларига аскарлардан олишиб сарбадорлар раҳбарларини дорга осилишини билдиргани шаҳарга кетдилар.

Абумансур тўрт аскарни етаклаб бошқа кўчаларни оралаб бўлгач, кейин Арк кўчасига боришга қарор қилди. Унинг мақсади гўзал қиз Жаҳон бикани кўлга киритмоқ эди. «Абу Бакр Калавий ҳам, Мавлонозода ҳам дорга тортиладир... — деб ўйларди у от чоптириб бораркан. — Энди Абумансур олдида ҳеч қандай тўсиқ йўқ! У Жаҳон бикага уйланиб, давру даврон сурадир! У мана шундай кунларни орзу қилиб келди. Хайрият, ниятига етди!..» Унинг шиллик кўзлари қувончдан юмилди.

Бирпасда машғум хабарни эшитиб, дор атрофига одам ёғилиб кетди. Бу томоша сайилдаги жаъми томошалардан кескин фарқ қиларди.

Нақоралар қоқилди. Ташвишли садолар юракларни сирқиратиб ўтди. Саропарда олдига қўйилган тахтда Мовароуннаҳр ҳукмдори салобат тўкиб ўлтирибди, атрофда эса Бадахшону Боғлон, Андхуд ва Шибирғон, Қаршидан йиғиб келинган қўшин саф тортган. Дор теварагида Самарқанддан, узоқ-яқин қишлоқлардан сайилга келган одамлар туришарди. Улар ичида сарбадорлар ҳам бор.

Амир Ҳусайн издахомга қараб деди:

— Эй, аҳли Самарқанд! Маълумингизким, бадбахт мўғул билан юз берган жангда бевафо омад биздан юз ўтириб чекинишга мажбур бўлдик... Ҳукмдорингиз Жайхуннинг у томонида, амирлашқар Темурбек эса бу томонида аскар йиғиб, кучдан қолғон салтанатни оёққа турғизмак ташвишида кўп азият чекдик... Юртнинг улуғлари шундоқ машаққат гирдобига ботғон бир пайтда Самарқандда бир тўда ялангоёк, гадо, рунуду авбош ўзларини сарбадор атаб, фақат Чингизхон авлодларига мансуб бўлғон ҳукуматга қасд қилиб, иқтидор курсисига ўтирдилар, ярим йил мобайнида идора этдилар. Қуввату ихтиёрлари кўп бўлғон бу ялангоёклар бошларига гурур боди хаёли тушиб, жасорат оёғини ўз ўрнидан баландроқ кўтардилар ва ғазабли ёвуз қўлларини қон тўкишга, фасод чиқаришга чўздилар... Ҳукуматга тажовуз айлағон бадхулқ бандалар дину му-сулмончилиқни поймол этишда илғорлик кўргиздилар, расамадни буздилар...

Саропарда ёнидаги одамлар орасида мударрис Хожа Лутфуллох, имом Қутбиддин, шайхулислом Абулворис Самарқандийлар ҳам бор эдилар. Шайхулислом Совғончи қишлоғига бадарға қилингандан бери мударрису имом билан илк бор учрашиб тургандилар.

— Бало-қазосидан сақласин, бало-қазосидан сақласин! — дерди имом Қутбиддин.

— Сарбадорлар ўзлари ёмон одам эмас эдилар,— сўзланди шайхулислом афсус билан.— Аммо юрт бошқаришни билмасдилар, ахир ота-боболари юрт бошқариб келишмағон...

— Ажаб... Ажаб...— демақдан нарига ўтмасди мударрис.

— Чинос жангига бораётиб раҳматли Садр Сулаймондан сарбадорлар ҳақида ташвишли гаплар эшитиб эрдим... Бир кун қолиб, бори тўнғбўйинларни қиличдан ўтказиб бормагим лозим эди. Эсини ўнглар, деб йўлдан қайрилмадим. Ҳимматимизни англашмади бу қўсқилар! Аксинча, ўлпондан бош тортишди, муҳорибаимизни ғоратга чиқаришди, қочиб қолғон амирларнинг ҳоли вой, деб айюҳаннос солишди. Бу оламда ҳар нарсанинг жавоби бордир... Мовароуннаҳр хони Қобулшоҳ фармони билан ўзларини сарбадор деб атаган гумроҳлар дорга тортиладур! Ахир сарбадорларнинг эътиқоди «бошимиз дорга тортилсин» деган сўзларда жам эмиш-ку... Фармон ижро этилсун!

Амир Хусайн Темурбек қайтгунча сарбадорларни саранжом этиш ташвишини чекарди. Нақоралар овози кучайди. Биринчи бўлиб сарбадорлар султони қўллари боғлиқ Абу Бакр Калавийни дорга олиб бордилар. У ҳеч нарса демас, қўй кўзлари одамлар оша йироқларга, тоғларга тикилган, уларда афсус-надоматдан белги кўринмасди. Ҳа, олам кенг, бепоён, аммо ҳозир бу оламдан бор-йўғи беш-олти лаҳза қолган эди, холос... Унга бир нарса қаттиқ ботди, одамлар ичидаги сарбадорлар сийрак тортгандай кўринди, сабаби, айрим сарбадорлар пахтагуллик жомаларини ечиб қўлтиққа урган эдилар. Водариг!

Аскарлардан бири унга сиртмоқ солмоқчи бўлди. Абу Бакр Калавий бўй бермади.

— Шшилма, эй феъли хунук! Битта бош бўлса сеники бўлур!

Иккита аскар унга ёпишишиб қийнай бошладилар. Шу пайтгача индамай ўлтирган амир Кайхусрав аскарларга газабли қичқирди:

— Нечук султонни хор қилурсен! Тийил! Гуноҳкор бўлса ҳам ул сарбадорлар султоникур! Абу Бакр Калавий калима келтирмакчи! Имкон бер!

Аскарлар чекилдилар.

— Улусимиз, халқимиз сарбадордир! — деди Абу Бакр Калавий. — Ҳокимлар зулму истибдод туғини юксак кўтардилар, афсус, биз зулм туғини йиқа олмадик, зулм занги ҳаёт оиналаридан кетмади... Барчани тенгхуқуқли этиб бўлмади. Самарқандни фозил шаҳарга айлантириб улгурмадик... Начора, оллоҳнинг иродаси шундоқ экан... Сарбадор отабоболар хатоси сарбадор фарзандларга сабоқ бўлсин! Биз ҳозирча енгилдик... Кутлуғ йўлда мағлуб бўлдик... Бас, бошимиз дорга тортилсун! Сарбадор!

Абу Бакр Калавий энди мағрур бошини сиртмоққа тутиб берди. Шу пайт бирдан эрталаб кўрган тушини эслади. У тушини Қорасоч бикага айтмоқчи бўлган, лекин шерикларини кутдириб қўйишдан андиша қилиб, шошилиб, буни кейинга қолдирганди. Афсуслар бўлсинки, Қорасоч бика энди бу туш тафсилотини ҳеч қачон, ҳеч кимдан эшита олмайди... Абу Бакр Калавий охириги марта Кониғилга қаради, Самарқанд томонга тикилди, бир лаҳза Қорасоч бикани, қизи Жаҳон бикани кўз олдига келтирди, Шамсулмулкни ҳам... Сарбадор хожа Яҳё Курробий ёдига тушди. Сабзаворда сарбадорлар Элхоний Туға Темурхонни ўрдасига бориб меҳмон бўлиб, ўлдириб қайтгандилар. Бу ерда эса

сарбадорларни меҳмонда ўлдиришмоқда... Тақдирнинг тескари ўйинлари... Бирдан ўйлар, хотиралар кесилди, сиртмоқ бўғиб, ёруғ жаҳон қоронғи бўлди-қолди...

Амирлашкар Хўрдак Бухорий бир оғиз ҳам сўзламади, фақат дор тагида мағрур туриб «Сарбадор!» деб гулдираб овоз берди...

Камонмерганнинг дордаги паҳлавон гавдасини кўрган амир Мусо: «Шундай лашкарбошиларнинг бўлса экан,— деди ўзига ўзи.— Паҳлавон бекорга кетди-я!..»

Нодирбек ибн Яҳё — Мавлонозода, сарбадорлар салтанати соҳибдевони ҳам умрининг санокли онлари қолганлигини билди. Эндигина йиғирма тўрт ёшга кирган йигитнинг орзу-қаваслари бир олам эди, икки-уч кундан кейин Жаҳон бика билан тўйи бўлиб ўтарди... Йўқ, йўқ, бари энди ортда қолди! Тақдир уни ўзгача сийлашни лозим топди.

Аммо у зинҳор ўқсинмайди. Умрини сарбадорларнинг улугъ эътиқоди йўлида балоғардон қилди. Юрт ташвишини чекди, эл-улус ғамини еди. Бир фарзанд учун шу кифоя қилур, иншоолло... Аммо, Темурбек қаерда? Темурбек?..

Қошлари қоп-қора, олифта мўйлаби бор Мавлонозода бошини ғоз тутиб дор тагига қараб юрди. Дорга тикилди-ю, бир пайтлар Лақшманнинг уйида кўз олдига келган дорни эслади. Ажабо, ўшанда дорда аввал Мавлонозоданинг мисқоли салласи осилган, кейин салла бошга айланиб қолган эди. Мана, яна дор... О, қисмат!

Шу топда:

— Тўхта!!! Тўхтагиз!!! — деган кучли овоз эшитилди.

Ҳамма овоз келган томонга қаради. Уч юз қадамлар нарида шаҳардан кимдир от чоптириб келарди. Бу — Темурбек эди. У Шоҳизинда қабристонига бориб, эндигина Қусам ибн Аббос мақбарасини зиёрат этиб чиққан, Улжой Туркон оқа қабрига эса ҳали ўтолмаган ҳам эди. Одамларнинг оғзидан: «Кониғилда фалокат юз берибди! Сарбадорларни дорга тортишмоқда экан!» деган сўзларни эшитиб қолди. Эгачиси Қутлуғ Туркон оқага қараб:

— Яна Амир Ҳусайн иш кўргизибдур!.. — деди-да, узр сўраб шитоб Кониғилга от қўйди.

— Нега тўхтадинг?! Ос дорга, даюс?! — бақирди Амир Ҳусайн.

Дор тагидаги навкар каловланиб Мавлонозоданинг бўйнига сиртмоқ сола бошлади. Одамлар дам дорга, дам иш суст кетаётганидан ғижинган Амир Ҳусайнга, дам эса

узоқдан отига қамчи босиб келаётган Темурбекга қарар эдилар.

Рикобдор чоғиб бориб амирлашқарга тушишга кўмаклашди. Темурбек ҳеч ким билан салом-алиқ қилмай тўғри дорга қараб юрди. Баланд бўйли чорпахил амирлашқарнинг шиддат билан келаётганини кўрган навкар беихтиёр ортига тисарилди. Темурбек ранглари оқариб кетган Мавлонозоданинг бошини сиртмоқдан чиқарди ва пастга олиб тушди. Бу пайт нариги дорга Уста Кулол билан Ҳалвойиларни осиб бўлган эдилар.

— Бу ёғи қандоқ бўлди, Ҳусайнбек?! — сўради Темурбек, ниҳоятда дарғазаб эса-да, билдирмасликка тиришиб. — Бу бечора сарбадорларнинг гуноҳи не? Булар ҳам худонинг бандалари-ку?..

Амир Ҳусайн тахтда ўлтирар экан, Темурбекнинг бирдан келиб қолиб ишга ҳалал берганидан ранжиганини яширмас, Темурбекга боқмай ҳадеб навкарни жеркир эди:

— Ландовур! Латга! Олиб бориб йнгирма дарра урингиз! Сендайларнинг орқасиндан салтанат пароканда, турли ялангоёқлар юртни эгаллашга уринмоқда!..

— Ҳусайнбек!!!

Темурбекнинг кучли овози ҳаммани ўзига қаратди. Улжой Туркон оқанинг тўсатдан вафот этиши ораси асли яхши бўлмаган икки амирнинг ўзаро муносабатларини ортиқ чигаллаштириб юборди. Сарбадорлар воқеаси бунга кўшимча бўлди, ўрталаридаги сиркани тағин ачитди...

— Ҳусайнбек! Сиздан сўраётирмен: сарбадорларнинг гуноҳи не? — Темурбек тахт олдига яқинлашди. — Бу қандай мусулмончилик ахир?

— Аҳ-ҳа!.. Темурбек!.. Мана энди кимлигингиз аён бўлди! — деди кутилмаганда Амир Ҳусайн. — Сиз ҳаминша менинг тутумларимга қаршилиқ этиб келдингиз! Биламен, мен сизга ёқмаймен!.. Ҳа!..

— Гапни опқочманг, Ҳусайнбек! — Энсаси қотди Темурбекнинг. — Гап сарбадорлар устида кетмоқда, сиз ҳақингизда эмас!..

— Ўзингиз опқочмоқчисиз гапни, Темурбек! Тўрттабешта ялангоёқни деб, орамизга совуқчилик тушиб турибди...

Бўлаётган гаплардан амирларнинг ҳар бири ўз ҳолича иш тутушлари кўриниб турарди. Нариги дунёнинг оғзидан қайтиб келган Мавлонозода атрофга аланглар, бу остин-

устун оламга ҳайратда боқиб, ўзича пичирларди: «Нега дўстларим ўладилар, мен омон қоламен?» Ҳеч кимнинг у билан иши йўқ, ҳамманинг хаёли икки амирда эди. Бирдан Жаҳон бика йигитнинг ёдига тушди. Ҳа, у шу қизни деб тирик қолиши керак! Қизнинг ҳоли не кечди экан?.. Қўнгли ғаш йигит одамлар орасидан аста сирғалиб чиқди, қайдандир қилич топди-ю, тўғри келган отни миниб шаҳар томон учиб кетди.

— Мен сўзимнинг эгасимен, Ҳусайнбек! — деди Темурбек вазминлик билан.— Ўн сўзни сўзласанг, бирини айтғил, тўққизини тийғил, дейдилар. Бас, тўққизини тийиб, бирини айтғоймен, ўшал сўзимда турғоймен...

— Нима, Мовароуннаҳр ҳукмдорининг сўзи иккитадирму? Ул айтғон сўзида турмасму?

— Буни бандаси билмайдур, олло биладур, илло айтмайдур,— киноя билан жавоб қилди Темурбек.— Қуръони каримни ўртага қўйиб дўсту биродар бўлдик... Шундан сўнг, Чекчек дараси ёнида қўлга тушириб ўлдирмоқни ўйладингиз... Салтанат хизматини яхши адо этмади, деб баҳона қилиб, менинг йигитларимга товон солдингиз... Чинос ёнидаги жангда атайлаб сусткашлик этдингиз, енгилмоғимиз сабаби ёлғиз ўшалдирки, яна душманнинг бирор ўқига учар деб кутдингиз... Чопаримнинг тилини кесиб оғзини қонга тўлдириб жўнатдингиз... Барча-барчасини пинҳона менинг бағримни ўймоқ учун қилдингиз!..

— Зинҳор! Зинҳор! Мен ҳаммага бирмен, менга хосу ом баробардир! — ён бермасди Амир Ҳусайн.— Аммо мени сарбадорларга бунчалик меҳрибончилик кўргиза ётғонлигингиз ҳайратга соладур... Улар билан қилғон аҳд-паймонларингизни бузиб қўйдимми, дейман, а, Темурбек?..

— Сарбадорлар мард одамлардир, оллоҳ олдида айтадурғон сўзим шулдир! Мен мардларга тан берурман! — деди Темурбек.— Сиз билан биздай амирлар қилолмағон ишни ўшалар адо этдилар, юртни душман ғоратидан асраб қолдилар! Сиз билан биз эса, Ҳусайнбек, андоқ қилодурмиз, бундоқ қилодурмиз, деб, биримиз Амударёнинг у томонида, биримиз бу томонида жонимизни сақладик... Сўнг бизлар уларга маншури давлат юбордик... Улар бизларни одам деб ўйладилар, ишондилар... Ишониб Кониғилга келдилар, дилларида ёмонликни ўйламадилар... Биз шундай яхшиликка нима билан жавоб бердик?.. Дорга осиб билан!..

Билингизким, бундай ноинсофликни оллоҳ кечирмайду! Келажак авлодларга Амир Темурбек ўз улусининг одамларини ўзи дорга осибду, деб масал бўлғоним алам қиладу, ҳолос... Афсус, гафлатда қолдим... Бир умр юрагимга тош бўлиб ботаду бу нарса! Чунки сиз яна менинг бағримни ўйиш учун беғуноҳ сарбадорларни дорга тортдирдингиз!..

Ҳамма жим, ҳеч ким орага қўшилолмас эди. Амир Ҳусайн Темурбекнинг мантиқли гапларини эшитиб, оранинг узил-кесил бузилишини пайқади, уларни бирлаштириб турган синглиси энди йўқ...

— Э-ҳа... билмабмиз-да, Темурбек... Сарбадорлар сизнинг дўстларингиз экан-ку... — Амир Ҳусайн шартга шаллақиликка ўтди. — Биламен! Мени пандовоқи деб ўйламангиз, биламен! Сиз кўпдан бери тахтимга кўз тикасиз, ўзингизга бино қўйиб, Мовароуннаҳрга хону хоқону шаҳаншоҳ бўлиб даврон сурмакчи бўласиз... Мен эса йўлингизда ғовмен!.. Энди сарбадорлар билан тил бириктириб Амир Қозоғон зурёдини орадан олиб ташламакчи эдингиз! Худди шунинг учун ҳам сиз Самарқандга маншури давлату у-бу юборайлик деб, эсингиз кетди-да! Шунинг учун ҳам, сарбадорларнинг ҳокимиятни ўз қўлларига олғонлиқларини мақбул ҳисобладингиз-да! Нима, улар ҳокимиятни сизга беришмоқчи эдиларму?.. Аҳд-паймон ё шундоқ эдиму?.. А?..

Темурбекнинг бир лаҳза тили боғланиб қолди, лекин дарров ўзини ўнглади.

— Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрга бостириб келғонда менга ўзининг бобоси Қобулхон билан менинг бобом Қочувли баҳодирларнинг аҳдномасини кўрсатғон эди. Ўша пўлат тахтачада шундай сўзларни ўқиғондим: «Хонлиқ Қобулхон авлоди қўлида, амирлашкарлик эса Қочувли баҳодирхон болаларида бўлсун, улар бир-бирлари билан ёвлашмасунлар». Аввалроқ эса бешинчи жадим Қоражор нўён Чингизхон қўлида амирлашкар бўлғон... — Темурбек Амир Ҳусайнга тик боқди. — Э, Ҳусайнбек! Мен амирмен, иншоолло, амирлигим ўзимга етадир, менга амирлашкарлик ота меросдир, ҳар доим амирлашкарлигимни қилурмен! Бордию оллоҳ юрт бошқаришни фақирга насиб этса, билсунларким, мен ўзимни хон, хоқон ё шаҳаншоҳ деб атамасмен! Асло! Менга ёлғончи шон-шухрат, сохта обрў ҳожат эмас! Мен Амир Темурбекмен... Амир Темурбек бўлиб қоламен!..

Темурбек гапирар экан, беихтиёр қўли қиличга бориб

қолар, Амир Ҳусайн эса ўрнидан туриб кетай дерди. Икки томоннинг амирлари эса, иш қилчига бориб тақалгудай бўлса, нима қилиш кераклигини ўйлаб, шай ҳолда қараб турар эдилар. Амирлар бир-бирларига ён бермасдилар: Темурубек авваллари бундай ҳолларда шайтонга ҳай бериб, кечириб кетаверарди. Ҳозир эса ундай бўлмади:

— Баc! Сўзини иккита қиладурғонлар билан ортиқ бир йўлда юрмасмен! — қатъий деди Темурубек.

Амир Ҳусайн ҳам қараб турмади. Шу ондаёқ Темурубекдан амирлашкарликни олиб, ўрнига амир Мусони тайин қилди. Амир Мусо бундан хижолат эди.

«Яхши бўлмади!», «Хунук бўлди!» дейишди одамлар.

Темурубек Аббос баҳодирга буюрди:

— Сарбадорларни Шоҳизинда қабристонига дафн этурмиз... Оллонинг буюргани бу, начора... Кулли нафсин заиқатул мавт¹...

Аббос баҳодир Шаҳриёр, Нозим Меҳмет, Лакшман, Исҳоқ этикдўзлар ҳаммалари биргалашиб дафн ишлари билан машғул бўлдилар. Кониғилдаги Наврўз байрами ҳам азага айланди.

* * *

Тўрт аскарни ёнига олиб кўчаларни оралаган Абумансур от бошини ниҳоят Арк кўчасига бурди. Хаёлида дўндик қиз Жаҳон бика, Самарқанднинг олди қизи, кўрку ҳуснда ягона хурлиқо... Садр Сулаймондай ҳоким орзу қилган дурри якто... Сарбадорлар салтанати соҳибдевонига унаштирилган барно... Ҳатто Мовароуннаҳр ҳукмдори уйланмоқчи бўлган офатижон санам!.. Мана энди ҳамма етишмолмаган нозик адо гул на ҳукмдор, на ҳоким, на соҳибдевон бўлган Абумансурга насиб этиб ўлтирибди! Югурганники эмас, буюрганники! Садр Сулаймон чарс қизни ўзини рози қилинглар, кейин олиб келинглар, деганмиш... Ўзи рози бўладирму? Рози қилиш йўлини Абумансур яхши биладир. Айш-ишрат қиладир ҳали, базмлар қурадир...

Абумансур сарбадорлар салтанати султони хонадони дарвозаси олдида тўрт аскарни қолдириб, дадил ичкари кирди.

— Ҳой, ким бор?

¹ «Ҳар бир тирик жон ўлим шарбатини тотайди». («Қуръони карим»дан).

Жавоб бўлмади. Йигит бориб меҳмонхона эшигини очди. Лаҳза ўтмай рўпарадаги бир ошёнали уйдан Жаҳон бика чиқиб келди.

— Нечун беижозат қадам қўйдингиз? — сўради қошларини чимириб қиз ҳайратда. Вужудидан ғайрат ёғилиб турган пахтагуллик жома кийган дўндиқ қизни кўриб Абумансур ҳаваси баттар ортди. У еб қўйгудай бўлиб тикиларкан:

— Фалокат юз берди, ойимқиз, фалокат! — деди йиғлагудай.

— Нима?! Қандай фалокат? — сўради жонҳолатда қиз.

— Амир Ҳусайн хоинлик қилди! Барча сарбадорларни дорга осдирди! Сарбадорлар султони Абу Бакр Қалавий ҳам, амирлашқар Хўрдак Бухорий ҳам, қайлиғингиз Мавлонозода ҳам... Бошқалар ҳам дунёдан кўз юмдилар... Мен қочиб келдим...

Ичкаридан чиқиб келган Қорасоч бика совуқ хабарни эшитиб ўзидан кетди. Жаҳон бика аясига қараб югурди.

— Аяжон!.. Аяжон!.. — юраги увалди шўрлик қизнинг.

Худди шу пайт Кониғилнинг бошқа бир бурчагида дунёдан беҳабар сайил қилиб юришган Ахий Жаббор, Бобо Султон, Шотабиблар фожиадан огоҳ бўлишиб дор томон чондилар. Рўпарадан, дор ёқдан гуррос-гуррос одамлар қайтиб келишарди. Одамлардан сўрашган эди, тўрт сарбадор бошлиғи дорга осилди, Мавлонозода, Шаҳриёр, Нозим Меҳмет, Исоқ этиқдўз ва Лакшманларни Темурбек дор тагидан олиб қолди, деган жавобни беришди. Абумансурдан гап очгандилар, одамлар, кўрмадик, деб елка қисишди. Нечундир Ахий Жабборнинг кўнгли увишди. Юраги ниманидир сезиб, шитоб шаҳарга қараб чопди, дўстлари ҳам унга эргашди.

Қорасоч биканинг юзига сув сепдилар. Ўзига келган она Жаҳон бикани кўриб, ҳолсизгина:

— Қизим... — деди-да, бошқа гапга қурби келмади. Онаизорнинг кўзларидан дув-дув ёш тўкиларди.

— Ойимқиз! Тезроқ қочмоқ керак! — деди шошилтириб Абумансур. — Амир Ҳусайн битта ҳам қўймай сарбадорларни қирадир! Мен сизга кўмак бергали келдим...

Жаҳон бика жавоб бермади. У бирдан бу каламуш башара йигитни таниб қолди. Чорсу майдонидаги сайилда

йўлини тўсган, Мавлонозоданинг айтишича, Амир Хусайнга жосуслик қилган, Жаҳон бика ҳақида хотинпараст амирга гап етказиб қизиқтириб қўйган ҳўл бало ножинс мана шу бўлади!

— Ойимқиз, гап бундай... Яхшиликчасига менга тегишингизни сўраймен! — деди бирдан Абумансур юзини сидириб. — Мавлонозода бўлса ўлиб кетди... Умид қилмангиз!

Эрта-индин тўйи бўлишини кутиб турган бечора қиз учун бундан ортиқ жазо, бундан ортиқ даҳшатли фожиа бўлиши мумкин эмас эди!

— Қизим... — деб қўйди яна аяси, кўзидан ҳамон дув-дув ёш оқарди.

— Қани, кетдик! Қочмоқ керак! — энди буйруқ оқангида деди йигит.

Жаҳон бика аясининг дийдагирён кўзларини оҳиста артиб қўйди-да, индамай ичкарига кириб кетди. Йигит қизнинг етилган қадди-қоматига суқ билан қараб қолди.

Шу пайт дарвозада қолган аскарлар шовқин кўтариб кириб келдилар.

— Нима гап? — ўшқирди аскарларга Абумансур.

Аскарлардан бири шоша-пиша деди:

— Дарвозадан бир сарбадор кирмакчи бўлди. Қўймадик. Биримизни шахид қилди... Ана бостириб келмакда!..

Абумансур кириб келаётган сарбадорни кўриб турган жойида қотиб қолди!

— Мавлонозода?! Дордан қочдингму, даюс! Аҳ-а! Сени тутиб ҳали тортиқлик ҳам бўлурмен чоғи! Қани, бос йигитлар!

— Мени ўлди, деб ўйладингму? Сен ярамас ниятингга ета олмайсен! — ғазабдан юзлари оқарди Мавлонозоданинг. — Энди жаъми қилган гуноҳларингни бирваракай ювасен! Сендай бадбахтдан улусни фориғ этмак мен учун савобдир!

Мавлонозода Абумансурга шердай ташланди! Ичкаридан шу пайт кўктемир кийган, қилич таққан Жаҳон бика чиқиб келди.

— Қадамингиз қутлуғ бўлсин, эй подшо йигит! — деди қиз, қайлигининг омон-эсонлигига бир қувонса, кўмакка етиб келганига икки қувониб. У бир кучига ўн куч қўшилганини сизди ва шиддат билан жангга киришди.

— Сурон! Сурон! Сурон!

— Қизим...— дерди ҳолсиз Қорасоч бика қиличлар жарангидан ваҳимага тушиб.

Дийдаси қотиб кетган Мавлонозода аёвсиз жанг қиларди. У Абумансур билан қиличбозликка киришар экан, бир кўзи Жаҳон бикада эди. Ногаҳоний келган ғазаб, бемисл фожиа алами қизни жўшдириб юборди. Ҳаракатларининг чаққон чиқаётганига қизнинг ўзи ҳам ҳайрон эди.

— Отил! Фаним устига отил! — шерикларига далда берарди Абумансур.

Мавлонозода Абумансурни ҳовуз томон сиқиб борди, аммо иккита аскар ундан соқ-сергак туришни талаб қилар, натижада кучи бўлиниб кетмоқдайди.

— Сурон! — деди қиз бирдан ва рақибига қилич урди. Ёшгина аскар шилқ этиб қулади. Икки аскар энди қизга ташланишди. Мавлонозода чекинаётиб, қизга қарайман, деди-ю, орқада турган катта ғўлага қоқиниб кетиб йиқилди!

— Аҳ-ҳа! — қувончдан қичқириб юборди Абумансур.— Энди кунинг битди, дордан қочган дақс! Сени ўлдириб ҳали Амир Хусайндан сийлов ҳам кўрамен.

У Мавлонозоданинг юрагини мўлжаллаб зарб билан қилич урди! Мавлонозода вақтида қочиб қолди, аммо қилич чап елкасига тегиб ярадор қилди. Оғриққа парво этмаган йигит ўрнидан турди-ю, фавқулодда бир куч билан рақибига қилич солди. Биқинидан қилич еган Абумансур «Иҳ!» деб йиқилди. Мавлонозода Жаҳон бикага кўмакка ошиқди. Боқса қизнинг дубулғаси учиб кетган, ўзи ҳам ниҳоятда ҳолдан тойганди. Мавлонозода улгурмади, ярадор бўлган қиз, яна бир қилич теккандан сўнг инграганча ерга қулади.

Мавлонозода энди икки аскар билан савашишга турди. Бирди оғир жараҳатланганидан харининг устида чўзилиб қолди, унинг аста-секин жони чиқиб борарди.

— Қизим...— деб қўйди яна Қорасоч бика...

Мавлонозода иккинчи аскарни ҳам саранжом этди. Шундан кейингина ўзининг ҳам аҳволи танглигини сездди. У гандирақлаб Жаҳон бика ёнига борди. Қизнинг сочлари ер билан битта бўлиб ётарди.

— Жоним-жаҳоним! — деди у ҳансираб.— Биз ўлмай-миз! Асло ўлмай-миз! Умримиз узоқ бўладир...

— Узоқ бўладир...— тасдиқлади қиз кўзларини базўр очиб йигитга термиларкан.

Йигит қайлиғининг бошини қўлларига олди. Умрида биринчи марта уни яқиндан томоша қила бошлади. Ана ўнг юзидаги чиройли холи, юзи... бир пайтлар нур лимиллаб турган кўзлари...

— Тўйимиз бўладур...— хаёл сурарди йигит.

— Тўйимиз...— қизнинг бошқа сўз дейишга холи йўқ эди.

Беҳуш Абумансур ўзига келиб, йигит билан қизнинг суҳбатлашаётганларини кўрди, кўрдию ҳасад томирлари титради, судралганча Мавлонозодага яқинлаша бошлади. Куёв-қайлиқлар эса бундан беҳабар эдилар. Абумансур охириг кучини тўплаб Мавлонозода бошига қилич урмоқчи бўлиб чоғланган ҳам эдики, кимдир орқадан унинг ўзига пичоқ солди! Абумансур инграганча ортага ўтирилди: олдида Ахий Жаббор турарди!

— А-а-а! — деди-ю, Абумансурнинг жони чиқиб кетди. Унинг каламушникига ўхшаган башарасида киноями, заҳархандами, англаб бўлмайдиган бир кулгу қотиб қолганди.

Ахий Жаббор куёв-қайлиқларга қараб турар, уларнинг ҳам умрлари санокли қолганлигидан ичида унсиз йиғларди.

— А... Ахий Жаббор! — деди зўрға Мавлонозода.— Дўстим, биродарим...

Жаҳон бика ҳолсизланиб борар экан, Ахий Жаббор номини эшитиб базўр кўзини очди ва йигитга қараб миннатдормен, дегандай бир жилмайиб қўйди-да, яна кўзларини юмди...

Ахий Жабборнинг юраги қалқиб кетди, бардоши чидамай, ўкраб юборишига оз қолди. Наҳотки, юрагининг тубида пинҳон асраб юрган олтин севгиси, йўқ, севгилиси, ўн гулидан бир гули ҳам очилмай оламдан кўз юмса?! Бу қандай разолат? Бу қандай адолатсизлик? Эй, бевафо дунё! Хайҳот!..

— Қизим...— деди яна Қорасоч бика. У остонада эшик кесақисига суянганча маъносиз кўзлар билан термилиб ўлтирар, ёшли кўзларини энди ҳеч ким артиб қўймас эди.

— Биз узоқ... умр кўрамиз...— деди Мавлонозода.

— Узоқ...— дея олди холос Жаҳон бика.

Куёв-қайлиқлар пешинга бормай бир-бирларига талпинганларича Ахий Жаббор қўлида жон бердилар...

Қорасоч бикани ўрнидан турғизишмоқчи бўлишгани, тегишлари билан қулаб тушди. Онаизор аллақачон ўлиб қолган эди.

Мавлонозода билан Жаҳон бикалар дафн маросимини ҳам худди сарбадорларники сингари Темурбекнинг ўзи ўтказди, Аббос баҳодир билан Ики Темур елиб-югуриб хизмат қилишди. Йигит билан қизни Шоҳизинда қабристониди сарбадорлар ёнига дафн этдилар. Қорасоч бикани уларнинг бош томонига қўйдилар.

Мавлонозода қабрига бир сиқим тупроқ солар экан, унча-мунчага парво қилмайдиган Темурбекнинг бақувват юраги ҳам дош бера олмади, кўзларига қалқиб ёш келди. Бевақт кетган инисининг қисматини кўриб, ўкраб юборай деди, аммо ўзини тутди. Чунки Темурбек, юртнинг улуғи шундай қилса, бошқаларнинг мусибатдан қадди букилиб, нола-фарёди осмон-фалакни тутиб кетиши шубҳасиз. Ўзгаларнинг қаддини кўтармоқ учун ҳам ўзининг ғамингни ичингга ютмоғинг керак... Бас, ҳозир нола чекмак фурсати эмас, нола-ғам киши кучини қирқади, ожиз қилиб қўяди... Нола билан олдиндаги улуғ юмушларни адо этиб бўлмайди. Олдинда катта муждалар кутмакда... Темурбек буни яхши билар эди.

Дафн маросимида Шаҳриёр, Нозим Меҳмет, Ахий Жаббор, Насафий, Сукрот, Шотабиб, Бобо Султон, Калта-той, эроний йигит, Рўзи аттор ва бошқа кўп кишилар қатнашдилар.

Ахий Жаббор қабристондан қайтиб келгач, Чорсу майдонида бир лаҳза тўхтади. Кечагина оламдай кенг яшнаб турган шаҳар бугун кўзларига жуда тор ва файзсиз кўринди. Юраги сиқилди. Шаҳарда тургиси келмай қолган йигит тездаёқ бошини олиб, белгисиз ёққа ғойиб бўлди...

Тамом

1984—1989 йиллар

МУНДАРИЖА

М. Қўшхонов. Ўтмишдан бир саҳифа 5

БИРИНЧИ КИТОБ

ЧОРСУ МАЙДОНИ

БИРИНЧИ ҚИСМ 9
ИККИНЧИ ҚИСМ 150

ИККИНЧИ КИТОБ

КОНИГИЛ

УЧИНЧИ ҚИСМ 291
ТўRTИНЧИ ҚИСМ 445

Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадиий нашр

МУҲАММАД АЛИ САРБАДОРЛАР

Икки китобдан иборат тарихий роман

Муҳаррир Ҳикоят Маҳмудова

Рассом Анвар Мамажонов

Расмлар муҳаррири Алатолий Бобров

Техн. муҳаррир Валентина Барсукова

Мусаҳҳиҳ Маажуда Насриддинова

ИБ № 5551

Босмахонага 26.03.97да берилди. Босишга 21.07.97да рухсат этилди. Бячимс 84×108/32. 2-нав босмахона қоғози. Тяп Таймс гарянтурасе. Юқора босма. 29,4 шартли босма тобок. 30,5 нашр босма тобоғи. Жамия 15 000 нуска. 1463 рахамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 58—96 рахамла шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
ижарадаги Тошкент полиграфкомбинатда босилди.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.